सत्यमेव जयते

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी
२०१९-२०

अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी
२०१९-२०

अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय,
नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

प्रस्तावना

अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, नियोजन विभाग 'महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी' हे प्रकाशन राज्य विधानमंडळाच्या अर्थसंकल्पीय अधिवेशनामध्ये सादर करण्यासाठी दरवर्षी तयार करते. सदर प्रकाशन २०१९-२० या वर्षासाठी तयार करण्यात आले असून मालिकेतील हा ५९ वा अंक आहे.

२. या प्रकाशनात अर्थव्यवस्थेतील विविध सामाजिक-आर्थिक क्षेत्रांच्या स्थितीबाबतची माहिती व संदर्भासाठी शक्य त्या ठिकाणी निर्देशांक व स्थितीदर्शक कल देण्यात आले आहेत. हे प्रकाशन राज्याच्या महत्वाच्या सांख्यिकीची समयमालिकानिहाय अद्ययावत माहिती आणि भारतातील सर्व राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक उपलब्ध करुन देते. अद्ययावत माहिती उपलब्ध करून देण्याच्या प्रयत्नामुळे या प्रकाशनात समाविष्ट केलेली काही आकडेवारी / अंदाज अस्थायी स्वरुपातील आहेत.

३. राज्य व केंद्र शासनाचे संबंधित विभाग, कार्यालये व उपक्रम यांनी उपयुक्त माहिती या संचालनालयास वेळेत उपलब्ध करून दिल्यामुळे हे प्रकाशन तयार करणे शक्य झाले, त्याबद्दल हे संचालनालय त्यांचे आभारी आहे.

र.र. शिंगे
संचालक,
अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय,
महाराष्ट्र शासन

मुंबई

दिनांक : ५ मार्च, २०२०

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०१९-२०

अनुक्रमणिका

	विषय	पृष्ठ क्रमांक
	राज्याचा संक्षिप्त आढावा	१
अ.	**दृष्टीक्षेपात महाराष्ट्र**	३
ब.	**महाराष्ट्र आणि भारताची तुलनात्मक माहिती**	६
१.	**राज्य अर्थव्यवस्था**	९
२.	**लोकसंख्या**	१७
३.	**राज्य उत्पन्न**	२५
४.	**किंमती व सार्वजनिक वितरण व्यवस्था** किंमती सार्वजनिक वितरण व्यवस्था	४३
५.	**लोकवित्त**	६७
६.	**संस्थांद्वारे वित्त पुरवठा व भांडवली बाजार**	८३
७.	**कृषि व संलग्न कार्ये** कृषि सिंचन फलोत्पादन पशुसंवर्धन दुग्ध विकास मत्स्यव्यवसाय वने व सामाजिक वनीकरण	९५
८.	**उद्योग व सहकार** उद्योग सहकार	१३३
९.	**पायाभूत सुविधा** ऊर्जा वाहतूक व दळणवळण	१५७
१०.	**सामाजिक क्षेत्र** शिक्षण सार्वजनिक आरोग्य महिला व बाल विकास रोजगार व दारिद्र्य गृहनिर्माण पाणी पुरवठा व स्वच्छता पर्यावरण संवर्धन सामाजिक न्याय मानव विकास व शाश्वत विकास ध्येये	१८३
	व्याख्या सूची	२५५
क.	**भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक**	२६२

परिशिष्टे

	विषय	पृष्ठ क्र.
परि. २.१	महाराष्ट्राची व भारताची जनगणनांवर आधारित लोकसंख्या	२३
परि. २.२	जनगणनांवर आधारित राज्यातील ग्रामीण व नागरी लोकसंख्या	२३
परि. २.३	जनगणना २०११ नुसार जिल्हानिहाय लोकसंख्येचे निर्देशक	२४
परि. ३.१	मूळ किंमतींनुसार सांकेतिक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि व बाजार किंमतींनुसार सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्न (चालू किंमतींनुसार)	३२
परि. ३.२	मूळ किंमतींनुसार वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि व बाजार किंमतींनुसार वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्न (स्थिर (२०११-१२) किंमतींनुसार)	३३
परि. ३.३	मूळ किंमतींनुसार सांकेतिक निव्वळ राज्य मूल्यवृद्धि व बाजार किंमतींनुसार सांकेतिक निव्वळ राज्य उत्पन्न (चालू किंमतींनुसार)	३४
परि. ३.४	मूळ किंमतींनुसार वास्तविक निव्वळ राज्य मूल्यवृद्धि व बाजार किंमतींनुसार वास्तविक निव्वळ राज्य उत्पन्न (स्थिर (२०११-१२) किंमतींनुसार)	३५
परि. ३.५	मूळ किंमतीनुसार सांकेतिक देशांतर्गत स्थूल मूल्यवृद्धि व बाजार किंमतीनुसार सांकेतिक देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न (चालू किंमतींनुसार)	३६
परि. ३.६	मूळ किंमतीनुसार वास्तविक देशांतर्गत स्थूल मूल्यवृद्धि व बाजार किंमतीनुसार वास्तविक देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न (स्थिर (२०११-१२) किंमतींनुसार)	३७
परि. ३.७	मूळ किंमतीनुसार सांकेतिक देशांतर्गत निव्वळ मूल्यवृद्धि व बाजार किंमतीनुसार सांकेतिक देशांतर्गत निव्वळ उत्पन्न (चालू किंमतींनुसार)	३८
परि. ३.८	मूळ किंमतीनुसार वास्तविक देशांतर्गत निव्वळ मूल्यवृद्धि व बाजार किंमतीनुसार वास्तविक देशांतर्गत निव्वळ उत्पन्न (स्थिर (२०११-१२) किंमतींनुसार)	३९
परि. ३.९	सांकेतिक स्थूल जिल्हा मूल्यवृद्धि (चालू किंमतींनुसार)	४०
परि. ३.१०	वास्तविक स्थूल जिल्हा मूल्यवृद्धि (स्थिर किंमतींनुसार)	४१
परि. ३.११	सांकेतिक दरडोई स्थूल जिल्हा मूल्यवृद्धि (चालू किंमतींनुसार)	४२
परि. ४.१	महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागाकरिता ग्राहक किंमतींचे गटवार निर्देशांक	५१
परि. ४.२	महाराष्ट्रातील नागरी भागाकरिता ग्राहक किंमतींचे गटवार निर्देशांक	५२
परि. ४.३	राष्ट्रीय सांख्यिकीय कार्यालयाकडून महाराष्ट्र राज्याकरीता परिगणित ग्रामीण, नागरी व एकत्रित गटनिहाय ग्राहक किंमती निर्देशांक	५३
परि. ४.४	महाराष्ट्र व अखिल भारतातील शेतमजुरांकरिता व ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक	५४
परि. ४.५	औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक	५५
परि. ४.६	महाराष्ट्रातील निवडक केंद्रांमधील औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक	५६
परि. ४.७	महाराष्ट्रातील निवडक केंद्रांमधील औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक	५७
परि. ४.८	महत्त्वाच्या किंमती निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचे दर	५८
परि. ४.९	अखिल भारतीय घाऊक किंमतींचे निर्देशांक	५९
परि. ४.१०	जिल्हावार शिधापत्रिकांची संख्या (३१ डिसेंबर, २०१९ रोजी)	६०
परि. ४.११	अधिकृत शिधावाटप / रास्त भाव दुकानांना वाटप केलेला तांदूळ व गहू	६१
परि. ४.१२	भारत सरकारकडून राज्याला मिळालेले नियतन	६१
परि. ४.१३	जिल्हावार उपलब्ध गोदामांची संख्या, क्षमता, रास्त भाव दुकानांची संख्या	६२
परि. ४.१४	अंत्योदय अन्न योजनेअंतर्गत सन २०१८-१९ करिता अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वाटप	६३

	विषय	पृष्ठ क्र.
परि. ४.१५	अंत्योदय अन्न योजनेअंतर्गत सन २०१९-२० करिता डिसेंबर पर्यंत अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वितरण	६५
परि. ५.१	दृष्टिक्षेपात अर्थसंकल्प	७८
परि. ५.२	अर्थसंकल्प : महसुली व भांडवली लेख्यांवरील जमेतील कल	७९
परि. ५.३	अर्थसंकल्प : महसुली व भांडवली लेख्यांवरील खर्चाचे कल	८०
परि. ५.४	कर्जे व इतर दायित्वे	८१
परि. ५.५	शासनाच्या उपभोग्य बाबींवरील अंतिम खर्च व भांडवल निर्मितीवरील खर्च	८२
परि. ६.१	सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या ठेवी व कर्ज	९१
परि. ६.२	जिल्हानिहाय वार्षिक कर्ज योजना (२०१९-२०)	९२
परि. ६.३	जिल्हानिहाय प्रधान मंत्री जन-धन योजना	९३
परि. ७.१	कृषि गणनांनुसार राज्यातील एकूण वहिती खातेदार, वहितीचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र	१२४
परि. ७.२	राज्यातील जमिनीच्या वापराची आकडेवारी	१२५
परि. ७.३	राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, उत्पादन आणि प्रति हेक्टर उत्पादकता	१२६
परि. ७.४	राज्यातील कृषि उत्पादनाचे पीकनिहाय निर्देशांक	१२९
परि. ७.५	राज्यातील सिंचनाखालील क्षेत्र	१३०
परि. ७.६	सिंचन व बिगर सिंचन पाणीपट्टी आकारणी, वसुली व थकबाकी	१३१
परि. ७.७	राज्यातील पशुधन आणि कुक्कुटादी पक्षी	१३२
परि. ८.१	राज्यातील खनिजांचे उत्पादन	१५१
परि. ८.२	राज्यातील उद्योगांच्या महत्त्वाच्या बाबी (वार्षिक उद्योग पाहणीवर आधारीत)	१५२
परि. ८.३	भारतातील औद्योगिक उत्पादनांचे निर्देशांक	१५४
परि. ८.४	राज्यातील सहकारी संस्थांचा तपशील	१५५
परि. ९.१	राज्यातील विजेचा पुरवठा व वापर	१७९
परि. ९.२	राज्यातील रस्त्यांची प्रकारांनुसार लांबी (सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदा यांच्या देखभालीखालील)	१८०
परि. ९.३	जिल्हानिहाय रस्त्यांच्या लांबीचे रुंदीनुसार वर्गीकरण (सार्वजनिक बांधकाम विभागाच्या देखभालीखालील)	१८१
परि. ९.४	राज्यातील वापरात असलेली मोटार वाहने	१८२
परि. १०.१	विभागनिहाय व शैक्षणिक स्तरनिहाय संस्था, पटसंख्या व शिक्षकांची संख्या	२३९
परि. १०.२	सन २०१९-२० मधील आरोग्य विज्ञान संस्थांची संख्या, प्रवेश क्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या	२४०
परि. १०.३	सन २०१९-२० मधील तंत्रशिक्षण संस्थांची संख्या, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या	२४१
परि. १०.४	सन २०१९-२० मधील कला, विज्ञान, वाणिज्य, इतर बिगर- कृषि अभ्यासक्रम, विधी, शिक्षणशास्त्र व ललित कला अभ्यासक्रमांकरीता एकूण संस्था, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या	२४२
परि. १०.५	सन २०१९-२० मध्ये कृषि, पशु व मत्स्य विज्ञान अभ्यासक्रमांकरीता संस्था, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या	२४३

	विषय	पृष्ठ क्र.
परि. १०.६	राज्यातील उपलब्ध वैद्यकीय सुविधा (सार्वजनिक, स्थानिक संस्था आणि विश्‍वस्थ संस्था रुग्णालये)	२४४
परि. १०.७	राज्याचे नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारित जन्मदर, मृत्युदर, अर्भक मृत्युदर व एकूण जननदर	२४५
परि. १०.८	काम करणाऱ्या लोकांची जनगणना २०११ नुसार आर्थिक वर्गवारी	२४६
परि. १०.९	राज्यातील विविध उद्योगांतील सरासरी दैनिक रोजगार	२४७
परि. १०.१०	राज्यातील कार्यरत कारखाने व त्यातील रोजगार	२४८
परि. १०.११	राज्यातील कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता मार्गदर्शन केंद्रांमध्ये नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या, अधिसूचित केलेली रिक्त पदे व भरलेली पदे	२४९
परि. १०.१२	कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता मार्गदर्शन केंद्रांच्या चालू नोंदवहीत ३१ डिसेंबर, २०१९ अखेर असलेल्या व्यक्तींची संख्या	२५०
परि. १०.१३	राज्यातील महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेखाली घेण्यात आलेल्या विविध कामांच्या प्रकारानुसार संख्या व त्यावरील खर्च	२५१
परि. १०.१४	राज्यातील औद्योगिक विवाद **	२५२
परि. १०.१५	जिल्हानिहाय मानव विकास निर्देशांक २०११	२५३

राज्याचा संक्षिप्त आढावा

देशाच्या पश्चिम व मध्य भागात वसलेल्या महाराष्ट्राला अरबी समुद्राचा ७२० किमी लांबीचा विस्तीर्ण समुद्रकिनारा लाभला असून सह्याद्री व सातपुडा या पर्वतरांगांची नैसर्गिक तटबंदी लाभली आहे. राज्याच्या वायव्येस गुजरात, उत्तरेस मध्य प्रदेश, पूर्वेस छत्तीसगड, आग्नेयेस तेलंगणा, दक्षिणेस कर्नाटक व नैऋत्येस गोवा आहे. प्रशासकीय सोयीसाठी राज्याची विभागणी ३६ जिल्हे व ६ महसूल विभागांत (कोकण, पुणे, नाशिक, औरंगाबाद, अमरावती आणि नागपूर) करण्यात आली आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार ११.२४ कोटी लोकसंख्या असलेले महाराष्ट्र राज्य लोकसंख्येनुसार देशात दुसऱ्या क्रमांकाचे तर क्षेत्रफळानुसार ३.०८ लाख चौरस किमी भौगोलिक क्षेत्रफळासह तिसऱ्या क्रमांकाचे राज्य आहे. राज्याचे मोठ्या प्रमाणात शहरीकरण झाले असून ४५.२ टक्के जनता शहरात राहते.

राज्याचे हवामान उष्ण कटिबंधीय मोसमी आहे. मार्चपासून सुरु होणाऱ्या व अंगाची काहिली करणाऱ्या उन्हाळ्या पाठोपाठ जूनच्या सुरुवातीला पाऊस येतो. महाराष्ट्राला लाभलेला निसर्गाचा वरदहस्त हा त्याच्या घनदाट व संपन्न जंगलांमध्ये दिसून येतो आणि राज्यात ६ मुख्य व्याघ्र प्रकल्प व ६ राष्ट्रीय उद्याने आहेत.

राज्याची राजधानी मुंबई ही फक्त अग्रेसर कार्पोरेट संस्थांच्या व कंपन्यांच्या मुख्य कार्यालयांचे माहेरघर नसून आशिया खंडातील सर्वात जुना शेअर बाजार, मुंबई शेअर बाजार, हा देखील याच शहरात दिमाखात उभा आहे.

उद्योग क्षेत्रात व्यावसायिक सुलभता वाढविण्यासाठी राज्याने विविध उपाययोजनांची अंमलबजावणी करण्यात पुढाकार घेतला आहे. नाविन्यपूर्ण व सृजनशील उद्योगांकरिता अग्रगण्य स्टार्ट अप धोरण जाहीर करण्यात आले असून त्याद्वारे उदयोन्मुख उद्योजकांना संस्थात्मक व बौद्धिक आधार देण्याचा उद्देश आहे. या धोरणाद्वारे नोकऱ्या मागणाऱ्यांपेक्षा नोकऱ्या निर्माण करणाऱ्यांना प्रोत्साहन देऊन बेरोजगारीच्या मोठ्या आव्हानास सामोरे जाण्याचा राज्याचा प्रयत्न अधोरेखित होतो. स्वतःचे एरोस्पेस व संरक्षण उत्पादन धोरण आणि फिनटेक धोरण जाहीर करणारे महाराष्ट्र हे देशातले पहिले राज्य आहे.

उत्तम पायाभूत सुविधा, तंत्रज्ञानातील प्रगती, कुशल मनुष्यबळाची उपलब्धता, प्रमुख भागांशी संपर्क व्यवस्था आणि नैसर्गिक साधनसंपत्तीची मुबलकता यामुळे महाराष्ट्र हे गुंतवणूकदारांसाठी कायमच पसंतीचे राज्य राहिले असून नुकत्याच झालेल्या 'मॅग्नेटिक महाराष्ट्र गुंतवणूक शिखर संमेलनाला' मिळालेला प्रचंड प्रतिसाद हेच सिद्ध करतो.

हवामानातील बदल व वैश्विक तापमानवाढ हे जगासमोर व राज्यासमोर उभे ठाकलेले मोठे संकट आहे. हे लक्षात घेऊन पाच लाख विद्युत वाहनांची निर्मिती व वापर करण्याच्या उद्देशाने तयार करण्यात आलेले विद्युत वाहन धोरण जाहीर करणारे महाराष्ट्र हे पहिले राज्य आहे. शाश्वत वाहतूक व्यवस्थेस प्रोत्साहन देऊन राज्याने पर्यावरणपूरक इंधन आणि वैश्विक तापमानवाढीच्या प्रश्नास हाताळणे याबाबत आपली बांधिलकी दर्शविली आहे.

महाराष्ट्र ही फक्त एक भौगोलिक संज्ञा नसून लोकांच्या एकतेने व कष्टाने उभे राहिलेले एक राज्य आहे. राज्यात विविध चालीरीतींचे व परंपरांचे लोक गुण्यागोविंदाने राहतात. आपल्या समृद्ध संगीत व नृत्य परंपरेसाठी राज्याचे नाव देशात आदराने घेतले जाते. पोवाडा, भारुड, गोंधळ आणि लावणीद्वारे लोककलेमध्ये केलेल्या भरीव योगदानासाठी राज्य जाणले जाते. राज्यात सर्व जाती व पंथांचे सणसमारंभ उत्साहाने व एकत्रितपणे साजरे केले जातात. देशाच्या सामाजिक व राजकीय प्रगतीमध्ये राज्याचा बहुमोल वाटा आहे.

अजंठा, वेरूळ व घारापुरीच्या लेण्या, गेट वे ऑफ इंडिया आणि चैत्य व विहार सारखी वास्तुकलेचा उत्तम नमुना असलेली स्थळे ही कायमच जगभरातील पर्यटकांच्या आकर्षणाचा केंद्रबिंदू राहिली आहेत व बहुतांश काळ पर्यटकांच्या गर्दीने फुललेली असतात. राज्याने साहित्य, कला, क्रीडा व सामाजिक सेवा यांमध्ये आपला स्वतःचा ठसा उमटवला आहे. सिनेजगतात जागतिक स्तरावर नावारूपाला आलेले व आता आंतरराष्ट्रीय मंचावर भारताची ओळख व ताकद बनलेले, बॉलीवूड हे देखील राज्याचाच एक हिस्सा आहे.

काळाच्या प्रत्येक टप्प्यावर प्रगतिशील राहून आपले पुरोगामित्व सिद्ध करणारे महाराष्ट्र राज्य हे आज शाश्वत विकासाच्या वाटेवर दमदार पाऊले टाकत आहे आणि प्रगती करीत आहे.

* * * * *

अ. दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र

बाब (१)		१९६०-६१ (२)	१९७०-७१ (३)	१९८०-८१ (४)	१९९०-९१ (५)	२०००-०१ (६)	२०१०-११ (७)	२०१८-१९ (८)
१.	**भौगोलिक क्षेत्र** - (हजार चौ. किमी)	३०६	३०८	३०८	३०८	३०८	३०८	३०८
२.	**प्रशासकीय रचना** -							
	महसूली विभाग	४	४	६	६	६	६	६
	जिल्हे	२६	२६	२८	३१	३५	३५	३६
	तालुके	२२९	२३५	३०१	३०३	३५३	३५५@@	३५५@@
	वस्ती असलेली गावे	३५,८५१	३५,७७८	३९,३५४	४०,४१२	४१,०९५	४०,९५९	४०,९५९
	वस्ती नसलेली गावे	३,०१६	२,८८३	२,४७९	२,६१३	२,६१६	२,७०६	२,७०६
	शहरे #	२६६	२८९	३०७	३३६	३७८	५३४	५३४
३.	**जनगणनेनुसार लोकसंख्या** - (हजार)	(१९६१)	(१९७१)	(१९८१)	(१९९१)	(२००१)	(२०११)	(२०११)
	एकूण	३९,५५४	५०,४१२	६२,७८४	७८,९३७	९६,८७९	१,१२,३७४	१,१२,३७४
	पुरुष	२०,४२९	२६,११६	३२,४१५	४०,८२६	५०,४०१	५८,२४३	५८,२४३
	स्त्रिया	१९,१२५	२४,२९६	३०,३६९	३८,१११	४६,४७८	५४,१३१	५४,१३१
	ग्रामीण	२८,३९१	३४,७०१	४०,७९१	४८,३९५	५५,७७८	६१,५५६	६१,५५६
	नागरी	११,१६३	१५,७११	२१,९९३	३०,५४२	४१,१०१	५०,८१८	५०,८१८
	अनुसूचित जाती	२,२२७	३,१७७	४,४८०	८,७५८	९,८८२	१३,२७६	१३,२७६
	अनुसूचित जमाती	२,३९७	३,८४१	५,७७२	७,३१८	८,५७७	१०,५१०	१०,५१०
	लोकसंख्येची घनता (प्रती चौ. किमी)	१२९	१६४	२०४	२५७	३१५	३६५	३६५
	साक्षरता दर (टक्के)	३५.१	४५.८	५७.१	६४.९	७६.९	८२.३	८२.३
	स्त्री-पुरुष प्रमाण (स्त्रिया प्रति हजार पुरुष)	९३६	९३०	९३७	९३४	९२२	९२९	९२९
	नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण (टक्के)	२८.२	३१.२	३५.०	३८.७	४२.४	४५.२	४५.२
४.	**सांकेतिक राज्य उत्पन्न** -							
	राज्य उत्पन्न (₹ कोटी)	२,२४९	५,७८०	१९,३७७	६८,८६१	२,४३,५८४	९,५०,७७१	२३,३२,९९२+†
	कृषि व संलग्न कार्ये क्षेत्र (₹ कोटी)	५८५	१,०७८	३,७५६	१२,३२६	३२,७११	१,२२,९३२	२,१५,२६४+††
	उद्योग क्षेत्र (₹ कोटी)	५५३	१,७३२	६,२२४	२२,५५४	६४,९४२	२,६३,५१२	६,१५,२२१+††
	सेवा क्षेत्र (₹ कोटी)	१,१११	२,९६९	९,३९७	३३,९८१	१,४५,९३१	५,६४,३२६	११,६५,०९४+††
	दरडोई राज्य उत्पन्न (₹)	५७६	१,१६८	३,११२	८,८११	२८,५४०	८४,८५८	१,९१,७३६+
५.	**पर्जन्य** सरासरीशी तुलना (टक्के)						१०२.३	७३.६
६.	**कृषि** - (क्षेत्र हजार हेक्टर)							(२०१७-१८)
	निव्वळ पेरणी क्षेत्र	१७,८७८	१७,६६८	१८,२९९	१८,५६५	१७,८४४	१७,४०६	१६,९४२
	पिकांखालील स्थूल क्षेत्र	१८,८२३	१८,७३७	१९,६४२	२१,८५९	२१,६१९	२३,१७५	२३,२६८
	स्थूल सिंचित क्षेत्र	१,२२०	१,५७०	२,४१५	३,३१९	३,८५२	@	@
	त्यापैकी लाभ क्षेत्र ^	२२६$	४२२	७१८	१,०७६$$	१,७६४##	२,९५५##	३,५९७##++
	स्थूल सिंचित क्षेत्राचे पिकांखालील एकूण स्थूल क्षेत्राशी टक्केवारी	६.५	८.४	१२.३	१५.२	१७.८	उ ना	उ ना
७.	**प्रमुख पिकांखालील क्षेत्र** - (हजार हेक्टर)							
	तांदूळ	१,३००	१,३५२	१,४५९	१,५९७	१,५१२	१,५१६	१,४६५
	गहू	९०७	८१२	१,०६३	८६७	७५४	१,३०७	८३४
	ज्वारी	६,२८४	५,७०३	६,४६९	६,३००	५,०९४	४,०६०	२,४४०
	बाजरी	१,६३५	२,०३९	१,५३४	१,९४०	१,८००	१,०३५	६१०
	सर्व तृणधान्ये	१०,६०६	१०,३२०	१०,९७६	११,१३६	९,८२४	८,९८५	६,४२७
	सर्व कडधान्ये	२,३४९	२,५६६	२,७१५	३,२५७	३,५५७	४,०३८	४,००२
	सर्व अन्नधान्ये	१२,९५५	१२,८८६	१३,६९१	१४,३९३	१३,३८२	१३,०२३	१०,४३०

उ ना - उपलब्ध नाही @@ मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्ह्यांमधील तीन तालुके वगळून # गणना शहरांसह + पहिले सुधारित अंदाज (पायाभूत वर्ष २०११-१२)

† बाजार किंमतींनुसार सांकेतिक निव्वळ राज्य उत्पन्न †† मूळ किंमतींनुसार सांकेतिक निव्वळ राज्य मूल्यवृद्धी

टीप : राज्य उत्पन्नाचे १९६०-६१ ते २०१०-११ चे अंदाज घटक खर्चावर आधारित आहेत.

@ जलसंपदा विभाग, महाराष्ट्र शासन यांच्या दि. २६ ऑगस्ट २०१६ रोजीच्या शासन निर्णया अन्वये माहिती संकलनाच्या पद्धतीबाबत सूचना निर्गमित करण्यात आल्या आहेत.

$ १९६१-६२ $$ १९९१-९२ ## प्रकल्प कालव्यांवरील उपसा व धरणातून नदी नाल्यांमध्ये सोडलेल्या पाण्यामुळे प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्र समाविष्ट

^ जलसंपदा विभागाकडून निर्मित लाभक्षेत्र ++ आधार : जलसंपदा विभागाच्या अधिपत्याखालील मुख्य लेखा परिक्षक, जल व सिंचन, औरंगाबाद

बाब (१)	१९६०-६१ (२)	१९७०-७१ (३)	१९८०-८१ (४)	१९९०-९१ (५)	२०००-०१ (६)	२०१०-११ (७)	२०१८-१९ (८)
ऊस क्षेत्र	१५५	२०४	३१९	५३६	६८७	१,०४१	उ ना
ऊस तोडणी क्षेत्र	१५५	१६७	२५८	४४२	५९५	९६५	१,१६३
कापूस	२,५००	२,७५०	२,५५०	२,७२१	३,०७७	३,९४२	४,२१९
भूईमूग	१,०८३	९०४	६९५	८६४	४९०	३९५	२४४
८. प्रमुख पिकांचे उत्पादन - (हजार टन)							
तांदूळ	१,३६९	१,६६२	२,३१५	२,३४४	१,९३०	२,६९१	३,२७६
गहू	४०१	४४०	८८६	९०९	९४८	२,३०१	१,२४९
ज्वारी	४,२२४	१,५५७	४,४०९	५,९२९	३,९८८	३,४५२	१,१९७
बाजरी	४८९	८२४	६९७	१,११५	१,०८७	१,१२३	३३२
सर्व तृणधान्ये	६,७५५	४,७३७	८,६४७	१०,७४०	८,४९७	१२,३१७	७,९४७
सर्व कडधान्ये	९८९	६७७	८२५	१,४४१	१,६३७	३,०९६	२,६८३
सर्व अन्नधान्ये	७,७४४	५,४१४	९,४७२	१२,१८१	१०,१३४	१५,४१३	१०,६३०
ऊस	१०,४०४	१४,४३३	२३,७०६	३८,१५४	४९,५६९	८५,६९१	८९,७७१
कापूस (रुई)#	१,६७३	४८४	१,२२४	१,८७५	१,८०३	७,४७३	६,५९३
भूईमूग	८००	५८६	४५१	९७९	४७०	४७०	२३९
९. कृषि उत्पादनाचा निर्देशांक@ -	--	--	--	१३६.५	१२७.४	२२३.८	१९९.३
१०. कृषि गणना -		(१९७०-७१)	(१९८०-८१)	(१९९०-९१)	(२०००-०१)	(२०१०-११)	(२०१५-१६)
वहिती खातेदारांची संख्या (हजार)	--	४,९५१	६,८६३	९,४७०	१२,१३८	१३,६९९	१५,२८५
वहिती क्षेत्र (हजार हेक्टर)	--	२१,१७९	२१,३६२	२०,९२५	२०,१०३	१९,७६७	२०,५०६
वहितीचे सरासरी क्षेत्र (हेक्टर)	--	४.२८	३.११	२.२१	१.६६	१.४४	१.३४
११. पशुधन गणना -	(१९६६)	(१९७८)	(१९८७)	(१९९७)	(२००७)	(२०१२)	(२०१९)
एकूण पशुधन (हजार)	२५,४४९	२९,६४२	३४,२५५	३९,६३८	३५,९५५	३२,४८९	३३,०८०
एकूण कुक्कुटादी पक्षी + (हजार)	९,९०२	१८,७५१	२४,८३०	३५,३९२	६४,७५६@@	७७,७९५@@	७४,२९८@@
						(२००३)	(२००३)
ट्रॅक्टर	१,४२७	३,२७४	१२,९१७	३४,५२९	७९,८९३	१,०५,६११	१,०५,६११
१२. वन क्षेत्र (चौ. किमी)	६३,५४४	६२,३११	६४,२२२	६३,७९८	६१,९३५	६१,९३९	६१,९३६*
१३. औद्योगिक गुंतवणूक -						(२०१७) $	(२०१९) $$
मंजूर प्रकल्प (संख्या)	--	--	--	--	--	१९,८२६	२०,५०१
प्रस्तावित गुंतवणूक (₹ कोटी)	--	--	--	--	--	११,८९,८१५	१३,०२,५१८
१४. वीज - (दशलक्ष कि.वॅ.तास)							
एकूण निर्मिती	३,२६८	७,९२५	१७,८६४	३६,४३०	६१,२०९	८३,०१७	१,२७,०५९
एकूण वापर	२,७२०	७,६५०	१४,०३४	२९,९७१	४७,२८९	८७,३९६	१,३१,८६६
औद्योगिक वापर	१,८५३	५,३१२	८,१३०	१४,७०६	१८,३६३	३४,४१६	४७,१६४
कृषि वापर	१५	३५६	१,७२३	६,६०४	९,९४०	१६,२५७	३३,७२५
घरगुती वापर	२६०	७३२	१,७७९	५,०६५	११,१७२	१९,५४६	२९,१८८

* अस्थायी # कापसाचे उत्पादन १७० किलोची एक गासडी याप्रमाणे हजार गासड्यांमध्ये @ पाया - त्रैवार्षिक सरासरी १९७९-८२ = १००

$ ऑगस्ट, १९९१ ते डिसेंबर $$ ऑगस्ट, १९९१ ते ऑगस्ट @@ एकूण कुक्कुटादी पक्ष्यांमध्ये कुक्कुटपालन केंद्रामधील पक्षी समाविष्ट

+ एकूण कुक्कुटादी पक्ष्यांमध्ये टर्की, क्वेल व इतर कुक्कुटादी पक्षी समाविष्ट उ ना उपलब्ध नाही

बाब (१)	१९६०-६१ (२)	१९७०-७१ (३)	१९८०-८१ (४)	१९९०-९१ (५)	२०००-०१ (६)	२०१०-११ (७)	२०१८-१९ (८)
१५. बँका - (अनुसूचित वाणिज्यिक)		(जून,१९७१)	(जून, १९८१)	(जून, १९९१)	(जून, २००१)	(जून, २०१०)	(३१ मार्च, २०१९)
बँक कार्यालये	उ ना	१,४७१	३,६२७	५,५९१	६,२९४	८,०३७	१२,५०१
				(मार्च १९९१)	(मार्च २००१)		
ग्रामीण लोकसंख्येसाठी बँक कार्यालये	उ ना	४५०	१,३५५	२,७४९	२,२९४	२,१७०	३,१३५
१६. शिक्षण+ -							
प्राथमिक शाळा	३४,५९४	४४,५३५	५१,०४५	५७,७४४	६५,९६०	७५,६९५	१,०६,२३७
विद्यार्थी (हजार)	४,१७८	६,५३९	८,३९२	१०,४२४	११,८५७	१०,६२६	१५,७४८
माध्यमिक शाळा (उच्च माध्यमिकसह)	२,४६८	५,३१३	६,११९	१०,५१९	१५,३८९	२१,३५७	२४,८७२
विद्यार्थी (हजार)	८५८	१,९८५	३,३०९	६,२६०	९,२६७	१०,७११	६,६०८
१७. आरोग्य -		(१९७१)	(१९८१)	(१९९१)	(२००१)	(२०११)	(२०१८)
रुग्णालये	उ ना	२९९	५३०	७६८	१,१०२	१,३६८	१,४०२
दवाखाने	उ ना	१,३७२	१,७७६	१,८९६	१,५४४	३,०१२	३,०८७
दर लाख लोकसंख्येमागे खाटा	उ ना	८८	११४	१४४	१०६	१०३	१०३
							(२०१७)
जन्मदर@	३४.७	३२.२	२८.५	२६.२	२०.७	१६.७	१५.७
मृत्यूदर@	१३.८	१२.३	९.६	८.२	७.५	६.३	५.७
अर्भक मृत्यूदर@	८६	१०५	७९	६०	४५	२५	१९
१८. वाहतूक -							
रेल्वे मार्गाची लांबी (किमी)	५,०५६	५,२२६	५,२३३	५,४३४	५,४५९	५,९८४	६,२००
एकूण रस्त्यांची लांबी (किमी)†	३९,२४१	६५,३६४	१,४१,१३१	१,७२,९६५	२,१६,९६८	२,४१,७१२	३,०१,२६७
त्यापैकी पृष्ठांकित	२४,८५२	३५,८५३	६६,६१६	१,३२,०४८	१,७८,९९९	२,२१,१८२	२,३९,४५९
मोटार वाहने (हजार)	१००	३१२	८०५	२,६४१	६,६०७	१६,९९०	३७,१२१
१९. सहकार -							
प्राथमिक कृषि पतसंस्था	२१,४००	२०,४२०	१८,५७७	१९,५६५	२०,५५१	२१,४५१	२,०७,४७*
सभासद (लाख)	२२	३८	५४	७९	१०१	१५०	१४७*
सहकारी संस्थांची संख्या	३१,५६५	४२,५९७	६०,७४७	१,०४,६२०	१,५८,०१६	२,२४,३०६	२,०६,४१४*
सभासद (लाख)	४२	८६	१४८	२६९	४३०	५३०	५३८*
सहकारी संस्थांचे खेळते भांडवल (₹ कोटी)	२९१	१,४८९	५,२१०	२४,२८४	१,३४,४४०	२,४८,४३४	३,८५,३३०*
२०. स्थानिक स्वराज्य संस्था -							(२०१९-२०)$
जिल्हा परिषदा	२५	२५	२५	२९	३३	३३	३४
ग्रामपंचायती	२१,६३६	२२,३००	२४,२८१	२५,८२७	२७,७३५	२७,९१३	२७,८७५#
पंचायत समित्या	२९५	२९६	२९६	२९८	३२१	३५१	३५१
नगर परिषदा	२१९	२२१	२२०	२२८	२२८	२२२	२४१
महानगरपालिका	३	४	५	११	१५	२३	२७
नगर पंचायत	--	--	--	--	३	४	१२८
कटक मंडळे	७	७	७	७	७	७	७

* अस्थायी   @ नमुना नोंदणी पाहणी प्रमाणे   उ ना उपलब्ध नाही

† सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखभालीखालील रस्ते $ राज्य निवडणूक आयोगाच्या अहवालानुसार (दि. ३१.१२.२०१९ रोजीची)

स्थानिक शासन निर्देशिकेनुसार

+ वर्ष २०११-१२ पासून सदर माहितीचा आधार बदलला असल्यामुळे सदर माहिती प्राथमिक शाळा (इयत्ता १ ते ८) व माध्यमिक शाळा (उच्च माध्यमिकसह) (इयत्ता ९ ते १२) या स्वरुपात प्राप्त झाली असून पूर्वीची माहिती प्राथमिक शाळा (१ ते ७) व माध्यमिक शाळा (उच्च माध्यमिकसह) (इयत्ता ८ ते १२) या स्वरुपात आहे. तसेच सदर माहितीचा आधार महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद आहे.

ब. महाराष्ट्र आणि भारताची तुलनात्मक माहिती

बाब	परिमाण	महाराष्ट्र	भारत	भारताशी तुलना (टक्केवारी)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
१. लोकसंख्या (२०११)				
१.१ एकूण लोकसंख्या	हजार	१,१२,३७४	१२,१०,८५५	९.३
(अ) पुरुष	-”-	५८,२४३	६,२३,२७०	९.३
(ब) स्त्रिया	-”-	५४,१३१	५,८७,५८५	९.२
१.२ (अ) ग्रामीण लोकसंख्या	हजार	६१,५५६	८,३३,७४९	७.४
(ब) ग्रामीण लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण	टक्के	५४.८	६८.९	--
१.३ (अ) नागरी लोकसंख्या	हजार	५०,८१८	३,७७,१०६	१३.५
(ब) नागरी लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण	टक्के	४५.२	३१.१	--
१.४ स्त्री-पुरुष प्रमाण	दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या	९२९	९४३	--
१.५ लोकसंख्येचा दशवार्षिक वृद्धिदर (२००१-२०११)	टक्के	१६.०	१७.७	--
१.६ साक्षरता दर	-”-	८२.३	७३.०	--
१.७ अनुसूचित जाती व जमाती प्रवर्गातील लोकसंख्या	हजार	२३,७८६	३,०५,९२४	७.८
१.८ एकूण काम करणारे	-”-	४९,४२८	४,८१,८८९	१०.३
१.९ भौगोलिक क्षेत्र	लाख चौ. किमी	३.०८	३२.९	९.४
२. कृषि (२०१५-१६)				
२.१ निव्वळ पेरणी क्षेत्र	हजार हेक्टर	१७,१९१	१,३९,५०६	१२.३
२.२ पिकांखालील स्थूल क्षेत्र	-”-	२२,८६३	१,९७,०५४	११.६
२.३ स्थूल सिंचित क्षेत्र	-”-	उ ना	९६,६२२	--
२.४ स्थूल सिंचित क्षेत्राची एकूण पिकांखालील स्थूल क्षेत्राशी टक्केवारी	टक्के	उ ना	४९.०	--
२.५ प्रमुख पिकांखालील क्षेत्र (२०१५-१६ ते २०१७-१८ या वर्षांची सरासरी)				
(१) तांदूळ	हजार हेक्टर	१,४९६	४३,७५६	३.४
(२) गहू	-”-	१,०६९	३०,२८५	३.५
(३) ज्वारी	-”-	२,८३३	५,५७५	५०.८
(४) बाजरी	-”-	८०९	७,३५६	११.०
(५) एकूण तृणधान्ये	-”-	७,४६८	९८,६०१	७.६
(६) एकूण अन्नधान्ये (तृणधान्ये व कडधान्ये)	-”-	११,५०५	१,२६,६५८	९.१
(७) ऊस क्षेत्र	-”-	उ ना	४,७००	--
ऊस तोडणी क्षेत्र	-”-	८४१	उ ना	--
(८) कापूस	-”-	४,११९	११,९०१	३४.६
(९) भूईमूग	-”-	३१८	४,९४१	६.४

उ ना उपलब्ध नाही

महाराष्ट्र आणि भारताची तुलनात्मक माहिती (पुढे चालू...)

बाब (१)	परिमाण (२)	महाराष्ट्र (३)	भारत (४)	भारताशी तुलना (टक्केवारी) (५)
३. पशुधन गणना				
३.१ एकूण पशुधन *(२०१९)	हजार	३३,०८०	५,३६,७६१	६.२
३.२ व्हील ट्रॅक्टर्स (२००३)	-"-	१०६	२,३६१	४.५
३.३ सिंचनाकरिता वापरलेली डिझेल इंजिने व विद्युत पंप (२००३)	-"-	१,१७४	१५,६८४	७.५
४. वने				
४.१ एकूण वन क्षेत्र (२०१९)	चौ. किमी	६१,९३६	७,६७,४१९	८.१
५. उद्योग				
५.१ औद्योगिक गुंतवणूक $$				
(अ) मंजूर प्रकल्प	संख्या	२०,५०१	१,१४,२८६	१७.९
(ब) प्रस्तावित गुंतवणूक	₹ कोटी	१३,०२,५१८	१,२६,०९,६९७	१०.३
६. वीज (२०१८-१९)				
६.१ एकूण निर्मिती	दशलक्ष कि. वॅ. तास	१,२७,०५९	१३,७१,७८०	९.३
६.२ एकूण वापर#	-"-	१,३१,८६६	१०,२४,५२८	१२.९
६.३ (अ) औद्योगिक वापर	-"-	४७,१६४	३,४१,०८८	१३.८
(ब) औद्योगिक वापराची एकूण वापराशी टक्केवारी	टक्के	३५.८	३३.३	--
७. बँका (अनुसूचित वाणिज्यिक) (मार्च, २०१९)				
७.१ बँक कार्यालये	संख्या	१२,५०१	१,४१,७५६	८.८
७.२ ग्रामीण बँक कार्यालये (मार्च, २०१९)	-"-	३,१३५	५०,०८१	६.३
८. राज्य / राष्ट्रीय उत्पन्न (२०१८-१९)				
८.१ सांकेतिक (नॉमिनल) स्थूल राज्य उत्पन्न / सांकेतिक (नॉमिनल) देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न †	₹ कोटी	२६,३२,७९२+	१,८९,७१,२३७+	१३.९
८.२ सांकेतिक (नॉमिनल) उत्पन्न	₹ कोटी	२३,३२,९९२+	१,६७,८९,२८८+	१३.९
८.३ चालू किंमतीनुसार दरडोई उत्पन्न	₹	१,९१,७३६+	१,२६,५२१+	--

$$ ऑगस्ट, १९९१ ते ऑगस्ट, २०१९ + पहिले सुधारित अंदाज # वितरण परवानाधारकांमार्फत ग्राहकांना केलेली वीज विक्री * अस्थायी
† स्थूल राज्य उत्पन्न व देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न बाजार किंमतीनुसार

१
राज्य अर्थव्यवस्था

१. राज्य अर्थव्यवस्था

राज्य उत्पन्न

१.१ सन २०१९-२० च्या पुर्वानुमानानुसार राज्य अर्थव्यवस्थेत ५.७ टक्के वाढ तर देशाच्या अर्थव्यवस्थेत ५.० टक्के वाढ अपेक्षित आहे. 'कृषि व संलग्न कार्ये' क्षेत्रात सन २०१९-२० मध्ये ३.१ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. सन २०१९-२० मध्ये 'उद्योग' व 'सेवा' क्षेत्रात अनुक्रमे ३.३ टक्के व ७.६ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. पुर्वानुमानानुसार सन २०१९-२० साठी सांकेतिक ('नॉमिनल') (चालू किंमतीनुसार) स्थूल राज्य उत्पन्न ₹ २८,७८,५८३ कोटी अपेक्षित आहे आणि वास्तविक ('रिअल') (सन २०११-१२ च्या स्थिर किंमतीनुसार) स्थूल राज्य उत्पन्न ₹ २१,५४,४४६ कोटी अपेक्षित आहे.

- सांकेतिक देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नात राज्याचा सरासरी हिस्सा सर्वाधिक (१४.३ टक्के) आहे
- सन २०१८-१९ च्या तुलनेत सन २०१९-२० च्या सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्नात ₹ २,४५,७९१ कोटी वाढ अपेक्षित आहे
- सन २०१९-२० चे दरडोई राज्य उत्पन्न ₹ २,०७,७२७ अपेक्षित आहे

१.२ पहिल्या सुधारित अंदाजानुसार सन २०१८-१९ चे सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्न ₹ २६,३२,७९२ कोटी होते, तर ते सन २०१७-१८ मध्ये ₹ २३,८२,५७० कोटी होते. सन २०१८-१९ चे वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्न ₹ २०,३९,०७४ कोटी होते, तर ते सन २०१७-१८ साठी ₹ १९,२३,७९७ कोटी होते. सन २०१८-१९ मध्ये दरडोई राज्य उत्पन्न ₹ १,९१,७३६ होते, तर ते सन २०१७-१८ मध्ये ₹ १,७५,१२१ होते.

दरडोई राज्य उत्पन्न आणि सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्न

(पायाभूत वर्ष २०११-१२)

तपशील	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७+++	२०१७-१८++	२०१८-१९+	२०१९-२०$
दरडोई राज्य उत्पन्न (₹)	९९,५९७	१,१२,०९२	१,२५,२६१	१,३२,८३६	१,४६,८१५	१,६३,७३८	१,७५,१२१	१,९१,७३६	२,०७,७२७
सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्न (₹ कोटी)	१२,८०,३६९	१४,५९,६२९	१६,४९,६४७	१७,७९,१३८	१९,६६,२२५	२१,९८,३२४	२३,८२,५७०	२६,३२,७९२	२८,७८,५८३

+++ तिसरे सुधारित अंदाज ++ दुसरे सुधारित अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज $ पुर्वानुमान

सन २०१८-१९ करिता निवडक राज्यांचे दरडोई उत्पन्न

(पायाभूत वर्ष २०११-१२)

तपशील	हरियाणा	कर्नाटक	तेलंगणा	तामीळनाडू	महाराष्ट्र	आंध्र प्रदेश	मध्य प्रदेश	उत्तर प्रदेश
दरडोई राज्य उत्पन्न (₹)	२,२६,६४४	२,१०,८८७	२,०५,६९६	१,९३,७५०	१,९१,७३६	१,६४,०२५	९०,९९८	६१,३५१

सन २०२० करिता जागतिक स्थूल उत्पादनाचे वृद्धिदर

तपशील	जागतिक	विकसित अर्थव्यवस्था	विकसनशील अर्थव्यवस्था	अल्प विकसित अर्थव्यवस्था	अमेरीकेची संयुक्त राज्ये	जपान	चीन	भारत$	महाराष्ट्र$
स्थूल उत्पादनाचे वृद्धिदर (टक्के)	२.५	१.५	४.०	५.१	१.७	०.९	६.०	५.०^	५.७^^

$ सन २०१९-२० करिता ^ राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार यांचेकडील प्रथम पुर्वानुमान ^^ अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन यांचेकडील पुर्वानुमान

किंमती

१.३ राज्याच्या ग्रामीण व नागरी भागाचा सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष २००३) एप्रिल, २०१९ ते डिसेंबर, २०१९ या कालावधीत अनुक्रमे २९८.१ व २८२.२ होता तर एप्रिल, २०१८ ते डिसेंबर, २०१८ या कालावधीत तो अनुक्रमे २७३.० व २६५.७ होता. सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित एप्रिल, २०१९ ते डिसेंबर, २०१९ या कालावधीत वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढीचा दर ग्रामीण भागात ९.२ टक्के व नागरी भागात ६.२ टक्के होता, तर एप्रिल, २०१८ ते डिसेंबर, २०१८ या कालावधीत तो अनुक्रमे ०.६ टक्के व १.९ टक्के होता.

- ➢ 'शिव भोजन' प्रति थाळी ₹ १० या दराने राज्याच्या सर्व जिल्ह्यांतील गरीब व गरजू लोकांना दि. २६ जानेवारी, २०२० पासून पुरविण्यात येत आहे

१.४ सन २०१९-२० मध्ये डिसेंबरपर्यंत राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत समाविष्ट एकूण पात्र १५०.५८ लाख शिधापत्रिकाधारकांपैकी १४६.०३ लाख शिधापत्रिकांची आणि १४ अवर्षणप्रवण जिल्ह्यांतील दारिद्र्य रेषेवरील शेतकऱ्यांपैकी एकूण पात्र ९.१६ लाख शिधापत्रिकाधारकांपैकी नऊ लाख शिधापत्रिकांची आधार जोडणी पूर्ण करण्यात आली आहे.

१.५ राज्यातील ५२,४२३ रास्त भाव दुकानांमध्ये अन्नधान्य वितरणाकरिता 'पॉईंट ऑफ सेल' उपकरणे बसविण्यात आली आहेत. डिसेंबर, २०१९ मध्ये सुमारे १.३९ कोटी कुटुंबांनी आधार आधारीत बायोमेट्रिक अधिप्रमाणनाद्वारे शिधावस्तूंचा लाभ घेतला.

१.६ 'एक देश, एक शिधापत्रिका' ही योजना १ जानेवारी, २०२० पासून देशात राबविण्यात येत आहे. या योजने अंतर्गत लाभार्थी देशातील कोणत्याही भागातील रास्त भाव दुकानांमध्ये कार्यान्वित 'पॉईंट ऑफ सेल' या उपकरणाच्या सहाय्याने पोर्टेबिलिटीच्या माध्यमातून रास्त दराने अन्नधान्य विकत घेऊ शकतात.

लोकवित्त

- ➢ अर्थसंकल्पीय अंदाज २०१९-२० नुसार वित्तीय तुटीचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण २.१ टक्के तसेच ऋणभाराचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण १६.४ टक्के असून हे दोन्ही निर्देशक चौदाव्या वित्त आयोगाने घालून दिलेल्या वित्तीय मर्यादेत आहेत
- ➢ अर्थसंकल्पीय अंदाज २०१९-२० नुसार भांडवली जमेचा एकूण जमेतील आणि भांडवली खर्चाचा एकूण खर्चातील हिस्सा अनुक्रमे २२.२ टक्के व १७.३ टक्के आहे.
- ➢ अर्थसंकल्पीय अंदाज २०१९-२० नुसार विकास खर्चाचे एकूण महसुली खर्चातील प्रमाण ६८.० टक्के आहे

१.७ राज्याची सन २०१९-२० अर्थसंकल्पीय अंदाजानुसार महसुली जमा ₹ ३,१४,६४० कोटी, तर सन २०१८-१९ सुधारित अंदाजानुसार ₹ २,८६,५०० कोटी आहे. अर्थसंकल्पीय अंदाज २०१९-२० नुसार कर महसूल आणि करेतर महसूल (केंद्रीय अनुदानासह) अनुक्रमे ₹ २,५७,४५५ कोटी आणि ₹ ५७,१८५ कोटी आहे. एप्रिल ते डिसेंबर,२०१९ या कालावधीत प्रत्यक्ष महसुली जमा ₹ २,१४,३७६ कोटी (अर्थसंकल्पीय अंदाजाच्या ६८.१ टक्के) असून ती सन २०१८-१९ च्या सुधारित अंदाजानुसार तत्सम कालावधीच्या तुलनेत १२.८ टक्के अधिक आहे.

१.८ अर्थसंकल्पीय अंदाज २०१९-२० नुसार राज्याचा महसुली खर्च ₹ ३,३४,९३३ कोटी असून सन २०१८-१९ च्या सुधारित अंदाजानुसार ₹ ३,०१,४६० कोटी आहे.

१.९ अर्थसंकल्पीय अंदाज २०१९-२० नुसार महसुली तूट, वित्तीय तूट आणि ऋणभार अनुक्रमे ₹ २०,२९३ कोटी, ₹ ६१,६७० कोटी व ₹ ४,७१,६४२ कोटी आहे.

संस्थांद्वारे वित्तपुरवठा

१.१० राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या ३१ मार्च, २०१८ रोजी एकूण ठेवी व स्थूल कर्जे अनुक्रमे ₹ २५.५० लाख कोटी व ₹ २७.१५ लाख कोटी होते. अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांचे ३१ मार्च, २०१९ रोजी कर्ज-ठेवी प्रमाण १०६.५ टक्के होते.

- दि. १५ ऑगस्ट, २०२० पर्यंत नंदुरबार जिल्हा १०० टक्के डिजिटली सक्षम करण्याचे निश्चित करण्यात आले आहे
- देशातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण ठेवी व स्थूल कर्जे यामध्ये महाराष्ट्रातील बँकांचा हिस्सा दि. ३१ मार्च, २०१९ रोजी अनुक्रमे २०.३ टक्के व २७.७ टक्के होता
- प्राधान्य क्षेत्रासाठी सन २०१९-२० ची राज्याकरिता वार्षिक कर्ज योजना ₹ ४.२४ लाख कोटी आहे

१.११ प्राधान्य क्षेत्रासाठी सन २०१९-२० च्या वार्षिक कर्ज योजनेंतर्गत 'कृषि व संलग्न कार्ये' क्षेत्राचा हिस्सा २०.६ टक्के आणि 'एमएसएमई (अति लघु, लघु, मध्यम उद्योग, खादी व ग्रामोद्योग)' क्षेत्राचा हिस्सा ५५.५ टक्के आहे.

१.१२ प्रधानमंत्री मुद्रा योजनेअंतर्गत वितरित करण्यात येणाऱ्या कर्जामध्ये महाराष्ट्र राज्य अग्रेसर आहे. सन २०१८-१९ मध्ये ४३.८६ लाख ('शिशु' अंतर्गत ३७.५१ लाख, 'किशोर' अंतर्गत ५.१० लाख व 'तरुण' अंतर्गत १.२५ लाख) लाभार्थ्यांना एकूण ₹ २५,७४२ कोटी कर्ज वितरित करण्यात आले.

कृषि व संलग्न कार्ये

१.१३ मान्सून २०१९ मध्ये सरासरी पावसाच्या ११२.६ टक्के पाऊस राज्यात पडला. राज्यातील ३५५ तालुक्यांपैकी (मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्ह्यातील तालुके वगळून) १५२ तालुक्यांमध्ये अतिरिक्त, १८२ मध्ये सरासरी आणि २१ मध्ये अपुरा पाऊस पडला.

१.१४ कृषी गणना २०१५-१६ नुसार सरासरी वहिती क्षेत्रामध्ये राज्याचा (१.३४ हेक्टर) सर्व राज्यांमध्ये अकरावा क्रमांक आहे. अल्प व अत्यल्प (२.० हेक्टर पर्यंत) वहिती खातेदारांचे एकूण क्षेत्र ९२.२० लाख हेक्टर असून एकूण वहिती क्षेत्राच्या ४५.० टक्के होते, तर अल्प व अत्यल्प वहिती खातेदारांची संख्या १२१.५५ लाख असून, ती एकूण वहिती खातेदारांच्या ७९.५ टक्के होती.

१.१५ सन २०१९-२० च्या खरीप हंगामामध्ये १४९.६१ लाख हेक्टर क्षेत्रावर पेरणी पूर्ण करण्यात आली. गतवर्षीच्या तुलनेत तृणधान्ये, कडधान्ये, तेलबिया व कापूस यांच्या उत्पादनात अनुक्रमे नऊ टक्के, तीन टक्के, एक टक्का व २४ टक्के वाढ अपेक्षित असून उसाच्या उत्पादनात ३६ टक्के घट अपेक्षित आहे.

१.१६ सन २०१९-२० मध्ये रब्बी पिकांखालील क्षेत्र ५०.८७ लाख हेक्टर असून ते गतवर्षीच्या तुलनेत ५.६ टक्के जास्त आहे. गत वर्षीच्या तुलनेत तृणधान्ये व कडधान्ये यांच्या उत्पादनात अनुक्रमे ४३ टक्के व २३ टक्के वाढ अपेक्षित असून तेलबियांच्या उत्पादनात २४ टक्के घट अपेक्षित आहे.

१.१७ सन २०१९-२० मध्ये फलोत्पादन पिकांखालील क्षेत्र १६.५० लाख हेक्टर असून २४२.७१ लाख मे. टन उत्पादन अपेक्षित आहे, तर सन २०१८-१९ मध्ये १६.५१ लाख हेक्टर क्षेत्रात २३०.३५ लाख मे. टन उत्पादन झाले.

राज्यातील पाऊस व पीक उत्पादन

तपशील	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९#
पावसाची सरासरीच्या तुलनेत टक्केवारी	१०२.३	९०.३	१२४.६	७०.२	५९.४	९४.९	८४.३	७३.६
पीक	उत्पादन ('००० मे.टन)$							
तृणधान्ये	१०,२७६	८,६६७	१०,६७७	९,२५९	७,२१०	१२,६४६	१०,९४४	७,९४७
कडधान्य	२,२२५	२,२६२	३,११४	२,०१९	१,५४५	४,५८४	३,६८४	२,६८३
एकूण अन्नधान्ये	१२,५०१	१०,९२९	१३,७९१	११,२७८	८,७५५	१७,२३०	१४,६२८	१०,६३०
तेलबिया	४,४८५	५,०८७	५,२९४	२,८५०	२,४३६	५,११३	४,२०८	४,८८५
ऊस	८६,७३३	६९,६४८	७६,९०१	८४,६९९	७३,६८०	५४,२३७	८३,१३८	८९,७७९
कापूस (रुई)@	७,२००	७,६५५	८,८३४	७,०००	७,५००	१०,७५५	६,०९४	६,५९३
फळे	१०,५३८	९,७८५	१३,४५८	११,०९०	९,७५०	१०,६३०	११,७२९	१०,७७८
भाजीपाला	८,७७८	८,००८	१०,१६२	८,७८३	९,४५२	१०,५२०	१२,३०७	११,४७२

$ खरीप, रब्बी आणि उन्हाळी अंतर्भूत @ १७० किलोची एक गासडी याप्रमाणे कापसाचे उत्पादन '००० गासड्यांमध्ये # अंतिम अंदाज

> ➢ शेतकऱ्यांनी दि. १ एप्रिल, २०१५ ते ३१ मार्च, २०१९ या कालावधीत घेतलेले व ३० सप्टेंबर, २०१९ रोजी थकीत असलेले कर्ज माफ करण्यासाठी 'महात्मा जोतीराव फुले शेतकरी कर्जमुक्ति योजना २०१९' मंजूर केली असून मूळ रक्कम व व्याज मिळून ₹ दोन लाखापर्यंतचे कर्ज, जमीन धारणा क्षेत्राची मर्यादा विचारात न घेता माफ करण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे. राज्य शासनाने सन २०१९-२० मध्ये या योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी ₹ १५,००० कोटी निधी उपलब्ध करुन दिला आहे

१.१८ मोठ्या, मध्यम व लघु पाटबंधारे (राज्य क्षेत्र) प्रकल्पाद्वारे ३० जून, २०१९ अखेर ५१.२३ लाख हेक्टर सिंचन क्षमता निर्माण करण्यात आली आणि २०१८-१९ मध्ये प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्र ३५.९७ लाख हेक्टर (७०.२ टक्के) होते. लघु सिंचन (स्थानिक क्षेत्र) प्रकल्पांद्वारे ३० जून, २०१९ अखेर १८.९६ लाख हेक्टर सिंचन क्षमता निर्माण करण्यात आली आणि २०१८-१९ मध्ये ८.४९ लाख हेक्टर (४४.८ टक्के) क्षमता वापरण्यात आली.

१.१९ मोठ्या, मध्यम व लघु पाटबंधारे (राज्य क्षेत्र) जलाशयांमध्ये मिळून एकत्रितपणे १५ ऑक्टोबर, २०१८ रोजी एकूण उपयुक्त जलसाठा २३,००४ दशलक्ष घनमीटर होता व तो प्रकल्प आराखड्यानुसार उपयुक्त जलसाठा क्षमतेच्या ५२.८ टक्के होता.

१.२० वार्षिक कर्ज योजने अंतर्गत सन २०१९-२० मध्ये 'कृषि व संलग्न कार्ये' क्षेत्रासाठी वार्षिक लक्ष्य ₹ ८७,३२२ कोटी होते. सन २०१९-२० मध्ये डिसेंबर अखेर वित्तीय संस्थांद्वारे ₹ २४,८९७ कोटी पीक कर्ज वाटप करण्यात आले तर सन २०१८-१९ मध्ये ते ₹ ३१,२८३ कोटी होते. सन २०१९-२० मध्ये सप्टेंबर अखेर ₹ १८,१४७ कोटी रकमेचे कृषी मुदत कर्ज वाटप करण्यात आले, तर सन २०१८-१९ मध्ये ते ₹ ३६,६३१ कोटी होते.

१.२१ प्राथमिक कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्थांनी सन २०१८-१९ मध्ये शेतकऱ्यांना एकूण ₹ १२,०१० कोटी कर्ज वितरित केले.

१.२२ जून ते ऑगस्ट, २०१८ या कालावधीत सुमारे ३७,९८८ हेक्टर क्षेत्र अतिवृष्टी व पुरामुळे बाधित झाले होते. त्यासाठी ₹ १३९.१९ कोटी रकमेची नुकसान भरपाई २०१९-२० मध्ये मंजूर करण्यात आली. सन २०१८-१९ च्या रब्बी हंगामात राज्यात तीन तालुक्यातील सुमारे ६४,२३१ हेक्टर क्षेत्र दुष्काळामुळे बाधित झाले होते. त्यासाठी ₹ ५६.६१ कोटी रकमेची नुकसान भरपाई २०१९-२० मध्ये मंजूर करण्यात आली. सन २०१९ च्या खरीप हंगामात टंचाईमुळे बाधित झालेले बीड आणि उस्मानाबाद जिल्ह्यांतील अनुक्रमे अंबेजोगाई आणि परांडा हे दोन तालुके दुष्काळग्रस्त जाहीर करण्यात आले. अंबेजोगाई मध्ये तीव्र व परांडामध्ये मध्यम स्वरुपाचा दुष्काळ जाहीर करण्यात आला. माहे ऑक्टोबर-नोव्हेंबर, २०१९ मध्ये 'क्यार' व 'महा' या चक्रीवादळांमुळे झालेल्या अवकाळी पावसाने राज्यातील ३४ जिल्ह्यांतील ३४९ तालुक्यांमधील शेतीपिकांचे व फळपिकांचे नुकसान झाले. शेतीपिकांसाठी ₹ ८,००० प्रति हेक्टर व फळपिकांसाठी ₹ १८,००० प्रति हेक्टर या दराने जास्तीत जास्त दोन हेक्टर क्षेत्रासाठी नुकसान भरपाई मंजूर करण्यात आली.

१.२३ सन २०१८-१९ मध्ये दुधाचे एकूण उत्पादन ११६.५४ लाख मे. टन होते तर सन २०१७-१८ मध्ये ते १११.०२ लाख मे. टन होते. शासकीय व सहकारी दुग्धशाळांचे दैनिक सरासरी दूध संकलन सन २०१८-१९ मध्ये अनुक्रमे १.७९ लाख लिटर व ४९.१४ लाख लिटर होते, तर ते सन २०१७-१८ मध्ये अनुक्रमे ०.८९ लाख लिटर आणि ४९.१६ लाख लिटर होते.

१.२४ सागरी व गोड्या पाण्यातील मत्स्य उत्पादन सन २०१८-१९ मध्ये अनुक्रमे ४.६७ लाख मे. टन व १.०० लाख मे. टन होते, तर सन २०१७-१८ मध्ये सदर उत्पादन अनुक्रमे ४.७५ लाख मे. टन व १.३१ लाख मे. टन होते.

१.२५ सन २०१८-१९ अखेर राज्याचे एकूण वनक्षेत्र ६१,९३६ चौ. किमी होते.

उद्योग व सहकार

> ➢ मुख्यमंत्री रोजगार निर्मिती कार्यक्रम बेरोजगार तरुणांकरिता सुरु करण्यात आला आहे. या योजने अंतर्गत वस्तुनिर्माण व सेवा क्षेत्रातील घटकांचा समावेश आहे. वय वर्षे १८ ते ४५ या गटातील पात्र व्यक्तींना प्रशिक्षण देण्यात येईल व स्वयंरोजगारासाठी प्रोत्साहित केले जाईल. उत्पादन क्षेत्रासाठी ₹ ५० लाख व सेवा / व्यवसाय क्षेत्रासाठी ₹ १० लाख मर्यादेत प्रकल्प खर्च असेल. यासाठीचे समभाग भागभांडवल बॅकएंड अनुदानात परिवर्तित करण्यात येईल जे राज्य शासन बँक कर्जाच्या अनुसार देईल. योजनेची ठळक वैशिष्ट्ये :
>
> - स्वयंरोजगारासाठी प्रोत्साहन - किमान एक लाख सूक्ष्म उपक्रम
> - रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे - किमान १० लाख
> - युवकांसाठी उद्योजकता विकास कार्यक्रम - दोन लाख युवक
>
> ➢ राज्यातील स्टार्टअपची संख्या डिसेंबर, २०१८ मधील २,५८७ वरुन सप्टेंबर, २०१९ मध्ये ४,३२४ अशी वाढली आहे
>
> ➢ सन २०१९-२० मध्ये सप्टेंबर पर्यंत राज्यातील थेट विदेशी गुंतवणूक ₹ २५,३१६ कोटी होती
>
> ➢ मुंबई पर्यटन प्रकल्पासाठी ₹ १०० कोटी, शिवनेरी किल्ल्यासाठी ₹ २३ कोटी व रायगड किल्ल्यासाठी ₹ २० कोटी उपलब्ध करुन देण्याचा निर्णय राज्य शासनाने घेतला आहे

१.२६ ऑगस्ट, १९९१ ते ऑगस्ट, २०१९ या कालावधीत राज्यात ₹ १३,०२,५१८ कोटी प्रस्तावित गुंतवणुकीच्या एकूण २०,५०१ औद्योगिक प्रकल्पांना मान्यता देण्यात आली. त्यापैकी ₹ ३,०६,८६२ कोटी (२३.६ टक्के) गुंतवणुकीचे ९,०९९ प्रकल्प (४४.४ टक्के) कार्यान्वित झाले व त्याद्वारे सुमारे १३.२३ लाख रोजगार निर्मिती झाली.

१.२७ एप्रिल, २००० ते सप्टेंबर, २०२० पर्यंत राज्यातील थेट परदेशी गुंतवणूक ₹ ७,३९,३०६ कोटी असून ती देशातील एकूण थेट परदेशी गुंतवणुकीच्या २९ टक्के होती.

१.२८ डिसेंबर, २०१९ अखेर राज्यात एकूण ₹ २,१३,४०० कोटी गुंतवणूक व ७८.९२ लाख रोजगार क्षमतेच्या १४.९० लाख सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांनी उद्योग आधार क्रमांक प्राप्त केले आहेत.

१.२९ वार्षिक उद्योग पाहणी २०१७-१८ नुसार स्थूल मूल्यवृद्धित (₹ २,६४,९०३ कोटी) राज्य अग्रस्थानी आहे व देशाच्या स्थूल मूल्यवृद्धित राज्याचा हिस्सा १८.० टक्के आहे.

१.३० दिल्ली-मुंबई औद्योगिक मार्गिकेचा एक भाग म्हणुन 'पायी कामावर जाणे' या संकल्पनेवर आधारित सुनियोजित आणि हरित स्मार्ट औद्योगिक शहर अशा राज्यातील १०,००० एकर क्षेत्रात औरंगाबाद औद्योगिक शहराचा (ऑरिक) विकास केला जात आहे. गुंतवणुकदारांना ऑरिकमधील सुमारे ५३ भूखंडांचे वाटप करण्यात आले आहे. ऑरिकमध्ये ₹ ५,००० कोटी पेक्षा जास्त गुंतवणूक झाली असून सुमारे २,५०० रोजगार निर्मिती झाली आहे.

१.३१ 'दृष्टिक्षेपात भारत पर्यटन सांख्यिकी - २०१९' अहवालानुसार सन २०१८ मध्ये देशातील ११.९१ कोटी पर्यटकांनी व विदेशांतील ०.५१ कोटी पर्यटकांनी राज्यात भेटी दिल्या.

१.३२ राज्यात ३१ मार्च, २०१९ रोजी सुमारे ५.३८ कोटी सभासद असलेल्या २.०६ लाख सहकारी संस्था होत्या. त्यापैकी १० टक्के कृषि पतपुरवठा, १० टक्के बिगर-कृषि पतपुरवठा तर ८० टक्के इतर कार्यात गुंतलेल्या संस्था होत्या.

पायाभूत सुविधा

ऊर्जा

> ➢ ३१ मार्च, २०१९ रोजी राज्यातील वीज निर्मितीची स्थापित क्षमता आणि २०१८-१९ मध्ये राज्यातील वीज निर्मिती देशात सर्वाधिक होती
>
> ➢ नवीकरणीय ऊर्जेच्या स्थापित क्षमतेनुसार राज्य देशात तिसऱ्या क्रमांकावर आहे
>
> ➢ सन २०१८-१९ मध्ये प्रमुख पेट्रोलियम उत्पादनांच्या वापरामध्ये देशात राज्य दुसऱ्या क्रमांकावर आहे

१.३३ सन २०१८-१९ मध्ये एकूण १,६१,२९७ दशलक्ष युनिटस् (केंद्रीय क्षेत्राकडून प्राप्त विजेसह) वीज निर्मिती झाली असून राज्यातील एकूण विजेचा वापर १,३१,८६६ दशलक्ष युनिटस् होता.

१.३४ महावितरणची सन २०१९-२० मध्ये डिसेंबरपर्यंत १७,६११ मेगावॅट विजेची सरासरी कमाल मागणी होती व २,७६८ मेगावॅट वीज अतिरिक्त होती. सन २०१८-१९ मध्ये १८,४७८ मेगावॅट विजेची सरासरी कमाल मागणी होती व १,३३६ मेगावॅट वीज अतिरिक्त होती.

१.३५ सन २०१८-१९ मध्ये महापारेषणची पारेषण हानी, महावितरणची वितरण हानी आणि 'एकत्रित तांत्रिक व व्यावसायिक' हानी अनुक्रमे ३.११ टक्के, १३.६३ टक्के व १७.४१ टक्के होती.

परिवहन

- नवी मुंबई मेट्रो (अंदाजित किंमत ₹ ३,०६४ कोटी), नागपूर मेट्रो (अंदाजित किंमत ₹ ८,६८० कोटी) व पुणे मेट्रो रेल्वे प्रकल्प (अंदाजित किंमत ₹ ११,४२० कोटी) यांचे काम प्रगतीपथावर आहे
- मुंबई मेट्रो रेल प्रकल्पांतर्गत दहिसर-चारकोप-वांद्रे-मानखुर्द (₹ १७,३९६ कोटी), कुलाबा-वांद्रे-सिप्झ (₹ २३,१३६ कोटी), वडाळा-कासारवडवली-गायमुख (₹ १५,४९८ कोटी), ठाणे-भिवंडी-कल्याण (₹ ८,४१७ कोटी), स्वामी समर्थ नगर ते विक्रोळी (₹ ६,६७२ कोटी) व अंधेरी ते दहिसर-मिरा भाईंदर (₹ १२,८१५ कोटी) ची कामे प्रगतीपथावर आहेत
- प्रवासी वाहतूक सुकर व्हावी व नवी मुंबईची झपाट्याने वाढ व्हावी यासाठी 'मुंबई ट्रान्स हार्बर लिंक प्रकल्प' (अंदाजित किंमत ₹ १७,८४३ कोटी) प्रगतीपथावर आहे
- नवी मुंबई आंतरराष्ट्रीय विमानतळ (अंदाजित किंमत ₹ १६,७०४ कोटी) विकसित करण्यात येत आहे

१.३६ मार्च, २०१९ अखेर सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची लांबी सुमारे ३.०१ लाख किमी होती.

१.३७ मुंबई व नागपूर यांना जोडणारा ' हिंदु हृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे महाराष्ट्र समृद्धी महामार्ग ' हा आठ पदरी (७०१ किमी लांब व १२० मीटर रुंद) द्रुतगती महामार्ग प्रस्तावित आहे. या प्रकल्पाचा एकूण अपेक्षित खर्च ₹ ५५,३३५.३२ कोटी आहे. या महामार्गासाठी एकूण ९,५९९.९९ हेक्टर जमीन आवश्यक असून ८,३११.१५ हेक्टर (८७ टक्के) भूसंपादन झाले आहे.

१.३८ राज्यातील रस्त्यावरील वाहनांची संख्या १ जानेवारी, २०२० रोजी ३७१ लाख (प्रति किमी रस्त्यामागे १२३ वाहने) होती, तर १ जानेवारी, २०१९ रोजी ३४८ लाख (प्रति किमी रस्त्यामागे ११५ वाहने) होती.

१.३९ सन २०१८-१९ मध्ये मोठी बंदरे व लहान बंदरे यांच्या मार्फत झालेली एकत्रित मालवाहतूक १,७१५.३९ लाख मे. टन होती, तर ती मागील वर्षी १,६१२.८४ लाख मे. टन होती.

१.४० सन २०१८-१९ मध्ये राज्यातील विमानतळांवरून झालेली देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय मालवाहतूक अनुक्रमे ३.४५ लाख मे. टन व ६.७८ लाख मे. टन होती तर सन २०१७-१८ मध्ये तत्सम आकडेवारी अनुक्रमे ३.०९ लाख मे. टन व ६.४९ लाख मे. टन होती. सन २०१८-१९ मध्ये देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय विमानतळांवरून झालेली प्रवासी वाहतूक अनुक्रमे ४६८.१२ लाख व १४६.३३ लाख होती तर सन २०१७-१८ मध्ये तत्सम आकडेवारी अनुक्रमे ४५४.१७ लाख व १३८.३३ लाख होती.

१.४१ महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाने सन २०१८-१९ मध्ये प्रति दिन सरासरी १६,४१४ बसेसमधून ५५.८३ लाख किमी प्रवास करुन ६५.९६ लाख प्रवासी वाहतूक केली आहे.

सामाजिक क्षेत्र

१.४२ सन २०१८-१९ मध्ये एकूण १,०६,२३७ प्राथमिक (इयत्ता १ ली ते ८ वी) शाळा होत्या व त्यांतील पटावरील विद्यार्थ्यांची संख्या १५७.४ लाख होती. सन २०१८-१९ मध्ये माध्यमिक व उच्च माध्यमिक (इयत्ता ९ वी ते १२ वी) २७,४४६ शाळा होत्या व त्यांतील पटावरील विद्यार्थ्यांची संख्या ६६.१ लाख होती.

१.४३ अखिल भारतीय उच्च शिक्षण पाहणी अहवालानुसार सन २०१८-१९ मधील उच्च शिक्षणातील पटसंख्या ४२.३ लाख होती. सन २०१८-१९ करिता उच्च शिक्षणातील स्त्री-पुरुष समानता निर्देशांक ०.९० होता.

- सन २०१७ मध्ये अर्भक मृत्यूदर १९ होता
- सन २०१७ मध्ये पाच वर्षाखालील अर्भक मृत्यूदर, नवजात शिशु मृत्यूदर व एकूण जनन दर हे अनुक्रमे २१, १३ व १.७ होते
- सन २०१५-१७ मध्ये माता मृत्यूप्रमाण ५५ होते
- पाच वर्षांखालील बालकांचा मृत्यूदर व माता मृत्यू प्रमाण याकरीता शाश्वत विकास ध्येयांतर्गत निश्चित करण्यात आलेली लक्ष्ये राज्याने साध्य केली आहेत
- महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानांतर्गत सन २०१९-२० मध्ये नोव्हेंबर पर्यंत एकूण ४८,७५४ स्वसहाय्यता गटांना ₹ ७२६.६० कोटी पतपुरवठा करण्यात आला
- राज्यात दोन समूह विद्यापीठे स्थापन झाली आहेत

१.४४ स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) अंतर्गत राज्यातील सर्व ३४ जिल्हे, ३५१ पंचायत समिती आणि २७,६६८ ग्राम पंचायती १८ एप्रिल, २०१८ रोजी खुली हागणदारीमुक्त (ओडीएफ) म्हणून घोषित करण्यात आली आहेत.

१.४५ स्वच्छ भारत अभियान (नागरी) अंतर्गत, १ ऑक्टोबर, २०१७ रोजी राज्यातील ३८४ शहरे ओडीएफ म्हणून घोषित करण्यात आली. स्वच्छ महाराष्ट्र अभियान (नागरी) अंतर्गत नोव्हेंबर, २०१९ पर्यंत २३० शहरांना ओडीफ+ व ६२ शहरांना ओडीफ++ म्हणुन घोषित करण्यात आले आहे.

१.४६ एकात्मिक महात्मा ज्योतिबा फुले जन आरोग्य योजना व प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजने अंतर्गत सन २०१९-२० मध्ये डिसेंबर पर्यंत, सुमारे ४.४४ लाख शस्त्रक्रिया व उपचार करण्यात आले असून त्यावर ₹ ९०६.९६ कोटी खर्च झाला.

१.४७ महाराष्ट्र मानव विकास कार्यक्रम राज्यातील अतिमागास १२५ तालुक्यांमधील ग्रामीण भाग व त्या भागातील ‘क’ वर्ग नगरपालिकांमध्ये राबविण्यात येत आहे. दारिद्र्याची समस्या हाताळण्यासाठी उपजिविकेच्या संधी प्राधान्याने निर्माण करण्यावर भर देऊन कार्यवाही करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम यांच्या सहकार्याने प्राथम्याने २७ तालुक्यांसाठी ‘दारिद्र्य कमी करण्यासाठी कृतीकक्ष’ स्थापन करण्यात आला आहे.

* * * * *

२
लोकसंख्या

२. लोकसंख्या

२.१ जनगणना २०११ नुसार राज्याची लोकसंख्या ११.२४ कोटी असून ती अखिल भारताच्या लोकसंख्येच्या ९.३ टक्के आहे. हे राज्य देशामध्ये उत्तर प्रदेश नंतर सर्वात जास्त लोकसंख्या असलेले दुसऱ्या क्रमांकाचे राज्य आहे. राज्यातील लोकसंख्येची घनता ३६५ प्रति चौ. किमी आहे. राज्यामध्ये कुटुंबाचा सरासरी आकार ४.६ असून राष्ट्रीय स्तरावर ४.९ आहे. महाराष्ट्र आणि अखिल भारताची लोकसंख्या तक्ता २.१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता २.१ महाराष्ट्र आणि अखिल भारताची लोकसंख्या

(कोटी)

लोकसंख्या		महाराष्ट्र		अखिल भारत	
		२००१	२०११	२००१	२०११
ग्रामीण	पुरुष	२.८५	३.१५	३८.१६	४२.७८
	स्त्री	२.७३	३.००	३६.०९	४०.६०
	व्यक्ती	५.५८	६.१५	७४.२५	८३.३८
नागरी	पुरुष	२.१९	२.६७	१५.०६	१९.५५
	स्त्री	१.९२	२.४१	१३.५६	१८.१६
	व्यक्ती	४.११	५.०८	२८.६२	३७.७१
एकूण	**पुरुष**	**५.०४**	**५.८२**	**५३.२२**	**६२.३३**
	स्त्री	**४.६५**	**५.४१**	**४९.६५**	**५८.७६**
	व्यक्ती	**९.६९**	**११.२४**	**१०२.८७**	**१२१.०९**
अनुसूचित जाती	पुरुष	०.५१	०.६८	८.६१	१०.३५
	स्त्री	०.४८	०.६५	८.०५	९.७९
	व्यक्ती	०.९९	१.३३	१६.६६	२०.१४
अनुसूचित जमाती	पुरुष	०.४४	०.५३	४.२६	५.२५
	स्त्री	०.४२	०.५२	४.१७	५.२०
	व्यक्ती	०.८६	१.०५	८.४३	१०.४५

आधार : भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही

२.२ जनगणना २०११ नुसार राज्यात लोकसंख्येची घनता मुंबई उपनगर जिल्ह्यात सर्वाधिक (२०,९२५ प्रति चौ. किमी) असून गडचिरोली जिल्ह्यात सर्वात कमी (७४ प्रति चौ. किमी) आहे. राज्याचा दशवार्षिक लोकसंख्या वृद्धीदर ६.७ टक्के अंकांनी कमी झाला असून अखिल भारतीय स्तरावर ३.८ टक्के अंकांनी कमी झाला आहे. निवडक राज्यांचे लोकसंख्या विषयक काही निर्देशक तक्ता २.२ मध्ये दिले आहेत. महाराष्ट्राची व भारताची जनगणनांवर आधारित लोकसंख्या परिशिष्ट २.१ मध्ये दिली आहे, तर जनगणनांवर आधारित महाराष्ट्रातील ग्रामीण व नागरी लोकसंख्या परिशिष्ट २.२ मध्ये दिली असून जनगणना २०११ नुसार जिल्हानिहाय लोकसंख्येचे निर्देशक परिशिष्ट २.३ मध्ये दिले आहेत.

आलेख २.१ : लोकसंख्येचा दशवार्षिक वृद्धीदर

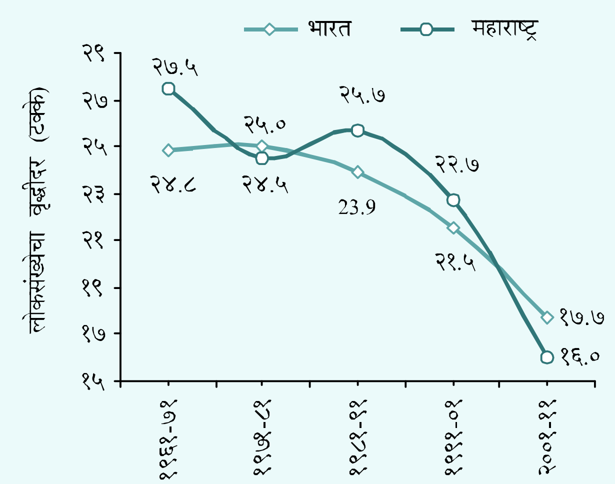

तक्ता २.२ निवडक राज्यांचे लोकसंख्या विषयक महत्वाचे निर्देशक

राज्य	दशवार्षिक वृद्धीदर (टक्के)		लोकसंख्येची घनता (प्रती चौ. किमी)		नागरी लोकसंख्या (टक्के)		झोपडपट्ट्यांतील लोकसंख्येची नागरी लोकसंख्येशी टक्केवारी	
	२००१	२०११	२००१	२०११	२००१	२०११	२००१	२०११
आंध्र प्रदेश@	१४.६	११.०	२७७	३०८	२७.३	३३.४	२४.९	३६.१
गुजरात	२२.७	१९.३	२५८	३०८	३७.४	४२.६	९.९	६.५
कर्नाटक	१७.५	१५.६	२७६	३१९	३४.०	३८.७	७.८	१३.९
केरळ	९.४	४.९	८१९	८६०	२६.०	४७.७	०.८	१.३
मध्य प्रदेश	२४.३	२०.४	१९६	२३६	२६.५	२७.६	१५.१	२८.४
महाराष्ट्र	**२२.७**	**१६.०**	**३१५**	**३६५**	**४२.४**	**४५.२**	**२७.३**	**२३.३**
राजस्थान	२८.४	२१.३	१६५	२००	२३.४	२४.९	९.८	१२.१
तामीळनाडू	११.७	१५.६	४८०	५५५	४४.०	४८.४	१५.४	१६.६
उत्तर प्रदेश	२५.९	२०.२	६९०	८२९	२०.८	२२.३	१२.७	१४.०
अखिल भारत	**२१.५**	**१७.७**	**३२५**	**३८२**	**२७.८**	**३१.१**	**१४.९**	**१७.४**

आधार : भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय @ तेलंगणासह

२.३ महाराष्ट्र आणि भारत यांच्या लोकसंख्येचे काही निवडक निर्देशक तक्ता २.३ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता २.३ महाराष्ट्र व भारत यांच्या लोकसंख्येचे निवडक निर्देशक

वैशिष्ट्ये		महाराष्ट्र		भारत	
		२००१	२०११	२००१	२०११
कुटुंबाचा# सरासरी आकार	ग्रामीण	५.०	४.७	५.४	५.०
	नागरी	४.९	४.६	५.१	४.७
	एकूण	५.०	४.६	५.३	४.९
स्त्री-पुरुष प्रमाण	ग्रामीण	९६०	९५२	९४६	९४९
	नागरी	८७३	९०३	९००	९२९
	एकूण	९२२	९२९	९३३	९४३
मुलामुलींचे प्रमाण	ग्रामीण	९१६	८९०	९३४	९२३
	नागरी	९०८	८९९	९०६	९०५
	एकूण	९१३	८९४	९२७	९१८
साक्षरता दर	पुरुष	८६.०	८८.४	७५.३	८०.९
	स्त्री	६७.०	७५.९	५३.७	६४.६
	व्यक्ती	७६.९	८२.३	६४.८	७३.०
पिण्याच्या पाण्याच्या उपलब्धतेनुसार कुटुंबांची# टक्केवारी	परिसरात	५३.४	५९.४	३९.०	४६.६
	परिसराजवळ	३४.३	२७.६	४४.३	३५.८
	दूर	१२.३	१३.१	१६.७	१७.६
स्वयंपाकासाठी वापरण्यात येणाऱ्या इंधनाच्या स्रोतांनुसार कुटुंबांची# टक्केवारी	एल पी जी	२९.७	४३.४	१७.५	२८.५
	जळाऊ लाकूड	४६.६	४२.६	५२.५	४९.०
	केरोसीन	१५.२	६.५	६.५	२.९
	इतर	८.२	६.८	२३.०	१९.२
प्रकाश योजनेच्या स्रोतांनुसार कुटुंबांची# टक्केवारी	वीज	७७.५	८३.९	५५.८	६७.२
	केरोसीन	२१.५	१४.५	४३.३	३१.४
	इतर	०.५	०.७	०.५	०.८
	प्रकाश योजना नसलेली	०.५	०.९	०.३	०.५
शौचालय सुविधेच्या उपलब्धतेनुसार कुटुंबांची# टक्केवारी	फ्लश शौचालय	२१.९	४३.५	१८.०	३६.४
	खड्डा शौचालय	८.९	८.८	११.५	९.४
	इतर शौचालय	४.३	०.९	६.९	१.१
	शौचालय नसलेले	६४.९	४६.९	६३.६	५३.१
स्त्री कुटुंब प्रमुख असलेल्या कुटुंबांची टक्केवारी		१०.१	१२.९	१०.४	१३.२
बँकिंग सेवांचा लाभ घेणाऱ्या कुटुंबांची# टक्केवारी		४८.१	६८.९	३५.५	५८.७

आधार: भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय # संस्थात्मक कुटुंबे वगळून

स्थलांतर

२.४ जनगणना २०११ नुसार मागील वास्तव्याच्या ठिकाणानुसार (कालावधी ० ते ९ वर्षे), सुमारे ९४.०७ लाख व्यक्तींनी जिल्ह्यातील एका ठिकाणाहून दूसऱ्या ठिकाणी स्थलांतर केले तर सुमारे ७२.६७ लाख व्यक्तींनी राज्याच्या एका जिल्ह्यातून दुसऱ्या जिल्ह्यात स्थलांतर केले. इतर राज्यांतील सुमारे ३८.१३ लाख व्यक्तींनी आणि इतर देशांतील सुमारे १.२० लाख व्यक्तींनी राज्यात स्थलांतर केले. राज्यात स्थलांतरीत झालेल्यांची एकूण संख्या सुमारे ३९.३३ लाख असून राज्यातून इतर राज्यांत स्थलांतरीत झालेल्यांची संख्या सुमारे १२.५२ लाख आहे. मागील वास्तव्याच्या ठिकाणानुसार (कालावधी ० ते ९ वर्षे) राज्यातील स्थलांतराची माहिती तक्ता २.४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता २.४ मागील वास्तव्याच्या ठिकाणानुसार (कालावधी ० ते ९ वर्षे) राज्यातील स्थलांतराची माहिती

(लाख)

स्थलांतराचा प्रकार	१९९१	२००१	२०११	शेकडा बदल १९९१-२००१	शेकडा बदल २००१-२०११
जिल्ह्यांतर्गत	४८.६५	७४.५१	९४.०७	५३.२	२६.३
आंतरजिल्हा	३१.४७	५०.५५	७२.६७	६०.६	४३.८
राज्यात आलेले एकूण स्थलांतरीत (i + ii)	**१६.४३**	**३२.८०**	**३९.३३**	**९९.६**	**१९.९**
i) इतर राज्यांतून आलेले स्थलांतरीत	१६.१३	३२.३२	३८.१३	१००.४	१८.०
ii) इतर देशांतून आलेले स्थलांतरीत	०.३०	०.४८	१.२०	६०.०	१५०.०
राज्याबाहेर गेलेले स्थलांतरीत (इतर राज्यांत)	७.७०	८.९७	१२.५२	१६.५	३९.६

आधार : भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही

२.४.१ राज्यात गेल्या तीन दशकांच्या कालावधीत इतर राज्यांतून आलेले स्थलांतरीत प्रामुख्याने मुंबई उपनगर, ठाणे, पुणे आणि मुंबई शहर या जिल्ह्यांमध्ये आढळून येतात. बृहन्मुंबई क्षेत्रामध्ये इतर राज्यांतून आलेल्या स्थलांतरीतांच्या संख्येत २००१-२०११ मध्ये अत्यल्प वाढ (०.२६ लाख) दिसून आली.

स्थलांतराची कारणे

२.४.२ जिल्ह्यांतर्गत स्थलांतरासाठी 'विवाह' हे सर्वात मोठे कारण ठरले असून त्यानंतर 'कुटुंबासमवेत स्थान बदल' आणि 'जन्मानंतर स्थान बदल' या कारणांचा क्रम लागतो. 'कुटुंबासमवेत स्थान बदल' हे आंतरजिल्हा स्थलांतरासाठी प्रमुख कारण ठरले असून त्यानंतर 'विवाह' आणि 'कामकाज/रोजगार' या कारणांचा क्रम लागतो. इतर राज्यांतून आलेल्या स्थलांतरीतांनी प्रामुख्याने 'कामकाज/रोजगार' आणि त्यानंतर 'कुटुंबासमवेत स्थान बदल' व 'विवाह' या कारणांकरिता राज्यात स्थलांतर केले आहे. 'विवाह' आणि 'कुटुंबासमवेत स्थान बदल' या दोन कारणांकरिता जिल्ह्यांतर्गत व आंतरजिल्हा या प्रकारांमध्ये स्त्रियांचे स्थलांतर पुरुषांच्या स्थलांतरापेक्षा जास्त आहे. मागील वास्तव्याच्या ठिकाणानुसार (कालावधी ० ते ९ वर्षे) स्थलांतराची कारणे तक्ता २.५ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता २.५ मागील वास्तव्याच्या ठिकाणानुसार (कालावधी ० ते ९ वर्षे) स्थलांतराची कारणे

(लाख)

कारण		स्थलांतराचे प्रकार											
		जिल्ह्यांतर्गत			आंतरजिल्हा			इतर राज्यांतून आलेले स्थलांतरीत			इतर देशांतून आलेले स्थलांतरीत		
		१९९१	२००१	२०११	१९९१	२००१	२०११	१९९१	२००१	२०११	१९९१	२००१	२०११
कामकाज/रोजगार	पुरुष	३.२	७.७	७.२	३.८	९.३	१०.९	३.५	१२.६	१२.४	०.१	०.२	०.३
	स्त्री	०.७	१.६	१.९	०.६	१.६	२.३	०.३	१.०	१.३	नगण्य	नगण्य	नगण्य
	व्यक्ती	३.९	९.३	९.१	४.४	१०.९	१३.१	३.७	१३.६	१३.७	०.१	०.२	०.३
व्यवसाय	पुरुष	१.६	०.२	०.२	१.५	०.२	०.३	१.५	०.३	०.३	नगण्य	नगण्य	नगण्य
	स्त्री	०.५	०.१	०.२	०.५	नगण्य	०.२	०.२	नगण्य	०.१	नगण्य	नगण्य	नगण्य
	व्यक्ती	२.२	०.२	०.४	२.१	०.२	०.५	१.७	०.३	०.४	नगण्य	नगण्य	नगण्य
शिक्षण	पुरुष	२.१	१.८	१.८	१.१	१.१	१.३	०.५	०.६	०.६	नगण्य	नगण्य	नगण्य
	स्त्री	०.९	०.८	१.०	०.४	०.४	०.७	०.२	०.२	०.२	नगण्य	नगण्य	नगण्य
	व्यक्ती	३.०	२.५	२.८	१.५	१.५	२.०	०.७	०.७	०.८	नगण्य	नगण्य	नगण्य
विवाह	पुरुष	०.२	०.२	०.८	०.१	०.१	०.५	०.१	०.१	०.२	नगण्य	नगण्य	नगण्य
	स्त्री	१७.१	२५.०	२८.७	८.०	११.२	१७.५	३.०	४.६	६.०	नगण्य	नगण्य	०.२
	व्यक्ती	१७.३	२५.२	२९.५	८.१	११.३	१८.०	३.१	४.७	६.३	नगण्य	नगण्य	०.२
जन्मानंतर स्थान बदल	पुरुष	$	६.४	९.१	$	३.२	४.६	$	१.१	१.४	$	नगण्य	०.१
	स्त्री	$	५.८	७.९	$	२.९	४.१	$	१.०	१.३	$	नगण्य	०.१
	व्यक्ती	$	१२.२	१७.१	$	६.०	८.८	$	२.२	२.६	$	नगण्य	०.१
कुटुंबासमवेत स्थान बदल	पुरुष	४.९	६.७	८.७	३.८	६.२	८.६	१.८	३.१	३.९	नगण्य	नगण्य	०.२
	स्त्री	६.२	९.६	११.०	५.४	९.३	११.८	२.७	५.०	५.९	०.१	०.१	०.२
	व्यक्ती	११.०	१६.३	१९.७	९.२	१५.५	२०.४	४.५	८.१	९.८	०.१	०.१	०.४
इतर	पुरुष	५.७	४.६	८.२	३.२	२.८	५.२	१.३	१.६	२.५	नगण्य	नगण्य	०.१
	स्त्री	५.७	४.२	७.४	३.१	२.४	४.७	१.२	१.२	२.०	नगण्य	नगण्य	०.१
	व्यक्ती	११.४	८.८	१५.५	६.३	५.१	९.९	२.४	२.८	४.५	०.१	०.१	०.२
एकूण	**पुरुष**	**१७.७**	**२७.५**	**३६.०**	**१३.५**	**२२.८**	**३१.३**	**८.६**	**१९.२**	**२१.३**	**०.२**	**०.३**	**०.६**
	स्त्री	**३१.०**	**४७.०**	**५८.१**	**१७.९**	**२७.८**	**४१.३**	**७.५**	**१३.१**	**१८.९**	**०.१**	**०.२**	**०.६**
	व्यक्ती	**४८.७**	**७४.५**	**९४.१**	**३१.५**	**५०.६**	**७२.७**	**१६.१**	**३२.३**	**३८.१**	**०.३**	**०.५**	**१.२**

$ जनगणना १९९१ मध्ये स्थलांतराचे कारण समाविष्ट नव्हते

टीप: आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार : भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

दिव्यांग लोकसंख्या

२.५ जनगणना २०११ नुसार सर्वाधिक दिव्यांग लोकसंख्या उत्तर प्रदेश (४१.५८ लाख) नंतर महाराष्ट्रात (२९.६३ लाख) आहे. राज्यातील एकूण दिव्यांग व्यक्तींमध्ये ५ ते १९ वर्षे वयोगटाच्या लोकसंख्येचे प्रमाण २३.१ टक्के आहे. राज्यातील एकूण दिव्यांग व्यक्तींमध्ये दृष्टीदोष दिव्यांगता असणाऱ्यांचे प्रमाण १९.४ टक्के, कर्णबधीर व मूकबधीर दिव्यांगता असणाऱ्यांचे प्रमाण प्रत्येकी १६.० टक्के आणि हालचाल दिव्यांगता असणाऱ्यांचे प्रमाण १८.५ टक्के होते. राज्यातील एकूण दिव्यांग व्यक्तींपैकी सर्वाधिक दिव्यांग व्यक्तींची संख्या ठाणे जिल्ह्यात (८.५ टक्के) आणि त्यानंतर मुंबई उपनगर (८.२ टक्के) व पुणे (७.८ टक्के) जिल्ह्यांत आढळून येते. जनगणना २०११ प्रमाणे दिव्यांगतेच्या प्रकारानुसार व शैक्षणिक स्तरानुसार राज्यातील दिव्यांग व्यक्तींची टक्केवारी तक्ता २.६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता २.६ जनगणना २०११ प्रमाणे दिव्यांगतेच्या प्रकारानुसार व शैक्षणिक स्तरानुसार राज्यातील दिव्यांग व्यक्तींची टक्केवारी

(टक्के)

शैक्षणिक स्तर	एकूण दिव्यांग लोकसंख्या	दिव्यांगतेचे प्रकार							
		दृष्टीदोष	कर्णबधीर	मूकबधीर	हालचालदोष	मतिमंदत्व	मानसिक आजार	इतर	बहुविध
निरक्षर	३२.४	३३.२	३०.६	२५.९	२६.९	५१.९	३९.०	३१.७	५१.८
शैक्षणिक स्तराशिवाय साक्षर व अवर्गीकृत शैक्षणिक स्तर	५.३	४.५	४.९	५.६	५.२	६.८	७.८	५.३	६.२
पूर्व प्राथमिक	१३.९	१४.२	१३.८	१३.३	१४.४	१६.५	११.८	१२.९	१५.१
प्राथमिक	१३.६	१४.०	१४.०	१४.४	१४.१	१०.३	१२.१	१३.६	१०.१
उच्च प्राथमिक परंतु मॅट्रिक / माध्यमिक पेक्षा कमी	९.८	९.६	९.७	१०.२	११.८	५.४	९.७	१०.४	५.६
मॅट्रिक/माध्यमिक परंतु पदवी पूर्व	१८.२	१७.८	१९.३	२१.५	२०.५	७.०	१५.०	१९.१	८.९
पदवी व त्यापेक्षा अधिक	६.८	६.८	७.७	९.१	७.०	२.०	४.६	६.८	२.२
एकूण	**१००.०**	**१००.०**	**१००.०**	**१००.०**	**१००.०**	**१००.०**	**१००.०**	**१००.०**	**१००.०**

आधार : भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय — टीप: आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही

२.५.१ राज्यातील एकूण दिव्यांग व्यक्तींपैकी ४२.१ टक्के काम करणारे होते. काम करणाऱ्या दिव्यांग व्यक्तींपैकी, २३.१ टक्के शेतकरी, २७.४ टक्के शेतमजूर, तीन टक्के घरगुती उद्योगांमध्ये काम करणारे आणि उर्वरीत ४६.५ टक्के इतर कामगार होते. जनगणना २०११ प्रमाणे काम करणाऱ्यांच्या वर्गवारीनुसार व दिव्यांगतेच्या प्रकारानुसार काम करणाऱ्या दिव्यांग व्यक्तींची टक्केवारी तक्ता २.७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता २.७ जनगणना २०११ प्रमाणे काम करणाऱ्यांच्या वर्गवारीनुसार व दिव्यांगतेच्या प्रकारानुसार काम करणाऱ्या दिव्यांग व्यक्तींची टक्केवारी

(टक्के)

दिव्यांगता	काम करणाऱ्या दिव्यांग व्यक्ती	काम करणाऱ्यांची वर्गवारी			
		शेतकरी	शेतमजूर	घरगुती उद्योगांमधील कामगार	इतर कामगार
दृष्टीदोष	१९.४	१९.३	२०.३	१९.०	१९.०
कर्णबधीर	१६.९	१५.९	१५.६	१८.१	१८.१
मूकबधीर	१९.९	२१.७	१५.८	२१.६	२१.६
हालचालदोष	१९.२	२०.३	२१.२	१७.४	१७.४
मतिमंद	२.५	२.६	३.१	२.१	२.१
मानसिक आजार	१.१	१.३	१.७	०.८	०.८
इतर	१८.१	१६.१	१८.८	१८.७	१८.७
बहुविध	२.८	२.९	३.४	२.३	२.३
एकूण	**१००.०**	**१००.०**	**१००.०**	**१००.०**	**१००.०**

आधार : भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय — टीप: आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही

झोपडपट्ट्यांतील लोकसंख्या

२.६ राज्याच्या एकूण लोकसंख्येपैकी सुमारे १०.५ टक्के लोकसंख्या झोपडपट्ट्यांमध्ये राहते तर अखिल भारतीय स्तरावर हे प्रमाण ५.४ टक्के आहे. अखिल भारताच्या एकूण झोपडपट्ट्यांतील लोकसंख्येपैकी १८.१ टक्के लोकसंख्या व एकूण झोपडपट्ट्यांतील कुटुंबांपैकी १७.८ टक्के कुटुंबे राज्यात राहतात. राज्यात तसेच अखिल भारतीय स्तरावर झोपडपट्ट्यांमधील कुटुंबांचा सरासरी आकार सुमारे ४.७ आहे. जनगणना २०११ नुसार निवडक राज्यांमधील झोपडपट्ट्यांतील लोकसंख्या, कुटुंबे आणि कुटुंबांचा आकार तक्ता २.८ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता २.८ जनगणना २०११ नुसार निवडक राज्यांमधील झोपडपट्ट्यांतील लोकसंख्या, कुटुंबे# आणि कुटुंबांचा# आकार

(लाख)

राज्य	झोपडपट्टी		झोपडपट्ट्यांतील कुटुंबांचा आकार						
	लोकसंख्या	कुटुंबे	१	२	३	४	५	६-८	९ आणि पेक्षा जास्त
आंध्र प्रदेश@	१०१.८७	२४.२१	०.८२	२.८१	४.१०	७.७७	४.६०	३.५९	०.५२
गुजरात	१६.८०	३.६०	०.१४	०.३४	०.४६	०.७५	०.७३	०.९८	०.२०
कर्नाटक	३२.९१	७.२८	०.२४	०.६५	१.०७	१.८६	१.४७	१.६५	०.३४
केरळ	२.०२	०.५५	०.०२	०.०७	०.०९	०.१६	०.१०	०.०९	०.०३
मध्यप्रदेश	५६.८९	१०.८७	०.३९	०.८७	१.२२	२.२४	२.२७	३.०९	०.८०
महाराष्ट्र	**११८.४८**	**२४.५०**	**०.९५**	**२.२१**	**३.४९**	**५.९०**	**४.९५**	**५.६३**	**१.३७**
राजस्थान	२०.६८	३.८३	०.१२	०.३०	०.४०	०.७४	०.७९	१.१६	०.३३
तामीळनाडू	५७.९८	१४.५२	०.६०	१.९१	२.७९	४.६७	२.६३	१.७६	०.१७
उत्तरप्रदेश	६२.४०	९.९३	०.२३	०.५८	०.९०	१.५८	१.८२	३.५५	१.२८
अखिल भारत	**६५४.९५**	**१३७.४९**	**५.०४**	**१३.१२**	**२०.५४**	**३४.४८**	**२६.६३**	**३०.५२**	**७.१७**

आधार: भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय @ तेलंगणासह # संस्थात्मक कुटुंबे वगळून टीप: आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही

बेघर लोकसंख्या

२.७ सन २००१ च्या तुलनेत सन २०११ मध्ये राज्यात तसेच अखिल भारतीय स्तरावर बेघर लोकसंख्येत घट झाली. सन २०११ मध्ये बेघर कुटुंबाचा सरासरी आकार राज्यात ३.७ तर अखिल भारतीय स्तरावर ३.९ होता. राज्यातील आणि अखिल भारतातील बेघर कुटुंबे आणि बेघर लोकसंख्या तक्ता २.९ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता २.९ राज्यातील आणि अखिल भारतातील बेघर कुटुंबे आणि बेघर लोकसंख्या

(लाख)

क्षेत्र	महाराष्ट्र				भारत			
	कुटुंबे		लोकसंख्या		कुटुंबे		लोकसंख्या	
	२००१	२०११	२००१	२०११	२००१	२०११	२००१	२०११
ग्रामीण	०.५७	०.२५	२.३६	१.००	२.६०	१.९३	११.६५	८.३५
नागरी	०.३१	०.३३	१.०५	१.११	१.८८	२.५७	७.७९	९.३८
एकूण	**०.८७**	**०.५७**	**३.४१**	**२.११**	**४.४८**	**४.५०**	**१९.४३**	**१७.७३**

आधार: भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही

* * * * *

परिशिष्ट २.१

महाराष्ट्राची व भारताची जनगणनांवर आधारित लोकसंख्या

जनगणना वर्ष	लोकसंख्या (कोटी)		दशवार्षिक वृध्दीदर (टक्के)		साक्षरतेची टक्केवारी ££	
	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
१९६१	३.९६	४३.९२	२३.६	२१.५	३५.१	२८.३
१९७१	५.०४	५४.८२	२७.५	२४.८	४५.८	३४.५
१९८१	६.२८	६८.५२	२४.५	२५.०	५७.२	४३.७§
१९९१	७.८९	८४.६३£	२५.७	२३.९£	६४.९	५२.२@@
२००१	९.६९	१०२.८७	२२.७	२१.५	७६.९	६४.८
२०११	११.२४	१२१.०९	१६.०	१७.७	८२.३	७३.०

आधार - भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

£ जम्मू व काश्मीरची प्रक्षेपित लोकसंख्या धरुन

££ १९६१ व १९७१ ची साक्षरतेची टक्केवारी ५ वर्षे व त्यापेक्षा अधिक वयोगटातील लोकसंख्येसाठी आहे. १९८१, १९९१, २००१ व २०११ ची साक्षरतेची टक्केवारी ७ वर्षे व अधिक लोकसंख्येसाठी आहे.

§ साक्षरतेची टक्केवारी आसाम आणि जम्मू व काश्मीर वगळून

@@ साक्षरतेची टक्केवारी जम्मू व काश्मीर वगळून

परिशिष्ट २.२

जनगणनांवर आधारित राज्यातील ग्रामीण व नागरी लोकसंख्या

वर्ष	लोकसंख्या (कोटी)					नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	स्त्री-पुरुष प्रमाण			लोकसंख्येची घनता (प्रति चौकिमी)
	ग्रामीण	नागरी	एकूण	पुरुष	स्त्रिया		ग्रामीण	नागरी	एकूण	
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
१९६१	२.८४	१.१२	३.९६	२.०४	१.९१	२८.२	९९५	८०१	९३६	१२९
१९७१	३.४७	१.५७	५.०४	२.६१	२.४३	३१.२	९८५	८२०	९३०	१६४
१९८१	४.०८	२.२०	६.२८	३.२४	३.०४	३५.०	९६७	८५०	९३७	२०४
१९९१	४.८४	३.०५	७.८९	४.०८	३.८१	३८.७	९७२	८७५	९३४	२५७
२००१	५.५८	४.११	९.६९	५.०४	४.६५	४२.४	९६०	८७३	९२२	३१५
२०११	६.१६	५.०८	११.२४	५.८२	५.४१	४५.२	९५२	९०३	९२९	३६५

आधार - भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

परिशिष्ट २.३

जनगणना २०११ नुसार जिल्हानिहाय लोकसंख्येचे निर्देशक

अनु. क्र.	जिल्हा	लोकसंख्या ('०००')			दशवार्षिक वृद्धिदर (टक्के) (२००१-२०११)	साक्षरता दर (टक्के)			स्त्री - पुरुष प्रमाण	बालकांमधील स्त्री-पुरुष प्रमाण (० -६ वर्षे वयोगट)
		पुरुष	स्त्री	एकूण		पुरुष	स्त्री	एकूण		
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
१	मुंबई शहर	१,६८५	१,४०१	३,०८५	(-) ७.६	९१.५	८६.५	८९.२	८३२	९१४
२	मुंबई उपनगर	५,०३१	४,३२६	९,३५७	८.३	९२.९	८६.४	८९.९	८६०	९१३
३	ठाणे #	५,८६५	५,१९५	११,०६०	३६.०	८८.७	७९.८	८४.५	८८६	९२४
४	रायगड	१,३४४	१,२९०	२,६३४	१९.३	८९.१	७६.९	८३.१	९५९	९३५
५	रत्नागिरी	७६१	८५४	१,६१५	(-) ४.८	९०.९	७४.५	८२.२	१,१२२	९३६
६	सिंधुदुर्ग	४१७	४३२	८५०	(-) २.२	९१.६	७९.८	८५.६	१,०३६	९२२
कोकण विभाग		**१५,१०४**	**१३,४९८**	**२८,६०१**	**१४.९**	**९०.७**	**८२.०**	**८६.६**	**८९४**	**९२१**
७	नाशिक	३,१५७	२,९५०	६,१०७	२२.३	८८.२	७६.१	८२.३	९३४	८९०
८	धुळे	१,०५४	९९७	२,०५१	२०.१	७९.५	६५.८	७२.८	९४६	८९८
९	नंदुरबार	८३३	८१५	१,६४८	२५.७	७२.२	५६.५	६४.४	९७८	९४४
१०	जळगाव	२,१९७	२,०३३	४,२३०	१४.९	८५.४	७०.६	७८.२	९२५	८४२
११	अहमदनगर	२,३४३	२,२००	४,५४३	१२.४	८६.८	७०.९	७९.१	९३९	८५२
नाशिक विभाग		**९,५८५**	**८,९९५**	**१८,५७९**	**१८.१**	**८४.९**	**७०.७**	**७८.०**	**९३८**	**८७६**
१२	पुणे	४,९२४	४,५०५	९,४२९	३०.४	९०.८	८१.१	८६.२	९१५	८८३
१३	सातारा	१,५११	१,४९३	३,००४	६.९	८९.४	७६.३	८२.९	९८८	८९५
१४	सांगली	१,४३६	१,३८६	२,८२२	९.२	८८.२	७४.६	८१.५	९६६	८६७
१५	सोलापूर	२,२२८	२,०९०	४,३१८	१२.२	८५.०	६८.५	८७.०	९३८	८८३
१६	कोल्हापूर	१,९८१	१,८९५	३,८७६	१०.०	८८.६	७४.२	८१.५	९५७	८६३
पुणे विभाग		**१२,०७९**	**११,३७०**	**२३,४४९**	**१७.३**	**८८.९**	**७६.२**	**८२.७**	**९४१**	**८८०**
१७	औरंगाबाद	१,९२४	१,७७७	३,७०१	२७.८	८७.४	७०.१	७९.०	९२३	८५८
१८	जालना	१,०११	९४८	१,९५९	२१.५	८१.५	६१.०	७१.५	९३७	८७०
१९	परभणी	९४३	८९३	१,८३६	२०.२	८२.६	६३.६	७३.३	९४७	८८४
२०	हिंगोली	६०६	५७१	१,१७७	१९.३	८६.९	६९.०	७८.२	९४२	८८२
२१	बीड	१,३४९	१,२३६	२,५८५	१९.६	८५.६	६७.८	७७.०	९१६	८०७
२२	नांदेड	१,७३०	१,६३१	३,३६१	१६.९	८४.३	६६.१	७५.५	९४३	९१०
२३	उस्मानाबाद	८६२	७९६	१,६५८	११.५	८५.८	७०.५	७८.४	९२४	८६७
२४	लातूर	१,२७३	१,१८१	२,४५४	१८.०	८४.४	६९.६	७७.३	९२८	८८९
औरंगाबाद विभाग		**९,६९९**	**९,०३३**	**१८,७३२**	**१९.९**	**८४.९**	**६७.४**	**७६.४**	**९३१**	**८७०**
२५	बुलढाणा	१,३३८	१,२४९	२,५८६	१५.८	९०.५	७५.८	८३.४	९३४	८५५
२६	अकोला	९३२	८८२	१,८१४	११.३	९२.३	८३.५	८८.०	९४६	९१२
२७	वाशिम	६२०	५७७	१,१९७	१७.३	९०.५	७५.५	८३.२	९३०	८६३
२८	अमरावती	१,४८१	१,४०८	२,८८८	१०.८	९१.५	८३.१	८७.४	९५१	९३५
२९	यवतमाळ	१,४२०	१,३५२	२,७७२	१२.८	८९.४	७५.९	८२.८	९५२	९२२
अमरावती विभाग		**५,७९१**	**५,४६७**	**११,२५८**	**१३.२**	**९०.८**	**७९.०**	**८५.०**	**९४४**	**९००**
३०	वर्धा	६६८	६३२	१,३०१	५.२	९१.९	८१.८	८७.०	९४६	९१९
३१	नागपूर	२,३८५	२,२६९	४,६५४	१४.४	९२.१	८४.५	८८.४	९५१	९३१
३२	भंडारा	६०६	५९५	१,२००	५.६	९०.४	७७.१	८३.८	९८२	९५०
३३	गोंदिया	६६२	६६१	१,३२३	१०.१	९२.०	७७.९	८५.०	९९९	९५६
३४	चंद्रपूर	१,१२४	१,०८०	२,२०४	६.४	८६.८	७३.०	८०.०	९६१	९५३
३५	गडचिरोली	५४१	५३२	१,०७३	१०.६	८२.३	६६.३	७४.४	९८२	९६१
नागपूर विभाग		**५,९८६**	**५,७६९**	**११,७५४**	**१०.०**	**९०.०**	**७८.९**	**८४.५**	**९६४**	**९४१**
महाराष्ट्र राज्य		**५८,२४३**	**५४,१३१**	**१,१२,३७४**	**१६.०**	**८८.४**	**७५.९**	**८२.३**	**९२९**	**८९४**

आधार - भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

अविभाजित ठाणे जिल्हा

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

३

राज्य उत्पन्न

३. राज्य उत्पन्न

३.१ स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न/ स्थूल राज्य उत्पन्न हे अर्थव्यवस्थेच्या प्रगतीचे केवळ मोजमापच करीत नाही तर एक महत्वाचा आर्थिक निर्देशक ही आहे. 'चांगल्या दर्जाचे काम आणि आर्थिक वाढ' या शाश्वत विकास ध्येयाकरीताच्या फलनिष्पत्ती निर्देशकांपैकी 'दरडोई वास्तविक स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न/स्थूल राज्य उत्पन्नाचा वार्षिक वृद्धिदर' हा एक निर्देशक आहे. राज्याचा देशाच्या अर्थव्यवस्थेत सर्वाधिक हिस्सा आहे.

३.२ अर्थव्यवस्थेत होत असलेले संरचनात्मक बदल विचारात घेण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्विकृत 'राष्ट्रीय लेखा पद्धतीच्या' आधारे राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, सांख्यिकी व कार्यक्रम अंमलबजावणी मंत्रालय, भारत सरकार यांच्याकडून स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न / स्थूल राज्य उत्पन्न परिगणनेचे पायाभूत वर्ष ठराविक कालावधीनंतर सुधारित करण्यात येत असते. राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालयाने पायाभूत वर्ष २००४-०५ वरुन २०११-१२ असे सुधारित केले असून सुधारित कार्यपद्धतीनुसार ('राष्ट्रीय लेखा पद्धती २००८' च्या आधारे) क्षेत्रनिहाय अंदाज मूळ किंमतीवर आधारित स्थूल मूल्यवृद्धिच्या स्वरुपात तर देशांतर्गत स्थूल उत्पादन बाजार किंमतींवर आधारित आहे. त्याचप्रमाणे राज्यासाठी क्षेत्रनिहाय अंदाज मूळ किंमतीवर आधारित स्थूल मूल्यवृद्धिच्या स्वरुपात व स्थूल राज्य उत्पन्नाचे अंदाज बाजार किंमतींवर आधारित आहेत. चालू वर्षाच्या किंमतींवर आधारित अंदाजांना 'सांकेतिक' ('नॉमिनल') अंदाज तर पायाभूत वर्षातील किंमतींवर आधारित अंदाजांना 'वास्तविक' ('रियल') अंदाज असे संबोधण्यात येत आहे.

राज्य अर्थव्यवस्था

स्थूल राज्य उत्पन्न पुर्वानुमान (सन २०१९-२०)

३.३ पुर्वानुमानानुसार सन २०१९-२० चे सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्न ₹ २८,७८,५८३ कोटी अपेक्षित असून ते मागील वर्षाच्या तुलनेत ९.३ टक्क्यांनी अधिक आहे तर वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्न सन २०१८-१९ च्या तुलनेत ५.७ टक्के अपेक्षित वाढीसह ₹ २१,५४,४४६ कोटी अंदाजित आहे. वास्तविक स्थूल मूल्यवृद्धि, वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्न व दरडोई वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्नाचे पुर्वानुमानानुसार सन २०१९-२० चे वार्षिक वृद्धिदर तक्ता ३.१ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ३.१ वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि, वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्न व दरडोई वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्नाचे पुर्वानुमानानुसार सन २०१९-२० चे वार्षिक वृद्धिदर

(टक्के)

क्षेत्र	वृद्धिदर
(i) कृषि व संलग्न कार्ये (कृषि, वने व मत्स्यव्यवसाय)	३.१
(ii) खाण व दगड खाणकाम	०.०
(iii) वस्तुनिर्माण	२.७
(iv) वीज, वायू, पाणी पुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	६.४
(v) बांधकाम	६.१
(vi) व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे, वाहतूक, साठवण आणि दळणवळण व प्रसारणा संबंधित सेवा	७.९
(vii) वित्तीय, स्थावर मालमत्ता व व्यावसायिक सेवा	५.७
(viii) सार्वजनिक प्रशासन, संरक्षण व इतर सेवा	१२.७
स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि	**५.७**
स्थूल राज्य उत्पन्न	**५.७**
दरडोई वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्न	**४.७**

आधार : अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

३.३.१ सन २०१९-२० मध्ये 'कृषि व संलग्न कार्ये' क्षेत्राच्या वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्नात ३.१ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. राज्यात मागील वर्षापेक्षा खरीप हंगामाच्या तुलनेत रब्बी हंगामातील पीक उत्पादन अधिक चांगले होण्याचे अंदाज आहेत. 'पीक' क्षेत्राच्या वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धित २.५ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. 'पशुसंवर्धन', 'वने व लाकूड तोडणी' आणि 'मत्स्यव्यवसाय व मत्स्यशेती' या क्षेत्रांत अनुक्रमे ६.० टक्के, ०.४ टक्के व १.७ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. 'वस्तुनिर्माण' क्षेत्रातील २.७ टक्के वाढीसह 'उद्योग' क्षेत्रात ३.३ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. 'सेवा' क्षेत्रात ७.६ टक्के वाढ अपेक्षित आहे.

स्थूल राज्य उत्पन्न (सन २०१८-१९)

३.४ पहिल्या सुधारित अंदाजांनुसार सन २०१८-१९ चे सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्न ₹ २६,३२,७९२ कोटी असून, मागील वर्षाच्या तुलनेत १०.५ टक्क्यांनी जास्त आहे. वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्न ₹ २०,३९,०७४ कोटी अंदाजित असून ते सन २०१७-१८ च्या तुलनेत ६.० टक्क्यांनी वाढणे अपेक्षित आहे. वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्न, क्षेत्रनिहाय वास्तविक स्थूल मूल्यवृद्धि व दरडोई वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्नाचे वार्षिक वृद्धिदर तक्ता ३.२ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ३.२ वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्न, क्षेत्रनिहाय वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि व दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्नाचे वार्षिक वृद्धिदर

(टक्के)

तपशील	वृद्धिदर							सरासरी वृद्धिदर (२०१२-१३ ते २०१८-१९)
	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७+++	२०१७-१८++	२०१८-१९+	
स्थूल राज्य उत्पन्न	**६.१**	**६.९**	**६.३**	**७.२**	**९.२**	**६.५**	**६.०**	**६.९**
स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि	**६.०**	**६.८**	**६.२**	**६.७**	**८.९**	**६.१**	**६.१**	**६.७**
कृषि व संलग्न कार्ये क्षेत्र	**(-)०.४**	**१२.३**	**(-)१०.७**	**(-)३.७**	**२१.०**	**(-)०.७**	**(-)२.२**	**२.२**
i) पीक	(-)१.८	१८.६	(-)१६.७	(-)७.५	२५.०	(-)५.०	(-)३.८	१.३
ii) पशुसंवर्धन	३.८	१.१	४.०	४.८	११.५	८.५	६.०	५.७
iii) वने व लाकूड तोडणी	०.८	(-)३.३	२.८	३.४	१८.०	९.३	(-)७.४	३.४
iv) मत्स्यव्यवसाय व मत्स्यशेती	०.९	२.०	७.०	(-)४.२	२१.२	(-)११.७	(-)१०.५	०.७
उद्योग क्षेत्र	**५.१**	**३.१**	**८.०**	**८.८**	**५.९**	**७.१**	**५.५**	**६.२**
i) खाण व दगड खाणकाम	४.२	(-)२५.४	२३.६	१०.८	३.१	७.१	०.०	३.३
ii) वस्तुनिर्माण	८.२	१०.०	५.१	१०.८	६.८	७.२	६.०	७.७
iii) वीज, वायू, पाणी पुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	५.१	(-)४.४	१४.७	४.८	३.१	१०.७	९.९	६.३
iv) बांधकाम	(-)३.८	३.८	७.९	१.९	५.४	५.६	५.१	३.७
सेवा क्षेत्र	**८.३**	**८.१**	**९.१**	**७.४**	**८.७**	**६.९**	**८.१**	**८.१**
i) व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे, वाहतूक, साठवण आणि दळणवळण व प्रसारणा संबंधित सेवा	९.६	१.३	६.१	५.५	९.५	७.३	८.०	६.८
ii) वित्तीय, स्थावर मालमत्ता व व्यावसायिक सेवा	८.३	१२.२	१०.८	८.१	८.०	५.७	६.८	८.६
iii) सार्वजनिक प्रशासन, संरक्षण व इतर सेवा	६.३	७.३	८.६	८.२	१०.१	९.८	१२.१	८.९
दरडोई वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्न	**४.९**	**५.७**	**५.२**	**६.०**	**८.१**	**५.४**	**५.०**	**५.८**

+++ तिसरे सुधारित अंदाज ++ दुसरे सुधारित अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज

टीप : १) स्थूल राज्य उत्पन्न = मूळ किंमतींवर आधारित स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि + उत्पादित वस्तू व सेवांवरील कर - उत्पादित वस्तू व सेवांवरील अनुदान

२) क्षेत्रनिहाय वृद्धिदर स्थूल राज्य मूल्यवृद्धिवर आधारित असून राज्याच्या अर्थव्यवस्थेचा वृद्धिदर स्थूल राज्य उत्पन्नावर आधारित आहे

आधार : अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

३.४.१ सन २०१८-१९ मध्ये 'कृषि व संलग्न कार्ये' क्षेत्राच्या वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धित (-)२.२ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. राज्यात सन २०१८-१९ मध्ये झालेल्या पावसाचे प्रमाण साधारण (सरासरीच्या ७३.६ टक्के) असून वर्ष २०१७-१८ च्या तुलनेत १०.७ टक्के कमी होते. मागील वर्षाच्या तुलनेत अन्नधान्य आणि फळे व भाजीपाला यांच्या उत्पादनात अनुक्रमे २७.३ टक्के व १०.१ टक्के घट झाली आहे तर ऊस, तेलबिया व कापसाच्या उत्पादनात अनुक्रमे ८.० टक्के, १६.१ टक्के व ८.२ टक्के वाढ झाली. 'पीक' क्षेत्राच्या वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धित (-)३.८ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. 'पशुसंवर्धन' क्षेत्राच्या वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धित मुख्यतः दुग्ध उत्पादनातील व पोल्ट्री मांस उत्पादनातील वाढीमुळे मागील वर्षीच्या तुलनेत ६.० टक्के वाढ अपेक्षित आहे. मागील वर्षीच्या तुलनेत मुख्यतः बांबू उत्पादनात घट झाल्यामुळे 'वने व लाकूड तोडणी' क्षेत्राच्या वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धित (-)७.४ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. राज्यातील मत्स्यउत्पादनात मागील वर्षाच्या तुलनेत घट झाल्यामुळे 'मत्स्यव्यवसाय व मत्स्यशेती' क्षेत्राच्या वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धित (-)१०.५ टक्के वाढ अपेक्षित आहे.

३.४.२ 'उद्योग' क्षेत्राच्या वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धित सन २०१८-१९ मध्ये मागील वर्षाच्या तुलनेत ५.५ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. 'वस्तुनिर्माण' क्षेत्राच्या वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धित ६.० टक्के वाढ अपेक्षित आहे तर 'वीज, वायू, पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा' आणि 'बांधकाम' या क्षेत्रांच्या वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धित अनुक्रमे ९.९ टक्के व ५.१ टक्के वाढ अपेक्षित आहे.

३.४.३ 'सेवा' क्षेत्राच्या वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धित मागील वर्षाच्या तुलनेत ८.१ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. 'व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे' या क्षेत्राच्या वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धित ६.७ टक्के तर 'वाहतूक, साठवण, दळणवळण व प्रसारणा संबंधित सेवा' या क्षेत्राच्या वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धित ९.९ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. 'वित्तीय, स्थावर मालमत्ता व व्यावसायिक सेवा', 'सार्वजनिक प्रशासन व संरक्षण' आणि 'इतर सेवा' या क्षेत्रात अनुक्रमे ६.८ टक्के, १५.९ टक्के व १०.४ टक्के वाढ अपेक्षित आहे.

चालू मालिकेतील क्षेत्रनिहाय सरासरी हिस्सा व सरासरी वार्षिक वृद्धि

३.५ सन २०११-१२ ते २०१८-१९ मध्ये अखिल भारताच्या देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नात (पायाभूत वर्ष २०११-१२) राज्याचे योगदान सरासरी १४.३ टक्के असून देशात सर्वाधिक आहे. राज्याच्या स्थूल राज्य मूल्यवृद्धिमध्ये सेवा क्षेत्राचा (५५.२ टक्के) सर्वाधिक सरासरी हिस्सा असून त्याखालोखाल 'उद्योग' (३३.१ टक्के) आणि 'कृषि व संलग्न कार्ये' (११.७ टक्के) या क्षेत्रांचा हिस्सा आहे.

आलेख ३.१ : स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि/स्थूल देशांतर्गत मूल्यवृद्धितील क्षेत्रनिहाय हिस्सा

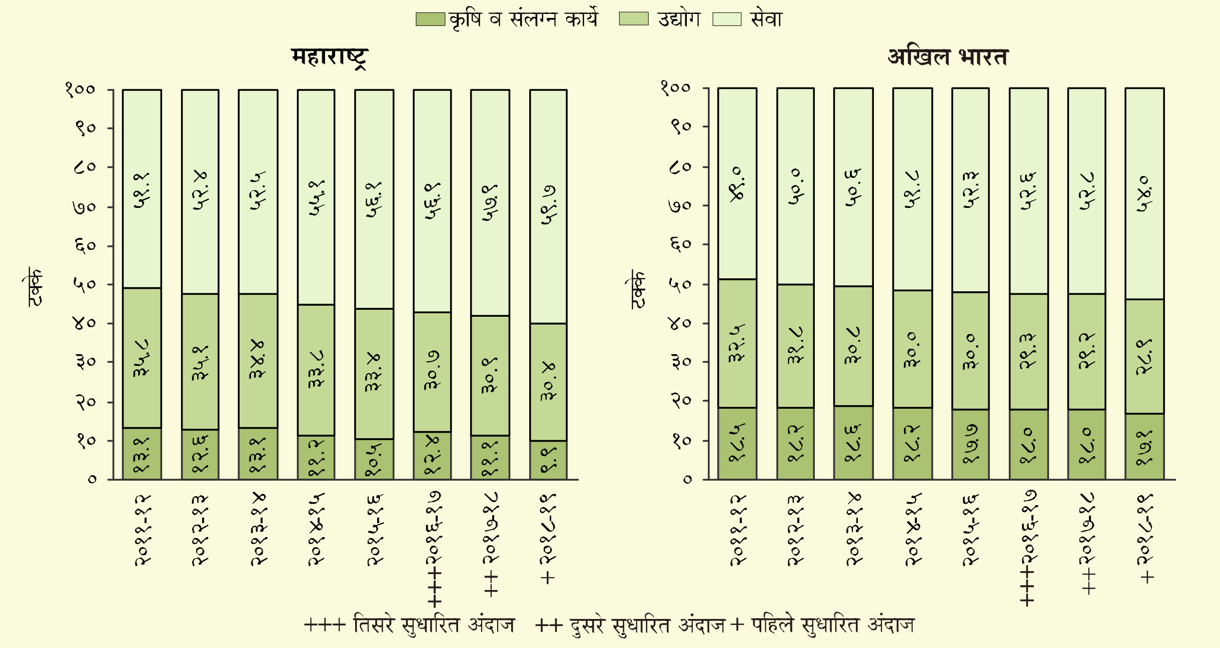

३.६ सन २०१२-१३ ते २०१८-१९ मध्ये 'कृषि व संलग्न कार्ये' क्षेत्र, 'उद्योग' क्षेत्र आणि 'सेवा' क्षेत्राच्या स्थूल राज्य मूल्यवृद्धितील (पायाभूत वर्ष २०११-१२) सरासरी वार्षिक वृद्धिदर अनुक्रमे २.२ टक्के, ६.२ टक्के व ८.१ टक्के आहे. क्षेत्रनिहाय सरासरी वार्षिक वृद्धिदर तक्ता ३.२ मध्ये दिले आहेत.

राज्य उत्पन्न (२०१८-१९)

३.७ पहिल्या सुधारित अंदाजांनुसार सन २०१८-१९ मधील सांकेतिक राज्य उत्पन्न म्हणजे 'चालू किंमतींनुसार निव्वळ राज्य उत्पन्न' ₹ २३,३२,९९२ कोटी आहे व ते सन २०१७-१८ मध्ये ₹ २१,१०,८२३ कोटी उत्पन्नात १०.५ टक्के वाढ दर्शविते. वास्तविक राज्य उत्पन्न म्हणजे 'स्थिर (२०११-१२) किंमतींनुसार निव्वळ राज्य उत्पन्न' सन २०१८-१९ मध्ये ₹ १७,९४,१२३ कोटी अपेक्षित असून ते मागील वर्षाच्या तुलनेत ५.८ टक्के जास्त आहे. स्थूल व निव्वळ राज्य उत्पन्नाचा तपशील परिशिष्ट ३.१ ते परिशिष्ट ३.४ मध्ये दिला आहे.

३.७.१ चालू किंमतींनुसार सन २०१८-१९ चे अंदाजित दरडोई राज्य उत्पन्न (म्हणजेच दरडोई सांकेतिक निव्वळ राज्य उत्पन्न) ₹ १,९१,७३६ असून सन २०१७-१८ मध्ये ते ₹ १,७५,१२१ होते.

जिल्हानिहाय स्थूल मूल्यवृद्धि

३.८ पायाभूत वर्ष (२००४-०५ वरुन २०११-१२) सुधारित झाल्याने कार्यपद्धती व परिभाषा यामध्ये बदल झाले. स्थूल जिल्हा मूल्यवृद्धिचे अंदाज तयार करण्यासाठी 'उत्पन्न स्रोत पद्धती' चा अवलंब करण्यात येत असून त्यास अंगभूत मर्यादा लागू आहेत. वस्तु उत्पादन क्षेत्रांसाठी जिल्हास्तरीय माहिती उपलब्ध आहे परंतु इतर क्षेत्रांकरीता स्थूल राज्य मूल्यवृद्धिचे अंदाज जिल्ह्यांत वाटप करण्यासाठी अनुरूप निर्देशकांचा वापर करण्यात येतो. हे जिल्हास्तरीय अंदाज केवळ जिल्हा स्तरावरील अर्थव्यवस्थेची ढोबळमानाने कल्पना यावी यासाठी वापरले जाऊ शकतात. चालू व स्थिर किंमतीनुसार स्थूल जिल्हा मूल्यवृद्धि अंदाज व चालू किंमतीनुसार दरडोई स्थूल जिल्हा मूल्यवृद्धि अंदाज परिशिष्ट ३.९ ते परिशिष्ट ३.११ मध्ये देण्यात आले आहेत.

आलेख ३.३ : निवडक राज्यांचे व भारताचे दरडोई उत्पन्न (२०१८-१९)

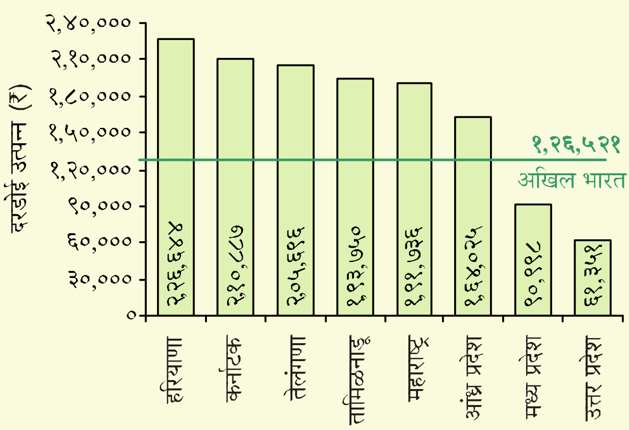

आलेख ३.२ : स्थूल राज्य मूल्यवृद्धितील क्षेत्रनिहाय सरासरी हिस्सा (२०११-१२ ते २०१८-१९)

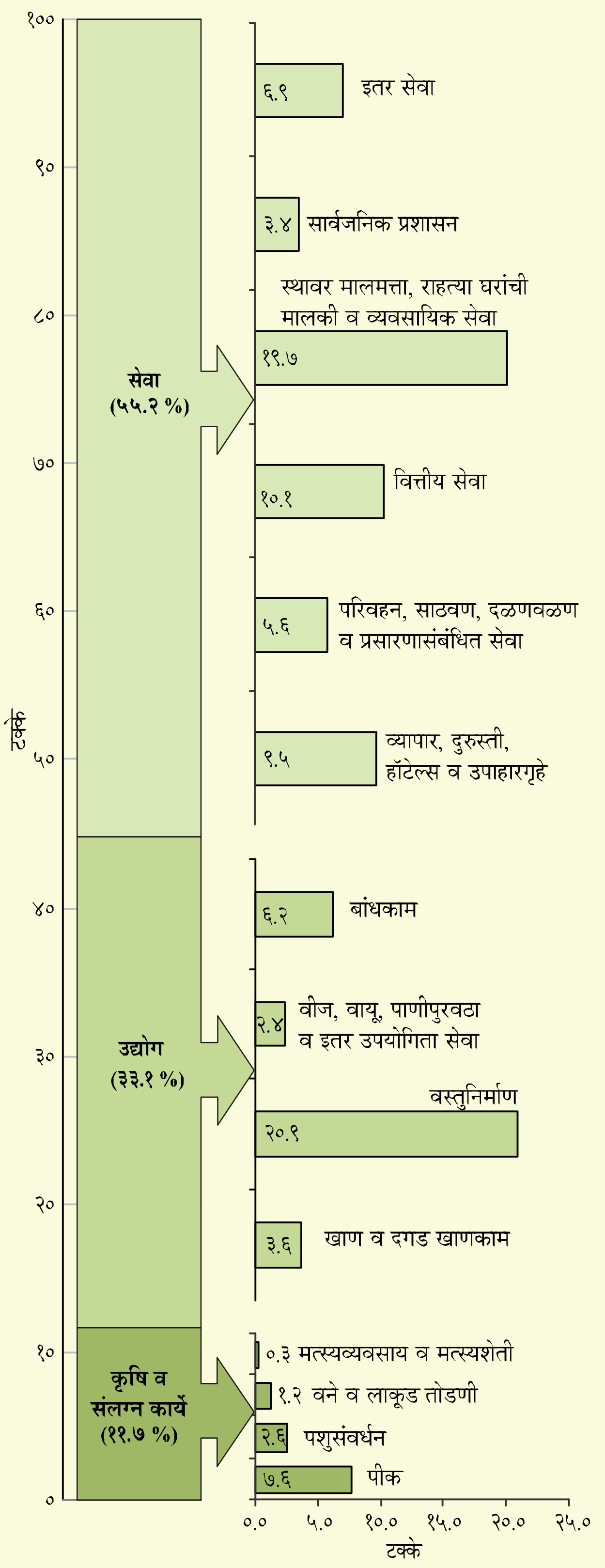

भारतीय अर्थव्यवस्था

देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न (सन २०१९-२०)

३.९ राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार यांनी प्रसिद्ध केलेल्या सन २०१९-२० च्या पहिल्या पूर्वानुमानानुसार सांकेतिक देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न ₹ २,०४,४२,२३३ कोटी अपेक्षित असून वास्तविक देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न ₹ १,४७,७८,८७९ कोटी अपेक्षित आहे. सन २०१९-२० करीता वास्तविक देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नाचा वृद्धिदर ५.० टक्के अपेक्षित आहे. 'कृषि व संलग्न कार्ये', 'उद्योग' व 'सेवा' या क्षेत्रांच्या वास्तविक देशांतर्गत स्थूल मूल्यवृद्धित सन २०१९-२० मध्ये अनुक्रमे २.८ टक्के, २.५ टक्के व ६.९ टक्के वाढ होणे अपेक्षित आहे. क्षेत्रनिहाय वार्षिक वास्तविक स्थूल मूल्यवृद्धि, वास्तविक स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न आणि दरडोई वास्तविक देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न यांचे वार्षिक वृद्धिदर तक्ता ३.३ मध्ये दिले आहेत.

देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न (सन २०१८-१९)

३.१० पहिल्या सुधारित अंदाजांनुसार, सन २०१८-१९ मध्ये सांकेतिक देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न ₹ १,८९,७१,२३७ कोटी अपेक्षित असून वास्तविक देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न ₹ १,३९,८१,४२६ कोटी अपेक्षित आहे. वास्तविक देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नात सन २०१८-१९ मध्ये ६.१ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. 'कृषि व संलग्न कार्ये', 'उद्योग' व 'सेवा' क्षेत्रांच्या वास्तविक स्थूल मूल्यवृद्धित अनुक्रमे २.४ टक्के, ४.९ टक्के आणि ७.७ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. वास्तविक स्थूल उत्पन्न, क्षेत्रनिहाय वास्तविक स्थूल मूल्यवृद्धि आणि दरडोई वास्तविक देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न यांचे वार्षिक वृद्धिदर तक्ता ३.४ मध्ये दिले आहेत. देशांतर्गत स्थूल व निव्वळ उत्पन्नाचा तपशील परिशिष्ट ३.५ ते परिशिष्ट ३.८ मध्ये दिला आहे.

आलेख ३.४ : स्थूल राज्य उत्पन्न व देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नातील वाढ

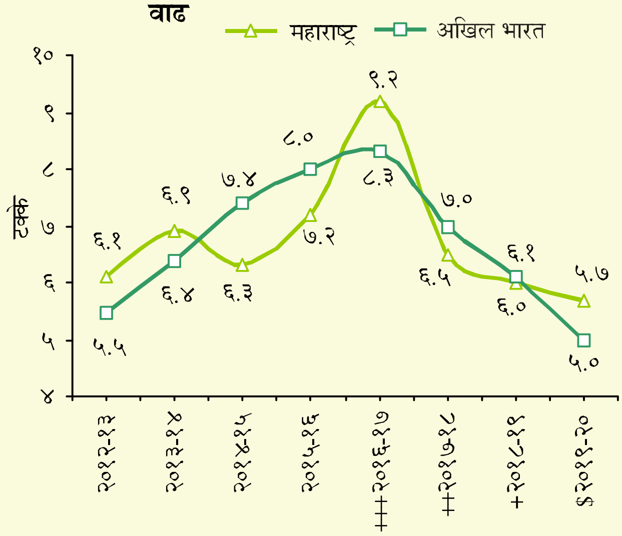

+++ तिसरे सुधारित अंदाज ++ दुसरे सुधारित अंदाज
+ पहिले सुधारित अंदाज $ पुर्वानुमान (महाराष्ट्र), पहिले पुर्वानुमान (भारत)

आलेख ३.५ : स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि व देशांतर्गत स्थूल मूल्यवृद्धितील वाढ

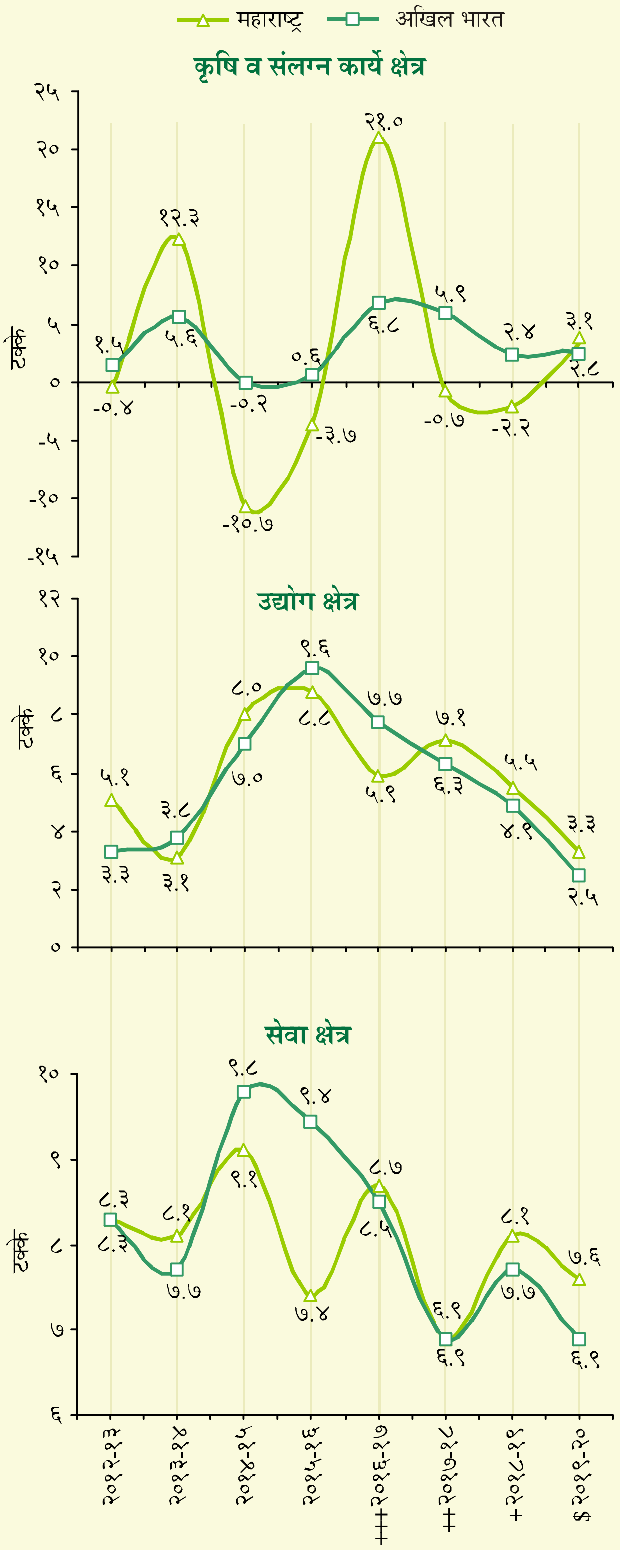

+++ तिसरे सुधारित अंदाज ++ दुसरे सुधारित अंदाज
+ पहिले सुधारित अंदाज $ पुर्वानुमान (महाराष्ट्र), पहिले पुर्वानुमान (भारत)

तक्ता ३.३ वास्तविक देशांतर्गत स्थूल मूल्यवृद्धि, वास्तविक देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न व दरडोई देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नाचे वार्षिक वृद्धिदर

क्षेत्र	मागील वर्षाच्या अस्थायी अंदाजाच्या तुलनेत टक्केवारीतील बदल २०१९-२०#
(i) कृषि व संलग्न कार्ये (कृषि, वने व मत्स्यव्यवसाय)	२.८
(ii) खाण व दगड खाणकाम	१.५
(iii) वस्तुनिर्माण	२.०
(iv) वीज, वायू, पाणी पुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	५.४
(v) बांधकाम	३.२
(vi) व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे, वाहतूक, साठवण आणि दळणवळण व प्रसारणा संबंधित सेवा	५.९
(vii) वित्तीय, स्थावर मालमत्ता व व्यावसायिक सेवा	६.४
(viii) सार्वजनिक प्रशासन, संरक्षण व इतर सेवा	९.१
देशांतर्गत स्थूल मूल्यवृद्धि	**४.९**
देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न	**५.०**
दरडोई वास्तविक देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न	**४.३**

आधार : राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार # दि. ७ जानेवारी, २०२० रोजीच्या प्रेसनोटनुसार पहिले पुर्वानुमान

तक्ता ३.४ वास्तविक देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न, क्षेत्रनिहाय वास्तविक स्थूल मूल्यवृद्धि व दरडोई देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नाचे वार्षिक वृद्धिदर

(टक्के)

तपशील	वृद्धिदर							सरासरी वृद्धिदर (२०१२-१३ ते २०१८-१९)
	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७+++	२०१७-१८++	२०१८-१९+	
देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न	**५.५**	**६.४**	**७.४**	**८.०**	**८.३**	**७.०**	**६.१**	**७.०**
देशांतर्गत स्थूल मूल्यवृद्धि	**५.४**	**६.१**	**७.२**	**८.०**	**८.०**	**६.६**	**६.०**	**६.८**
कृषि व संलग्न कार्ये क्षेत्र	**१.५**	**५.६**	**(-)०.२**	**०.६**	**६.८**	**५.९**	**२.४**	**३.२**
i) पीक	०.२	५.४	(-)३.७	(-)२.९	५.३	४.४	(-)१.०	१.१
ii) पशुसंवर्धन	५.२	५.६	७.४	७.५	१०.०	७.४	८.१	७.३
iii) वने व लाकूड तोडणी	०.२	५.९	१.९	१.७	५.५	६.२	०.४	३.१
iv) मत्स्यव्यवसाय व मत्स्यशेती	४.९	७.२	७.५	९.७	१०.४	१४.७	१२.०	९.५
उद्योग क्षेत्र	**३.३**	**३.८**	**७.०**	**९.६**	**७.७**	**६.३**	**४.९**	**६.१**
i) खाण व दगड खाणकाम	०.६	०.२	९.७	१०.१	९.८	४.९	(-)५.८	४.२
ii) वस्तुनिर्माण	५.५	५.०	७.९	१३.१	७.९	६.६	५.७	७.४
iii) वीज, वायू, पाणी पुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	२.७	४.२	७.२	४.७	१०.०	११.२	८.२	६.९
iv) बांधकाम	०.३	२.७	४.३	३.६	५.९	५.०	६.१	४.०
सेवा क्षेत्र	**८.३**	**७.७**	**९.८**	**९.४**	**८.५**	**६.९**	**७.७**	**८.३**
i) व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे, वाहतूक, साठवण आणि दळणवळण व प्रसारणा संबंधित सेवा	९.८	६.५	९.४	१०.२	७.७	७.६	७.७	८.४
ii) वित्तीय, स्थावर मालमत्ता व व्यावसायिक सेवा	९.७	११.२	११.०	१०.७	८.६	४.७	६.८	९.०
iii) सार्वजनिक प्रशासन, संरक्षण व इतर सेवा	४.३	३.८	८.३	६.१	९.३	९.९	९.४	७.३
दरडोई वास्तविक देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न	**४.२**	**५.०**	**६.१**	**६.६**	**६.९**	**५.८**	**५.१**	**५.७**

आधार : राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार +++ तिसरे सुधारित अंदाज ++ दुसरे सुधारित अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज

चालू मालिकेतील क्षेत्रनिहाय सरासरी हिस्सा व सरासरी वार्षिक वृद्धि

३.११.१ चालू मालिकेत (पायाभूत वर्ष २०११-१२) वर्ष २०११-१२ ते २०१८-१९ मध्ये 'कृषि व संलग्न कार्ये', 'उद्योग' व सेवा क्षेत्राच्या स्थूल मूल्यवृद्धित अनुक्रमे ३.२ टक्के, ६.१ टक्के व ८.३ टक्के सरासरी वार्षिक वाढ अपेक्षित आहे. सरासरी वार्षिक वृद्धिदर (२०१२-१३ ते २०१८-१९) तक्ता ३.४ मध्ये दिले आहेत.

३.११.२ 'कृषि व संलग्न कार्ये', 'उद्योग' व सेवा या क्षेत्रांचा अनुक्रमे १८.० टक्के, ३०.३ टक्के व ५१.७ टक्के सरासरी हिस्सा आहे.

राष्ट्रीय उत्पन्न

३.१२ सन २०१८-१९ मध्ये सांकेतिक स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न मागील वर्षाच्या तुलनेत ११.० टक्के वाढीसह ₹ १,८७,६८,९१२ कोटी अंदाजित आहे. सांकेतिक निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न मागील वर्षाच्या तुलनेत १०.८ टक्के वाढीसह सन २०१८-१९ मध्ये ₹ १,६७,८९,२८८ कोटी अपेक्षित आहे. वास्तविक स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न मागील वर्षाच्या तुलनेत ६.१ टक्के वाढीसह सन २०१८-१९ मध्ये ₹ १,३८,२९,०६८ कोटी अंदाजित आहे. वास्तविक निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न सन २०१८-१९ मध्ये ₹ १,२२,१९,६९३ कोटी अपेक्षित असून मागील वर्षाच्या तुलनेत ५.९ टक्के अधिक आहे.

३.१२.१ दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न (म्हणजेच दरडोई सांकेतिक निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न) सन २०१८-१९ मध्ये ₹ १,२६,५२१ अपेक्षित असून ते सन २०१७-१८ मध्ये ₹ १,१५,२९३ होते.

जागतिक अर्थव्यवस्था

३.१३ 'युनायटेड नेशन्स वर्ल्ड इकॉनॉमिक सिच्युएशन ॲन्ड प्रॉस्पेक्ट्स -२०२०' या अहवालानुसार जागतिक स्थूल उत्पादनाची वाढ सन २०१९ मधील २.३ टक्क्यांच्या तुलनेत सन २०२० मध्ये २.५ टक्के अपेक्षित आहे. विकसित देशांचा वृद्धिदर सन २०१९ मध्ये १.७ टक्के व सन २०२० मध्ये १.५ टक्के अपेक्षित आहे. विकसनशील देशांचा वृद्धिदर सन २०१९ मध्ये ३.४ टक्के व सन २०२० मध्ये ४.० टक्के अपेक्षित आहे. दक्षिण आशियाई देशांचा वृद्धिदर सन २०१९ मध्ये ३.३ टक्के व सन २०२० मध्ये ५.१ टक्के अपेक्षित आहे. जागतिक स्थूल उत्पादन व स्थूल देशांतर्गत उत्पादनातील वाढ तक्ता ३.५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ३.५ जागतिक स्थूल उत्पादन व देशांतर्गत उत्पादनातील वाढ

तपशील	वार्षिक टक्केवारीतील बदल		
	२०१८	२०१९	२०२०^
जग	३.०	२.३	२.५
विकसित अर्थव्यवस्था	२.२	१.७	१.५
अमेरिकेची संयुक्त राज्ये	२.९	२.२	१.७
जपान	०.८	०.७	०.९
युरोपियन युनियन	२.०	१.४	१.६
संक्रमणशील अर्थव्यवस्था	२.७	१.९	२.३
विकसनशील अर्थव्यवस्था	४.२	३.४	४.०
दक्षिण आशिया	५.६	३.३	५.१
भारत#	७.०@	६.१$	५.०†
पूर्व आशिया	५.७	५.२	५.२
चीन	६.६	६.१	६.०
अल्प विकसित देश	४.६	४.९	५.१

आर्थिक वर्ष @ दुसरे सुधारित अंदाज $ पहिले सुधारित अंदाज † पहिले पुर्वानुमान ^ पुर्वानुमान

आधार : युनायटेड नेशन्स वर्ल्ड इकॉनॉमिक सिच्युएशन ॲन्ड प्रॉस्पेक्ट्स - २०२० अहवाल # राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार

* * * * *

परिशिष्ट ३.१
मूळ किंमतींनुसार सांकेतिक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि व बाजार किंमतींनुसार सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्न
(चालू किंमतींनुसार)

(₹ कोटी)

अ.क्र.	उद्योग	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७+++	२०१७-१८++	२०१८-१९+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	पीक	१,०१,९३०	१,०८,२९५	१,३६,७७६	१,१५,१४१	१,१४,८०३	१,५३,८८३	१,४०,८४४	१,३३,५१०
२	पशुसंवर्धन	२८,५५७	३२,८२६	३५,१७१	३९,११७	४४,१२०	५१,३८३	५७,७४१	५९,४३३
३	वने व लाकूड तोडणी	१६,६०१	१८,२८०	१६,५१८	१७,४६६	१७,२०१	२४,२७९	२८,२६४	२८,२६४
४	मत्स्यव्यवसाय व मत्स्यशेती	२,९३९	३,५१६	३,८५२	४,७५१	४,७२९	६,२७४	६,२५०	५,३६२
५	**कृषि व संलग्न कार्ये (उप-बेरीज-१+२+३+४)**	**१,५०,०२७** *(१३.१)*	**१,६२,९१७** *(१२.६)*	**१,९२,३१८** *(१३.१)*	**१,७७,२७५** *(११.२)*	**१,८०,८५३** *(१०.५)*	**२,३५,८१९** *(१२.४)*	**२,३३,०९८** *(११.१)*	**२,२६,५७०** *(९.९)*
६	खाण व दगड खाणकाम	५६,४९३	५८,९२१	४८,२३२	५३,४९७	५९,६१५	६०,२४७	६१,८००	६७,७४५
७	**प्राथमिक क्षेत्र (उप-बेरीज - ५+६)**	**२,०६,५२०**	**२,२१,८३८**	**२,४०,५४९**	**२,३०,७७१**	**२,४०,४६८**	**२,९६,०६६**	**२,९४,८९९**	**२,९४,३१४**
८	वस्तुनिर्माण	२,४६,०३२	२,८२,०३२	३,२४,२३७	३,४१,९८०	३,७२,९१७	३,७७,०६९	४,१०,९८०	४,४४,८५४
९	वीज, वायू, पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	२६,८०५	२९,२४८	४०,३२३	३९,१२२	४१,३६०	३९,६३७	५१,७२४	५१,३४७
१०	बांधकाम	८०,५५२	८३,९६२	९२,५३६	१,०१,१५१	१,००,४१०	१,०८,९८२	१,२२,३३२	१,३३,३८६
११	**द्वितीय क्षेत्र (उप-बेरीज - ८+९+१०)**	**३,५३,३८९**	**३,९५,२४२**	**४,५७,०९६**	**४,८२,२५३**	**५,१४,६८७**	**५,२५,६८८**	**५,८५,०३६**	**६,२९,५८७**
१२	**उद्योग (उप-बेरीज - ६+११)**	**४,०९,८८२** *(३५.८)*	**४,५४,१६३** *(३५.१)*	**५,०५,३२७** *(३४.४)*	**५,३५,७४९** *(३३.८)*	**५,७४,३०२** *(३३.४)*	**५,८५,९३५** *(३०.७)*	**६,४६,८३६** *(३०.९)*	**६,९७,३३२** *(३०.४)*
१३	व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	१,०५,६०९	१,२७,७९२	१,३६,३३३	१,४८,७२३	१,५६,१९३	१,८३,२७५	२,०७,७११	२,२८,२४०
१४	रेल्वे	५,९८७	६,४९०	६,८५५	८,३०४	९,१५७	११,५१२	१३,१५८	१४,०३९
१५	परिवहन (रेल्वे व्यतिरिक्त)	४१,६९६	४९,३३१	५०,८९१	५६,२७६	६१,४९०	६५,४२२	७२,३५५	७९,१६०
१६	साठवण	९२५	१,०१९	१,१४८	१,२५८	१,३०८	१,३६४	१,६२८	१,७७८
१७	दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	१५,८९२	१८,०१२	२१,७३२	२४,६९६	२९,०४१	२८,९३२	२७,९६०	३१,३४६
१८	वित्तीय सेवा	१,१७,८३६	१,२९,०९१	१,४९,७३०	१,६४,०७९	१,७८,२३९	१,८७,७८२	१,९९,०२८	२,२८,६५९
१९	स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यावसायिक सेवा	१,९०,८७०	२,२४,५३८	२,६५,८१२	३,१२,४०८	३,५१,६११	४,०४,०४१	४,५५,९७९	५,१३,०३४
२०	सार्वजनिक प्रशासन	३९,०७०	४३,३७१	४७,९४०	५१,८०२	५६,७८९	६३,६६४	७१,६३१	८५,६८०
२१	इतर सेवा	६६,६२५	७८,३१८	९०,८८२	१,०६,३६८	१,२१,५०४	१,४०,८७८	१,६२,९८२	१,८९,५४२
२२	**तृतीय / सेवा क्षेत्र (उप-बेरीज - १३ ते २१)**	**५,८४,५०९** *(५१.१)*	**६,७७,९६२** *(५२.४)*	**७,७१,३२३** *(५२.५)*	**८,७३,९१३** *(५५.१)*	**९,६५,३३३** *(५६.१)*	**१०,८६,८६९** *(५६.९)*	**१२,१२,४३२** *(५७.९)*	**१३,७१,४७७** *(५९.७)*
२३	**एकूण स्थूल मूल्यवृद्धि (५+१२+२२)**	**११,४४,४१८** *(१००.०)*	**१२,९५,०४२** *(१००.०)*	**१४,६८,९६८** *(१००.०)*	**१५,८६,९३७** *(१००.०)*	**१७,२०,४८८** *(१००.०)*	**१९,०८,६२३** *(१००.०)*	**२०,९२,३६६** *(१००.०)*	**२२,९५,३७९** *(१००.०)*
२४	उत्पादित वस्तू व सेवांवरील कर	१,६२,०८५	१,९८,३०४	२,१६,३२२	२,२८,८०८	२,७६,६८०	३,१७,६७५	३,१७,०९३	३,७१,८४४
२५	वजा उत्पादित वस्तू व सेवांवरील अनुदान	२६,१३४	३३,७१७	३५,६४३	३६,६०७	३०,९४३	२७,९७५	२६,८८९	३४,४३०
२६	**स्थूल राज्य उत्पन्न (२३+२४-२५)**	**१२,८०,३६९**	**१४,५९,६२९**	**१६,४९,६४७**	**१७,७९,१३८**	**१९,६६,२२५**	**२१,९८,३२४**	**२३,८२,५७०**	**२६,३२,७९२**
२७	**दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्न (₹)**	**१,१३,१९२**	**१,२७,६०६**	**१,४२,६३४**	**१,५२,१५८**	**१,६६,३५१**	**१,८४,१२५**	**१,९७,६६६**	**२,१६,३७६**

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन   +++ तिसरे सुधारित अंदाज   ++ दूसरे सुधारित अंदाज   + पहिले सुधारित अंदाज

टीप - कंसातील आकडे स्थूल मूल्यवृद्धिशी टक्केवारी दर्शवितात. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

परिशिष्ट ३.२
मूळ किंमतींनुसार वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि व बाजार किंमतींनुसार वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्न
(स्थिर (२०११-१२) किंमतींनुसार)

(₹ कोटी)

अ.क्र.	उद्योग	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७+++	२०१७-१८++	२०१८-१९+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	पीक	१,०१,९३०	१,००,०५७	१,१८,६५४	९८,८३३	९१,४२६	१,१४,३११	१,०८,५५४	१,०४,४४१
२	पशुसंवर्धन	२८,५५७	२९,६३८	२९,९५५	३१,१४०	३२,६४२	३६,३८८	३९,४७८	४१,८३४
३	वने व लाकूड तोडणी	१६,६०१	१६,७३१	१६,१७२	१६,६२३	१७,१८५	२०,२७२	२२,१६५	२०,५२८
४	मत्स्यव्यवसाय व मत्स्यशेती	२,९३९	२,९६५	३,०२५	३,२३८	३,१०३	३,७६२	३,३२२	२,९७३
५	**कृषि व संलग्न कार्ये (उप-बेरीज-१+२+३+४)**	**१,५०,०२७** *(१००.०)*	**१,४९,३९२** *(९९.६)*	**१,६७,८०६** *(१११.९)*	**१,४९,८३५** *(९९.९)*	**१,४४,३५६** *(९६.२)*	**१,७४,७३२** *(११६.५)*	**१,७३,५१९** *(११५.७)*	**१,६९,७७६** *(११३.२)*
६	खाण व दगड खाणकाम	५६,४९३	५८,८९३	४३,९४७	५४,३३४	६०,२०३	६२,०५३	६६,४७७	६६,४८२
७	**प्राथमिक क्षेत्र (उप-बेरीज - ५+६)**	**२,०६,५२०**	**२,०८,२८५**	**२,११,७५३**	**२,०४,१६९**	**२,०४,५५९**	**२,३६,७८५**	**२,३९,९९६**	**२,३६,२५८**
८	वस्तुनिर्माण	२,४६,०३२	२,६६,१६६	२,९२,७६२	३,०७,६५१	३,४०,८८२	३,६४,१६४	३,९०,२५०	४,१३,८४१
९	वीज, वायू , पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	२६,८०५	२८,१७०	२६,९३७	३०,८९३	३२,३६२	३३,३७२	३६,९२८	४०,५७६
१०	बांधकाम	८०,५५२	७७,५१७	८०,४६७	८६,८०७	८८,४७३	९३,२६१	९८,४९८	१,०३,५३१
११	**द्वितीय क्षेत्र (उप-बेरीज - ८+९+१०)**	**३,५३,३८९**	**३,७१,८५३**	**४,००,१६६**	**४,२५,३५२**	**४,६१,७१८**	**४,९०,७९७**	**५,२५,६७६**	**५,५७,९४८**
१२	**उद्योग (उप-बेरीज - ६+११)**	**४,०९,८८२** *(१००.०)*	**४,३०,७४६** *(१०५.१)*	**४,४४,११२** *(१०८.४)*	**४,७९,६८६** *(११७.०)*	**५,२१,९२१** *(१२७.३)*	**५,५२,८५०** *(१३४.९)*	**५,९२,१५३** *(१४४.५)*	**६,२४,४३०** *(१५२.३)*
१३	व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	१,०५,६०९	१,१६,८१५	१,१५,१३२	१,१८,८७३	१,१९,४०६	१,३४,०९९	१,४६,१४९	१,५५,९७६
१४	रेल्वे	५,९८७	६,२०९	६,४१६	७,२५०	७,७९०	८,८५७	९,९४८	१०,४२३
१५	परिवहन (रेल्वे व्यतिरिक्त)	४१,६९६	४५,८६३	४७,५५९	५२,४८१	५८,५८१	६३,६७७	६९,०३८	७६,८९४
१६	साठवण	९२५	९४०	९९९	१,०४९	१,०६१	१,०६३	१,२१०	१,२५८
१७	दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	१५,८९२	१६,६७०	१८,८१०	२०,७२१	२४,५९१	२३,८०१	२२,१४९	२३,९३०
१८	वित्तीय सेवा	१,१७,८३६	१,२७,४०१	१,४४,३७७	१,५५,६०६	१,६५,११०	१,७४,२११	१,७९,१२५	१,८७,५५३
१९	स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यावसायिक सेवा	१,९०,८७०	२,०६,९४१	२,३०,६१२	२,५९,८८२	२,८४,०००	३,१०,६२४	३,३३,२७२	३,५९,५०४
२०	सार्वजनिक प्रशासन	३९,०७०	३९,८०८	४०,७८४	४१,७९०	४३,९१८	४७,२४४	५१,०७५	५९,२१६
२१	इतर सेवा	६६,६२५	७२,५९७	७९,८२२	८९,२०३	९७,७५०	१,०८,७१४	१,२०,२०५	१,३२,७५२
२२	**तृतीय / सेवा क्षेत्र (उप-बेरीज - १३ ते २१)**	**५,८४,५०९** *(१००.०)*	**६,३३,२४५** *(१०८.३)*	**६,८४,५०९** *(११७.१)*	**७,४६,८५४** *(१२७.८)*	**८,०२,२०८** *(१३७.२)*	**८,७२,२९१** *(१४९.२)*	**९,३२,१६९** *(१५९.५)*	**१०,०७,५०५** *(१७२.४)*
२३	**एकूण स्थूल मूल्यवृद्धि (५+१२+२२)**	**११,४४,४१८** *(१००.०)*	**१२,१३,३८२** *(१०६.०)*	**१२,९६,४२८** *(११३.३)*	**१३,७६,३७४** *(१२०.३)*	**१४,६८,४८५** *(१२८.३)*	**१५,९९,८७४** *(१३९.८)*	**१६,९७,८४१** *(१४८.४)*	**१८,०१,७११** *(१५७.४)*
२४	उत्पादित वस्तू व सेवांवरील कर	१,६२,०८५	१,७७,१५५	१,८७,८८९	१,९८,५४१	२,१२,२१०	२,३०,६७८	२,४७,७७४	२,६४,३८८
२५	वजा उत्पादित वस्तू व सेवांवरील अनुदान	२६,१३४	३२,५९५	३२,७०२	३१,७५०	२६,४११	२३,४४९	२१,८१९	२७,०२५
२६	**स्थूल राज्य उत्पन्न (२३+२४-२५)**	**१२,८०,३६९**	**१३,५७,९४२**	**१४,५१,६१५**	**१५,४३,१६५**	**१६,५४,२८४**	**१८,०७,१०२**	**१९,२३,७९७**	**२०,३९,०७४**
२७	**दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्न (₹)**	**१,१३,१९२**	**१,१८,७१६**	**१,२५,५११**	**१,३१,९७७**	**१,३९,९६०**	**१,५१,३५७**	**१,५९,६०५**	**१,६७,५८१**

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन +++ तिसरे सुधारित अंदाज ++ दूसरे सुधारित अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज

टीप - कंसातील आकडे स्तंभ (३) शी टक्केवारी दर्शवितात. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

परिशिष्ट ३.३

मूळ किंमतींनुसार सांकेतिक निव्वळ राज्य मूल्यवृद्धि व बाजार किंमतींनुसार सांकेतिक निव्वळ राज्य उत्पन्न (चालू किंमतींनुसार)

(₹ कोटी)

अ.क्र.	उद्योग	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७+++	२०१७-१८++	२०१८-१९+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	पीक	९६,१५३	१,०१,७०६	१,२९,०५३	१,०६,६१७	१,०५,६२०	१,४३,९५५	१,३०,३०३	१,२३,५१९
२	पशुसंवर्धन	२८,१५३	३२,३६०	३४,६६८	३९,३७३	४३,५९३	५०,८१३	५७,१३०	५८,८०४
३	वने व लाकूड तोडणी	१६,४३५	१८,११५	१६,३३३	१७,२८३	१७,०३९	२४,०५४	२७,९७२	२७,९७२
४	मत्स्यव्यवसाय व मत्स्यशेती	२,५९१	३,११८	३,४४३	४,३०४	४,३०५	५,७५७	५,७९२	४,९६९
५	**कृषि व संलग्न कार्ये (उप-बेरीज-१+२+३+४)**	**१,४३,३३१** *(१४.५)*	**१,५५,२९८** *(१३.९)*	**१,८३,४९७** *(१४.५)*	**१,६७,५७६** *(१२.३)*	**१,७०,५५७** *(११.५)*	**२,२४,५८०** *(१३.५)*	**२,२१,१९७** *(१२.१)*	**२,१५,२६४** *(१०.८)*
६	खाण व दगड खाणकाम	४९,६७४	५१,७५८	४१,५५२	४४,६३८	५६,१९७	५७,७१९	५९,६२५	६५,३६०
७	**प्राथमिक क्षेत्र (उप-बेरीज - ५+६)**	**१,९३,००५**	**२,०७,०५६**	**२,२५,०४९**	**२,१२,२१४**	**२,२६,७५५**	**२,८२,२९८**	**२,८०,८२२**	**२,८०,६२४**
८	वस्तुनिर्माण	२,०६,८०४	२,३६,१५८	२,७९,०२२	२,९३,०७४	३,२३,१११	३,२९,९४६	३,५९,९०१	३,८९,५६५
९	वीज, वायू , पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	१८,०२१	१९,३७६	२६,८६८	२५,८८१	२७,८४१	२६,४१३	३५,६४६	३५,३८६
१०	बांधकाम	७६,८४१	७९,६४२	८६,६५०	९५,२०६	९४,४४६	१,०२,३१७	१,१४,५५८	१,२४,९१०
११	**द्वितीय क्षेत्र (उप-बेरीज -८+९+१०)**	**३,०१,६६६**	**३,३५,१७५**	**३,९२,५४०**	**४,१४,१६१**	**४,४५,३९८**	**४,५८,६७६**	**५,१०,१०५**	**५,४९,८६१**
१२	**उद्योग (उप-बेरीज - ६+११)**	**३,५१,३४०** *(३५.५)*	**३,८६,९३३** *(३४.६)*	**४,३४,०९२** *(३४.२)*	**४,५८,७९९** *(३३.७)*	**५,०१,५९५** *(३३.७)*	**५,१६,३९४** *(३१.०)*	**५,६९,७३०** *(३१.३)*	**६,१५,२२१** *(३०.८)*
१३	व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	९८,०६१	१,१८,५९८	१,२५,७७६	१,३६,७२७	१,४३,४६२	१,६८,८६६	१,९०,७७१	२,०९,६२६
१४	रेल्वे	५,१२५	५,५५१	५,७५९	६,९५७	७,६०७	९,७७१	११,२१९	११,९७०
१५	परिवहन (रेल्वे व्यतिरिक्त)	३५,८०१	४२,५८०	४२,९२९	४८,०१५	५३,३०१	५६,५५९	६२,१०५	६७,९४७
१६	साठवण	७९२	८८२	९७१	१,०६३	१,०९९	१,१४६	१,३८५	१,५१३
१७	दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	१२,८८३	१४,७४५	१६,३७०	१८,८२६	२२,४७३	२१,७१०	१९,७२९	२२,११८
१८	वित्तीय सेवा	१,१५,९७६	१,२६,८०४	१,४७,२२५	१,६१,०५९	१,७४,५७४	१,८३,७४०	१,९४,५०१	२,२३,४५७
१९	स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यावसायिक सेवा	१,४१,०८७	१,६५,४६१	१,९५,४२९	२,२८,१७२	२,६१,४८६	३,०४,९४३	३,४४,१८३	३,८७,२४९
२०	सार्वजनिक प्रशासन	२७,८४४	३१,३१५	३४,९७२	३८,२७०	४३,०४०	४९,०४३	५६,५९९	६७,६९९
२१	इतर सेवा	५८,४०३	६९,४२४	८१,०२२	९५,५५२	१,१०,३७८	१,२८,४६०	१,४९,२००	१,७३,५१५
२२	**तृतीय / सेवा क्षेत्र (उप-बेरीज -१३ ते २१)**	**४,९५,९७२** *(५०.१)*	**५,७५,३६१** *(५१.५)*	**६,५०,४५३** *(५१.३)*	**७,३४,६४१** *(५४.०)*	**८,१७,४१८** *(५४.९)*	**९,२४,२३८** *(५५.५)*	**१०,२९,६९२** *(५६.६)*	**११,६५,०९४** *(५८.४)*
२३	**एकूण निव्वळ मूल्यवृद्धि (५+१२+२२)**	**९,९०,६४४** *(१००.०)*	**११,१७,५९३** *(१००.०)*	**१२,६८,०४१** *(१००.०)*	**१३,६१,०१६** *(१००.०)*	**१४,८९,५७१** *(१००.०)*	**१६,६५,२१२** *(१००.०)*	**१८,२०,६१९** *(१००.०)*	**१९,९५,५७९** *(१००.०)*
२४	उत्पादित वस्तू व सेवांवरील कर	१,६२,०८५	१,९८,३०४	२,१६,३२२	२,२८,८०८	२,७६,६८०	३,१७,६७५	३,१७,०९३	३,७१,८४४
२५	वजा उत्पादित वस्तू व सेवांवरील अनुदान	२६,१३४	३३,७१७	३५,६४३	३६,६०७	३०,९४३	२७,९७५	२६,८८९	३४,४३०
२६	**निव्वळ राज्य उत्पन्न (२३+२४-२५)**	**११,२६,५९५**	**१२,८२,१८०**	**१४,४८,७२०**	**१५,५३,२१७**	**१७,३५,३०८**	**१९,५४,९१३**	**२१,१०,८२३**	**२३,३२,९९२**
२७	**दरडोई निव्वळ राज्य उत्पन्न (₹)**	**९९,५९७**	**१,१२,०९२**	**१,२५,२६१**	**१,३२,८३६**	**१,४६,८१५**	**१,६३,७३८**	**१,७५,१२१**	**१,९१,७३६**

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन +++ तिसरे सुधारित अंदाज ++दूसरे सुधारित अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज

टीप - कंसातील आकडे निव्वळ मूल्यवृद्धिशी टक्केवारी दर्शवितात. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

परिशिष्ट ३.४
मूळ किंमतींनुसार वास्तविक निव्वळ राज्य मूल्यवृद्धि व बाजार किंमतींनुसार वास्तविक निव्वळ राज्य उत्पन्न
(स्थिर (२०११-१२) किंमतींनुसार)

(₹ कोटी)

अ.क्र.	उद्योग	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७+++	२०१७-१८++	२०१८-१९+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	पीक	९६,१५३	९३,९५५	१,१२,०५३	९१,८९०	८४,२६२	१,०६,८३८	१,००,८००	९६,९८२
२	पशुसंवर्धन	२८,१५३	२९,२०६	२९,५०९	३०,६७२	३२,१७०	३५,८८८	३८,९७४	४१,२९९
३	वने व लाकूड तोडणी	१६,४३५	१६,५७७	१६,००८	१६,४६६	१७,०४२	२०,०७८	२१,९२७	२०,३०७
४	मत्स्यव्यवसाय व मत्स्यशेती	२,५९१	२,५९०	२,६६६	२,८४३	२,७३३	३,३०१	२,९१४	२,६०८
५	**कृषि व संलग्न कार्ये (उप-बेरीज-१+२+३+४)**	**१,४३,३३१** *(१००.०)*	**१,४२,३२९** *(९९.३)*	**१,६०,२३५** *(१११.८)*	**१,४१,८७१** *(९९.०)*	**१,३६,२०७** *(९५.०)*	**१,६६,१०५** *(११५.९)*	**१,६४,६१५** *(११४.८)*	**१,६१,१९६** *(११२.५)*
६	खाण व दगड खाणकाम	४९,६७४	५२,०७३	३७,८२९	४६,७०५	५७,३४३	५९,९७१	६४,७३४	६४,७३९
७	**प्राथमिक क्षेत्र (उप-बेरीज - ५+६)**	**१,९३,००५**	**१,९४,४०२**	**१,९८,०६५**	**१,८८,५७७**	**१,९३,५५०**	**२,२६,०७६**	**२,२९,३४९**	**२,२५,९३५**
८	वस्तुनिर्माण	२,०६,८०४	२,२२,०२१	२,५०,४७९	२,६३,६९१	२,९६,२६८	३,२१,९०६	३,४५,५२६	३,६६,४१४
९	वीज, वायू , पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	१८,०२१	१८,६५४	१४,३१६	१९,०५७	२०,२५३	२१,५२४	२२,८५७	२५,११४
१०	बांधकाम	७६,८४१	७३,३९६	७४,९२९	८१,२९३	८२,९१२	८६,९०२	९१,१६४	९५,८२२
११	**द्वितीय क्षेत्र (उप-बेरीज - ८+९+१०)**	**३,०१,६६६**	**३,१४,०७०**	**३,३९,७२३**	**३,६४,०४१**	**३,९९,४३२**	**४,३०,३३१**	**४,५९,५४६**	**४,८७,३५०**
१२	**उद्योग (उप-बेरीज - ६+११)**	**३,५१,३४०** *(१००.०)*	**३,६६,१४४** *(१०४.२)*	**३,७७,५५३** *(१०७.५)*	**४,१०,७४६** *(११६.९)*	**४,५६,७७५** *(१३०.०)*	**४,९०,३०३** *(१३९.६)*	**५,२४,२८०** *(१४९.२)*	**५,५२,०८९** *(१५७.१)*
१३	व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	९८,०६१	१,०८,१५३	१,०५,५२२	१,०८,३४१	१,०८,०१८	१,२१,३३५	१,३१,७८६	१,४०,६४७
१४	रेल्वे	५,१२५	५,३२८	५,४१६	६,०७८	६,४४१	७,३६३	८,३३७	८,७३६
१५	परिवहन (रेल्वे व्यतिरिक्त)	३५,८०१	३९,३९४	४०,१६५	४४,८४१	५१,०२२	५५,६१७	५९,९५८	६६,७८२
१६	साठवण	७९२	८११	८३८	८७८	८७५	८७०	१,००७	१,०४६
१७	दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	१२,८८३	१३,४८०	१३,५७१	१५,६१३	१९,०२६	१७,६३६	१५,२३५	१६,४६०
१८	वित्तीय सेवा	१,१५,९७६	१,२५,१८४	१,४१,९९४	१,५२,९२९	१,६१,९२८	१,७०,६७४	१,७५,२६४	१,८३,५१०
१९	स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यावसायिक सेवा	१,४१,०८७	१,५१,९८४	१,६७,६८७	१,८८,००१	२,०७,०८७	२,२७,२६२	२,४३,४१५	२,६२,५७५
२०	सार्वजनिक प्रशासन	२७,८४४	२८,२२३	२८,६८९	२९,५५१	३१,३९९	३३,९६३	३७,८१७	४३,८४५
२१	इतर सेवा	५८,४०३	६४,१२१	७०,६९४	७९,७०१	८७,९३८	९७,८२१	१,०८,५४४	१,१९,८७४
२२	**तृतीय / सेवा क्षेत्र (उपबेरीज -१३ ते २१)**	**४,९५,९७२** *(१००.०)*	**५,३६,६७८** *(१०८.२)*	**५,७४,५७६** *(११५.८)*	**६,२५,९३३** *(१२६.२)*	**६,७३,७३२** *(१३५.८)*	**७,३२,५४१** *(१४७.७)*	**७,८१,३६४** *(१५७.५)*	**८,४३,४७५** *(१७०.१)*
२३	**एकूण निव्वळ मूल्यवृद्धि (५+१२+२२)**	**९,९०,६४४** *(१००.०)*	**१०,४५,१५१** *(१०५.५)*	**११,१२,३६४** *(११२.३)*	**११,७८,५५१** *(११९.०)*	**१२,६६,७१५** *(१२७.९)*	**१३,८८,९४९** *(१४०.२)*	**१४,७०,२५९** *(१४८.४)*	**१५,५६,७६०** *(१५७.१)*
२४	उत्पादित वस्तू व सेवांवरील कर	१,६२,०८५	१,७७,१५५	१,८७,८८९	१,९८,५४१	२,१२,२१०	२,३०,६७८	२,४७,७७४	२,६४,३८८
२५	वजा उत्पादित वस्तू व सेवांवरील अनुदान	२६,१३४	३२,५९५	३२,७०२	३१,७५०	२६,४११	२३,४४९	२१,८१९	२७,०२५
२६	**निव्वळ राज्य उत्पन्न (२३+२४-२५)**	**११,२६,५९५**	**११,८९,७११**	**१२,६७,५५१**	**१३,४५,३४१**	**१४,५२,५१३**	**१५,९६,१७७**	**१६,९६,२१४**	**१७,९४,१२३**
२७	**दरडोई निव्वळ राज्य उत्पन्न (₹)**	**९९,५९७**	**१,०४,००८**	**१,०९,५९७**	**१,१५,०५८**	**१,२२,८८९**	**१,३३,६९१**	**१,४०,७२४**	**१,४७,४५०**

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन +++ तिसरे सुधारित अंदाज ++ दूसरे सुधारित अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज

टीप - कंसातील आकडे स्तंभ (३) शी टक्केवारी दर्शवितात. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

परिशिष्ट ३.५

मूळ किंमतीनुसार सांकेतिक देशांतर्गत स्थूल मूल्यवृद्धि व बाजार किंमतीनुसार सांकेतिक देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न (चालू किंमतींनुसार)

(₹ कोटी)

अ.क्र.	उद्योग	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७+++	२०१७-१८++	२०१८-१९+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	पीक	९,८२,१५१	१०,८८,८१४	१२,४८,७७६	१२,९२,८७४	१३,२७,९९२	१४,८६,०४४	१६,०६,०५७	१६,१४,९३८
२	पशुसंवर्धन	३,२७,३३४	३,६८,८२३	४,२२,७३३	५,१०,४११	५,८२,४१०	६,७२,६११	७,८५,१८०	८,७१,८८४
३	वने व लाकूड तोडणी	१,२४,४३६	१,३७,५५८	१,५६,६७४	१,७३,७६०	१,८४,४११	२,०५,३६४	२,१९,१०९	२,२३,१०९
४	मत्स्यव्यवसाय व मत्स्यशेती	६८,०२७	७९,९११	९८,१९०	१,१६,५६७	१,३२,७२०	१,५४,६४३	१,८६,५६१	२,१२,९१५
५	**कृषि व संलग्न कार्ये (उप-बेरीज-१+२+३+४)**	**१५,०१,९४७** *(१८.५)*	**१६,७५,१०७** *(१८.२)*	**१९,२६,३७२** *(१८.६)*	**२०,९३,६१२** *(१८.२)*	**२२,२७,५३३** *(१७.७)*	**२५,१८,६६२** *(१८.०)*	**२७,९६,९०८** *(१८.०)*	**२९,२२,८४६** *(१७.१)*
६	खाण व दगड खाणकाम	२,६१,०३५	२,८५,८४२	२,९५,७९४	३,०८,४७६	२,९४,०११	३,२६,८०८	३,५७,७८८	३,८९,३२२
७	**प्राथमिक क्षेत्र (उप-बेरीज - ५+६)**	**१७,६२,९८३**	**१९,६०,९४९**	**२२,२२,१६६**	**२४,०२,०८८**	**२५,२१,५४४**	**२८,४५,४७०**	**३१,५४,६९६**	**३३,१२,१६८**
८	वस्तुनिर्माण	१४,०९,९८६	१५,७२,८३७	१७,१३,४५२	१८,७८,३६९	२१,४६,१८९	२३,३३,७२१	२५,४६,६०८	२७,६६,७६७
९	वीज, वायू , पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	१,८६,६६८	२,१५,३५०	२,६०,१५५	२,८२,२५८	३,३४,९६५	३,५५,७०९	४,२५,१०१	४,५६,४१३
१०	बांधकाम	७,७७,३३५	८,४९,३६५	९,२१,४७०	९,७९,०८६	९,९१,०८४	१०,८०,८७०	११,९७,९३१	१३,४४,२७९
११	**द्वितीय क्षेत्र (उप-बेरीज - ८+९+१०)**	**२३,७३,९८८**	**२६,३७,५५१**	**२८,९५,०७६**	**३१,३९,७१३**	**३४,७२,२३७**	**३७,७०,३००**	**४१,६९,६३९**	**४५,६७,४५९**
१२	**उद्योग (उप-बेरीज - ६+११)**	**२६,३५,०२३** *(३२.५)*	**२९,२३,३९३** *(३१.८)*	**३१,९०,८७१** *(३०.८)*	**३४,४८,१८९** *(३०.०)*	**३७,६६,२४८** *(३०.०)*	**४०,९७,१०८** *(२९.३)*	**४५,२७,४२७** *(२९.२)*	**४९,५६,७८१** *(२८.९)*
१३	व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	८,८३,५८२	१०,५४,५३३	११,८४,५६०	१३,२०,८३३	१४,३३,९६९	१६,०९,००१	१८,३३,२६७	२०,७३,३३०
१४	रेल्वे	६१,१५०	७२,२९६	७८,७२४	९२,४५९	१,००,४५१	१,०६,७८६	१,१६,२५२	१,२४,३०९
१५	परिवहन (रेल्वे व्यतिरिक्त)	३,३७,३४७	३,८८,०२३	४,२७,३५२	४,८१,४५५	५,१५,७९०	५,६८,११८	६,१२,८२३	६,६७,४४२
१६	साठवण	५,१०८	६,१६५	६,०२६	६,४०७	७,०२१	७,४४२	८,३८४	९,०७०
१७	दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	१,२५,९३०	१,४२,९६९	१,७७,८०४	२,०६,४४२	२,३७,२८२	२,४७,८०९	२,४१,९८०	२,६८,४६८
१८	वित्तीय सेवा	४,८०,२२६	५,३६,८१९	५,९९,३४१	६,६१,४११	७,२६,२८६	७,५०,२०१	८,४३,९२३	९,५२,३०६
१९	स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यावसायिक सेवा	१०,५०,६५१	१२,३९,८१३	१४,७०,१६७	१७,०१,९३५	१८,९९,८५२	२१,६१,२३६	२३,६२,६३६	२६,६९,८२४
२०	सार्वजनिक प्रशासन	४,९१,१५५	५,४६,२३१	६,०१,९१२	६,७६,८१८	७,३१,५७८	८,२७,४३८	९,४४,०८५	१०,६७,९४९
२१	इतर सेवा	५,३४,८२७	६,१७,३४३	७,००,०२३	८,१४,७१८	९,२८,४८९	१०,७१,३९९	१२,२५,४३७	१४,२७,६३५
२२	**तृतीय / सेवा क्षेत्र (उप-बेरीज - १३ ते २१)**	**३९,६९,९७५** *(४९.०)*	**४६,०४,१९२** *(५०.०)*	**५२,४५,९१०** *(५०.६)*	**५९,६२,४७९** *(५१.८)*	**६५,८०,७१८** *(५२.३)*	**७३,४९,४३०** *(५२.६)*	**८१,८८,७८७** *(५२.८)*	**९२,६०,३३४** *(५४.०)*
२३	**मूळ किंमतींनुसार एकूण स्थूल मूल्यवृद्धि (५+१२+२२)**	**८१,०६,९४६** *(१००.०)*	**९२,०२,६९२** *(१००.०)*	**१,०३,६३,१५३** *(१००.०)*	**१,१५,०४,२७९** *(१००.०)*	**१,२५,७४,४९९** *(१००.०)*	**१,३९,६५,२००** *(१००.०)*	**१,५५,१३,१२२** *(१००.०)*	**१,७१,३९,९६२** *(१००.०)*
२४	उत्पादित वस्तू व सेवांवरील कर	८,९०,०६०	१०,५७,९७७	११,८०,४४४	१२,९१,६६२	१५,१८,४९६	१७,४६,२८८	१८,९९,७५०	२२,३१,४४१
२५	वजा उत्पादित वस्तू व सेवांवरील अनुदान	२,६०,६७७	३,१६,६५६	३,१०,०७५	३,२७,९८२	३,२१,१२०	३,१९,८१९	३,१४,५६८	४,००,१६६
२६	**देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न (जी.डी.पी) (२३+२४-२५)**	**८७,३६,३२९**	**९९,४४,०१३**	**१,१२,३३,५२२**	**१,२४,६७,९५९**	**१,३७,७१,८७४**	**१,५३,९१,६६९**	**१,७०,९८,३०४**	**१,८९,७१,२३७**
२७	परदेशातून प्राप्त प्राथमिक उत्पन्न	(-)७६,८२४	(-)१,१६,७६३	(-)१,३९,८८४	(-)१,४७,४३०	(-)१,५९,७७९	(-)१,७६,४००	(-)१,८४,८१३	(-)२,०२,३२४
२८	**देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न (जी.एन.आय) (२६+२७)**	**८६,५९,५०५**	**९८,२७,२५०**	**१,१०,९३,६३८**	**१,२३,२०,५२९**	**१,३६,१२,०९५**	**१,५२,१५,२६९**	**१,६९,१३,४९१**	**१,८७,६८,९१२**
२९	**दरडोई स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न (₹)**	**७०,९८०**	**७९,५७३**	**८८,६७८**	**९७,२४२**	**१,०६,०९६**	**१,१७,१३१**	**१,२८,७१८**	**१,४१,४३९**

आधार - राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार   +++ तिसरे सुधारित अंदाज   ++ दुसरे सुधारित अंदाज   + पहिले सुधारित अंदाज

टीप - कंसातील आकडे स्थूल मूल्यवृद्धिशी टक्केवारी दर्शवितात. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

परिशिष्ट ३.६

मूळ किंमतीनुसार वास्तविक देशांतर्गत स्थूल मूल्यवृद्धि व बाजार किंमतीनुसार वास्तविक देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न (स्थिर (२०११-१२) किंमतींनुसार)

(₹ कोटी)

अ.क्र.	उद्योग	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७+++	२०१७-१८++	२०१८-१९+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	पीक	९,८२,१५१	९,८३,८०९	१०,३७,०६०	९,९८,४२५	९,६९,३४४	१०,२०,२५८	१०,६४,७९६	१०,५४,१७९
२	पशुसंवर्धन	३,२७,३३४	३,४४,३७५	३,६३,५५८	३,९०,४४९	४,१९,६३७	४,६१,५७२	४,९५,८३४	५,३६,०३५
३	वने व लाकूड तोडणी	१,२४,४३६	१,२४,७४३	१,३२,०९३	१,३४,६०९	१,३६,९६०	१,४४,५४७	१,५३,४५१	१,५४,११५
४	मत्स्यव्यवसाय व मत्स्यशेती	६८,०२७	७१,३६२	७६,४८७	८२,२३२	९०,२०५	९९,६२७	१,१४,२४८	१,२८,०११
५	**कृषि व संलग्न कार्ये**	**१५,०१,९४७**	**१५,२४,२८८**	**१६,०९,१९८**	**१६,०५,७१५**	**१६,१६,१४६**	**१७,२६,००४**	**१८,२८,३२९**	**१८,७२,३३९**
	(उप-बेरीज-१+२+३+४)	*(१००.०)*	*(१०१.५)*	*(१०७.१)*	*(१०६.९)*	*(१०७.६)*	*(११४.९)*	*(१२१.७)*	*(१२४.७)*
६	खाण व दगड खाणकाम	२,६१,०३५	२,६२,६०९	२,६३,१०७	२,८८,६८५	३,१७,९७४	३,४९,२४८	३,६६,४९६	३,४५,०६९
७	**प्राथमिक क्षेत्र (उप-बेरीज - ५+६)**	**१७,६२,९८३**	**१७,८६,८९७**	**१८,७२,३०५**	**१८,९४,४०१**	**१९,३४,१२०**	**२०,७५,२५२**	**२१,९४,८२४**	**२२,१७,४०८**
८	वस्तुनिर्माण	१४,०९,९८६	१४,८६,८७३	१५,६०,७०९	१६,८३,९३८	१९,०३,८५०	२०,५४,७६४	२१,९०,७९१	२३,१६,६४३
९	वीज, वायू , पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	१,८६,६६८	१,९१,६३५	१,९९,६०१	२,१४,०४७	२,२४,१५८	२,४६,४९६	२,७४,१०४	२,९६,५६०
१०	बांधकाम	७,७७,३३५	७,८०,०५०	८,००,७७१	८,३५,२२९	८,६५,३३५	९,१६,४४५	९,६२,००९	१०,२०,३१४
११	**द्वितीय क्षेत्र (उप-बेरीज - ८+९+१०)**	**२३,७३,९८८**	**२४,५८,५५८**	**२५,६१,०८१**	**२७,३३,२१३**	**२९,९३,३४३**	**३२,१७,७०५**	**३४,२६,९०४**	**३६,३३,५१७**
१२	**उद्योग**	**२६,३५,०२३**	**२७,२१,१६७**	**२८,२४,१८८**	**३०,२१,८९९**	**३३,११,३१६**	**३५,६६,९५३**	**३७,९३,४००**	**३९,७८,५८६**
	(उप-बेरीज - ६+११)	*(१००.०)*	*(१०३.३)*	*(१०७.२)*	*(११४.७)*	*(१२५.७)*	*(१३५.४)*	*(१४४.०)*	*(१५१.०)*
१३	व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	८,८३,५८२	९,८१,६२०	१०,३४,५०६	११,३५,८४१	१२,६१,४२६	१३,८९,३२२	१५,२७,८१८	१६,५७,३४४
१४	रेल्वे	६१,१५०	६९,१६२	७३,६८५	८०,७२०	८५,४५२	८२,१६१	८७,८८६	९२,२९१
१५	परिवहन (रेल्वे व्यतिरिक्त)	३,३७,३४७	३,६०,१४०	३,८२,६३०	४,०९,५५१	४,३८,४५८	४,६४,८९९	४,९४,६६९	५,२९,०६९
१६	साठवण	५,१०८	५,७१६	५,२१०	५,५२९	६,२४५	६,१००	६,६६०	६,८९२
१७	दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	१,२५,९३०	१,३४,५०५	१,५६,०३१	१,७६,०४७	२,०१,२४३	२,०३,८९६	१,९२,८२७	२,०२,४५३
१८	वित्तीय सेवा	४,८०,२२६	५,२९,७९२	५,७७,९१४	६,२७,२५५	६,७२,७८८	६,९५,९८३	७,२९,२६५	७,६३,५७६
१९	स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यावसायिक सेवा	१०,५०,६५१	११,५०,२३९	१२,८९,४९३	१४,४६,४६०	१६,२१,९९९	१७,९६,९८३	१८,७९,७५१	२०,२३,२८०
२०	सार्वजनिक प्रशासन	४,९१,१५५	५,०१,३८३	५,१०,०४६	५,४३,८५३	५,६५,१०६	६,१४,२३८	६,७५,८२१	७,३७,८९३
२१	इतर सेवा	५,३४,८२७	५,६८,२६२	६,००,७४८	६,५९,२६२	७,११,६९१	७,८१,७४४	८,५७,९८८	९,३९,४०५
२२	**तृतीय / सेवा क्षेत्र**	**३९,६९,९७५**	**४३,००,८२०**	**४६,३०,२६३**	**५०,८४,५१९**	**५५,६४,४०८**	**६०,३५,३२७**	**६४,५२,६८५**	**६९,५२,२०३**
	(उप-बेरीज - १३ ते २१)	*(१००.०)*	*(१०८.३)*	*(११६.६)*	*(१२८.१)*	*(१४०.२)*	*(१५२.०)*	*(१६२.५)*	*(१७५.१)*
२३	**मूळ किंमतींनुसार एकूण स्थूल**	**८१,०६,९४६**	**८५,४६,२७५**	**९०,६३,६४९**	**९७,१२,१३३**	**१,०४,९१,८७०**	**१,१३,२८,२८५**	**१,२०,७४,४१३**	**१,२८,०३,१२८**
	मूल्यवृद्धि (५+१२+२२)	*(१००.०)*	*(१०५.४)*	*(१११.८)*	*(११९.८)*	*(१२९.४)*	*(१३९.७)*	*(१४८.९)*	*(१५७.९)*
२४	उत्पादित वस्तू व सेवांवरील कर	८,९०,०६०	९,६०,८११	१०,०८,९१३	१०,९२,४३०	११,४५,५५८	१२,३९,३३४	१३,४५,५८५	१४,७७,२१९
२५	वजा उत्पादित वस्तू व सेवांवरील अनुदान	२,६०,६७७	२,९४,०७०	२,७१,१९२	२,७६,८८९	२,६७,९३५	२,५९,४२५	२,४४,८३८	२,९८,९२१
२६	**देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न (जी.डी.पी) (२३+२४-२५)**	**८७,३६,३२९**	**९२,१३,०१७**	**९८,०१,३७०**	**१,०५,२७,६७४**	**१,१३,६९,४९३**	**१,२३,०८,१९३**	**१,३१,७५,१६०**	**१,३९,८१,४२६**
२७	परदेशातून प्राप्त प्राथमिक उत्पन्न	(-)७६,८२४	(-)१,०८,३५४	(-)१,२२,३४३	(-)१,२४,६८७	(-)१,३४,९२२	(-)१,४४,५७५	(-)१,४५,८५३	(-)१,५२,३५८
२८	**देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न (जी.एन.आय) (२६+२७)**	**८६,५९,५०५**	**९१,०४,६६२**	**९६,७९,०२७**	**१,०४,०२,९८७**	**१,१२,३४,५७१**	**१,२१,६३,६१९**	**१,३०,२९,३०७**	**१,३८,२९,०६८**
२९	**दरडोई स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न (₹)**	**७०,९८०**	**७३,७२२**	**७७,३७०**	**८२,१०७**	**८७,५६५**	**९३,६३८**	**९९,१५८**	**१,०४,२१३**

आधार - राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार   +++ तिसरे सुधारित अंदाज   ++ दुसरे सुधारित अंदाज   + पहिले सुधारित अंदाज

टीप - कंसातील आकडे स्तंभ (३) शी टक्केवारी दर्शवितात. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

परिशिष्ट ३.७

मूळ किंमतीनुसार सांकेतिक देशांतर्गत निव्वळ मूल्यवृद्धि व बाजार किंमतीनुसार सांकेतिक देशांतर्गत निव्वळ उत्पन्न (चालू किंमतींनुसार)

(₹ कोटी)

अ.क्र.	उद्योग	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७+++	२०१७-१८++	२०१८-१९+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	पीक	९,००,९७५	९,९३,४८०	११,३७,६०५	११,६८,०६१	११,९१,९०३			
२	पशुसंवर्धन	३,२२,१८५	३,६२,७६९	४,१५,७६३	५,०२,७९८	५,७४,७६४	२३,४८,०४०†	२६,१२,९८७†	२७,२३,५१४†
३	वने व लाकूड तोडणी	१,२३,०७०	१,३६,०४५	१,५५,०४५	१,७२,०४९	१,८२,६७९			
४	मत्स्यव्यवसाय व मत्स्यशेती	६०,०३९	७१,१०७	८८,२२०	१,०५,५९२	१,२०,७९४			
५	**कृषि व संलग्न कार्ये**	**१४,०६,२६८**	**१५,६३,४०१**	**१७,९६,६३३**	**१९,४८,५००**	**२०,७०,१४०**	**२३,४८,०४०**	**२६,१२,९८७**	**२७,२३,५१४**
	(उप-बेरीज-१+२+३+४)	*(१९.६)*	*(१९.२)*	*(१९.६)*	*(१९.२)*	*(१८.६)*	*(१९.०)*	*(१९.०)*	*(१८.०)*
६	खाण व दगड खाणकाम	२,२९,१८६	२,४९,७७१	२,५२,७८५	२,६१,७८७	२,४४,५८५	२,७५,१८३	३,०२,४२६	३,२९,६३६
७	**प्राथमिक क्षेत्र (उप-बेरीज - ५+६)**	**१६,३५,४५४**	**१८,१३,१७३**	**२०,४९,४१८**	**२२,१०,२८७**	**२३,१४,७२५**	**२६,२३,२२४**	**२९,१५,४१४**	**३०,५३,१५०**
८	वस्तुनिर्माण	११,४६,९२८	१२,८९,१२५	१४,११,६५७	१५,५४,६५६	१८,०२,६९४	१९,६८,५४०	२१,५५,१२८	२३,४०,१३२
९	वीज, वायू , पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	१,२३,८११	१,४०,१७८	१,७३,५७४	१,८२,७२८	२,२५,५५२	२,३६,४७६	२,९५,२७६	३,१३,३१९
१०	बांधकाम	७,३८,१७८	७,९६,८४९	८,६६,६१०	९,२०,९४१	९,३१,९९२	१०,१४,४१५	११,२२,५८१	१२,५६,८४७
११	**द्वितीय क्षेत्र (उप-बेरीज - ८+९+१०)**	**२०,०८,९१७**	**२२,२६,१५२**	**२४,५१,८४१**	**२६,५८,३२५**	**२९,६०,२३८**	**३२,१९,४३२**	**३५,७२,९८५**	**३९,१०,२९८**
१२	**उद्योग**	**२२,३८,१०३**	**२४,७५,९२३**	**२७,०४,६२६**	**२९,२०,११२**	**३२,०४,८२३**	**३४,९४,६१५**	**३८,७५,४११**	**४२,३९,९३४**
	(उप-बेरीज - ६+११)	*(३१.१)*	*(३०.४)*	*(२९.५)*	*(२८.७)*	*(२८.८)*	*(२८.२)*	*(२८.२)*	*(२८.०)*
१३	व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	८,३८,११४	९,९७,२५३	११,२०,४५१	१२,४७,३७१	१३,५२,२३२	१५,१४,६१३	१७,२१,३६५	१९,४३,२२५
१४	रेल्वे	४८,५३२	५७,२९७	६१,४४९	७०,४५७	७६,०४१			
१५	परिवहन (रेल्वे व्यतिरिक्त)	२,८८,०६१	३,३०,४१०	३,६८,४५४	४,१८,६५४	४,४८,३५४			
१६	साठवण	४,३५२	५,३३१	५,११६	५,३७०	५,९०५	७,६२,३६७†	७,८१,८१६†	८,३४,२६८†
१७	दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	१,०२,७७६	१,१६,६६९	१,३३,०५८	१,५७,२८५	१,८२,३३४			
१८	वित्तीय सेवा	४,७३,३९९	५,२८,३२९	५,८९,१३२	६,४९,२९५	७,११,६२२	७,३३,७०७	८,२५,७५५	९,३१,०३५
१९	स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यावसायिक सेवा	८,९७,८९७	१०,४८,८११	१२,४४,०४६	१४,२३,५७७	१५,९३,१८१	१८,१६,०४५	१९,७७,८२५	२२,३३,३६४
२०	सार्वजनिक प्रशासन	४,०५,५९२	४,५४,१४४	५,०३,१८८	५,७१,७५५	६,२३,३१६	७,१३,५९६	८,२१,६४७	९,३४,६७२
२१	इतर सेवा	४,८६,६७७	५,६४,२१९	६,४१,०२५	७,४९,६१४	८,५६,८५४	९,९०,८८४	११,३२,३७१	१३,२०,३२६
२२	**तृतीय / सेवा क्षेत्र**	**३५,४५,४००**	**४१,०२,४६३**	**४६,६५,९१८**	**५२,९३,३७६**	**५८,४९,८३९**	**६५,३१,२१२**	**७२,६०,७७९**	**८१,९६,८९०**
	(उप-बेरीज - १३ ते २१)	*(४९.३)*	*(५०.४)*	*(५०.९)*	*(५२.१)*	*(५२.६)*	*(५२.८)*	*(५२.८)*	*(५४.१)*
२३	**मूळ किंमतींनुसार एकूण**	**७१,८९,७७१**	**८१,४१,७८७**	**९१,६७,१७८**	**१,०१,६१,९८८**	**१,११,२४,८०२**	**१,२३,७३,८६८**	**१,३७,४९,१७६**	**१,५१,६०,३३७**
	निव्वळ मूल्यवृद्धि (५+१२+२२)	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*
२४	उत्पादित वस्तू व सेवांवरील कर	८,९०,०६०	१०,५७,९७७	११,८०,४४४	१२,९१,६६२	१५,१८,४९६	१७,४६,२८८	१८,९९,७५०	२२,३१,४४१
२५	वजा उत्पादित वस्तू व सेवांवरील अनुदान	२,६०,६७७	३,१६,६५६	३,१०,०७५	३,२७,९८२	३,२१,१२०	३,१९,८१९	३,१४,५६८	४,००,१६६
२६	**देशांतर्गत निव्वळ उत्पन्न (एन.डी.पी) (२३+२४-२५)**	**७८,१९,१५४**	**८८,८३,१०८**	**१,००,३७,५४७**	**१,११,२५,६६८**	**१,२३,२२,१७७**	**१,३८,००,३३७**	**१,५३,३४,३५७**	**१,६९,९१,६१३**
२७	परदेशातून प्राप्त प्राथमिक उत्पन्न	(-)७६,८२४	(-)१,१६,७६३	(-)१,३९,८८४	(-)१,४७,४३०	(-)१,५९,७७९	(-)१,७६,४००	(-)१,८४,८१३	(-)२,०२,३२४
२८	**देशांतर्गत निव्वळ उत्पन्न (एन.एन.आय) (२६+२७)**	**७७,४२,३३०**	**८७,६६,३४५**	**९८,९७,६६३**	**१,०९,७८,२३८**	**१,२१,६२,३९८**	**१,३६,२३,९३७**	**१,५१,४९,५४५**	**१,६७,८९,२८८**
२९	**दरडोई निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न (₹)**	**६३,४६२**	**७०,९८३**	**७९,११८**	**८६,६४७**	**९४,७९७**	**१,०४,८८०**	**१,१५,२९३**	**१,२६,५२१**

आधार - राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार +++ तिसरे सुधारित अंदाज ++ दुसरे सुधारित अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज † विभाजित आकडेवारी उपलब्ध नाही

टीप - कंसातील आकडे निव्वळ मूल्यवृद्धिशी टक्केवारी दर्शवितात. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

परिशिष्ट ३.८

मूळ किंमतीनुसार वास्तविक देशांतर्गत निव्वळ मूल्यवृद्धि व बाजार किंमतीनुसार वास्तविक देशांतर्गत निव्वळ उत्पन्न (स्थिर (२०११-१२) किंमतींनुसार)

(₹ कोटी)

अ.क्र.	उद्योग	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७+++	२०१७-१८++	२०१८-१९+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	पीक	९,००,९७५	८,९६,३६६	९,४१,९२४	८,९६,७८५	८,६३,३३९			
२	पशुसंवर्धन	३,२२,१८५	३,३८,७८६	३,५७,४३८	३,८३,८६५	४,१२,७८७	१५,९४,७३६†	१६,९०,१५९†	१७,२७,०४४†
३	वने व लाकूड तोडणी	१,२३,०७०	१,२३,३४३	१,३०,६६१	१,३३,१३४	१,३५,४२९			
४	मत्स्यव्यवसाय व मत्स्यशेती	६०,०३९	६२,९१५	६७,४३६	७२,५३५	७९,७८३			
५	**कृषि व संलग्न कार्ये**	**१४,०६,२६८**	**१४,२१,४०९**	**१४,९७,४५८**	**१४,८६,३१९**	**१४,९१,३३७**	**१५,९४,७३६**	**१६,९०,१५९**	**१७,२७,०४४**
	(उप-बेरीज-१+२+३+४)	*(१००.०)*	*(१०१.१)*	*(१०६.५)*	*(१०५.७)*	*(१०६.०)*	*(११३.४)*	*(१२०.२)*	*(१२२.८)*
६	खाण व दगड खाणकाम	२,२९,१८६	२,२८,४०५	२,२४,३३२	२,४८,४७९	२,७६,५७९	३,०६,७४३	३,२२,०६९	२,९८,६८१
७	**प्राथमिक क्षेत्र (उप-बेरीज - ५+६)**	**१६,३५,४५४**	**१६,४९,८१४**	**१७,२१,७९०**	**१७,३४,७९८**	**१७,६७,९१६**	**१९,०१,४७९**	**२०,१२,२२८**	**२०,२५,७२५**
८	वस्तुनिर्माण	११,४६,९२८	१२,१३,९०३	१२,७८,८३२	१३,९३,१५८	१५,९५,४०६	१७,२७,३२१	१८,४७,६७३	१९,५५,५६६
९	वीज, वायू , पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	१,२३,८११	१,१९,३३८	१,१८,०७६	१,२५,०८८	१,२५,९९८	१,३९,६६२	१,६०,५८३	१,७५,४३६
१०	बांधकाम	७,३८,१७८	७,२८,६९१	७,४७,२१०	७,८१,२८९	८,०९,८५३	८,५३,०४९	८,९०,४६९	९,३९,७५३
११	**द्वितीय क्षेत्र (उप-बेरीज - ८+९+१०)**	**२०,०८,९१७**	**२०,६१,९३२**	**२१,४४,११८**	**२२,९९,५३४**	**२५,३१,२५७**	**२७,२०,०३२**	**२८,९८,७२६**	**३०,७०,७५५**
१२	**उद्योग**	**२२,३८,१०३**	**२२,९०,३३७**	**२३,६८,४५०**	**२५,४८,०१३**	**२८,०७,८३६**	**३०,२६,७७५**	**३२,२०,७९५**	**३३,६९,४३६**
	(उप-बेरीज - ६+११)	*(१००.०)*	*(१०२.३)*	*(१०५.८)*	*(११३.८)*	*(१२५.५)*	*(१३५.२)*	*(१४३.९)*	*(१५०.५)*
१३	व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	८,३८,११४	९,२७,७४४	९,७६,६३७	१०,७१,२८९	११,८८,०२६	१३,०५,७०९	१४,३२,८९७	१५,५२,१००
१४	रेल्वे	४८,५३२	५४,८९१	५७,७७३	६१,५७१	६४,१६६			
१५	परिवहन (रेल्वे व्यतिरिक्त)	२,८८,०६१	३,०३,६०६	३,२६,०१८	३,५१,६३५	३,७६,०७२			
१६	साठवण	४,३५२	४,९३१	४,३९१	४,६२९	५,२४३	६,०९,३६९†	६,११,६४७†	६,३३,६०३†
१७	दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	१,०२,७७६	१,०८,९०५	१,१२,६१७	१,३३,५५३	१,५४,२१६			
१८	वित्तीय सेवा	४,७३,३९९	५,२१,५८९	५,६८,३४८	६,१६,५८२	६,५९,९१०	६,८१,५५३	७,१३,७७८	७,४६,१४८
१९	स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यावसायिक सेवा	८,९७,८९७	९,७१,३१५	१०,८६,२८२	१२,०८,९६१	१३,५९,७४३	१५,०६,८१३	१५,६९,४२५	१६,८८,१५३
२०	सार्वजनिक प्रशासन	४,०५,५९२	४,१३,२३४	४,१८,३८२	४,४८,७८७	४,६६,३७९	५,१०,८२०	५,६७,७८८	६,२४,५७२
२१	इतर सेवा	४,८६,६७७	५,१७,६५२	५,४६,६८३	६,०२,१५१	६,४८,०५३	७,१०,९८४	७,७९,१७३	८,५२,६९६
२२	**तृतीय / सेवा क्षेत्र**	**३५,४५,४००**	**३८,२३,८६८**	**४०,९७,१३०**	**४४,९९,१५७**	**४९,२१,८०७**	**५३,२५,२४८**	**५६,७४,७०८**	**६०,९७,२७२**
	(उप-बेरीज - १३ ते २१)	*(१००.०)*	*(१०७.९)*	*(११५.६)*	*(१२६.९)*	*(१३८.८)*	*(१५०.२)*	*(१६०.१)*	*(१७२.०)*
२३	**मूळ किंमतींनुसार एकूण निव्वळ मूल्यवृद्धि**	**७१,८९,७७१**	**७५,३५,६१४**	**७९,६३,०३९**	**८५,३३,४८९**	**९२,२०,९८०**	**९९,४६,७५८**	**१,०५,८५,६६२**	**१,११,९३,७५३**
	(५+१२+२२)	*(१००.०)*	*(१०४.८)*	*(११०.८)*	*(११८.७)*	*(१२८.३)*	*(१३८.२)*	*(१४७.२)*	*(१५५.७)*
२४	उत्पादित वस्तू व सेवांवरील कर	८,९०,०६०	९,६०,८११	१०,०८,९१३	१०,९२,४३०	११,४५,५५८	१२,३९,३३४	१३,४५,५८५	१४,७७,२१९
२५	वजा उत्पादित वस्तू व सेवांवरील अनुदान	२,६०,६७७	२,९४,०७०	२,७१,१९२	२,७६,८८९	२,६७,९३५	२,५९,४२५	२,४४,८३८	२,९८,९२१
२६	**देशांतर्गत निव्वळ उत्पन्न (एन.डी.पी) (२३+२४-२५)**	**७८,१९,१५४**	**८२,०२,३५६**	**८७,००,७६०**	**९३,४९,०२९**	**१,००,९८,६०३**	**१,०९,२६,६६७**	**१,१६,८६,४०९**	**१,२३,७२,०५१**
२७	परदेशातून प्राप्त प्राथमिक उत्पन्न	(-)७६,८२४	(-)१,०८,३५४	(-)१,२२,३४३	(-)१,२४,६८७	(-)१,३४,९२२	(-)१,४४,५७५	(-)१,४५,८५३	(-)१,५२,३५८
२८	**देशांतर्गत निव्वळ उत्पन्न (एन.एन.आय) २६+२७)**	**७७,४२,३३०**	**८०,९४,००१**	**८५,७८,४१७**	**९२,२४,३४३**	**९९,६३,६८१**	**१,०७,८२,०९२**	**१,१५,४०,५५६**	**१,२२,१९,६९३**
२९	**दरडोई निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न (₹)**	**६३,४६२**	**६५,५३८**	**६८,५७२**	**७२,८०५**	**७७,६५९**	**८३,००३**	**८७,८२८**	**९२,०८५**

आधार - राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार +++ तिसरे सुधारित अंदाज ++ दुसरे सुधारित अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज † विभाजित आकडेवारी उपलब्ध नाही
टीप -कंसातील आकडे स्तंभ (३) शी टक्केवारी दर्शवितात. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

परिशिष्ट ३.९
सांकेतिक स्थूल जिल्हा मूल्यवृद्धि (चालू किंमतींनुसार)

(₹ कोटी)

अ.क्र.	जिल्हा	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	मुंबई#	२,२०,९७५	२,५१,४७३	२,८३,५८०	३,१३,६४०	३,४२,२२१	३,७२,०७३	४,१३,३७२	४,५९,५५१
२	ठाणे$	१,६३,७६१	१,८६,२०३	२,०९,६७७	२,३१,६८८	२,५२,४४३	२,७५,४८६	३,०५,५५१	३,३८,८७२
३	रायगड	२९,५७६	३३,६७९	३७,९९५	४२,८८६	४७,०२८	५०,२०४	५५,६६९	६१,२६४
४	रत्नागिरी	१३,८४२	१५,७२८	१८,१७२	२२,२३८	२१,७९५	२५,४०५	२८,११७	२८,५६७
५	सिंधुदुर्ग	८,०३३	९,१५३	१०,३१६	११,१७४	११,९८७	१३,९०७	१६,९११	१६,४७९
	कोकण विभाग	**४,३६,१८६**	**४,९६,२३६**	**५,५९,७४०**	**६,२१,६२६**	**६,७५,४७४**	**७,३७,०७६**	**८,१९,६१९**	**९,०४,७३३**
६	नाशिक	५५,२८९	६६,४८१	७७,२२७	७८,४२८	८३,१५९	८९,६६२	१,०३,५८०	१,१०,१६२
७	धुळे	१४,५६४	१६,४०८	१८,९०६	२१,०६८	२२,२५९	२४,१७९	२७,२९२	२८,२३३
८	नंदुरबार	८,०१०	८,९९६	१०,३७४	१०,०१७	११,०४५	१२,६०९	१३,५४६	१४,८९२
९	जळगाव	२९,६५७	३१,९१२	३७,३८७	४०,५३६	४२,५५४	४८,२४३	५२,०१६	५५,८६९
१०	अहमदनगर	३७,२१९	४०,२१३	४७,००७	५१,९६२	५६,१८०	६०,५९१	६९,०५५	७४,४१२
	नाशिक विभाग	**१,४४,७४०**	**१,६४,०१०**	**१,९०,९०१**	**२,०२,०११**	**२,१५,१९८**	**२,३५,२८३**	**२,६५,४८९**	**२,८३,५६८**
११	पुणे	१,३१,१४५	१,४८,८२०	१,६७,७५५	१,८४,५७५	२,००,७२७	२,१८,७७७	२,४१,५३२	२,६६,४०८
१२	सातारा	२५,६८४	२८,४३२	३२,४१५	३४,८६२	३८,६४१	४१,४७२	४६,८०२	५०,९२२
१३	सांगली	२६,०६६	२८,२४४	३२,४६२	३५,६३७	३७,८३४	४२,५४९	४५,५४७	५०,९२१
१४	सोलापूर	३९,४५९	४२,६३३	४७,४७४	५३,११७	५७,८४१	६२,६४०	७०,३१५	७५,१८३
१५	कोल्हापूर	४०,७३२	४६,३१४	५१,३३५	५५,९६७	६०,८८१	६६,६४४	७३,६१२	८०,१०३
	पुणे विभाग	**२,६३,०८६**	**२,९४,४४४**	**३,३१,४४१**	**३,६४,९५९**	**३,९५,९२४**	**४,३२,०८२**	**४,७७,८०९**	**५,२३,५३६**
१६	औरंगाबाद	३१,५१९	३४,४७७	४०,३९४	४२,८०५	४७,३८९	५२,२३४	५६,९०४	६२,१८३
१७	जालना	१३,१७८	१३,६३१	१८,३२८	१५,८८४	१६,५३९	२०,६२५	२०,६१९	२१,९१५
१८	परभणी	१२,१५०	१३,९६२	१५,५७५	१५,९३३	१५,५६४	१९,८२९	२०,१८७	२१,८४८
१९	हिंगोली	५,९९४	७,०९०	७,५४०	८,६९१	८,०६४	९,६४०	१०,०५३	११,१४५
२०	बीड	१५,७१०	१६,६३६	१९,५९९	१९,४८५	२०,७६२	२५,५०९	२६,७५६	२७,१७४
२१	नांदेड	२०,९९८	२४,०६९	२७,०७४	२६,७९३	२९,५२२	३४,९६३	३६,९७५	४१,६३७
२२	उस्मानाबाद	११,७३३	११,५५८	१४,४४७	१२,९४४	१३,३८४	१५,७७४	१७,१७२	१८,७५४
२३	लातूर	१६,८८५	१९,८५८	२२,८५६	२१,३०३	२२,५०९	२८,२८५	२९,७०९	३२,२०८
	औरंगाबाद विभाग	**१,२८,१६७**	**१,४१,२८०**	**१,६५,८१३**	**१,६३,८३७**	**१,७३,७३३**	**२,०६,८५९**	**२,१८,३७६**	**२,३६,८६४**
२४	बुलढाणा	१२,९२४	१४,७१७	१७,७९१	१६,६२४	१८,०९३	२२,५२६	२२,१२८	२४,६२३
२५	अकोला	१३,०३०	१५,१६७	१६,९५१	१७,४०८	१९,२३१	२३,०७०	२३,६५६	२६,५३८
२६	वाशिम	६,२६२	७,०६७	७,९६८	७,०२८	८,१५०	९,७१९	९,६११	११,०६३
२७	अमरावती	१८,८९३	२२,३४७	२५,०७०	२७,०११	२९,७७२	३५,०४८	३५,४२७	३९,६७५
२८	यवतमाळ	१५,६८२	१८,७३०	१९,३४६	२०,२०२	२३,४८४	२७,८०४	२८,०२२	३१,४००
	अमरावती विभाग	**६६,७९१**	**७८,०२७**	**८७,१२६**	**८८,२७३**	**९८,७३०**	**१,१८,१६६**	**१,१८,८४४**	**१,३३,२९८**
२९	वर्धा	१०,०६०	११,६०४	१२,४८१	१३,५१८	१५,६६०	१७,८७२	१८,८६०	२०,८१४
३०	नागपूर	५६,०२८	६३,८३१	७१,७३१	७८,९७६	८७,३७२	९५,९५८	१,०४,७७०	१,१५,७९४
३१	भंडारा	८,०६१	९,१८९	१०,३४९	११,१९३	११,८९९	१३,३७४	१३,८६०	१५,७२२
३२	गोंदिया	८,५३९	१०,००५	१०,९६९	११,९९७	१२,७९३	१४,४०५	१४,६८०	१६,५७८
३३	चंद्रपूर	१६,९४०	१९,७६३	२१,४६८	२३,२०८	२५,८६६	२९,०४३	३०,७१३	३४,३२३
३४	गडचिरोली	५,८२१	६,६५३	६,९४९	७,३४०	७,८३८	८,५०६	९,३४७	१०,१४७
	नागपूर विभाग	**१,०५,४४९**	**१,२१,०४४**	**१,३३,९४७**	**१,४६,२३३**	**१,६१,४२९**	**१,७९,१५७**	**१,९२,२३०**	**२,१३,३७९**

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन # मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्हा $ पालघर अंतर्भूत

टीप —१) २०११-१२ ते २०१८-१९ ची आकडेवारी अस्थायी आहे.

२)सुधारीत पायाभूत वर्ष २०११-१२ च्या कार्यपद्धती व परिभाषा मधील बदलामुळे स्थूल जिल्हा मूल्यवृद्धि अंदाज पायाभूत वर्ष २००४-०५ मालिकेतील परिगणित करण्यात आलेल्या अंदाजाशी तुलना करता येत नाही. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

परिशिष्ट ३.१०
वास्तविक स्थूल जिल्हा मूल्यवृद्धि (स्थिर (२०११-१२) किंमतींनुसार)

(₹ कोटी)

अ.क्र.	जिल्हा	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	मुंबई#	२,२०,९७५	२,३६,३२४	२,५०,६३०	२,७२,६२१	२,९४,०३८	३,१६,४९६	३,३८,३८१	३,६२,१८५
२	ठाणे$	१,६३,७६१	१,७४,९४३	१,८५,२६८	२,०१,०५१	२,१६,५५५	२,३३,०२९	२,४८,८३०	२,६६,१६८
३	रायगड	२९,५७६	३१,५४०	३३,३८७	३७,००७	३९,८५५	४२,४३३	४५,१६८	४८,०३०
४	रत्नागिरी	१३,८४२	१४,६८८	१५,७५०	१८,४११	१७,९३५	१९,९४९	२१,४५२	२१,५१९
५	सिंधुदुर्ग	८,०३३	८,४९५	८,९५५	९,२८२	९,७८२	१०,७६५	१२,२६३	११,८४६
	कोकण विभाग	**४,३६,१८६**	**४,६५,९९०**	**४,९३,९९०**	**५,३८,३७२**	**५,७८,१६४**	**६,२२,६७३**	**६,६६,०९५**	**७,०९,७४७**
६	नाशिक	५५,२८९	६१,२२१	६६,०५१	६८,४५६	७२,५४६	७८,६३२	८५,७९०	८८,९३१
७	धुळे	१४,५६४	१५,३६४	१६,५९८	१८,१७५	१८,५६७	१९,९३१	२१,६०७	२१,८६७
८	नंदुरबार	८,०१०	८,५०६	९,४००	८,८६४	९,५४२	१०,६१२	११,०४६	११,८२०
९	जळगाव	२९,६५७	३०,३५६	३३,८२५	३५,६०४	३६,०१७	४०,२५३	४१,८९९	४३,६७५
१०	अहमदनगर	३७,२१९	३८,१४५	४२,०३६	४४,७९४	४६,१२९	४९,८८७	५४,६३५	५७,४३९
	नाशिक विभाग	**१,४४,७४०**	**१,५३,५९२**	**१,६७,९०९**	**१,७५,८९३**	**१,८२,८०२**	**१,९९,३१६**	**२,१४,९७७**	**२,२३,७३२**
११	पुणे	१,३१,१४५	१,३९,३२९	१,४८,०९५	१,६०,११२	१,७१,३६३	१,८४,१४६	१,९६,४९६	२,०९,८०८
१२	सातारा	२५,६८४	२६,४८५	२८,७४८	३०,०१६	३२,६६१	३४,४४३	३७,३०३	३९,५५६
१३	सांगली	२६,०६६	२६,५९८	२८,८८५	३०,४३७	३१,८५७	३४,९११	३६,०९२	३८,८११
१४	सोलापूर	३९,४५९	४०,११२	४२,५९८	४८,०४७	४९,९४६	५२,४७०	५७,२४०	६०,१४०
१५	कोल्हापूर	४०,७३२	४३,१५१	४५,२७९	४८,३०६	५१,५७४	५५,६११	५९,०५६	६२,६३९
	पुणे विभाग	**२,६३,०८६**	**२,७५,६७६**	**२,९३,६०५**	**३,१६,९१८**	**३,३७,४०२**	**३,६१,५८१**	**३,८६,१८६**	**४,१०,९५५**
१६	औरंगाबाद	३१,५१९	३२,२२७	३५,८०८	३७,२२७	४०,५२८	४३,९५५	४६,२८८	४८,८७३
१७	जालना	१३,१७८	१२,७५७	१६,६४९	१३,४७७	१४,२६९	१६,७४३	१६,७४२	१७,१००
१८	परभणी	१२,१५०	१३,०७०	१३,७४८	१३,८६४	१३,३५६	१६,६१३	१६,५२९	१७,२६८
१९	हिंगोली	५,९९४	६,७७५	६,७४४	७,४९६	६,७८०	७,७६३	८,१९१	८,७४४
२०	बीड	१५,७१०	१५,७२५	१७,३८५	१७,००९	१७,७०२	२०,८०३	२१,६३७	२१,२२५
२१	नांदेड	२०,९९८	२२,३२९	२३,७४६	२३,२७६	२५,१६८	२८,७१५	२९,८६२	३२,३६२
२२	उस्मानाबाद	११,७३३	१०,९४६	१२,८०६	११,३०८	११,५१९	१२,९३२	१३,८८४	१४,७५५
२३	लातूर	१६,८८५	१८,२८६	२०,००९	१८,४८२	१९,२४०	२२,७८८	२४,०७०	२५,२०५
	औरंगाबाद विभाग	**१,२८,१६७**	**१,३२,११४**	**१,४६,८९३**	**१,४२,१४१**	**१,४८,५६२**	**१,७०,३१२**	**१,७७,२०४**	**१,८५,५३३**
२४	बुलढाणा	१२,९२४	१३,५१०	१५,०९६	१३,९८६	१५,०९९	१७,६५४	१७,५३१	१८,९८५
२५	अकोला	१३,०३०	१४,२२५	१५,००१	१५,१७४	१६,३०९	१८,४६७	१९,००३	२०,७६५
२६	वाशिम	६,२६२	६,६३०	७,१९१	६,०५५	६,८१८	८,३२३	८,३१४	९,३१७
२७	अमरावती	१८,८९३	२०,९३९	२२,०७१	२३,७०६	२५,६०४	२९,०५९	२९,१७७	३१,४१७
२८	यवतमाळ	१५,६८२	१७,३५९	१६,९१४	१७,६१९	२०,१६९	२२,६८१	२२,३०८	२४,३९०
	अमरावती विभाग	**६६,७९१**	**७२,६६३**	**७६,२७३**	**७६,५४१**	**८४,०००**	**९६,१८४**	**९६,३३३**	**१,०४,८७५**
२९	वर्धा	१०,०६०	१०,८३२	११,००८	११,८०३	१३,१३२	१४,६७३	१५,२९६	१६,२१३
३०	नागपूर	५६,०२८	६०,००६	६३,२८१	६८,५८७	७४,८१३	८१,०८६	८५,३५७	९०,९३४
३१	भंडारा	८,०६१	८,५६५	८,९५८	९,४८२	९,९९०	१०,९७२	११,१८१	१२,०८८
३२	गोंदिया	८,५३९	९,२७८	९,५०९	१०,१६४	१०,८३९	११,८६२	१२,१४३	१२,९२४
३३	चंद्रपूर	१६,९४०	१८,४५०	१८,९४५	२०,१६२	२२,०४६	२४,१८०	२५,२३१	२६,८४२
३४	गडचिरोली	५,८२१	६,२१६	६,०५७	६,३१०	६,७३३	७,०३५	७,८३८	७,८६७
	नागपूर विभाग	**१,०५,४४९**	**१,१३,३४७**	**१,१७,७५७**	**१,२६,५१०**	**१,३७,५५५**	**१,४९,८०७**	**१,५७,०४५**	**१,६६,८६८**

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन   # - मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्हा $ पालघर अंतर्भूत

टीप —१) २०११-१२ ते २०१८-१९ ची आकडेवारी अस्थायी आहे.

२) सुधारीत पायाभूत वर्ष २०११-१२ च्या कार्यपद्धती व परिभाषा मधील बदलामुळे स्थूल जिल्हा मूल्यवृद्धि अंदाज पायाभूत वर्ष २००४-०५ मालिकेतील परिगणित करण्यात आलेल्या अंदाजाशी तुलना करता येत नाही. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

परिशिष्ट ३.११
दरडोई सांकेतिक स्थूल जिल्हा मूल्यवृद्धि - चालू किंमतींनुसार

(₹)

अ.क्र.	जिल्हा	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	मुंबई#	१,७५,७९७	१,९६,६२९	२,१७,९६५	२,३७,०२०	२,५४,३१८	२,७२,१२०	२,९७,७०८	३,२५,९५४
२	ठाणे$	१,४६,७८६	१,६४,४५९	१,८२,५०९	१,९८,७७५	२,१३,५०७	२,२९,८६४	२,५१,६६३	२,७५,५३८
३	रायगड	१,११,६०४	१,२५,७९३	१,४०,४८८	१,५६,९९६	१,७०,४६९	१,८०,३२९	१,९८,२५०	२,१६,३३१
४	रत्नागिरी	८५,३०७	९६,१६५	१,१०,२४९	१,३३,८९३	१,३०,२४१	१,५०,७८२	१,६५,८३७	१,६७,४६३
५	सिंधुदुर्ग	९४,१२४	१,०६,४५५	१,१९,१०७	१,२८,०७७	१,३६,४२७	१,५७,२७५	१,९०,१३२	१,८४,२२८
	कोकण विभाग	**१,५१,१७८**	**१,६९,४५६**	**१,८८,३५२**	**२,०६,१५५**	**२,२०,८०९**	**२,३७,६८२**	**२,६०,८६५**	**२,८४,२४३**
६	नाशिक	८९,९५५	१,०६,९९४	१,२२,९६१	१,२३,५५३	१,२९,६३८	१,३८,४१६	१,५८,४३६	१,६६,९७१
७	धुळे	७०,६३२	७८,८४३	९०,०२५	९९,४२६	१,०४,१२३	१,१२,१८६	१,२५,६७६	१,२९,०४२
८	नंदुरबार	४८,३६९	५३,८९४	६१,६६८	५९,०८३	६४,६६०	७३,३१०	७८,२६५	८५,५०९
९	जळगाव	६९,७१६	७४,२९५	८६,२१७	९२,६०४	९६,३१६	१,०८,२६१	१,१५,७९८	१,२३,३९४
१०	अहमदनगर	८१,५२३	८७,३५०	१,०१,२७५	१,११,०४८	१,१९,१०९	१,२७,५३५	१,४४,३८३	१,५४,५६४
	नाशिक विभाग	**७७,४६८**	**८६,९४९**	**१,००,२५९**	**१,०५,११२**	**१,१०,९५२**	**१,२०,२८८**	**१,३४,६६५**	**१,४२,७१८**
११	पुणे	१,३८,०२६	१,५४,६१४	१,७२,०६७	१,८६,९३३	२,००,७५६	२,१६,२४०	२,३६,०६०	२,५७,४८३
१२	सातारा	८५,०९५	९३,४३१	१,०५,६६१	१,१२,७३७	१,२३,९८१	१,३२,१२२	१,४८,१२९	१,६०,१३१
१३	सांगली	९१,८७८	९८,६६७	१,१२,४१०	१,२२,३३४	१,२८,७६७	१,४३,६८३	१,५२,६८८	१,६९,४७५
१४	सोलापूर	९०,८६६	९७,२२५	१,०७,२३१	१,२०,६३४	१,२८,२०८	१,३७,६५२	१,५३,२७५	१,६२,५८२
१५	कोल्हापूर	१,०४,४९४	१,१७,६७२	१,२९,११४	१,३९,५३२	१,५०,३७८	१,६३,२११	१,७८,८३९	१,९३,०७३
	पुणे विभाग	**१,११,४८९**	**१,२३,४४७**	**१,३७,४९४**	**१,४९,८२०**	**१,६०,८५७**	**१,७३,८६६**	**१,९०,५२९**	**२,०६,८९५**
१६	औरंगाबाद	८४,६०९	९१,५३४	१,०६,०८४	१,११,२११	१,२१,८१७	१,३२,९४९	१,४३,४८६	१,५५,३४९
१७	जालना	६६,९४०	६८,६७७	९१,५९२	७८,७४७	८१,३५२	१,००,७२८	१,००,०४०	१,०५,६४०
१८	परभणी	६५,८००	७४,८९४	८२,७६५	८३,८७६	८१,१८५	१,०२,५५६	१,०३,५८४	१,११,२३७
१९	हिंगोली	५०,६७७	५९,४८२	६२,७७३	७१,८१४	६६,१४०	७८,५४७	८१,४१३	८९,७१४
२०	बीड	६०,४७६	६३,५०९	७४,२१२	७३,१८९	७७,३६८	९४,३७४	९८,३३४	९९,२१५
२१	नांदेड	६२,१३५	७०,५७५	७८,६७४	७७,१६८	८४,२८६	९९,०२१	१,०३,९३८	१,१६,१८०
२२	उस्मानाबाद	७०,४५३	६८,८५०	८५,३९०	७५,९१४	७७,९०२	९१,१८६	९८,६४०	१,०७,०५८
२३	लातूर	६८,४४०	७९,७७२	९१,०११	८४,०९४	८८,०९७	१,०९,८३७	१,१४,५२८	१,२३,२६९
	औरंगाबाद विभाग	**६८,०५५**	**७४,३३७**	**८६,४६४**	**८४,६७७**	**८९,००८**	**१,०५,१३२**	**१,१०,१५८**	**१,१८,६०४**
२४	बुलढाणा	४९,७२३	५६,१४५	६७,३११	६२,३८०	६७,३४६	८३,२३०	८१,२०३	८९,७५५
२५	अकोला	७१,३९२	८२,२२८	९०,९४७	९२,४४१	१,०१,०८८	१,२०,१२५	१,२२,०८६	१,३५,७५७
२६	वाशिम	५२,०६०	५८,२७९	६५,१८९	५७,०५४	६५,६५३	७७,७५४	७६,३९९	८७,३९१
२७	अमरावती	६५,०२०	७६,१३१	८४,५६२	९०,२११	९८,४६८	१,१४,८७४	१,१५,१३८	१,२७,८६५
२८	यवतमाळ	५६,२८५	६६,६५२	६८,२७२	७०,७०६	८१,५२८	९५,८१३	९५,९०६	१,०६,७४३
	अमरावती विभाग	**५९,००८**	**६८,३०३**	**७५,५८१**	**७५,८९३**	**८४,१३८**	**९९,८८९**	**९९,७०७**	**१,११,००२**
२९	वर्धा	७६,८९६	८७,८३६	९३,५७१	१,००,३९०	१,१५,२१३	१,३०,३५१	१,३६,४५२	१,४९,३८९
३०	नागपूर	१,१९,४२६	१,३४,१९८	१,४८,७६७	१,६१,५९८	१,७६,४०५	१,९१,३१४	२,०६,३८१	२,२५,३९०
३१	भंडारा	६६,८३०	७५,५५६	८४,४०५	९०,५५७	९५,५१६	१,०६,५८७	१,०९,७३२	१,२३,६६७
३२	गोंदिया	६४,२६१	७४,६९४	८१,२५७	८८,१८६	९३,३२३	१,०४,३५७	१,०५,६८१	१,१८,६०३
३३	चंद्रपूर	७६,३९९	८८,२३८	९४,९०४	१,०१,५९७	१,१२,१४३	१,२४,७९७	१,३०,८६७	१,४५,०४१
३४	गडचिरोली	५४,०२३	६१,२९१	६३,५६४	६६,६६८	७०,७०१	७६,२४९	८३,३२५	८९,९५४
	नागपूर विभाग	**८९,१४१**	**१,०१,२२२**	**१,१०,८२०**	**१,१९,७११**	**१,३०,७७५**	**१,४३,७३३**	**१,५२,८१२**	**१,६८,०८९**

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन   # - मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्हा $ पालघर अंतर्भूत

टीप —१) २०११-१२ ते २०१८-१९ ची आकडेवारी अस्थायी आहे.

२) सुधारीत पायाभूत वर्ष २०११-१२ च्या कार्यपद्धती व परिभाषा मधील बदलामुळे स्थूल जिल्हा मूल्यवृद्धि अंदाज पायाभूत वर्ष २००४-०५ मालिकेतील परिगणित करण्यात आलेल्या अंदाजाशी तुलना करता येत नाही. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

४
किंमती व सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

४. किंमती व सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

४.१ जीवनावश्यक वस्तू आणि सेवांच्या किंमतींतील अस्थिरतेमुळे राहणीमानासोबत आर्थिक विकासावर देखील परिणाम होतो. किंमतीमधील स्थिरता प्रदीर्घ काळ टिकुन राहिल्यास शासनाच्या आर्थिक धोरणांची अंमलबजावणी कार्यक्षमतेने करता येते. ग्राहक किंमती निर्देशांक आणि घाऊक किंमती निर्देशांक किंमतींच्या चढ उतारावर देखरेख ठेवण्यास उपयुक्त ठरते. सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेद्वारे जीवनावश्यक वस्तू किफायतशीर दरात आर्थिकदृष्ट्या मागास प्रवर्गास उपलब्ध करुन देणे शासनास शक्य होते.

किंमती निर्देशांक

४.२ किंमती निर्देशांक हा विशिष्ट कालावधीकरिता निवडक वस्तू व सेवांकरिता सरासरी किंमतीमधील चढउतार दर्शवितो. ग्राहक किंमती निर्देशांक निवडक वस्तू व सेवांच्या किरकोळ किंमतींतील बदल मापन करतो, तर घाऊक किंमती निर्देशांक हा घाऊक स्तरावर किंमतींतील चढ-उतारांचे मापन करतो.

राज्याचे ग्राहक किंमती निर्देशांक

४.३ अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन राज्याच्या ग्रामीण व नागरी भागाकरिता दरमहा ग्राहक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष २००३) परिगणित करते. याकरिता ग्रामीण भागातील ६८ व नागरी भागातील ७४ केंद्रांमधून अनुक्रमे १०६ व १२७ बाबींच्या किरकोळ किंमती नियमितपणे गोळा करण्यात येतात.

४.४ ग्राहक किंमती निर्देशांकात ग्रामीण भागामध्ये एप्रिल, २०१९ मधील २८६.९ वरुन डिसेंबर, २०१९ मध्ये ३०५.५ पर्यंत वाढ झाली असून नागरी भागाकरिता एप्रिल, २०१९ मधील २७३.६ वरून डिसेंबर, २०१९ मध्ये २८८.८ पर्यंत वाढ झाली. माहे एप्रिल ते डिसेंबर, २०१९ या कालावधीत सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक ग्रामीण आणि नागरी भागाकरिता अनुक्रमे २९८.१ आणि २८२.२ असून गतवर्षाकरिता याच कालावधीत तो अनुक्रमे २७३.० आणि २६५.७ होता. सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित वर्ष-ते-वर्ष वार्षिक चलनवाढीचा दर एप्रिल ते डिसेंबर २०१९ या कालावधीत ग्रामीण भागासाठी ९.२ टक्के आणि नागरी भागासाठी ६.२ टक्के होता.

४.४.१ खाद्यपदार्थ गटासाठी, ग्राहक किंमती निर्देशांकात ग्रामीण भागाकरिता एप्रिल, २०१९ मध्ये २८९.९ वरून डिसेंबर, २०१९ मध्ये ३१९.७ पर्यंत वाढ झाली असून नागरी भागाकरिता एप्रिल, २०१९ मधील २९०.६ वरून डिसेंबर, २०१९ मध्ये ३१८.७ पर्यंत वाढ झाली. खाद्यपदार्थ गटाकरिता सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक माहे एप्रिल ते डिसेंबर, २०१९ या कालावधीत ग्रामीण आणि नागरी भागाकरिता अनुक्रमे ३०७.७ आणि ३०७.७ असून गतवर्षात याच कालावधीत तो अनुक्रमे २६९.१ आणि २७६.४ होता. याच कालावधीकरिता वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढीचा दर खाद्यपदार्थ गटाकरिता ग्रामीण भागात १४.४ टक्के आणि नागरी भागात ११.३ टक्के होता. सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित खाद्यपदार्थ गटातील उपगटनिहाय चलनवाढीचा दर तक्ता ४.१ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ४.१ सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित उपगटनिहाय खाद्यपदार्थ गटातील चलनवाढीचा दर

(टक्के)

खाद्यपदार्थ गटातील उपगट	ग्रामीण		नागरी	
	एप्रिल ते डिसेंबर, २०१८	एप्रिल ते डिसेंबर, २०१९	एप्रिल ते डिसेंबर, २०१८	एप्रिल ते डिसेंबर, २०१९
तृणधान्ये व उत्पादने	२.९	२१.९	५.३	१५.२
कडधान्ये व उत्पादने	(-) १३.१	१४.९	(-) १०.६	१७.१
दूध व दुग्धजन्य पदार्थ	२.५	५.७	१.५	३.१
खाद्य तेल	(-) २.३	१.८	(-) २.५	२.९
अंडी,मांस व मासे	२.८	७.१	२.५	७.९
भाज्या व फळे	(-) ३.०	२६.९	(-) ९.३	२७.५
मसाले व मसाल्याचे पदार्थ	(-) १.७	१२.३	(-) ५.७	१८.२
इतर खाद्यपदार्थ	(-) ५.७	२.१	(-) १.३	१.९
खाद्यपदार्थ गट	**(-) १.३**	**१४.४**	**(-) १.८**	**११.३**

आधार: अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

४.४.२ इंधन व दिवाबत्ती गटाकरिता माहे एप्रिल ते डिसेंबर, २०१९ या कालावधीत सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे ५३२.३ आणि ५०३.४ ग्रामीण आणि नागरी भागाकरिता असून गतवर्षात तत्सम कालावधीत तो अनुक्रमे ५११.० आणि ५०३.८ होता. याच कालावधीकरिता वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढीचा दर इंधन, वीज व दिवाबत्ती गटाकरिता ग्रामीण भागात ४.२ टक्के आणि नागरी भागात (-) ०.१ टक्के होता. महाराष्ट्रातील ग्रामीण व नागरी भागाकरिता गटनिहाय ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे परिशिष्ट ४.१ व परिशिष्ट ४.२ मध्ये दिले आहेत.

आलेख ४.१ : राज्यातील प्रमुख गटांसाठी गटनिहाय ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचे दर

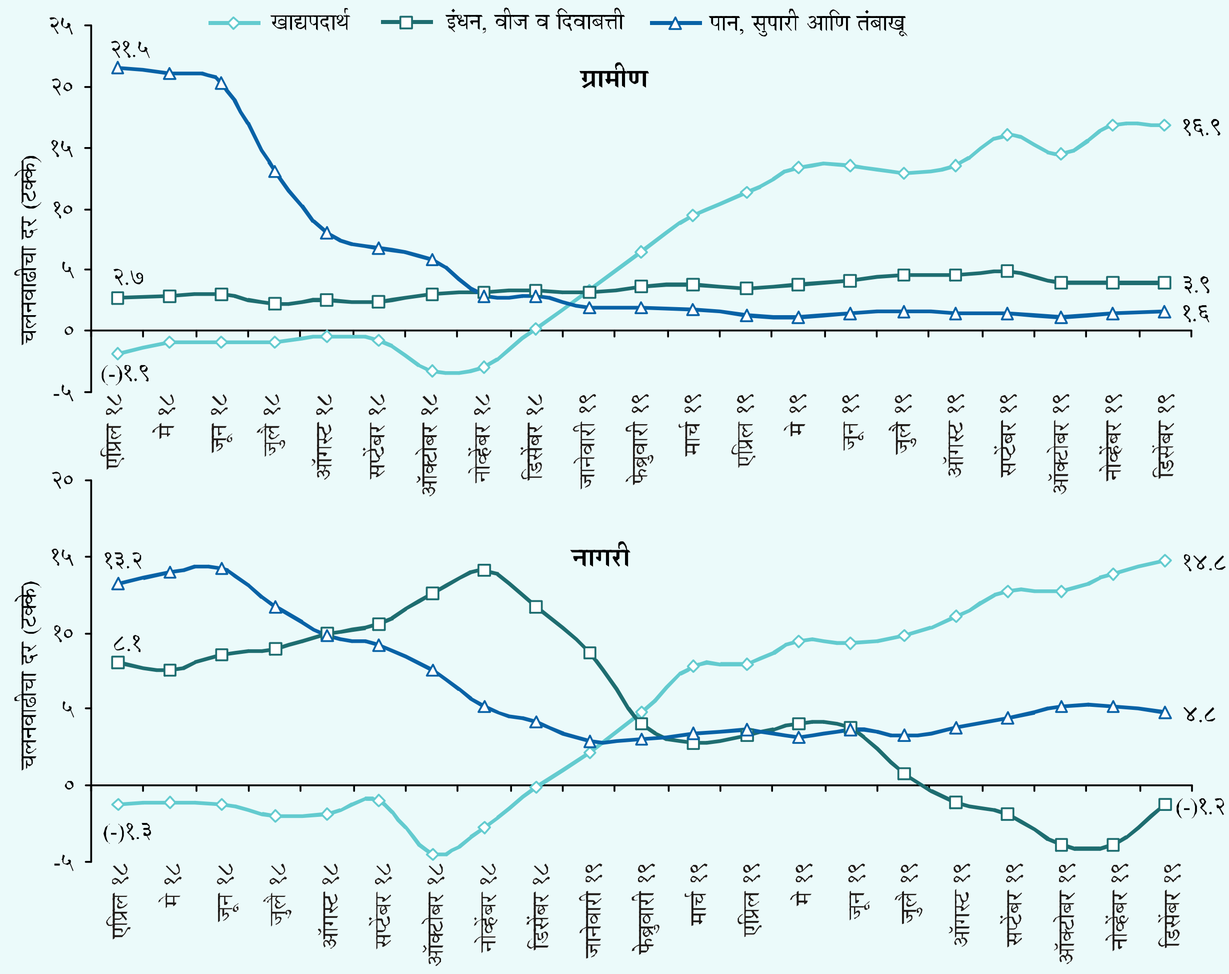

इतर संस्थांद्वारे परिगणित करण्यात येणारे ग्राहक किंमती निर्देशांक

४.५ राष्ट्रीय सांख्यिकीय कार्यालय, भारत सरकार यांचेमार्फत अखिल भारतीय आणि राज्ये/केंद्रशासित प्रदेशांकरिता ग्रामीण भाग, नागरी भाग व एकत्रित करिता मासिक ग्राहक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष २०१२) परिगणित व प्रकाशित केले जातात. याकरिता १,१८१ ग्रामीण व १,११४ नागरी केंद्रांमधून अनुक्रमे २८१ व २८७ बाबींकरिता किंमती संकलित केल्या जातात. यातील ६६ ग्रामीण व ८६ नागरी केंद्रे राज्यातील आहेत. अखिल भारतीय स्तरावर, राष्ट्रीय सांख्यिकीय कार्यालयाने एप्रिल ते डिसेंबर, २०१९ या कालावधीचा परिगणित केलेला सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक ग्रामीण भाग, नागरी भाग आणि एकत्रित करिता अनुक्रमे १४६.२, १४४.२ आणि १४५.३ होता. याच कालावधीत, सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढीचा दर ग्रामीण भाग, नागरी भाग व एकत्रित करिता अनुक्रमे ३.४ टक्के, ५.० टक्के आणि ४.१ टक्के होता.

४.५.१ राष्ट्रीय सांख्यिकीय कार्यालयाने एप्रिल ते डिसेंबर, २०१९ या कालावधी करिता परिगणित केलेला राज्याकरिता सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक ग्रामीण भाग, नागरी भाग आणि एकत्रित करिता अनुक्रमे १४६.४, १३९.८ आणि १४२.० होता. याच कालावधीकरिता वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढीचा दर ग्रामीण २.४ टक्के, नागरी ४.९ टक्के आणि एकत्रित ४.० टक्के होता. राष्ट्रीय सांख्यिकीय कार्यालयाने राज्यासाठी परिगणित केलेला ग्रामीण भाग, नागरी भाग व एकत्रित करिता गटनिहाय ग्राहक किंमती निर्देशांक परिशिष्ट ४.३ मध्ये देण्यात आले आहेत.

४.६ श्रम केंद्र, भारत सरकार यांचेमार्फत दरमहा शेत मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष १९८६-८७) व ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष १९८६-८७) प्रकाशित केले जातात. याकरिता किंमतींचे संकलन ६०० केंद्रांमधून केले जात असून त्यापैकी ५४ केंद्रे राज्यातील आहेत. अखिल भारतीय स्तरावर एप्रिल ते डिसेंबर, २०१९ या कालावधीकरिता शेत मजुरांकरिता सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक व ग्रामीण मजुरांकरिता सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे ९६९.१ आणि ९७५.८ असून त्यांचा अनुक्रमे वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढीचा दर ७.३ टक्के आणि ७.१ टक्के होता.

४.६.१ एप्रिल ते डिसेंबर, २०१९ या कालावधीकरिता राज्यातील शेत मजुरांकरिता व ग्रामीण मजुरांकरिता श्रम केंद्र, भारत सरकार यांचे मार्फत परिगणित केलेला सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे १०७९.३ आणि १०७१.१ असून त्यांचा वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढीचा दर

अनुक्रमे १२.६ टक्के आणि १२.२ टक्के होता. महाराष्ट्र व अखिल भारतातील शेत मजुरांकरिता व ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक परिशिष्ट ४.४ मध्ये दिले आहेत.

४.७ श्रम केंद्र, भारत सरकार यांचेमार्फत दरमहा औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष २००१) परिगणित व प्रकाशित केला जातो. अखिल भारतीय स्तरावर औद्योगिक कामगारांकरिताचा सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक एप्रिल ते डिसेंबर, २०१९ या कालावधीत ३२०.७ असून त्याचा वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढीचा दर ७.८ टक्के होता. औद्योगिक कामगारांकरिताचा ग्राहक किंमती निर्देशांक महागाई भत्ता निश्चित करण्यासाठी आणि नियत कार्य क्षेत्रातील किमान मजुरी दर निश्चिती करणे व वेतन संरचना सुधारित करण्यासाठी वापरण्यात येतो. औद्योगिक कामगारांकरिताचा ग्राहक किंमती निर्देशांक हा भारतातील औद्योगिकदृष्ट्या विकसित अशा निवडक ७८ केंद्रांमधील जीवनावश्यक वस्तू आणि सेवा यांच्या किरकोळ किंमतींवर आधारित असून यामध्ये राज्यातील पाच केंद्रांचा समावेश आहे. मुंबई, सोलापूर, नागपूर, पुणे आणि नाशिक या पाच केंद्रांकरिता एप्रिल ते डिसेंबर, २०१९ या कालावधीचा सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे ३१५, ३३९, ३९९, ३५० आणि ३६७ होता. औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमती निर्देशांक व महाराष्ट्रातील निवडक केंद्रीय केंद्रांमधील औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे परिशिष्ट ४.५ व परिशिष्ट ४.६ मध्ये देण्यात आले आहेत.

४.७.१ राज्यातील अकोला, कोल्हापूर, जळगाव, नांदेड आणि औरंगाबाद या पाच केंद्रांकरिता स्वतंत्ररित्या कामगार आयुक्त कार्यालय, महाराष्ट्र शासन दरमहा औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष २००१) परिगणित आणि प्रकाशित करते. महाराष्ट्रातील निवडक राज्य केंद्रांमधील औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक परिशिष्ट ४.७ मध्ये देण्यात आले आहेत. अखिल भारतीय स्तरावर विविध महत्त्वाच्या किंमती निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचे दर परिशिष्ट ४.८ मध्ये दिले आहेत.

अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांक

४.८ आर्थिक सल्लागार यांचे कार्यालय, वाणिज्य व उद्योग मंत्रालय, भारत सरकार यांचेमार्फत दरमहा घाऊक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष २०११-१२) परिगणित व प्रकाशित केले जातात. घाऊक किंमती निर्देशांक परिगणित करण्याकरिता विचारात घेतल्या जाणाऱ्या विविध वस्तूंचे वर्गीकरण 'प्राथमिक वस्तू', 'इंधन व वीज' आणि 'उत्पादित वस्तू' या गटांत केले जाते.

आलेख ४.२ : अखिल भारतीय स्तरावर घाऊक किंमती निर्देशांकांवर आधारित चलनवाढीचा दर

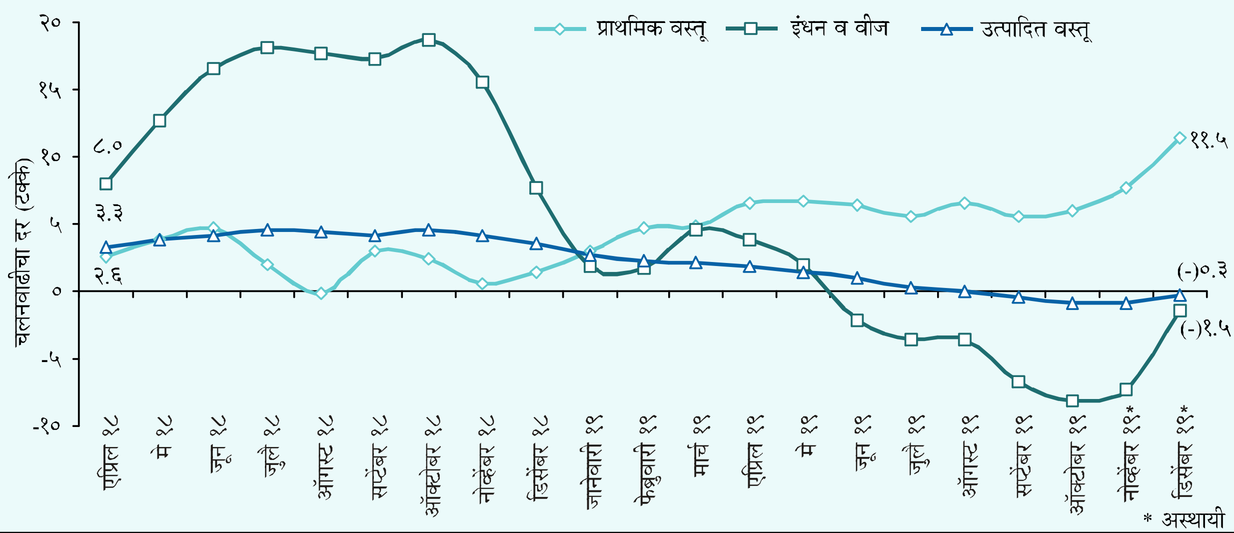

४.९ एप्रिल, २०१९ मधील सर्व वस्तूंकरिता घाऊक किंमती निर्देशांक १२१.१ वरुन डिसेंबर, २०१९ मध्ये १२२.८ (अस्थायी) पर्यंत वाढला. याच कालावधीत प्राथमिक वस्तू गटाच्या घाऊक किंमती निर्देशांकात १३९.३ वरुन १४८.८ (अस्थायी) पर्यंत वाढ झाली असून, इंधन व वीज या गटात १०२.८ वरुन १०१.३ (अस्थायी) पर्यंत घट झाली, तसेच उत्पादित वस्तू गटात ११८.५ वरुन ११८.० (अस्थायी) पर्यंत घट झाली आहे. अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांक परिशिष्ट ४.९ मध्ये देण्यात आले आहेत.

४.१० घाऊक किंमती निर्देशांकावर आधारित वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढीचा दर एप्रिल, २०१९ मधील ३.२ टक्क्यांवरून डिसेंबर, २०१९ मध्ये २.६ टक्क्यांपर्यंत (अस्थायी) कमी झाला आहे. प्राथमिक वस्तू गटाकरिता या चलनवाढीच्या दरात एप्रिल, २०१९ मधील ६.६ टक्क्यांवरून डिसेंबर, २०१९ मध्ये ११.५ टक्क्यांपर्यंत (अस्थायी) वाढ झाली आहे. इंधन व वीज गटाकरिता वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढीचा दर एप्रिल, २०१९ मधील ३.८ टक्क्यांवरून डिसेंबर, २०१९ मध्ये (-) १.५ टक्क्यांपर्यंत (अस्थायी) कमी झाला आहे. उत्पादित वस्तू गटाकरिता हा चलनवाढीचा दर एप्रिल, २०१९ मधील १.९ टक्क्यांवरून डिसेंबर, २०१९ मध्ये (-) ०.३ टक्क्यांपर्यंत (अस्थायी) कमी झाला आहे. प्राथमिक वस्तू गटातील खाद्यपदार्थ उपगटाचा चलनवाढीचा दर एप्रिल, २०१९ मधील ६.४ टक्क्यांवरून डिसेंबर, २०१९ मध्ये १३.२ टक्के (अस्थायी) झाला.

सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

४.११ 'उपासमार संपविणे, अन्न सुरक्षा व सुधारित पोषण साध्य करणे आणि शाश्वत शेतीस प्रोत्साहन देणे' हे शाश्वत विकास ध्येयांपैकी एक ध्येय आहे. पुरेसे अन्न व पौष्टिक आहार विकत घेण्याची आर्थिक क्षमता नसल्याने लाखो लोकांना उपासमार आणि कुपोषण याला सामोरे जावे लागते. सार्वजनिक वितरण व्यवस्था ही उपासमार संपविण्यामध्ये अन्न सुरक्षा सुनिश्चिती आणि जीवनावश्यक वस्तूंचा समाजातील वंचित गटास रास्त भावाने नियमित पुरवठा करुन महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेंतर्गत तांदूळ, गहू, साखर आणि केरोसिन या जीवनावश्यक वस्तूंचे रास्त भाव दुकानांमार्फत समाजातील वंचित गटास रास्त दराने वितरण केले जाते.

४.१२ दि. ३१ डिसेंबर, २०१९ रोजी राज्यात ५२,४२३ रास्त भाव दुकाने कार्यरत होती, त्यापैकी ५,४२७ आदिवासी भागात तर २८ फिरती होती. राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियम, २०१३ अन्वये सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेचे कार्य प्रभावीपणे होण्याकरिता रास्त भाव दुकानांना परवाने देताना सहकारी, स्व-सहाय्यता गट आणि स्थानिक संस्था यांना प्राधान्य देण्यात येते. तक्ता ४.२ मध्ये रास्त भाव दुकानांची मालकी प्रकारानुसार संख्या तर तक्ता ४.३ मध्ये निवडक राज्यांमधील रास्त भाव दुकानांची संख्या देण्यात आली आहे.

तक्ता ४.२ रास्त भाव दुकानांची मालकी प्रकारानुसार संख्या

(३१ डिसेंबर , २०१९ रोजी)

मालकीचा प्रकार	रास्त भाव दुकाने (संख्या)
वैयक्तिक (सर्वसाधारण)	३०,४४१
अनुसूचित जाती	३,३३१
अनुसूचित जमाती	३,४५१
माजी सैनिक	२४६
महिलांचे स्व-सहाय्यता गट	५,२२२
पुरुषांचे स्व -सहाय्यता गट	१२९
ग्रामपंचायत	१९५
नागरी स्थानिक संस्था	१५७
सहकारी	७,९९६
इतर	१,२५५
एकूण	**५२,४२३**

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ४.३ निवडक राज्यांमधील रास्त भाव दुकानांची संख्या

(२४ जानेवारी, २०२० रोजी)

राज्य	रास्त भाव दुकाने (संख्या)
आंध्र प्रदेश	२९,७८३
गुजरात	१५,७७८
कर्नाटक	१९,९२०
केरळ	१४,२१५
मध्य प्रदेश	२४,७१३
महाराष्ट्र	**५२,४२३#**
राजस्थान	२६,८०९
तेलंगणा	१७,०१९
उत्तर प्रदेश	७६,५१९
अखिल भारत	**५,३९,०७६**

३१ डिसेंबर, २०१९ रोजी

आधार: १. अन्न व सार्वजनिक वितरण विभाग, केंद्र शासन
२. अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

४.१३ सुनिश्चित गुणवत्तेच्या अन्नधान्याचा नियमित पुरवठा होण्यासाठी आणि गैरप्रकार कमी करण्यासाठी रास्त भाव दुकानांची वर्षभर नियमितपणे निरीक्षणे घेतली जातात. सन २०१९ मध्ये एकूण ३५,४६८ रास्त भाव दुकानांची निरीक्षणे घेण्यात आली. या निरीक्षणांतर्गत ६४ रास्त भाव दुकानांचे परवाने रद्द करण्यात आले, १६६ दुकानांचे परवाने निलंबित करण्यात आले व एकूण ₹ २४.२६ लाख दंड वसूल करण्यात आला. सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेंतर्गत जीवनावश्यक वस्तूंच्या वितरणावर आणि संनियंत्रणामध्ये जनतेचा सहभाग असण्यासाठी राज्यात विविध स्तरावर दक्षता समिती गठीत करण्यात आल्या आहेत.

४.१४ दि.३१ डिसेंबर, २०१९ रोजी राज्यात शिधापत्रिकाधारकांची संख्या २.५४ कोटी होती. केंद्रपुरस्कृत अन्नपूर्णा योजना राज्यात १ एप्रिल, २००१ पासून राबविण्यात येत आहे. राष्ट्रीय वृद्धापकाळ निवृत्ती वेतन किंवा राज्य निवृत्ती वेतन या योजनांतर्गत लाभ मिळत नसलेल्या ६५ वर्ष व त्यावरील वयोगटातील निराधार व्यक्तींना या योजनेंतर्गत प्रतिमाह १० किलो अन्नधान्य मोफत पुरविण्यात येते. डिसेंबर, २०१९ पर्यंत अन्नपूर्णा योजनेंतर्गत शिधापत्रिकाधारक लाभार्थ्यांची संख्या १३,२२२ होती. शिधापत्रिकेच्या प्रकारानुसार शिधापत्रिकाधारकांची संख्या तक्ता ४.४ मध्ये व शिधापत्रिकाधारकांची जिल्हानिहाय संख्या परिशिष्ट ४.१० मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता ४.४ शिधापत्रिकेच्या प्रकारानुसार शिधापत्रिकाधारकांची संख्या

(३१ डिसेंबर रोजी) (लाख)

वर्ष	शिधापत्रिकाधारकांची संख्या			
	पिवळी	केशरी	शुभ्र	एकूण@
२०१७	७०.३०	१६३.४४	२२.१३	२५६.३५
२०१८	६४.३२	१६०.९०	२२.०७	२४७.५२
२०१९	६०.८७	१७०.५२	२२.१७	२५३.७०

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन @ अन्नपूर्णा योजनेच्या लाभार्थ्यांसह

राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम, २०१३ अंतर्गत लाभार्थी

४.१५ राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम, २०१३ ची अंमलबजावणी राज्यात १ फेब्रुवारी, २०१४ पासून करण्यात येत आहे. नागरिकांना अन्न व पोषण सुरक्षा पुरविण्याकरिता त्यांच्या अन्नधान्याची गरज भागविण्यासाठी रास्त दरात पुरेशा प्रमाणात दर्जेदार अन्नधान्य नियमितपणे उपलब्ध व्हावे हा या अधिनियमाचा उद्देश आहे. यामुळे राज्यातील गरजू व्यक्ती रास्त दरात अन्नधान्य प्राप्त करण्यास पात्र आहेत. या अधिनियमांतर्गत ग्रामीण भागातील सुमारे ४.७ कोटी (७६.३ टक्के) व नागरी भागातील सुमारे २.३ कोटी (४५.३ टक्के) लोकसंख्या तांदूळ, गहू आणि भरडधान्ये प्रति किलो अनुक्रमे ₹ तीन, ₹ दोन आणि ₹ एक या दराने मिळण्यास पात्र आहे. या अधिनियमांतर्गत लाभार्थ्यांचे अंत्योदय अन्न योजना आणि प्राधान्य कुटुंब असे वर्गीकरण करण्यात आले आहे. दारिद्र्य रेषेवरील कुटुंबाचे (केशरी शिधापत्रिकाधारक) वार्षिक उत्पन्न ग्रामीण भागात ₹ ४४,००० पर्यंत आणि नागरी भागात ₹ ५९,००० पर्यंत असलेल्या कुटुंबांना प्राधान्य कुटुंब असे संबोधले जाते. या अधिनियमानुसार, अंत्योदय अन्न योजनेंतर्गत कुटुंबे प्रति शिधापत्रिका प्रतिमाह ३५ किलो अन्नधान्य मिळण्यास तर प्राधान्य कुटुंब लाभार्थी प्रति व्यक्ति प्रतिमाह पाच किलो अन्नधान्य मिळण्यास पात्र आहेत. राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियमांतर्गत अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण याचा तपशील तक्ता ४.५ मध्ये देण्यात आला आहे. अंत्योदय अन्न योजनेंतर्गत अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना जिल्हानिहाय करण्यात आलेले वितरण याचा सन २०१८-१९ करिताचा तपशील परिशिष्ट ४.१४ मध्ये व सन २०१९-२० करिताचा तपशील परिशिष्ट ४.१५ मध्ये देण्यात आला आहे. निवडक राज्यातील राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत समाविष्ट व्यक्ती आणि शिधापत्रिकांची संख्या तक्ता ४.६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ४.५ राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण

(लाख मे.टन)

लाभार्थी	वर्ष	तांदूळ			गहू		
		केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण
अंअयो कुटुंबे	२०१७-१८	४.८६	४.६४	४.६९	५.६६	५.३३	५.३१
	२०१८-१९	५.५२	५.१०	४.९९	५.००	४.४३	४.३४
	२०१९-२०+	४.०१	३.४५	३.३५	३.८८	३.३०	३.२३
प्राधान्य कुटुंबे	२०१७-१८	१५.३५	१४.२१	१४.२६	२०.१८	१८.५४	१८.५०
	२०१८-१९	१४.६८	१२.६६	१२.४१	२०.८४	१७.५७	१७.३७
	२०१९-२०+	११.१५	८.९५	८.७२	१५.५०	१२.४१	१२.१८

आधार: अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन अंअयो अंत्योदय अन्न योजना + डिसेंबरपर्यंत

तक्ता ४.६ निवडक राज्यांकरिता राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत समाविष्ट व्यक्ती आणि शिधापत्रिकांची संख्या

(लाख)

राज्य	समाविष्ट करण्यात आलेल्या व्यक्तींची संख्या			शिधापत्रिकांची संख्या (२४ जानेवारी, २०२० रोजी)		
	ग्रामीण	नागरी	एकूण	अंअयो	प्राधान्य कुटुंब	एकूण
आंध्र प्रदेश	२००.२०	६८.०३	२६८.२३	९.१८	८१.१०	९०.२८
गुजरात	२५८.७८	१२४.०६	३८२.८४	८.०७	५७.७१	६५.७८
कर्नाटक	२८५.५५	११६.३८	४०१.९३	१०.९५	११५.९२	१२६.८७
केरळ	९१.८७	६२.९३	१५४.८०	५.९४	३१.४३	३७.३७
मध्य प्रदेश	४२०.८३	१२५.५९	५४६.४२	१३.८३	१०३.६५	११७.४८
महाराष्ट्र	**४६९.७२**	**२३०.४५**	**७००.१७**	**२४.४३**	**१२६.४०**	**१५०.८३**
राजस्थान	३५६.०९	९०.५३	४४६.६२	६.६३	१०४.४२	१११.०५
तेलंगणा	१४३.०८	४८.६२	१९१.७०	५.६४	४७.६१	५३.२५
उत्तर प्रदेश	१,२३४.१०	२८६.५२	१,५२०.६२	४०.८२	३१२.१९	३५३.०१
अखिल भारत	**६,२४९.३३**	**१,८८५.६१**	**८,१३४.९४**	**२३५.५५**	**२,१०८.५५**	**२,३४४.११**

आधार : अन्न सुरक्षा पोर्टल, केंद्र शासन टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे एकूण बेरजा जुळतीलच असे नाही

राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियमांतर्गत समाविष्ट नसलेले लाभार्थी

४.१६ राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत समाविष्ट नसलेल्या औरंगाबाद व अमरावती विभागातील सर्व जिल्हे आणि नागपूर विभागातील वर्धा जिल्हा यामधील दारिद्र्य रेषेवरील शेतकऱ्यांना (सुमारे ५०.६३ लाख केशरी शिधापत्रिकाधारक) ऑगस्ट, २०१५ पासून प्राधान्य कुटुंब लाभार्थी यांना लागू असलेल्या दर व प्रमाण यानुसार अन्नधान्य पुरवठा करण्यात येत असून त्यावरील खर्च राज्य शासनामार्फत करण्यात येतो. तक्ता ४.७ मध्ये दारिद्र्य रेषेवरील केशरी शिधापत्रिकाधारक शेतकऱ्यांसाठी अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण देण्यात आले आहे.

तक्ता ४.७ दारिद्र्य रेषेवरील केशरी शिधापत्रिकाधारक शेतकऱ्यांसाठी अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण

(लाख मे.टन)

वर्ष	तांदूळ			गहू		
	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण
२०१७-१८	१.३०	१.१४	१.१७	२.१३	१.८८	१.७९
२०१८-१९	१.१८	०.९८	०.९६	२.०५	१.७८	१.७२
२०१९-२०+	०.८५	०.६१	०.५८	१.४७	१.०८	०.९९

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

भरड धान्यांचे वितरण

४.१७ राज्यात प्राधान्य कुटुंब व अंत्योदय अन्न योजनेच्या लाभार्थ्यांना तांदूळ आणि गहू या व्यतिरिक्त भरड धान्यांचेही वितरण करण्यात येते. तक्ता ४.८ मध्ये प्राधान्य कुटुंबे व अंत्योदय अन्न योजनेच्या लाभार्थ्यांकरिता भरड धान्यांचे नियतन, उचल व रास्तभाव दुकानांना केलेले वितरण देण्यात आले आहे.

तक्ता ४.८ भरड धान्यांचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण

(हजार मे.टन)

वर्ष	ज्वारी			मका		
	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण
२०१७-१८	३.७३	३.७३	३.७२	१२.१८	१२.१८	११.९८
२०१८-१९	१३.७१	१३.७१	१२.७६	५४.६८	५४.६८	५४.०५
२०१९-२०+	१.३८	०.००	०.००	०.०१९	०.००	०.००

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

शिधापत्रिकाधारक आस्थापनांना अन्नधान्य वितरण

४.१८ राज्यातील विविध कुटुंबांकरिता रास्त भाव दुकानांना करण्यात येणाऱ्या वितरणाखेरीज शिधापत्रिकाधारक आस्थापनांना देखील (आश्रमशाळा, वसतिगृह इत्यादी कल्याणकारी संस्था) केंद्र शासनामार्फत अन्नधान्याचे नियतन मंजूर करण्यात येते. शासकीय / शासनामार्फत चालविण्यात येत असलेली वसतिगृहे आणि संस्थांना १५ किलो प्रति माह प्रति लाभार्थी अन्नधान्य वाटप करण्याचा धोरणात्मक निर्णय केंद्र शासनाने घेतला आहे. दि. ३१ डिसेंबर, २०१९ रोजी शिधापत्रिकाधारक आस्थापनांची संख्या २२१ असून ०.६४ लाख लाभार्थी आहेत. तक्ता ४.९ मध्ये शिधापत्रिकाधारक आस्थापनांकरिता अन्नधान्याचे नियतन, उचल व वितरण देण्यात आले आहे.

तक्ता ४.९ शिधापत्रिकाधारक आस्थापनांकरिता अन्नधान्याचे नियतन, उचल व केलेले वितरण

(हजार मे.टन)

वर्ष	तांदूळ			गहू		
	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	वितरण	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	वितरण
२०१७-१८#	निरंक	निरंक	निरंक	निरंक	निरंक	निरंक
२०१८-१९	१६.४२	१३.५१	७.९१	२४.६४	१९.९७	९.५६
२०१९-२०+	२.७५	१.५९	२.४४	३.००	१.८०	२.९०

कल्याणकारी योजनेंतर्गत केंद्र शासनाकडून नियतन प्राप्त झाले नसल्याने माहिती निरंक + डिसेंबरपर्यंत

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

विकेंद्रीत खरेदी

४.१९ राज्य शासनाकडून सन २०१६-१७ च्या खरीप हंगामापासून भात / भरड धान्ये यासाठी राज्यात विकेंद्रीत खरेदी योजना राबविण्यात येत आहे. महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघ मर्यादित आणि महाराष्ट्र राज्य आदिवासी विकास महामंडळ मर्यादित या संस्थांकडून भात / भरड धान्ये यांची खरेदी करण्यात येते. भात उत्पादक शेतकऱ्यांची नोंदणी व खरेदी प्रक्रिया ऑनलाईन पद्धतीने नॅशनल इ-मार्केट लिमिटेड (एनईएमएल) यांचे मार्फत राबविण्यात येते. सन २०१९-२० मध्ये डिसेंबर अखेर ₹ ४५७.९१ कोटी रक्कमेच्या १७.१० लाख क्विंटल धान्याची खरेदी केली.

साखर

४.२० सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेंतर्गत दारिद्र्य रेषेखालील शिधापत्रिकाधारक आणि अंत्योदय अन्न योजना शिधापत्रिकाधारक यांना जून, २०१७ पर्यंत साखर वितरीत करण्यात येत होती. केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार फक्त अंत्योदय अन्न योजना शिधापत्रिकाधारकांना जुलै, २०१७ पासून साखरेचे वाटप करण्यात येत आहे आणि केंद्र शासनाने राज्यास प्रतिमाह २,५०५ मे. टन साखरेचे नियतन निश्चित केले आहे. या शिधापत्रिकाधारकांना प्रति किलो ₹ २० या दराने प्रत्येक कुटुंबास प्रतिमाह एक किलो साखर पुरविण्यात येते. साखरेचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण तक्ता ४.१० मध्ये दिले आहे.

तक्ता ४.१० साखरेचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण

(लाख मे.टन)

वर्ष	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण
२०१७-१८	०.५९	०.५९	०.५९
२०१८-१९	०.३८	०.३८	०.३७
२०१९-२०+	०.१९	०.१८	०.१८

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

केरोसिन

४.२१ एलपीजी गॅस जोडणी असलेले सर्व शिधापत्रिकाधारक वगळून उर्वरित शिधापत्रिकाधारकांना सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेंतर्गत केरोसिनचा पुरवठा केला जातो. महाराष्ट्र अनुसूचित वस्तू किरकोळ व्यापार परवाना आदेश, १९७९ अन्वये केरोसिनचा साठा व व्यापार करण्याकरीता परवाना आवश्यक आहे. राज्यात ६१,७४१ केरोसिन विक्री परवानाधारक असून त्यापैकी ५९,५३५ किरकोळ विक्रेते आहेत. तक्ता ४.११ मध्ये केरोसिनचे नियतन, उचल व वितरण देण्यात आले आहे.

तक्ता ४.११ केरोसिनचे नियतन, उचल व वितरण

(लाख किलो लिटर)

वर्ष	नियतन	उचल	रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण
२०१७-१८	२.८९	२.८५	२.८५
२०१८-१९	२.५९	२.४२	२.४२
२०१९-२०+	०.६३	०.५४	०.५४

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

गोदामे

४.२२ सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेंतर्गत वितरित करावयाच्या अन्नधान्याची उचल भारतीय अन्न महामंडळाच्या गोदामांमधून करण्यात येते आणि त्याची साठवणूक राज्याच्या गोदामांमध्ये करण्यात येते. डिसेंबर, २०१९ अखेर, राज्य शासनाकडे स्वत:च्या मालकीची विविध क्षमतेची साठवणूक असणारी एकूण ७.५१ लाख मे. टन क्षमतेची १,१३९ गोदामे आहेत. यापैकी १.१६ लाख मे. टन क्षमतेची २६० गोदामे अन्नधान्य साठवणूक करण्याकरिता योग्य नाहीत, ०.४६ लाख मे. टन क्षमतेची ५६ गोदामे भाडेतत्वावर देण्यात आली आहेत आणि ०.५६ लाख मे. टन क्षमतेची ६० गोदामे भाडेतत्वावर घेण्यात आली आहेत.

४.२२.१ अन्नधान्याची सुरक्षित साठवणूक करण्यासाठी आणि अन्नधान्याची नासधूस टाळण्यासाठी राज्य शासनाने नाबार्डच्या अर्थ सहाय्याने नवीन गोदामे बांधकाम करण्याचा कार्यक्रम हाती घेतला आहे. डिसेंबर, २०१९ पर्यंत एकूण ३.६७ लाख मे. टन क्षमतेच्या २५३ गोदामांना बांधकामाकरिता प्रशासकीय मान्यता देण्यात आली असून यापैकी १९० गोदामांचे बांधकाम पूर्ण झाले आहे आणि ३८ गोदामांचे बांधकाम प्रगतीपथावर आहे. परिशिष्ट ४.१३ मध्ये जिल्हानिहाय गोदामांची संख्या व क्षमता देण्यात आली आहे.

अन्नधान्याकरिता अनुदान

४.२३ केंद्र शासनाकडून सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेंतर्गत अन्नधान्य वितरणाकरिता राज्यास प्रतिकूल परिस्थितीसाठी अन्नधान्याच्या राखीव साठवणूकीकरिता येणारा खर्च आणि राज्याला अन्नधान्य खरेदी व विक्री करतेवेळी किंमतींच्या फरकामुळे होणारा तोटा याकरिता अन्नधान्य अनुदान स्वरुपात अर्थ सहाय पुरविण्यात येते.

४.२३.१ सन २०१८-१९ करिता ₹ १,९५५ कोटी अन्नधान्य अनुदान प्राप्त झाले होते. सन २०१९-२० करिता शासनाने ₹ २,३३६ कोटी अन्नधान्य अनुदान मंजूर केले आहे.

आलेख ४.३ : अन्नधान्याकरिता अनुदान

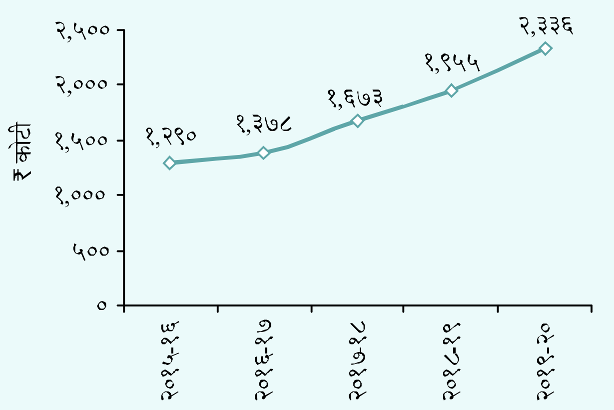

सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेचे संगणकीकरण

४.२४ केंद्र शासनाकडून निर्गमित मार्गदर्शक सूचनांनुसार, राज्य शासनाने राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियम योजनेतील गैरप्रकार दूर करण्याकरिता आणि पात्र लाभार्थ्यांना पारदर्शक पद्धतीने अन्नधान्य वितरणाकरिता लक्ष्य निर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेच्या कार्यपद्धतीचे संपूर्ण संगणकीकरण हाती घेतले आहे.

४.२४.१ सन २०१९-२० करिता राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत समाविष्ट एकूण पात्र १५०.५८ लाख शिधापत्रिकाधारकांपैकी १४६.०३ लाख शिधापत्रिकांची आधार जोडणी डिसेंबर, २०१९ पर्यंत करण्यात आली आहे. तसेच १४ अवर्षणग्रस्त जिल्ह्यांतील दारिद्र्य रेषेवरील शेतकऱ्यांपैकी एकूण पात्र ९.१६ लाख शिधापत्रिकाधारकांपैकी नऊ लाख शिधापत्रिकांची आधार जोडणी डिसेंबर, २०१९ पर्यंत करण्यात आली आहे. राज्यातील ५२,४२३ रास्त भाव दुकानांमध्ये अन्नधान्य वितरणाकरिता पॉईंट ऑफ सेल हे उपकरण बसविण्यात आले आहे. सन २०१८-१९ करिता, पॉईंट ऑफ सेल या उपकरणाद्वारे अन्नधान्याचे वितरण केल्याच्या परिणामी अन्नधान्याच्या उचलीत सुमारे ६,५१,९८९ मे.टन घट झाली आहे.

४.२४.२ अन्नधान्याकरिता शासनावर अवलंबून असलेल्या समाजातील कमकुवत वर्गास धान्य उपलब्धता व लाभ देण्याच्या हेतूने शासनाने मे, २०१८ मध्ये सर्व रास्त भाव दुकानांमध्ये आधार इनेबल्ड पब्लिक डिस्ट्रिब्युशन सिस्टम (AePDS) सुरू केली आणि त्याचबरोबर आंतरराज्य व राज्यांतर्गत पोर्टेबिलिटीची सुविधा सुरु केली. डिसेंबर, २०१९ मध्ये सुमारे १.३९ कोटी कुटुंबांनी आधार बेस बायोमेट्रिक अधिप्रमाणनद्वारे शिधावस्तूंचा लाभ घेतला.

४.२४.३ 'वन नेशन, वन रेशन कार्ड' ही योजना १ जानेवारी, २०२० पासून देशात लागू करण्यात आली आहे. या योजनेंतर्गत लाभार्थी देशातील कोणत्याही भागात सार्वजनिक वितरण व्यवस्था पोर्टेबिलिटीच्या माध्यमातून रास्त भाव दुकानांमध्ये कार्यान्वित पॉईंट ऑफ सेल या उपकरणाच्या सहाय्याने रास्त दराने अन्नधान्य विकत घेऊ शकतात. या योजनेमुळे मुख्यत: स्थलांतरीत कामगारांना वर्षभर रास्त दराने धान्य मिळण्याकरिता मदत होईल आणि सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेंतर्गत पुरविण्यात येणाऱ्या सेवांच्या गुणवत्तेस प्रोत्साहन मिळेल.

राज्य ग्राहक तक्रार निवारण आयोग

४.२५ राज्याने ग्राहकांच्या तक्रारींचे निवारण करण्याकरिता राज्य ग्राहक तक्रार निवारण आयोग स्थापन केले आहे. आयोगाचे मुख्यालय मुंबई येथे असून औरंगाबाद आणि नागपूर या दोन ठिकाणी खंडपीठे आहेत. राज्यात प्रत्येक जिल्ह्याकरिता जिल्हा मुख्यालयाच्या ठिकाणी तसेच त्या व्यतिरिक्त तक्रारींचा ओघ विचारात घेऊन मुंबई, मुंबई उपनगर, ठाणे, पुणे आणि नागपूर येथे जिल्हा मंच स्थापन करण्यात आले आहेत. राज्य आयोगाकडून ₹ २० लाख ते ₹ एक कोटीपर्यंतच्या रकमेच्या तक्रारींचे निवारण तर जिल्हा मंचांकडून ₹ २० लाख व त्यापेक्षा कमी रकमेच्या तक्रारींचे निवारण केले जाते. राज्य आयोग व जिल्हा मंच यांच्याकडील तक्रारींचे संनियंत्रण करण्याकरिता कॉम्प्युटरायझेशन अँड कॉम्प्युटर नेटवर्कींग ऑफ कन्झुमर फोरम्स इन इंडिया (CONFONET) प्रणाली विकसित करण्यात आली आहे. आयोगाच्या स्थापनेपासून आयोग व ४० जिल्हा मंचांकडे एकूण ३,४९,२३० तक्रारी प्राप्त झाल्या असून त्यापैकी २,४९,०२६ तक्रारींचे डिसेंबर, २०१९ पर्यंत निवारण करण्यात आले आहे. सन २०१९-२० करिता राज्य आयोग व जिल्हा मंच यांच्याकडे नोंदविण्यात आलेल्या एकूण २०,६२० तक्रारींपैकी १५,०८० तक्रारींचे डिसेंबर पर्यंत निवारण करण्यात आले आहे.

* * * * *

परिशिष्ट ४.१

महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागाकरिता ग्राहक किंमतींचे गटवार निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष -२००३)

वर्ष/ महिना	खाद्यपदार्थ	पान, सुपारी व मादक पदार्थ	इंधन, वीज व दिवाबत्ती	कापड, बिछाना व पादत्राणे	संकीर्ण	सर्व वस्तू	वर्ष-ते-वर्ष चलन वाढीचा दर
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
भारांक	**५२.८५**	**२.१५**	**१०.६७**	**८.५३**	**२५.८०**	**१००.००**	--
२००९-१०	१६६	१५६	२६१	१११	१३६	१६३	१२.८
२०१०-११	१८४	१७४	२९७	११४	१५०	१८१	१०.९
२०११-१२	२०१	२०५	३२६	११९	१६२	१९८	९.१
२०१२-१३	२२२	२४३	३८३	१२५	१७२	२१८	१०.५
२०१३-१४	२४२	२६४	४३४	१३१	१९२	२४१	१०.२
२०१४-१५	२४९	२९३	४६७	१३३	२००	२५१	४.२
२०१५-१६	२६२	३२५	४४६	१३५	२०५	२५८	२.८
२०१६-१७	२७१	३५२	४६३	१३७	२०९	२६६	३.२
२०१७-१८	२७०	४१०	४९८	१३९	२०८	२७०	१.७
२०१८-१९	२७२	४४४	५१३	१४३	२१३	२७५	१.७
२०१९-२०@	३०८	४५०	५३२	१४७	२१९	२९८	९.२
एप्रिल २०१९	२९०	४४८	५२१	१४५	२१७	२८७	७.९
मे २०१९	२९९	४४८	५२२	१४५	२१८	२९२	९.०
जून २०१९	३०४	४४८	५२५	१४५	२१८	२९५	९.१
जुलै २०१९	३०३	४४९	५३६	१४७	२१८	२९६	८.३
ऑगस्ट २०१९	३०९	४४९	५३६	१४७	२१९	२९९	८.७
सप्टेंबर २०१९	३१३	४५०	५३७	१४७	२२०	३०२	१०.०
ऑक्टोबर २०१९	३१३	४५०	५३८	१४७	२२०	३०२	९.१
नोव्हेंबर २०१९	३१९	४५२	५३८	१४८	२२०	३०५	१०.२
डिसेंबर २०१९	३२०	४५३	५३८	१४८	२२०	३०५	१०.२

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई. @ ९ महिन्यांची सरासरी

टीप - चलनवाढ दर = मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा चालू कालावधीतील निर्देशांकात झालेली टक्केवारीतील वाढ

परिशिष्ट ४.२

महाराष्ट्रातील नागरी भागाकरिता ग्राहक किंमतींचे गटवार निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष -२००३)

वर्ष/ महिना	खाद्यपदार्थ	पान, सुपारी व मादक पदार्थ	इंधन, वीज व दिवाबत्ती	कापड, बिछाना व पादत्राणे	संकीर्ण	सर्व वस्तू	वर्ष-ते-वर्ष चलन वाढीचा दर
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
भारांक	**४५.८०**	**१.५४**	**१०.२८**	**७.५१**	**३४.८७**	**१००.००**	--
२००९-१०	१६५	१४७	२४५	११३	१३१	१५७	११.४
२०१०-११	१८६	१६९	२७८	११८	१४३	१७५	११.४
२०११-१२	२०१	२०५	२९७	१२६	१५४	१८९	७.९
२०१२-१३	२२४	२३३	३४९	१३२	१६०	२०८	१०.१
२०१३-१४	२४८	२६२	३९६	१३७	१७५	२३०	१०.३
२०१४-१५	२५४	२८८	४२९	१३९	१८५	२४०	४.५
२०१५-१६	२६८	३२२	४०८	१४२	१९१	२४७	३.०
२०१६-१७	२७८	३४७	४२६	१४५	१९४	२५५	३.२
२०१७-१८	२७८	३८६	४६२	१४६	१९५	२६०	२.०
२०१८-१९	२७८	४१७	५०३	१४७	२०१	२६७	२.५
२०१९-२०@	३०८	४३२	५०३	१५०	२०५	२८२	६.२
एप्रिल २०१९	२९१	४२४	५०४	१४९	२०४	२७४	५.६
मे २०१९	२९८	४२६	५०५	१४९	२०४	२७७	६.३
जून २०१९	३०२	४३०	५०७	१४९	२०४	२७९	६.२
जुलै २०१९	३०९	४३०	५०४	१५०	२०५	२८३	५.५
ऑगस्ट २०१९	३०९	४३२	४९९	१५०	२०५	२८३	५.७
सप्टेंबर २०१९	३११	४३५	४९९	१५१	२०६	२८३	६.३
ऑक्टोबर २०१९	३१३	४३८	४९९	१५१	२०६	२८५	५.९
नोव्हेंबर २०१९	३१८	४३९	५०६	१५१	२०७	२८८	६.६
डिसेंबर २०१९	३१९	४३८	५०९	१५१	२०८	२८९	७.८

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई. @ ९ महिन्यांची सरासरी

टीप - चलनवाढ दर = मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा चालू कालावधीतील निर्देशांकात झालेली टक्केवारीतील वाढ

परिशिष्ट ४.३

राष्ट्रीय सांख्यिकीय कार्यालयाकडून महाराष्ट्र राज्याकरीता परिगणित ग्रामीण, नागरी व एकत्रित गटनिहाय ग्राहक किंमती निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष -२०१२)

गट	भारांक	वर्ष						
		२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०@
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
ग्रामीण								
खाद्यपदार्थ व पेये	५४.१८	११३.१	१२०.८	१२९.२	१३६.५	१४०.६	१३९.३	१४४.२
पान, तंबाखू व मादक पदार्थ	३.२६	१०८.७	११४.६	१३०.५	१४०.५	१५५.०	१५८.६	१५८.४
कापड व पादत्राणे	७.३६	१११.५	११९.०	१२७.३	१३५.०	१४५.९	१४८.७	१४८.९
निवास	--	--	--	--	--	--	--	--
इंधन व दिवाबत्ती	७.९४	१११.५	११६.३	१२४.७	१२९.४	१४१.१	१४७.५	१४६.५
संकीर्ण	२७.२६	१०८.१	११३.६	११९.०	१२६.९	१३६.७	१४४.४	१४८.९
सर्वसाधारण निर्देशांक	१००.००	१११.४	११८.२	१२६.०	१३३.३	१४०.४	१४२.६	१४६.४
चलनवाढ	--	--	६.१	६.६	५.८	५.३	१.६	२.४
नागरी								
खाद्यपदार्थ व पेये	३६.२९	११५.४	१२३.३	१२८.४	१३३.४	१३५.४	१३७.८	१४८.१
पान, तंबाखू व मादक पदार्थ	१.३६	१०९.७	११८.५	१३४.१	१५२.६	१६२.९	१६९.२	१७३.८
कापड व पादत्राणे	५.५७	११०.४	११७.९	१२२.२	१२६.७	१३१.९	१३८.४	१४१.६
निवास	२१.६७	१०६.६	१११.७	११५.३	११९.६	१२७.०	१३४.६	१३९.३
इंधन व दिवाबत्ती	५.५८	११०.९	११२.९	११६.०	११८.५	१२२.२	१२७.३	१३०.०
संकीर्ण	२९.५३	१०७.८	११२.१	११४.२	११७.६	१२१.५	१२७.४	१३०.९
सर्वसाधारण निर्देशांक	१००.००	११०.४	११६.२	१२०.१	१२४.४	१२८.६	१३३.७	१३९.८
चलनवाढ	--	--	५.२	३.३	३.६	३.४	४.०	४.९
एकत्रित								
खाद्यपदार्थ व पेये	--	११४.४	१२२.२	१२८.८	१३४.८	१३७.७	१३८.५	१४६.४
पान, तंबाखू व मादक पदार्थ	--	१०९.१	११६.२	१३२.०	१४५.५	१५८.३	१६३.०	१६४.८
कापड व पादत्राणे	--	११०.९	११८.४	१२४.४	१३०.२	१३७.९	१४२.८	१४४.७
निवास	--	--	--	--	--	--	--	--
इंधन व दिवाबत्ती	--	१११.२	११४.४	११९.७	१२३.२	१३०.३	१३६.०	१३७.२
संकीर्ण	--	१०७.९	११२.६	११५.७	१२०.६	१२६.३	१३२.८	१३६.६
सर्वसाधारण निर्देशांक	--	११०.७	११६.९	१२२.०	१२७.३	१३२.५	१३६.७	१४२.०
चलनवाढ	--	--	५.५	४.४	४.४	४.१	३.१	४.०

आधार : राष्ट्रीय सांख्यिकीय कार्यालय, भारत सरकार

@ ९ महिन्यांची सरासरी

परिशिष्ट ४.४

महाराष्ट्र व अखिल भारतातील शेत मजुरांकरिता व ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष - १९८६-८७)

वर्ष / महिना	शेत मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक				ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक			
	महाराष्ट्र		अखिल भारत		महाराष्ट्र		अखिल भारत	
	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
२००९-१०	५७४	५४०	५२२	५१३	५७१	५३५	५२३	५१३
२०१०-११	६३३	६००	५७२	५६४	६२९	५९५	५७३	५६४
२०११-१२	७०४	६७६	६०२	६११	६९७	६६८	६०३	६११
२०१२-१३	७७०	७४४	६५८	६७२	७६३	७३७	६६०	६७३
२०१३-१४	८१८	७९३	७३७	७५०	७९३	७८६	७३९	७५१
२०१४-१५	८७३	८४८	७७८	८००	८६१	८४१	७८२	८०१
२०१५-१६	९३०	८९७	८०७	८३५	९१५	८८७	८१०	८३६
२०१६-१७	९९३	९५०	८४१	८७०	९८१	९४३	८४७	८७५
२०१७-१८	९७५	९५७	८४६	८८९	९६३	९५१	८५२	८९५
२०१८-१९	९६३	९६७	८५०	९०७	९५०	९६३	८५५	९१५
२०१९-२०@	१११३	१०७९	९२०	९६९	१०९७	१०७१	९२६	९७६
एप्रिल २०१९	१०३१	१०१६	८७४	९३२	१०१६	१०१०	८८०	९३९
मे २०१९	१०५५	१०३२	८८५	९४०	१०४०	१०२७	८९१	९४८
जून २०१९	१०८८	१०५७	८९८	९५०	१०७३	१०४९	९०४	९५७
जुलै २०१९	११००	१०७१	९०७	९५८	१०८४	१०६३	९१२	९६५
ऑगस्ट २०१९	११२१	१०८६	९१५	९६५	११०४	१०७६	९१९	९७२
सप्टेंबर २०१९	११३५	१०९९	९२८	९७६	१११९	१०८९	९३३	९८३
ऑक्टोबर २०१९	११४६	११०६	९४२	९८७	११२९	१०९७	९४७	९९३
नोव्हेंबर २०१९	११६४	१११८	९५९	१०००	११४७	११०९	९६३	१००६
डिसेंबर २०१९	११७६	११२९	९७६	१०१४	११५७	११२०	९८१	१०१९

आधार - श्रम केंद्र, सिमला, भारत सरकार.

@ ९ महिन्यांची सरासरी

परिशिष्ट ४.५

औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष -२००१)

वर्ष/ महिना	खाद्यपदार्थ	पान, सुपारी, तंबाखू व मादक पदार्थ	इंधन व दिवाबत्ती	निवास	कापड, बिछाना व पादत्राणे	संकीर्ण	सर्वसाधारण निर्देशांक
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
भारांक	**४६.२०**	**२.२७**	**६.४३**	**१५.२७**	**६.५७**	**२३.२६**	**१००.००**
२००९-१०	१७६	१५०	१४९	१६६	१२८	१४९	१६३
२०१०-११	१९४	१६८	१६३	२०१	१३६	१५७	१८०
२०११-१२	२०६	१९४	१८८	२२२	१५५	१६८	१९५
२०१२-१३	२३०	२२३	२१४	२३८	१७०	१८२	२१५
२०१३-१४	२५९	२४९	२३०	२५४	१८१	१९५	२३६
२०१४-१५	२८०	२८४	२४३	२७३	१९२	२१०	२५४
२०१५-१६	२९३	३०५	२४९	२८५	१९८	२१६	२६५
२०१६-१७	३०५	३२७	२४९	२९८	२०६	२२६	२७६
२०१७-१८	३१०	३५६	२६०	३१३	२१४	२३५	२८४
२०१८-१९	३१२	३७९	२७१	३८२	२२१	२४६	३००
२०१९-२०@	३३३	३९१	२८३	४३०	२२६	२५४	३२१
एप्रिल २०१९	३२०	३८६	२७६	४२१	२२४	२५१	३१२
मे २०१९	३२३	३८७	२७७	४२१	२२४	२५२	३१४
जून २०१९	३२८	३८९	२७७	४२१	२२५	२५२	३१६
जुलै २०१९	३२९	३९०	२७७	४३४	२२५	२५३	३१९
ऑगस्ट २०१९	३३०	३९१	२८२	४३४	२२६	२५४	३२०
सप्टेंबर २०१९	३३४	३९२	२८६	४३४	२२७	२५५	३२२
ऑक्टोबर २०१९	३४१	३९३	२८८	४३४	२२७	२५५	३२५
नोव्हेंबर २०१९	३४५	३९६	२८९	४३४	२२७	२५६	३२८
डिसेंबर २०१९	३४९	३९६	२९१	४३४	२२८	२५७	३३०

आधार - श्रम केंद्र, सिमला, भारत सरकार.

@ ९ महिन्यांची सरासरी

परिशिष्ट ४.६

महाराष्ट्रातील निवडक केंद्रांमधील औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष - २००१) (केंद्रिय केंद्रे)

वर्ष / महिना	मुंबई		सोलापूर		नागपूर		पुणे		नाशिक	
	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
भारांक	**४८.९**	**१००.००**	**५४.७**	**१००.००**	**४३.१**	**१००.००**	**३९.८**	**१००.००**	**४१.४**	**१००.००**
२००९-१०	१७३	१६३	१७६	१६६	१९२	१८३	१८३	१६७	१८३	१६५
२०१०-११	१९१	१७८	१८९	१८२	२०५	२०७	२०३	१८५	२०२	१८६
२०११-१२	२०८	१९६	२१४	२०४	२१६	२२४	२२६	२०४	२१६	२०८
२०१२-१३	२३२	२१८	२२८	२२०	२४४	२४६	२४७	२२१	२३३	२२८
२०१३-१४	२६०	२४२	२६०	२४६	२८०	२६८	२८०	२४२	२५८	२४४
२०१४-१५	२८४	२६२	२८३	२६५	२९४	२८१	२९९	२५७	२८०	२६१
२०१५-१६	३०६	२८०	३०६	२८४	३१७	२९८	३१६	२६९	२८९	२७४
२०१६-१७	३१२	२८६	३१६	२९४	३२५	३०८	३३१	२७७	३०३	२८७
२०१७-१८	३१४	२९१	३११	२९५	३२४	३१७	३२३	२८०	३०५	२९७
२०१८-१९	३१४	२९७	३१८	३११	३२३	३५९	३४२	३१६	३०४	३३३
२०१९-२०@	३३७	३१५	३४३	३३९	३४६	३९९	३८२	३५०	३३१	३६७
एप्रिल २०१९	३२४	३०७	३३२	३२७	३२७	३८६	३६०	३३६	३१७	३५८
मे २०१९	३२४	३०८	३४१	३३२	३३२	३८९	३६९	३४१	३२०	३६०
जून २०१९	३२७	३०९	३३९	३३१	३४२	३९३	३७३	३४४	३२१	३६०
जुलै २०१९	३३०	३१२	३४०	३३५	३५१	४०३	३८२	३५१	३२१	३६२
ऑगस्ट २०१९	३३२	३१३	३४०	३४१	३४९	४०३	३८६	३५३	३२०	३६४
सप्टेंबर २०१९	३४८	३२१	३४०	३४१	३४९	४०३	३८६	३५३	३२९	३६९
ऑक्टोबर २०१९	३४९	३२२	३५०	३४७	३५६	४०५	३८९	३५५	३४५	३७५
नोव्हेंबर २०१९	३५०	३२२	३५५	३५०	३५८	४०७	३९८	३५८	३४८	३७७
डिसेंबर २०१९	३४८	३२२	३५०	३४७	३५३	४०५	३९५	३५७	३५५	३८०

आधार - श्रम केंद्र, सिमला, भारत सरकार

@ ९ महिन्यांची सरासरी

परिशिष्ट ४.७

महाराष्ट्रातील निवडक केंद्रांमधील औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष - २००१) (राज्य केंद्रे)

वर्ष / महिना	अकोला		कोल्हापूर		जळगाव		नांदेड		औरंगाबाद	
	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
भारांक	**४५.८८**	**१००.००**	**४८.२२**	**१००.००**	**४७.७६**	**१००.००**	**४९.०५**	**१००.००**	**४०.८९**	**१००.००**
२००९-१०	१५६	१६१	१६९	१६४	१७२	१६७	१६९	१७४	१७१	१६४
२०१०-११	१७०	१७५	१९१	१८४	१९५	१८६	१८७	२००	१८८	१८३
२०११-१२	१८३	१८८	२१७	२०७	२१८	२०६	२१५	२२७	२१२	२०६
२०१२-१३	२१०	२१६	२३६	२२६	२४१	२३०	२३२	२५१	२३९	२३४
२०१३-१४	२३१	२३८	२५८	२४५	२६२	२५१	२६१	२७५	२६६	२५८
२०१४-१५	२२०	२४३	२६२	२५५	२६६	२६१	२७०	२८९	२७६	२७३
२०१५-१६	२५०	२६२	२७६	२७०	२७८	२७२	३०४	३१४	२९६	२९२
२०१६-१७	२६७	२८२	२८८	२८१	२८६	२८५	३१८	३३१	३०३	३०८
२०१७-१८	२७६	३११	२८४	२९६	२८२	३०३	३०५	३४३	२९३	३२४
२०१८-१९	२७७	३३२	२८४	३१०	२८५	३१८	३०५	३५९	२९४	३३७
२०१९-२०@	२९४	३५६	३०६	३३०	३०८	३३९	३४०	३९२	३१७	३५५
एप्रिल २०१९	२८२	३५१	२९७	३२३	२९७	३३३	३२६	३८१	३०६	३५०
मे २०१९	२८७	३५३	२९७	३२३	२९४	३३२	३३१	३८३	३०७	३५१
जून २०१९	२९०	३५४	३०३	३२६	२९७	३३३	३३७	३८६	३१२	३५३
जुलै २०१९	२९३	३५६	३०३	३३०	३०३	३३७	३४०	३९३	३१२	३५४
ऑगस्ट २०१९	२९३	३५५	३०२	३२९	३०८	३३७	३४०	३९२	३१७	३५४
सप्टेंबर २०१९	२९३	३५५	३०६	३३०	३१३	३४०	३३८	३९२	३१७	३५५
ऑक्टोबर २०१९	३००	३५९	३१२	३३४	३१७	३४३	३४७	३९७	३२३	३५८
नोव्हेंबर २०१९	३०१	३६२	३१७	३३८	३२३	३४७	३५०	३९९	३२७	३६१
डिसेंबर २०१९	३०३	३६३	३२१	३४०	३२३	३४८	३५५	४०२	३३०	३६३

आधार - कामगार आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

@ ९ महिन्यांची सरासरी

परिशिष्ट ४.८

महत्त्वाच्या किंमती निर्देशांकांवर आधारित चलनवाढीचे दर

वर्ष / महिना	चलनवाढीचे दर		
	औद्योगिक कामगारांसाठी अखिल भारतीय ग्राहक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष - २००१)	शेत मजुरांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष - १९८६-८७)	ग्रामीण मजुरांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष — १९८६-८७)
(१)	(२)	(४)	(५)
२००९-१०	१२.४	१३.९	१३.८
२०१०-११	१०.४	१०.०	१०.०
२०११-१२	८.४	८.२	८.३
२०१२-१३	१०.४	१०.०	१०.२
२०१३-१४	९.७	११.७	११.५
२०१४-१५	७.९	६.६	६.९
२०१५-१६	५.६	४.४	४.६
२०१६-१७	४.१	४.२	४.२
२०१७-१८	३.१	२.२	२.३
२०१८-१९	५.४	२.१	२.२
२०१९-२०@	७.८	७.३	७.१
एप्रिल २०१९	८.३	५.०	४.८
मे २०१९	८.७	५.५	५.५
जून २०१९	८.६	६.३	६.१
जुलै २०१९	६.०	६.२	६.०
ऑगस्ट २०१९	६.३	६.४	६.२
सप्टेंबर २०१९	७.०	७.३	७.२
ऑक्टोबर २०१९	७.६	८.१	७.९
नोव्हेंबर २०१९	८.६	९.४	९.२
डिसेंबर २०१९	९.६	११.१	१०.६

आधार - श्रम केंद्र, सिमला, भारत सरकार. @ ९ महिन्यांची सरासरी

टीप - चलनवाढ दर = मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा चालू कालावधीतील निर्देशांकात झालेली टक्केवारीतील वाढ

परिशिष्ट ४.९

अखिल भारतीय घाऊक किंमतींचे निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष - २०११-१२)

वर्ष/ महिना	प्राथमिक वस्तू	इंधन व वीज	निर्मित वस्तू	सर्व वस्तू	चलनवाढ
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
भारांक	**२२.६२**	**१३.१५**	**६४.२३**	**१००.००**	
२०१२-१३	१११.४	१०७.१	१०५.३	१०६.९	--
२०१३-१४	१२२.४	११४.७	१०८.५	११२.५	५.२
२०१४-१५	१२५.१	१०७.७	१११.२	११३.९	१.३
२०१५-१६	१२४.६	८६.५	१०९.२	१०९.७	(-) ३.७
२०१६-१७	१२८.९	८६.३	११०.७	१११.६	३.६
२०१७-१८	१३०.६	९३.३	११३.८	११४.९	२.९
२०१८-१९	१३४.२	१०४.१	११७.९	११९.८	४.३
२०१९-२०@	१४३.६	१०१.९	११८.१	१२१.७	१.५
एप्रिल २०१९	१३९.३	१०२.८	११८.५	१२१.१	३.२
मे २०१९	१४०.३	१०४.४	११८.६	१२१.६	२.८
जून २०१९	१४१.०	१०२.२	११८.५	१२१.५	२.०
जुलै २०१९	१४२.८	१००.६	११८.०	१२१.३	१.२
ऑगस्ट २०१९	१४४.०	१०१.२	११७.८	१२१.५	१.२
सप्टेंबर २०१९	१४३.०	१००.६	११७.९	१२१.३	०.३
ऑक्टोबर २०१९	१४५.५	१०२.३	११७.८	१२२.०	०.०
नोव्हेंबर २०१९*	१४७.३	१०१.३	११७.८	१२२.३	०.६
डिसेंबर २०१९*	१४८.८	१०१.३	११८.०	१२२.८	२.६

आधार - आर्थिक सल्लागार यांचे कार्यालय, वाणिज्य व उद्योग मंत्रालय, भारत सरकार   @ ९ महिन्यांची सरासरी   * अस्थायी

परिशिष्ट ४.१०

जिल्हावार शिधापत्रिकांची संख्या (३१ डिसेंबर, २०१९ रोजी)

जिल्हा	पिवळी	केशरी			अन्नपूर्णा	शुभ्र	एकूण शिधापत्रिका
		प्राधान्य कुटुंब केशरी	प्राधान्य कुटुंब शेतकरी	बिगर प्राधान्य कुटुंब केशरी			
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
मुंबई / ठाणे शिधावाटप क्षेत्र	४४,९०३	१८,७५,१४२	०	१३,५९,७८३	९१	९,१२,७४१	४१,९२,६६०
ठाणे	१,०२,७८१	४०,७८६	०	६१,७७५	०	८,५४६	२,१३,८८८
पालघर	१,९६,८९८	१,८७,७६०	०	२,५७,९९३	१,१०६	४०,३२३	६,८४,०८०
रायगड	१,८३,३७५	२,३८,८२४	०	२,०९,८५६	०	१,११,४१७	७,४३,४७२
रत्नागिरी	१,०७,९७८	२,०७,६५६	०	७३,५९७	३७३	४२,९९९	४,३२,६०३
सिंधुदुर्ग	६९,३०३	१,०६,७७९	०	३५,०७४	०	२१,१६८	२,३२,३२४
नाशिक	४,८४,००७	२,९१,९२४	०	४,५१,८८३	०	८७,३८५	१३,१५,१९९
धुळे	२,१९,८३९	७३,४४१	०	१,२८,२९२	०	१७,२८७	४,३८,८५९
नंदुरबार	२,०७,२८६	४६,६८४	०	७५,९८१	०	७,७५५	३,३७,७०६
जळगाव	३,५२,३४०	२,५५,७०७	०	३,१२,६४९	०	७४,४५१	९,९५,१४७
अहमदनगर	३,४८,२१७	३,६०,३९२	०	३,३८,१७४	०	५४,४१७	११,०१,२००
पुणे	२,१२,५७६	७,६७,५५१	०	७,६२,४५१	०	२,०९,५५९	१९,५२,१३७
सातारा	१,४२,६१७	२,८४,५७१	०	२,४४,०९५	०	५७,२९३	७,२८,५७६
सांगली	९६,५९२	२,९५,९४४	०	२,३६,३६९	४४४	७७,९८३	७,०७,३३२
सोलापूर	२,३६,२६८	२,५९,९४६	०	३,१८,१७६	६०३	७४,४९३	८,८९,४८६
कोल्हापुर	१,९८,९९६	३,६१,१८८	०	३,१८,९९२	०	९५,२६६	९,७४,४४२
औरंगाबाद	२,४७,३२६	१,९९,५६९	९५,१९२	२,४०,५१४	२,०७९	१२,१९५	७,९६,८७५
जालना	१,५६,५९९	१,४५,९०२	३७,०२३	३४,२२५	१,०८८	२,४३८	३,७७,२७५
परभणी	१,१५,७९९	१,४१,५२५	६९,१३७	७८,११९	१,५२७	३,०७१	४,०९,१७८
हिंगोली	८८,२२६	९२,९१९	३०,४७५	३५,८८४	४८५	२,४६०	२,५०,४४९
बीड	२,८८,९११	१,६८,००९	९४,२२३	१,०७,४८७	२,२३६	१३,८६५	६,७४,७३१
नांदेड	८०,१९५	४,२६,४३२	१,२२,१३५	१,१२,१५२	१,६८९	११,७९०	७,५४,३९३
उस्मानाबाद	१,४४,७६४	९७,०६३	७८,२०९	४२,२६७	०	११,९०२	३,७४,२०५
लातूर	१,२८,००९	२,०१,३८७	६६,३७३	७८,९२७	०	२०,२५९	४,९४,९५५
बुलढाणा	२,०५,४७५	१,६३,९७०	८९,०१९	९२,१४२	०	२२,५४१	५,७३,१४७
अकोला	१,१५,८८६	१,०४,९७०	५०,८३२	१,४०,४४४	३५२	२१,७५०	४,३४,२३४
वाशिम	१,०८,०९२	२९,०१६	५३,०१७	९९,६८२	०	१४,२३९	३,०४,०४६
अमरावती	१,२१,९५३	८५,६७९	१,२६,७७५	१,२२,७४०	०	२४,४४२	४,८१,५८९
यवतमाळ	२,७७,५००	१,५१,९६४	७०,९५३	१,४०,६३१	१,१४९	२२,०४२	६,६४,२३९
वर्धा	४४,९४४	१,८६,८४७	४१,५०३	५१,४५७	०	११,७२७	३,३६,४७८
नागपूर	१,९०,३५३	५,३७,९०५	०	३,६९,२८१	०	७८,३४०	११,७५,८७९
भंडारा	१,४१,०२१	७१,६६०	०	४३,९९८	०	१४,४४७	२,७१,१२६
गोंदिया	१,५९,६७६	९६,०११	०	९६,९६७	०	८,२६९	३,६०,९२३
चंद्रपुर	१,३७,०२३	२,५४,३६५	०	४६,९३२	०	२०,९१४	४,५९,२३४
गडचिरोली	१,३१,६२१	६३,२८८	०	३५,७४९	०	७,३९७	२,३८,०५५
महाराष्ट्र राज्य	**६०,८७,३४९**	**८८,७२,७७६**	**१०,२४,८६६**	**७१,५४,७३८**	**१३,२२२**	**२२,१७,१७१**	**२,५३,७०,१२२**

आधार - अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ४.११

अधिकृत शिधावाटप / रास्त भाव दुकानांना वितरण केलेला तांदूळ व गहू

(लाख मे.टन)

वर्ष	तांदूळ			गहू		
	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र	इतर जिल्हे	एकूण (२) + (३)	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र	इतर जिल्हे	एकूण (५) + (६)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
२००१-०२ (एकूण)	०.०२	५.१६	५.१८	०.०५	८.४८	८.५३
पैकी, लसाविव्य	०.०२	५.००	५.०२	०.०४	८.२७	८.३१
२०१३-१४ (एकूण)	१.६८	१५.९२	१७.६०	१.९५	१८.५१	२०.४६
पैकी , लसाविव्य/राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम, २०१३	०.४८	१२.३४	१२.८२	०.५५	१३.५८	१४.१३
२०१४-१५ (एकूण)	२.१३	१७.९२	२०.०५	२.९३	२२.७२	२५.६५
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	१.८३	१६.७७	१८.६०	२.६०	२१.२२	२३.८२
२०१५-१६ (एकूण)	२.२८	१९.१५	२१.४३	२.९२	२२.१७	२५.०९
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	२.२८	१८.३४	२०.६२	२.९२	२०.९१	२३.८३
२०१६-१७ (एकूण)	२.०२	१८.१३	२०.१५	३.०१	२३.०७	२६.०८
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	२.०२	१६.९२	१८.९४	३.०१	२१.१५	२४.१६
२०१७-१८ (एकूण)	२.१४	१८.००	२०.१४	३.२०	२२.४०	२५.६०
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	२.१४	१६.८१	१८.९५	३.२०	२०.६१	२३.८१
२०१८-१९ (एकूण)	२.१४	१६.२२	१८.३६	३.१९	२०.२४	२३.४३
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	२.१४	१५.२६	१७.४०	३.१९	१८.५२	२१.७१
२०१९-२० (एकूण) +	१.०८	११.५७	१२.६५	१.६०	१४.८०	१६.४०
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	१.०८	१०.९९	१२.०७	१.६०	१३.८१	१५.४१

आधार - अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन. + डिसेंबर पर्यंत

टीप - १. लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था (लसाविव्य) अंतर्गत व राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३ अंतर्गत आकडेवारीमध्ये अंत्योदय अन्न योजनेची आकडेवारी समाविष्ट केलेली आहे.

२. फेब्रुवारी, २०१४ पासून प्राधान्य गट कुटुंब व अंत्योदय अन्न योजना लाभार्थ्यांना राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियम, २०१३ अंतर्गत नियतन प्राप्त होत आहे.

परिशिष्ट ४.१२

भारत सरकारकडून राज्याला मिळालेले नियतन

(लाख मे.टन)

वर्ष	तांदूळ	गहू
(१)	(२)	(३)
२००१-०२ (एकूण)	९.२३	१७.१३
पैकी, लसाविव्य	६.५५	१२.१६
२०१३-१४ (एकूण)	२१.९६	२५.१९
पैकी , लसाविव्य / राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	१४.४१	१५.९६
२०१४-१५ (एकूण)	२१.५७	२७.४७
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	१९.७८	२५.२८
२०१५-१६ (एकूण)	२१.३०	२७.३७
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	२०.३०	२५.८८
२०१६-१७ (एकूण)	२१.५६	२८.००
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	२०.२१	२५.८४
२०१७-१८ (एकूण)	२१.५१	२७.९७
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	२०.२१	२५.८४
२०१८-१९ (एकूण)	२१.३८	२७.८९
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	२०.२०	२५.८४
२०१९-२० (एकूण) +	१६.००	२०.८५
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	१५.१६	१९.३८

आधार - अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन. + डिसेंबर पर्यंत

टीप - १. लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था (लसाविव्य) अंतर्गत व राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३ अंतर्गत आकडेवारीमध्ये अंत्योदय अन्न योजनेची आकडेवारी समाविष्ट केलेली आहे.

२. फेब्रुवारी, २०१४ पासून प्राधान्य गट कुटुंब व अंत्योदय अन्न योजना लाभार्थ्यांना राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियम, २०१३ अंतर्गत नियतन प्राप्त होत आहे.

परिशिष्ट ४.१३

जिल्हावार उपलब्ध गोदामांची संख्या, क्षमता व रास्त भाव दुकानांची संख्या

जिल्हा	उपलब्ध गोदामे (डिसेंबर, २०१९ पर्यंत)		रास्त भाव दुकानांची संख्या (डिसेंबर, २०१९ पर्यंत)
	संख्या	क्षमता (मे.टन)	
(१)	(२)	(३)	(४)
मुंबई	७	५,४८१	३,९४४
ठाणे	१५	७,५००	५९१
पालघर	२१	८,९००	१,०८२
रायगड	३०	२९,२८५	१,३९६
रत्नागिरी	२८	१५,९१०	९५६
सिंधुदुर्ग	१९	१०,४६०	४३०
नाशिक	३१	१७,७००	२,६०९
धुळे	२१	१२,८२०	९८१
नंदुरबार	२२	११,०००	१,०६१
जळगाव	३५	२९,०६०	१,९३३
अहमदनगर	३५	३६,२००	१,८८३
पुणे	२२	२१,५८०	२,९०६
सातारा	३५	२३,८५०	१,६५६
सांगली	३०	१९,९३०	१,३५७
सोलापूर	३८	४५,८०४	१,८७२
कोल्हापुर	२२	१७,५५०	१,५७२
औरंगाबाद	१६	१९,६२६	१,८०१
जालना	११	१६,९००	१,२७९
परभणी	१८	१०,४३०	१,४५१
हिंगोली	१०	१०,३४०	७९६
बीड	३४	३०,९६०	१,९६४
नांदेड	४४	२२,७४०	१,७२०
उस्मानाबाद	२३	१७,७००	१,०७४
लातूर	२५	२१,७४०	१,३४७
बुलढाणा	३३	१४,०८०	१,७१०
अकोला	१९	१३,२४०	९६५
वाशिम	१८	१०,६२०	८७१
अमरावती	३७	२०,०२०	१,९१४
यवतमाळ	३२	२०,२६०	१,८८१
वर्धा	१४	८,७८५	८४८
नागपूर	४७	३३,७८३	१,९६१
भंडारा	१७	१०,१३०	८९३
गोंदिया	१३	१२,२१०	९९८
चंद्रपुर	२९	१८,६८०	१,५२६
गडचिरोली	३२	२०,५००	१,१९५
महाराष्ट्र राज्य	**८८३**	**६,४५,७७४**	**५२,४२३**

आधार - अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ४.१४

अंत्योदय अन्न योजनेअंतर्गत सन २०१८-१९ करीता अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वितरण

(मे.टन)

जिल्हा	राज्य शासनाचे नियतन			भारतीय अन्न महामंडळाकडून उचल		
	तांदूळ	गहू	एकूण	तांदूळ	गहू	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
मुंबई	४,०९७	४,१५८	८,२५५	३,१९८	३,१८७	६,३८५
ठाणे	१४,०८०	५,८३१	१९,९११	१३,५९४	५,६०९	१९,२०३
पालघर	२८,६३९	११,८६२	४०,५०१	२७,२३८	११,५६७	३८,८०५
रायगड	२४,२९१	९,७१४	३४,००५	२३,५४१	९,४४४	३२,९८४
रत्नागिरी	१२,८५८	५,३२५	१८,१८३	११,२६९	४,७५९	१६,०२८
सिंधुदुर्ग	७,२९०	३,०१६	१०,३०६	६,६२५	२,८१०	९,४३५
नाशिक	३५,१३५	४०,९३०	७६,०६५	३२,७५६	३५,५९७	६८,३५३
धुळे	१६,०२५	१६,३२५	३२,३५०	१५,१२७	१४,०९९	२९,२२६
नंदुरबार	३१,४२६	१३,३१९	४४,७४५	२९,७९८	११,८८६	४१,६८५
जळगाव	२६,८३३	३०,९५५	५७,७८८	२५,९३८	२८,७५९	५४,६९७
अहमदनगर	१८,४४२	२१,०७४	३९,५१६	१३,५५४	१४,५६२	२८,११६
पुणे ग्रामीण	९,७४१	१२,९८७	२२,७२८	७,७८६	९,४९१	१७,२७७
पुणे शहर	२,१५१	२,८६८	५,०१९	१,२८५	१,७६०	३,०४५
सातारा	५,७९९	७,७३१	१३,५३०	५,३५३	७,३६५	१२,७१८
सांगली	५,९९७	७,९९८	१३,९९५	५,३८०	७,०५३	१२,४३३
सोलापुर ग्रामीण	१२,४७८	१६,६२९	२९,१०७	८,९६८	१२,१२९	२१,०९७
सोलापुर शहर	१,३१७	१,७५२	३,०६९	७१५	१,०५८	१,७७३
कोल्हापुर	१०,१४०	१३,५२४	२३,६६४	९,२२८	१२,३०६	२१,५३४
औरंगाबाद	१२,९०५	१६,७११	२९,६१६	१०,९०४	१३,७५३	२४,६५७
जालना	८,०५९	१०,४२८	१८,४८७	५,७५५	७,९००	१३,६५६
परभणी	८,३५५	१०,८१९	१९,१७४	६,६२१	८,९८८	१५,६०९
हिंगोली	६,०१२	७,७८७	१३,७९९	५,६४८	७,३६५	१३,०१३
बीड	७,७५८	१०,०५०	१७,८०८	७,११२	९,२४८	१६,३६०
नांदेड	१५,०८४	१९,५४४	३४,६२८	१२,१७०	१६,०६२	२८,२३२
उस्मानाबाद	७,२४५	९,३८६	१६,६३१	५,८३६	७,७३२	१३,५६७
लातुर	७,६८५	९,९५३	१७,६३८	७,५४८	९,०९५	१६,६४४
अमरावती	२२,५६८	२८,६६०	५१,२२८	२२,५६८	२७,६५३	५०,२२१
अकोला	३,३६८	१५,४९३	१८,८६१	३,३६९	१४,४४१	१७,८१०
वाशिम	३,३४९	१४,९९०	१८,३३९	३,३५५	१४,८०४	१८,१५९
बुलढाणा	५,३१७	२२,६१२	२७,९२९	४,६६६	१९,३२७	२३,९९३
यवतमाळ	२४,७९९	३०,०१४	५४,८१३	२२,८४७	२७,६६४	५०,५११
नागपुर ग्रामीण	१७,०७६	१२,७९८	२९,८७४	१६,३७०	११,०३७	२७,४०७
नागपुर शहर	९,४७७	७,१०७	१६,५८४	८,९७९	६,६७७	१५,६५६
वर्धा	१०,७८२	८,०८८	१८,८७०	१०,१३८	८,०८८	१८,२२६
भंडारा	२२,७५३	४,३९७	२७,१५०	२२,४७६	४,६५६	२७,१३२
गोंदिया	२७,३११	५,२९१	३२,६०२	२६,९७९	५,६०९	३२,५८८
चंद्रपुर	३२,३१६	२४,२३७	५६,५५३	३२,२३१	२४,१९८	५६,४२९
गडचिरोली	३३,२७९	५,५५०	३८,८२९	३२,५४६	५,५४८	३८,०९४
महाराष्ट्र राज्य	**५,५२,२३७**	**४,९९,९१३**	**१०,५२,१५०**	**५,०९,४७१**	**४,४३,२८५**	**९,५२,७५६**

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ४.१४ (पुढे चालू)
अंत्योदय अन्न योजनेअंतर्गत सन २०१८-१९ करीता अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वितरण

(मे.टन)

जिल्हा	गोदामांमधून रास्त भाव दुकानांद्वारे उचल		
	तांदूळ	गहू	एकूण
(१)	(८)	(९)	(१०)
मुंबई	३,१९८	३,१८७	६,३८५
ठाणे	१३,४०२	५,५५०	१८,९५२
पालघर	२७,२२६	११,४२३	३८,६४९
रायगड	२३,५४२	९,४४४	३२,९८५
रत्नागिरी	१०,६१०	४,३७४	१४,९८४
सिंधुदुर्ग	६,५५४	२,६९५	९,२४९
नाशिक	३२,१९८	३५,०६०	६७,२५९
धुळे	१५,१४७	१४,४९५	२९,६४२
नंदुरबार	२८,०४७	११,६०३	३९,६५०
जळगाव	२४,५०३	२६,८३०	५१,३३३
अहमदनगर	१३,५५४	१४,५६२	२८,११६
पुणे ग्रामीण	७,७४८	९,७५४	१७,५०२
पुणे शहर	१,२८५	१,७६०	३,०४५
सातारा	५,६८९	७,२६४	१२,९५३
सांगली	५,२७४	७,०२१	१२,२९५
सोलापुर ग्रामीण	९,२५५	११,१२३	२०,३७८
सोलापुर शहर	७८०	१,०५८	१,८३८
कोल्हापुर	९,२२९	१२,३३४	२१,५६३
औरंगाबाद	१०,२७५	१३,२५४	२३,५२९
जालना	५,५४०	७,३९७	१२,९३७
परभणी	५,७८८	८,४५५	१४,२४३
हिंगोली	५,३०४	६,९६६	१२,२७०
बीड	७,०४१	९,१८३	१६,२२४
नांदेड	११,२११	१४,६८५	२५,८९६
उस्मानाबाद	५,७९३	७,६९१	१३,४८३
लातुर	७,३४७	९,३७४	१६,७२१
अमरावती	२२,४६१	२७,५७९	५०,०४०
अकोला	३,२८५	१४,०२७	१७,३११
वाशिम	३,०६०	१४,३५१	१७,४११
बुलढाणा	४,८६७	१८,९०१	२३,७६८
यवतमाळ	२१,३०२	२६,४९५	४७,७९७
नागपुर ग्रामीण	१६,७५७	१२,३१६	२९,०७३
नागपुर शहर	८,८६५	६,६९५	१५,५६०
वर्धा	९,६७६	७,३४६	१७,०२२
भंडारा	२१,९६०	४,८५७	२६,८१७
गोंदिया	२६,५८६	५,५१६	३२,१०२
चंद्रपुर	३१,५१३	२४,०६८	५५,५८२
गडचिरोली	३२,८०६	५,४८६	३८,२९१
महाराष्ट्र राज्य	**४,९८,६७७**	**४,३४,१७८**	**९,३२,८५५**

आधार – अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ४.१५

अंत्योदय अन्न योजनेअंतर्गत सन २०१९-२० करिता डिसेंबर पर्यंत अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वितरण

(मे.टन)

जिल्हा	राज्य शासनाचे नियतन			भारतीय अन्न महामंडळाकडून उचल		
	तांदूळ	गहू	एकूण	तांदूळ	गहू	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
मुंबई	३,५५५	३,००६	६,५६१	२,४९२	२,०७५	४,५६६
ठाणे	१०,५४२	४,८३०	१५,३७२	९,८३६	४,६६४	१४,५००
पालघर	२१,१४१	९,६९३	३०,८३४	१९,५२१	८,९१५	२८,४३५
रायगड	१८,२५२	७,२९९	२५,५५१	१८,७४९	७,२९९	२६,०४८
रत्नागिरी	९,५२२	४,३६५	१३,८८७	८,०४६	३,६६७	११,७१३
सिंधुदुर्ग	५,३७३	२,४६३	७,८३६	४,९२४	२,०६६	६,९९०
नाशिक	१८,५२८	३८,६७६	५७,२०४	१६,१८१	३३,७८२	४९,९६३
धुळे	८,५६२	१५,७४७	२४,३०९	७,३८२	१४,०८४	२१,४६६
नंदुरबार	१९,२०६	१४,४००	३३,६०६	१७,३०४	१३,०५८	३०,३६२
जळगाव	१४,८७७	२८,५१८	४३,३९५	१२,३२७	२४,७९४	३७,१२१
अहमदनगर	९,५८८	२०,०२२	२९,६१०	८,२५८	१६,०३१	२४,२८९
पुणे ग्रामीण	६,३५४	१०,७४६	१७,१००	४,४८८	७,१९०	११,६७८
पुणे शहर	१,१७०	१,९८०	३,१५०	९८१	१,५७४	२,५५५
सातारा	३,७०५	६,२६७	९,९७२	३,२७८	५,१०१	८,३७९
सांगली	३,८१९	६,४६५	१०,२८४	२,८१५	४,३९०	७,२०५
सोलापुर ग्रामीण	६,६७८	११,३०४	१७,९८२	५,८६०	८,६०३	१४,४६३
सोलापुर शहर	७११	१,२०६	१,९१७	५५०	८१५	१,३६६
कोल्हापुर	६,३८४	१०,८०३	१७,१८७	६,१९६	१०,२१८	१६,४१४
औरंगाबाद	८,९०४	१३,३५६	२२,२६०	७,३५६	१०,४९४	१७,८५०
जालना	५,५६५	८,३४९	१३,९१४	४,६०७	६,८१२	११,४१८
परभणी	५,७६९	८,६५५	१४,४२४	४,५८५	६,८५९	११,४४३
हिंगोली	४,१५८	६,२३७	१०,३९५	२,९९८	४,२४९	७,२४७
बीड	५,३६१	८,०४६	१३,४०७	३,१८४	३,९८८	७,१७२
नांदेड	१०,२८१	१५,४२३	२५,७०४	८,७५८	१२,८६९	२१,६२८
उस्मानाबाद	५,०१०	७,५१२	१२,५२२	३,७६८	५,१९१	८,९५९
लातुर	५,३१०	७,९६२	१३,२७२	४,५५६	७,३३५	११,८९२
अमरावती	२१,९८७	१६,४८८	३८,४७५	१६,३७७	१६,५८७	३२,९६४
अकोला	८,११५	६,०८७	१४,२०२	७,०८५	४,९२२	१२,००७
वाशिम	८,६९४	६,५२५	१५,२१९	६,६९२	३,८३५	१०,५२८
बुलढाणा	११,९७६	८,९८२	२०,९५८	८,५७४	८,३०२	१६,८७६
यवतमाळ	२३,५१७	१७,६४०	४१,१५७	२१,५९१	१६,११३	३७,७०४
नागपुर ग्रामीण	१३,२९३	९,९६३	२३,२५६	१२,३३७	९,०८९	२१,४२६
नागपुर शहर	७,२६३	५,४४५	१२,७०८	७,०८५	५,२९१	१२,३७६
वर्धा	८,१५४	६,१२०	१४,२७४	७,३९८	५,७५५	१३,१५३
भंडारा	१४,७६६	५,६३७	२०,४०३	१३,१८६	५,५३७	१८,७२३
गोंदिया	१८,००३	६,८७३	२४,८७६	१७,४३७	६,६७२	२४,१०९
चंद्रपुर	२४,३९९	१८,३०६	४२,७०५	२०,२१८	१६,२७२	३६,४९०
गडचिरोली	२२,२९०	६,९६०	२९,२५०	१८,३४८	५,९३९	२४,२८७
महाराष्ट्र राज्य	**४,००,७८२**	**३,८८,३५६**	**७,८९,१३८**	**३,४५,३२९**	**३,३०,४३५**	**६,७५,७६४**

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ४.१५ (पुढे चालू)
अंत्योदय अन्न योजनेअंतर्गत सन २०१९-२० करिता डिसेंबर पर्यंत अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वितरण

(मे.टन)

जिल्हा	गोदामांमधून रास्त भाव दुकानांद्वारे उचल		
	तांदूळ	गहू	एकूण
(१)	(८)	(९)	(१०)
मुंबई	२,४२५	२,०१३	४,४३८
ठाणे	९,७५८	४,६६०	१४,४१८
पालघर	१९,५५७	८,९५५	२८,५१२
रायगड	१७,५६२	७,२९९	२४,८६१
रत्नागिरी	७,५२७	३,५१२	११,०३९
सिंधुदुर्ग	४,४२०	२,०२१	६,४४१
नाशिक	१५,७८५	३३,१६२	४८,९४७
धुळे	७,२५८	१३,४३७	२०,६९५
नंदुरबार	११,६६९	९,११४	२०,७८४
जळगाव	१३,६१४	२५,४३६	३९,०५०
अहमदनगर	८,३९९	१७,३५९	२५,७५७
पुणे ग्रामीण	४,४२८	७,०१८	११,४४६
पुणे शहर	९५८	१,५२७	२,४८५
सातारा	३,५६०	५,३७७	८,९३७
सांगली	२,९०५	४,४१४	७,३१९
सोलापुर ग्रामीण	५,९५८	९,५३७	१५,४९५
सोलापुर शहर	५५०	८१५	१,३६६
कोल्हापुर	६,२३२	१०,१६९	१६,४०१
औरंगाबाद	७,१४२	१०,११०	१७,२५२
जालना	५,०७६	६,७३८	११,८१४
परभणी	४,४८८	६,६९७	११,१८५
हिंगोली	३,१८९	४,४२५	७,६१४
बीड	३,१८४	३,९८८	७,१७२
नांदेड	८,७५८	१२,८६९	२१,६२८
उस्मानाबाद	३,७९६	५,१०७	८,९०२
लातुर	४,४८७	७,०८९	११,५७६
अमरावती	१३,४१३	१३,६९६	२७,१०९
अकोला	७,३४१	५,३४४	१२,६८५
वाशिम	७,६१६	५,५४९	१३,१६४
बुलढाणा	६,६६०	६,८००	१३,४६०
यवतमाळ	२०,१३३	१५,३३५	३५,४६७
नागपुर ग्रामीण	१३,००९	९,६९८	२२,७०७
नागपुर शहर	७,०४८	५,२९१	१२,३३९
वर्धा	७,९६९	५,९९१	१३,९६०
भंडारा	१४,२३९	५,९१०	२०,१४९
गोंदिया	१७,२७७	६,६३९	२३,९१६
चंद्रपुर	१९,३३९	१४,४३२	३३,७७२
गडचिरोली	१८,०४०	५,१२४	२३,१६३
महाराष्ट्र राज्य	**३,३४,७६७**	**३,२२,६५६**	**६,५७,४२३**

आधार – अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

टिप: आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे एकूण बेरजा जुळतीलच असे नाही.

५
लोकवित्त

५. लोकवित्त

५.१ अर्थसंकल्प हे शासनाचे वार्षिक वित्तविषयक विवरणपत्र असून त्यामध्ये येणाऱ्या वर्षाकरीता अंदाज, चालू वर्षाकरीता सुधारित अंदाज आणि मागील वर्षाकरीता प्रत्यक्ष रकमांचा समावेश असतो. आर्थिक विकास आणि समाज कल्याणाचा विचार करुन अर्थसंकल्प तयार करताना खर्चाचे कल ओळखून निधीचे वाटप केले जाते. महसुली तूट, वित्तीय तूट, ऋणभार, इत्यादी वित्तीय निर्देशकांनी राजकोषीय उत्तरदायित्वाच्या कायद्याच्या मर्यादांचे पालन केले पाहिजे.

अर्थसंकल्प २०१९-२०

५.२ अर्थसंकल्पीय अंदाज २०१९-२० नुसार ₹ २६७ कोटी अर्थसंकल्पीय तूट अपेक्षित आहे. मागील वर्षाच्या तुलनेत २०१९-२० मध्ये एकूण उत्पन्नात व एकूण खर्चात अनुक्रमे ८.६ टक्के व ८.५ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. महसुली जमेत व महसुली खर्चात मागील वर्षाच्या तुलनेत अनुक्रमे ९.८ टक्के व ११.१ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. मागील वर्षाच्या तुलनेत भांडवली जमेत ४.५ टक्के वाढ तर भांडवली खर्चात २.७ टक्के घट अपेक्षित आहे. महत्वाचे वित्तीय निर्देशक तक्ता ५.१ मध्ये व दृष्टीक्षेपात अर्थसंकल्प परिशिष्ट ५.१ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ५.१ महत्वाचे वित्तीय निर्देशक

(₹ कोटी)

तपशील	२०१७-१८ (प्रत्यक्ष)	२०१८-१९ (सुअं)	२०१९-२० (अअं)
१. महसुली जमा	२,४३,६५४	२,८६,५००	३,१४,६४०
एकुण जमेशी टक्केवारी	(८५.२)	(७६.९)	(७७.८)
२. महसुली खर्च	२,४१,५७१	३,०१,४६०	३,३४,९३३
एकूण खर्चाशी टक्केवारी	(८४.२)	(८०.८)	(८२.७)
३. महसुली तूट (२-१)	(-) २,०८२	१४,९६०	२०,२९३
स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी	(-) ०.१	०.६	०.७
४. भांडवली जमा	४२,४५८	८५,९९२	८९,८८७
एकुण जमेशी टक्केवारी	(१४.८)	(२३.१)	(२२.२)
५. भांडवली खर्च	४५,१९८	७१,७७५	६९,८६१
एकुण खर्चाशी टक्केवारी	(१५.८)	(१९.२)	(१७.३)
६. एकूण जमा (१+४)	२,८६,१११	३,७२,४९२	४,०४,५२७
७. एकूण खर्च (२+५)	२,८६,७६९	३,७३,२३५	४,०४,७९४
८. अर्थसंकल्पीय तूट (७-६)	६५७	७४३	२६७
९. राजकोषीय तूट	२३,९६१	५६,०५३	६१,६७०
स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी	१.०	२.१	२.१
१०. प्राथमिक तूट	(-)९,०५७	२२,१२४	२६,४६३
स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी	(-) ०.४	०.८	०.९

सुअं- सुधारित अंदाज अअं- अर्थसंकल्पीय अंदाज
टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही
आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

महसुली जमा

५.३ महसुली जमेमध्ये राज्याच्या स्वत:च्या स्रोतापासून जमा आणि केंद्रीय अनुदाने व केंद्रीय करातील हिस्सा यांचा समावेश असतो. सन २०१९-२० (अअं) मध्ये अपेक्षित महसुली जमा ₹ ३,१४,६४० कोटी (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या १०.९ टक्के) असून एकूण जमेमध्ये महसुली जमेचा हिस्सा ७७.८ टक्के आहे. राज्याकरीता स्वत:च्या स्रोतापासून अपेक्षित जमा म्हणजेच स्वत:चा कर महसूल, व्याजाच्या जमा रकमा आणि इतर करेतर महसूल ₹ २,२७,६३१ कोटी (७२.३ टक्के हिस्सा) आहे. मागील वर्षाच्या तुलनेत स्वत:च्या कर महसुलात ११.६ टक्के आणि केंद्रीय करातील हिश्श्यात १०.९ टक्के अपेक्षित वाढीमुळे कर महसुलात ११.५ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. एकूण करेतर महसुलात मागील वर्षाच्या तुलनेत १.४ टक्के घट अपेक्षित आहे. केंद्रीय अनुदाने व केंद्रीय करातील हिस्सा ₹ ८७,००९ कोटी अपेक्षितआहे. महसुली जमा तक्ता ५.२ मध्ये दिल्या आहेत.

तक्ता ५.२ महसुली जमा

(₹ कोटी)

वर्ष	कर महसूल			करेतर महसूल			केंद्रीय अनुदाने	एकूण महसुली जमा
	स्वत:चा कर महसूल	केंद्रीय करातील हिस्सा	एकूण	व्याजाच्या जमा रकमा	इतर करेतर महसूल	एकूण		
२०१५-१६	१,२६,६२८	२८,०८६	१,५४,७१४	३,०७९	१०,३४४	१३,४२३	१६,८९९	१,८५,०३६
२०१६-१७	१,३६,६१६	३३,७१५	१,७०,३३१	३,२५९	९,४५०	१२,७०९	२१,६५३	२,०४,६९३
२०१७-१८	१,६७,९४८	३७,२०३	२,०५,१५१	४,१६३	१२,५१७	१६,६८०	२१,८२३	२,४३,६५४
२०१८-१९ (सुअं)	१,८८,९३१	४२,०५०	२,३०,९८२	२,९०१	१४,१४९	१७,०५०	३८,४६८	२,८६,५००
२०१९-२० (अअं)	२,१०,८२४	४६,६३१	२,५७,४५५	२,६००	१४,२०७	१६,८०७	४०,३७८	३,१४,६४०

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन
टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही

५.३.१ राज्याचा स्वत:चा कर महसूल हा राज्याच्या कर महसुलाचा प्रमुख घटक आहे. सन २०१९-२० (अअं) मध्ये राज्याच्या स्वत:च्या कर महसुलाचा कर महसुलामध्ये ८१.९ टक्के व महसुली जमेमध्ये ६७.० टक्के हिस्सा अपेक्षित आहे. राज्याच्या स्वत:च्या कर महसुलामध्ये प्रमुख घटक असलेल्या राज्य वस्तू व सेवा कराचा ४८.७ टक्के हिस्सा त्याखालोखाल विक्रीकर आणि मुद्रांक व नोंदणी फी यांचा हिस्सा अनुक्रमे १७.६ टक्के व १२.८ टक्के अपेक्षित आहे. राज्य वस्तू व सेवा कर महसूलात मागील वर्षाच्या तुलनेत १४.० टक्के वाढ अपेक्षित आहे. राज्याचा घटकनिहाय स्वत:चा कर महसूल तक्ता ५.३ मध्ये दिला आहे. निवडक राज्यांमधील सन २०१८-१९ (सुअं) करिता राज्य वस्तू व सेवा करापासून प्राप्त महसूल तक्ता ५.४ मध्ये तर सन २०१८-१९ (सुअं) करिता निवडक राज्यांकरीता स्वत:चा कर महसूल तक्ता ५.५ मध्ये दिला आहे.

आलेख ५.१ : कर महसुलाचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण

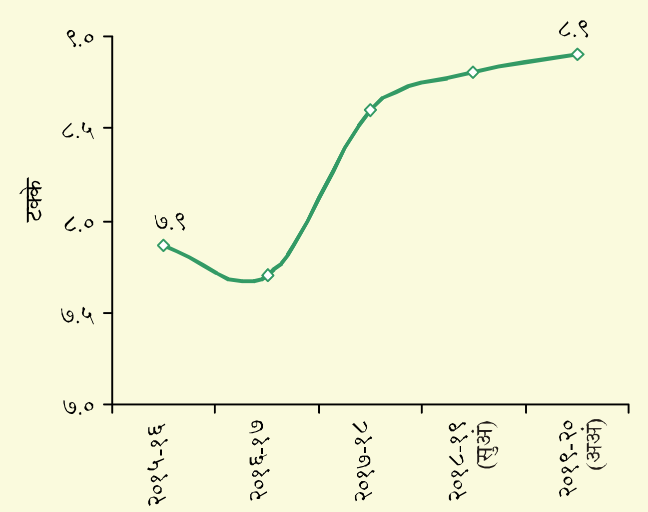

तक्ता ५.३ राज्याचा घटकनिहाय स्वत:चा कर महसूल

(₹ कोटी)

घटक	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९ (सुअं)	२०१९-२० (अअं)
१. विक्री कर	६९,६६१	८१,१७४	५४,८९४	३५,३०१	३७,०६६
२. राज्य वस्तू व सेवा कर	लागू नाही	लागू नाही	५०,०६३	९०,१४०	१,०२,७६०
३. मुद्रांक व नोंदणी शुल्क	२१,७६७	२१,०१२	२६,४४२	२५,०००	२७,०००
४. राज्य उत्पादन शुल्क	१२,४७०	१२,२८८	१३,४५०	१५,३४३	१७,४७७
५. विजेवरील कर व शुल्क	८,५०६	६,६७०	७,३४५	८,७००	९,५७०
६. उत्पन्न व खर्च यावरील इतर कर	२,१९३	२,३१२	२,२०५	२,२००	२,२००
७. वाहनांवरील कर	६,०१७	६,७४१	८,६६५	७,९९९	८,२४९
८. विक्रेय वस्तू व सेवा यावरील इतर कर व शुल्क	२,६८४	२,७४३	१,५९०	१,३१५	१,३८१
९. माल व प्रवासी कर	१,५८२	१,८७७	९८४	१,४३२	१,६००
१०. जमीन महसूल	१,७४८	१,७९९	२,३१०	१,५००	३,५२०
११. कृषी उत्पन्नावरील कर#	नगण्य	०	नगण्य	०	०
एकूण	**१,२६,६२८**	**१,३६,६१६**	**१,६७,९४८**	**१,८८,९३१**	**२,१०,८२४**

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन
टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही

तक्ता ५.४ निवडक राज्यांमधील सन २०१८-१९ (सुअं) करिता राज्य वस्तू व सेवा करापासून प्राप्त महसूल

(₹ कोटी)

राज्य	राज्य वस्तू व सेवा कर
आंध्र प्रदेश	२१,२५७
गुजरात	३६,२०३
कर्नाटक	४२,६४०
केरळ	२३,९६७
मध्य प्रदेश	२०,१०८
महाराष्ट्र	**९०,१४०**
राजस्थान	२३,५००
तामिळनाडू	४१,३८७
तेलंगणा	२२,२६५
उत्तर प्रदेश	५७,७९६

आधार : भारतीय रिझर्व बँक

तक्ता ५.५ सन २०१८-१९ (सुअं) करिता निवडक राज्यांचा स्वत:चा कर महसूल

(₹ कोटी)

राज्य	स्वत:चा कर महसूल	स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी
आंध्र प्रदेश	५८,६९५	६.३
गुजरात	८३,३५३	५.६
कर्नाटक	९६,५०२	६.९
केरळ	५४,२५६	७.०
मध्य प्रदेश	५२,७७१	६.५
महाराष्ट्र	**१,८८,९३१**	**७.१**
राजस्थान	६१,९०७	६.७
तामिळनाडू	१,१०,१७८	६.६
तेलंगणा	६६,२५०	७.७
उत्तर प्रदेश	१,३८,०७१	९.४

आधार : भारतीय रिझर्व बँक

५.३.२ राज्याच्या करेतर महसुलामध्ये व्याजाच्या जमा रकमा, लाभांश व नफा आणि इतर करेतर जमा यांचा समावेश होतो. सन २०१९-२० (अअं) मध्ये राज्याचा करेतर महसूल ₹ १६,८०७ कोटी अपेक्षित असून महसुली जमेत त्याचा हिस्सा ५.३ टक्के आहे. मागील वर्षाच्या तुलनेत व्याजाच्या जमा रकमांमध्ये १०.४ टक्के घट तर लाभांश व नफ्यासह इतर करेतर जमेमध्ये ०.४ टक्के वाढ अपेक्षित आहे.

५.३.३ कर महसुलामध्ये राज्याच्या स्वत:च्या कर महसुलाव्यतिरिक्त केंद्रीय करातील हिश्श्याचा समावेश होतो. सन २०१९-२० (अअं) मध्ये राज्यास केंद्रीय करातील हिश्श्यापोटी ₹ ४६,६३१ कोटी अपेक्षित असून त्यामध्ये मागील वर्षाच्या तुलनेत १०.९ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. केंद्रीय करांमधील निगम कराचा अपेक्षित हिस्सा ३२.४ टक्के असून त्याखालोखाल केंद्रीय वस्तू व सेवा कराचा अपेक्षित हिस्सा ३०.३ टक्के आहे. निवडक राज्यांकरीता २०१८-१९ (सुअं) करीता महसुली जमा व महसुली खर्च तक्ता ५.६ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ५.६ निवडक राज्यांकरीता २०१८-१९ (सुअं) करीता महसुली जमा व महसुली खर्च

(₹ कोटी)

राज्य	महसुली जमा	स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी	महसुली खर्च	स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी
आंध्र प्रदेश	१,१४,६८४	१२.३	१,२६,३३९	१३.५
गुजरात	१,४०,५३२	९.४	१,३९,१५३	९.३
कर्नाटक	१,६५,८९७	११.८	१,६५,७०३	११.८
केरळ	१,००,००७	१२.९	१,१३,०३४	१४.५
मध्य प्रदेश	१,५१,१६०	१८.७	१,५१,०२२	१८.७
महाराष्ट्र	**२,८६,५००**	**१०.८**	**३,०१,४६०**	**११.३**
राजस्थान	१,४८,१८४	१५.९	१,७३,००९	१८.६
तामिळनाडू	१,८०,६१९	१०.९	१,९९,९३८	१२.०
तेलंगणा	१,१९,०९९	१३.८	१,१९,०२७	१३.७
उत्तर प्रदेश	३,८०,०२२	२५.७	३,३२,७७४	२२.५

आधार : भारतीय रिझर्व बँक

५.३.४ महसुली जमेचा भाग असणाऱ्या केंद्रीय अनुदानात सन २०१९-२० (अअं) मध्ये (हिस्सा १२.८ टक्के) मागील वर्षाच्या तुलनेत पाच टक्के वाढ अपेक्षित आहे. केंद्राकडून राज्यास होणाऱ्या वित्तीय संसाधनांच्या हस्तांतरणामध्ये मागील वर्षाच्या तुलनेत ७.७ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. केंद्राकडून राज्यास होणाऱ्या वित्तीय संसाधनांचे हस्तांतरणाचा तपशील तक्ता ५.७ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ५.७ केंद्राकडून राज्यास होणारे वित्तीय संसाधनांचे हस्तांतरण

(₹ कोटी)

तपशील	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९ (सुअं)	२०१९-२० (अअं)
केंद्रीय करातील हिस्सा	२८,०८६	३३,७१५	३७,२०३	४२,०५०	४६,६३१
केंद्रीय अनुदाने	१६,८९९	२१,६५३	२१,८२३	३८,४६८	४०,३७८
कर्जे व आगाऊ रकमा	५८४	६२७	१६८	८७३	६३७
एकूण	**४५,५६९**	**५५,९९५**	**५९,१९४**	**८१,३९१**	**८७,६४६**

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

५.४ सन २०१९-२० मध्ये डिसेंबर पर्यंत एकूण प्रत्यक्ष महसुली जमा सन २०१९-२० (अअं) च्या ६८.१ टक्के होती, त्यापैकी कर महसूल ७७.६ टक्के होता. डिसेंबर, २०१९ अखेर राज्य वस्तू व सेवा करापासून प्राप्त महसूल ₹ ६०,४७३ कोटी (अर्थसंकल्पीय अंदाजाच्या ५८.८ टक्के) होता. सन २०१९-२० मधील डिसेंबरपर्यंत प्रत्यक्ष महसुली जमा तक्ता ५.८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ५.८ सन २०१९-२० मधील डिसेंबरपर्यंत प्रत्यक्ष महसुली जमा

(₹ कोटी)

बाब	प्रत्यक्ष जमा	
	२०१८-१९+	२०१९-२०+
अ) कर महसूल (१ + २)	**१,६१,६८८**	**१,६६,३३५**
१) स्वत:चा कर महसूल (१ ते १०)	१,३४,८८९	१,३९,९३५
१. मूल्यवर्धित कर	२६,९७७	२८,६५८
२. राज्य वस्तू व सेवा कर	६०,४८७	६०,४७३
३. मुद्रांक व नोंदणी शुल्क	२०,६७०	२१,७०३
४. राज्य उत्पादन शुल्क	१०,५४५	११,५५५
५. विजेवरील कर व शुल्क	६,१०७	६,९४५
६. जमीन महसूल	८५०	१,४९३
७. वाहनांवरील कर	६,४९६	६,२६९
८. उत्पन्न व खर्चावरील इतर कर	१,६६२	१,७५१
९. माल व प्रवासी कर	२१३	४६८
१०. वस्तू व सेवा यांवरील इतर कर व शुल्क	८८२	६२०
२) केंद्रीय करांतील हिस्सा	२६,७९९	२६,४००
ब) करेतर महसूल (१ + २)	**२८,३०७**	**४८,०४१**
१) करेतर महसूल (केंद्रीय अनुदाने वगळून)	८,७६२	९,२७८
२) केंद्रीय सहाय्यक अनुदाने	१९,५४५	३८,७६३
एकूण (अ+ब)	**१,८९,९९५**	**२,१४,३७६**

आधार : महालेखापाल यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र + डिसेंबरपर्यंत

चौदाव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार सहाय्यक अनुदाने

५.५ चौदाव्या वित्त आयोगाने केंद्रीय कर संकलनातील सर्व राज्यांचा हिस्सा ४२ टक्के करण्याची शिफारस केली होती. त्यानुसार राज्यांना केंद्रीय करापासून प्राप्त निधीपैकी वितरणासाठी निश्चित केलेल्या (सेवा करांव्यतिरिक्त) राज्याच्या हिश्श्यात ५.१९९ टक्क्यांवरुन ५.५२१ टक्क्यांपर्यंत वाढ झाली आहे आणि राज्याचा सेवा करातील हिस्सा ५.२८१ टक्क्यांवरुन वाढून तो ५.६७४ टक्के झाला आहे.

५.५.१ चौदाव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींनुसार राज्यातील ग्रामीण स्थानिक संस्थांकरिता मूलभूत अनुदान व कामगिरीवर आधारित अनुदान अनुक्रमे ९०:१० तर नागरी स्थानिक संस्थांकरिता ८०:२० या प्रमाणात प्राप्त होते. चौदाव्या वित्त आयोगाने राज्य आपत्ती निवारण निधीकरिताही शिफारस केली आहे. त्यानुसार केंद्र शासनाने मार्गदर्शक तत्त्वे निर्गमित केली असून सर्वसाधारण वर्गवारीतील राज्यांकरिता राज्य आपत्ती निवारण निधीच्या एकूण आकारमानातील केंद्र व राज्यांच्या हिश्श्याचे प्रमाण ७५:२५ आहे. चौदाव्या वित्त आयोगांतर्गत प्राप्त सहाय्यक अनुदाने व झालेला खर्च तक्ता ५.९ मध्ये दिला आहे.

पंधरावा वित्त आयोग

५.६ केंद्र शासनाने नोव्हेंबर, २०१७ मध्ये पंधराव्या वित्त आयोगाची स्थापना केली. पंधराव्या वित्त आयोगाच्या कार्यकक्षेत करांची वाटणी, राज्यांना ज्याद्वारे सहाय्यक अनुदाने द्यावयाची आहेत अशी तत्त्वे व वित्तीय शिस्तीबाबतचे प्रयत्न याकरीता शिफारशी करण्याची जबाबदारी आहे. केंद्र व राज्यांचे वित्त यावर अदा करावयाची भरपाई, अनेक उपकर रद्द करणे, इत्यादींसह वस्तू व सेवा कराचे होणारे परिणामही विचारात घेणेबाबत केंद्र शासनाने आयोगास सांगितले आहे. केंद्र शासनाने पंधराव्या वित्त आयोगाचा कालावधी एका वर्षाने वाढवून २०२५-२६ पर्यंत केला आहे.

५.६.१ पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार सन २०२०-२१ करिता केंद्रीय कर संकलनातील सर्व राज्यांचा हिस्सा ४१ टक्के (चौदाव्या वित्त आयोगानुसार ४२ टक्के) झाला आहे. त्यानुसार राज्यांना केंद्रीय करापासून प्राप्त निधीपैकी वितरणासाठी निश्चित केलेल्या राज्याच्या हिश्श्यात ५.५२१ टक्क्यांवरुन ६.१३५ टक्क्यांपर्यंत वाढ झाली आहे.

तक्ता ५.९ चौदाव्या वित्त आयोगांतर्गत प्राप्त सहाय्यक अनुदाने व झालेला खर्च

(₹ कोटी)

तपशील	झालेला खर्च				२०१९-२०	
	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९	प्राप्त	खर्च
१. ग्रामीण स्थानिक संस्था						
अ. मूलभूत अनुदाने	१,६२३	२,२४८	२,५९७	३,००४	४,०६०	४,०६०
ब. कामगिरीवर आधारित अनुदाने	निरंक	२९५	०	०	०	०
एकूण (अ+ब)	**१,६२३**	**२,५४३**	**२,५९७**	**३,००४**	**४,०६०**	**४,०६०**
२. नागरी स्थानिक संस्था						
अ. मूलभूत अनुदाने	१,१९१	१,६४९	१,९०६	२,२०५	२,९७९	२,९७९
ब. कामगिरीवर आधारित अनुदाने	निरंक	४८७	५५१	०	०	०
एकूण (अ+ब)	**१,१९१**	**२,१३६**	**२,४५७**	**२,२०५**	**२,९७९**	**२,९७९**
३. राज्य आपत्ती निवारण निधी (केंद्रीय हिस्सा)	१,११२	१,१६८	१,२२६	१,२८८	१,३५२	१,२७६+

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

आलेख ५.२ : महसुली जमा व महसुली खर्च

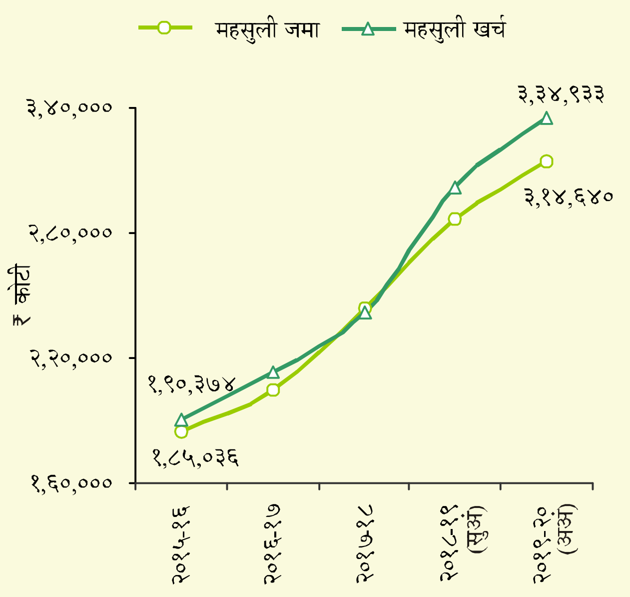

आलेख ५.३ : भांडवली जमा व भांडवली खर्च
(कर्ज परतावा वजा जाता निव्वळ रकमा)

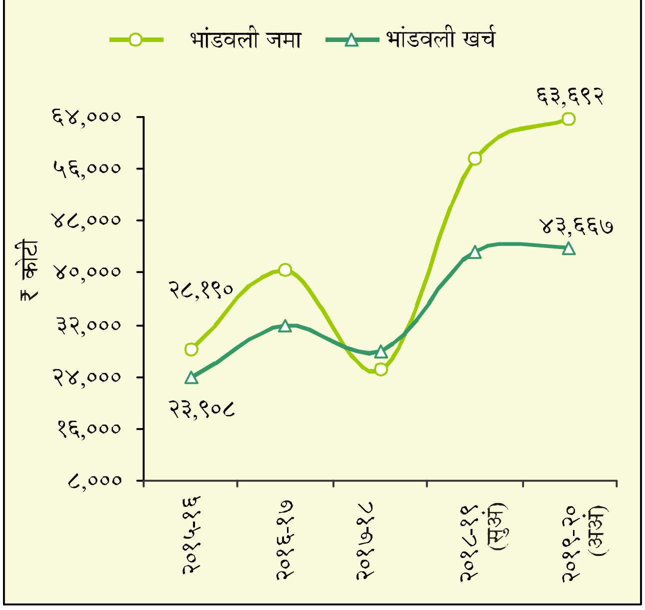

महसुली खर्च

५.७ महसुली खर्चामध्ये विकास खर्च आणि विकासेतर खर्चाचा समावेश होतो. विकास खर्चामध्ये सामाजिक, आर्थिक सेवा आणि स्थानिक संस्था व पंचायत राज संस्थांना सहायक अनुदाने व अंशदाने यावर झालेले खर्च समाविष्ट असतात. मागील पाच वर्षांमध्ये

विकास खर्चाचा महसुली खर्चामध्ये सरासरी हिस्सा ६७.८ टक्के असून सन २०१९-२० (अअं) मध्ये तो ६८.० टक्के अपेक्षित आहे. विकास खर्चात मागील वर्षाच्या तुलनेत २०१९-२० (अअं) मध्ये ६.९ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. सामाजिक सेवांवरील खर्च हा विकास खर्चाचा प्रमुख घटक असून त्याचा सन २०१९-२० (अअं) मध्ये अपेक्षित हिस्सा ६५.२ टक्के, त्याखालोखाल आर्थिक सेवांवरील खर्चाचा अपेक्षित हिस्सा २५.१ टक्के आहे. मागील वर्षाच्या तुलनेत सामाजिक सेवांवरील खर्चात १४.८ टक्के वाढ तर आर्थिक सेवांवरील खर्चात ९.३ टक्के घट अपेक्षित आहे. प्रकारानुसार महसुली खर्च तक्ता ५.१० मध्ये दिला आहे.

तक्ता ५.१० प्रकारानुसार महसुली खर्च

वर्ष	विकास खर्च (₹ कोटी)	विकासेतर खर्च (₹ कोटी)	एकूण महसुली खर्च (₹ कोटी)	दरडोई विकास खर्च (₹)	दरडोई महसुली खर्च (₹)
२०१५-१६	१,२६,००४	६४,३७०	१,९०,३७४	१०,६६१	१६,१०७
२०१६-१७	१,४१,६१९	७१,६१०	२,१३,२२९	११,८६२	१७,८५९
२०१७-१८	१,६३,०३६	७८,५३५	२,४१,५७१	१३,५२६	२०,०४२
२०१८-१९ (सुअं)	२,१३,२०१	८८,२५९	३,०१,४६०	१७,५२२	२४,७७५
२०१९-२० (अअं)	२,२७,८८६	१,०७,०४७	३,३४,९३३	१८,५५५	२७,२७०

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

५.७.१ सन २०१९-२० मध्ये डिसेंबर पर्यंत राज्याचा एकूण महसुली खर्च ₹ २,०४,६५२ कोटी असून तो सन २०१९-२० (अअं) च्या ६१.१ टक्के होता. विकास खर्च ₹ १,३४,७५९ कोटी होता व तो सन २०१९-२० (अअं) च्या ५९.१ टक्के होता. एकूण विकास खर्चापैकी सामाजिक सेवांवर झालेला खर्च ₹ ८७,८४९ कोटी असून सन २०१९-२० (अअं) च्या ५९.१ टक्के होता आणि आर्थिक सेवांवर झालेला खर्च ₹ ३१,४२२ कोटी असून सन २०१९-२० (अअं) च्या ५५.० टक्के होता .

५.७.२ सन २०१९-२० (अअं) मध्ये सामाजिक सेवांवर झालेल्या एकूण विकास खर्चात सर्वसाधारण शिक्षणाचा ४५.३ टक्के, त्याखालोखाल अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, इतर मागास वर्ग व अल्पसंख्यांक यांचे कल्याण यांचा १२.० टक्के, नगरविकास यांचा ९.७ टक्के आणि वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य यांचा ९.२ टक्के हिस्सा अपेक्षित आहे. आर्थिक सेवांवरील खर्चामध्ये कृषी व संलग्न सेवांवरील खर्चाचा अपेक्षित हिस्सा (२८.३ टक्के) सर्वाधिक आहे.

५.७.३ सन २०१९-२० (अअं) मध्ये महसुली खर्चात मागील वर्षाच्या तुलनेत ११.१ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. मागील वर्षाच्या तुलनेत वेतन व मजुरी वरील खर्चात प्रामुख्याने सातव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींच्या अंमलबजावणीमुळे ३०.० टक्के वाढ अपेक्षित आहे. वेतन, निवृत्तीवेतन आणि व्याजप्रदाने यावरील अनिवार्य खर्चाचा महसुली खर्चामध्ये ५५.८ टक्के हिस्सा अपेक्षित असून त्यात मागील वर्षाच्या तुलनेत २४.४ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. वेतन व मजुरी आणि निवृत्तीवेतनाची महसुली खर्चातील हिश्श्यात सन २०१८-१९ (सुअं) मधील ३८.५ टक्के च्या तुलनेत ४५.३ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. सन २०१९-२० (अअं) मध्ये व्याज प्रदानांचा महसुली खर्चातील ११.३ टक्के हिस्सा (२०१८-१९ (सुअं)) अंशत: कमी होऊन १०.५ टक्के अपेक्षित आहे. घटकनिहाय महसुली खर्च तक्ता ५.११ मध्ये व महसुली खर्चाचा तपशील परिशिष्ट ५.३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ५.११ घटकनिहाय महसुली खर्च

(₹ कोटी)

वर्ष	वेतन व मजुरी	निवृत्ती वेतन	व्याज	अर्थसहाय्य	सहाय्यक अनुदाने (वेतनेतर)	इतर	एकूण महसुली खर्च
२०१५-१६	६८,४५१ (३६.०)	१८,६४३ (९.८)	२५,७७१ (१३.५)	१७,९८३ (९.४)	३७,६७८ (१९.८)	२१,८४८ (११.५)	१,९०,३७४ (१००.०)
२०१६-१७	७२,०७५ (३३.८)	२१,७६० (१०.२)	२८,५३२ (१३.४)	२०,९८४ (९.८)	४३,४१२ (२०.४)	२६,४६६ (१२.४)	२,१३,२२९ (१००.०)
२०१७-१८	७५,०८८ (३१.१)	२३,८५३ (९.९)	३३,०१८ (१३.७)	३३,८९४ (१४.०)	५२,६०६ (२१.८)	२३,११२ (९.६)	२,४१,५७१ (१००.०)
२०१८-१९ (सुअं)	८८,६३० (२९.४)	२७,५६७ (९.१)	३३,९२९ (११.३)	३२,७८९ (१०.९)	८४,९३४ (२८.२)	३३,६११ (११.१)	३,०१,४६० (१००.०)
२०१९-२० (अअं)	१,१५,२४१ (३४.४)	३६,३६८ (१०.९)	३५,२०७ (१०.५)	२२,१३६ (६.६)	८९,२१५ (२६.६)	३६,७६६ (११.०)	३,३४,९३३ (१००.०)

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

टीप : कंसातील आकडे महसुली खर्चाशी टक्केवारी दर्शवितात

अर्थसहाय्ये

५.८ सन २०१८-१९ (सुअं) मध्ये ₹ ३२,७८९ कोटी अर्थसहाय्ये दिली असून सन २०१९-२० (अअं) मध्ये ₹ २२,१३६ कोटी अर्थसहाय्ये देणे अपेक्षित आहेत. सन २०१९-२० (अअं) मध्ये अर्थसहाय्यांचा एकूण महसुली खर्चातील हिस्सा ६.६ टक्के होणे अपेक्षित आहे. सन २०१९-२० (अअं) मधे दिलेली प्रमुख अर्थसहाय्ये तक्ता ५.१२ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता ५.१२ सन २०१९-२० (अअं) मधील प्रमुख अर्थसहाय्ये

तपशील	रक्कम (₹ कोटी)
कृषी व यंत्रमागांसाठी सवलतीच्या दरात वीज पुरवठा करण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य वीज वितरण कंपनी मर्यादित यांना भरपाई	५,२१०
औद्योगिक घटकांसाठी एकत्रित प्रोत्साहन योजनेंतर्गत प्रोत्साहनपर रक्कम	२,६५०
अन्नधान्य वितरणासाठी आणि अंत्योदय अन्न योजना, अन्नपूर्णा योजना, इत्यादी तत्सम योजनांसाठी	२,२२६
प्रधानमंत्री पीक विमा योजनेंतर्गत विमा हप्ता (राज्य हिस्सा)	१,६५४
महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळास ज्येष्ठ नागरीक, विद्यार्थी, स्वातंत्र्य सैनिक, इत्यादी प्रवासी वर्गांना दिलेल्या प्रवास खर्चातील सवलतींमुळे होणाऱ्या तोट्याची भरपाई	१,४५०

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

आलेख ५.४ : घटक निहाय विकास खर्च

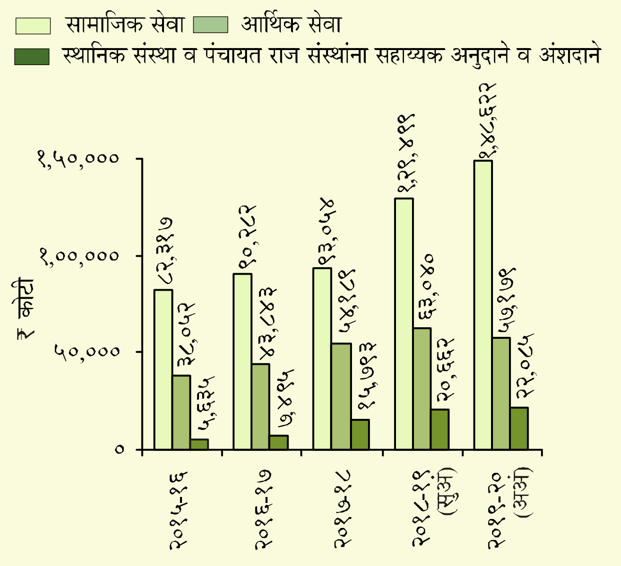

आलेख ५.५ : व्याज प्रदानांची महसुली जमेशी टक्केवारी

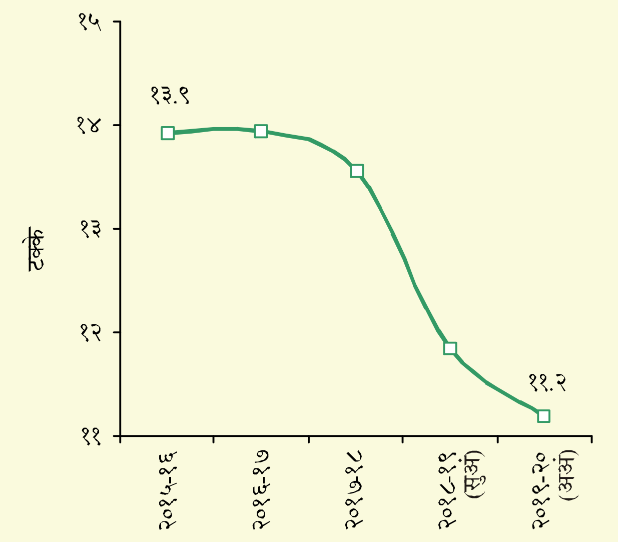

५.९ राष्ट्रीय सांख्यिकीय कार्यालय, केंद्र शासन यांच्या मार्गदर्शक सुचनांनुसार राज्याच्या अर्थसंकल्पातील माहितीचे महत्वाच्या आर्थिक बाबींनुसार वर्गीकरण करुन विश्लेषण केले जाते. राज्याच्या अर्थसंकल्पाच्या विश्लेषणामुळे शासनाचा अंतिम उपभोग्य बाबींवरील खर्च, भांडवल निर्मितीवरील खर्च, इत्यादीमध्ये होणाऱ्या बदलांचा अभ्यास करण्यास मदत होते. शासनाचा अंतिम उपभोग्य बाबींवरील खर्च व भांडवल निर्मितीचा तपशील परिशिष्ट ५.५ मध्ये दिला आहे.

भांडवली जमा आणि भांडवली खर्च

५.१० भांडवली जमेमध्ये कर्जाची वसुली, इतर जमा जसे आंतर राज्यीय तडजोड, आकस्मिकता निधी व त्यामधून केलेले विनियोजन, इत्यादी आणि कर्जे व इतर दायित्वे यांचा समावेश होतो. कर्जे व इतर दायित्वे (i) राज्याचे अंतर्गत ऋण, (ii) केंद्र शासनाकडील कर्जे व आगाऊ रकमा आणि (iii) लोकलेख्याच्या निव्वळ जमा रकमा यांच्या निव्वळ रकमा आहेत. सन २०१९-२० (अअं) मध्ये एकूण भांडवली जमेमध्ये अपेक्षित अंतर्गत ऋण ₹ ७६,५५९ कोटी (हिस्सा ८५.२ टक्के) असून त्यापैकी खुल्या बाजारातील कर्जे ₹ ६६,००० कोटी अपेक्षित असून अंतर्गत ऋणामध्ये त्याचा हिस्सा ८६.२ टक्के आहे.

५.११ सन २०१९-२० (अअं) मध्ये भांडवली खर्चात मागील वर्षाच्या तुलनेत २.७ टक्के घट होणे अपेक्षित असून एकूण खर्चामधील त्याचा अपेक्षित हिस्सा १७.३ टक्के आहे. भांडवली खर्चात भांडवली लेख्यावरील खर्चाचा अपेक्षित हिस्सा सर्वात जास्त (५९.६ टक्के) आहे. एकूण भांडवली खर्चामधील कर्जाच्या परतफेडीकरीता ₹ २४,९६२ कोटी अंतर्गत ऋणाचा विनियोग अपेक्षित आहे. भांडवली जमा व भांडवली खर्च तक्ता ५.१३ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ५.१३ भांडवली जमा व भांडवली खर्च

(₹ कोटी)

वर्ष	भांडवली जमा		भांडवली खर्च		
	एकूण	*त्यापैकी*, अंतर्गत ऋण	एकूण	*त्यापैकी*	
				भांडवली लेखे	सरकारी ऋणाची परतफेड
२०१५-१६	३८,२३३	३७,३९२	३४,९१३	२२,७९३	११,००५
२०१६-१७	५२,३००	४७,७१०	४३,६९३	२५,५२९	११,८८७
२०१७-१८	४२,४५८	४९,५०२	४५,१९८	२६,८४२	१७,३७६
२०१८-१९ (सुअं)	८५,९९२	३३,१९०	७१,७७५	४१,५७३	२८,४३६
२०१९-२० (अअं)	८९,८८७	७६,५५९	६९,८६१	४१,६५९	२६,१९५

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

तुटीचे कल

५.१२ मागील काही वर्षांमध्ये राज्याच्या धोरणी वित्तीय व्यवस्थापनाचा परिणाम म्हणून महत्वाच्या निर्देशकांपैकी एक म्हणजेच वित्तीय तुटीचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण महाराष्ट्र राजकोषीय उत्तरदायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन नियम, २००६ अन्वये राज्याकरीता निश्चित केलेल्या (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या तीन टक्के) मर्यादेत राहिले आहे. सन २०१५-१६ ते २०१९-२० या कालावधीकरिता चौदाव्या वित्त आयोगाने राज्यांसाठी एकत्रित वित्तीय सुधारणा अंतर्गत निश्चित केलेल्या वित्तीय मर्यादा तक्ता ५.१४ मध्ये दिल्या आहेत.

५.१२.१ राज्याच्या मध्यम मुदतीचे राजकोषीय धोरण विवरणपत्र २०१९-२० नुसार राजकोषीय तुटीच्या स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारीकरीता सन २०१९-२० (अअं) करीता निश्चित केलेली मर्यादा २.०७ टक्के आहे आणि राजकोषीय तुटीची स्थूल राज्य उत्पन्नाशी (पायाभूत वर्ष २०११-१२) अपेक्षित टक्केवारी २.१ टक्के आहे. निवडक राज्यांकरीता राजकोषीय तूट तक्ता ५.१५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ५.१४ राज्यांसाठी एकत्रित वित्तीय सुधारणा अंतर्गत निश्चित केलेल्या मर्यादा

(देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नाशी टक्केवारी)

वर्ष	राजकोषीय मर्यादा	
	राजकोषीय तूट	ऋणभार
२०१५-१६	२.८	२१.९
२०१६-१७	२.८	२२.१
२०१७-१८	२.८	२२.२
२०१८-१९	२.७	२२.३
२०१९-२०	२.७	२२.४

आधार : चौदावा वित्त आयोग अहवाल, भारत सरकार

तक्ता ५.१५ निवडक राज्यांकरीता राजकोषीय तूट

स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी (२०१८-१९(सुअं))

राज्य	राजकोषीय तूट
आंध्र प्रदेश	३.६
गुजरात	२.१
कर्नाटक	२.९
केरळ	३.०
मध्य प्रदेश	३.५
महाराष्ट्र	**२.१**
राजस्थान	३.४
तामिळनाडू	२.७
तेलंगणा	३.३
उत्तर प्रदेश	३.०
सर्व राज्ये#	**२.९**

आधार : भारतीय रिझर्व बँक # देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नाशी टक्केवारी

ऋणस्थिती

५.१३ राज्याच्या दायित्वांमध्ये (ऋणभार) परतावा न केलेली संचित कर्जे व इतर दायित्वे यांचा समावेश होतो. सन २०१९-२० (अअं) नुसार ऋणभार ₹ ४,७१,६४२ कोटी अपेक्षित असून त्याचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण १६.४ टक्के आहे व ते चौदाव्या वित्त आयोगाने केलेल्या शिफारशींच्या मर्यादेत (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या २४.४ टक्के) आहे. ऋणभार व व्याज प्रदाने तक्ता ५.१६ मध्ये दिली आहेत.

५.१३.१ सन २०१९-२० (अअं) नुसार राज्याचे एकूण देशांतर्गत ऋण ₹ ३,८४,६२० कोटी पर्यंत (ऋणभाराच्या ८१.६ टक्के) जाणे अपेक्षित असून, त्यापैकी खुल्या बाजारातील कर्जे ₹ ३,११,०७६ कोटी अपेक्षित आहेत.

तक्ता ५.१६ ऋणभार व व्याज प्रदाने

(₹ कोटी)

वर्ष	ऋणभार	व्याज प्रदाने
२०१५-१६	३,२४,२०२	२५,७७१
२०१६-१७	३,६४,८१९	२८,५३२
२०१७-१८	४,०२,४२१	३३,०१८
२०१८-१९ (सुअं)	४,१४,४११	३३,९२९
२०१९-२० (अअं)	४,७१,६४२	३५,२०७

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

आलेख ५.६ : राजकोषीय तुटीची स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी

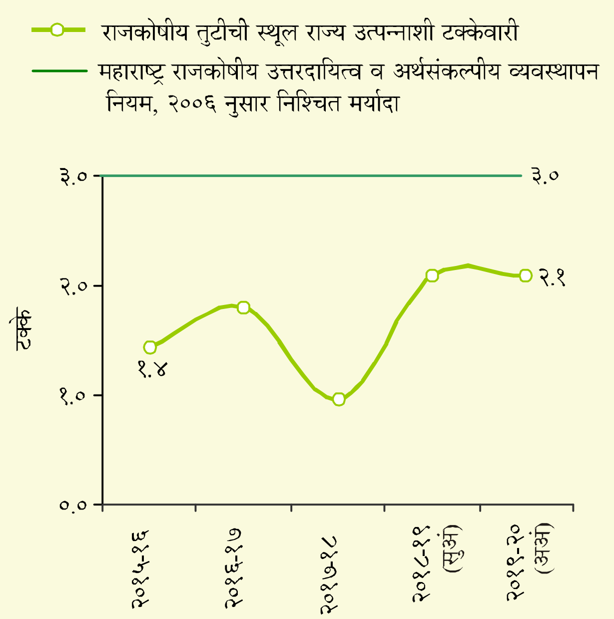

आलेख ५.७ : ऋणभाराची स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी

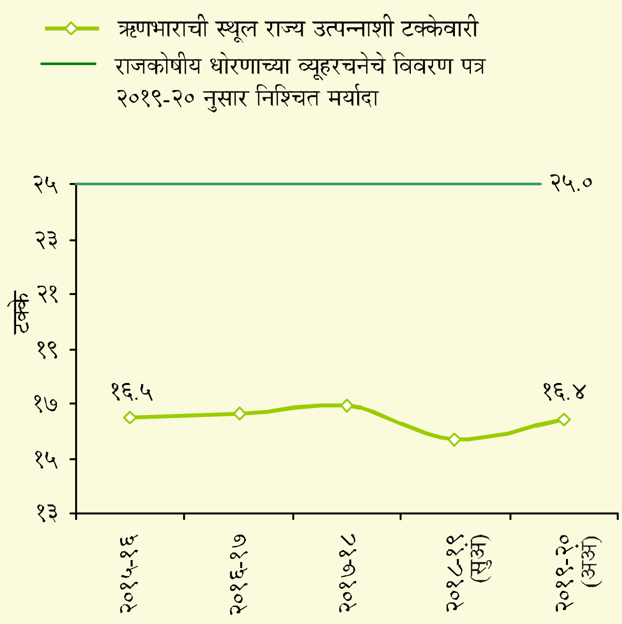

वार्षिक कार्यक्रम २०१९-२०

५.१४ वार्षिक कार्यक्रम २०१८-१९ करीता प्रस्तावित निधी ₹ ९५,००० कोटीच्या तुलनेत वार्षिक कार्यक्रम २०१९-२० करिता एकूण ₹ ९९,००० कोटी निधी प्रस्तावित आहे. त्यापैकी, ₹ १३,९७७ कोटी निधी जिल्हा कार्यक्रमांकरिता प्रस्तावित आहे. सन २०१९-२० मध्ये सामाजिक व सामूहिक सेवांवर सर्वाधिक निधी (३८.४ टक्के) प्रस्तावित आहे. क्षेत्रनिहाय वार्षिक कार्यक्रमावरील खर्च तक्ता ५.१७ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ५.१७ क्षेत्रनिहाय वार्षिक कार्यक्रमावरील खर्च

(₹ कोटी)

क्षेत्र	वार्षिक कार्यक्रमावरील खर्च		प्रस्तावित निधी (२०१९-२०)
	२०१७-१८	२०१८-१९#	
कृषि व संलग्न कार्ये	२३,००२ (२७.४)	१९,४७२ (१८.१)	९,५६९ (९.७)
ग्रामविकास	२,६९१ (३.२)	४,९८५ (४.६)	३,६८० (३.७)
विशेष क्षेत्र विकास	६१ (०.१)	१४१ (०.१)	१५१ (०.२)
पाटबंधारे आणि पूरनियंत्रण	८,७५१ (१०.४)	८,७७० (८.१)	९,५६६ (९.७)
ऊर्जा	१२,८२५ (१५.२)	१४,६६९ (१३.६)	८,२१९ (८.३)
उद्योग व खनिजे	३१९ (०.४)	९०५ (०.९)	५०९ (०.५)
परिवहन	७,८०७ (९.३)	१२,६६६ (११.७)	१४,१७१ (१४.३)
दळणवळण	० (०.०)	० (०.०)	५ (०.०)
विज्ञान, तंत्रज्ञान व पर्यावरण	३५ (०.०)	१४५ (०.१)	२०३ (०.२)
सर्वसाधारण आर्थिक सेवा	७३६ (०.९)	९९० (०.९)	९५४ (१.०)
सामाजिक व सामूहिक सेवा	२२,२५३ (२६.५)	३७,९२९ (३५.२)	३८,०५४ (३८.४)
सर्वसाधारण सेवा	२,२७६ (२.७)	३,७९४ (३.५)	५,१९० (५.२)
इतर कार्यक्रम	३,३२१ (३.९)	३,४८५ (३.२)	८,७२९ (८.८)
एकूण	**८४,०७७**	**१,०७,९५१**	**९९,०००**

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन   टीप *:* कंसातील आकडे एकूणशी टक्केवारी दर्शवितात   # अपेक्षित

शासनाने दिलेल्या हमी

५.१५ सद्यस्थितीत सन २०१७-१८ अखेर राज्याने दिलेल्या हमींची अदत्त रक्कम ₹ २६,६५८ कोटी (एकूण महसुली जमेच्या १०.९ टक्के) आहे. नगर विकास विभागामार्फत सर्वाधिक अदत्त हमी (७१.९ टक्के) असून त्या खालोखाल सहकार, पणन व वस्त्रोद्योग विभागामार्फत (१९.८ टक्के), सार्वजनिक बांधकाम विभागामार्फत ४.३ टक्के देण्यात आली आहे. सन २०१७-१८ मध्ये शासनाने दिलेल्या हमी तक्ता ५.१८ मध्ये दिल्या आहेत.

तक्ता ५.१८ सन २०१७-१८ मध्ये शासनाने दिलेल्या हमी

(₹ कोटी)

विभागाचे नाव	वर्षाच्या प्रारंभीची हमीची अदत्त रक्कम	अतिरिक्त हमी		वर्षात वगळलेल्या रकमा (मागणी केलेल्या रकमां व्यतिरिक्त)	वर्षात आवाहनीत व दिलेल्या रकमा	वर्षअखेरीस अदत्त असलेल्या रकमा
		वर्षभरात	ठोक हमी देण्यात आल्यामुळे वर्षामध्ये प्राप्त झालेल्या कर्जाच्या रकमा व सुधारित व्याज दरामुळे बदललेल्या रकमा			
	(अ)	(ब)	(क)	(ड)	(ई)	(अ)+(ब)+(क)-(ड)-(ई)
सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य	३२४.३२	०.००	०.१८	५६.७५	०.००	२६७.७५
नगरविकास	१९५.७३	१९,०१६.००	०.००	४१.४६	०.००	१९,१७०.२७
उद्योग, ऊर्जा व कामगार (ऊर्जा)	२१८.३७	०.००	०.००	२१८.२४	०.००	०.१३
सार्वजनिक बांधकाम	१,२०१.४३	०.००	०.००	४४.२८	०.००	१,१५७.१५
आदिवासी विकास	३२.१०	०.००	०.९५	८.४२	०.००	२४.६३
सहकार, पणन व वस्त्रोद्योग	४,५४४.०१	२,०६०.००	३२६.५५	१,६५७.९९	०.००	५,२७२.५७
पाणी पुरवठा व स्वच्छता	५२१.९६	०.००	०.००	१७.३२	०.००	५०४.६४
अल्पसंख्यांक विकास	३८.०८	०.००	५.००	४.४१	०.००	३८.६७
नियोजन	८३.९८	०.००	०.००	४.०८	०.००	७९.९०
वि.जा.,भ.ज.,इ.मा.व. व वि.प्र.कल्याण	१४५.७९	०.००	१.४५	५.२३	०.००	१४२.०१
एकूण	**७,३०५.७७**	**२१,०७६.००**	**३३४.१३**	**२,०५८.१८**	**०.००**	**२६,६५७.७२**

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

* * * * *

परिशिष्ट ५.१

दृष्टिक्षेपात अर्थसंकल्प

(₹ कोटी)

	बाब	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९#	२०१९-२०##
	(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
१.	**महसुली जमा (अ + ब)**	**१,४९,८२२**	**१,६५,४१५**	**१,८५,०३६**	**२,०४,६९३**	**२,४३,६५४**	**२,८६,५००**	**३,१४,६४०**
	अ) कर महसूल	१,२५,२२८	१,३२,६९४	१,५४,७१४	१,७०,३३१	२,०५,१५१	२,३०,९८२	२,५७,४५५
	ब) करेतर महसूल	२४,५९३	३२,७२२	३०,३२२	३४,३६२	३८,५०३	५५,५१८	५७,१८५
२.	**महसूली खर्च त्यापैकी**	**१,५४,९०२**	**१,७७,५५३**	**१,९०,३७४**	**२,१३,२२९**	**२,४१,५७१**	**३,०१,४६०**	**३,३४,९३३**
	अ) व्याज प्रदाने	२१,२०७	२३,९६५	२५,७७१	२८,५३२	३३,०१८	३३,९२९	३५,२०७
	ब) प्रशासकीय सेवा	१४,००८	१५,०८६	१६,६२८	१८,५४४	१८,९२२	२३,१५५	३०,६८५
	क) निवृत्ती वेतन आणि संकीर्ण सर्वसाधारण सेवा	१३,१६३	१४,४०७	१५,४६८	१६,९९९	१८,७१६	२१,१२३	२८,०९१
३.	**महसुली तूट (२ - १)**	**५,०८१**	**१२,१३७**	**५,३३८**	**८,५३६**	**(-) २,०८२**	**१४,९६०**	**२०,२९३**
४.	**भांडवली जमा**	**३८,९२८**	**४५,९३९**	**३८,२३३**	**५२,३००**	**४२,४५८**	**८५,९९२**	**८९,८८७**
	४.१) निव्वळ भांडवली जमा त्यापैकी	**२७,५१३**	**३०,७५८**	**२८,१९०**	**४०,४१३**	**२५,०८२**	**५७,५५७**	**६३,६९२**
	अ) कर्जाची वसुली	७२८	९७५	८६५	१,७४६	१,७७८	२,२४६	२,२९०
	ब) इतर भांडवली जमा	८५०	१०	१७	०	०	०	०
	क) कर्जे व इतर दायित्वे	२६,७८५	२९,७८३	२७,३०८	३८,६६७	२३,३०४	५५,३११	६१,४०२
५.	**भांडवली खर्च**	**३३,०८०**	**४०,१९५**	**३४,९१३**	**४३,६९३**	**४५,१९८**	**७१,७७५**	**६९,८६१**
६.	**एकूण जमा (१ + ४)**	**१,८८,७४९**	**२,११,३५५**	**२,२३,२६८**	**२,५६,९९३**	**२,८६,१११**	**३,७२,४९२**	**४,०४,५२७**
७.	**एकूण खर्च (२ + ५)**	**१,८७,९८२**	**२,१७,७४८**	**२,२५,२८७**	**२,५६,९२२**	**२,८६,७६९**	**३,७३,२३५**	**४,०४,७९४**
८.	**आकस्मिकता निधीकडे विनियोजन**	**०**	**४,३५०**	**९६२**	**०**	**०**	**०**	**०**
९.	**अर्थसंकल्पीय तूट (७ - ६- ८)**	**(-) ७६७**	**२,०४३**	**१,०५७**	**(-) ७१**	**६५७**	**७४३**	**२६७**
१०.	**राजकोषीय तूट (९ + ४ क)**	**२६,०१८**	**३१,८२७**	**२८,३६४**	**३८,५९६**	**२३,९६१**	**५६,०५३**	**६१,६७०**
११.	**प्राथमिक तूट (१०-२(अ))**	**४,८११**	**७,८६२**	**२,६१०**	**१०,०६४**	**(-) ९,०५७**	**२२,१२४**	**२६,४६३**
	स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी (पायाभूत वर्ष २०११-१२)							
१.	**महसुली जमा (अ + ब)**	**९.१**	**९.३**	**९.४**	**९.३**	**१०.२**	**१०.९**	**१०.९**
	अ) कर महसूल	७.६	७.५	७.९	७.७	८.६	८.८	८.९
	ब) करेतर महसूल	१.५	१.८	१.५	१.६	१.६	२.१	२.०
२.	**महसूली खर्च त्यापैकी**	**९.४**	**१०.०**	**९.७**	**९.७**	**१०.१**	**११.५**	**११.६**
	अ) व्याज प्रदाने	१.३	१.३	१.३	१.३	१.४	१.३	१.२
	ब) प्रशासकीय सेवा	०.८	०.८	०.८	०.८	०.८	०.९	१.१
	क) निवृत्ती वेतन आणि संकीर्ण सर्वसाधारण सेवा	०.८	०.८	०.८	०.८	०.८	०.८	१.०
३.	**महसुली तूट (२ - १)**	**०.३**	**०.७**	**०.३**	**०.४**	**(-) ०.१**	**०.६**	**०.७**
४.	**भांडवली जमा**	**२.४**	**२.६**	**१.९**	**२.४**	**१.८**	**३.३**	**३.१**
	४.१) निव्वळ भांडवली जमा त्यापैकी	**१.७**	**१.७**	**१.४**	**१.८**	**१.१**	**२.२**	**२.२**
	अ) कर्जाची वसुली	०.०	०.१	०.०	०.१	०.१	०.१	०.१
	ब) इतर भांडवली जमा	०.१	०.०	०.०	०.०	०.०	०.०	०.०
	क) कर्जे व इतर दायित्वे	१.६	१.७	१.४	१.८	१.०	२.१	२.१
५.	**भांडवली खर्च**	**२.०**	**२.३**	**१.८**	**२.०**	**१.९**	**२.७**	**२.४**
६.	**एकूण जमा (१ + ४)**	**११.४**	**११.९**	**११.४**	**११.७**	**१२.०**	**१४.१**	**१४.१**
७.	**एकूण खर्च (२ + ५)**	**११.४**	**१२.२**	**११.५**	**११.७**	**१२.०**	**१४.१**	**१४.१**
८.	**आकस्मिकता निधीकडे विनियोजन**	**०.०**	**०.२**	**०.०**	**०.०**	**०.०**	**०.०**	**०.०**
९.	**अर्थसंकल्पीय तूट (७ - ६- ८)**	**०.०**	**०.१**	**०.१**	**०.०**	**०.०**	**०.०**	**०.०**
१०.	**वित्तीय तूट (९ + ४ क)**	**१.६**	**१.८**	**१.४**	**१.८**	**१.०**	**२.१**	**२.१**
११.	**प्राथमिक तूट (१०-२(अ))**	**०.३**	**०.४**	**०.१**	**०.५**	**(-) ०.४**	**०.८**	**०.९**

आधार - वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन # सुधारित अंदाज ## अर्थसंकल्पीय अंदाज

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने काही ठिकाणी बेरजा जुळतीलच असे नाही.

परिशिष्ट ५.२

अर्थसंकल्प : महसुली व भांडवली लेख्यांवरील जमेतील कल

(₹ कोटी)

	बाब	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९#	२०१९-२०##
	(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
(अ)	**एकूण महसुली जमा (१ + २ + ३ + ४)**	**१,४९,८२२**	**१,६५,४१५**	**१,८५,०३६**	**२,०४,६९३**	**२,४३,६५४**	**२,८६,५००**	**३,१४,६४०**
(१)	**राज्याचा स्वत:चा कर महसूल (१ ते ९) -**	**१,०८,६४१**	**१,१५,०९०**	**१,२६,६२८**	**१,३६,६१६**	**१,६७,९४८**	**१८८,९३१**	**२,१०,८२४**
	(१) विक्रीकर	६२,५३०	६७,४६६	६९,६६१	८१,१७४	५४,८९४	३५,३०१	३७,०६६
	(२) राज्य वस्तू व सेवा कर				--	५०,०६३	९०,१४०	१,०२,७६०
	(३) मुद्रांक व नोंदणी शुल्क	१८,६७६	१९,९५९	२१,७६७	२१,०१२	२६,४४२	२५,०००	२७,०००
	(४) राज्य उत्पादन शुल्क	१०,१०१	११,३९७	१२,४७०	१२,२८८	१३,४५०	१५,३४३	१७,४७७
	(५) विजेवरील कर व शुल्क	६,०८४	४,३५०	८,५०६	६,६७०	७,३४५	८,७००	९,५७०
	(६) उत्पन्न व खर्च यावरील इतर कर	२,१६५	२,१७५	२,१९३	२,३१२	२,२०५	२,२००	२,२००
	(७) वाहनांवरील कर	५,०९६	५,४०५	६,०१७	६,७४१	८,६६५	७,९९९	८,२४९
	(८) विक्रेय वस्तू व सेवा यावरील इतर कर व शुल्क	१,६५९	२,४७८	२,६८४	२,७४३	१,५९०	१,३१५	१,३८१
	(९) माल व प्रवासी कर	१,२४१	५८७	१,५८२	१,८७७	९८४	१,४३२	१,६००
	(१०) जमीन महसूल	१,०८९	१,२७२	१,७४८	१,७९९	२,३१०	१,५००	३,५२०
	(११) कृषि उत्पन्नावरील कर	०	०	नगण्य	०	नगण्य	०	०
(२)	**करेतर महसूल (१ + २) -**	**११,३५२**	**१२,५८०**	**१३,४२३**	**१२,७०९**	**१६,६८०**	**१७,०५०**	**१६,८०७**
	(१) व्याजाच्या जमा रकमा	३,९३४	३,३५१	३,०७९	३,२५९	४,१६३	२,९०१	२,६००
	(२) इतर करेतर महसूल	७,४१८	९,२२९	१०,३४४	९,४५०	१२,५१७	१४,१४९	१४,२०७
(३)	**केंद्रिय करांतील हिस्सा (१ ते ६)**	**१६,५८८**	**१७,६०४**	**२८,०८६**	**३३,७१५**	**३७,२०३**	**४२,०५०**	**४६,६३१**
	(१) निगम करांव्यतिरिक्त इतर उत्पन्नावरील कर	३,६७३	४,३९०	६,१४५	७,४९९	९,६१६	१०,८०३	१२,६८८
	(२) निगम कर	५,५७८	६,१४७	८,८३५	१०,७९०	११,३८८	१४,६९२	१५,१०१
	(३) संपत्ती कर	१५	१७	२	२५	नगण्य	नगण्य	नगण्य
	(४) जकात	२,७०६	२,८४७	४,४८७	४,६४२	३,७५३	२,६०९	२,९३०
	(५) केंद्रिय उत्पादन शुल्क	१,९११	१,६०८	३,७३०	५,३००	३,९२३	२,०८३	१,७९९
	(६) सेवा कर	२,७०३	२,५९६	४,८८७	५,४५९	४,२४७	२०६	०
	(७) केंद्रिय वस्तू व सेवा कर				--	५२२	११,६५७	१४,११३
	(८) एकात्मिक वस्तू व सेवा कर				--	३,७५४	०	
(४)	**केंद्र शासनाकडून सहायक अनुदाने**	**१३,२४१**	**२०,१४१**	**१६,८९९**	**२१,६५३**	**२१,८२३**	**३८,४६८**	**४०,३७८**
(ब)	**एकूण भांडवली जमा (१ + २ + ३ + ४)**	**३८,९२८**	**४५,९३९**	**३८,२३३**	**५२,३००**	**४२,४५८**	**८५,९९२**	**८९,८८७**
(१)	**सरकारी ऋण लेख्यांकडून जमा (अ+ब)**	**२७,८८७**	**३५,७२६**	**३७,९७६**	**४८,३३६**	**४९,६६९**	**३४,०६३**	**७७,१९६**
	(अ) राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण	२६,९२३	३५,१८४	३७,३९२	४७,७१०	४९,५०२	३३,१९०	७६,५५९
	(ब) केंद्र सरकारकडून कर्जे व आगाऊ रकमा	९६४	५४२	५८४	६२७	१६८	८७३	६३७
(२)	***राज्य शासनाकडून कर्जे व आगाऊ रकमा (वसुली)***	***७२८***	***९७५***	***८६५***	***१,७४६***	***१,७७८***	***२,२४६***	***२,२९०***
(३)	***इतर भांडवली जमा (निव्वळ)*** ‡	***८५०***	***१०***	***१७***	***०***	***०***	***०***	***०***
(४)	**लोक लेखा (निव्वळ) (अ + ब + क + ड)**	**९,४६३**	**९,२२८**	**(-) ६२६**	**२,२१८**	**(-) ८,९९०**	**४९,६८३**	**१०,४००**
	(अ) अल्पबचत, भविष्य निर्वाह निधी इ. (निव्वळ)	१,८९४	१,२६०	१,२०९	१,१२४	५४७	९५७	१,१९४
	(ब) राखीव निधी (निव्वळ) (१ + २)	(-) ३८१	(-) २७५	(-) ३२१	१०२	(-) १९४	३,१२५	३,४५६
	(१) व्याजी	(-) ८०	(-) ४३	९	३०२	४५	३,०७७	३,२४२
	(२) बिनव्याजी	(-) ३०१	(-) २३२	(-) ३३०	(-) २००	(-) २३९	४९	२१४
	(क) नागरी ठेवी (निव्वळ) (१ + २)	६,७७२	४,४११	२,७७३	६,८४०	३,९३०	४,६६४	४,३२२
	(१) व्याजी	४,५९०	३,३६१	१,२५१	३,२४०	४,७१७	२,३२९	१,७९३
	(२) बिनव्याजी	२,१८२	१,०५०	१,५२२	३,६००	(-) ७८७	२,३३५	२,५२९
	(ड) इतर	१,१७८	३,८३२	(-) ४,२८७	(-) ५,८४९	(-) १३,२७२	४०,९३७	१,४२९
	एकूण जमा (अ + ब)	**१,८८,७४९**	**२,११,३५४**	**२,२३,२६८**	**२,५६,९९३**	**२,८६,१११**	**३,७२,४९२**	**४,०४,५२७**

आधार - वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन   # सुधारित अंदाज   ## अर्थसंकल्पीय अंदाज

‡ यात आंतरराज्यीय तडजोड (निव्वळ), आकस्मिकता निधीमध्ये केलेले विनियोजन (निव्वळ) आणि आकस्मिकता निधी (निव्वळ) यांचा समावेश आहे.

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने काही ठिकाणी बेरजा जुळतीलच असे नाही.

परिशिष्ट ५.३

अर्थसंकल्प : महसुली व भांडवली लेख्यांवरील खर्चाचे कल

(₹ कोटी)

	बाब	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९#	२०१९-२०##
	(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
(अ)	**महसुली खर्च (१ + २)**	**१,५४,९०२**	**१,७७,५५३**	**१,९०,३७४**	**२,१३,२२९**	**२,४१,५७१**	**३,०१,४६०**	**३,३४,९३३**
(१)	**विकास खर्च (अ + ब + क)**	**१,००,९२३**	**१,१७,०६७**	**१,२६,००४**	**१,४१,६१९**	**१,६३,०३६**	**२,१३,२०१**	**२,२७,८८६**
	(अ) सामाजिक सेवा (१ ते ८)	**७०,८७९**	**७६,९५३**	**८२,३१७**	**९०,२८२**	**९३,०५४**	**१,२९,४९९**	**१,४८,६२२**
	(१) शिक्षण, क्रिडा, कला व संस्कृती	३८,२३८	३९,६९६	४२,८६७	४५,३५८	४८,४७६	५६,४१९	७१,२०७
	(२) आरोग्य व कुटुंब कल्याण	६,८१६	८,४९७	९,३५७	१०,१२१	११,६०५	१४,५८२	१४,८१०
	(३) पाणीपुरवठा, स्वच्छता, गृहनिर्माण व नगरविकास	६,९५२	७,४२९	९,५७३	१४,८६८	१२,२१४	२१,५४२	२९,४३९
	(४) माहिती व प्रसारण	६८	१२२	८३	९४	७२	१६७	२३२
	(५) अ.जा., अ.ज. व इ.मा.व. यांचे कल्याण	७,९५१	८,०९७	८,२३७	९,१८७	१२,४३९	१५,४९२	१७,८८५
	(६) कामगार व कामगार कल्याण	७६७	८९५	७०९	८४५	८३४	१,२१६	१,४४२
	(७) समाज कल्याण व पोषण	९,९९६	१२,११२	११,४०७	९,७०७	७,२९१	१९,८९५	१३,३६२
	(८) इतर	९२	१०५	८२	१०२	१२३	१८७	२४६
	(ब) आर्थिक सेवा (१ ते ९)	**२७,९९१**	**३७,६८६**	**३८,०५२**	**४३,८४३**	**५४,१८९**	**६३,०४०**	**५७,१७९**
	(१) कृषि व संलग्न सेवा	७,८२१	८,५६७	९,६६०	१३,२४५	२६,१३०	२३,४६८	१६,१७९
	(२) ग्राम विकास	३,१३०	६,१७२	५,६०९	७,०१८	६,५८९	१३,२७२	१६,०९५
	(३) विशेष क्षेत्र कार्यक्रम	३३	३३	१	(-) १	१	१	१
	(४) पाटबंधारे व पूर नियंत्रण	२,७४२	२,४८७	२,७५८	२,५४४	२,१५९	१,८८०	२,२७७
	(५) ऊर्जा	५,७२६	१०,८९१	९,४०४	९,६११	८,९४६	११,६५५	८,४११
	(६) उद्योग व खनिजे	२,५४९	२,८९४	३,२७९	३,१०२	२,४३९	३,५६१	३,२७६
	(७) वाहतूक आणि दळणवळण	४,७२९	५,५५६	५,५४१	६,१०६	५,४६१	६,०५३	७,१२४
	(८) विज्ञान, तंत्रज्ञान व पर्यावरण	८४	७७	९७	२३७	२२५	३००	४५६
	(९) सर्वसाधारण आर्थिक सेवा	१,१७७	१,००९	१,७०३	१,९८०	२,२४१	२,८५०	३,३५८
	(क) स्थानिक संस्था आणि पंचायत राज्य संस्था यांना सहायक अनुदाने व अंशदाने	**२,०५३**	**२,४२८**	**५,६३५**	**७,४९५**	**१५,७९३**	**२०,६६२**	**२२,०८५**
(२)	**विकासेतर खर्च (अ + ब)**	**५३,९७९**	**६०,४८६**	**६४,३७०**	**७१,६१०**	**७८,५३५**	**८८,२५९**	**१,०७,०४७**
	(अ) सर्वसाधारण सेवा (१ ते ५)	**३१,१८०**	**३४,६३१**	**३६,३७८**	**४०,४७८**	**४२,४१६**	**५०,५३०**	**६७,८४०**
	(१) राज्यांची अंगे	१,४३५	२,३३४	१,८५९	१,८६५	१,९९४	२,६५७	५,०४४
	(२) करवसुली खर्च	२,३७१	२,५९०	२,४२४	३,०७०	२,७८४	३,५९४	४,०१९
	(३) प्रशासकीय सेवा	१४,००८	१५,०८६	१६,६२८	१८,५४४	१८,९२२	२३,१५५	३०,६८५
	(४) निवृत्ती वेतन आणि संकीर्ण सर्वसाधारण सेवा	१३,१६३	१४,४०७	१५,४६८	१६,९९९	१८,७२६	२१,१२३	२८,०९१
	(५) राखीव निधीकडे हस्तांतरण	२०४	२१४	०	०	०	०	०
	(ब) व्याज प्रदाने व ऋण सेवा	**२२,७९९**	**२५,८५५**	**२७,९९१**	**३१,१३२**	**३६,११८**	**३७,७२९**	**३९,२०७**
(ब)	**भांडवली खर्च (१ + २)**	**३३,०८०**	**४०,१९४**	**३४,९१३**	**४३,६९३**	**४५,१९८**	**७१,७७५**	**६९,८६१**
(१)	**विकास खर्च (अ + ब)**	**२१,६६६**	**२०,६६४**	**२३,९०८**	**३१,८०६**	**२७,८२१**	**४३,३३९**	**४३,६६७**
	(अ) महसुली लेख्याबाहेरील भांडवली खर्च	२०,०२०	१९,५२३	२२,७९३	२५,५२९	२६,८४२	४१,५७३	४१,६५९
	(ब) राज्य शासनाने दिलेली कर्जे व आगाऊ रकमा	१,६४५	१,१४१	१,११५	६,२७७	९७९	१,७६७	२,००७
(२)	**विकासेतर खर्च (अ + ब + क) (सरकारी ऋणाची परतफेड)**	**११,४१४**	**१९,५३०**	**११,००५**	**११,८८७**	**१७,३७६**	**२८,४३६**	**२६,१९५**
	(अ) राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण	१०,५४३	१४,२९४	९,१३८	१०,९१७	१६,४२८	२७,१९३	२४,९६२
	(ब) केंद्र शासनाकडून घेतलेली कर्जे व आगाऊ रकमा	८७१	८८६	९०५	९७०	९४९	१,२४२	१,२३३
	(क)आकस्मिकता निधीकडे विनियोजन	०	४,३५०	९६२	०	०	०	०
	एकूण खर्च (अ + ब)	**१,८७,९८२**	**२,१७,७४८**	**२,२५,२८७**	**२,५६,९२२**	**२,८६,७६९**	**३,७३,२३५**	**४,०४,७९४**

आधार - वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन # सुधारित अंदाज ## अर्थसंकल्पीय अंदाज

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने काही ठिकाणी बेरजा जुळतीलच असे नाही.

परिशिष्ट ५.४

कर्जे व इतर दायित्वे

(₹ कोटी)

	बाब	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९#	२०१९-२०##
	(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
(एक)	**ऋण प्राप्ती (१ + २ + ३) (व्याजी)**	**२२,८७६**	**२५,१२४**	**३०,४०२**	**४१,११६**	**३७,६०२**	**११,९९१**	**५७,२३१**
	१) राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण (निव्वळ)	१६,३७९	२०,८९०	२८,२५४	३६,७९२	३३,०७४	५,९९७	५१,५९७
	२) केंद्र शासनाकडून कर्जे व आगाऊ रकमा (निव्वळ)	९४	(-) ३४४	(-) ३२१	(-) ३४३	(-) ७८१	(-) ३६९	(-) ५९५
	३) व्याजी बंधने (अ + ब + क)	६,४०३	४,५७८	२,४६९	४,६६६	५,३०९	६,३६३	६,२२९
	अ) भविष्य निर्वाह निधी (निव्वळ)	१,८९४	१,२६०	१,२०९	१,१२४	५४७	९५७	१,१९४
	ब) राखीव निधी (निव्वळ)	(-) ८०	(-)४३	९	३०२	४५	३,०७७	३,२४२
	क) नागरी ठेवी (निव्वळ)	४,५९०	३,३६१	१,२५१	३,२४०	४,७१७	२,३२९	१,७९३
(दोन)	**ऋण प्राप्ती (१ + २) (बिनव्याजी)**	**३,९०९**	**४,६५९**	**(-) ३,०९५**	**(-) २,४४८**	**(-) १४,२९८**	**४३,३२०**	**४,१७१**
	१) लोकलेख्यातील निव्वळ जमा@	३,०५९	४,६४९	(-) ३,०९५	(-) २,४४८	(-) १४,२९८	४३,३२०	४,१७१
	२) इतर भांडवली जमा (निव्वळ)$	८५०	१०	०	०	०	०	०
	एकूण कर्जे व इतर दायित्वे (एक + दोन)	**२६,७८५**	**२९,७८३**	**२७,३०८**	**३८,६६७**	**२३,३०४**	**५५,३११**	**६१,४०२**

आधार - वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन # सुधारित अंदाज ## अर्थसंकल्पीय अंदाज

@ लोकलेख्याच्या निव्वळ प्राप्तीमध्ये राखीव निधी, ठेवी, निलंबन व संकीर्ण आणि वित्त प्रेषणे लेखा यांचा अंतर्भाव आहे.

$ यामध्ये आंतरराज्यीय तडजोड (निव्वळ), आकस्मिकता निधीमध्ये केलेले विनियोजन (निव्वळ) आणि आकस्मिकता निधी (निव्वळ) यांचा समावेश आहे.

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने काही ठिकाणी बेरजा जुळतीलच असे नाही.

परिशिष्ट ५.५

शासनाच्या उपभोग्य बाबींवरील अंतिम खर्च व भांडवल निर्मितीवरील खर्च

(₹ कोटी)

विवरण	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९#	२०१९-२०##
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
अ. उपभोग्य बाबींवरील खर्च							
१ कर्मचाऱ्यांची भरपाई (१.१ +१.२)	३३,५९१	३३,९५४	३७,०४०	४०,४४१	४५,६५६	५६,१९६	७१,५०६
१.१ वेतन आणि मजूरी	१९,७८०	२०,७५०	२३,१४२	२४,७५१	२६,७३३	३४,३९८	४२,९२७
१.२ निवृत्तीवेतन	१३,८११	१३,२०४	१३,८९८	१५,६९०	१८,९२३	२१,७९८	२८,५७९
२ वस्तू आणि सेवांची निव्वळ खरेदी (२.१ + २.२ -२.३)	१४,४३४	१२,८७०	११,५०५	१५,३८२	१४,३५३	२२,०६५	२७,७६७
२.१ खरेदी	८,४९८	१०,३३९	९,१६६	१२,३८७	१०,६६४	१६,८३९	२२,२७१
२.२ देखभाल	४,३३४	४,७८५	४,६०५	५,११२	५,८९६	६,५४०	६,८११
२.३ विक्री	१,६०२	२,०३४	२,२६६	२,११७	२,२०७	१,३१४	१,३१५
एकूण उपभोग्य बाबींवरील खर्च	**४८,०२४**	**४७,०४४**	**४८,५४५**	**५५,८२४**	**६०,००९**	**७८,२६१**	**९९,२७४**
ब. भांडवल निर्मितीवरील खर्च							
१. इमारती	२,०८०	१,९७८	२,५४८	१,९१८	२,०४३	४,४६६	११,०८३
२. रस्ते व पूल	४,२१०	३,६५४	४,३५१	४,९७९	६,११३	१०,५०४	९,३३३
३. इतर भांडवली खर्च	२,५२७	६,६२३	७,६५३	७,९७५	१०,२३३	१३,३६९	१४,४२३
४. दळणवळणाची साधनसामग्री	१२०	१७१	१९७	२५६	१५१	१९४	१७६
५. यंत्रसामग्री आणि साधनसामग्री	५५०	४५७	६४६	१,१०५	९९८	२,११०	१,६९२
६. लागवडीखालील मत्ता	०	०	०	०	४	२२	४१
७. पशुधन	०	०	०	०	०	०	०
८. एकूण नवीन भांडवल निर्मिती (१ ते ७)	**९,४८७**	**१२,८८३**	**१५,३९५**	**१६,२३४**	**१९,५४२**	**३०,६६४**	**३६,७४८**
९. साठ्यातील बदल	३	४	३	४	०	०	०
१०. स्थूल भांडवल निर्मिती (८+९)	**९,४८९**	**१२,८८७**	**१५,३९८**	**१६,२३७**	**१९,५४२**	**३०,६६४**	**३६,७४८**

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन # सुधारित अंदाज ## अर्थसंकल्पीय अंदाज

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने काही ठिकाणी बेरजा जुळतीलच असे नाही.

६
संस्थांद्वारे वित्त पुरवठा व भांडवली बाजार

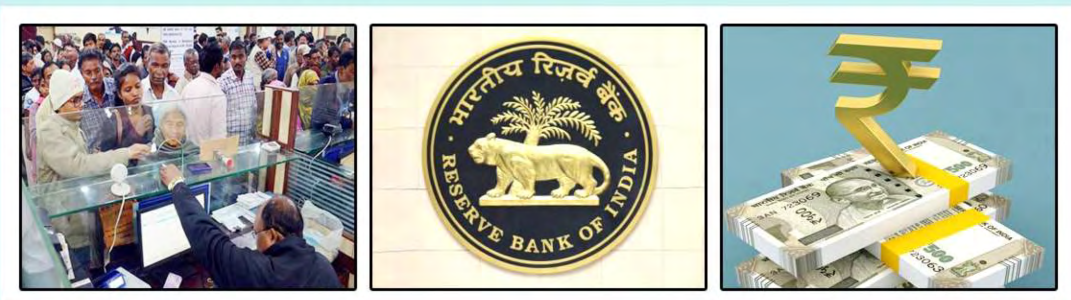

६. संस्थांद्वारे वित्त पुरवठा व भांडवली बाजार

६.१ वित्तीय संस्था आणि भांडवली बाजार, समाजासाठी विविध आर्थिक सेवा पुरवून वित्तीय व्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. यामुळे बचत व गुंतवणुकीतील वाढीमुळे संपत्ती निर्माण होण्यास मदत होते व पर्यायाने आर्थिक विकासास चालना मिळते. बचत, वित्त पुरवठा आणि गुंतवणुकीच्या या प्रक्रिया वित्तीय संस्था, वित्तीय बाजार, वित्तीय साधने आणि सेवा संलग्न आहेत.

बँकींग संस्था

६.२ बँकींग संस्था या ठेवी व कर्ज सुविधा पुरविणाऱ्या प्रमुख संस्था आहेत. अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमध्ये सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका, विदेशी बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका, खाजगी बँका, इत्यादी बँकांचा समावेश होतो.

६.३ राज्यात दि. ३१ मार्च, २०१९ रोजी एकूण १२,५०१ अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांची कार्यालये (देशातील एकूण बँक कार्यालयांपैकी सुमारे नऊ टक्के) कार्यरत होती. त्यापैकी २५.१ टक्के कार्यालये ग्रामीण भागात, २२.९ टक्के निम -नागरी भागात तर ५२.० टक्के नागरी भागात कार्यरत होती. राज्यातील कर्ज-ठेवी प्रमाण १०६.५ टक्के होते, तर अखिल भारताकरिता ते ७८.२ टक्के होते. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील ठेवी व कर्जे तक्ता ६.१ मध्ये दिले आहेत, तर याबाबतची मालिका परिशिष्ट ६.१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ६.१ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील ठेवी व कर्जे

(३१ मार्च रोजी)

तपशील	ग्रामीण		निम-नागरी		नागरी		एकूण	
	२०१८	२०१९	२०१८	२०१९	२०१८	२०१९	२०१८	२०१९
बँक कार्यालये (संख्या)	३,०९८	३,१३५	२,८१०	२,८६०	६,४०९	६,५०६	१२,३१७	१२,५०१
ठेवी (₹ '००० कोटी)	७०.१	७७.३	१३९.३	१५६.९	२,०७९.९	२,३१५.८	२,२८९.३	२,५५०.०
कर्जे (₹ '००० कोटी)	४९.४	५२.२	८४.९	९२.२	२,२७०.५	२,५७०.४	२,४०४.८	२,७१४.८
कर्ज-ठेवी प्रमाण (टक्के)	७०.५	६७.६	६०.९	५८.८	१०९.२	१११.०	१०५.०	१०६.५

आधार : भारतीय रिझर्व्ह बँक

६.४ दि. ३१ मार्च, २०१९ रोजी प्रति बँक कार्यालया मध्ये सेवा पुरविण्यात आलेली सरासरी लोकसंख्या अखिल भारतस्तरावर ९,१५७ च्या तुलनेत राज्यात ९,८३४ होती. राज्यात, दि. ३१ मार्च, २०१९ रोजी २३,३०६ एटीएम सुविधा पुरविण्यात आल्या असून अखिल भारत स्तरावर त्या २,०२,१९६ होत्या. अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांची दि. ३१ मार्च, २०१९ रोजी दरडोई ठेवी व दरडोई कर्ज अनुक्रमे ₹ २,०७,४२४ व ₹ २,२०,८३६ होती. अखिल भारतासाठी तत्सम आकडेवारी अनुक्रमे ₹ ९६,७५१ व ₹ ७५,६४० होती. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील, एकूण ठेवी व कर्जांमध्ये सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांचा हिस्सा अनुक्रमे सुमारे ४८.३ टक्के व ५०.९ टक्के आणि खाजगी बँकांचा हिस्सा अनुक्रमे टक्के ४०.५ टक्के व ४१.८ टक्के होता. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील बँक गट निहाय ठेवी व कर्जे तक्ता ६.२ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता ६.२ बँक गट निहाय राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकां मधील ठेवी व कर्जे

(३१ मार्च रोजी)

बँकगट	बँक कार्यालये (संख्या)		ठेवी (₹ '००० कोटी)		कर्जे (₹ '००० कोटी)		कर्ज-ठेवी प्रमाण (टक्के)	
	२०१८	२०१९	२०१८	२०१९	२०१८	२०१९	२०१८	२०१९
सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका	८,४९०	७,९५४	१,२०९.९	१,२३१.३	१,३५३.२	१,३८२.९	१११.८	११२.३
विदेशी बँका	८९	९१	२११.३	२६४.८	१६८.१	१८१.२	७९.६	६८.४
प्रादेशिक ग्रामीण बँका	७३४	७३९	१२.२	१३.६	७.३	८.६	५९.८	६३.२
खाजगी बँका	२,८६४	३,४८४	८५४.१	१,०३३.२	८७२.२	१,१३५.९	१०२.१	११०.०
लघु वित्त बँका	१४०	२३३	१.८	७.१	४.०	६.२	२२२.२	८८.७
एकूण	**१२,३१७**	**१२,५०१**	**२,२८९.३**	**२,५५०.०**	**२,४००.८**	**२,७१४.८**	**१०५.०**	**१०६.५**

आधार : भारतीय रिझर्व्ह बँक

६.५ ग्रामीण भागात मुदत ठेवींचे प्रमाण बचती पेक्षा कमी आहे तर नागरी भागात बचती पेक्षा मुदत ठेवींचे प्रमाण अधिक आहे. खाते प्रकारानुसार राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील ठेवी तक्ता ६.३ मध्ये दिल्या आहेत.

तक्ता ६.३ खाते प्रकारानुसार राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील ठेवी

(३१ मार्च रोजी)

खाते प्रकार	ठेवी (₹ '००० कोटी)								मागील वर्षाच्या तुलनेत एकूणशी शेकडा बदल
	२०१८				२०१९				
	ग्रामीण	निम-नागरी	नागरी	एकूण	ग्रामीण	निम-नागरी	नागरी	एकूण	
चालू	३.९	१४.३	२९२.६	३१०.८	४.५	१७.८	३५१.७	३७४.०	२०.३
बचत	३५.९	६२.९	३७१.६	४७०.४	३९.५	६९.७	३९६.६	५०५.८	७.५
मुदतठेवी	३०.२	६२.१	१,४१५.८	१,५०८.१	३३.३	६९.४	१,५६७.५	१,६७०.२	१०.७
एकूण	**७०.०**	**१३९.३**	**२,०८०.०**	**२,२८९.३**	**७७.३**	**१५६.९**	**२,३१५.८**	**२,५५०.०**	**११.४**

आधार : भारतीय रिझर्व्ह बँक

६.६ दि. ३१ मार्च, २०१९ रोजी एकूण येणे कर्जापैकी ५१.१ टक्के कर्ज ही राष्ट्रीयीकृत बँकांकडे तर त्या खालोखाल ४१.९ टक्के खाजगी बँकांकडे होती. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांकडील येणे कर्जे तक्ता ६.४ मध्ये दिली आहेत.

६.७ दि. ३१ मार्च, २०१९ रोजी राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांकडील एकूण येणे कर्जापैकी सर्वाधिक (२०.२ टक्के) येणे कर्ज वस्तु निर्माण या व्यवसायाकडे होते. त्या खालोखाल वित्त व्यवसायाकडील येणे कर्ज १८.८ टक्के तर वैयक्तिक येणे कर्ज १८.६ टक्के होते. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांकडील गट निहाय येणे कर्ज तक्ता ६.५ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ६.४ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांकडील येणे कर्ज

(३१ मार्च रोजी)

बँक गट	येणे कर्ज (₹ '००० कोटी)		मागील वर्षाच्या तुलनेत शेकडा बदल
	२०१८	२०१९	
सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका	१,३७५.८	१,३९८.४	१.६
विदेशी बँका	१९०.१	१८३.७	(-)३.४
प्रादेशिक ग्रामीण बँका	०.०	०.०	-
खाजगी बँका	८७३.०	१,१४७.३	३१.४
लघु वित्त बँका	४.०	६.२	५५.०
एकूण	**२,४४२.९**	**२,७३५.६**	**१२.०**

आधार : भारतीय रिझर्व्ह बँक

तक्ता ६.५ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांकडील गट निहाय येणे कर्ज

(३१ मार्च रोजी)

व्यवसाय गट	येणे कर्ज (₹' ००० कोटी)		मागील वर्षाच्या तुलनेत शेकडा बदल
	२०१८	२०१९	
कृषि व संलग्न कार्ये	९५.८	१३०.८	३६.५
खाण व दगड खाणकाम	१९.६	२३.७	२०.९
वस्तुनिर्माण	५४९.०	५५२.५	०.६
वीज, वायू व पाणीपुरवठा	१४१.७	१३७.८	(-)२.८
बांधकाम	२२८.५	२३२.०	१.५
वाहतूक	७९.०	९०.६	१४.७
व्यावसायिक व इतर सेवा	१८५.६	२२४.३	२०.९
व्यापार	१८४.७	२१६.०	१६.९
वैयक्तिक कर्जे	४५१.७	५०९.२	१२.७
वित्त	४२६.७	५१४.५	२०.६
इतर	८०.६	१०४.२	२९.३
एकूण	**२,४४२.९**	**२,७३५.६**	**१२.०**

आधार : भारतीय रिझर्व्ह बँक

६.८ भारतीय रिझर्व्ह बँकेने प्राधान्य क्षेत्रांस अग्रिमे देण्याची महत्वाची भूमिका अनूसुचित वाणिज्यिक बँकांकडे सोपवली आहे. त्यानुसार अग्रिमांचा ठराविक हिस्सा ‘कृषि व संलग्न कार्ये’, ‘सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम’, ‘गरीब, इतर अल्प उत्पन्न गट व दुर्बल घटक यांचे करिता गृहनिर्माण’ यांसारख्या काही विशिष्ट क्षेत्रांना दिला जातो. दि. ३१ मार्च, २०१९ रोजी सर्वाधिक (४६.४ टक्के) येणे कर्ज कृषि व संलग्न कार्येक्षेत्राकडून, तर त्या खालोखाल सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांकडून (३५.८ टक्के) होते. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांनी प्राधान्य क्षेत्रास दिलेल्या अग्रिमांपैकी येणे कर्जाची विगतवारी तक्ता ६.६ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता ६.६ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांनी प्राधान्य क्षेत्रास दिलेल्या अग्रिमांपैकी येणे कर्जाची विगतवारी

(३१ मार्च रोजी)

प्राधान्य क्षेत्र	खाते संख्या ('०००)		येणे कर्ज (₹ '००० कोटी)	
	२०१८	२०१९	२०१८	२०१९
कृषि व संलग्न कार्ये	५,८९६	७,०५१	३२९.४	४२६.६
सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम	२,४८७	३,०८९	२६२.०	३२८.९
शिक्षण	२०८	२०३	५.३	५.६
गृहनिर्माण	८९१	९६९	११५.०	१३३.२
निर्यात	२	२	२०.२	२०.५
इतर	५१८	१,११७	२.९	४.४
एकूण	**१०,००२**	**१२,४३१**	**७३४.८**	**९१९.२**

आधार : भारतीय रिझर्व्ह बँक

वार्षिक कर्ज योजना

६.९ ग्रामीण भागातील आर्थिक विकासासाठी ग्राम स्तरापर्यंत कर्ज उपलब्धता महत्वाची आहे. भारतीय रिझर्व्ह बँकेने प्रत्येक गावात कर्ज उपलब्ध करून देण्यासाठी ‘सेवा क्षेत्र पद्धत’ स्वीकारली असून सेवा क्षेत्राचा घटक जिल्हा आहे. वार्षिक कर्ज योजना प्रामुख्याने दुर्बल घटकांना मिळणाऱ्या संधी वाढवण्यावर भर देऊन कृषि व संलग्न कार्ये व लघु उद्योग यासारख्या विविध आर्थिक कार्यांची व्याप्ती दर्शविते. त्यामुळे प्राधान्य व दुर्लक्षित क्षेत्रांना पुरेसा आणि वेळेत खात्रीशीर कर्जपुरवठा होतो. त्यानुसार, राज्यस्तरीय बँकर्स समितीची निमंत्रक बँक राज्याची वार्षिक कर्ज योजना तयार करून संनियंत्रित करते. बँक ऑफ महाराष्ट्रास यासाठी राज्याची निमंत्रक बँक म्हणून घोषित केले आहे. सन २०१९-२० साठी राज्याची प्राधान्य क्षेत्रासाठी वार्षिक कर्ज योजना ₹ ४.२४ लाख कोटी होती. या योजने मध्ये ‘कृषि व संलग्न कार्ये’ क्षेत्राचा हिस्सा २०.६ टक्के तर ‘ग्रामीण कारागीर, ग्राम व कुटीर उद्योग आणि लघु उद्योग’ क्षेत्राचा हिस्सा ५५.५ टक्के होता. वार्षिक कर्ज योजनेंतर्गत प्राधान्य क्षेत्रासाठी राज्यात वितरित केलेले कर्ज तक्ता ६.७ मध्ये तर जिल्हानिहाय वार्षिक कर्ज योजना परिशिष्ट ६.२ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ६.७ वार्षिक कर्ज योजनेंतर्गत प्राधान्य क्षेत्रासाठी राज्यात वितरित केलेले कर्ज

(₹ '००० कोटी)

प्राधान्य क्षेत्र	लक्ष्य		साध्य		साध्याची लक्ष्याशी टक्केवारी		लाभधारक (लाख)	
	२०१८-१९	२०१९-२०	२०१८-१९	२०१९-२०+	२०१८-१९	२०१९-२०+	२०१८-१९	२०१९-२०+
कृषि व संलग्न कार्ये	८५.५	८७.३	६७.९	३९.६	७९.४	४५.३	५३.१४	३५.०३
एमएसएमई (सुक्ष्म, मध्यम उद्योग, खादी ग्रामोद्योग, इतर)	२४६.१	२३५.४	२०१.९	१००.५	८२.०	४२.७	३०.५८	९.४४
इतर क्षेत्रे	१०३.०	१०१.३	४६.९	१८.१	४५.५	१७.९	३४.४८	५.९८
एकूण	**४३४.६**	**४२४.०**	**३१६.७**	**१५८.२**	**७२.९**	**३७.३**	**११८.२०**	**५०.४५**

आधार : बँक ऑफ महाराष्ट्र, राज्यस्तरीय बँकर्स समितीचे निमंत्रक + सप्टेंबरपर्यंत

सूक्ष्म वित्त पुरवठा

६.१० सूक्ष्म वित्त पुरवठा आर्थिक विकासाचे साधन असून, त्याचा उद्देश गरिबांना दारिद्र्यातून बाहेर येण्यासाठी मदत करणे आहे. यात कर्ज पुरवठ्यासह बचत, विमा, रक्कम हस्तांतरण, समुपदेशन, इत्यादी अनेक प्रकारच्या सेवांचा समावेश आहे. 'स्व-सहाय्यता गट बँक दुवा कार्यक्रम' हा समुदाय आधारित सर्वात मोठा सूक्ष्म वित्त पुरवठा उपक्रम आहे. स्व-सहाय्यता बचत गटांनी उघडलेल्या बचत खात्यांची संख्या व कर्ज वाटप यात गेल्या काही वर्षात वाढ झाल्याचे दिसून येते. 'स्व-सहाय्यता गट बँक दुवा कार्यक्रम' अंतर्गत राज्यातील स्व-सहाय्यता गटांच्या बचती, कर्जवाटप व थकीत कर्जे तक्ता ६.८ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ६.८ 'स्व-सहाय्यता गट बँक दुवा कार्यक्रम' अंतर्गत राज्यातील स्व-सहायता गटांच्या बचती, कर्ज वाटप व थकीत कर्जे

(३१ मार्च, २०१९ रोजी)

बँक प्रकार	तपशील	एकूण स्व-सहाय्यता गट		राग्राजीअ/स्वजग्रास्वयो# अंतर्गत स्व-सहाय्यता गट		केवळ महिलांचे स्व-सहाय्यता गट	
		संख्या	रक्कम (₹कोटी)	संख्या	रक्कम (₹कोटी)	संख्या	रक्कम (₹कोटी)
सहकारी	बचत	४,०३,७०१	५२७.८३	९२,५२४	१०१.९३	३,३७,९२५	३९३.९८
	कर्जवाटप	४४,५१८	३०२.७२	८,९६७	८१.०२	४२,३६९	२८८.३८
	थकीत कर्जे	५४,१४६	२३४.९३	११,३२७	५१.१८	५२,०४२	२२८.५८
प्रादेशिक ग्रामीण	बचत	१,२४,८९५	१३३.२१	१,२४,८९५	१३३.२१	१,१६,५७८	१२२.९३
	कर्जवाटप	९,७८२	१३५.५७	९,१८१	१२४.४९	९,६८०	१३३.६३
	थकीत कर्जे	२७,९०६	३१२.०२	२२,८५३	२५८.५६	२३,००९	२७३.८८
सार्वजनिक क्षेत्रातील वाणिज्यिक	बचत	४,२०,२८२	८५४.६६	१,६९,२५७	३०४.९६	२,८९,६७०	५३३.४५
	कर्जवाटप	३४,४८६	४१६.२१	१८,०१०	२१४.१९	२५,६३२	३१२.५९
	थकीतकर्जे	८३,७८३	८५७.४१	४३,०३५	३८६.३०	६१,९१७	६६३.०८
खाजगी क्षेत्रातील वाणिज्यिक	बचत	१,३४,९३३	१४५.८५	९६,२२८	८४.०६	१,३४,८४७	१४५.४४
	कर्जवाटप	३८,८१०	७८६.५१	२५,८६८	५२०.३७	३८,६६७	७८४.७३
	थकीतकर्जे	६१,८६०	७७८.४१	४६,२०३	५५४.०६	६१,८०२	७७६.८३

आधार : नाबार्ड

राग्राजीअ/ स्वजग्रास्वयो राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान / स्वर्ण जयंती ग्राम रोजगार योजना

वित्तीय समावेश

६.११ प्रभावी वित्तीय समावेश म्हणजे निव्वळ वित्तीय सुविधांची उपलब्धता नसून त्यांचा सुयोग्य वापरही आहे. वित्तीय समावेश म्हणजे वंचित, अल्प उत्पन्न गटास वित्तीय सेवा उपलब्ध होणे आणि वेळेवर व परवडणारा पुरेसा कर्ज पुरवठा मिळण्याची संधी होय. प्रधानमंत्री जन-धन योजना वित्तीय समावेश विषयक महत्वाकांक्षी कार्यक्रम आहे. राज्यात, दि. ८ जानेवारी, २०२० पर्यंत प्रधानमंत्री जन-धन योजने अंतर्गत एकूण २.६७ कोटी बँक खाती उघडण्यात आली असून त्यापैकी १.३२ कोटी (४९.४ टक्के) खाती ग्रामीण भागातील होती. या खात्यांमध्ये अंदाजे ₹ ६,७९१ कोटी शिल्लक होती. या योजने अंतर्गत सुमारे १.९२ कोटी 'रुपे कार्ड' चे वाटप झाले. अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांनी वित्तीय समावेशांतर्गत पुरविलेल्या विविध बँकिंग सुविधांचा तपशील तक्ता ६.९ मध्ये दिला आहे व प्रधानमंत्री जन-धन योजनेचा जिल्हा निहाय तपशील परिशिष्ट ६.३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ६.९ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांनी वित्तीय समावेशांतर्गत पुरविलेल्या बँकिंग सुविधा

(३१ मार्च रोजी)

तपशील	२०१७	२०१८	२०१९
गावात असलेली बँकींग केंद्रे (संख्या)	४०,६९७	३९,१३०	४१,११५
किमान शिलकीची मर्यादा नसलेली खाती (मर्यादित सुविधा उपलब्ध असलेली)			
संख्या ('०००)	३५,६२९	३७,५४८	४०,२०८
रक्कम (₹ कोटी)	६,७०९.६	७,४४५.२	८,७५५.५
किमान शिलकीची मर्यादा नसलेल्या खात्यामधून मर्यादित सुविधा उपलब्ध असलेली) ओव्हर ड्राफ्ट उचललेली रक्कम (₹ कोटी)	२३४.३	२५.८	२६.७
किसान क्रेडिट कार्ड			
कार्डधारकांची संख्या ('०००)	३,५५७	३,२९७	३,६९४
येणे रक्कम (₹ कोटी)	४३,७९१.५	३७,८७१.०	४३,२८२.६

आधार : भारतीय रिझर्व्ह बँक

६.१२ प्रधानमंत्री मुद्रा योजनेचा मूळ उद्देश लघु उद्योग क्षेत्राला पुनर्वित्त पुरवठयाच्या माध्यमातून वित्तीय सहाय्य उपलब्ध करून विकास करणे आहे. मुद्राच्या माध्यमातून लघु उद्योग क्षेत्रातील जे घटक वित्तीय सहाय्यापासून वंचित आहेत त्यांना वित्तीय सहाय्य उपलब्ध करण्याचे ध्येय आहे. या कार्यक्रमा अंतर्गत बिगर कृषि कार्य उत्पन्न निर्मितीत गुंतलेल्या सर्व सूक्ष्म व लघु उद्योगांना ₹ १० लाखापर्यंत सुलभरित्या कर्ज देण्यात येते. या योजने अंतर्गत लाभार्थी घटकांच्या विकास स्थिती व आर्थिक निकडीनुसार कर्जाची 'शिशु' (₹ ५०,००० पर्यंत), 'किशोर' (₹ ५०,००० ते ₹ ५ लाख) आणि 'तरुण' (₹ ५ लाख ते ₹ १० लाख) असे वर्गीकरण केले आहे. प्रधानमंत्री मुद्रा योजने अंतर्गत प्रगती तक्ता ६.१० मध्ये दिली आहे.

तक्ता ६.१० प्रधानमंत्री मुद्रा योजने अंतर्गत प्रगती

(₹ कोटी)

प्रकार	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९
शिशु			
खात्यांची संख्या	३०,५४,१३०	३१,४५,६८५	३७,५०,५७०
मंजूर कर्ज ₹	६,९६१.७५	८,०९३.३८	१०,२५५.०६
वितरीत कर्ज ₹	६,९०९.४०	७,९८०.२६	१०,०५२.०७
किशोर			
खात्यांची संख्या	२,२०,६६२	३,५४,८९८	५,१०,२४९
मंजूर कर्ज ₹	५,०८२.०३	७,५२९.९०	८,५२४.१२
वितरीत कर्ज ₹	४,९४७.०१	७,३४३.४०	८,२८७.२८
तरुण			
खात्यांची संख्या	६९,३६२	९६,११७	१,२५,१६२
मंजूर कर्ज ₹	५,२४२.८८	७,१२८.१२	७,६५९.७६
वितरीत कर्ज ₹	५,१२०.३४	६,९४२.५५	७,४०२.६४
एकूण			
खात्यांची संख्या	३३,४४,१५४	३५,९६,६२०	४३,८५,९८१
मंजूर कर्ज ₹	१७,२८६.६६	२२,७५१.४०	२६,४३८.९४
वितरीत कर्ज ₹	१६,९७६.७५	२२,२६६.२१	२५,७४१.९९

आधार: राज्यस्तरीय बँकर्स समिती

ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधी

६.१३ ग्रामीण पायाभूत सुविधांसाठी, सार्वजनिक क्षेत्रातील भांडवली गुंतवणुकीस सहाय्य व्हावे या उद्देशाने केंद्र शासनाने १९९५-९६ मध्ये ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधी सुरू केला आहे. प्राधान्य क्षेत्र कर्ज वाटपाचे ध्येय साध्य न करु शकलेल्या अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांनी कमी वितरित केलेली रक्कम या निधीमध्ये जमा करणे आवश्यक आहे. या निधीचे व्यवस्थापन नाबार्डद्वारे होते. सद्यस्थितीत या निधी अंतर्गत एकूण ३७ कार्यांचा समावेश आहे. कृषी व संलग्न कार्ये, सामाजिक क्षेत्र आणि ग्रामीण दळणवळण या मुख्य क्षेत्रांतर्गत एकूण प्रकल्प मुल्याच्या अनुक्रमे ९५ टक्के, ८५ टक्के व ८० टक्के पर्यंत कर्ज उपलब्ध करून दिले जाते. मार्च,२०१९ अखेर या कार्यक्रमांतर्गत २४ टप्पे लागू करण्यात आले व ₹ ११,९९० कोटी कर्जाचे राज्यात वितरण करण्यात आले. ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधी अंतर्गत मंजूर प्रकल्प व वितरित झालेल्या कर्जाचा तपशील तक्ता ६.११ मध्ये दिलाआहे.

तक्ता ६.११ ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधी अंतर्गत मंजूर व वितरित झालेले कर्जे

टप्पे	स्थिति	मंजूर निधी (₹ कोटी)	वितरित निधी (₹ कोटी)	टक्के वापर
I - XVII	बंद	९,३५९.६६	७,८३६.१६	८३.७
XVIII - XXIV	चालू	७,५९५.१३	४,१५३.९१	५४.७
एकूण		**१६,९५४.७९**	**११,९९०.०७**	**७०.७**

आधार : नाबार्ड

संयुक्त भांडवली संस्था

६.१४ संयुक्त भांडवली संस्था विविध पूरक उद्योग, व्यापार व व्यापाराशी पूरक उद्योगांना प्रोत्साहन देतात व मोठ्या प्रमाणावर रोजगार उपलब्ध करून देतात. दि. ३१ मार्च, २०१९ रोजी देशातील एकूण ११,५६,३७३ संयुक्त भांडवली संस्थांपैकी, सुमारे १९.३ टक्के संस्था राज्यात कार्यरत होत्या. कंपन्यांच्या भरणा केलेल्या एकूण भागभांडवलामध्ये राज्यातील संस्थांचा देशांतर्गत हिस्सा २५.२ टक्के होता. संयुक्त भांडवली संस्थांचे भरणा केलेले भागभांडवल तक्ता ६.१२ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ६.१२ संयुक्त भांडवली संस्थांचे भरणा केलेले भाग भांडवल

(३१ मार्च रोजी)

बाब	महाराष्ट्र				अखिल भारत			
	संस्था (संख्या)		भरणा केलेले भाग भांडवल (₹ '००० कोटी)		संस्था (संख्या)		भरणा केलेले भाग भांडवल (₹ '००० कोटी)	
	२०१८	२०१९	२०१८	२०१९	२०१८	२०१९	२०१८	२०१९
खाजगी	२,१७,२६२	२,०९,७८५	२९९.७	३१९.२	११,०४,०६७	१०,९२,३८५	१,३९९.०	१,४४१.२
सार्वजनिक	१५,३९८	१३,४७४	७६७.१	६५७.०	७५,६९४	६३,९८९	२,३४१.०	२,४४०.२
एकूण	**२,३२,६६०**	**२,२३,२५९**	**१,०६६.८**	**९७६.२**	**११,७९,७६१**	**११,५६,३७४**	**३,७४०.०**	**३,८८१.५**

आधार : मिनिस्ट्री ऑफ कॉर्पोरेट अफेअर्स, केंद्र शासन

म्युच्युअल फंड

६.१५.१ म्युच्युअल फंड हे गुंतवणूकदारांची रक्कम एकत्रित करून समभाग, रोखे व इतर प्रतिभूती खरेदीस सहाय्य करणारे माध्यम आहे. सन २०१७-१८ मध्ये म्युच्युअल फंडा द्वारे देशात झालेल्या ₹ २,७१,७९७ कोटी उलाढालीच्या तुलनेत राज्यात ₹ ८१,०१७ कोटी उलाढाल झाली. सन २०१८-१९ मध्ये तत्सम आकडेवारी अनुक्रमे ₹ २,२३,६५४ कोटी व ₹ १,०७,५८९ कोटी होती. म्युच्युअल फंडाद्वारे झालेली उलाढाल तक्ता ६.१३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ६.१३ म्युच्युअल फंडाद्वारे झालेली उलाढाल

(₹ '००० कोटी)

वर्ष	नवीन म्युच्युअल फंड	अस्तित्वातील म्युच्युअल फंड
२०१७-१८	९६.०	२०,९०२.७
२०१८-१९	१३६.४	२४,२५८.०
२०१९-२०+	२६.९	१३,४०७.७

आधार : असोसिएशन ऑफ म्युच्युअल फंडस इन इंडिया + ऑक्टोबरपर्यंत

विक्रेय वस्तू व्यापार विनिमय केंद्र

६.१५.२ किरकोळ गुंतवणूकदारांच्या सहाय्यासाठी मल्टी कमोडिटी एक्स्चेंज ऑफ इंडिया लिमिटेड (एमसीएक्स) व नॅशनल कमोडिटी अँड डेरिव्हेटिव्हज एक्स्चेंज लिमिटेड (एनसीडीईएक्स) ही मुख्य विक्रेय वस्तू विनिमय व्यापार केंद्रे राज्यात कार्यरत आहेत. एमसीएक्स व एनसीडीईएक्स यांची उलाढाल तक्ता ६.१४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ६.१४ एमसीएक्स व एनसीडीईएक्स यांची उलाढाल

विक्रेय वस्तू व्यापार विनिमय केंद्र	समाविष्ट विक्रेय वस्तू (संख्या)			उलाढाल (₹ '००० कोटी)		
	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०
एमसीएक्स	३२	२९	२९+	५,३९३	६,७७२	४,७८२+
एनसीडीईएक्स	२५	२३	२०++	५९०	५३१	३००++

आधार: एमसीएक्स *व* एनसीडीईएक्स + ऑक्टोबरपर्यंत ++ नोव्हेंबरपर्यंत

विमा

६.१५.३ विमा लोकहित व अनिश्चिततेे पासून संरक्षण देण्याचे कार्य करते. संस्थांना व व्यक्तींना दुर्घटनांमुळे होणाऱ्या मालमत्ता व जिवित हानीच्या जोखमी पासून आर्थिक सुरक्षा देण्याव्यतिरिक्त, हे क्षेत्र बचत आणि गुंतवणुकीस प्रोत्साहित करतो व त्यामुळे विकास कामासाठी लागणारा दीर्घकालीन निधी निर्माण होतो. राज्यात आयुर्विमा क्षेत्रात २४ कंपन्या कार्यरत आहेत. सन २०१८-१९ मध्ये राज्यातील एकूण आयुर्विमा व्यवसायामध्ये भारतीय आयुर्विमा महामंडळाचा हिस्सा गतवर्षाच्या ६७.० टक्क्यांच्या तुलनेत ६२.९ टक्के होता. नव्याने काढण्यात आलेल्या वैयक्तिक आयुर्विमा पॉलिसी तक्ता ६.१५ मध्ये दिल्या आहेत.

तक्ता ६.१५ नवीन वैयक्तिक आयुर्विमा पॉलिसी

तपशील		संख्या ('०००)			विमा हप्ता (₹ कोटी)		
		२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९
महाराष्ट्र	खाजगी	१,२१३	१,३०१	१,१५५	१२,८४२	१६,१२६	१९,८४४
	भारतीय आयुर्विमा महामंडळ	२,३३८	२,३५०	२,२७५	३१,५१९	३२,८०६	३३,६३७
	एकूण	**३,५५१**	**३,६५१**	**३,४३०**	**४४,३६२**	**४८,९३२**	**५३,४८१**
अखिलभारत	खाजगी	६,३२४	६,८५९	७,२५१	५०,६१९	५९,४८२	७२,६६७
	भारतीय आयुर्विमा महामंडळ	२०,१३२	२१,३३८	२१,४३४	१,२४,५८३	१,३४,६७२	१,४२,३३६
	एकूण	**२६,४५६**	**२८,१९७**	**२८,६८५**	**१,७५,२०२**	**१,९४,१५४**	**२,१५,००३**

आधार : विमा नियामक व विकास प्राधिकरण टीप : आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही

६.१५.४ देशात बिगर-आयुर्विमा क्षेत्रामध्ये ३४ कंपन्या कार्यरत आहेत. सन २०१७-१८च्या तुलनेत २०१८-१९ मध्ये बिगर-आयुर्विम्यापोटी प्राप्त झालेल्या एकूण विमा हप्त्याच्या रकमेत १२.७ टक्के वाढ झाली. बिगर-आयुर्विमा अंतर्गत आरोग्य विम्यापोटी सर्वाधिक (३७.९ टक्के) व त्या खालोखाल पीक विम्यापोटी (१५.० टक्के) विमा हप्ता गोळा झाला. क्षेत्रनिहाय बिगर-आयुर्विम्याच्या विमा हप्त्याद्वारे प्राप्त झालेले एकूण उत्पन्न तक्ता ६.१६ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ६.१६ क्षेत्रनिहाय बिगर-आयुर्विम्याच्या हप्त्या द्वारे प्राप्त झालेले एकूण उत्पन्न

(₹ कोटी)

वर्ष	आग	मोटार		वैयक्तिक अपघात	आरोग्य विमा	पीक विमा	संकीर्ण#	एकूण
		स्वहानी	तृतीय पक्ष					
महाराष्ट्र								
२०१७-१८	२,२६३	३,८७१	४,१८२	१,०४०	११,८१२	४,४५३	४,४४०	३२,०६१
२०१८-१९	२,५२६	३,७१३	४,८१५	१,१३०	१३,७०८	५,४१४	४,८३२	३६,१३८
अखिल भारत								
२०१७-१८	१०,७८०	२६,३२७	३२,९१९	४,५६४	३७,०२९	२५,३२२	१४,४०२	१,५१,३४३
२०१८-१९	११,६६७	२६,४८८	३८,०३५	५,२०९	४४,८७३	२७,६१४	१५,४७५	१,६९,३६१

आधार : विमा नियामक व विकास प्राधिकरण

सागरी कार्गो, हल,एव्हिएशन,अभियांत्रिकी, कर्ज, इत्यादी समाविष्ट

भांडवली बाजार

६.१६ भांडवली बाजार ही बचतींना परिणामकारक दीर्घकालीन गुंतवणुकीकडे वळविणारी यंत्रणा आहे. राज्यात मुंबई शेअर बाजार मर्यादित व राष्ट्रीय शेअर बाजार मर्यादित हे प्रमुख शेअर बाजार कार्यरत आहेत. मुंबई शेअर बाजार मर्यादित हा जगातील सर्वात जुन्या शेअर बाजारांपैकी एक आहे तर राष्ट्रीय शेअर बाजार मर्यादित हा आधुनिक व अद्ययावत तंत्रज्ञानात अव्वल असणाऱ्यांपैकी एक आहे.

प्राथमिक बाजार

६.१६.१ सन २०१८-१९ मध्ये राज्यात ४६ समभागांद्वारे (३४ सार्वजनिक, दोन हक्क व १० ऋण) ₹ ३३,६२२ कोटी तर मागील वर्षी ६८ समभागांद्वारे (५८ सार्वजनिक, आठ हक्क व दोन ऋण) ₹ ७३,२१४ कोटी रक्कम उभारण्यात आली. सन २०१९-२० मध्ये ऑक्टोबर अखेर राज्यात २८ समभागांद्वारे (१९ सार्वजनिक, तीन हक्क व सहा ऋण) ₹ ३४,३१६ कोटी रक्कम उभारण्यात आली.

दुय्यम बाजार

६.१६.२ राष्ट्रीय शेअर बाजार व मुंबई शेअर बाजारात सन २०१९-२० मध्ये ऑक्टोबर अखेर उलाढाली साठी उपलब्ध असलेल्या एकूण समभागांचे भांडवली मूल्य अनुक्रमे ₹ १५२.४८ लाख कोटी व ₹ १५४.०९ लाख कोटी होते व २०१८-१९ तत्सम आकडेवारी अनुक्रमे ₹ १४९.३४ लाख कोटी व ₹ १५१.०९ लाख कोटी होते. सन २०१७-१८ मध्ये तत्सम आकडेवारी अनुक्रमे ₹ १४०.४४ लाख कोटी व ₹ १४२.२५ लाख कोटी होती. राष्ट्रीय व मुंबई शेअर बाजार मर्यादित यांची उलाढाल तक्ता ६.१७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ६.१७ राष्ट्रीय व मुंबई शेअरबाजार मर्यादित यांची उलाढाल

(₹' ००० कोटी)

शेअर बाजार	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०+
राष्ट्रीय	७,२३५	७,९४९	४,८७४
मुंबई	१,०८३	७७६	३६९

आधार : सेबी

+ ऑक्टोबरपर्यंत

* * * * *

परिशिष्ट ६.१

सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या ठेवी व कर्ज

(₹ कोटी)

वर्ष	वर्षाच्या जून महिन्यातील अखेरच्या शुक्रवारची स्थिती						एकूण ठेवी	एकूण कर्ज
	ग्रामीण		निमनागरी		नागरी / महानगर			
	ठेवी	कर्ज	ठेवी	कर्ज	ठेवी	कर्ज		
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
१९७१	उ ना.	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	१,४६०	१,२९१†
१९८१	३०९	२२६	७१४	३८४	६,५६८	५,३२१	७,५९०	५,९३१
१९९१	१,७०१	१,३५७	२,३४७	१,३५४	३६,१८१	२६,९३६	४०,२३०	२९,६४७
२००१	६,७६९	५,०२९	१०,०३४	४,१३८	१,५९,१९९	१,३४,३४०	१,७६,००१	१,४३,५०७
२०११	२९,२३१	२२,७०३	४९,१७४	२७,६०४	१३,२५,५५०	११,२५,७८०	१४,०३,९५५	११,७६,०८७
२०१२	३४,४५४	२६,७१२	५८,५८६	३१,८२९	१५,००,६५४	१३,२९,२८७	१५,९३,६९४	१३,८७,८२७
२०१३#	४१,११९	३१,५२७	७०,०५२	४१,१३५	१६,७३,८७२	१५,०३,८२७	१७,८५,०४३	१५,७६,४९०
२०१४#	४८,११५	३९,००९	८५,३२२	५१,५१०	१९,१९,०९०	१७,२२,६०४	२०,५२,५२७	१८,१३,१२३
२०१५#	५६,२१४	४४,५७८	९५,६८८	६०,४७९	१९,८१,८१५	१८,७१,०००	२१,३३,७१८	१९,७६,०५७
२०१६#	६१,८२४	५२,८१७	१,०२,०२६	६७,६६०	२०,१३,७४६	२१,१४,८२७	२१,७७,५९६	२२,३५,३०४
२०१७#	६३,५९७	४६,७४०	१,२८,१२३	७७,९२०	१९,७१,९३५	२१,७४,९१९	२१,६३,६५४	२२,९९,५८०
२०१८#	७०,१०४	४९,३८४	१,३९,३१२	८४,८७५	१९,५५,३२५	२१,९६,३२२	२२,८९,३०१	२४,०४,७६६
२०१९#	७७,२७६	५२,२४२	१,५६,९००	९२,२०५	२३,१५,७६७	२५,७०,३६२	२५,४९,९४३	२७,१४,८०९

वर्ष	दरडोई ठेवी (₹)	दरडोई कर्ज (₹)	एकूण बँक कार्यालयांची संख्या			दर लाख लोकसंख्येमागे बँकींग कार्यालयांची संख्या
			ग्रामीण व निमनागरी	नागरी / महानगर क्षेत्रातील	एकूण	
(१)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)	(१४)	(१५)
१९७१	२९०	२५६	उ ना	उ ना	१,४७१	२.९
१९८१	१,२०४	९४०	उ ना	उ ना	३,६२७	५.८
१९९१	५,३४४	३,५८०	३,३५३	२,२३८	५,५९१	७.४
२००१	१८,१०६	१४,७६३	३,३८०	२,९१४	६,२९४	६.५
२०११	१,२४,०४८	१,०३,९११	३,९०२	४,६१३	८,५१५	७.५
२०१२	१,३९,५७२	१,२१,५४३	४,१९६	४,८५७	९,०५३	७.९
२०१३#	१,५४,२८६	१,३६,२६०	४,५८५	५,१८९	९,७७४	८.५
२०१४#	१,७५,१४७	१,५४,७१८	५,१६२	५,४७८	१०,६४०	९.१
२०१५#	१,८१,९८८	१,६८,५४१	५,५५५	५,७२९	११,२८४	९.६
२०१६#	१,८१,३८३	१,८६,१९०	५,७५३	६,०३६	११,७८९	९.८
२०१७#	१,७८,१०१	१,८९,२८९	५,८२२	६,३६९	१२,१९१	१०.०
२०१८#	१,८६,२२३	१,९५,६१९	५,९०८	६,४०९	१२,३१७	१०.०
२०१९#	२,०७,४२५	२,२०,८३६	५,९९५	६,५०६	१२,५०१	१०.२

आधार - भारतीय रिझर्व्ह बँक   # ३१ मार्च रोजी   उ ना उपलब्ध नाही

† आकडे जून १९७१ च्या दुसऱ्या शुक्रवारचे आहेत.

टीप - आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

परिशिष्ट ६.२

जिल्हानिहाय वार्षिक कर्ज योजना (२०१९-२०)

(₹ कोटी)

अ. क्र.	जिल्हा	प्राधान्य क्षेत्र - कृषि व संलग्न कार्ये - एकूण कर्ज	प्राधान्य क्षेत्र - कृषि व संलग्न कार्ये - त्यापैकी, पीक कर्ज	बिगर शेती क्षेत्र	इतर प्राधान्य क्षेत्र	एकूण	बिगर प्राधान्य क्षेत्र	एकूण योजना
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
१	मुंबई शहर	८४	०	१,४४,०९३	१६३	१,४४,३४०	१,४०,०८६	२,८४,४२६
२	मुंबई उपनगर	२,३७३	०	८२,१२०	१५,८८५	१,००,३७८	३३,२२१	१,३३,५९९
३	ठाणे	३६५	२२०	५,५८७	३,०४८	९,०००	२,५००	११,५००
४	पालघर	४३०	१८०	१,४६५	६००	२,४९५	४२४	२,९१९
५	रायगड	५२५	२६०	२,९६९	६६	३,५६०	१,४००	४,९६०
६	रत्नागिरी	१,०१७	५२०	९९०	६९५	२,७०२	२३७	२,९३९
७	सिंधुदुर्ग	७८४	३५५	९७४	१६१	१,९१९	१३७	२,०५६
८	नाशिक	७,०००	४,५००	५,८१२	१,१८८	१४,०००	४,०००	१८,०००
९	धुळे	१,२००	१,०२५	८५६	४४५	२,५०१	१३०	२,६३१
१०	नंदुरबार	१,०१८	७२९	२७४	५९	१,३५०	८४	१,४३४
११	जळगाव	४,३२०	३,३००	१,६३४	२९६	६,२५०	२०५	६,४५५
१२	अहमदनगर	६,२७३	४,८२०	२,२७९	१,७१६	१०,२६७	१,०४६	११,३१३
१३	पुणे	६,५५१	३,२५३	२७,६६४	३,२५३	३७,४६९	२३,१६२	६०,६३१
१४	सातारा	४,०००	३,६००	१,६४६	१,३५४	७,०००	८००	७,८००
१५	सांगली	४,२२५	२,४१७	१,७१६	१९	५,९६०	१,०४०	७,०००
१६	सोलापूर	६,६३२	४,०३३	२,५४२	५०	९,२२४	६५	९,२८९
१७	कोल्हापूर	४,११५	२,४३०	४,२२४	९६	८,४३६	४,४३३	१२,८६९
१८	औरंगाबाद	२,११०	१,७६०	३,२१२	१,२०८	६,५३०	१,२८१	७,८११
१९	जालना	१,८५०	१,५००	६३३	२२७	२,७१०	१४३	२,८५३
२०	परभणी	२,७४५	१,७८४	६३५	९५	३,४७४	१७८	३,६५२
२१	हिंगोली	१,७१४	१,४३६	४१३	७५	२,२०१	०	२,२०१
२२	बीड	१,७०१	१,१९०	१,३११	४५१	३,४६३	०	३,४६३
२३	नांदेड	२,९४६	२,४५९	१,२७९	९४	४,३१९	०	४,३१९
२४	उस्मानाबाद	२,६३३	२,२७२	३९८	९१	३,१२२	०	३,१२२
२५	लातूर	२,९५८	२,३७४	१,८८८	३७	४,८८३	५९७	५,४८०
२६	बुलढाणा	२,५९६	१,९७१	६१८	४६४	३,६७८	१९८	३,८७६
२७	अकोला	१,९५६	१,४७२	८३७	३९३	३,१८५	२५३	३,४३८
२८	वाशिम	१,७४०	१,५७०	१८९	४६	१,९७५	१५	१,९९०
२९	अमरावती	२,८२०	२,१००	१,२३७	१८६	४,२४३	२३७	४,४८०
३०	यवतमाळ	२,८३१	२,२२९	७६०	१२८	३,७१८	३४६	४,०६४
३१	वर्धा	१,४२६	९८०	५०६	०	१,९३२	२३५	२,१६७
३२	नागपूर	१,६८२	१,०८७	१,१४७	९	२,८३८	६०९	३,४४७
३३	भंडारा	६००	४३९	४९६	१५९	१,२५५	१७२	१,४२७
३४	गोंदिया	४०५	२३०	३६३	३०	७९८	१५०	९४८
३५	चंद्रपूर	१,४२०	१,०८९	७१३	१६४	२,२९७	२३८	२,५३५
३६	गडचिरोली	२७९	१८१	२७७	०	५५६	६२	६१८
	महाराष्ट्र राज्य	**८७,३२४**	**५९,७६५**	**३,०३,७५७**	**३२,९५१**	**४,२४,०२८**	**२,१७,६८४**	**६,४१,७१२**

आधार - राज्यस्तरीय बँकर्स समिती, बँक ऑफ महाराष्ट्र

टीप - आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

परिशिष्ट ६.३

जिल्हानिहाय प्रधान मंत्री जन-धन योजना

(३१ मार्च, २०१९ पर्यंत)

अ. क्र.	जिल्हा	उघडण्यात आलेली एकूण खाती	देण्यात आलेली एकूण रुपे कार्ड	किमान शिलकीची मर्यादा नसलेली खाती	एकूण ठेवी (₹ कोटी)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
१	मुंबई शहर	६,४२,७७७	५,५४,९३४	१,३८,८१५	१९५
२	मुंबई उपनगर	६,१२,९२९	५,२१,६५१	१,०६,९८९	२३४
३	ठाणे / पालघर	१५,६७,५३५	११,२२,९९६	३,१२,४८८	४५२
४	रायगड	३,९३,६७३	२,८६,७२८	८९,०१९	१४०
५	रत्नागिरी	२,८२,४८७	१,७५,५८४	४२,०८२	१०३
६	सिंधुदुर्ग	१,४६,११९	१,००,०३८	१८,५२६	६०
७	नाशिक	१६,३२,०६०	९,४४,४८२	३,५८,७६३	४३०
८	धुळे	६,३६,६०९	४,३६,९४६	१,८९,१६२	९८
९	नंदुरबार	४,७९,५३९	३,९१,३१४	१,३९,७६६	६९
१०	जळगाव	१०,९६,९४५	८,५५,७०६	२,२९,५००	२०४
११	अहमदनगर	११,५८,२३७	८,२६,७९३	२,५३,५६८	२६९
१२	पुणे	१३,८२,८६१	८,३६,२००	२,९५,४७०	५५६
१३	सातारा	६,४५,७४८	३,३९,०५१	१,७६,५३६	१३२
१४	सांगली	६,१२,९००	४,५२,२७९	१,६८,३६१	१०९
१५	सोलापूर	१२,०९,३९९	८,७७,२३९	२,६१,४७३	२७८
१६	कोल्हापूर	९,६४,६८१	६,७९,४१७	१,८४,०७३	२२०
१७	औरंगाबाद	९,५३,३०७	६,०९,२४२	२,४४,२६२	१६२
१८	जालना	६,१४,४८९	३,६५,४८६	२,०१,०२०	८०
१९	परभणी	५,६५,१३०	३,७८,८९५	१,५१,३५४	८४
२०	हिंगोली	३,६१,६२९	२,७६,५६३	१,१३,८९२	४८
२१	बीड	८,८१,२५६	६,२०,५३६	२,१९,६३६	१९१
२२	नांदेड	१०,५८,२१३	७,९४,१९०	२,८८,८३६	१५९
२३	उस्मानाबाद	५,१८,८५४	३,४५,२४९	१,२२,१६७	१५४
२४	लातूर	६,९०,४६५	४,८२,६७५	१,७१,२६६	१३०
२५	बुलढाणा	७,२१,६३५	५,५५,४३४	१,६७,८१८	८४
२६	अकोला	४,३२,१५१	३,१७,०४३	८५,०४७	७४
२७	वाशिम	३,०७,२३८	२,३६,१६९	७०,७८२	४४
२८	अमरावती	६,३९,०११	४,२६,३०४	१,२०,३५०	१२२
२९	यवतमाळ	८,३८,८३७	६,३७,९८७	१,८९,२०६	१०३
३०	वर्धा	२,४८,३१२	१,८४,९२४	३८,०४५	८८
३१	नागपूर	९,४९,१६५	७,६६,४५७	१,६५,०९४	२८१
३२	भंडारा	४,३६,२८८	२,९५,९९३	५६,७६८	१२१
३३	गोंदिया	४,००,६००	३,२०,५१४	६२,६३४	१०१
३४	चंद्रपूर	४,८३,६२३	३,३५,४६८	८४,५२०	१३१
३५	गडचिरोली	२,५०,१४३	१,६७,७०५	४०,९२७	६८
	महाराष्ट्र राज्य	**२,४८,१४,९२५**	**१,७५,१८,१९२**	**५५,५८,२१५**	**५,७७४**

आधार - बँक ऑफ महाराष्ट्र, राज्यस्तरीय बँकर्स समितीचे निमंत्रक

७
कृषि व संलग्न कार्ये

७. कृषि व संलग्न कार्ये

७.१ राज्यातील सुमारे ५३ टक्के लोकसंख्या उपजीविकेसाठी कृषि व संलग्न कार्ये या क्षेत्रावर अवलंबून असल्याने हे क्षेत्र अत्यंत महत्त्वाचे आहे. मागील काही वर्षात या क्षेत्रामध्ये लक्षणीय बदल दिसून आले आहेत. हवामान बदल तसेच शेत जमिनीचा कमी होत जाणारा कस यामुळे या क्षेत्राला कायमच आव्हानांना सामोरे जावे लागते. अनिश्चित पाऊस, हवामानातील बदल, कमी होत असलेले वहिती क्षेत्र, साधन सामुग्रीवर होणारा जास्त खर्च आणि बाजारभावातील अनिश्चितता यामुळे तोट्यात जाणारा शेती व्यवसाय या बाबी कृषि क्षेत्रासाठी महत्त्वाच्या आहेत. या क्षेत्राच्या शाश्वत विकासाच्या हमीसाठी जलसंसाधनांचा कार्यक्षम व प्रभावी वापर, शेतमाल-प्रक्रिया क्षमतांमध्ये वाढ, अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांचे सक्षमीकरण, वाया जाणाऱ्या शेती उत्पादनाच्या प्रमाणात घट, अधिक चांगली मूल्य साखळी बाजार व्यवस्था, जमिनीची होणारी धूप व वाळवंटीकरणास आळा घालणे यासाठी उपाययोजना आणि जैव विविधतेचे संरक्षण व त्यात सुधारणा होणे गरजेचे आहे.

७.२ शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ होण्याच्या उद्देशाने केंद्र व राज्य शासनाद्वारे विविध धोरणात्मक उपाययोजना हाती घेण्यात आल्या आहेत. कृषि उत्पादनात वाढ, निर्यातीस चालना व कृषि प्रक्रिया उद्योगांना प्रोत्साहन यासाठी अनेकविध योजना राबविण्यात येत आहेत. तसेच महावेध प्रकल्पांतर्गत हवामान विषयक विविध घटकांची माहिती वेळेत गोळा करण्यासाठी स्वयंचलित हवामान केंद्रे उभारण्यात आली आहेत. बदलती जीवनशैली व सेंद्रीय उत्पादनांच्या वापराकडे असलेला कल यामुळे या क्षेत्रात असलेल्या लक्षणीय वाढीच्या क्षमतेचा वापर करणे गरजेचे आहे.

मान्सून २०१९

७.३ मान्सून पावसाचे आगमन २० जून, २०१९ रोजी दक्षिण कोकण आणि दक्षिण मध्य महाराष्ट्राच्या काही भागात झाले. सरासरीच्या तुलनेत राज्यात जून मध्ये ७१.७ टक्के, जुलै मध्ये १०१.१ टक्के, ऑगस्ट मध्ये १०८.३ टक्के, सप्टेंबर मध्ये १५०.६ टक्के व ऑक्टोबर मध्ये २२२.८ टक्के पाऊस पडला. राज्यात २०१९ मध्ये ऑक्टोबर पर्यंत सरासरीच्या तुलनेत एकूण ११२.६ टक्के पाऊस पडला. मुंबई शहर व मुंबई उपनगर हे जिल्हे वगळून राज्यातील एकूण ३५५ तालुक्यांपैकी १५२ तालुक्यात अतिरिक्त, १८२ तालुक्यात सरासरी आणि २१ तालुक्यात अपुरा पाऊस पडला. पडलेल्या पावसाच्या प्रमाणानुसार तालुक्यांचे वर्गीकरण तक्ता ७.१ मध्ये आणि विभागनिहाय प्रत्यक्ष पडलेल्या पावसाची आकडेवारी तक्ता ७.२ मध्ये देण्यात आली आहे.

आलेख ७.१: पडलेल्या पावसानुसार तालुक्यांची संख्या (सरासरीशी टक्केवारी)

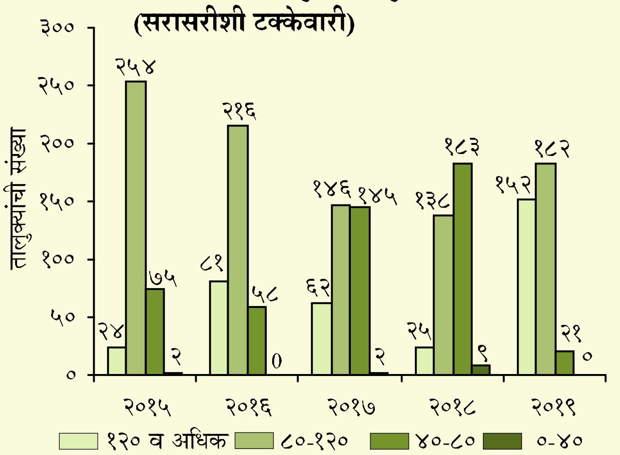

तक्ता ७.१ पडलेल्या पावसाच्या प्रमाणानुसार तालुक्यांचे वर्गीकरण

पावसाची वर्गवारी (सरासरीशी टक्केवारी)	तालुक्यांची संख्या#									
	जून		जुलै		ऑगस्ट		सप्टेंबर		ऑक्टोबर	
	२०१८	२०१९	२०१८	२०१९	२०१८	२०१९	२०१८	२०१९	२०१८	२०१९
१२० व अधिक	१३३	३३	५०	१०८	५४	१३२	९	२३२	१	२५६
१०० - १२०	६१	३३	५५	७४	४३	५१	१९	५४	१	२०
८० - १००	६७	६३	७६	९७	८७	६५	३१	४२	४	३६
६० - ८०	६५	९८	७१	५२	१००	६०	४६	२१	११	२१
४० - ६०	२५	९५	५९	२०	४८	३६	८१	६	२९	१७
२० - ४०	४	३१	४२	४	२२	१०	१०२	०	४२	४
० - २०	०	२	२	०	१	१	६७	०	२६७	१

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्ह्यातील तालुके वगळून

तक्ता ७.२ विभागनिहाय प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस

(मिमी)

कालावधीतील पाऊस		विभाग						महाराष्ट्र
		कोकण #	नाशिक	पुणे	औरंगाबाद	अमरावती	नागपूर	
जून	**सरासरी**	**६६०.२**	**१२७.७**	**१६६.०**	**१४५.८**	**१५४.१**	**१८७.५**	**२२३.३**
	२०१८	९०३.४	११९.४	१४६.२	१७०.८	१६९.३	१८९.८	२३७.९ (१०६.५)
	२०१९	५९३.९	८२.८	१४८.०	९४.०	१०८.४	९३.६	१६०.१ (७१.७)
जुलै	**सरासरी**	**१,१६४.७**	**२३५.५**	**३३०.६**	**२०१.२**	**२६१.०**	**४१२.३**	**४०२.६**
	२०१८	१,२६४.२	१५६.७	३११.८	१०९.१	२२७.५	३८७.८	३४२.६ (८५.१)
	२०१९	१,४८०.५	२४५.७	३७२.२	१५१.८	२५०.२	३९२.१	४०६.९ (१०१.१)
ऑगस्ट	**सरासरी**	**७५७.१**	**१८९.०**	**२१६.७**	**१९७.३**	**२१०.०**	**३५२.४**	**३०३.३**
	२०१८	५६७.२	१४५.५	१८७.०	१८४.९	१८६.१	२६८.३	२३१.४ (७६.३)
	२०१९	९२५.५	२६०.५	३६०.२	१४१.१	१६८.७	३८५.१	३२८.६ (१०८.३)
सप्टेंबर	**सरासरी**	**३७९.०**	**१५८.६**	**१५८.१**	**१७६.९**	**१६६.७**	**२०९.५**	**२०२.१**
	२०१८	११७.५	३२.६	५४.८	२३.७	४९.९	१०२.२	५७.० (२८.२)
	२०१९	८९७.१	२०७.१	२२१.९	२२०.३	२००.३	३३९.९	३०४.३ (१५०.६)
ऑक्टोबर	**सरासरी**	**११५.४**	**५०.८**	**९१.६**	**५८.६**	**४६.१**	**५३.५**	**६७.४**
	२०१८	४५.१	३.५	३०.५	६.०	०.०	०.०	१२.८ (१९.०)
	२०१९	१८३.६	१३१.६	२१७.५	२०९.८	८०.९	४८.२	१५०.३ (२२२.८)
जून ते ऑक्टोबर	**सरासरी**	**३,०७६.४**	**७६१.६**	**९६३.०**	**७७९.८**	**८३७.९**	**१,२१५.२**	**१,१९८.७**
	२०१८	२,८९७.४	४५७.७	७३०.३	४९४.५	६३२.८	९४८.१	८८१.७ (७३.६)
	२०१९	४,०८०.६	९२७.७	१,३१९.७	८१६.९	८०८.५	१,२५८.९	१,३४९.७ (११२.६)

\# मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्हे वगळून
टीप : कंसातील आकडे प्रत्यक्ष पडलेल्या पावसाची सरासरी पावसाशी टक्केवारी दर्शवितात
आधार : कृषी आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

पडलेल्या पावसाच्या टक्केवारीनुसार तालुके (सरासरीच्या तुलनेत) - २०१९

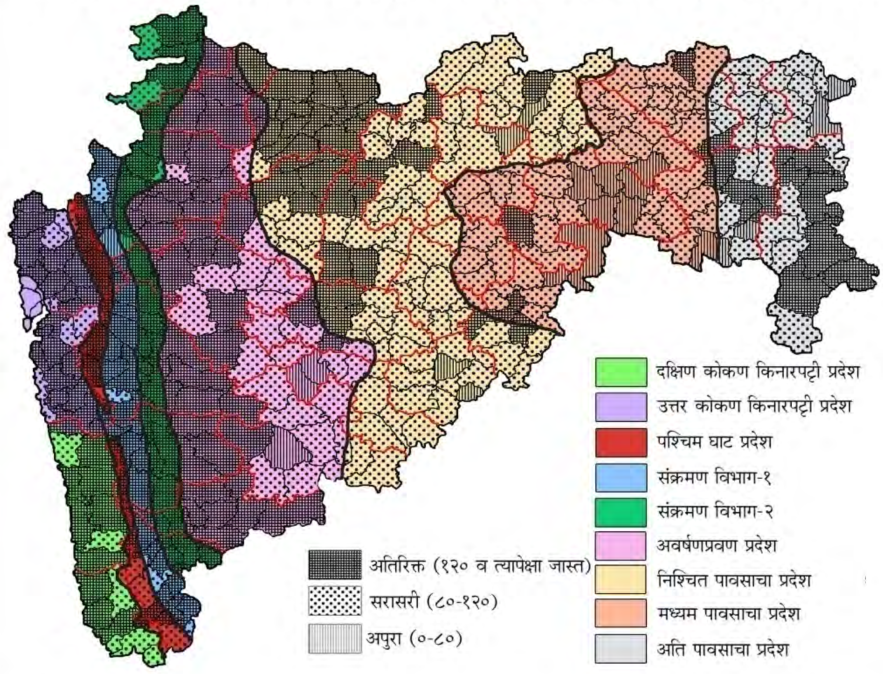

वहिती खातेदार

७.४ पहिल्या कृषिगणने (१९७०-७१) नुसार राज्यात एकूण वहिती खातेदारांची संख्या आणि वहिती क्षेत्र अनुक्रमे ०.५० कोटी व २.१२ कोटी हेक्टर होते. दहाव्या कृषिगणने (२०१५-१६) नुसार एकूण वहिती खातेदारांच्या संख्येमध्ये वाढ होऊन ती १.५३ कोटी झाली व वहिती क्षेत्रामध्ये घट होऊन ते २.०५ कोटी हेक्टर झाले. पहिल्या कृषिगणनेनुसार वहिती खात्याचे सरासरी क्षेत्र ४.२८ हेक्टर होते. ते दहाव्या कृषिगणनेनुसार कमी होऊन १.३४ हेक्टर झाले. राज्यातील वहिती खातेदाराची संख्या व वहिती क्षेत्र तक्ता ७.३ मध्ये दिले आहे. अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती यांच्याकडील सरासरी वहिती क्षेत्र अनुक्रमे १.२४ हेक्टर व १.७६ हेक्टर होते. महिला वहिती खातेदारांचे प्रमाण १४.१ टक्के असून सरासरी वहिती क्षेत्र १.२२ हेक्टर होते. राज्यातील वहिती खात्यांच्या आकडेवारीची समय मालिका परिशिष्ट ७.१ मध्ये दिली आहे. देशातील काही निवडक राज्यांमधील वहिती खातेदारांची संख्या व वहिती क्षेत्र याबाबतची आकडेवारी तक्ता ७.४ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता ७.३ राज्यातील वहिती खातेदार व वहिती क्षेत्र

आकार वर्ग (हेक्टर)	वहिती खातेदाराची संख्या ('०००)		वहिती क्षेत्र ('००० हेक्टर)	
	२०१०-११	२०१५-१६	२०१०-११	२०१५-१६
अत्यल्प/सीमांतिक (१.० पर्यंत)	६,७०९	७,८१६	३,१८६	३,४४९
अल्प/लहान (१.० ते २.०)	४,०५२	४,३३९	५,७३९	५,७७१
निम-मध्यम (२.० ते ४.०)	२,१५९	२,३२७	५,७६५	६,०२५
मध्यम (४.० ते १०.०)	७११	७३४	३,९९३	४,०९९
मोठे (१०.० व अधिक)	६८	६९	१,०८४	१,१६२
एकूण	**१३,६९९**	**१५,२८५**	**१९,७६७**	**२०,५०६**

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ७.४ काही निवडक राज्यांमधील वहिती खातेदार व वहिती क्षेत्र

राज्य	वहिती खातेदाराची संख्या ('०००)		वहिती क्षेत्र ('००० हेक्टर)		**सरासरी** वहिती क्षेत्र (हेक्टर)	
	२०१०-११	२०१५-१६	२०१०-११	२०१५-१६	२०१०-११	२०१५-१६
आंध्रप्रदेश	७,६२१	८,५२४	८,०९६	८,००४	१.०६	०.९४
गुजरात	४,८८६	५,३२०	९,८९८	९,९७८	२.०३	१.८८
कर्नाटक	७,८३२	८,६७७	१२,१६१	११,७२४	१.५५	१.३५
पंजाब	१,०५३	१,०९२	३,९६७	३,९५३	३.७७	३.६२
मध्यप्रदेश	८,८७२	१०,००४	१५,८३६	१५,६७१	१.७८	१.५७
महाराष्ट्र	**१३,६९९**	**१५,२८५**	**१९,७६७**	**२०,५०६**	**१.४४**	**१.३४**
राजस्थान	६,८८८	७,६५४	२१,१३६	२०,८७४	३.०७	२.७३
तामीळ नाडू	८,११८	७,९३८	६,४८८	५,९७१	०.८०	०.७५
तेलंगणा	५,५५४	५,९४८	६,११७	५,९७३	१.१२	१.००
उत्तरप्रदेश	२३,३२५	२३,८२२	१७,६२२	१७,४५१	०.७६	०.७३
अखिल भारत	**१,३८,३४८**	**१,४६,४५४**	**१,५९,५९२**	**१,५७,८१७**	**१.१५**	**१.०८**

आधार : कृषि गणना, केंद्र शासन

जमिनीचा वापर

७.५ वर्ष २०१७-१८ च्या जमीन वापराच्या आकडेवारीनुसार राज्याच्या एकूण ३०७.५८ लाख हेक्टर भौगोलिक क्षेत्रापैकी पिकांखालील स्थूल क्षेत्र २३२.६८ लाख हेक्टर तर पिकांखालील निव्वळ क्षेत्र १६९.४२ लाख हेक्टर (सुमारे ५५ टक्के) होते. राज्यातील जमीन वापराच्या आकडेवारीची समय मालिका परिशिष्ट ७.२ मध्ये दिली आहे.

आलेख ७.२: राज्यातील जमिनीचा वापर २०१७-१८

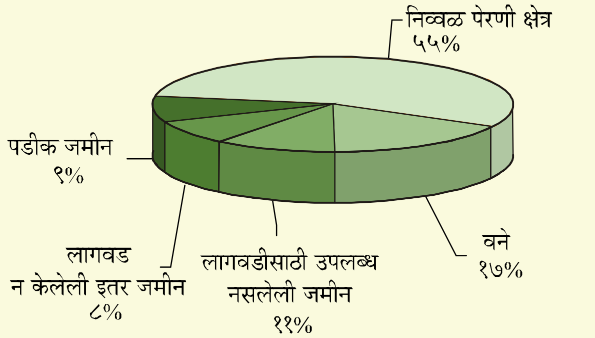

संभाव्य कृषि उत्पादन २०१९-२०

७.६.१ **खरीप पिके:** सन २०१९ च्या खरीप हंगामामध्ये १४९.६१ लाख हेक्टर क्षेत्रावर पेरणी पूर्ण करण्यात आली व ती मागील वर्षाच्या तुलनेत २.५ टक्क्यांनी कमी होती (१५३.४४ लाख हेक्टर). मागील वर्षाच्या तुलनेत कडधान्ये, तेलबिया आणि ऊस पिकांखालील क्षेत्रात घट झाली असून तृणधान्ये आणि कापूस पिकांखालील क्षेत्रात वाढ अपेक्षित आहे. गतवर्षीच्या तुलनेत तृणधान्ये, कडधान्ये, तेलबिया व कापसाच्या उत्पादनात वाढ अपेक्षित असून उसाच्या उत्पादनात घट अपेक्षित आहे. प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन तक्ता ७.५ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.५ प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन

पीक	क्षेत्र ('००० हेक्टर)			उत्पादन ('००० मे.टन)		
	२०१८-१९	२०१९-२० (अस्थायी)	शेकडा बदल #	२०१८-१९	२०१९-२० (अस्थायी)	शेकडा बदल #
तांदूळ	१,४१७	१,५३९	९	३,१४४	३,५१०	१२
ज्वारी	५३०	२८१	(-)४७	४३०	२०७	(-)५२
बाजरी	६१०	६८३	१२	३३२	५०६	५२
नाचणी	८०	७७	(-)४	९३	७८	(-)१७
मका	७०८	८८४	२५	१,३६५	१,५३२	१२
इतर तृणधान्ये	४७	४१	(-)१२	२२	२२	०
एकूण तृणधान्ये	**३,३९२**	**३,५०५**	**३**	**५,३८६**	**५,८५४**	**९**
तूर	१,२६१	१,१९५	(-)५	८३४	९७१	१६
मूग	४८१	३३६	(-)३०	२०४	१४३	(-)३०
उडीद	३६७	३०८	(-)१६	१५४	१२८	(-)१७
इतर कडधान्ये	८७	८९	१	४१	३३	(-)१९
एकूण कडधान्ये	**२,१९६**	**१,९२८**	**(-)१२**	**१,२३४**	**१,२७५**	**३**
एकूण अन्नधान्ये	**५,५८८**	**५,४३३**	**(-)३**	**६,६२०**	**७,१३०**	**८**
सोयाबीन	४,०७५	४,०३८	(-)१	४,६११	४,७०८	२
भूईमूग	२१७	१९४	(-)११	२०४	१७९	(-)१२
तीळ	३७	११	(-)७०	६	२	(-)६८
कारळ	११	८	(-)२३	१	१	५
सुर्यफूल	२१	१४	(-)३७	४	४	४
इतर तेलबिया	१३	११	(-)१५	४	३	(-)७
एकूण तेलबिया	**४,३७४**	**४,२७६**	**(-)२**	**४,८३०**	**४,८९९**	**१**
कापूस (रुई)@	४,२१९	४,४३१	५	६,५९३	८,१४१	२४
ऊस **	१,१६३	८२२	(-)२९	८९,७७०	५७,५४८	(-)३६
एकूण	**१५,३४४**	**१४,९६१**	**(-)३**	-	-	-

@ १७० किलोची एक गासडी याप्रमाणे कापसाचे उत्पादन '००० गासड्यांमध्ये ** तोडणी क्षेत्र # परिगणना प्रत्यक्ष आकडेवारी वर आधारित

टीप : वर्ष २०१८-१९ ची आकडेवारी अंतिम पुर्वानुमानावर व २०१९-२० ची आकडेवारी द्वितीय पुर्वानुमानावर आधारीत आहे.
आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

७.६.२ **रब्बी पिके: सन** २०१९ च्या रब्बी हंगामामध्ये ५०.८७ लाख हेक्टर क्षेत्रावर पेरणी पूर्ण करण्यात आली व ती मागील वर्षीच्या तुलनेत (४८.१७ लाख हेक्टर) ५.६ टक्क्यांनी जास्त आहे. मागील वर्षाच्या तुलनेत कडधान्यांच्या क्षेत्रात वाढ अपेक्षित असून तृणधान्ये आणि तेलबिया यांच्या क्षेत्रात घट अपेक्षित आहे. कडधान्ये व तृणधान्ये यांच्या उत्पादनात वाढ अपेक्षित असून तेलबियांच्या उत्पादनात घट अपेक्षित आहे. प्रमुख रब्बी पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन तक्ता ७.६ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.६ प्रमुख रब्बी पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन

पीक	क्षेत्र ('००० हेक्टर)			उत्पादन ('००० मे.टन)		
	२०१८-१९	२०१९-२० (अस्थायी)	शेकडा बदल#	२०१८-१९	२०१९-२० (अस्थायी)	शेकडा बदल#
ज्वारी	१,९०९	१,७६४	(-)८	७६८	१,४२१	८५
गहू	८३४	९३४	१२	१,२४९	१,५८२	२७
मका	२०१	१९८	(-)२	३८०	४२५	१२
इतर तृणधान्ये	१३	७	(-)४९	४	२	(-)५२
एकूण तृणधान्ये	**२,९५८**	**२,९०२**	**(-)२**	**२,४०१**	**३,४३०**	**४३**
हरभरा	१,६९४	२,०३८	२०	१,३९७	१,७३०	२४
इतर कडधान्ये	११०	१०८	(-)१	५१	५०	(-)२
एकूण कडधान्ये	**१,८०४**	**२,१४७**	**१९**	**१,४४८**	**१,७८०**	**२३**
एकूण अन्नधान्ये	**४,७६२**	**५,०४९**	**६**	**३,८४९**	**५,२१०**	**३५**
तीळ	१	१	(-)९	०.१	०.३	२१०
करडई	२५	२२	(-)१२	१२	१०	(-)१७
सुर्यफूल	१६	३	(-)८४	३	१	(-)५०
जवस	७	८	१३	३	२	(-)२५
सरसू व मोहरी	६	५	(-)६	२	१	(-)३७
एकूण तेलबिया	**५५**	**३९**	**(-)२९**	**१९**	**१५**	**(-)२४**
एकूण	**४,८१७**	**५,०८७**	**६**	**-**	**-**	**-**

परिगणना प्रत्यक्ष आकडेवारीवर आधारित

टीप : वर्ष २०१८-१९ ची आकडेवारी अंतिम पुर्वानुमानावर व २०१९-२० ची आकडेवारी द्वितीय पुर्वानुमानावर आधारीत आहे. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

७.६.३ **उन्हाळी पिके:** सन २०१९ मध्ये उन्हाळी पिकांखालील क्षेत्रामध्ये (१.३३ लाख हेक्टर) मागील वर्षाच्या तुलनेत १८.८ टक्क्यांची घट होऊन ते १.०८ लाख हेक्टर झाले.

७.६.४ प्रमुख पिकांचे क्षेत्र, उत्पादन व उत्पादकता यांची समय मालिका परिशिष्ट ७.३ मध्ये दिली आहे. निवडक राज्यांतील निवडक पिकांची त्रैवार्षिक सरासरी उत्पादकता तक्ता ७.७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.७ निवडक राज्यांतील निवडक पिकांची त्रैवार्षिक सरासरी उत्पादकता

राज्य	सरासरी उत्पादकता$				
	तृणधान्ये (कि.ग्रॅ/हेक्टर)	कडधान्ये (कि.ग्रॅ/हेक्टर)	तेलबिया (कि.ग्रॅ/हेक्टर)	कापूस (कि.ग्रॅ/हेक्टर)	ऊस (मे.टन/हेक्टर)
आंध्र प्रदेश	३,७३०	७९१	९५४	५३१	७७
गुजरात	२,३१२	९३८	१,८२६	६२०	६१
कर्नाटक	१,९७२	५४५	६९६	४८०	७९
पंजाब	४,४६४	९०९	१,३९५	५८०	७९
मध्य प्रदेश	२,६०१	९७७	१,०२१	५२८	५३
महाराष्ट्र	**१,२८५**	**६९९**	**९१९**	**३३९**	**८३**
राजस्थान	१,८०८	५८६	१,३३७	५०६	७६
तामीळ नाडू	३,०९१	६१७	२,२९६	४२८	८३
तेलंगणा	३,०८५	७२६	१,४२६	४११	७१
उत्तर प्रदेश	२,६२५	८२१	८६७	उना	७०
अखिल भारत	**२,५२५**	**७६५**	**१,१४९**	**४५७**	**७३**

आधार : अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, कृषि, सहकार आणि शेतकरी कल्याण विभाग, केंद्र शासन $ २०१५-१६ ते २०१७-१८ उना उपलब्ध नाही

७.६.५ **कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक:** राज्याकरिता कृषि उत्पादनाच्या निर्देशांकांची (पाया: १९७९-८२ त्रैवार्षिक) समय मालिका परिशिष्ट ७.४ मध्ये दिली आहे.

७.७ **फलोत्पादन:** पीक क्षेत्राच्या राज्य स्थूल मूल्यवृद्धित फलोत्पादनाचा सरासरी ३० टक्के हिस्सा आहे. फलोत्पादन पिकांखालील अंदाजित क्षेत्र व उत्पादन तक्ता ७.८ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.८ फलोत्पादन पिकांखालील अंदाजित क्षेत्र व उत्पादन

पीक	क्षेत्र ('००० हेक्टर)			उत्पादन ('००० मे.टन)		
	२०१८-१९	२०१९-२० (अस्थायी)	शेकडा बदल	२०१८-१९	२०१९-२० (अस्थायी)	शेकडा बदल
फळे	७५५.५८	७४४.९५	(-)१.४	१०,७७७.७२	१०,९६६.४२	१.८
भाजीपाला	६४९.२८	६३०.५८	(-)२.९	११,४७१.६९	१२,४०४.७५	८.१
मसाल्याची पिके	४६.२४	७१.७४	५५.१	३९०.७८	५०३.१२	२८.८
फळबाग पिके	१८८.७२	१९१.७०	१.६	३४८.२३	३३६.८५	(-)३.३
फुले@	११.४५	११.४५	०	४६.८१	५९.४७	२७.०

@ देठासह व देठविरहीत फुले समाविष्ट

टीप : वर्ष २०१८-१९ ची आकडेवारी अंतिम पुर्वानुमानावर व २०१९-२० ची आकडेवारी प्रथम पुर्वानुमानावर आधारीत आहे.

आधार : फलोत्पादन क्षेत्र उत्पादन माहिती प्रणाली, केंद्र शासन

सुधारित बियाणे

७.८ दर्जेदार बियाणांचे उत्पादन व वितरण करणाऱ्या महाराष्ट्र राज्य बियाणे महामंडळ (महाबीज) व राष्ट्रीय बीज निगम या सार्वजनिक क्षेत्रातील प्रमुख संस्था आहेत. याशिवाय विविध पिकांच्या बियाणांची विक्री खाजगी बियाणे उत्पादकांकडून देखील केली जाते. केंद्र शासनाने स्वपरागसिंचित (तांदुळ, गहू, तूर, मूग, उडीद, इत्यादि) पिकांच्या बाबतीत ३५ टक्के, परपरागसिंचित (मका, ज्वारी, बाजरी, सूर्यफूल, इत्यादि) पिकांसाठी ५० टक्के व संकरित पिकांसाठी १०० टक्के याप्रमाणे बियाणे बदलाचे लक्ष्य निर्धारित केले आहे. सुधारित बियाणांचे खरीप व रब्बी हंगामासाठी केलेले वितरण तक्ता ७.९ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.९ सुधारित बियाणांचे खरीप व रब्बी हंगामासाठी केलेले वितरण

('००० क्विंटल)

वितरक संस्था	हंगाम	२०१७	२०१८	२०१९ (अपेक्षित)	२०१८ च्या तुलनेत २०१९ मधील शेकडा बदल
सार्वजनिक	खरीप	५०१	५५५	७९३	४२.९
	रब्बी	२७४	३४५	२९६	(-)१४.२
	एकूण	**७७५**	**९००**	**१,०८९**	**२१.०**
खाजगी	खरीप	९०७	१,०३१	९०१	(-)१२.६
	रब्बी	५३२	१९३	५७२	१९६.४
	एकूण	**१,४३९**	**१,२२४**	**१,४७३**	**२०.३**
एकूण	खरीप	१,४०८	१,५८६	१,६९४	६.८
	रब्बी	८०६	५३८	८६८	६१.३
	एकूण	**२,२१४**	**२,१२४**	**२,५६२**	**२०.६**

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

खते व किटकनाशके

७.९ सन २०१८-१९ मध्ये रासायनिक खतांचे वितरण ४७,००० खत वितरण केंद्रांमधून करण्यात आले होते. त्यापैकी ८८.० टक्के केंद्रे खाजगी क्षेत्रातील होती व त्याखालोखाल सहकारी क्षेत्र (११.४ टक्के) व सार्वजनिक क्षेत्रातील (०.६ टक्के) होते. रासायनिक खतांचा वापर तक्ता ७.१० मध्ये दिला आहे. किटकनाशकांचा वापर तक्ता ७.११ मध्ये दिला आहे. नत्र, स्फुरद व पालाश रासायनिक खतांचा विभागवार वापर तक्ता ७.१२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.१० रासायनिक खतांचा वापर

वर्ष	एकूण वापर (लाख मे.टन)	प्रति हेक्टर वापर (कि.ग्रॅ.)
२०१७-१८	६१.६९	१२४.०
२०१८-१९	६०.०८	१२६.०
२०१९-२०#	७८.१०	१४९.६

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन # अपेक्षित

तक्ता ७.११ किटकनाशकांचा वापर

(मे.टन)

वर्ष	किटकनाशके	
	रासायनिक	जैविक
२०१७-१८	१५,५६८	१,२७१
२०१८-१९	११,७४६	१,१६४
२०१९-२०#	१२,७८३	१,०८२

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन # अपेक्षित

तक्ता ७.१२ नत्र, स्फुरद व पालाश रासायनिक खतांचा विभागवार वापर

('०० मे. टन)

विभाग	रासायनिक खते							
	२०१८-१९				२०१९-२०#			
	नत्र	स्फुरद	पालाश	एकूण	नत्र	स्फुरद	पालाश	एकूण
कोकण	३५६	८२	१०६	५४४	३९५	८०	६३	५३८
नाशिक	३,११४	१,६७३	१,५०६	६,२९३	४,४८७	२,४००	१,८९६	८,७८३
पुणे	३,४७३	१,८१०	१,४७५	६,७५८	३,९९०	२,३९२	१,८४७	८,२२९
औरंगाबाद	३,४३२	२,४०४	१,१८४	७,०२०	५,०४०	३,५४०	१,९८२	१०,५६२
अमरावती	१,७३४	१,२९०	६०९	३,६३३	१,९६१	१,५६८	६८३	४,२१२
नागपूर	१,९३५	१,१३०	३८८	३,४५३	२,०११	१,१४२	५३५	३,६८८
महाराष्ट्र	**१४,०४४**	**८,३८९**	**५,२६८**	**२७,७०१**	**१७,८८४**	**११,१२२**	**७,००६**	**३६,०१२**

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन # अपेक्षित

सिंचन

७.१०.१ महाराष्ट्र शासनाच्या जलसंपदा विभागाच्या अधिपत्याखालील लाभक्षेत्रातील सिंचित क्षेत्र २०१८-१९ मध्ये ३५.९७ लाख हेक्टर आहे. पाटबंधारे प्रकल्पांची संख्या, निर्मित सिंचन क्षमता आणि सिंचित क्षेत्र तक्ता ७.१३ मध्ये दिले आहे. लघु सिंचन प्रकल्पांची (स्थानिक क्षेत्र) संख्या, निर्मित सिंचन क्षमता आणि सिंचित क्षेत्र तक्ता ७.१४ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.१३ पाटबंधारे प्रकल्पांची संख्या, निर्मित सिंचन क्षमता आणि सिंचित क्षेत्र

तपशील	जलसंपदा विभागाचे प्रकल्प		
	मोठे व मध्यम	लघु	एकूण
३० जून, २०१९ रोजी पूर्ण व प्रगती पथावरील प्रकल्पांची संख्या	४०४	३,४७३$	३,८७७
सिंचन क्षमता (लाख हेक्टर)			
(i) जून,२०१८ पर्यंत निर्माण झालेली सिंचन क्षमता	३७.५०	१३.७३	५१.२३
(ii) २०१८-१९ मधील कालवा व नदीद्वारे सिंचित क्षेत्र*	१७.८८	६.१४	२४.०२
(iii) २०१८-१९ मधील लाभ क्षेत्रातील विहिरींद्वारे सिंचित क्षेत्र*	१०.३८	१.५७	११.९५
(iv) २०१८-१९ मधील वापरलेली एकूण सिंचन क्षमता (ii)+(iii)*	२८.२६	७.७१	३५.९७

$ प्रकल्प संख्येमध्ये महाराष्ट्र सिंचन विकास महामंडळांच्या २८४ उपसा सिंचन योजना समाविष्ट * अस्थायी

आधार : जलसंपदा विभागाच्या अधिपत्याखालील मुख्य लेखा परिक्षक, जल व सिंचन, औरंगाबाद

तक्ता ७.१४ लघु सिंचन प्रकल्पांची (स्थानिक क्षेत्र) संख्या, निर्मित सिंचन क्षमता आणि सिंचित क्षेत्र

तपशील	कोल्हापूर बंधारे	उपसा जलसिंचन योजना	इतर महत्वाचे प्रकार			एकूण
			लघु पाटबंधारे	पाझर तलाव	इतर$	
३० जून, २०१९ रोजी प्रकल्पांची संख्या						
पूर्ण	१२,९४५	२,८९८	२,९६०	२४,२१२	५८,८५६	१,०१,८७१
प्रगतीपथावरील	१,५६५	८९	४८७	१,६४०	३,१९७	६,९७८
सिंचन क्षमता (लाख हेक्टर)						
(i) जून,२०१८ पर्यंत निर्मित	३.४९	०.४१	२.५४	६.७८	५.४४	१८.६६
(ii) जून,२०१९ पर्यंत निर्मित	३.५५	०.४२	२.६४	६.८८	५.४७	१८.९६
(iii) २०१८-१९ मध्ये वापरलेली	१.२४	०.१५	०.९२	३.४४	२.७४	८.४९

$ वळण बंधारा, साठवण बंधारा, माजी माल गुजारी तलाव, गाव तलाव, सिमेंट नाला बंधारे, इत्यादी समाविष्ट

टीप : प्रत्यक्ष वापरात आलेली सिंचन क्षमता निर्मित सिंचन क्षमतेच्या ३५ टक्के गृहीत धरण्यात आली आहे.

आधार : मुख्य अभियंता, लघु पाटबंधारे (स्थानिक), महाराष्ट्र शासन

७.१०.२ **जलाशयांतील साठा:** मोठ्या, मध्यम व लघु पाटबंधारे (राज्यक्षेत्र) जलाशयांमध्ये मिळून एकत्रितपणे १५ ऑक्टोबर, २०१८ रोजी एकूण उपयुक्त जलसाठा २३,००४ दशलक्ष घनमीटर होता व तो प्रकल्प आराखड्यानुसार उपयुक्त जलसाठा क्षमतेच्या सुमारे ५२.८ टक्के होता. जलाशयातील उपयुक्त साठा, सिंचन क्षमता व प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्र तक्ता ७.१५ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.१५ जलाशयातील उपयुक्तसाठा, सिंचन क्षमता व प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्र

वर्ष	प्रकल्प आराखड्यानुसार जलसाठा क्षमता (दलघमी)	१५ ऑक्टोबर रोजी उपयुक्त जलसाठा (दलघमी)	उपयुक्त जलसाठ्याची टक्केवारी	निर्मित सिंचन क्षमता (३० जून अखेर) (लाख हेक्टर)	प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्र (१ जुलै ते ३० जून) (लाख हेक्टर)	प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्राची निर्मित सिंचन क्षमतेशी टक्केवारी
२०१४-१५	४२,६०८	२४,७१८	५८.०	४८.६६	३१.३७	६४.४
२०१५-१६	४२,९६०	१७,७१२	४१.२	४९.१०	२४.०७	४९.०
२०१६-१७	४३,२४१	२९,९७१	६९.३	४९.६५	४०.५८	८१.७
२०१७-१८	४३,७५२	२७,६०७	६३.१	५०.३७	३९.४२	७८.४
२०१८-१९*	४३,५७२	२३,००४	५२.८	५१.२३	३५.९७	७०.२

आधार : जलसंपदा विभागाच्या अधिपत्याखालील मुख्य लेखापरिक्षक, जल व सिंचन, औरंगाबाद दलघमी : दशलक्ष घनमीटर *अस्थायी

७.१०.३ **पाटबंधारे क्षेत्रातील सुधारणा:** राज्यासाठी शाश्वत सिंचन या उद्देशाने जलक्षेत्रातील नियमन यंत्रणा म्हणून महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियमन प्राधिकरणाची स्थापना ऑगस्ट, २००५ मध्ये करण्यात आली. शेतकऱ्यांद्वारे सिंचन प्रणालीचे व्यवस्थापन करण्याकरीता राज्यात ४९.७९ लाख हेक्टर क्षेत्रासाठी एकूण १०,९७४ पाणी वापर संस्था डिसेंबर, २०१९ अखेर स्थापन झाल्या आहेत. पाणीपट्टी बाबतची समय मालिका परिशिष्ट ७.६ मध्ये दिली आहे.

कृषि पंपांचे विद्युतीकरण

७.११.१ राज्यात सुमारे ४२.८६ लाख कृषि पंप आहेत. सन २०१८-१९ मध्ये महावितरणने निर्धारित ७५,००० कृषि पंपांच्या लक्ष्यापैकी ६०,८१७ (८१.१ टक्के) कृषि पंपांचे आणि २०१९-२० मध्ये डिसेंबर अखेर ४२,१५१ कृषि पंपांचे विद्युतीकरण केले.

७.११.२ **अटल सौर कृषि पंप योजना:** कृषि पंपाना दिवसा वीज पुरवठा करणे हा या योजनेचा मुख्य हेतू आहे. योजनेच्या पहिल्या टप्प्यामध्ये (२०१५ ते २०१८) एकूण ७,५४० कृषि पंपांच्या लक्ष्यापैकी ५,६६२ सौर कृषि पंप महावितरणने कार्यान्वित केले. योजनेच्या दुसऱ्या टप्प्यामध्ये (२०१८-१९ पासून) डिसेंबर, २०१९ अखेर ७,००० सौर कृषि पंप महाराष्ट्र उर्जा विकास अभिकरण यांनी कार्यान्वित केले.

७.११.३ **मुख्यमंत्री सौर कृषि पंप योजना:** कृषि पंपांना दिवसा वीज पुरवठा व्हावा आणि प्रदूषण कमी करण्यासाठी डिझेल पंपांना पर्याय उपलब्ध व्हावा या उद्देशाने राज्य शासनाने सन २०१८-१९ मध्ये सदर योजना सुरू केली आहे. शासनाने पहिल्या टप्प्यामध्ये २५,०००, दुसऱ्या टप्प्यामध्ये ५०,००० आणि तिसऱ्या टप्प्यामध्ये २५,००० अशा तीन टप्प्यांमध्ये एकूण एक लाख ऑफ ग्रिड सौर कृषि

पंप वितरीत करण्याचे लक्ष्य निर्धारित केले आहे. स्वत:ची शेतजमीन व पाण्याची कायमस्वरुपी सुविधा उपलब्ध असलेल्या ज्या शेतकऱ्यांकडे विजेवर चालणारे कृषि पंप नाहीत किंवा जे शेतकरी विद्युतीकरण न झालेल्या दुर्गम किंवा आदिवासी भागातील आहेत किंवा ज्या भागाचे महावितरणने विद्युतीकरण केलेले नाही अशा भागातील आहेत, अशा शेतकऱ्यांना या योजनेचा लाभ घेता येतो. शेतकऱ्यांना सौर कृषि पंपाच्या किंमतीच्या जास्तीत जास्त १० टक्के रक्कम सहभाग म्हणून भरावी लागते. डिसेंबर, २०१९ अखेर एकूण १७,२०६ सौर कृषि पंप महावितरण मार्फत कार्यान्वित केले आहेत.

कृषि वित्त पुरवठा

७.१२.१ शेतकऱ्यांना शासनाकडून विविध बँका तसेच सहकारी संस्थांमार्फत अल्प मुदतीची कर्जे, पतपुरवठा, इत्यादींच्या माध्यमातून वित्तीय सहाय्य केले जाते. राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण विकास बँक (नाबार्ड) ही संस्था कृषि व ग्रामीण विकासासाठी कार्य करणारी देशातील शिखर बँक आहे. नाबार्ड महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका आणि वाणिज्यिक बँका यांच्यामार्फत अल्प व मध्यम मुदतीचे कर्ज वितरीत करते. वाणिज्यिक बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका व महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक/जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका या बँकांनी दिलेले कर्जे तक्ता ७.१६ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता ७.१६ वाणिज्यिक बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका व महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक/जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांनी दिलेली कर्जे

(₹ कोटी)

कर्जाचा प्रकार	वाणिज्यिक बँका$		प्रादेशिक ग्रामीण बँका		महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक/ जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका		एकूण	
	२०१८-१९	२०१९-२०	२०१८-१९	२०१९-२०	२०१८-१९	२०१९-२०	२०१८-१९	२०१९-२०
पीक कर्ज	१७,५६३	१३,९८३	१,७०९	१,३६०	१२,०११	९,५५४	३१,२८३	२४,८९७#
कृषि मुदत कर्ज	३६,३१५	१७,८३५	२५४	६४	६२	२४८	३६,६३१	१८,१४७@
एकूण	**५३,८७८**	**३१,८१८**	**१,९६३**	**१,४२४**	**१२,०७३**	**९,८०२**	**६७,९१४**	**४३,०४४**

आधार : राज्यस्तरीय बँकर्स समिती, महाराष्ट्र राज्य $ राष्ट्रीयीकृत बँकांसह # डिसेंबर अखेर @ सप्टेंबर अखेर

७.१२.२ राज्यात निम्न स्तरावर कृषि वित्त पुरवठा करण्याशी थेट संबंधित असणाऱ्या प्राथमिक कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्था या वित्तीय संस्था असून त्या त्यांच्या शेतकरी सभासदांना अल्प मुदतीची पीक कर्जे उपलब्ध करून देतात. प्राथमिक कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्थांकडून सन २०१८-१९ मध्ये एकूण ₹ १२,०१० कोटी रकमेचा कर्जपुरवठा करण्यात आला. सन २०१७-१८ मध्ये एकूण ₹ १०,५४६ कोटी रकमेचा कर्जपुरवठा करण्यात आला होता.

७.१२.३ **किसान क्रेडिट कार्ड योजना:** राज्यात सन २०१८-१९ मध्ये महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेने ३६.९० लाख नवीन किसान क्रेडिट कार्ड वाटप केले. या नवीन कार्डधारकांना सन २०१८-१९ मध्ये ₹ १३,१७३.६९ कोटी रकमेचे कर्ज मंजूर झाले. महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेने शेतकऱ्यांना दिलेली किसान क्रेडिट कार्ड संलग्नित कृषि कर्जे तक्ता ७.१७ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता ७.१७ महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेने शेतकऱ्यांना दिलेली किसान क्रेडिट कार्ड संलग्नित कृषि कर्जे

वर्ष	लघु मुदतीची कर्जे		दीर्घ मुदतीची कर्जे	
	लाभार्थ्यांची संख्या ('०००)	रक्कम (₹ कोटी)	लाभार्थ्यांची संख्या ('०००)	रक्कम (₹ कोटी)
२०१७-१८	२,३६१	११,६५१	१.९७	२७.१०
२०१८-१९	२,६८३	१३,१३८	७.६	३५.४६
२०१९-२०+	२,२५९	१०,५३८	०.२	३.३८

आधार : महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक मर्यादित + ऑक्टोबरपर्यंत

७.१२.४ **छत्रपती शिवाजी महाराज शेतकरी सन्मान योजना २०१७:** दि. १ एप्रिल, २०१२ नंतर शेतकरी कुटुंबाने एका किंवा अधिक संस्थांकडून घेतलेले व नैसर्गिक आपत्तीमुळे ३० जून, २०१६ रोजी थकित झालेले पीक कर्ज माफ करण्यासाठी राज्य शासनाने सदर योजना जून, २०१७ मध्ये सुरु केली. जमीन धारणा क्षेत्राची मर्यादा लक्षात न घेता, मूळ रक्कम व व्याजासहीत ₹ १.५० लाखापर्यंतचे कर्ज सदर योजनेंतर्गत माफ करण्यात आले. सदर योजना राष्ट्रीयकृत बँका, व्यापारी बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका व प्राथमिक कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्था यांच्याकडून कर्ज घेतलेल्या शेतकऱ्यांनाच लागू होती. योजना सुरू झाल्यापासून डिसेंबर, २०१९ अखेर एकूण ४४.२३ लाख पात्र शेतकऱ्यांना लाभ देण्यात आला व त्यासाठी ₹ १९,८४३ कोटी निधी खर्च झाला.

७.१३ **टंचाई व नैसर्गिक आपत्ती:** जून ते ऑगस्ट, २०१८ या कालावधीत सुमारे ३७,९८८ हेक्टर क्षेत्र अतिवृष्टी व पुरामुळे बाधित झाले होते. त्यासाठी ₹ १३९.१९ कोटी रकमेची नुकसान भरपाई २०१९-२० मध्ये मंजूर करण्यात आली. सन २०१८-१९ च्या रब्बी हंगामात राज्यात तीन तालुक्यातील सुमारे ६४,२३१ हेक्टर क्षेत्र दुष्काळामुळे बाधित झाले होते. त्यासाठी ₹ ५६.६१ कोटी रकमेची नुकसान भरपाई २०१९-२० मध्ये मंजूर करण्यात आली. सन २०१९ च्या खरीप हंगामात बीड आणि उस्मानाबाद जिल्ह्यातील अनुक्रमे अंबेजोगाई आणि परांडा हे दोन तालुके दुष्काळग्रस्त जाहीर करण्यात आले. अंबेजोगाई मध्ये तीव्र व परांड्यामध्ये मध्यम स्वरुपाचा दुष्काळ जाहीर करण्यात आला. माहे ऑक्टोबर-नोव्हेंबर, २०१९ मध्ये 'क्यार' व 'महा' या चक्रीवादळांमुळे झालेल्या अवकाळी पावसाने राज्यातील ३४ जिल्ह्यातील ३४९ तालुक्यांमधील शेतीपिकांचे व फळपिकांचे नुकसान झाले. आपद्ग्रस्त शेतकऱ्यांना शेतीपिकांसाठी ₹ ८,००० प्रति हेक्टर व फळपिकांसाठी ₹ १८,००० प्रति हेक्टर या दराने जास्तीत जास्त दोन हेक्टर क्षेत्रासाठी नुकसान भरपाई मंजूर करण्यात आली.

कृषि पणन

७.१४ राज्यातील कृषि पणन विभाग महाराष्ट्र कृषि उत्पन्न पणन (विकास व विनियमन) अधिनियम १९६३ नुसार कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांची स्थापना करते. शेतकऱ्यांच्या कृषि मालाला योग्य भाव मिळावा आणि व्यापारी व मध्यस्थांकडून शेतमालाला कमी भाव देऊन शेतकऱ्यांचे शोषण केले जाऊ नये या हेतूने कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांमध्ये शेतमाल विकण्याची सुविधा उपलब्ध करुन दिली जाते. राज्यात ३०५ कृषि उत्पन्न बाजार समित्या व ६२४ उप बाजार समित्या स्थापन झाल्या आहेत. दि. ११ नोव्हेंबर, २०१९ पर्यंत १,११३ थेट पणन परवाने दिले आहेत. याशिवाय ५९ खाजगी बाजारांना परवाने देण्यात आले आहेत. राज्यातील सर्व कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांमध्ये झालेली आवक व त्यांचे मूल्य तक्ता ७.१८ मध्ये दिले आहे.

७.१५ **किमान आधारभूत किंमत योजना: किमान आधारभूत किंमत या** संकल्पनेचा उद्देश शेतमालाला हमी आणि शेतकऱ्यांना खात्रीशीर बाजार उपलब्ध करून देणे व त्यांना किंमतीतील चढउतारामुळे होणाऱ्या नुकसानापासून संरक्षण देऊन शेतीव्यवसाय आर्थिकदृष्ट्या व्यवहार्य करणे असा आहे. केंद्र शासनाच्या कृषि खर्च व किंमती आयोगाच्या शिफारशींच्या आधारे केंद्र सरकार निवडक पिकांच्या किमान आधारभूत किंमती पेरणी हंगामापूर्वी जाहीर करते. शेतमालाला हमी आणि खात्रीशीर बाजार यामुळे शेती व्यवसायामध्ये जास्त गुंतवणूक आणि आधुनिक शेती तंत्राचा वापर वाढणे अपेक्षित आहे. या योजने अंतर्गत शेतमालाची खरेदी महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघ, महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ, राष्ट्रीय कृषि सहकारी पणन महासंघ, महाराष्ट्र राज्य सहकारी कापूस उत्पादक महासंघ आणि कृषि उत्पन्न बाजार समित्या यांच्या मार्फत केली जाते. केंद्र शासनाने जाहीर केलेल्या निवडक पिकांच्या किमान आधारभूत किंमती तक्ता ७.१९ मध्ये दिल्या आहेत.

तक्ता ७.१८ राज्यातील सर्व कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांमध्ये झालेली आवक व त्यांचे मूल्य

वर्ष	आवक (लाख मे.टन)	मूल्य (₹ कोटी)
२०१६-१७	२०९.६०	५०,३९८
२०१७-१८	२११.५०	५६,९९५
२०१८-१९	२१३.७०	४५,८८६

आधार : महाराष्ट्र राज्य कृषि पणन मंडळ

तक्ता ७.१९ केंद्र शासनाने जाहीर केलेल्या निवडक पिकांच्या किमान आधारभूत किंमती

(₹ / क्विंटल)

पीक	किमान आधारभूत किंमती		
	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०
भात/धान (साधारण वाजवी प्रत)	१,५५०	१,७५०	१,८१५
भात/धान (प्रत-अ)	१,५९०	१,७७०	१,८३५
ज्वारी (संकरित)	१,७००	२,४३०	२,५५०
ज्वारी (मालदांडी)	१,७२५	२,४५०	२,५७०
गहू	१,७३५	१,८४०	१,९२५
मका	१,४२५	१,७००	१,७६०
बाजरी	१,४२५	१,९५०	२,०००
हरभरा	४,४००	४,६२०	४,८७५
तूर	५,४५०	५,६७५	५,८००
मूग	५,५७५	६,९७५	७,०५०
उडीद	५,४००	५,६००	५,७००
सूर्यफूल	४,१००	५,३८८	५,६५०
सोयाबीन	३,०५०	३,३९९	३,७१०
भूईमुगाच्या शेंगा	४,४५०	४,८९०	५,०९०
कापूस (मध्यम धागा)	४,०२०	५,१५०	५,२५५
कापूस (लांब धागा)	४,३२०	५,४५०	५,५५०
करडई	४,१००	४,९४५	५,२१५
नाचणी	१,९००	२,८९७	३,१५०

आधार : महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघ

७.१६ **संत शिरोमणी श्री सावता माळी शेतकरी आठवडे बाजार अभियान:** राज्य शासनाने शेतकऱ्यांच्या नाशवंत शेतमालाचे काढणी पश्चात होणारे नुकसान कमी करण्यासाठी शेतकरी ते ग्राहक शेतमालाच्या थेट विक्रीसाठी ऑगस्ट, २०१६ पासून हे अभियान सुरु केले आहे. शासनाचे विविध विभाग, नगर पालिका, महानगर पालिका यांना शेतकरी आठवडे बाजारासाठी जागा उपलब्ध करून देण्याबाबत आदेश देण्यात आले आहेत. शेतकरी, शेतकरी गट, शेतकऱ्यांच्या उत्पादक कंपन्या, ग्राहक सहकारी संस्था आणि उत्पादक सहकारी संस्था यांना या बाजारात शेतमाल विक्री करण्यासाठी मुभा असून ग्राहकांनाही ताजा, स्वच्छ, योग्य वजनाचा शेतमाल वाजवी दरात उपलब्ध होत आहे. या अभियाना अंतर्गत राज्यात डिसेंबर, २०१९ अखेर ६२ मान्यताप्राप्त बाजारांपैकी ३२ आठवडे बाजार कार्यरत असून शेतकऱ्यांनी थेट ग्राहकांना विना मध्यस्थ फळे आणि भाजीपाल्याची विक्री करणे अपेक्षित आहे.

७.१७ **राष्ट्रीय कृषि बाजार:** राष्ट्रीय कृषि बाजार (ई-नाम) हे देशभरात लागू असलेले इलेक्ट्रॉनिक व्यापार पोर्टल असून त्याद्वारे कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांमधील प्रत्यक्ष बाजार संलग्न केले जाऊन ऑनलाईन पद्धतीने खरेदी विक्रीची सुविधा उपलब्ध झाली आहे. यामुळे कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांशी संबंधित सर्व माहिती व सेवा यासाठी एक खिडकी सुविधा उपलब्ध झाली असून त्यामध्ये शेतमालाची आवक व किंमती, खरेदी-विक्री देकार, व्यापार संधीस प्रतिसाद देण्याची तरतूद या बाबींचा समावेश आहे. शेतमालाची प्रत्यक्ष आवक जावक कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांच्या माध्यमातून जरी सुरु असली तरी ऑनलाईन मार्केटमुळे देवाणघेवाणीचा खर्च तसेच माहितीची असमानता कमी होत आहे. या पोर्टलमध्ये महाराष्ट्रातील ६० कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांचा समावेश करण्यात आला आहे. एकूण ६० कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांमध्ये ऑनलाईन गेट एन्ट्री, ई-ऑक्शन सुरु करण्यात आले आहे व ३१ कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांमध्ये ई-पेमेंट सुरु करण्यात आले आहे. नोव्हेंबर, २०१९ अखेर ₹ २,११९ कोटी रकमेचे सुमारे ६८.३९ लाख क्विंटल धान्याचे ई-ऑक्शन करण्यात आले व ₹ ५२.५७ कोटी रकमेचे ई-पेमेंट झाले. कृषि मालाच्या गुणवत्तेच्या तपासणीसाठी ६० कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांमध्ये गुणवत्ता तपासणी केंद्रे स्थापन करण्यात आली आहेत.

कृषि विकासाच्या प्रमुख योजना

७.१८ केंद्र शासनाच्या कृषि विकासाच्या योजना राज्य शासनामार्फत राबविण्यात येतात व विविध योजनांना निधी वितरीत करण्यात येतो. राज्य शासनामार्फत देखील काही महत्वाच्या योजना राबविण्यात येतात.

७.१९ **राष्ट्रीय कृषि विकास योजना:** केंद्र शासनाने या योजनेस 'राष्ट्रीय कृषि विकास योजना कृषि व संलग्न क्षेत्राच्या कायाकल्पासाठी लाभकारी दृष्टीकोन' (आरकेव्हीवाय-रफ्तार) म्हणून तीन वर्षांसाठी (२०१७-१८ ते २०१९-२०) मान्यता दिली आहे. शेतकऱ्यांच्या प्रयत्नांना बळ देणे, जोखीम कमी करणे आणि कृषि-व्यावसायिक उद्योजकतेस चालना देणे या माध्यमातून शेतीला लाभकारी आर्थिक उपक्रम बनविणे असा या योजनेचा उद्देश आहे. या योजनेअंतर्गत उत्पादनात वाढ, पायाभूत सुविधा आणि राज्यांसाठी मालमत्ता यासाठी एकूण नियतव्ययाच्या ७० टक्के निधी तर २० टक्के निधी आरकेव्हीवाय-रफ्तार अंतर्गत राष्ट्रीय प्राधान्य असलेल्या विशेष उप-योजनांसाठी आणि १० टक्के निधी नाविन्यपूर्ण उपक्रम व कृषि-उद्योजकता विकास प्रकल्पांसाठी राखीव असेल अशा पद्धतीने निधीची विभागणी केली आहे. या योजनेंतर्गत सन २०१८-१९ मध्ये ₹ ४०६.७६ कोटी निधी प्राप्त झाला व त्यापैकी ₹ ३६६.१८ कोटी निधी खर्च झाला. सन २०१९-२० मध्ये जानेवारी अखेर ₹ ४३४.४७ कोटी मंजूर निधीपैकी प्राप्त झालेल्या ₹ २१३.३९ कोटीच्या पहिल्या हप्त्यापैकी ₹ १२८.९९ कोटी निधी खर्च झाला.

७.२० **राष्ट्रीय कृषि विस्तार व तंत्रज्ञान अभियान:** सुयोग्य तंत्रज्ञान आणि सुधारीत कृषिविद्या पद्धती शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी कृषि विस्तार कार्यक्रमात सुधारणा व बळकटीकरण करणे हा या अभियानाचा उद्देश आहे. यामध्ये कृषि विस्तार, बियाणे व लागवड साहित्य, कृषि यांत्रिकीकरण आणि पीक संरक्षण व प्रादुर्भाव रोखणे या उपअभियानांचा समावेश आहे.

७.२०.१ **राज्याच्या कृषि तंत्रज्ञान व्यवस्थापन यंत्रणेच्या योजनांना सहाय्य:** या योजनेअंतर्गत कृषि विस्तार कार्यासाठी प्रामुख्याने शेतकरी प्रशिक्षण, कृषि प्रात्यक्षिके, शेतकरी शैक्षणिक सहल, शेतकरी गटांची निर्मिती व क्षमतावृद्धी, शेतीशाळा, शेतकरी गोष्टी, कृषि प्रदर्शन व शेतकरी मेळावा, शेतकरी मित्र, इत्यादी घटकांचा समावेश आहे. या योजनेअंतर्गत सन २०१९-२० मध्ये जानेवारी अखेर ₹ ४६.१५ कोटी खर्च झाला.

७.२०.२ **बियाणे व लागवड साहित्य उप अभियान:** दर्जेदार व प्रमाणित बियाणे किफायतशीर किंमतीत उपलब्ध करून देण्याच्या व उत्पादन वाढविण्याच्या उद्देशाने सन २०१४-१५ पासून हे उपअभियान 'महाबीज' यांचेमार्फत राज्यात राबविण्यात येत आहे. या अभियाना अंतर्गत प्रमाणित बियाणे पुरविण्यासाठी प्रति शेतकरी एक एकर क्षेत्राकरिता तृणधान्ये पिकांसाठी ५० टक्के आणि कडधान्ये व तेलबिया पिकांसाठी ६० टक्के सहाय्य दिले जाते. या योजनेअंतर्गत सन २०१८-१९ मध्ये ₹ ५०.४५ कोटी खर्च झाला. सन २०१९-२० मध्ये डिसेंबर अखेर ₹ २०.४५ कोटी निधी खर्च झाला.

७.२१ **महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अंतर्गत फळबाग लागवड योजना:** सदर १०० टक्के केंद्र पुरस्कृत योजना २०११-१२ पासून राज्याच्या ३४ जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे. रोजगार हमी जॉब कार्ड धारक शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ करणे आणि रोजगार निर्मिती हे या योजनेचे उद्देश आहेत. या योजनेअंतर्गत शेतकऱ्याच्या स्वतःच्या लागवडीयोग्य किंवा पडीत शेतजमिनीत दोन हेक्टर क्षेत्रात फळबाग लागवड करता येते. या कामासाठी मजूर म्हणून रोजगार हमी जॉब कार्ड धारक व्यक्तिची नेमणूक करणे अनिवार्य करण्यात आले आहे. ग्रामपंचायत व ग्रामसभेद्वारे लाभार्थ्यांची निवड केली जाते. फळबाग लागवडीसाठी आवश्यक प्रशिक्षण या योजने अंतर्गत दिले जाते. सन २०१८-१९ मध्ये १२,१८३ हेक्टर क्षेत्रावर फळबाग लागवड करण्यात आली व ₹ ८१ कोटी निधी खर्च झाला. सन २०१९-२० मध्ये ३० जानेवारी, २०२० पर्यंत १५,८८५ हेक्टर क्षेत्रावर फळबाग लागवड करण्यात आली व ₹ ५५.१० कोटी निधी खर्च झाला.

७.२२ **राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान:** क्षेत्र विस्तार व उत्पादकतेत सुधारणा, जमिनीचा कस व उत्पादकता वाढवणे, रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे आणि शेती व्यवसाय आर्थिकदृष्ट्या व्यवहार्य करणे यांच्याद्वारे तांदूळ, गहू आणि कडधान्ये या पिकांचे उत्पादन वाढवणे या उद्देशाने २००७-०८ मध्ये हे अभियान सुरु करण्यात आले. या अभियानात २०१४-१५ पासून भरडधान्ये आणि कापूस, ज्यूट व ऊस या नगदी पिकांचाही समावेश करण्यात आला. सन २०१५-१६ पासून या अभियानात केंद्र व राज्य शासनाचा हिस्सा अनुक्रमे ६० व ४० असा आहे. सन २०१८-१९ मध्ये तांदळासाठी ₹ ७.८४ कोटी, गव्हासाठी ₹ २.५५ कोटी, कडधान्यांसाठी ₹ १३१.८३ कोटी, वाढीव कडधान्यांसाठी ₹ ११.१८ कोटी, भरडधान्यासाठी ₹ ४.४७ कोटी, पौष्टीक तृणधान्यांसाठी ₹ ११.३१ कोटी खर्च झाले. सन २०१९-२० मध्ये सप्टेंबर अखेर तांदळासाठी ₹ ४.४७ कोटी, गव्हासाठी ₹ ०.२५ कोटी, कडधान्यांसाठी ₹ ५१.२९ कोटी, भरडधान्यासाठी ₹ २.५५ कोटी, पौष्टीक तृणधान्यांसाठी ₹ ९.१९ कोटी खर्च झाले. सन २०१४-१५ पासून राबविण्यात येत असलेले राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा (तेलबिया व तेलताड) अभियान सन २०१८-१९ मध्ये राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियानात समाविष्ट करण्यात आले. या अभियानाअंतर्गत तेलबिया पिके व वृक्षजन्य तेलबिया पिके ही दोन उप अभियाने राज्यात राबविली जात आहेत. या अभियानाअंतर्गत सन २०१८-१९ मध्ये ₹ ५५.०१ कोटी खर्च झाला. सन २०१९-२० मध्ये जानेवारी पर्यंत राज्याने ₹ ५२.७२ कोटी मंजूर निधीपैकी ₹ २८.५८ कोटी निधी वितरीत केला व त्यापैकी ₹ २१.३५ कोटी निधी खर्च झाला.

७.२३ **एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियान:** केंद्र शासनामार्फत २००५-०६ मध्ये हे अभियान सुरू करण्यात आले असून फलोत्पादनाखालील क्षेत्र व उत्पादकता वाढविणे आणि फळे पिकण्याची प्रक्रीया नियंत्रण, फळांना खाण्यास योग्य असे आवरण करणे, फळांचे तापमान नियंत्रण आणि रासायनिक प्रक्रीया इत्यादी काढणी-पश्चात व्यवस्थापनास चालना देणे हा या अभियानाचा मुख्य उद्देश आहे.

७.२३.१ राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान आणि राष्ट्रीय औषधी वनस्पती मंडळाच्या योजना राबविण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य फलोत्पादन व औषधी वनस्पती मंडळाची सन २००५ मध्ये स्थापना करण्यात आली. फलोत्पादनाच्या एकात्मिक विकासासाठी सुरु करण्यात आलेले हे अभियान २०१५-१६ पासून राज्यातील ३४ जिल्ह्यांत राबविण्यात येत आहे आणि या अभियानात केंद्र व राज्य शासनाच्या निधीचा हिस्सा अनुक्रमे ६० व ४० असा आहे.

७.२३.२ एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियानाअंतर्गत महाराष्ट्र राज्य फलोत्पादन व औषधी वनस्पती मंडळास अभियानाच्या सुरुवातीपासून डिसेंबर २०१९ पर्यंत एकूण ₹ २,००५.६२ कोटी अनुदान प्राप्त झाले व त्यापैकी ₹ १,९९७.०६ कोटी खर्च झाले. एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियानाच्या प्रमुख बाबींवर झालेला खर्च तक्ता ७.२० मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.२० एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियानाच्या प्रमुख बाबींवरील खर्च

(₹ कोटी)

घटक	खर्च +
क्षेत्र विस्तार अंतर्गत आंबा, पेरू, संत्री इत्यादींची सघन लागवड तसेच द्राक्ष, केळी, पपई, मसाला पिके व फूल पिके इत्यादींची लागवड	४७७.१०
२१,८४४ सामूहिक तलावांचे बांधकाम	४५३.६५
संरक्षित शेती अंतर्गत हरितगृह, शेडनेट हाऊस, प्लॅस्टिक मल्चिंग, पक्षी/किटक प्रतिरोधक जाळे, इत्यादींची उभारणी	३७१.२७
काढणीपश्चात व्यवस्थापना अंतर्गत पॅक हाऊस, पिकवणी कक्ष, कांदा साठवण चाळ, शीतसाठवणूकगृहे, पूर्व शीतकरणगृह, इत्यादींना उत्तेजन	३०८.०१
फलोत्पादन यांत्रिकीकरणास उत्तेजन	६९.६६
जुन्या फळबागांचे पुनरुज्जीवन	४७.१८
गुणवत्तापूर्ण लागवड साहित्याच्या निर्मितीकरिता उच्च तंत्रज्ञान आधारित रोपवाटिका व उतीसंवर्धन प्रयोगशाळा उभारणी	२७.९५
मनुष्यबळ विकासाअंतर्गत शेतकऱ्यांचे प्रशिक्षण/अभ्यास दौरे, इत्यादी	३२.४०
सेंद्रिय शेतीस उत्तेजन	२१.२५
एकात्मिक कीड/ अन्नद्रव्ये व्यवस्थापनास उत्तेजन	२०.६४
अळंबी उत्पादनाच्या १९ प्रकल्पांची स्थापना	२.४२
मधुमक्षिका पालनास उत्तेजन	१.७९
अभियान व्यवस्थापन	७३.३३
इंडो इस्राईल/इंडो डच प्रकल्प-६	३७.८१
नाविन्यपूर्ण घटक	१८.७१
इतर	३३.८९

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन + सुरुवातीपासून ऑक्टोबर, २०१९ पर्यंत

७.२३.३ द्राक्षे, आंबा, डाळिंब आणि केळी ही राज्यातून निर्यात केली जाणारी प्रमुख फळे आहेत. राज्यात २०१८-१९ मध्ये विविध फळपिकांखालील क्षेत्र ७.५६ लाख हेक्टर होते. त्यापैकी आंबा फळपिकाचे क्षेत्र सर्वाधिक (१.६७ लाख हेक्टर) होते. त्या खालोखाल डाळिंब (१.६० लाख हेक्टर), संत्री (१.०९ लाख हेक्टर), द्राक्षे (१.०३ लाख हेक्टर), केळी (०.६८ लाख हेक्टर), मोसंबी (०.५४ लाख हेक्टर) आणि चिकू (०.१६ लाख हेक्टर) या फळपिकांचे क्षेत्र होते. देशातील व राज्यातील फळे, भाजीपाला व फुलांची निर्यात आणि निर्यातीचे मूल्य तक्ता ७.२१ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.२१ फळे, भाजीपाला व फुलांची निर्यात आणि निर्यातीचे मूल्य

फळे / फुले	राज्य / देश	२०१७-१८		२०१८-१९		२०१९-२०+	
		राशि (मे.टन)	मूल्य (₹ कोटी)	राशि (मे.टन)	मूल्य (₹ कोटी)	राशि (मे.टन)	मूल्य (₹ कोटी)
आंबा	महाराष्ट्र	३५,३४३	३०९	२९,३४६	३१४	२८,८९३	२९४
	भारत	४९,१८१	३८२	४६,५०७	४०७	४८,३७२	३८५
द्राक्षे	महाराष्ट्र	२,००,२०३	२,१०६	१,९४,१०९	२,११८	३७,०७७	३५५
	भारत	२,१४,४४१	२,१४६	२,४६,१३४	२,३३५	४४,५८३	३८२
केळी	महाराष्ट्र	४४,५५९.३	१४९.४	६१,८२९.२३	२०७.५७	५०,२६६.२१	१६८.९१
	भारत	१,०१,३१४	३४८.८	१,३४,४९५.५८	४१२.०६	१,११,१०४.३४	३३२.२५
संत्री	महाराष्ट्र	८७६.२४	४.५३	३७.२३	०.२७	४.४८	०.०३
	भारत	१५,८३५.२	३४.८४	४०७.५८	१.१७	१,१११.३४	२.१०
डाळिंब	महाराष्ट्र	३२,६५३	४१२	४०,७२१	४९१	१७,७४२	२३१
	भारत	४७,३३६	५३८	६७,८९१	६८९	४८,५५५	३८८
मनुके	महाराष्ट्र	२४,४२५	२३१	१८,१८३	२४८	१७,७६३	१९६
	भारत	२५,५५९	२३९	१८,९२५	२५९	१८,४८८	२०६
गुलाबाची फुले	महाराष्ट्र	८७७.०१	२८.८४	८६३.३६	२९.८०	२२९.६२	६.९१
	भारत	२,५१६.७९	५७.५५	२,१३३.६६	५७.४६	८९७.४८	२०.०७
गुलाबाची रोपे	महाराष्ट्र	३७.७८	१.८१	३८.६५	३.१७	३०.६३	२.५६
	भारत	४५.४३	२.१९	४०.८८	३.३०	३१.४७	२.६४
आंब्याचा गर	महाराष्ट्र	२०,६५९	१५६	२१,३५८	१६२	१०,०३२	७५
	भारत	१,१०,९२४	६७४	१,०५,८६९	६५८	५७,६१६	३८४
कांदा	महाराष्ट्र	१०,५४,६१८	१,९७२	१३,२३,४८१	१,९४१	६,५१,७८३	१,१७३
	भारत	१५,८८,९८६	३,०८९	२१,८२,८२४	३,४६७	९,५८,१८५	१,८८६
इतर भाजीपाला (कांदा वगळून)	महाराष्ट्र	१,९४,२३३	८३८	१,५२,७७०	६७९	७१,४१९	३९०
	भारत	७,७२,४४८	२,०९३	७,२०,५५६	१,९५१	५,१३,७६१	१,३४९
इतर प्रक्रिया केलेली फळे व भाजीपाला (आंब्याचा गर वगळून)	महाराष्ट्र	१,१९,०४३	१,०७०	१,७१,९३९	१,७५५	१,१४,८६४	१,१६२
	भारत	३,९१,२८४	३,४०५	५,८७,७०९	५,२७९	४,०५,१३९	३,८०५

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन + नोव्हेंबरपर्यंत

७.२४ **आदिवासी जिल्ह्यांमध्ये परसबाग लागवडीस प्रोत्साहन:** कुपोषणाची समस्या भेडसावत असलेल्या ठाणे, पुणे, नाशिक, धुळे, नंदुरबार, जळगाव, अहमदनगर, नांदेड, अमरावती, यवतमाळ, गडचिरोली, चंद्रपूर, पालघर आणि गोंदिया या १४ आदिवासी जिल्ह्यांमध्ये ही योजना राबविण्यात येत आहे. आदिवासी कुटुंबांच्या संतुलित आहारामध्ये अ आणि क जीवनसत्वे आणि लोह यासारखी खनिजद्रव्ये समाविष्ट होण्याच्या दृष्टीने त्यांच्या वास्तव्याच्या ठिकाणी परसबागेत फळझाडे व भाजीपाला लागवड करण्यास उत्तेजन देणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. या योजने अंतर्गत सन २०१८-१९ मध्ये ₹ १५.४० लाख निधी खर्च झाला. सन २०१९-२० मध्ये डिसेंबर अखेर प्राप्त ₹ १४.४० लाख निधी पैकी ₹ ४.३० लाख निधी खर्च झाला.

७.२५.१ **डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कृषि स्वावलंबन योजना:** या योजने अंतर्गत सहा हेक्टर पर्यंत वहिती क्षेत्र व ₹ १.५० लाख पर्यंत वार्षिक उत्पन्न असलेल्या अनुसूचित जाती/नवबौद्ध लाभार्थ्यांना त्यांच्या जमिनीची उत्पादकता वाढविण्याच्या उद्देशाने शाश्वत सिंचनाच्या सुविधेसाठी १०० टक्के अनुदानाच्या स्वरुपात नवीन विहीर, जुन्या विहीरीची दुरुस्ती, शेततळ्याचे अस्तरीकरण, जुन्या विहीरीचे खोलीकरण, कृषिपंप, वीज मीटर जोडणी खर्च, इत्यादी बाबींकरीता अर्थसहाय्य देण्यात येते. सन २०१८-१९ मध्ये ₹ २६६.९८ कोटी खर्च झाला. सन २०१९-२० करीता ₹ २७३.६२ कोटी निधी मंजूर करण्यात आला.

७.२५.२ **बिरसा मुंडा कृषि क्रांती योजना:** या योजने अंतर्गत सहा हेक्टर पर्यंत वहिती क्षेत्र व ₹ १.५० लाख पर्यंत वार्षिक उत्पन्न असलेल्या अनुसूचित जमातीच्या लाभार्थ्यांना त्यांच्या जमिनीची उत्पादकता वाढविण्याच्या उद्देशाने शाश्वत सिंचनाच्या सुविधेसाठी १०० टक्के अनुदानाच्या स्वरुपात नवीन विहीर, जुन्या विहीरीची दुरुस्ती, शेततळ्याचे अस्तरीकरण, जुन्या विहीरीचे खोलीकरण, कृषिपंप, वीज मीटर जोडणी खर्च, इत्यादि बाबींकरीता अर्थसहाय्य देण्यात येते. सन २०१८-१९ मध्ये ₹ ११९.३० कोटी खर्च झाला. सन २०१९-२० करीता ₹ १००.७१ कोटी निधी मंजूर करण्यात आला.

७.२६ **पिकावरील किड रोग-देखरेख व सल्ला प्रकल्प (क्रॉपसॅप):** पिकांवरील किड व रोग यांच्या सर्वेक्षण, सल्ला व व्यवस्थापनासाठी राष्ट्रीय कृषि संशोधन संस्था व राज्य कृषि विद्यापीठांच्या सहकार्यातून हा ऑनलाईन प्रकल्प राबविण्यात येत आहे. शेतकऱ्यांना प्रशिक्षण व भेटींच्या माध्यमातून किड व्यवस्थापनाबाबत माहिती देणे, मोबाईलवर विनामूल्य एसएमएस द्वारे प्रादुर्भाव होण्यापूर्वीच उपाययोजना करण्याच्या दृष्टीने किड-रोगांबाबत माहिती देणे व शास्त्रशुद्ध सल्ला देणे हे या प्रकल्पाचे उद्देश आहेत. तांदूळ, सोयाबीन, कापूस, मका, ज्वारी, ऊस आणि लाल हरभरा या पिकांचा या प्रकल्पामध्ये समावेश केला आहे. सन २०१९-२० मध्ये मका व ऊस यावरील फॉल आर्मी आणि उसावरील व्हाईट ग्रबच्या प्रादुर्भावाच्या व्यवस्थापनाला विशेष महत्त्व देण्यात आले होते. या प्रकल्पांतर्गत शेतकऱ्यांना ५२६.९९ लाख पीक संरक्षण सल्ल्यांचे एसएमएस पाठविण्यात आले. सन २०१८-१९ मध्ये ₹ १८.४२ कोटी निधी खर्च झाला आणि २०१९-२० करीता ₹ २० कोटी निधी मंजूर करण्यात आला.

७.२७ **जलयुक्त शिवार अभियान:** पाणी टंचाईवर कायमची मात करण्यासाठी राज्यात जलयुक्त शिवार अभियान डिसेंबर, २०१४ पासून राबविण्यात येत आहे. शाश्वत सिंचन सुविधा निर्माण करणे आणि भू-जल पातळी वाढविण्यासाठी पावसाचे पाणी जमिनीत मुरवणे असा या अभियानाचा मुख्य हेतू आहे. दरवर्षी ५,००० गावे याप्रमाणे पाच वर्षात एकूण २५,००० गावे पाणी टंचाई मुक्त करण्याचे उद्दिष्ट निश्चित केले होते. सन २०१५-१६ ते २०१८-१९ या कालावधीत एकूण १९,६५५ गावे पाणी टंचाईमुक्त झाली आहेत. जलयुक्त शिवार अभियानाची प्रगती तक्ता ७.२२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.२२ जलयुक्त शिवार अभियानाची प्रगती

तपशील	एकक	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९
निवडलेली गावे	संख्या	६,२०२	५,२८८	५,०२८	६,०७१
पूर्ण झालेली कामे	संख्या	२,३९,७४७	१,७४,३०२	१,२४,२०८	८९,७४३
प्रगतीपथावर असलेली कामे	संख्या	०	०	३९२	१३,१२८
लोक सहभागाद्वारे पूर्ण केलेली कामे	संख्या	६,३७४	३,२४१	९९२	१११
लोक सहभागाद्वारे पूर्ण केलेल्या कामांचे मूल्य	₹ कोटी	३८८.८०	१९५.८२	२५.६४	७.४१
दिलेला एकूण विशेष निधी	₹ कोटी	१,६००	१,८७५	१,२००	१,५००
विशेष निधीपैकी खर्च	₹ कोटी	१,८५८	१,८४२	६७१	३३०
निर्मित पाणीसाठा	हजार घन मीटर	१०,८७,८५४	८,७१,६२३	४,७६,३६७	२,७२,४५३
१०० टक्के कामे पूर्ण झालेली गावे	संख्या	६,२०२	५,२८८	५,००८	३,१५७
विशेष निधी व समायोजित केलेल्या निधीद्वारे केलेला एकूण खर्च	₹ कोटी	३,९००	३,०१५	१,५८७	९८६

आधार : ग्रामविकास व जलसंधारण विभाग, महाराष्ट्र शासन

७.२८ **मागेल त्याला शेततळे योजना:** राज्य शासनाने शेतकऱ्यांसाठी शाश्वत व संरक्षित सिंचनाची सुविधा निर्माण करण्याच्या उद्देशाने 'मागेल त्याला शेततळे' ही महत्त्वाकांक्षी योजना सुरू केली आहे. या योजनेच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतामध्येच पावसाचे वाहून जाणारे पाणी शेततळ्यात साठवून त्याचा पावसाच्या खंडीत कालावधीत सिंचनासाठी वापर करण्यास व पर्यायाने उत्पादनात वाढ होण्यास मदत झाली आहे. या योजनेअंतर्गत, किमान ०.६० हेक्टर एकुण जमीन नावावर असलेल्या शेतक-यांना शेततळ्यांच्या आकारमानाच्या प्रमाणात कमाल ₹ ५०,००० अनुदान देण्यात येते. डिसेंबर, २०१९ पर्यंत १,३७,४४७ शेततळ्यांचे काम पूर्ण करण्यात आले.

७.२९ **पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम:** राज्यातील बहुतांश क्षेत्र हे पावसावर अवलंबून असल्याने कोरडवाहू शेतीची उत्पादकता वाढविणे व जमिनीची धूप थांबविणे यासाठी तसेच मृद व जलसंधारणासाठी विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. पूर्ण झालेली व प्रगतीपथावरील सूक्ष्म पाणलोटांची कामे तक्ता ७.२३ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता ७.२३ पूर्ण झालेल्या व प्रगतीपथावरील सूक्ष्म पाणलोटांची कामे

योजना	पाणलोट कामांची संख्या #			निवडलेल्या पाणलोट कामांवरील जुन, २०१९ पर्यंत खर्च (₹ कोटी)
	निवडलेले	पूर्ण	प्रगतीपथा-वरील	
१. जलयुक्त शिवार अभियान	२२,५८६	१९,८००	२,७८६	९,६०३.०९
२. एकात्मिक पाणलोट व्यवस्थापन कार्यक्रम	१४,८७९	७,४७९	७,४००	२,९२८.००
३. गतिमान पाणलोट विकास कार्यक्रम	९,८६५	५,३६३	४,५०२	२,८५७.८२
४. राष्ट्रीय पाणलोट विकास कार्यक्रम (सूक्ष्म पाणलोट)	१,०२८	९५६	७२	२९०.५९
५. विदर्भ पाणलोट विकास अभियान	१,०३२	१,०३२	०	३६५.३६
६. मराठवाडा पाणलोट विकास अभियान	२८५	२८५	०	१३७.३४
७. नदी खोरे विकास प्रकल्प (सूक्ष्म पाणलोट)	२७१	२२६	४५	५८०.८०
८. पश्चिम घाट विकास कार्यक्रम (बृहत् पाणलोट)	१६०	१६०	०	१३७.१९
९. नाबार्ड सहाय्यित ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास कार्यक्रम	३६४	३६४	०	८६.८७
१०. इतर योजना (डीपीएपी, हरियाली, जवाहर, आश्वासित इत्यादी)	५,६८०	५,६८०	०	-
एकूण	**४१,९६२**	**३८,१९५**	**३,७६७**	**१५,४४८.५५**

\# इतर योजनांमधील ५० टक्क्याहून अधिक पूर्ण झालेली सूक्ष्म पाणलोटाची कामे जलयुक्त शिवार अभियानाअंतर्गत समाविष्ट केली असल्याने पाणलोट कामांच्या संख्येत द्विरूक्ती दिसून येते व रकान्यांच्या बेरजा जुळत नाहीत.

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

७.३० **राष्ट्रीय शाश्वत शेती अभियान:** एकात्मिक शेती, पाणी वापराचे पर्याप्त व्यवस्थापन, मृद आरोग्य व्यवस्थापन याद्वारे स्रोतांचे संरक्षण व संवर्धन करून कोरडवाहू क्षेत्रातील शेतीची उत्पादकता वाढवणे या उद्देशाने हे अभियान सुरू करण्यात आले आहे. यामध्ये मृद आरोग्य व्यवस्थापन व मृद आरोग्य पत्रिका वाटप, एकात्मिक पोषक द्रव्ये व्यवस्थापन व सेंद्रीय शेती, कोरडवाहू क्षेत्र विकास, इ-गव्हर्नन्स व शेतीसाठी उपलब्ध होणाऱ्या पाण्याचे व्यवस्थापन या उपअभियानांचा समावेश आहे.

७.३०.१ **मृद आरोग्य व्यवस्थापन आणि मृद आरोग्य पत्रिका वितरण:** मृद आरोग्य अबाधित राखणे व जमिनीची उत्पादक क्षमता सुधारणे यासाठी एकात्मिक पोषक द्रव्ये व्यवस्थापनास प्रोत्साहन देण्यासाठी हे अभियान सुरु करण्यात आले आहे. मृद व पाण्याच्या नमुन्याची तपासणी करण्यासाठी राज्यात ३१ मृद चाचणी प्रयोगशाळांची उभारणी करण्यात आली आहे, तर अमरावती, औरंगाबाद, नाशिक, पुणे व कोल्हापूर या पाच ठिकाणी खत नमुना तपासणी प्रयोगशाळा आहेत. मृद आरोग्य स्थितीबाबत जागरुकता निर्माण करणे व मृद आरोग्य सुधारण्यासाठी उपाययोजना सुचविण्याकरिता शेतकऱ्यांना टप्प्याटप्प्याने मृद आरोग्य पत्रिका वितरित करण्यात येत आहेत. या प्रयोजनासाठी वर्ष २०१७-१८ मध्ये ₹ २२.३६ कोटी व २०१८-१९ मध्ये ₹ २६ कोटी खर्च झाला. जानेवारी, २०२० पर्यंत एकूण १.३१ कोटी मृद आरोग्य पत्रिकांचे शेतकऱ्यांना वितरण करण्यात आले.

७.३०.२ **कोरडवाहू क्षेत्र विकास कार्यक्रम:** कोरडवाहू शेती प्रामुख्याने हवामानावर आधारित असल्याने जोखमीची आहे. शेतीतील जोखीम कमी करुन कृषी आधारित उत्पन्नाच्या संधी निर्माण करणे, नैसर्गिक संसाधनांच्या तसेच विविध उपायांद्वारे निर्माण केलेल्या संसाधनांच्या क्षमतेचा जास्तीत जास्त वापर करून कोरडवाहू शेती शाश्वत करणे हे कोरडवाहू क्षेत्र विकास कार्यक्रमाचे विशेष उद्दिष्ट आहे. सन २०१८-१९ मध्ये यासाठी ₹ ३८.५४ कोटी निधी केंद्रशासनाकडून प्राप्त झाला असून त्यापैकी ₹ ३२.५३ कोटी निधी ११,०३७ लाभार्थ्यांसाठी खर्च झाला.

७.३०.३ **परंपरागत कृषि विकास योजना:** ही योजना राष्ट्रीय शाश्वत शेती अभियानातील मृद आरोग्य व्यवस्थापन या उपअभियानातील उपघटक आहे. जमिनीचा कस वाढविणे व रसायनांचा वापर न करता सेंद्रीय शेतीद्वारे सकस अन्नधान्याचे उत्पादन

करणे तसेच शेती व्यवसाय व्यवस्थापन, गुणवत्तेची हमी व शेती उत्पादनाच्या विक्रीसाठी नाविन्यपूर्ण पद्धतींचा अवलंब यासाठी समूह केंद्रीत दृष्टिकोनाचा अंगिकार याद्वारे शेतकऱ्यांचे सक्षमीकरण करणे ही या योजनेची उद्दिष्टे आहेत. या योजने अंतर्गत प्रत्येक समूहाला (जास्तीत जास्त ५० एकर शेती असणारा ५० शेतकऱ्यांचा समूह) सलग तीन वर्षांकरिता आर्थिक लाभ दिला जातो. योजनेच्या पहिल्या टप्प्यात (२०१६-१७ ते २०१८-१९) एकूण २०,३४६ हेक्टर क्षेत्रासह ४०,७६२ लाभार्थी शेतकऱ्यांचे ९३२ समूह निर्माण करण्यात आले व त्यांच्यासाठी ₹ ९२.६० कोटी निधी खर्च झाला. योजनेच्या दुसऱ्या टप्प्यात (२०१७-१८ ते २०१९-२०) एकूण ७,१६० हेक्टर क्षेत्रासह ११,८०३ लाभार्थी शेतकऱ्यांचे ३२६ समूह निर्माण करण्यात आले व त्यांच्यासाठी ₹ ११.६४ कोटी निधी खर्च झाला. सन २०१९-२० मध्ये ₹ १६.६६ कोटी निधी वितरीत करण्यात आला.

७.३१ **प्रधानमंत्री कृषि सिंचन योजना:** पाण्याचा अपव्यय टाळण्यासाठी जलवापर क्षमतेत वाढ करणे, अचूक-सिंचन आणि तुषार व ठिबक सिंचन अशा पाणी वाचवणाऱ्या सिंचन पद्धतींचा अवलंब करणे यासाठी प्रोत्साहन देऊन सूक्ष्म सिंचनाखालील क्षेत्रात वाढ करणे (प्रति थेंब अधिक पीक) हा योजनेचा प्रमुख उद्देश आहे. सदर योजना राज्यात २०१५-१६ पासून राबविण्यात येत आहे. केंद्रशासनाकडून २०१७-१८ मध्ये देण्यात आलेल्या कार्यवाहीच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना ५५ टक्के आणि इतर शेतकऱ्यांना ४५ टक्के अंशदानाचे निकष असून क्षेत्राची मर्यादा पाच हेक्टर आहे. 'ई-ठिबक' संगणक प्रणालीद्वारे अर्ज भरण्याची सुविधा सोपी करण्यात आली. सन २०१९-२० मध्ये ११ फेब्रुवारी अखेर ४२,०८१ शेतकऱ्यांच्या बँक खात्यात अनुदान जमा करण्यात आले आणि ३२,२०३ हेक्टर क्षेत्र नव्याने सूक्ष्म सिंचनाखाली आले. तुषार व ठिबक सिंचन संचांचे वितरण आणि झालेला खर्च तक्ता ७.२४ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.२४ तुषार व ठिबक सिंचन संचांचे वितरण आणि खर्च

वर्ष	तुषार सिंचन संच		ठिबक सिंचन संच		खर्च (₹ कोटी)
	संचांची संख्या	क्षेत्र (हेक्टर)	संचांची संख्या	क्षेत्र (हेक्टर)	
२०१७-१८	१,१०,६१०	७२,८१४	१,५३,५८९	१,३६,१८०	६८७.८४
२०१८-१९	७१,०७०	४४,७५१	१,०३,५४८	८५,३७४	४१४.४९
२०१९-२०+	१३,५८१	८,२६७	२८,५००	२३,९३६	१११.१९

आधार: कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन + दि. ११ फेब्रुवारी रोजी

७.३२ **प्रधानमंत्री पीक विमा योजना:** अधिसूचित केलेल्या पिकांचे नैसर्गिक आपत्ती, किड किंवा रोगामुळे नुकसान झाल्यास शेतकऱ्यांना विमा संरक्षण व आर्थिक सहाय्य देण्यासाठी तसेच शेतकऱ्यांच्या शेती व्यवसायातील सहभागात सातत्य राहण्यासाठी त्यांना स्थिर उत्पन्न मिळावे या उद्देशाने सदर योजना २०१६ च्या खरीप हंगामापासून राज्यात राबविण्यात येत आहे. सदर योजनेत अन्नधान्ये, तेलबिया, फळपिके आणि नगदी पिकांचा समावेश आहे. पूर्वीच्या राष्ट्रीय कृषि विमा योजनेचे या योजनेत एकत्रीकरण करण्यात आले आहे. या योजनेत शेतकऱ्यांना पिकाच्या प्रकारानुसार संरक्षित रकमेच्या जास्तीत जास्त पाच टक्के रक्कम विम्याचा हप्ता म्हणून जमा करावी लागते. सन २०१८-१९ मध्ये १४३.७८ लाख शेतकरी या योजनेत सहभागी झाले. एकूण ८४.८९ लाख हेक्टर क्षेत्राच्या ₹ २६,५८६.५६ कोटी रकमेच्या विमा संरक्षणापोटी ₹ ४,९१६.४१ कोटी विमा हप्ता जमा करण्यात आला. एकूण ७८.९७ लाख लाभार्थी शेतकऱ्यांसाठी ₹ ४,३०१.५३ कोटी रकमेचे नुकसान भरपाई दावे करण्यात आले. सन २०१९-२० मध्ये १४०.५९ लाख शेतकरी या योजनेत सहभागी झाले. एकूण ७५.०२ लाख हेक्टर क्षेत्राच्या ₹ २५,२००.२६ कोटी रकमेच्या विमा संरक्षणापोटी ₹ ४,९३१.१३ कोटी विमा हप्ता जमा करण्यात आला. सन २०१९ च्या खरीप हंगामासाठी एकूण १२.२८ लाख लाभार्थी शेतकऱ्यांसाठी ₹ ३४४.८७ कोटी रकमेचे नुकसान भरपाई दावे करण्यात आले.

७.३३ **हवामानावर आधारीत फळपीक विमा योजना:** द्राक्षे, डाळींब, केळी, संत्री, मोसंबी, पेरु, चिकू, आंबा, लिंबू आणि काजू या फळपीकांसाठी हवामानावर आधारीत फळपीक विमा योजना राज्यात राबविण्यात येत आहे. सन २०१८-१९ मध्ये या योजनेमध्ये ३.५० लाख शेतकरी सहभागी झाले. एकूण ३.०८ लाख हेक्टर क्षेत्राच्या ₹ ३,५४५.५४ कोटी रकमेच्या विमा संरक्षणापोटी ₹ १,१८७.६८ कोटी विमा हप्ता भरण्यात आला. सन २०१८-१९ मध्ये एकूण ३.४५ लाख लाभार्थी शेतकऱ्यांना ₹ १,४१४.१८ कोटी (संचित) नुकसान भरपाई अदा करण्यात आली.

७.३४ **गोपीनाथ मुंडे शेतकरी अपघात विमा योजना:** काही शेतकऱ्यांचा वीज पडून, पूर, सर्पदंश, विजेचा धक्का लागून, रस्ता किंवा रेल्वे अपघात, जनावरांच्या हल्ल्यात, किटकनाशक फवारताना विषबाधा होऊन किंवा शेतात काम करत असताना अपघाती मृत्यू होतो किंवा त्यांना कायमचे अपंगत्व येते. अशा दुर्दैवी शेतकऱ्यांच्या कुटुंबियांना ₹ दोन लाखापर्यंत आर्थिक सहाय्य देण्यासाठी सदर योजना २०१५-१६ पासून राज्यात सुरु करण्यात आली. या योजने अंतर्गत कुटुंबातील १० ते ७५ वर्षे वयोगटातील, एक सातबारा किंवा

आठ-अ उताराधारक व एक उताराधारक नसलेला अशा दोन व्यक्तिंना विमा संरक्षण पुरविण्यात येते. विमा पॉलिसीच्या दि. ८ डिसेंबर, २०१७ ते ७ डिसेंबर, २०१८ या कालावधीत ₹ ४३.२२ कोटी नुकसान भरपाई अदा करण्यात आली आणि विमा पॉलिसीच्या दि. ८ डिसेंबर, २०१८ ते ७ डिसेंबर, २०१९ या कालावधीत ₹ १२.५२ कोटी (संचित) नुकसान भरपाई अदा करण्यात आली.

७.३५ **उन्नत शेती-समृद्ध शेतकरी मोहीम:** शेतकऱ्यांचे उत्पन्न सन २०२२ पर्यंत दुप्पट करण्याच्या उद्देशाने राज्य शासनाने खरीप २०१७-१८ पासून ही मोहिम सुरू केली आहे. सन २०१९-२० मध्ये जानेवारी अखेर राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियानाअंतर्गत भात, गहू, कडधान्ये, तृणधान्ये, ऊस, पौष्टीक तृणधान्ये व कापूस पिकांच्या ८८,६०० हेक्टर क्षेत्रावर गट प्रात्यक्षिकांचे आयोजन करण्यात आले व त्यासाठी ₹ ५७.३६ कोटी खर्च झाले तर राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियानाअंतर्गत तेलबिया व तेलताड पिकांकरिता २१,५८० हेक्टर क्षेत्रावर गट प्रात्यक्षिकांचे आयोजन करण्यात आले व त्यासाठी ₹ ९.३९ कोटी खर्च झाले. सन २०१९-२० मध्ये जानेवारी अखेर राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियानाअंतर्गत भात, गहू, कडधान्ये, भरडधान्ये व पौष्टीक तृणधान्य पिकांसाठी १,४४० शेतकऱ्यांचे तर तेलबिया व तेलताड अभियानाअंतर्गत ६४ शेतकऱ्यांचे प्रशिक्षण आयोजित करण्यात आले. यासाठी अनुक्रमे ₹ १.१७ कोटी व ₹ ०.०५ कोटी खर्च झाले. सन २०१९-२० मध्ये जानेवारी अखेर राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियानाअंतर्गत भात, गहू, कडधान्ये, भरडधान्ये, ऊस व कापूस यासाठी ६,०९५ कृषि औजारांचे वाटप करण्यात आले व त्यावर ₹ १६.४३ कोटी खर्च झाला. राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियाना अंतर्गत तेलबिया व तेलताड या पिकांसाठी ७९३ कृषि औजारांचे वाटप करण्यात आले व त्यावर ₹ १.४१ कोटी खर्च झाले.

७.३५.१ **कृषि यांत्रिकीकरण :** कमी होत जाणारे वहिती क्षेत्र, बैलांच्या संख्येत होणारी घट, मजूरांची अनुपलब्धता, मजुरीचे वाढते दर, खरीप हंगामाचा कमी कालावधी, पीक लागवडीमधील विविधता यामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यांवर उपाययोजना म्हणून राज्यात ही मोहीम उन्नत शेती समृद्ध शेतकरी मोहिमेअंतर्गत सन २०१७-१८ पासून राबविण्यात येत आहे. शेतकऱ्यांना सुधारीत कृषि औजार खरेदीसाठी अनुदान देणे आणि कृषि औजार बँका स्थापन करणे हे या मोहिमेचे घटक आहेत. सन २०१७-१८ आणि २०१८-१९ मध्ये अनुक्रमे ४८,५७३ शेतकऱ्यांना ₹ ३५८.६२ कोटी अनुदान व ६०,०७० शेतकऱ्यांना ₹ ३४१.७२ कोटी अनुदान सुधारीत कृषि औजारांच्या खरेदीसाठी वितरीत करण्यात आले. सन २०१९-२० मध्ये जानेवारी अखेर २१,६७५ शेतकऱ्यांना ₹ १३७.३६ कोटी अनुदान वितरीत करण्यात आले.

७.३६ **महावेध :** राज्य शासनाने सार्वजनिक खाजगी भागीदारी तत्वाने महावेध प्रकल्प सन २०१७ मध्ये सुरु केला आहे. याद्वारे २,०६१ स्वयंचलित हवामान केंद्रांचे (स्कायसेन्स) जाळे निर्माण करण्यात आले असून प्रत्येकाचे १२ चौ किमी क्षेत्र आहे. हे स्कायसेन्स स्वयंचलित पद्धतीने सतत दर १० मिनिटाला, पाऊस, हवेचे तापमान, सापेक्ष आर्द्रता, वाऱ्याची गती व दिशा या पाच मापदंडांची माहिती गोळा करतात. प्रत्यक्ष वेळेला नोंदविण्यात येणारी सदर आकडेवारी मध्यवर्ती माहिती केंद्राकडे दर तासाला पाठविण्यात येते. महावेधद्वारे मिळालेली सदर आकडेवारी पीक विमा योजना, हवामानाचा अंदाज, पीक सल्ला, विद्यापीठे किंवा भारतीय कृषि संशोधन परिषद यांच्याद्वारा केले जाणारे संशोधन व विकासकामे, शासनाच्या कल्याणकारी योजनांची अंमलबजावणी आणि आपत्ती व्यवस्थापन किंवा व्यापक जनहितार्थ वापरण्यात येते.

७.३७ **भाऊसाहेब फुंडकर फळबाग लागवड योजना:** महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अंतर्गत जॉब कार्डधारक नसलेल्या ज्या शेतकऱ्यांना फळबाग लागवड योजनेचा लाभ घेता येत नाही, अशा शेतकऱ्यांसाठी ही योजना राज्यात २०१८-१९ च्या खरीप हंगामापासून ३४ जिल्ह्यात राबविण्यात येत आहे. शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ करणे, तरुण शेतकऱ्यांसाठी रोजगार निर्मिती, पीक पद्धतीत बदल, उत्पन्नाचा शाश्वत स्रोत निर्माण करणे, प्रक्रिया उद्योगांसाठी कच्च्या मालाची उपलब्धता वाढविणे तसेच नैसर्गिक संसाधनांचे संवर्धन ही या योजनेची उद्दिष्टे आहेत. या योजनेअंतर्गत एकूण १६ बहुवर्षजीवी फळपिकांच्या लागवडीचा समावेश करण्यात आला आहे. सन २०१९-२० मध्ये जानेवारी अखेर प्राप्त ₹ ४६.९४ कोटी निधी पैकी ₹ १९.९१ कोटी निधी लागवड कार्यक्रमावर खर्च झाला. एकूण ११,१११ लाभार्थी शेतकऱ्यांनी १०,७०६ हेक्टर क्षेत्रावर फळपिकांची लागवड केली.

७.३८ **मुख्यमंत्री कृषि आणि अन्न प्रक्रिया योजना:** राज्यात सन २०१७-१८ पासून मुख्यमंत्री कृषि आणि अन्न प्रक्रिया योजना पाच वर्षांसाठी राबविण्यात येत आहे. वीज बचतीसाठी व कृषि मालाची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारीत प्रकल्पांना प्रोत्साहन देणे, निर्यातीस प्रोत्साहन देणे, कृषि व प्रक्रिया उद्योगांसाठी कुशल मनुष्यबळ निर्माण करणे आणि ग्रामीण भागात लघु व मध्यम कृषि व अन्न प्रक्रिया उद्योगांच्या माध्यमातून रोजगारनिर्मिती करणे ही या योजनेची प्रमुख उद्दिष्टे आहेत. एकूण ४४० प्रस्तावांपैकी १५८ प्रस्तावांना जानेवारी, २०२० अखेर मंजुरी देण्यात आली. सन २०१९-२० मध्ये ₹ ४० कोटी निधी मंजूर करण्यात आला व जानेवारी अखेर ₹ ७.५० कोटी निधी खर्च झाला.

७.३९ **प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी:** देशातील अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नास जोड देण्यासाठी केंद्र शासनाने सदर योजना २०१८-१९ मध्ये सुरू केली. या योजनेअंतर्गत पात्र कुटुंबांना (पती-पत्नी व त्यांची १८ वर्षाखालील अपत्ये मिळून) ₹ २,००० प्रमाणे तीन समान हप्त्यात दरवर्षी एकूण ₹ ६,००० अनुज्ञेय असून ते लाभार्थ्यांच्या आधार संलग्न बँक खात्यात थेट जमा करण्यात

येतात. पहिला हप्ता दि. १ डिसेंबर, २०१८ ते दि. ३१ मार्च, २०१९ या कालावधीसाठी जमा करण्यात आला होता. या योजनेअंतर्गत दि. १२ फेब्रुवारी, २०२० अखेर ७२.२१ लाख लाभार्थी शेतकऱ्यांच्या बँक खात्यात एकूण ₹ ३,९०९.८२ कोटी रक्कम जमा करण्यात आली.

७.४० **गटशेतीस प्रोत्साहन व सबलीकरण योजना:** सन २०२२ पर्यंत शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्याच्या दृष्टीने सहाय्य होण्यासाठी शासनाने राज्यात गटशेतीस प्रोत्साहन व सबलीकरण योजना प्रायोगिक तत्त्वावर सुरू केली आहे. किमान ५० एकर शेतजमीन असणारा २० शेतकऱ्यांचा कोकण विभागातील गट किंवा किमान १०० एकर शेतजमीन असणारा २० शेतकऱ्यांचा राज्याच्या इतर विभागातील गट या योजनेअंतर्गत लाभ घेण्यास पात्र आहेत. या योजनेअंतर्गत कमाल आर्थिक सहाय्य मर्यादा प्रति गट ₹ एक कोटी असून कोकणाकरिता प्रति एकर ₹ एक लाख आहे. ही योजना सन २०१७-१८ व सन २०१८-१९ या आर्थिक वर्षात पथदर्शी प्रकल्प म्हणून जाहीर करण्यात आली आहे. सन २०१९-२० मध्ये ₹ ६० कोटी निधी वितरीत करण्यात आला. योजनेची प्रगती तक्ता ७.२५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.२५ गटशेतीस प्रोत्साहन व सबलीकरण योजनेची प्रगती

वर्ष	लक्ष्य		वितरीत अनुदान (₹ कोटी)	साध्य	
	गट संख्या	आर्थिक सहाय्य (₹ कोटी)		गट संख्या	आर्थिक सहाय्य (₹ कोटी)
२०१७-१८	२००	२००.००	३१.५०	१९६	३.४३
२०१८-१९	२००	२००.००	८०.००	२११	७३.५३

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

कृषि क्षेत्रासाठी नवीन उपाययोजना

७.४१ **महात्मा जोतिराव फुले शेतकरी कर्जमुक्ति योजना २०१९:** राज्याला २०१५-१६ ते २०१८-१९ या कालावधीत सतत दुष्काळ सदृश परिस्थितीचा सामना करावा लागला आहे. त्याच वेळी अवकाळी पावसामुळे शेतीची हानी झाली. या नैसर्गिक आपत्तींमुळे शेतकऱ्यांचे अल्प व मध्यम मुदतीचे पीक कर्ज थकीत झाल्यामुळे ते नव्याने पीक कर्ज उपलब्ध होण्यापासून वंचित झाले आहेत. या दुष्टचक्रातून शेतकऱ्यांना मुक्तता मिळावी या हेतूने, शेतकऱ्यांनी १ एप्रिल, २०१५ ते ३१ मार्च, २०१९ या कालावधीत एकापेक्षा जास्त संस्थांकडून घेतलेले व ३० सप्टेंबर, २०१९ रोजी थकीत झालेले कर्ज माफ करण्यासाठी राज्य शासनाने ही कल्याणकारी योजना जाहीर केली आहे. मूळ रक्कम व व्याज मिळून ₹ दोन लाखापर्यंतचे कर्ज, जमीन धारणा क्षेत्राची मर्यादा विचारात न घेता या योजने अंतर्गत माफ करण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे. सदर योजना राष्ट्रीयकृत बँका, व्यापारी बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका व प्राथमिक कृषि पत संस्थांकडून कर्ज घेतलेल्या वैयक्तिक शेतकऱ्यांना लागू आहे.

७.४२ **प्रधानमंत्री किसान मान-धन योजना**: अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना सामाजिक सुरक्षा पुरविण्याच्या उद्देशाने ही ऐच्छीक आणि सहभागावर आधारीत निवृत्तीवेतन योजना राज्यात दि. ९ ऑगस्ट, २०१९ पासून सुरू करण्यात आली आहे. या योजनेअंतर्गत पात्र अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना दरमहा ₹ ३,००० निवृत्तीवेतन देण्यात येणार आहे. सदर योजनेमध्ये दि. १ ऑगस्ट, २०१९ रोजी १८ ते ४० वयोगटातील शेतकरी सहभागी होऊ शकतात. शेतकऱ्यांनी वयाची ६० वर्षे पूर्ण होईपर्यंत ₹ ५५ ते ₹ २०० इतकी रक्कम दरमहा निवृत्तीवेतन फंडामध्ये जमा करावयाची आहे. भारतीय आयुर्विमा महामंडळ व्यवस्थापित निवृत्तीवेतन फंडातून शेतकऱ्यांना निवृत्तीवेतन दिले जाणार आहे. केंद्रशासन शेतकऱ्यांच्या सहभागाइतकीच रक्कम निवृत्तीवेतन फंडात जमा करणार आहे. या योजनेअंतर्गत १२ फेब्रुवारी, २०२० पर्यंत राज्यातून ७४,९८८ शेतकऱ्यांनी सहभाग नोंदविला आहे.

७.४३ **डॉ.पंजाबराव देशमुख जैविक शेती अभियान**: सेंद्रीय शेतीला उत्तेजन देण्याच्या उद्देशाने ही समूह केंद्रीत (एकूण ५० एकर शेती असलेला २० ते ३० शेतकऱ्यांचा समूह) योजना राज्यात २०१९-२० पासून राबविण्यात येत आहे. या योजने अंतर्गत प्रत्येक समूहाला सलग तीन वर्षांसाठी लाभ दिला जातो. पहिल्या टप्प्यात विदर्भातील बुलढाणा, अकोला, वाशिम, अमरावती, यवतमाळ आणि वर्धा या सहा आपद्ग्रस्त जिल्ह्यांचा या कार्यक्रमात समावेश करण्यात आला असून ५०० समूहांच्या निर्मितीचे उद्दिष्ट निश्चित करण्यात आले आहे. या अभियानाकरिता चार वर्षांसाठी ₹ १०० कोटी प्रस्तावित निधी आहे.

पशुसंवर्धन

७.४४ पशुसंवर्धन ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत महत्त्वाची भूमिका बजावते. हा व्यवसाय शेती उत्पन्नास केवळ पूरकच नसून त्यापासून लाभदायक रोजगार निर्मितीही होते. पशुपालनामुळे पशुपालक कुटुंबांना अल्प दरात आवश्यक पोषणतत्वे उपलब्ध होतात. पशुधन क्षेत्र वृद्धिंगत व्हावे यासाठी, सातत्यपूर्ण उत्पादनाकरिता शासन पशुधनाच्या जनुकीय उन्नतीसाठी धोरणांची आखणी व अंमलबजावणी करीत आहे.

पशुगणना

७.४५ पशुगणना २०१९ च्या निष्कर्षानुसार राज्यात सुमारे ३.३१ कोटी पशुधन असून देशात राज्य सातव्या क्रमांकावर आहे. राज्यात कुक्कुटादी पक्ष्यांची संख्या सुमारे ७.४३ कोटी असून देशात राज्य पाचव्या क्रमांकावर आहे. पशुगणना २०१९ निष्कर्षानुसार निवडक राज्यांमधील पशुधन तक्ता ७.२६ मध्ये व आकडेवारीची समय मालिका परिशिष्ट ७.७ मध्ये दिली आहे.

आलेख ७.३ : कुक्कुटादी पक्षी संख्या पशुगणना २०१२ व २०१९

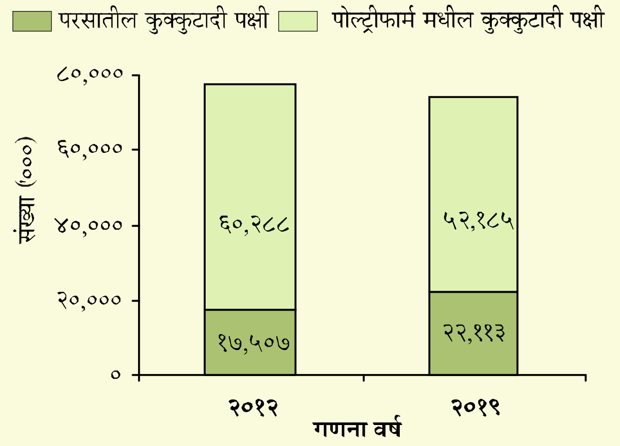

तक्ता ७.२६ निवडक राज्यांमधील पशुगणना २०१९ नुसार पशुधन

('०००)

राज्य	पशुधन					एकूण कुक्कुटादी पक्षी #
	गाई व बैल	म्हशी व रेडे	शेळ्या व मेंढ्या	इतर@	एकूण	
आंध्र प्रदेश	४,६०१	६,२१९	२३,१४९	९९	३४,०६८	१,०७,८६३
गुजरात	९,६३४	१०,५४३	६,६५५	६१	२६,८९३	२१,७७३
कर्नाटक	८,४६९	२,९८५	१७,२२०	३३९	२९,०१३	५९,४९४
मध्य प्रदेश	१८,७५१	१०,३०७	११,३९०	१८९	४०,६३७	१६,६६०
महाराष्ट्र	**१३,९९३**	**५,६०४**	**१३,२८५**	**१९८**	**३३,०८०**	**७४,२९८**
राजस्थान	१३,९३८	१३,६९३	२८,७४४	४२६	५६,८०१	१४,६२३
तामिळनाडू	९,५१९	५१९	१४,३८९	७४	२४,५०१	१,२०,७८१
उत्तर प्रदेश	१९,०२०	३३,०१७	१५,४६५	५११	६८,०१३	१२,५१६
अखिल भारत	**१,९३,४६३**	**१,०९,८५२**	**२,२३,१४६**	**१०,३००**	**५,३६,७६१**	**८,५१,८१०**

@ डुकरे, घोडे व शिंगरे, खेचरे, उंट व गाढवे समाविष्ट # पोल्ट्रीफार्ममधील पक्षी समाविष्ट

आधार : पशुगणना २०१९, पशुसंवर्धन, दुग्धविकास व मत्स्यविकास विभाग, भारत सरकार

पशुवैद्यकीय पायाभूत सुविधा

७.४६ पशुधनाच्या आरोग्याची निगा राखण्यासाठी राज्याने गावपातळीपर्यंत पशुवैद्यकीय संस्थांच्या जाळ्यांद्वारे सुविधा पुरविल्या आहेत. राज्य शासनाची पशुवैद्यकीय पायाभूत सुविधा तक्ता ७.२७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.२७ राज्य शासनाची पशुवैद्यकीय पायाभूत सुविधा

(३१ मार्च, २०१९ रोजी)

पशुवैद्यकीय विभाग	सर्वचिकित्सालये$	लघु सर्वचिकित्सालये	पशुवैद्यकीय दवाखाने		फिरते पशुवैद्यकीय दवाखाने	एकूण	जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्रे
			श्रेणी I	श्रेणी II			
मुंबई	५	२०	१३८	३५९	१२	५३४	५
नाशिक	५	२५	३६५	४९१	६	८९२	५
पुणे	५	२६	४५७	५५९	७	१,०५४	५
औरंगाबाद	३	२०	१६१	२८८	२	४७४	४
लातूर	४	२०	१६४	२९१	३	४८२	४
अमरावती	५	२७	१९२	३९४	१७	६३५	५
नागपूर	६	३०	२६३	४५९	१८	७७६	६
राज्य	**३३$**	**१६८**	**१,७४०**	**२,८४१**	**६५**	**४,८४७**	**३४**

$ याशिवाय मुंबई, परभणी, नागपूर, शिरवळ (सातारा), उद्‌गीर (लातूर) आणि अकोला येथील सहा सर्वचिकित्सालये पशुवैद्यकीय महाविद्यालयाशी संलग्न आहेत.

आधार : पशुसंवर्धन आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

७.४७ विविध आजारांकरिता पशुवैद्यकीय सेवा पुरविण्यासोबत लसीकरण कार्यक्रमही राज्यात राबविले जातात. पशुवैद्यकीय उपचार व लसीकरणाबाबतची माहिती तक्ता ७.२८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.२८ केलेले पशुवैद्यकीय उपचार आणि लसीकरण

('०००)

तपशील	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०+
सामान्य उपचार	१७,९५२	१७,१५३	९,१२३
खच्चीकरण	९७९	९३१	४०२
मोठी शस्त्रक्रिया	६०	५३	३५
लघु शस्त्रक्रिया	६०७	५६५	२३३
लसीकरण (कुक्कुटादी पक्ष्यांसह)	४१,४१८	५३,५४३	३९,५२८

आधार : पशुसंवर्धन आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन + ऑक्टोबरपर्यंत

कृत्रिम रेतन

७.४८ पुणे, नागपूर आणि औरंगाबाद येथील तीन गोठीत वीर्य प्रयोगशाळांमध्ये वीर्यनळ्यांची निर्मिती केली जाते आणि राज्यातील ३४ जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्रांमार्फत ४,८४७ पशुवैद्यकीय दवाखाने / चिकित्सालये यांना पुरविली जाते. कृत्रिम रेतन विषयक माहिती तक्ता ७.२९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.२९ कृत्रिम रेतन विषयक माहिती

('०००)

तपशील	२०१७-१८	२०१८ -१९	२०१८-१९+
१) गायी (कृत्रिम रेतन)			
विदेशी	३०१	२८०	१२४
संकरीत	१,००१	१०५२	५८१
देशी	३१७	३५५	२१४
एकूण	**१,६१९**	**१,६८७**	**९१९**
जन्मलेल्या वासरांची संख्या			
संकरीत	४४९	४६५	२४९
देशी	९६	११४	६७
२) म्हशी (कृत्रिम रेतन)	**६८६**	**७१९**	**३०४**
जन्मलेल्या रेडकांची संख्या	२३६	२४३	११७

आधार : पशुसंवर्धन आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन + ऑक्टोबरपर्यंत

देशव्यापी कृत्रिम रेतन कार्यक्रम

७.४९ राज्यातील सर्व जिल्हयांमधील गायी / म्हशींची अनुवंशिक सुधारणा करण्यासाठी व कृत्रिम रेतनाची व्याप्तीची टक्केवारी ५० टक्के पेक्षा जास्त करण्याच्या उद्देशाने उच्च वंशावळीच्या वळूंच्या वीर्यांद्वारे कृत्रिम रेतन कार्यक्रम सप्टेंबर, २०१९ ते मार्च, २०२० पर्यंत राबविण्यात येत आहे. केंद्र शासनाकडून या कार्यक्रमासाठी ₹ १४.८० कोटी निधी उपलब्ध आहे.

राष्ट्रीय गुरे पैदास व दुग्ध विकास कार्यक्रम

७.५० राष्ट्रीय गुरे पैदास व दुग्ध विकास कार्यक्रम हा १०० टक्के केंद्र पुरस्कृत कार्यक्रम गुरे पैदास सेवांचे बळकटीकरण व विस्तार, देशी जातीच्या पैदाशीचे संवर्धन तसेच ग्रामीण युवकांसाठी स्वयंरोजगार निर्मितीकरिता महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळामार्फत राज्यामध्ये राबविण्यात येतो. या कार्यक्रमात राष्ट्रीय गुरे पैदास व राष्ट्रीय दुग्ध विकास कार्यक्रम हे दोन घटक आहेत.

७.५०.१ राष्ट्रीय गुरे पैदास कार्यक्रम २०१५-१६ पासून सुरु झाला आहे. केंद्र शासनाने २०१५-१६ ते २०१७-१८ करीता ₹ ५२.४१ कोटी निधी मंजूर केला आहे. राष्ट्रीय गुरे पैदास कार्यक्रमाच्या उद्दिष्टपूर्तीसाठी केंद्र शासनाने राष्ट्रीय गोकुळ मिशन अंतर्गत गोकुळ ग्राम योजना राबविण्याचे निश्चित केले आहे. राष्ट्रीय गोकुळ मिशन निधी अंतर्गत झालेला खर्च तक्ता ७.३० मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.३० राष्ट्रीय गोकुळ मिशन अंतर्गत झालेला खर्च

वर्ष	झालेला खर्च (₹ कोटी)	घेतलेले उपक्रम
२०१६-१७	८.३०	दोन वळू माता प्रक्षेत्रांचे बळकटीकरण व प्रत्येक वळू माता प्रक्षेत्रावर ६०० उच्च वंशावळीच्या गवळाऊ गायी व पंढरपुरी म्हशींची खरेदी
	१.४९	तीन गोठीत वीर्य प्रयोगशाळा व विद्यमान कृत्रिम रेतन केंद्रांचे बळकटीकरण
२०१७-१८	५.०७	बीएआयएफ विकास संशोधन केंद्र, पुणे येथे भ्रूण प्रत्यारोपण व कृत्रिमरित्या गर्भधारणा प्रयोग शाळेची उभारणी
	१.१९	महाराष्ट्र पशु व मत्स्य विज्ञान विद्यापीठ, नागपूर येथील भ्रूण प्रत्यारोपण व कृत्रिमरित्या गर्भधारणा प्रयोग शाळेचे बळकटीकरण
२०१८-१९	४.८३	भ्रूण प्रत्यारोपण प्रयोगशाळेची वडगांव रसाई, ता. शिरूर, जि. पुणे येथे उभारणी
	१८.६३	गोठीत रेत प्रयोगशाळा, औरंगाबाद येथे सेक्स सॉर्टेड सिमेन प्रयोगशाळेची उभारणी

आधार : पशुसंवर्धन आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

७.५०.२ राष्ट्रीय गोकुळ मिशन अंतर्गत राज्यातील गडचिरोली, वाशिम, उस्मानाबाद आणि नंदुरबार या महत्वाकांक्षी जिल्ह्यांमध्ये कृषि कल्याण अभियान राबविण्यात येत आहे. या योजनेचा उद्देश उच्च देशी वंशावळीच्या गुरांचे वीर्य वापरून शेतकऱ्यांच्या दारी उत्तम दर्जाची कृत्रिम रेतन सेवा पुरविणे आहे. सन २०१८-१९ मध्ये ₹ २.६१ कोटी निधी कृषि कल्याण अभियानांतर्गत उपक्रमांसाठी प्राप्त झाला आहे.

पशुधन छावण्या व वैरण विकास

७.५०.३ राज्यात सन २०१८-१९ मध्ये सरासरीपेक्षा कमी पर्जन्यवृष्टिच्या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्र शासनाने १५१ तालुके व २६८ महसुली मंडळे यामध्ये दुष्काळ जाहीर केला होता. यामध्ये दुष्काळग्रस्त भागातील एकूण पशुधनामध्ये ९६.०२ लक्ष मोठी जनावरे व ३७.२८ लक्ष छोटी जनावरांचा समावेश होता. आवश्यक चारा, पाणी आणि औषधे यांचा पुरवठा करण्यासाठी १,६४६ छावण्या सुरू करण्यात आल्या होत्या व ११.१६ लक्ष जनावरे यामध्ये दाखल झाली होती.

७.५०.४ सन २०१८-१९ मध्ये दुष्काळग्रस्त भागातील जनावरांच्या चारा उत्पादनासाठी सुमारे ₹ ३५ कोटी निधी उपलब्ध करून देण्यात आला आहे. शेतकऱ्यांना चारा लागवडीसाठी ₹ ४,६०० प्रति हेक्टर प्रमाणे अनुदान आणि २५,०९९ क्विंटल बियाणांचे वितरण करण्यात आले होते. एकूण ५८,८२१ हेक्टर लागवड क्षेत्रात २९.४ लक्ष मे. टन वैरणीचे उत्पादन घेण्यात आले.

राष्ट्रीय पशुधन अभियान

७.५१ सन २०१४-१५ मध्ये केंद्र शासनाने सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांकरिता शेळी, मेंढी, कुक्कुट, डुक्कर, पशुधन विमा, खाद्य व चारा विकास, कौशल्य विकास, तंत्रज्ञान हस्तांतरण आणि पशुसंवर्धन विस्तार कार्य यांच्या विविध योजना एकत्रित करून राष्ट्रीय पशुधन अभियान सुरु केले.

७.५१.१ राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत केंद्र शासनाकडून सन २०१७-१८, मध्ये ₹ ११.९९ कोटी निधी मंजूर केला असून तीन पशुखाद्य निर्मिती केंद्रांची स्थापना, खाद्यविश्लेषण प्रयोगशाळेचे आधुनिकीकरण, २२४ मुरघास केंद्रांची स्थापना आणि १,३४१ विद्युतचलित कडबा कुट्टी यंत्रांच्या वितरणासाठी ₹ ७.६३ कोटी खर्च झाला. सन २०१८-१९ व सन २०१९-२० मध्ये केंद्र शासनाने अनुक्रमे ₹ १०.५३ कोटी व ₹ १०.५५ कोटी निधी राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत कामांसाठी मंजूर केला.

गोवर्धन गोवंश सेवा केंद्र

७.५२ गोवंश संगोपनासाठी राज्याने एक कृतीशील पाऊल टाकले असून मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्हे वगळता उर्वरीत ३४ जिल्ह्यात *गोवर्धन गोवंश सेवा केंद्रे* स्थापन करण्यास मान्यता दिली आहे.

७.५२.१ राज्यात प्रत्येक जिल्ह्यासाठी एक याप्रमाणे ३४ *गोवर्धन गोवंश सेवा केंद्र* स्थापनेसाठी सन २०१७-१८ मध्ये ₹ ३४ कोटी निधी मंजूर करण्यात आला होता. त्यानुसार ३४ संस्थांची *गोवर्धन गोवंश सेवा केंद्र* स्थापनेसाठी निवड करण्यात आली. संस्थेसाठीचा एक

कोटी रूपयांचा निधी चार हप्त्यांत वितरीत करण्यात येत आहे. मार्च, २०१९ अखेर ३२ केंद्रांना प्रत्येकी ₹ २५ लाखांचा पहिला हप्ता, ३० केंद्रांना प्रत्येकी ₹ २५ लाखांचा दुसरा हप्ता आणि २१ केंद्रांना प्रत्येकी ₹ २५ लाखांचा तिसरा हप्ता वितरित केला आहे. एकूण खर्च ₹ २०.७५ कोटी झाला.

पशुधन विमा योजना

७.५३ पशुधन विमा योजना राज्यात महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळामार्फत २००६-०७ पासून राबविण्यात येत आहे. पशुधारकांकडे असलेल्या जनावरांचा नैसर्गिक आपत्ती, अपघात अथवा रोगामुळे आकस्मिक मृत्यू झाल्यास होणाऱ्या नुकसानीपासून संरक्षण देणे हा या योजनेचा मुख्य उद्देश आहे. महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळाने दिनांक ९ ऑक्टोबर, २०१८ ते ३१ ऑक्टोबर, २०१९ या कालावधी करिता न्यू इंडिया अॅश्युरन्स कंपनी मर्यादित व प्रूडेंट इन्श्युरन्स ब्रोकर खाजगी मर्यादित यांच्या सोबत त्रिपक्षीय करार केला असून ५०,००० जनावरांचे विमा उतरविण्यासाठी ₹ ३.३६ कोटी निधी उपलब्ध करण्यात आला. ऑक्टोबर, २०१९ अखेर ११,९६९ लाभार्थ्यांच्या एकूण ४०,३३४ जनावरांचा विमा उतरविण्यासाठी ₹ ३०३.५५ लाख विमा हप्त्यासाठी अनुदान व पशुवैद्यकांचे मानधन यासाठी ₹ १६.५७ लाख खर्च झाला.

राजे यशवंतराव होळकर महामेष योजना

७.५४ राजे यशवंतराव होळकर महामेष योजनेचा उद्देश भटक्या जमाती - क प्रवर्गातील लाभधारकांना मेंढी पालनाच्या व्यवसायास प्रोत्साहन देण्याचा आहे. या योजने अंतर्गत पायाभुत सुविधेसह मेंढी गट (२०+१) वाटप, सुधारीत प्रजातीचे नर मेंढ्यांचे वाटप, मेंढी पालनासाठी पायाभूत सुविधा उपलब्ध करुन देणे आणि संतुलित खाद्य उपलब्ध करुन देणे या बाबींसाठी ७५ टक्के अनुदान आणि कुट्टी केलेल्या हिरव्या चाऱ्याचा मुरघास बनवण्याकरिता गासड्या बांधण्याचे यंत्र खरेदी करणे व पशुखाद्य कारखाने उभारणे यासाठी ५० टक्के अनुदान देण्यात येते. सन २०१८-१९ मध्ये राज्य शासनाने ₹ ७.२० कोटी निधी वितरीत केला व ३७० मेंढी गट वाटप केले. सन २०१९-२० मध्ये राज्य शासनाने १,५२० मेंढी गट, ५९३ लाभार्थ्यांना मेंढी पालनासाठी पायाभूत सुविधा, ४५८ मेंढी गटांकरिता संतुलित खाद्य, २५ कुट्टी केलेल्या हिरव्या चाऱ्याचा मुरघास बनवण्याकरिता गासड्या बांधण्याची यंत्रे खरेदी व १० पशुखाद्य कारखाने उभारणी करीता ₹ ३९ कोटी निधी वितरीत केला.

७.५५ पशुपालनाद्वारे ग्रामीण भागातील गरिबांचे जीवनमान उंचावणे, उद्योजकता निर्माण करणे आणि ग्रामीण भागात रोजगार निर्मिती करणे याकरिता राज्यात विविध योजना राबविल्या जात आहेत. निवडक योजनांची प्रगती तक्ता ७.३१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.३१ निवडक योजनांची प्रगती

योजना	२०१६-१७		२०१७-१८		२०१८-१९	
	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ लाख)	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ लाख)	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ लाख)
राज्य स्तर						
६/४/२ दुधाळ जनावरांची गटवाटप योजना	२,२७६	१,७४९	२,३३९	१,६९५	२,७३६	१,५९०
अंशत: ठाणबंद १० शेळ्या व एक बोकड गटवाटप	२,३२४	१,११९	२,५४७	१,२३३	२,५३३	१,११२
१,००० मांसल कुक्कुट पक्षी संगोपनाद्वारे कुक्कुट पालन जोडधंदा सुरु करणे	९२३	१,२३८	९४७	१,२७९	८९०	१,१८६

आधार : पशुसंवर्धन आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

कुक्कुट विकास

७.५६ राज्यामध्ये चार मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्रांची स्थापना औरंगाबाद, कोल्हापूर, नागपूर व पुणे येथे खालील उद्देशाने केली आहे.

- सुधारीत जातींची कुक्कुट पिल्ले, तलंगा, उबवणुकीची अंडी यांचे उत्पादन व शेतकऱ्यांना शासनमान्य दराने विक्री करणे
- विविध योजने अंतर्गत सुधारित जातींची एक दिवसीय कुक्कुट पिल्ले, अंडी, नर-मादी पक्ष्यांचे व तलंगांचे लाभार्थ्यांना वाटप करण्याची व्यवस्था करणे
- ग्रामीण भागात कुक्कुट पालन व्यवसाय करण्यासाठी सुधारित जातींच्या पक्ष्यांचा पुरवठा करणे

तक्ता ७.३२ मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्रांमधून पुरवठा केलेले कुक्कुटादी पक्षी व अंड्यांची उपलब्धता

वर्ष	पुरवठा करण्यात आलेले कुक्कुटादी पक्षी (लाख)	अंड्यांची उपलब्धता (दरडोई प्रति वर्ष)	
		राज्य	भारत
२०१६-१७	६.३८	४७	६९
२०१७-१८	७.३८	४८	७४
२०१८-१९	९.६	५०	७९

आधार : पशुसंवर्धन आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

- शेतकरी, महिला स्व-सहायता गट, सुशिक्षित बेरोजगार युवक, विद्यार्थी, इत्यादींना कुक्कुटपालन व्यवसायासाठी प्रशिक्षण देणे
- विविध कालावधीचे आठ दिवस, १५ दिवस, एक महिना व सहा महिन्यांचे नियमीत कुक्कुटपालन प्रशिक्षण सत्र चालविणे
- कुक्कुट पालन व्यवसाय करण्यास प्रोत्साहित करण्यासाठी शेतकऱ्यांना तांत्रिक सल्ला देणे

मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्रांमधून पुरवठा केलेले कुक्कुटादी पक्षी आणि अंड्यांची उपलब्धता तक्ता ७.३२ मध्ये दिली आहे.

स्वयं प्रकल्प

७.५७ अनुसूचित आदिवासी क्षेत्रामधील अंगणवाड्यातील मुलांच्या आहारामध्ये अंड्यांचा पुरवठा करणे व स्वयंरोजगार निर्मिती करण्यासाठी सन २०१७-१८ ते २०१९-२० या कालावधीकरीता राज्यातील १६ जिल्ह्यांत स्वयं प्रकल्प सुरु करण्यात आला आहे. या योजने अंतर्गत लाभार्थ्यांना चार आठवडे वयाचे ४५ पक्षी वाटप करण्याकरिता १०४ पक्षी संगोपन केंद्रे स्थापन करण्याचा उद्देश आहे. सदर प्रकल्पा अंतर्गत तयार झालेली अंडी अंगणवाडीतील मुलांना प्रथिन युक्त पोषणासाठी वाटप करण्यात येत आहेत. सदर प्रकल्पाची एकूण किंमत ₹ २२.५६ कोटी आहे. लाभार्थ्यांचे प्रशिक्षण व क्षमता वृद्धी महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानांतर्गत करण्यात येत आहे.

७.५७.१ सन २०१७-१८ मध्ये आठ जिल्ह्यांमध्ये ३९ पक्षी संगोपन केंद्रे स्थापन करण्यात आली असून यासाठी ₹ ७.७० कोटी निधी खर्च झाला. सन २०१८-१९ मध्ये उर्वरीत आठ जिल्ह्यांमध्ये २६ पक्षी संगोपन केंद्र स्थापन करण्यासाठी ₹ ८.०० कोटी निधी खर्च झाला आहे. सन २०१९-२० मध्ये ऑक्टोबर अखेर १०१ पक्षी संगोपन केंद्रांची स्थापना झाली असून चार आठवडे वयाचे ६.३० लाख पक्षी स्वयं रोजगार निर्मितीसाठी ४०,१४२ लाभार्थ्यांना वितरित केले आहे.

प्रमुख पशुधन उत्पादने

७.५८ मांस उत्पादनात १२.६ टक्के हिश्श्यासह महाराष्ट्र देशातील दुसऱ्या क्रमांकाचे मोठे राज्य आहे. दुग्ध उत्पादनात राज्याचा सातवा क्रमांक असून राष्ट्रीय स्तरावरील प्रतिदिन दरडोई ३९४ ग्रॅम उपलब्धतेच्या तुलनेत राज्यात प्रतिदिन दरडोई २६६ ग्रॅम दूधाची उपलब्धता आहे. अंडी उत्पादनात राज्याचा सातवा क्रमांक असून प्रतिवर्ष दरडोई ५० अंडी उपलब्धता राज्यात आहे, तर राष्ट्रीय स्तरावर हे प्रमाण ७९ आहे. राज्यातील पशुधनापासूनचे व कुक्कुटादी पक्ष्यांपासूनचे उत्पादन तक्ता ७.३३ मध्ये तसेच निवडक राज्यांमधील पशुधनापासूनचे व कुक्कुटादी पक्ष्यांपासूनचे सन २०१८-१९ मधील अंदाजित उत्पादन तक्ता ७.३४ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.३३ राज्यातील पशुधनापासूनचे व कुक्कुटादी पक्ष्यांपासूनचे उत्पादन

वर्ष	मांस ('००० मे.टन)	दूध ('००० मे.टन)	अंडी (कोटी)	लोकर ('००० कि.ग्रॅ)
२०१६-१७	८४५	१०,४०२	५४८	१,४०७
	(११.४)	(६.४)	(६.२)	(३.२)
२०१७-१८	९२४	११,१०२	५७०	१,४३६
	(१२.१)	(६.३)	(६.०)	(३.५)
२०१८-१९	१,०२१	११,६५५	५९६	१,४५७
	(१२.६)	(६.२)	(५.८)	(३.६)

टीप : कंसातील आकडे अखिल भारताशी टक्केवारी दर्शवितात

आधार : पशुसंवर्धन आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ७.३४ निवडक राज्यांमधील पशुधन व कुक्कुटादी पक्षी यापासूनचे सन २०१८-१९ मधील उत्पादन

राज्य	मांस ('००० मे.टन)	दूध ('००० मे.टन)	अंडी (कोटी)	लोकर ('००० कि.ग्रॅ)
आंध्र प्रदेश	७८१	१५,०४४	१,९७५	७९७
गुजरात	३३	१४,४९३	१८५	२,२७१
कर्नाटक	२५४	७,९०१	६००	३,०५७
मध्य प्रदेश	९७	१५,९११	२१४	४१०
महाराष्ट्र	**१,०२१**	**११,६५५**	**५९६**	**१,४५७**
राजस्थान	१९२	२३,६६८	१६६	१४,५२२
तामिळनाडू	६३४	८,३६२	१,८८४	२
तेलंगणा	७५४	५,४१६	१,३६९	४,२६४
उत्तर प्रदेश	१,२२७	३०,५१९	२६०	१,३१६
अखिल भारत	**८,११४**	**१,८७,७४९**	**१०,३३२**	**४०,४२०**

आधार : पशुसंवर्धन आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

दुग्ध विकास

७.५९ दुग्ध व्यवसाय हा कृषि पूरक व्यवसाय असून त्यात ग्रामीण कुटुंबांच्या आहार पोषण मुल्यांचा स्तर उंचावण्याबरोबरच अतिरिक्त उत्पन्न व रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्याची क्षमता आहे. दुग्ध उत्पादन व दुधाची दरडोई उपलब्धता तक्ता ७.३५ मध्ये तर विभागनिहाय दुग्ध उत्पादन तक्ता ७.३६ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.३५ दुग्ध उत्पादन व दुधाची दरडोई उपलब्धता

वर्ष	दुग्ध उत्पादन (लाख मे. टन)		दुधाची दरडोई उपलब्धता (ग्रॅम प्रतिदिन)	
	राज्य	भारत	राज्य	भारत
२०१६-१७	१०४.०२	१,६३६.९४	२४३	३५२
२०१७-१८	१११.०२	१,७६३.४६	२५६	३७५
२०१८-१९	११६.५४	१,८७७.४९	२६६	३९४

आधार : पशुसंवर्धन आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

आलेख ७.४: सहकारी व शासकीय दुग्धशाळांकडून एकत्रित दैनिक सरासरी दूध संकलन

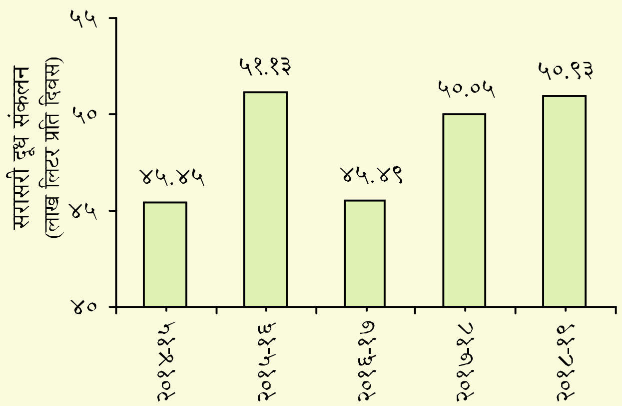

७.६० सन २०१८-१९ मध्ये शासकीय व सहकारी क्षेत्र मिळून १०७ दूध प्रक्रिया प्रकल्प, १४२ दूध शीतकरण केंद्रे व ८९८ बल्क मिल्क कुलर कार्यरत होते व त्यांची प्रतिदिन क्षमता ९४.०३ लाख लिटर व शीतकरण क्षमता ४४.१६ लाख लिटर प्रतिदिन होती. शासकीय व सहकारी दुग्धशाळांचे दैनिक सरासरी दूध संकलन २०१८-१९ मध्ये अनुक्रमे १.७९ लाख लिटर व ४९.१४ लाख लिटर आणि २०१९-२० मध्ये ऑक्टोबर पर्यंत अनुक्रमे १.२४ लाख लिटर व ३९.१६ लाख लिटर होते. राज्यात १५८ शीतगृहे असून त्यांची क्षमता ११,६१३.८४ मे.टन आहे, त्यापैकी १५० शीतगृहे खाजगी क्षेत्रात असून त्यांची क्षमता ११,१७४.६५ मे. टन होती.

तक्ता ७.३६ विभागनिहाय दुग्ध उत्पादन

(लाख मे. टन)

विभाग	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९
कोकण	४.९८	५.३३	५.५२
नाशिक	२८.०७	२९.८५	३३.३४
पुणे	४२.९९	४६.४१	४९.५७
औरंगाबाद	१६.४८	१७.७०	१७.०४
अमरावती	६.७७	६.६२	६.१०
नागपूर	४.७३	५.११	४.९७
महाराष्ट्र	**१०४.०२**	**१११.०२**	**११६.५४**

आधार : पशुसंवर्धन आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

आलेख ७.५: दुग्ध उत्पादन २०१८-१९

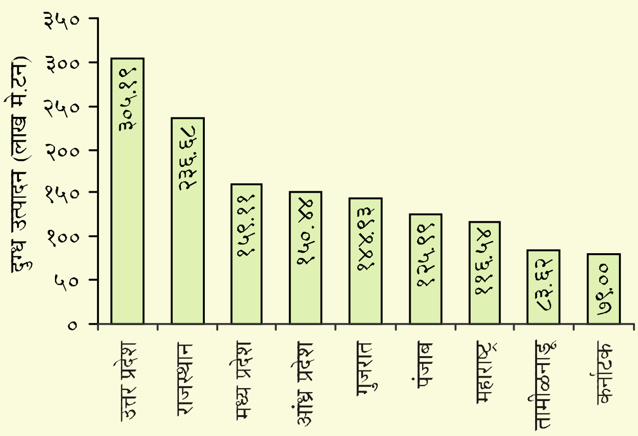

आलेख ७.६: दुधाची दरडोई उपलब्धता २०१८-१९

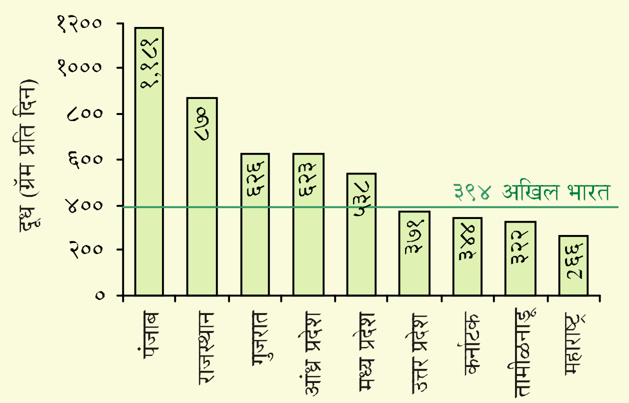

मत्स्यव्यवसाय

७.६१ राज्यास ७२० किमी लांबीचा सागरी किनारा लाभला असून सागरी मासेमारीसाठी १.१२ लाख चौ. किमी क्षेत्र योग्य आहे व सागरी किनाऱ्यावर मासळी उतरविण्याची १७३ केंद्रे आहेत. सन २०१८-१९ मध्ये सागरी मासेमारीसाठी १७,२३८ मच्छीमार नौका कार्यरत असून त्यापैकी १३,६१३ यांत्रिक नौका होत्या. या व्यतिरिक्त, राज्यात ४.१८ लाख हेक्टर क्षेत्र गोड्या पाण्यातील व ०.१० लाख हेक्टर क्षेत्र निमखाऱ्या पाण्यातील मासेमारीसाठी योग्य आहे. गोड्या पाण्यातील मासेमारीची गरज भागवणारी ३२ मत्स्यबीज उत्पादन केंद्रे राज्यात असून त्यांची प्रतिवर्ष उत्पादन क्षमता २,४१४ लाख मत्स्यबीज आहे. मत्स्य उत्पादन व निर्यात तक्ता ७.३७ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.३७ मत्स्य उत्पादन व निर्यात

बाब	परिमाण	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०+
मत्स्य उत्पादन	लाख मे.टन			
सागरी		४.७५	४.६७	१.४८
गोड्या पाण्यातील		१.३१	१.००	०.४१
एकूण		**६.०६**	**५.६७**	**१.८९**
स्थूल मूल्य	₹ कोटी			
सागरी		६,२८८	६,२९८	२,०६६
गोड्या पाण्यातील		१,४४७	१,१७८	४९०
एकूण		**७,७३५**	**७,४७६**	**२,५५६**
मत्स्य निर्यात				
उत्पादन	लाख मे.टन	१.८१	१.६१	उ ना
मूल्य	₹ कोटी	४,९०७	५,१२१	उ ना

उ ना उपलब्ध नाही + सप्टेंबरपर्यंत

आधार : मत्स्यव्यवसाय आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

७.६२ राष्ट्रीय कृषि विकास योजनेअंतर्गत सन २०११-१२ पासून ₹ १७७ कोटी खर्चाच्या २५ मासेमारी धक्क्यांच्या विकासाचा कार्यक्रम हाती घेण्यात आला आहे. यापैकी १५ धक्क्यांचे काम पूर्ण झाले असून पाच धक्क्यांचे काम प्रगतीपथावर आहे.

रेशीम उत्पादन

७.६३ ग्रामीण भागामध्ये मोठ्या प्रमाणात रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करण्याची क्षमता असलेला रेशीम उत्पादन हा कृषि आधारित उद्योग आहे. तुती रेशीम विकास कार्यक्रम राज्यातील २४ जिल्ह्यांत राबविला जातो. राज्याला रेशीम शेती उद्योगासाठी उदयोन्मुख अपारंपारीक राज्याचा पुरस्कार फेब्रुवारी, २०१९ मध्ये प्राप्त झाला आहे. तुती लागवडीखालील क्षेत्र व रेशीम उत्पादनाची माहिती तक्ता ७.३८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.३८ तुती लागवडीखालील क्षेत्र व रेशीम उत्पादन

बाब	परिमाण	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०+
लागवडीखालील क्षेत्र (नवीन)	हेक्टर	४,६६१	१०,३७७	१३,९५०
लागवडीखालील क्षेत्र (जुने)	हेक्टर	६,१५६	९,४०६	४,५०९
लागवडीखालील क्षेत्र (एकूण)	हेक्टर	१०,८१७	१९,७८३	१८४६०
लाभार्थी (शेतकरी)	संख्या	९,९५५	१८,१६०	१७,१७३
रोग विरहीत अंडीपुंजांचा पुरवठा	लाख	४१.७५	५४.६७	१२.५३
कोष उत्पादन	मे. टन	२,२७९.८६	३,२३०.२७	५६९.७२
कच्चे रेशीम उत्पादन	मे. टन	३५०.४९	४९६.३७	८७.५८
कोष खरेदी	मे. टन	०.००८	०.४७७	०.०९३
निर्मित रोजगार (मनुष्य दिवस)	लाख	३८.५५	५४.६०	९.६३

आधार : रेशीम संचालनालय, महाराष्ट्र शासन + सप्टेंबरपर्यंत

७.६३.१ टसर रेशीम विकास कार्यक्रम गडचिरोली, चंद्रपूर, भंडारा व गोंदिया या चार जिल्ह्यांमध्ये राबविला जातो. टसर रेशीम किड्यांच्या संवर्धनासाठी आवश्यक ऐन व अर्जुन वृक्षांचे या चार जिल्ह्यांतील लागवडीखालील क्षेत्र १८,८६६ हेक्टर आहे. सन २०१८-१९ मध्ये कच्च्या टसर रेशमाचे उत्पादन २२.६८ मे.टन होते तर सन २०१९-२० मध्ये सप्टेंबरपर्यंत ते ०.९० मे.टन होते.

वने

७.६४ सन २०१८-१९अखेर राज्याचे एकूण वनक्षेत्र ६१,९३६ चौ. किमी असून राष्ट्रीय वन धोरण, १९८८ नुसार वनक्षेत्राचे प्रमाण भौगोलिक क्षेत्राच्या ३३ टक्के असावे या उद्दिष्टाच्या तुलनेत राज्याचे वनक्षेत्र २०.१ टक्के आहे. राज्यातील एकूण वनक्षेत्रापैकी वन विभाग (५५,७४७.८८ चौ. किमी), महाराष्ट्र वन विकास महामंडळ (मवविम) (३,४७२.२० चौ. किमी), वन विभागाच्या अधिपत्त्याखाली आणण्यात आलेले खाजगी वनक्षेत्र (१,१७९.६९ चौ. किमी) व महसूल विभागाच्या (१,५३६.६५ चौ. किमी) अधिपत्याखाली आहे. भारताचा वनस्थिती अहवाल, २०१९ नुसार राज्याचे वनाच्छादन ५०,७७८ चौ. किमी असून ते भारताचा वनस्थिती अहवाल, २०१७ मध्ये नमुद केलेल्या वनाच्छादनाच्या तुलनेत ९६ चौ. किमी ने वाढलेले आहे. राज्याच्या एकूण वनाच्छादनात अति घनदाट वने १७.२ टक्के, मध्यम घनदाट वने ४०.५ टक्के, खुली वने ४२.३ टक्के होती. राज्याचे एकूण कांदळवन आच्छादन ३२० चौ. किमी असून ते भारताचा वनस्थिती अहवाल, २०१७ मध्ये नमूद केलेल्या आच्छादनाच्या तुलनेत १६ चौ. किमीने वाढले आहे. परिमंडळनिहाय वनक्षेत्राचे वर्गीकरण तक्ता ७.३९ मध्ये तर निवडक राज्यांचे वनाच्छादन तक्ता ७.४० मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.३९ वन परिमंडळनिहाय वनक्षेत्राचे वर्गीकरण (३१ मार्च, २०१९ रोजी)

(चौ. किमी)

परिमंडळ	वनक्षेत्र				एकूण वनक्षेत्राशी टक्केवारी
	राखीव	संरक्षित	अवर्गीकृत	एकूण	
गडचिरोली	११,२२७.१९	१,४०३.०५	२४६.७५	१२,८७६.९९	२०.८
नागपूर	४,३९९.४३	२,१५७.११	१,१८९.५२	७,७४६.०६	१२.५
धुळे	६,१४७.६८	४८.७८	२३१.०५	६,४२७.५१	१०.४
ठाणे	४,३४१.५०	१,१५७.८४	३३३.७३	५,८३३.०६	९.४
नाशिक	५,०६५.९१	२४१.०२	३२.६७	५,३३९.६१	८.६
चंद्रपूर	३,८३५.८०	८७८.७४	१२०.३४	४,८३४.८८	७.८
अमरावती	४,६४७.३१	७.०६	५.३१	४,६५९.६८	७.५
कोल्हापूर	३,३१२.७१	४१८.७४	७८६.५६	४,५१८.०१	७.३
यवतमाळ	३,७५०.१७	१६.१८	२०१.४४	३,९३७.७९	६.४
औरंगाबाद	२,७६८.६८	१२८.८४	२२२.५२	३,१२०.१४	५.१
पुणे	२,४२७.८४	०.१३	१७४.७३	२,६०२.७०	४.२
महाराष्ट्र	**५१,९३४.३१**	**६,४५७.४९**	**३,५४४.६२**	**६१,९३६.४२**	**१००.०**

आधार : प्रधान मुख्य वन संरक्षक यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ७.४० निवडक राज्यांचे वनाच्छादन

(चौ. किमी)

राज्य	भौगालिक क्षेत्र	एकूण वनाच्छादन	भौगालिक क्षेत्राशी एकूण वनाच्छादनाची टक्केवारी
आंध्र प्रदेश	१,६२,९६८	२९,१३७	१७.९
गुजरात	१,९६,२४४	१४,५५७	७.६
कर्नाटक	१,९१,७९१	३८,५५७	२०.१
केरळ	३८,८५२	२१,१४४	५४.४
मध्य प्रदेश	३,०८,२५२	७७,४८२	२५.१
महाराष्ट्र	**३,०७,७१३**	**५०,७७८**	**१६.५**
राजस्थान	३,४२,२३९	१६,६३०	४.९
तेलंगणा	१,१२,०७७	२०,५८२	१८.४
उत्तर प्रदेश	९,४०,९२८	१४,८०६	६.२
भारत	**३२,८७,४६९**	**७,१२,२४९**	**२१.७**

आधार : भारताचा वनस्थिती अहवाल, २०१९

वन्यजीव, राष्ट्रीय उद्याने आणि अभयारण्ये

७.६५ राज्यात सहा राष्ट्रीय उद्याने, ४९ अभयारण्ये आणि सहा संवर्धित राखीव क्षेत्रे आहेत. राष्ट्रीय व्याघ्र संवर्धन प्राधिकरण यांच्यामार्फत दर चार वर्षांनी राष्ट्रीय स्तरावर व्याघ्र गणना करण्यात येते. 'भारतातील वाघांची स्थिती, २०१८' अहवालानुसार राज्यातील वाघांची अंदाजित संख्या ३१२ होती तर सन २०१४ मध्ये १९० होती. प्रकल्प, राष्ट्रीय उद्याने व अभयारण्ये यांचे क्षेत्र आणि खर्च तक्ता ७.४१ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.४१ प्रकल्प, राष्ट्रीय उद्याने व अभयारण्ये यांचे क्षेत्र आणि खर्च

(₹ कोटी)

प्रकल्प	क्षेत्र (चौ. किमी) २०१६-१७		खर्च		
	गाभा	बफर	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०+
व्याघ्र प्रकल्प					
मेळघाट	१,५००.४९	१,२६८.०३	६०.४५	११९.७७	६.८९
ताडोबा-अंधारी	६२५.८२	१,१०१.७०	२३.२२	११.८७	६.७५
पेंच	४३०.१२	३११.१०	७.८७	१२.४६	६.६३
सह्याद्री	६००.१२	५६५.४५	५.३१	५.२४	२.९३
नवेगाव-नागझिरा	६५६.३६	१,२४१.२७	१२.०८	१२.५४	६.५०
बोर	१३८.१२	६७८.१५	१.९४	७.१७	२.४३
राष्ट्रीय उद्याने/अभयारण्ये यांचा विकास	-	-	१३.४४	१५.८३	१.३९
हत्ती प्रकल्प, कोल्हापूर	क्षेत्र निर्दिष्ट नाही		०.४४	०.७२	०.४३

आधार : प्रधान मुख्य वन संरक्षक यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

वनोत्पादने

७.६६ वनांमधून इमारती व जळाऊ लाकूड ही प्रमुख आणि बांबू, तेंदू पत्ता, डिंक, गवत, इत्यादी गौण वन उत्पादने मिळतात. ही सर्व वनोत्पादने राज्याचा महसूल वाढविण्यासाठी व स्थानिकांना उपजीविका पुरविण्यासाठी मोलाची आहेत. वनोत्पादनांचे उत्पादन व मूल्य तक्ता ७.४२ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.४२ वनोत्पादनांचे उत्पादन व मूल्य

(₹ कोटी)

वनोत्पादन	उत्पादनाचे परिमाण	२०१७-१८		२०१८-१९*		२०१९-२०@	
		उत्पादन	मूल्य	उत्पादन	मूल्य	उत्पादन	मूल्य
(अ) मुख्य वनोत्पादने							
इमारती लाकूड	लाख घन मीटर	०.४६	२६२.२३	१.३	३५६.६७	१.३७	३०४.४
जळाऊ लाकूड	लाख घन मीटर	१.५४	६०.२३	२.३२	५०.११	३.३	५६.८६
एकूण (अ)	**लाख घन मीटर**		**३२२.४६**		**४०६.७८**		**३६१.२६**
(ब) गौण वनोत्पादने							
बांबू	लाख मे. टन	०.२८	२०.७०	०.२२	१४.७५	०.४१	४१.३६
तेंदूपत्ता	लाख स्टँडर्ड बॅग्ज	३.१३	१७३.०३	२.१२	५०.६९	२.२४	३८.७७
गवत	मे. टन	१७,१६४	०.१३	१,४४०	०.१७	उना	उना
डिंक	क्विंटल	८,४८०	०.२२	२२५	०.१५	उना	उना
लाख	क्विंटल	०	०	२५	०.०६	उना	उना
इतर (हिरडा, शिकेकाई, इत्यादी)	-		०.६	उना	०.९	उना	उना
एकूण (ब)			**१९४.६८**		**६६.७२**		**८०.१३**
एकूण (अ+ब)			**५१६.१४**		**४७३.५०**		**४१६.४२**

आधार : प्रधान मुख्य वन संरक्षक यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन उना - उपलब्ध नाही * अस्थायी

वृक्ष लागवड

७.६७ वृक्ष लागवड कार्यक्रमाची अंमलबजावणी मुख्यत: वन विभाग, महाराष्ट्र वन विकास महामंडळ व सामाजिक वनीकरण संचालनालय यांचेमार्फत करण्यात येते. वृक्ष लागवडी अंतर्गत क्षेत्र व खर्च तक्ता ७.४३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.४३ वृक्ष लागवडी अंतर्गत क्षेत्र व खर्च

वर्ष	वन विभाग		महाराष्ट्र वन विकास महामंडळ		सामाजिक वनीकरण		
	क्षेत्र (हेक्टर)	खर्च (₹ कोटी)	क्षेत्र (हेक्टर)	खर्च (₹ कोटी)	क्षेत्र (हेक्टर)	खर्च (₹ कोटी)	पुरविलेली रोपे (कोटी)
२०१६-१७	३६,४५७	१४२.९५	२,९०६	९.०८	२,७८७	४५.१०	१.१९
२०१७-१८	२६,४०५	९९.४६	३,५७७	१३.८०	३,९८५	६०.४६	०.५०
२०१८-१९	५१,७२४	२००.८८	४,६३३	२२.७९	१२,६२०	२१०.५६	उना

आधार : प्रधान मुख्य वनसंरक्षक यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन उना उपलब्ध नाही

वनाच्छादन वाढवण्यासाठी घेतलेला पुढाकार

७.६८ राज्याच्या भौगोलिक क्षेत्राच्या १६.५ टक्के वनाच्छादीत आहे व ते राज्य वन धोरण, २००८ मध्ये उल्लेखित केल्यानुसार कमी आहे. राज्यामध्ये वनाच्छादन क्षेत्र वाढविण्याच्या उद्देशाने वन विभागाने मोठ्या प्रमाणात वृक्ष लागवडी, मृद्संधारण व नैसर्गिक पुनर्निर्मितीचे कार्यक्रम हाती घेतले आहेत. दिनांक १ जुलै, २०१६ रोजीच्या २.८१ कोटी वृक्ष लागवडीच्या यशस्वी मोहिमेनंतर, राज्य शासनाने सन २०१७ ते २०१९ या तीन वर्षात ५० कोटी वृक्ष लागवड उपक्रम हाती घेतला. वृक्ष लागवडीचे लक्ष्य व साध्य तक्ता ७.४४ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.४४ वृक्ष लागवड उपक्रमातील लक्ष्य व साध्य

(कोटीत)

वर्ष	लक्ष्य			एकूण उद्दिष्ट	साध्य
	वन विभाग	गा्रमपंचायत	इतर $		
२०१७	२.२५	१	०.७५	४	५.४३
२०१८	७.५०	३	२.५०	१३	१५.८९
२०१९	१८.७५	८	६.२५	३३	३५.१४
एकूण	**२८.५०**	**१२**	**९.५०**	**५०**	**५६.४६**

$ शासनाचे विभाग, अशासकीय संस्था, खाजगी संस्था, वैयक्तिक, सहकारी संस्था, उद्योजकता सामाजिक दायित्व, इत्यादी

आधार : प्रधान मुख्य वन संरक्षक यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

सामाजिक वनीकरण

७.६९ सन २०१८-१९ मध्ये सुमारे ७,०६९ हेक्टर सामूहिक जमिनीवर व १६,३८५ किमी रस्ते / लोहमार्ग / कालवे इत्यादींच्या कडेने १२६ लाख रोपांची लागवड करण्यात आली असून ग्रामपंचायती, खाजगी संस्था व वैयक्तिक वृक्ष लागवडीसाठी ८.८९ लाख रोपे पुरविण्यात आली. सन २०१९-२० मध्ये नोव्हेंबर पर्यंत ५३९.१२ लाख रोपांची लागवड सुमारे १८,१७८ हेक्टर सामूहिक जमिनीवर व १७,७२५ किमी रस्ते / रेल्वे लाईन / कालवे इत्यादी ठिकाणी करण्यात आली. मनरेगा अंतर्गत कृषि वन योजनेमध्ये १५.०५ लाख रोपांची लागवड करण्यात आली तसेच १७.१२ लाख रोपे ग्रामपंचायती, खाजगी संस्था व वैयक्तिक वृक्ष लागवडीसाठी पुरविण्यात आली. प्रमुख योजनांखालील वृक्ष लागवडीचे क्षेत्र तक्ता ७.४५ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.४५ प्रमुख योजनांखालील वृक्ष लागवडीचे क्षेत्र

योजना	परिमाण	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९
महात्मा गांधी ग्रामीण रोजगार हमी योजना				
अ) गट लागवड	हेक्टर	९३	१,४९२	१,०२८
ब) रस्त्यांच्या बाजूला वृक्ष लागवड	किमी	१,३०३	१,८६९	८९५
कॅम्पा अंतर्गत वृक्ष लागवड				
अ) गट लागवड	हेक्टर	७७	०	०
ब) रस्त्यांच्या बाजूला वृक्ष लागवड	किमी	२९८	७६६	५८०
राज्य योजना				
अ) गट लागवड	हेक्टर	५४	२,८७०	१७,१५०
ब) रस्त्यांच्या बाजूला वृक्ष लागवड	किमी	५८८	१०,६४३	१६,२५०
कन्या वनसमृद्धी योजना	लाख रोपे	-	-	५.४९

कॉम्पेनसेटरी अफॉरेस्ट्रेशन फंड मॅनेजमेंट अँण्ड प्लॅनिंग अथॉरिटी (कॅम्पा)

आधार: प्रधान मुख्य वनसंरक्षक यांचे कार्यालय,सामाजिक वनीकरण , महाराष्ट्र शासन

संत तुकाराम वनग्राम योजना

७.७० वने आणि वन्यजीवांच्या महत्वाविषयी जागरुकता निर्माण करण्याच्या हेतूने तसेच बेकायदेशीर वृक्षतोड, अतिक्रमण, इत्यादी पासून वनांचे संरक्षण करण्याकरिता संत तुकाराम वनग्राम योजना सुरु करण्यात आली. या योजने अंतर्गत १५,५०० गावांमध्ये एकूण १२,१९४ संयुक्त वन व्यवस्थापन समित्या गठीत करण्यात आल्या. जिल्हा व राज्य स्तरावर सर्वोत्कृष्ट काम करणाऱ्या तीन समित्यांना तसेच औरंगाबाद विभागातील एका समितीला या योजने अंतर्गत संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती पुरस्कार देण्यात येतो. या संयुक्त वन व्यवस्थापन समित्यांकडून २७.०४ लाख हेक्टर वनक्षेत्राचे व्यवस्थापन केले जाते. या योजने अंतर्गत सन २०१७-१८ मध्ये ₹ ७५ लाख खर्च झाला.

* * * * *

परिशिष्ट ७.१
कृषि गणनांनुसार राज्यातील एकूण वहिती खातेदार, वहितीचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र

अ. क्र.	आकारवर्ग (हेक्टर)	वहिती खातेदारांची संख्या ('००)							
		१९७०-७१	१९८०-८१	१९९०-९१	१९९५-९६	२०००-०१	२००५-०६	२०१०-११	२०१५-१६
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	०.५ पेक्षा कमी	६,८३४	९,९१४	१६,६७२	२२,४०९	२७,४६२	३१,६५८	३६,४५७	४३,७२२
२	०.५ - १.०	५,५८५	९,३४५	१६,०७५	२०,२५२	२५,५९५	२९,५२५	३०,६३३	३४,४३६
३	१.० - २.०	८,७८३	१५,४०९	२७,२७६	३१,७५५	३६,०५६	४१,५०३	४०,५२३	४३,३९३
४	२.० - ३.०	६,२६६	१०,२७५	१३,९६९	१४,७४५	१५,७९१	१७,०२०	१५,४६३	१६,९६४
५	३.० - ४.०	४,६०६	६,५८३	७,२८९	६,७७४	६,९४९	७,४९६	६,१२८	६,३०६
६	४.० - ५.०	३,५७६	४,६०१	४,४६९	३,८७४	३,७८०	४,०३७	३,१४२	३,३५३
७	५.० - १०.०	८,७१५	९,३१६	७,२४१	५,५५८	४,८७३	५,२१४	३,९६४	३,९८३
८	१०.० - २०.०	४,१८०	२,८१९	१,५३०	१,०२९	७७३	६२२	५९०	५७६
९	२०.० व त्यापेक्षा अधिक	९६१	३६३	१७६	१३२	९७	८१	८९	१२१
	एकूण	**४९,५०६**	**६८,६२५**	**९४,६९७**	**१,०६,५२८**	**१,२१,३७६**	**१,३७,१५६**	**१,३६,९८९**	**१,५२,८५४**

अ. क्र.	आकारवर्ग (हेक्टर)	वहिती एकूण क्षेत्र ('०० हेक्टर)							
		१९७०-७१	१९८०-८१	१९९०-९१	१९९५-९६	२०००-०१	२००५-०६	२०१०-११	२०१५-१६
(१)	(२)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)	(१४)	(१५)	(१६)	(१७)
१	०.५ पेक्षा कमी	१,६३४	२,६३०	४,११९	५,७४६	७,३२८	७,७४०	९,१८०	१०,२७८
२	०.५ - १.०	४,१४२	७,१०३	१२,०५७	१५,१२०	१९,१५९	२०,२७४	२२,६८०	२४,२०९
३	१.० - २.०	१२,८४२	२३,३३७	३९,८३३	४६,०५९	५१,२७१	५२,४७६	५७,३९१	५७,७११
४	२.० - ३.०	१५,३८६	२५,३६३	३३,६८९	३५,४२०	३७,४१४	३७,५४२	३६,६८१	३८,८४४
५	३.० - ४.०	१५,९२०	२२,८१५	२५,१०८	२३,३०३	२३,६७६	२३,७५६	२०,९७४	२१,४१२
६	४.० - ५.०	१५,९६१	२०,५५६	१९,८६४	१७,२१०	१६,७१७	१६,७१७	१३,९०१	१४,७७८
७	५.० - १०.०	६१,२१३	६३,९३७	४८,७००	३७,१५०	३२,०८४	३२,१३५	२६,०२७	२६,२१६
८	१०.० - २०.०	५६,३०२	३७,२१३	१९,७४९	१३,५१४	९,९६१	६,७७६	७,५२४	७,२५१
९	२०.० व त्यापेक्षा अधिक	२८,३९४	१०,६६२	६,१२९	५,२७४	३,४१८	२,६३४	३,३१४	४,३६५
	एकूण	**२,११,७९४**	**२,१३,६१६**	**२,०९,२४८**	**१,९८,७९६**	**२,०१,०२८**	**२,००,०५०**	**१,९७,६७२**	**२,०५,०६४**

अ. क्र.	आकारवर्ग (हेक्टर)	वहिती सरासरी क्षेत्र (हेक्टर)							
		१९७०-७१	१९८०-८१	१९९०-९१	१९९५-९६	२०००-०१	२००५-०६	२०१०-११	२०१५-१६
(१)	(२)	(१७)	(१८)	(१९)	(२०)	(२१)	(२२)	(२३)	(२४)
१	०.५ पेक्षा कमी	०.२४	०.२७	०.२५	०.२६	०.२७	०.२४	०.२५	०.२४
२	०.५ - १.०	०.७४	०.७६	०.७५	०.७५	०.७५	०.६९	०.७४	०.७०
३	१.० - २.०	१.४६	१.५१	१.४६	१.४५	१.४२	१.२६	१.४२	१.३३
४	२.० - ३.०	२.४६	२.४७	२.४१	२.४०	२.३७	२.२१	२.३७	२.२९
५	३.० - ४.०	३.४६	३.४७	३.४४	३.४४	३.४१	३.१७	३.४२	३.४०
६	४.० - ५.०	४.४६	४.४७	४.४४	४.४४	४.४२	४.१४	४.४२	४.४१
७	५.० - १०.०	७.०२	६.८६	६.७३	६.६८	६.५८	६.१६	६.५७	६.५८
८	१०.० - २०.०	१३.४७	१३.२०	१२.९१	१३.१३	१२.८९	१०.८९	१२.७५	१२.५९
९	२०.० व त्यापेक्षा अधिक	२९.५५	२९.३७	३४.८२	३९.९५	३५.२४	३२.५२	३७.२४	३६.०७
	एकूण	**४.२८**	**३.११**	**२.२१**	**१.८७**	**१.६६**	**१.४६**	**१.४४**	**१.३४**

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ७.२

राज्यातील जमिनीच्या वापराची आकडेवारी

(क्षेत्र '००० हेक्टर)

वर्ष	भौगोलिक क्षेत्र	वनांखालील क्षेत्र	मशागतीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र		मशागत न केलेले इतर क्षेत्र			पडीत जमिनी		पिकांखालील क्षेत्र		पिकांखालील स्थूल क्षेत्र
			नापिक व मशागतीस अयोग्य जमीन	बिगर-शेती वापराखाली आणलेली जमीन	मशागती-योग्य पडीत जमीन	कायमची कुरणे व चराऊ कुरणे	किरकोळ झाडे, झुडपे यांच्या समूहा खालील क्षेत्र	चालू पड	इतर पड	निव्वळ पेरणी क्षेत्र	दुसोटा / तिसोटा क्षेत्र	
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
१९८६-८७	३०,७५८	५,३५०	१,६७९	१,१५२	१,०४४	१,३६७	१९६	९०९	१,०५७	१८,००४	२,३२०	२०,३२४
१९९०-९१	३०,७५८	५,१२८	१,६२२	१,०९१	९६६	१,१२५	३०१	८९८	१,०६३	१८,५६५	३,२९५	२१,८५९
१९९५-९६	३०,७५८	५,१४८	१,५४४	१,३४९	९६०	१,१६६	२९२	१,०७२	१,२४८	१७,९८०	३,५२४	२१,५०४
२०००-०१	३०,७५८	५,१५०	१,५४४	१,३६४	९५९	१,१६८	३२७	१,१२६	१,२७६	१७,८४४	३,७७५	२१,६१९
२००५-०६	३०,७५८	५,२१२	१,७२०	१,४०७	९१४	१,२५२	२४९	१,३२७	१,२०४	१७,४७३	५,०८३	२२,५५६
२०१०-११	३०,७५८	५,२१६	१,७३१	१,४४९	९१९	१,२४२	२५०	१,३६६	१,१७९	१७,४०६	५,७६९	२३,१७५
२०११-१२	३०,७५८	५,२१०	१,७२८	१,४५०	९१९	१,२४३	२५०	१,३७८	१,१९१	१७,३८५	५,७२०	२३,१०६
२०१२-१३	३०,७५८	५,२०७	१,७२१	१,४५५	९१९	१,२४४	२५०	१,४१७	१,२००	१७,३४३	५,७७२	२३,११५
२०१३-१४	३०,७५८	५,२०५	१,७२३	१,४६०	९१५	१,२४२	२४९	१,४०१	१,१९२	१७,३६८	६,०१२	२३,३८०
२०१४-१५	३०,७५८	५,२०१	१,७२७	१,४८२	९१९	१,२४९	२४९	१,३९९	१,१८८	१७,३४४	५,९२९	२३,२७३
२०१५-१६	३०,७५८	५,१९४	१,७३१	१,५२१	८८७	१,२४९	२५१	१,४७७	१,२५५	१७,१९१	५,६७१	२२,८६३
२०१६-१७	३०,७५८	५,१९४	१,८२२	१,६४२	९२४	१,३५१	२५३	१,४०१	१,२५७	१६,९१०	६,३१४	२३,२२४
२०१७-१८	३०,७५८	५,२१९	१,८३४	१,६५०	९२३	१,२८७	२५६	१,३६५	१,२६२	१६,९४२	६,३२६	२३,२६८

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

टीप - २०१०-११ ते २०१७-१८ चे आकडे अस्थायी आहेत.

परिशिष्ट ७.३

राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, उत्पादन आणि प्रति हेक्टर उत्पादकता

क्षेत्र '००० हेक्टर
उत्पादन '००० मे.टन
उत्पादकता प्रति हेक्टर किलो

अन्नधान्ये

अ. क्र.	वर्ष	तांदूळ			गहू			ज्वारी		
		क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
१	१९६०-६१	१,३००	१,३६९	१,०५४	९०७	४०१	४४२	६,२८४	४,२२४	६७२
२	१९७०-७१	१,३५२	१,६६२	१,२२९	८१२	४४०	५४२	५,७०३	१,५५७	२७३
३	१९८०-८१	१,४५९	२,३१५	१,५८७	१,०६३	८८६	८३४	६,४६९	४,४०९	६८१
४	१९९०-९१	१,५९७	२,३४४	१,४६७	८६७	९०९	१,०४९	६,३००	५,९२९	९४१
५	२०००-०१	१,५१२	१,९३०	१,२७७	७५४	९४८	१,२५६	५,०९४	३,९८८	७८३
६	२०१०-११	१,५१६	२,६९१	१,७७५	१,३०७	२,३०१	१,७६१	४,०६०	३,४५२	८५०
७	२०१६-१७	१,५३५	३,५८१	२,३३३	१,२७२	२,२१४	१,७४०	३,६१६	२,५३८	७०२
८	२०१७-१८	१,४५१	२,७३१	१,८८२	१,१३८	१,८८५	१,६५७	३,४६४	२,३९०	६९०
९	२०१८-१९	१,४६५	३,२७६	२,२३६	८३४	१,२४९	१,४९७	२,४४०	१,१९७	४९१

अ. क्र.	वर्ष	बाजरी			इतर तृणधान्ये			सर्व तृणधान्ये		
		क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(१२)	(१३)	(१४)	(१५)	(१६)	(१७)	(१८)	(१९)	(२०)
१	१९६०-६१	१,६३५	४८९	२९९	४८०	२७२	५६७	१०,६०६	६,७५५	६३७
२	१९७०-७१	२,०३९	८२४	४०४	४१४	२५४	६१४	१०,३२०	४,७३७	४५९
३	१९८०-८१	१,५३४	६९७	४५४	४५१	३४०	७५४	१०,९७६	८,६४७	७८८
४	१९९०-९१	१,९४०	१,११५	५७५	४३२	४४३	१,०२५	११,१३६	१०,७४०	९६४
५	२०००-०१	१,८००	१,०८७	६०४	६६४	५४४	८१९	९,८२४	८,४९७	८६५
६	२०१०-११	१,०३५	१,१२३	१,०८६	१,०६८	२,७४९	२,५७५	८,९८५	१२,३१७	१,३७१
७	२०१६-१७	८३७	८००	९५५	१,२३०	३,५१२	२,८५६	८,४९०	१२,६४६	१,४८९
८	२०१७-१८	७८८	६६९	८४९	१,२२२	३,२६९	२,६७५	८,०६३	१०,९४४	१,३५७
९	२०१८-१९	६१०	३३२	५४५	१,०७९	१,८९२	१,७५४	६,४२७	७,९४७	१,२३६

अ. क्र.	वर्ष	तूर			हरभरा			मूग		
		क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(२१)	(२२)	(२३)	(२४)	(२५)	(२६)	(२७)	(२८)	(२९)
१	१९६०-६१	५३०	४६८	८८३	४०२	१३४	३३३	०	०	०
२	१९७०-७१	६२७	२७१	४३२	३१०	८७	२८१	०	०	०
३	१९८०-८१	६४४	३१९	४९५	४१०	१३७	३३५	०	०	०
४	१९९०-९१	१,००४	४१९	४१७	६६८	३५५	५३२	०	०	०
५	२०००-०१	१,०९६	६६०	६०२	६७६	३५१	५१९	७१४	२४४	३४१
६	२०१०-११	१,३०२	९७६	७५०	१,४३८	१,३००	९०४	५५४	३७२	६७२
७	२०१६-१७	१,४३६	२,०८९	१,४५५	१,९२९	१,९४१	१,००६	४४४	२६०	५८५
८	२०१७-१८	१,३७५	१,२५०	९०९	२,२३४	२,०४९	९१७	४३२	१५९	३६७
९	२०१८-१९	१,२६१	८३५	६६२	१,६९४	१,३९७	८२५	४८१	२०४	४२४

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ७.३ (पुढे चालू)

क्षेत्र '००० हेक्टर
उत्पादन '००० मे.टन
उत्पादकता प्रति हेक्टर किलो

अन्नधान्ये

अ. क्र.	वर्ष	उडीद			इतर कडधान्ये			सर्व कडधान्ये		
		क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(३०)	(३१)	(३२)	(३३)	(३४)	(३५)	(३६)	(३७)	(३८)
१	१९६०-६१	०	०	०	१,४१७	३८७	२७३	२,३४९	९८९	४२१
२	१९७०-७१	०	०	०	१,६२९	३१९	१९६	२,५६६	६७७	२६४
३	१९८०-८१	०	०	०	१,६६१	३६९	२२२	२,७१५	८२५	३०४
४	१९९०-९१	०	०	०	१,५८५	६६७	४२१	३,२५७	१,४४१	४४२
५	२०००-०१	५७४	२०५	३५७	४९७	१७७	३५६	३,५५७	१,६३७	४६०
६	२०१०-११	४८२	३२९	६८२	२६२	११९	४५५	४,०३८	३,०९६	७६७
७	२०१६-१७	३३८	१८३	५४२	२११	११०	५२२	४,३५८	४,५८४	१,०५२
८	२०१७-१८	३५१	१२१	३४६	१८५	१०५	५६८	४,५७७	३,६८४	८०५
९	२०१८-१९	३६७	१५५	४२१	१९९	९३	४६७	४,००२	२,६८३	६७०

अ. क्र.	वर्ष	सर्व अन्नधान्ये			भूईमूग			सोयाबीन		
		क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(३९)	(४०)	(४१)	(४२)	(४३)	(४४)	(४५)	(४६)	(४७)
१	१९६०-६१	१२,९५५	७,७४४	५९८	१,०८३	८००	७३९	०	०	०
२	१९७०-७१	१२,८८६	५,४१४	४२०	९०४	५८६	६४९	०	०	०
३	१९८०-८१	१३,६९१	९,४७२	६९२	६९५	४५१	६४८	०	०	०
४	१९९०-९१	१४,३९३	१२,१८१	८४६	८६४	९७९	१,१३२	२०१	१९०	९४७
५	२०००-०१	१३,३८२	१०,१३३	७५७	४९०	४७०	९५८	१,१४२	१,२६६	१,१०९
६	२०१०-११	१३,०२३	१५,४१३	१,१८३	३९५	४७०	१,२९०	२,७२९	४,३१६	१,५८१
७	२०१६-१७	१२,८४८	१७,२२९	१,३४१	३५५	४२०	१,१८३	३,८४१	४,५८७	१,१९४
८	२०१७-१८	१२,६४०	१४,६२८	१,१५७	२९१	३४५	१,१८४	३,६९४	३,८०५	१,०३०
९	२०१८-१९	१०,४३०	१०,६३०	१,०१९	२४४	२३९	९७७	४,०७५	४,६११	१,१३२

अ. क्र.	वर्ष	करडई			इतर तेलबिया			सर्व तेलबिया		
		क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(४८)	(४९)	(५०)	(५१)	(५२)	(५३)	(५४)	(५५)	(५६)
१	१९६०-६१	३३१	०	०	४५४	०	०	१,८६८	०	०
२	१९७०-७१	४०६	१०२	२५२	४०८	६५	१५९	१,७१८	७५३	४३८
३	१९८०-८१	४८०	१७४	३६३	६०५	१०३	१७०	१,७८०	७२८	४२६
४	१९९०-९१	६३४	२५८	४०८	१,१२७	४५५	४०४	२,८२६	१,८८२	६६६
५	२०००-०१	२९६	१२२	४१२	६३१	२४१	३८२	२,५५९	२,०९९	८२०
६	२०१०-११	१७३	९४	५४४	३३१	१७६	५३२	३,६२८	५,०५६	१,३९४
७	२०१६-१७	७६	५२	६९१	१३७	५४	३९४	४,४०९	५,११३	१,१६०
८	२०१७-१८	३९	२१	५४८	११५	३९	३३९	४,१३३	४,२०८	१,०१८
९	२०१८-१९	२५	१२	४७५	११३	२३	३१२	४,४५८	४,८८५	१,०९६

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ७.३ (समाप्त)

क्षेत्र '००० हेक्टर
उत्पादन '००० मे.टन
उत्पादकता प्रति हेक्टर किलो

नगदी पिके

अ. क्र.	वर्ष	ऊस			कापूस (रुई)			तंबाखू		
		तोडणी क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता (मे. टनांत)	क्षेत्र	उत्पादन (गासड्यात)	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(५७)	(५८)	(५९)	(६०)	(६१)	(६२)	(६३)	(६४)	(६५)
१	१९६०-६१	१५५	१०,४०४	६६.९२	२,५००	१,६७३	११४	२५	१२	४८०
२	१९७०-७१	१६७	१४,४३३	८६.५३	२,७५०	४८४	३०	१२	५	४४८
३	१९८०-८१	२५८	२३,७०६	९१.७४	२,५५०	१,२२४	८२	१२	८	६४८
४	१९९०-९१	४४२	३८,१५४	८६.४०	२,७२१	१,८७५	११७	८	८	१,०३९
५	२०००-०१	५९५	४९,५६९	८३.२७	३,०७७	१,८०३	१००	८	९	१,१४८
६	२०१०-११	९६५	८५,६९१	८८.८५	३,९४२	७,४७३	३२२	१	१	९९४
७	२०१६-१७	६३३	५४,२३७	८६.००	४,२१२	१०,७५५	४३४	०.०१	०.११	१,३६३
८	२०१७-१८	९०२	८३,१३८	९२.००	४,३५१	६,०९४	२३८	१	१	१,२४५
९	२०१८-१९	१,१६३	८९,७७१	७७.००	४,२१९	६,५९३	२६६	०.५	०.८	१,७४५

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

टीप - (१) माहिती अंतिम अनुमानावर आधारित आहे.
(२) कापसाचे उत्पादन १७० किलो/गासडी याप्रमाणे '००० गासड्यांमध्ये.

परिशिष्ट ७.४

राज्यातील कृषि उत्पादनाचे पीकनिहाय निर्देशांक

(त्रैवर्षीय सरासरी - पाया: १९७९-८२ = १००)

गट/पिके	भार	१९८२-८३	१९९०-९१	२०००-०१	२०१०-११	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१. अन्नधान्ये									
(अ) तृणधान्ये									
(१) तांदुळ	९.४९	८७.४	१०६.१	८७.४	१२२.१	११७.४	१६२.२	१२३.६	१४८.३
(२) गहू	५.९२	८०.६	९३.९	९७.९	२३७.७	१०१.४	२२८.७	१९४.७	१२९.०
(३) ज्वारी	२२.१६	९५.५	१२१.१	८१.४	७०.५	२४.६	५१.८	४८.८	२४.४
(४) बाजरी	३.०८	६४.२	१५४.३	१५०.५	१५५.५	४६.१	११०.७	९२.६	४६.०
(५) बार्ली	०.०२	३७.७	१७.०	१३.२	१८८.७	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना
(६) मका	०.४६	३६.९	१०५.२	२५३.८	२,१८०.५	१,३९०.७	२,७८९.४	२,६१८.९	१,४७९.५
(७) नाचणी	०.८५	९२.०	९८.४	६०.८	५५.५	४३.९	५२.५	५०.२	४४.२
(८) कोद्रा	०.०५	७३.७	६६.६	४३.६	२३.६	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना
(९) इतर तृणधान्ये	०.१९	७६.७	१५०.८	१६२.५	२६.१	४७.३	११२.५	५९.०	५१.९
एकूण - तृणधान्ये	**४२.२२**	**८८.५**	**११५.७**	**९१.९**	**१३४.२**	**७३.१**	**१३५.८**	**११७.३**	**८४.९**
(ब) कडधान्ये									
(१) हरभरा	१.४७	७८.४	२१५.८	२१३.३	७९०.७	४७२.४	१,१८०.५	१,२४६.०	८४९.६
(२) तूर	५.४५	९६.१	१०५.२	१६६.०	२४५.३	१११.७	५२५.११	३१४.३	२०९.७
(३) इतर कडधान्ये	३.५२	११२.५	१६०.०	१५०.०	१९६.५	११.३	१३२.६	९२.३	१०८.१
एकूण - कडधान्ये	**१०.४४**	**९९.२**	**१३९.२**	**१६७.३**	**३०५.६**	**१३१.३**	**४८५.१**	**३७०.६**	**२६५.६**
एकूण - अन्नधान्ये	**५२.६६**	**९०.६**	**१२०.४**	**१०६.८**	**१६८.२**	**८४.७**	**२०५.०**	**१६७.४**	**१२०.७**
२. अन्नधान्येतर									
(अ) तेलबिया									
(१) भूईमूग	७.२३	७१.४	१५८.९	७६.२	७४.३	५४.२	४६.६	५५.९	३८.७
(२) तीळ	०.५७	९४.२	२२३.७	८८.९	५८.९	१२.२	४१४.४	१९.७	१९.३
(३) मोहरी, राई आणि जवस	०.७८	७३.४	८६.५	३०.८	५.१	६.५	११.३	९.०	८.०
(४) एरंडी	०.०१	२५.०	१६६.७	३५८.३	३३३.३	३७५.५	४५५.७	३१६.७	३०३.९
(५) सूर्यफूल	०.५७	७६.८	६०९.८	३५२.३	२६७.३	८८.४	७०.५	४१.६	१४.५
एकूण - तेलबिया	**९.१६**	**७३.३**	**१८४.८**	**९०.६**	**७९.८**	**५०.०**	**६८.४**	**४९.०**	**३३.७**
(ब) तंतू पिके									
(१) कापूस	९.८९	११०.४	१२८.६	१२३.६	५१२.३	२८७.१	७३७.३	४१७.८	४५२.०
(२) अंबाडी	०.०४	४४.५	३८.०	३६.५	२६.४	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना
एकूण - तंतू पिके	**९.९३**	**११०.१**	**१२८.२**	**१२३.२**	**५१०.४**	**२८६.१**	**७३४.४**	**४१६.१**	**४५०.२**
(क) संकीर्ण									
(१) ऊस	२५.९७	११४.३	१५८.२	१८६.९	२९७.२	२६१.०	२०४.५	३१३.४	३३८.४
(२) तंबाखू	०.१४	६८.३	११७.३	१३८.१	३२.७	उ ना	०.२	१०.२	११.९
(३) बटाटा	०.२२	८४.२	१२०.९	१२१.९	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना
(४) मिरची	१.९२	१०७.१	१०२.२	८२.०	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना
एकूण - संकीर्ण	**२८.२५**	**११३.३**	**१५३.९**	**१७९.०**	**२७३.४**	**२४०.०**	**१८८.०**	**२८८.२**	**३११.२**
एकूण - अन्नधान्येतर	**४७.३४**	**१०४.९**	**१५४.५**	**१५०.२**	**२८५.६**	**२०४.१**	**२७९.५**	**२६८.८**	**२८६.७**
सर्व पिके	**१००.००**	**९७.४**	**१३६.५**	**१२७.४**	**२२३.८**	**१४१.२**	**२४०.२**	**२१५.४**	**१९९.३**

आधार- कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई   उ ना उपलब्ध नाही.

टीप - २०१५-१६ ते २०१८-१९ चे निर्देशांक अस्थायी आहेत.

परिशिष्ट ७.५

राज्यातील सिंचनाखालील क्षेत्र

('००० हेक्टर)

अ. क्र.	वर्ष	सिंचित क्षेत्र				ओलिताखालील पिकांची सघनता	सिंचन विहिरींची संख्या (हजारात)	दर विहिरीमागे सिंचित निव्वळ क्षेत्र (हेक्टरमध्ये)	पिकांखालील एकूण क्षेत्र	स्थूल सिंचित क्षेत्राची पिकांखालील स्थूल क्षेत्राशी टक्केवारी
		विहिरी	इतर साधने	निव्वळ क्षेत्र	एकूण क्षेत्र					
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
१	१९६०-६१	५९५	४७७	१,०७२	१,२२०	११४	५४२	१.१०	१८,८२३	६.५
२	१९७०-७१	७६८	५७९	१,३४७	१,५७०	११७	६९४	१.११	१८,७३७	८.४
३	१९८०-८१	१,०५५	७८०	१,८३५	२,४१५	१३२	८२६	१.२८	१९,६४२	१२.३
४	१९९०-९१	१,६७२	९९९	२,६७१	३,३१९	१२४	१,०१७	१.६४	२१,८५९	१५.२
५	२०००-०१	२,२६२	९८७	३,२४९	३,८५२	११९	१,३१८	१.७२	२१,६१९	१७.८
६	२००१-०२	२,१४६	९९०	३,१३६	३,७२७	११९	१,३२२	१.५२	२०,९९१	१७.८
७	२००२-०३	२,१४५	१,०७१	३,२१६	३,८०६	११८	१,३३१	१.६१	२०,९१५	१८.२
८	२००३-०४	१,९१४	१,०३०	२,९४४	३,६३६	१२३	उ ना	उ ना	२२,१९०	१६.४
९	२००४-०५	१,९४२	१,००१	२,९९३	३,६६५	१२५	उ ना	उ ना	२२,३७६	१६.४
१०	२००५-०६	२,०७७	१,०७०	३,१४७	३,८१०	११८	उ ना	उ ना	२२,५५६	१६.९
११	२००६-०७	२,१०९	१,१३७	३,२४६	३,९५८	१२२	उ ना	उ ना	२२,५५७	१७.६
१२	२००७-०८	२,१५१	१,१६०	३,३११	४,०३७	१२२	उ ना	उ ना	२२,६५५	१७.८
१३	२००८-०९	२,११५	१,१४०	३,२५५	३,९७०	१२२	उ ना	उ ना	२२,४५४	१७.७
१४	२००९-१०	२,१५९	१,१६२	३,३२१	४,०५०	१२२	उ ना	उ ना	२२,६१२	१७.९
१५	२०१०-११	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	२३,१७५	उ ना
१६	२०११-१२	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	२३,१०६	उ ना
१७	२०१२-१३	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	२३,११५	उ ना
१८	२०१३-१४	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	२३,३८०	उ ना
१९	२०१४-१५	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	२३,२७३	उ ना
२०	२०१५-१६	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	२२,८६३	उ ना
२१	२०१६-१७	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	२३,२२४	उ ना
२२	२०१७-१८	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	२३,२६८	उ ना

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

उ ना उपलब्ध नाही.

टीप - (१) आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

(२) स्तंभ क्र.७ मध्ये (स्तंभ क्र.६ ÷ स्तंभ क्र.५) x १०० हे सूत्र वापरून सघनता काढली आहे.

(३) २००३ -०४ ते २०१७-१८ चे आकडे अस्थायी आहेत.

(४) जलसंपदा विभागाच्या, महाराष्ट्र शासन, दि.२६ ऑगस्ट २०१६ रोजीच्या शा.नि. अन्वये माहिती संकलनाच्या पद्धती बाबत सूचना निर्गमित करण्यात आल्या आहेत.

परिशिष्ट ७.६

सिंचन व बिगर सिंचन पाणीपट्टी आकारणी, वसुली व थकबाकी

(₹ कोटी)

वर्ष	पाणीपट्टी आकारणी			वसुली			वर्ष अखेर शिल्लक थकबाकी		
	सिंचन	बिगर सिंचन	एकूण	सिंचन	बिगर सिंचन	एकूण	सिंचन	बिगर सिंचन	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
२०००-०१	७४.४८	३६२.६०	४३७.०८	४१.२३	१५३.९९	१९५.२२	२२३.३९	५७१.३०	७९४.६९
२००१-०२	८४.७२	३६८.८३	४५३.५५	४३.५७	२०८.१२	२५१.६९	२६४.५४	७३२.०१	९९६.५५
२००२-०३	८३.१७	३६०.६८	४४३.८५	४२.०२	३३५.५०	३७७.५२	३०३.७९	७५१.९९	१,०५५.७८
२००३-०४	९३.०३	३६०.२६	४५३.२९	४२.८९	३३५.२०	३७८.०९	३७६.६३	३५३.०६	७२९.६९
२००४-०५	७८.६९	४१८.४४	४९७.१३	४५.७८	४०२.५७	४४८.३५	४१५.५९	३७८.५९	७९४.१८
२००५-०६	६८.२५	३५०.२८	४१८.५३	६४.०३	३४९.४५	४१३.४८	४१०.१८	२८२.०९	६९२.२७
२००६-०७	९०.७०	४०८.७५	४९९.४५	७४.७२	४२०.२६	४९४.९८	४२७.०१	२४५.८२	६७२.८२
२००७-०८	११०.३५	५६३.८९	६७४.२४	७०.४७	५५६.५४	६२७.०१	४७३.७०	२७५.२०	७४८.९०
२००८-०९	११२.९५	६९५.३७	८०८.३२	७१.०५	६०२.११	६७३.१६	५३१.१०	४६६.३८	१,००४.६१
२००९-१०	९५.००	७१५.११	८१०.११	६९.९४	७३२.६९	८०२.६३	५६१.७७	४६६.३८	१,०२८.१५
२०१०-११	९६.२४	६७०.४६	७६६.७०	७९.०३	६६६.८७	७४५.९०	७४५.९०	४६८.६२	१,०४७.९०
२०११-१२	१०९.७३	५४१.०६	६५०.७९	७९.१३	५४१.१३	६२०.२६	६०८.८७	४६१.७४	१,०७०.६१
२०१२-१३	८२.९८	६७०.१२	७५३.१०	६३.१०	४४३.०५	५०६.१५	६१८.७८	६५६.५२	१,२७५.३०
२०१३-१४	७०.३७	५३६.६७	६०७.०४	५७.५७	४५७.२०	५१४.७७	६३१.४९	७२८.२४	१,३५९.७३
२०१४-१५	७८.१५	५९३.५९	६७१.७४	६१.९७	५७४.५३	६३६.५०	६४८.२९	६९५.८०	१,३४४.०९
२०१५-१६	८०.०४	६६०.१३	७४०.१६	४९.१६	५२३.४२	५७२.५९	६७९.०२	८३५.१३	१,५१४.१५
२०१६-१७	७३.०५	६९०.४७	७६३.५२	५९.४६	५१३.४३	५७२.८९	६९३.९९	१,०१०.२९	१,७०४.२८
२०१७-१८	९३.७२	७३५.०६	८२८.७८	७४.३०	६१३.८४	६८८.१४	७१४.००	१,१३५.१९	१,८४९.१९
२०१८-१९	१०५.७९	१,०३०.९५	१,१३६.७४	७८.२७	९६५.८७	१,०४४.१४	७४९.०७	१,१९८.५२	१,९४७.५९*

आधार – जलसंपदा विभागाच्या अधिपत्याखालील मुख्य लेखा परिक्षक, जल व सिंचन, औरंगाबाद

* अस्थायी

परिशिष्ट ७.७

राज्यातील पशुधन आणि कुक्कुटादी पक्षी

('०००)

पशुधन गणना वर्ष	गाई-बैल	म्हशी -रेडे	मेंढ्या व शेळ्या	इतर पशुधन +	एकूण पशुधन	दर शंभर हेक्टर चराई व कुरण क्षेत्रामागे शेळ्या, मेंढ्या (संख्या)	दर शंभर हेक्टर निव्वळ पिकांखालील क्षेत्रामागे पशुधन (संख्या)	दर लाख लोकसंख्ये मागे पशुधन	एकूण कुक्कुटादी पक्षी $
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१९६१	१५,३२८	३,०८७	७,२७३	३६०	२६,०४८	५१२	१४४	६६	१०,५७८
१९६६	१४,७२९	३,०४२	७,३२६	३५२	२५,४४९	५२२	१४०	५७	९,९०२
१९७२	१४,७०५	३,३०१	८,०३८	३१७	२६,३६१	४९१	१६४	५२	१२,२१७
१९७८	१५,२१८	३,८९९	१०,१९९	३२६	२९,६४२	६५०	१६२	५१	१८,७५१
१९८२	१६,१६२	३,९७२	१०,३७६	४०९	३०,९१९	६७३	१७५	४८	१९,८४५
१९८७	१६,९८३	४,७५५	१२,०६८	४४९	३४,२५५	९५०	१८९	४८	२४,८३०
१९९२	१७,४४१	५,४४७	१३,०१६	४८९	३६,३९३	९४०	२०२	४६	३२,१८७
१९९७	१८,०७१	६,०७३	१४,८०२	६९२	३९,६३८	१,१०४	२२३	५०	३५,३९२
२००३	१६,७३८	६,०८४	१३,६२४	६१२	३७,०५८	१,०१६	२१३	३६	३४,५९६
२००७	१६,१८४	६,०७३	१३,३०१	३९७	३५,९५५	१,०६४	२०६	३७	६४,७५६@
२०१२	१५,४८४	५,५९५	११,०१६	३९४	३२,४८९	८८५	१८७	२९	७७,७९५@
२०१९	१३,९९३	५,६०४	१३,२८५	१९८	३३,०८०	उ ना	उ ना	उ ना	७४,२९८

आधार - पशुधन गणना — उ ना उपलब्ध नाही.

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही.

+ इतर पशुधन यामध्ये डुकरे, घोडे व शिंगरे, खेचरे, उंट व गाढवे यांचा समावेश.

$ एकूण कुक्कुटादी पक्ष्यांमध्ये टर्की, क्वेल व इतर कुक्कुटादी पक्षी.

@ एकूण कुक्कुटादी पक्ष्यांमध्ये पोल्ट्रीफार्म मधील पक्षी समाविष्ट आहे.

८
उद्योग आणि सहकार

८. उद्योग आणि सहकार

उद्योग

८.१ उद्योग क्षेत्र आर्थिक विकासामध्ये महत्त्वाची भूमिका निभावते. हे अर्थव्यवस्थेच्या इतर क्षेत्रांतील प्रगतीस उत्तेजन देते, रोजगाराच्या संधी निर्माण करते तसेच, देशांतर्गत बाजारपेठांच्या विकासास सहाय्य करते. सुविकसित पायाभूत सुविधा, मुबलक नैसर्गिक संसाधने, सर्व प्रकारच्या पद्धतीने चांगला संपर्क, कुशल मनुष्यबळ आणि दर्जेदार शिक्षण याद्वारे सुसज्ज असलेले हे राज्य नेहमीच देशाचे औद्योगिक ऊर्जास्थान म्हणुन मानले जाते. व्यावसायिक सुलभीकरण, भौतिक पायाभूत सुविधा उपलब्ध करणे, उदयोन्मुख क्षेत्रांना प्रोत्साहन देणे, धोरणात्मक प्रोत्साहने, इत्यादी प्रभावी उपाययोजना राज्य सातत्याने करीत आहे.

महाराष्ट्र औद्योगिक धोरण २०१९

८.२ राज्याने औद्योगिक धोरण २०१९ जाहीर केले असून ते १ एप्रिल, २०१९ पासून अंमलात आले आहे. गतिशील औद्योगिक वाढ आणि शाश्वत विकास हे या धोरणाचे मुख्य हेतू आहेत. या धोरणातील प्रोत्साहने ही वीज, व्याज आणि राज्य वस्तू व सेवा करांवरील अनुदाने तसेच मुद्रांक शुल्क, वीज शुल्क यावर सूट या स्वरूपात आहेत. उदयोन्मुख क्षेत्रांमध्ये विकास होण्याच्या दृष्टीने, प्राधान्य क्षेत्रे निश्चित केली असून या क्षेत्रांना जमीन वाटप व प्रोत्साहने यात प्राधान्य देण्यात येत आहे. एकूण १४ प्राधान्य क्षेत्रे निश्चित करण्यात आली असून त्यापैकी काही पुढीलप्रमाणे आहेतः

- विद्युत वाहने (उत्पादन, पायाभूत सुविधा व दुरूस्ती)
- उद्योग ४.० (कृत्रिम बुद्धिमत्ता, त्रिमिती छपाई, महाजाल व यंत्रमानव विज्ञान, अतिसूक्ष्म तंत्रज्ञान)
- एकात्मिक माहिती केंद्र संकुले
- वस्त्रोद्योग यंत्रसामग्रीचे उत्पादन
- कृषि व अन्न प्रक्रिया घटक
- माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञानाधारित सेवा
- इलेक्ट्रॉनिक प्रणाली संरचना व उत्पादन आणि अर्ध-संवाहक बनावट

८.२.१ केंद्र / राज्य शासनाने घोषित केलेल्या हिंदू हृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे समृद्धी महामार्ग, दिल्ली-मुंबई औद्योगिक मार्गिका, सागरमाला, भारतमाला, इत्यादी विशेष प्रकल्प मार्गांवर औद्योगिक वसाहती उभारण्यासाठी प्रोत्साहित करणे हा राज्याचा हेतू आहे. त्याशिवाय, आवश्यक पायाभूत सुविधा प्रदान करुन नवीन उद्योजकांना त्यांच्या कल्पनांचे आदान-प्रदान करणारे सुलभ वातावरण निर्माण करुन त्यांना मदत करणे, मार्गदर्शन करणे आणि त्यांना आर्थिक सहाय्य देणे याद्वारे नाविन्यपूर्ण स्टार्ट-अप्सना देखिल राज्य चालना देत आहे. स्थानिक उद्योजकता व रोजगार निर्माण करण्यामध्ये कारणीभूत असलेल्या सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग क्षेत्राला बळकट व प्रोत्साहित करणे हा राज्याचा हेतू आहे.

राज्यातील औद्योगिक गुंतवणुक

८.३ ऑगस्ट, १९९१ ते ऑगस्ट, २०१९ या कालावधीत ₹ १३,०२,५१८ कोटी गुंतवणुकीसह २०,५०१ औद्योगिक प्रकल्प मंजूर करण्यात आले. त्यापैकी ₹ ३,०६,८६२ कोटी (२३.६ टक्के) गुंतवणुकीचे ९,०९९ प्रकल्प (४४.४ टक्के) कार्यान्वित झाले असून सुमारे १३.२३ लाख रोजगार निर्मिती झाली.

८.३.१ माहिती तंत्रज्ञान उद्योगासाठी ५७१ प्रकल्प मंजूर झाले असून यातील गुंतवणूक सर्वाधिक ₹ ३,९८,९१२ कोटी (एकूण गुंतवणुकीच्या ३०.६ टक्के) होती, त्या पाठोपाठ इंधन आणि धातू उद्योगांमध्ये अनुक्रमे ₹ १,४३,३१४ कोटी (११.० टक्के) व ₹ १,०८,९०९ कोटी (८.४ टक्के) गुंतवणूक आहे. एकूण मंजूर गुंतवणुकीपैकी सुमारे ४९.९ टक्के गुंतवणूक या तीन उद्योग गटांमध्ये आहे. उद्योगाच्या प्रकारानुसार राज्यातील मंजूर व कार्यान्वित प्रकल्पांची माहिती तक्ता ८.१ मध्ये दिली आहे तसेच वर्ष-निहाय नोंदणीकृत आणि कार्यान्वित औद्योगिक प्रकल्पांची गुंतवणूक व रोजगाराची माहिती तक्ता ८.२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१ उद्योगाच्या प्रकारानुसार मंजूर व कार्यान्वित प्रकल्प

(ऑगस्ट, १९९१ ते ऑगस्ट, २०१९)

उद्योग गट	मंजूर प्रकल्प		कार्यान्वित प्रकल्प	
	संख्या	गुंतवणूक (₹ कोटी)	संख्या	गुंतवणूक (₹ कोटी)
माहिती व तंत्रज्ञान	५७१	३,९८,९१२	३३७	६१,७०६
इंधन	८४९	१,४३,३१४	२१४	२८,५०१
धातू	१,९५८	१,०८,९०९	९६१	३८,३२५
रसायने व खते	२,९३९	७१,५५७	१,४३४	२६,४२३
वस्त्रोद्योग	२,०९६	६०,२११	९७८	१९,१०८
विद्युत व इलेक्ट्रॉनिक्स	१,२७२	४६,९६४	७२०	१०,६६४
साखर	१,६०४	४१,६७०	२६३	९,३१९
परिवहन	४३७	३३,४०१	२९६	२५,२३६
प्रक्रिया केलेले अन्न	१,१४१	३१,९११	४८५	९,०३२
फोटोग्राफीक फिल्म व कागद	१,०१०	३०,३०६	५८१	१४,३६६
सिमेंट जिप्सम	३८७	३०,२२८	१५५	६,८७६
औद्योगिक यंत्रसामग्री	८७२	२६,४०४	५२०	९,७४३
औषधी निर्माण	८९८	१९,५१६	५१६	६,९८०
कागद व कागद उत्पादने	५७२	१८,२२६	२८७	८,१४५
अभियांत्रिकी	३७९	१८,०४६	२२३	६,२४५
यांत्रिक साधने/सिरॅमिक/संकीर्ण उद्योग	५४६	१७,७८९	३३८	७,४४९
वनस्पती तेल व वनस्पती	३११	१६,९६४	२१४	२,७९६
इतर	२,५७९	१,८८,१९०	५७७	१५,९४८
एकूण	**२०,५०१**	**१३,०२,५१८**	**९,०९९**	**३,०६,८६२**

आधार: उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ८.२ नोंदणीकृत आणि कार्यान्वित औद्योगिक प्रकल्प

वर्ष	नोंदणीकृत प्रकल्प		कार्यान्वित प्रकल्प		
	संख्या	गुंतवणुक (₹ कोटी)	संख्या	गुंतवणुक (₹ कोटी)	अपेक्षित रोजगार
२०१७	३५४	४८,५८१	१५८	१७,५६६	६३,५७३
२०१८	४२६	८६,१६३	३७	१,९७६	१८,३५३
२०१९+	२४९	२६,५४०	१	३७	६०

आधार: उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन + ऑगस्टपर्यंत

८.३.२ मंजूर झालेल्या एकूण औद्योगिक प्रकल्प आणि त्यातील गुंतवणुकीमध्ये राज्याचा हिस्सा अनुक्रमे १७.९ टक्के आणि १०.३ टक्के आहे. निवडक राज्यांतील मंजूर औद्योगिक प्रस्तावांची माहिती तक्ता ८.३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.३ निवडक राज्यांतील मंजूर औद्योगिक प्रकल्प@

(ऑगस्ट, १९९१ ते ऑगस्ट, २०१९)

तपशील	महाराष्ट्र	गुजरात	तामिळनाडू	आंध्र प्रदेश$	उत्तर प्रदेश	कर्नाटक	अखिल भारत
प्रकल्प (संख्या)	२०,५०१ (१७.९)	१४,५४८ (१२.७)	९,७८३ (८.६)	९,२३० (८.१)	८,५८३ (७.५)	५,८६० (५.१)	१,१४,२८६ (१००.०)
गुंतवणूक (₹ कोटी)	१३,०२,५१८ (१०.३)	१७,५९,३३२ (१४.०)	५,६०,४९४ (४.४)	१०,६०,५६९ (८.४)	३,९१,३५७ (३.१)	१३,१८,२०७ (१०.५)	१,२६,०९,६९७ (१००.०)

@ आवेदन पत्र/इरादा पत्र/१०० टक्के निर्यातभिमुख प्रस्तावांसह $ तेलंगणासह

टीप : कंसातील आकडे अखिल भारताशी टक्केवारी दर्शवितात

आधार: उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

विशाल प्रकल्पांमधील गुंतवणूक

८.४ राज्यात सन २००५ पासून विशाल प्रकल्पांबाबतचे धोरण राबविण्यात येत आहे. राज्यामध्ये डिसेंबर, २०१९ पर्यंत ₹ ४,७९,९५० कोटी गुंतवणुकीच्या व ५.२३ लाख प्रस्तावित रोजगार निर्मितीच्या ६४३ विशाल प्रकल्पांना मान्यता देण्यात आली. यापैकी ₹ ८९,३४२ कोटी प्रत्यक्ष गुंतवणूक व सुमारे १.३७ लाख प्रस्तावित रोजगार निर्मितीच्या २०६ प्रकल्पांना पात्रता प्रमाणपत्र देण्यात आले आहे.

सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांमधील गुंतवणूक

८.५ सन २०१५ पासून सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग मंत्रालय, केंद्र शासन यांच्या मार्फत सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांना ऑनलाईन प्रक्रियेने बारा अंकी एकमेव ओळख असणारा उद्योग आधार क्रमांक उपलब्ध करून देण्यात येत आहे. लघु व मध्यम उपक्रमांसाठी नोंदणीची ही सुलभ प्रक्रिया असून नोंदणी झाल्यावर हे उपक्रम कमी दराने व्याज, सुलभ कर्ज, हमी न देता कर्ज, अनुदाने, इत्यादींसारखे शासनाचे सर्व लाभ व योजना मिळविण्यास पात्र होतात. सन २०१५ पासून डिसेंबर, २०१९ पर्यंत, राज्यात एकूण १४.९० लाख सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांनी उद्योग आधारासाठी नोंदणी केली असून त्यापैकी १३.१० लाख सुक्ष्म, १.७३ लाख लघु व ०.०७ लाख मध्यम उपक्रम होते. या सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांची राज्यात एकूण ₹ २,१३,४०० कोटी गुंतवणूक असून त्याद्वारे ७८.९२ लाख रोजगार निर्माण झाला. उद्योग आधार असलेल्या सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांची विभागनिहाय माहिती तक्ता ८.४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.४ विभागनिहाय उद्योग आधार असलेले सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम

(ऑक्टोबर,२०१५ ते डिसेंबर,२०१९)

विभाग	उद्योग आधार सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम		रोजगार		गुंतवणूक	
	संख्या	हिस्सा (टक्के)	संख्या (लाख)	हिस्सा (टक्के)	रक्कम (₹ कोटी)	हिस्सा (टक्के)
मुंबई #	३,०५,१९५	२०.५	१८.७३	२३.७	३७,६४१	१७.६
कोकण (मुंबई वगळून)	३,२२,९३३	२१.७	१७.५३	२२.२	४३,६५३	२०.५
नाशिक	१,३१,३७१	८.८	६.५२	८.२	२३,२५५	१०.९
पुणे	३,३६,३१७	२२.६	२०.४१	२५.९	६२,५७५	२९.३
औरंगाबाद	१,५२,९५५	१०.२	७.५६	९.६	२२,६०४	१०.६
अमरावती	५९,३४६	४.०	२.२८	२.९	६,९७१	३.३
नागपूर	१,८२,०८५	१२.२	५.८९	७.५	१६,७०१	७.८
एकूण	**१४,९०,२०२**	**१००.०**	**७८.९२**	**१००.०**	**२,१३,४००**	**१००.०**

आधार : उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन # शहर व उपनगर यांसह

थेट विदेशी गुंतवणूक

८.६ थेट विदेशी गुंतवणुकीने औद्योगिक घटकांमध्ये नाविन्यपूर्ण तंत्रज्ञान आणले असून घटकांमधील स्पर्धात्मकता वाढविली आहे. तसेच, राज्यातील स्थानिक बाजारपेठांमधून सुद्धा गुंतवणूक वाढली आहे. थेट विदेशी गुंतवणुकीसाठी राज्याने सर्वाधिक पसंती स्थान कायम राखले असून, देशात झालेल्या एकूण थेट विदेशी गुंतवणुकीत राज्याचा हिस्सा सुमारे २९ टक्के आहे. एप्रिल, २००० ते सप्टेंबर, २०१९ पर्यंत राज्यातील थेट विदेशी गुंतवणूक ₹ ७,३९,३०६ कोटी होती. निवडक राज्यांसाठी थेट विदेशी गुंतवणूक तक्ता ८.५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.५ निवडक राज्यांसाठी थेट विदेशी गुंतवणूक

(₹ कोटी)

राज्य	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०+	संचित गुंतवणूक (एप्रिल, २००० - सप्टेंबर, २०१९)
आंध्र प्रदेश$	८,०३७	२३,८८२	३,५८२	१,०९,८२४ (४.३)
गुजरात	१३,४५७	१२,६१८	२४,०१२	१,४१,१६१ (५.५)
कर्नाटक	५५,३३४	४६,९६३	३२,४३१	२,५७,९४१ (१०.१)
महाराष्ट्र#	**८६,२४४**	**८०,०१३**	**२५,३१६**	**७,३९,३०६ (२८.९)**
तामीळनाडू	२२,३५४	१८,१६४	९,३९४	१,८३,२९० (७.२)
अखिल भारत	**२,८८,८८९**	**३,०९,८६७**	**१,८२,०००**	**२५,६०,८८५**

$ तेलंगणासह # दादरा व नगर हवेली आणि दमण व दिव सह + सप्टेंबरपर्यंत

टीप : कंसातील आकडे अखिल भारताशी टक्केवारी दर्शवितात

आधार : उद्योग संवर्धन आणि आंतरिक व्यापार विभाग, भारत सरकार

महाराष्ट्रातून निर्यात

८.७ लांब किनारपट्टीसह सक्षम दळणवळणासाठी राज्यात रेल्वे, रस्ता, बंदरे आणि विमानतळ अशा प्रभावी पायाभूत सुविधा आहेत. या सेवांमुळे राज्याची निर्यात कार्यक्षमता सक्षम आहे. आयात-निर्यातीसाठी मुंबई हे भारताचे सर्वात मोठे व अति महत्वाचे बंदर आहे. कच्चा माल तसेच तयार वस्तूंची वाहतूक कमी वेळ, पैसा आणि संसाधनात होत असल्याने राज्यास फायदा होतो. एकूण अखिल भारतीय निर्यातीत राज्याचा सुमारे २४ टक्के हिस्सा आहे. राज्यातून होणाऱ्या निर्यातीमध्ये रत्ने व आभूषणे, पेट्रोकेमिकल्स, तयार कपडे, सुती धागे, धातू व धातू उत्पादने, शेतमालावर आधारित उत्पादने, अभियांत्रिकी उपकरणे, औषधी द्रव्ये व औषधी आणि प्लास्टिक व प्लास्टिकच्या वस्तू या उत्पादनांचा समावेश आहे. महाराष्ट्र आणि देशातून झालेली निर्यात तक्ता ८.६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.६ महाराष्ट्र आणि देशातून झालेली निर्यात

(₹ कोटी)

वर्ष	महाराष्ट्र	अखिल भारत
२०१७-१८	४,४९,५०८	१९,५५,५४१
२०१८-१९	५,०८,९७५	२३,०७,७२६
२०१९-२०+	३,५१,०९६	१४,८८,१२१

आधार : उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन + नोव्हेंबरपर्यंत

विशेष आर्थिक क्षेत्रे

८.८ थेट विदेशी गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी, निर्यातीस प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि रोजगार निर्मितीसाठी राज्याने सन २००१ मध्ये विशेष आर्थिक क्षेत्र धोरण घोषित केले आहे. ऑक्टोबर, २०१९ पर्यंत एकूण २५१ विशेष आर्थिक क्षेत्रांचे प्रस्ताव प्राप्त झाले असून त्यापैकी ४,२३१ हेक्टर क्षेत्रावर ₹ ३६,३५२ कोटी गुंतवणूक असलेली सुमारे ५.९४ लाख रोजगाराची ३० विशेष आर्थिक क्षेत्रे कार्यान्वित झाली. कार्यान्वित विशेष आर्थिक क्षेत्रांची क्षेत्र, रोजगार व गुंतवणूक बाबत माहिती तक्ता ८.७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.७ कार्यान्वित विशेष आर्थिक क्षेत्रांची क्षेत्र, रोजगार व गुंतवणूक

(ऑक्टोबर , २०१९ पर्यंत)

विभाग	संख्या	क्षेत्र (हेक्टर)	रोजगार (लाख)	गुंतवणूक (₹ कोटी)
कोकण	९	४२१	२.५०	९,१७३
पुणे	१५	७२९	२.०२	१३,६१२
नाशिक	१	१,००७	१.२५	१,३८०
औरंगाबाद	३	३७५	०.१६	४,४८७
अमरावती	०	०	०	०
नागपूर	२	१,६९९	०.०१	७,७००
महाराष्ट्र	**३०**	**४,२३१**	**५.९४**	**३६,३५२**

आधार : उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

माहिती तंत्रज्ञान संकुले

८.९ राज्यात माहिती तंत्रज्ञान उद्योगांच्या संतुलित वाढीस चालना देण्यासाठी शासनाने माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञानाधारित सेवा धोरण लागू केले आहे. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ, सिडको व सॉफ्टवेअर टेक्नॉलॉजी पार्क ऑफ इंडिया यांनी विकसित केलेली ३७ सार्वजनिक माहिती तंत्रज्ञान संकुले सुमारे ₹ १८,००० कोटी गुंतवणूक व सुमारे २.६८ लाख रोजगारासह राज्यात कार्यान्वित आहेत.

८.९.१ माहिती तंत्रज्ञान उद्योगासाठी जागतिक दर्जाच्या पायाभूत सुविधा निर्माण व्हाव्यात यासाठी खाजगी क्षेत्रास सहभागी करून घेण्यात आले आहे. या अंतर्गत ५३० खाजगी माहिती तंत्रज्ञान संकुले मंजूर करण्यात आली असून, त्यापैकी ₹ १९,९२७ कोटी गुंतवणूकीची व सुमारे ५.३० लाख रोजगार निर्माण करणारी १९० माहिती तंत्रज्ञान संकुले कार्यान्वित आहेत. उर्वरित ३४० माहिती तंत्रज्ञान संकुलांमध्ये ₹ ७०,९९४ कोटी प्रस्तावित गुंतवणूकीसह सुमारे १२.९५ लाख रोजगार संधी निर्माण होणे अपेक्षित आहे. खाजगी माहिती तंत्रज्ञान संकुले पुणे (१८६), मुंबई शहर व मुंबई उपनगर (१७२), ठाणे (१५८), नागपूर (५), नाशिक (५), औरंगाबाद (३) आणि वर्धा (१) या जिल्ह्यांमध्ये आहेत.

जैव-तंत्रज्ञान संकुले

८.१० राज्याच्या जैव-तंत्रज्ञान धोरणानुसार राज्यात जैव-तंत्रज्ञान घटक स्थापित करणाऱ्या कंपन्यांना विविध आर्थिक प्रोत्साहने व कर सवलती दिल्या जातात. राज्यात महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ परिसरात जालना आणि हिंजवडी (पुणे) येथे सार्वजनिक क्षेत्रातील दोन जैव-तंत्रज्ञान संकुले विकसित करण्यात आली आहेत. सुमारे ₹ ३०५ कोटी अपेक्षित गुंतवणुकीची सहा खाजगी तत्वावरील जैव-तंत्रज्ञान संकुले राज्यात प्रस्तावित आहेत. राज्यात सुमारे ₹ ४,९६८ कोटी गुंतवणूक व सुमारे १.७७ लाख रोजगार निर्मिती होणे अपेक्षित असलेली सार्वजनिक क्षेत्रातील पंधरा जैव-तंत्रज्ञान विशेष आर्थिक क्षेत्रे प्रस्तावित करण्यात आली आहेत.

८.१०.१ ऑक्टोबर, २०१९ पर्यंत सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांतर्गत ₹ २६१ कोटी गुंतवणूकीच्या ५० घटकांची नोंदणी झाली असून, त्याद्वारे ०.८७ लाख रोजगार निर्माण होणे अपेक्षित आहे. मोठ्या उद्योगांतर्गत ₹ १,१२० कोटी गुंतवणूकीची व ०.७१ लाख रोजगार निर्माण होणे अपेक्षित असलेली १६ घटकांची नोंदणी झाली आहे.

दिल्ली-मुंबई औद्योगिक मार्गिका

८.११ देशाची राजधानी दिल्ली व आर्थिक केंद्र मुंबई दरम्यानचा दिल्ली-मुंबई औद्योगिक मार्गिका या नियोजित औद्योगिक विकास प्रकल्पाचा उद्देश पायाभूत क्षेत्रात अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाची सांगड घालून नवीन औद्योगिक शहरे 'स्मार्ट शहरे' म्हणून विकसित करणे हा आहे. या मार्गिकेत राज्यातील शेंद्रा-बिडकीन आणि दिघी बंदर या दोन औद्योगिक क्षेत्रांचा समावेश आहे. शेंद्रा-बिडकीन औद्योगिक क्षेत्राला विशाल औद्योगिक समुह (क्लस्टर) आणि दिघी बंदर औद्योगिक क्षेत्रास मुंबई बंदराला पुरक बंदर तसेच व्यापार व औद्योगिक केंद्र बनविणे अशी संकल्पना आहे. या मार्गिकेचे यथार्थदर्शी नियोजन पूर्ण झाले असून टप्पा-१ मधील भाग म्हणून निश्चित झालेल्या शहरांसाठी मुख्य आराखडा व प्राथमिक अभियांत्रिकी कामे हाती घेण्यात आली आहेत. या मार्गिकेचा एक भाग म्हणून कामावर चालत जाणे (वॉक-टू-वर्क) या संकल्पनेवर आधारित सुनियोजित आणि हरित स्मार्ट औद्योगिक शहर म्हणून राज्यातील १०,००० एकर क्षेत्रात वसलेल्या औरंगाबाद औद्योगिक शहराचा (ऑरिक) विकास केला जात आहे. यामध्ये अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा तसेच स्वच्छ, पुनर्वापरासाठी व वापरास योग्य नसलेल्या वस्तूंपासून नवीन वस्तू निर्माण करण्याच्या पद्धतींचा अवलंब करण्यात आलेल्या पायाभूत सुविधा आहेत. ऑरिकमध्ये सुमारे ५३ भूखंड गुंतवणूकदारांना वाटप करण्यात आली आहेत. ऑरिकमध्ये ₹ ५,००० कोटी पेक्षा जास्त गुंतवणूक झाली असून सुमारे २,५०० रोजगार निर्मिती झाली आहे.

औद्योगिक समूह विकास कार्यक्रम

८.१२ सूक्ष्म व लघु उद्योग घटकांच्या सर्वांगिण विकासाकरिता केंद्र शासनाने औद्योगिक समूह विकास कार्यक्रम घोषित केला आहे. या क्षेत्रास कार्यक्षमता व परिणामकारकतेद्वारे समूह व्यूहरचना सहाय्यक ठरते. राज्य शासनाने याच धर्तीवर महाराष्ट्र राज्य औद्योगिक समूह विकास कार्यक्रम घोषित केला आहे. या कार्यक्रमांतर्गत तंत्रज्ञान, कौशल्य व दर्जात सुधार, क्षमता वर्धन, पणन सुविधा, भांडवल उपलब्धता, पायाभूत सुविधा निर्मिती/अद्ययावतीकरण करणे, सामाईक सुविधा केंद्रांची उभारणी, इत्यादी बाबी हाताळण्यात येत आहेत.

८.१२.१ **सूक्ष्म, लघु उपक्रम - समूह विकास कार्यक्रम :** केंद्र शासनाने ३० औद्योगिक समूह प्रकल्पांना मान्यता दिली असून, एकूण ₹ १६९.८५ कोटी अनुदान वितरित केले आहे. यापैकी १७ प्रकल्प कार्यान्वित झाले असून, त्यामधील उच्च-स्तरीय तंत्रज्ञानावर आधारित सामाईक सुविधा केंद्रांच्या सुविधा या समूहामधील घटकांना उपलब्ध आहेत.

८.१२.२ **महाराष्ट्र राज्य औद्योगिक समूह विकास योजना :** या योजनेंतर्गत राज्यातील १७१ समूह प्रकल्पांना शासनामार्फत मंजुरी देण्यात आली आहे. त्यापैकी ७३ समूह प्रकल्पांना सामाईक सुविधा केंद्र उभारणीसाठी मंजुरी देण्यात आली असून, एकूण ₹ १०४.८९ कोटी निधी वितरीत केला आहे.

व्यवसाय सुधारणा कृती योजना

८.१३ व्यावसायिक सुलभतेसाठी उद्योग संवर्धन आणि आंतरिक व्यापार विभाग, भारत सरकार यांनी प्रसिद्ध केलेल्या व्यवसाय सुधारणा कृती योजने अंतर्गत निश्चित करण्यात आलेल्या सुधारणांची राज्याने सातत्याने अंमलबजावणी केली आहे. व्यवसाय सुधारणा कृती योजना २०१९ अंतर्गत निश्चित करण्यात आलेल्या सुधारणांपैकी जवळपास सर्व सुधारणा राज्याने अंमलात आणल्या आहेत.

महाराष्ट्र उद्योग, व्यापार व गुंतवणूक सहाय्य कक्ष (मैत्री)

८.१४ राज्यात गुंतवणूक व रोजगार वाढीसाठी शासनाने इंटरनेटला जोडलेले एक स्टॉप शॉप मैत्री स्थापन केले आहे. सध्याचा व संभाव्य गुंतवणूकदारांना गुंतवणूक प्रक्रियेबाबत सर्वसमावेशक माहिती उपलब्ध होण्यासाठी हा कक्ष शासन ते उद्योग (G2B) सेवा उपलब्ध करीत आहे. मैत्रीमार्फत १२ विभागांकडून देण्यात येणाऱ्या एकूण ४८ सेवा समाकलित केल्या आहेत. मैत्रीमार्फत ऑक्टोबर, २०१९ पर्यंत १,५०० अडचणी हाताळण्यात आल्या असून, १,४०० पेक्षा अधिक अडचणींचे निराकरण करण्यात आले.

सहकारी औद्योगिक वसाहती

८.१५ शहरी भागांमध्ये एकवटलेले उद्योग ग्रामीण भागांमध्ये विकेंद्रीत करण्याच्या उद्देशाने महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ क्षेत्राबाहेर सहकारी तत्वावर औद्योगिक वसाहती विकसित करण्यास राज्याने प्रोत्साहन दिले. दि.३० सप्टेंबर, २०१९ अखेर एकूण १४२ सहकारी औद्योगिक वसाहती नोंदणीकृत असून त्यापैकी १०७ कार्यरत सहकारी वसाहतींमधील ८,०३७ कार्यन्वित घटकांमध्ये सुमारे १.७९ लाख रोजगार निर्मिती झाली आहे.

सामूहिक प्रोत्साहन योजना

८.१६ औद्योगिकदृष्ट्या कमी विकसित भागात नवीन किंवा विस्तारीत उद्योग घटक स्थापन व्हावेत यासाठी राज्य शासन सामूहिक प्रोत्साहन योजना राबवित आहे. सन १९६४ मध्ये योजना सुरू झाल्यापासून सदर योजनेमध्ये वेळोवेळी सुधारणा करण्यात आली आहे. 'सामूहिक प्रोत्साहन योजना-२०१९' अंतर्गत पात्र असलेले खाजगी क्षेत्रातील, राज्य सार्वजनिक/संयुक्त क्षेत्रातील आणि सहकारी क्षेत्रातील उद्योग घटक यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी विचारात घेतले आहेत. सन २०१९-२० जानेवारीपर्यंत, या योजनेंतर्गत पात्र असलेल्या सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम, मोठे उद्योग आणि विशाल प्रकल्पांना ₹ ३,३९० कोटी प्रोत्साहन रक्कम वितरित करण्यात आली. या योजनेंतर्गत वितरण केलेले औद्योगिक प्रोत्साहन अनुदान तक्ता ८.८ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ८.८ सामूहिक प्रोत्साहन योजनेअंतर्गत वितरण

(₹ कोटी)

तपशील	वितरण		
	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०+
औद्योगिक प्रोत्साहन अनुदान			
विशाल प्रकल्प	१,६९४	२,३०४	२,७६७
मोठे उद्योग	५९	७६	१४७
सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम	१८०	३४६	२५७
इतर प्रोत्साहने			
मोठे उद्योग	६७	१००	६०
सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम	१२०	२०९	१५९
एकूण	**२,१२०**	**३,०३५**	**३,३९०**

आधार : उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन + जानेवारीपर्यंत

महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ

८.१७ राज्य शासनाची प्रमुख औद्योगिक पायाभूत विकास संस्था म्हणून महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाची १९६२ मध्ये स्थापना झाली. नियोजित व सुयोग्यरित्या औद्योगिक विकास होण्यासाठी औद्योगिक क्षेत्र निर्माण करणे तसेच औद्योगिक क्षेत्रांच्या विकासासाठी विशेष नियोजन प्राधिकरण म्हणून कार्य करणे हे मुख्य उद्दिष्ट आहे. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ हे देशातील सर्व औद्योगिक विकास महामंडळांमध्ये सर्वाधिक औद्योगिक जमिनींची मालकी असलेल्यांपैकी एक आहे. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाने औद्योगिक क्षेत्रे, विशेष आर्थिक क्षेत्रे, सिल्वर झोन आणि माहिती तंत्रज्ञान, जैव-तंत्रज्ञान, वाईन (द्राक्ष प्रक्रिया) व रत्ने ही विशेष संकुले विकसित केली आहेत. डिसेंबर, २०१९ पर्यंत महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाने २८९ औद्योगिक क्षेत्रे निर्माण केली असून, त्यापैकी १४३ मोठे औद्योगिक क्षेत्रे, ९५ लघु औद्योगिक क्षेत्रे व ५१ विकास केंद्रे आहेत.

८.१७.१ दि. ३१ डिसेंबर, २०१९ पर्यंत ₹ १,९४,०११ कोटी गुंतवणूक व १५.०८ लाख रोजगार क्षमता असलेले ५०,७८८ उद्योग घटक आहेत. एकूण ९६,६३७ विकसित भूखंडांपैकी सुमारे ७२ टक्के भूखंडांचे वाटप उद्योजकांना करण्यात आले. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ क्षेत्रातील औद्योगिक घटकांची माहिती तक्ता ८.९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.९ महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ क्षेत्रातील औद्योगिक घटक

(३१ डिसेंबर, २०१९ रोजी)

विभाग	घटक (संख्या)	गुंतवणूक (₹ कोटी)	रोजगार (लाख)	विकसित भूखंड (संख्या)
मुंबई	१,०१२	२०,६८५	१.३९	९,१३१
कोकण (मुंबई वगळून)	१३,७४५	५१,१२९	४.४६	१३,१८४
नाशिक	८,५८९	८,१३१	१.०३	९,१५२
पुणे	१३,४०२	७६,५२२	५.९१	२६,९७१
औरंगाबाद	७,७६३	११,८३८	०.८२	१९,८०१
अमरावती	२,५२४	७,७७२	०.३८	८,८९३
नागपूर	३,७५३	१७,९३४	१.०९	९,५०५
एकूण	**५०,७८८**	**१,९४,०११**	**१५.०८**	**९६,६३७**

आधार : महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ, महाराष्ट्र शासन

महाराष्ट्र लघुउद्योग विकास महामंडळ

८.१८ महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळ लघु उद्योगांचा विकास करण्यासाठी उद्योजकांना सहाय्य करते आणि सल्लामसलत, समुपदेशन, पणन, प्रशिक्षण, आयात-निर्यात, उद्योजकता विकास कार्यक्रम यांसाठी पूरक सेवा पुरवते. महाराष्ट्र लघुउद्योग विकास महामंडळाची उलाढाल तक्ता ८.१० मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१० महाराष्ट्र लघुउद्योग विकास महामंडळाची उलाढाल

(₹ कोटी)

बाब	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०+
कच्च्या मालाचे वितरण	०.४८	०.८९	०.२५
पणन सहाय्य	८.४७	१७.१२	९.००
इतर	४.५९	२.१६	०.६०
एकूण	१३.५४	२०.१७	९.८५

आधार : महाराष्ट्र लघुउद्योग विकास महामंडळ + डिसेंबरपर्यंत

महाराष्ट्र राज्य खादी आणि ग्रामोद्योग मंडळ

८.१९ राज्यामध्ये खादी व ग्रामोद्योग उपक्रमांचे संघटन, विकास व विस्तारासाठी महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळाची स्थापना करण्यात आली. या मंडळामार्फत पंतप्रधान रोजगार निर्मिती कार्यक्रम, कारागीर रोजगार हमी योजना, विशेष घटक योजना अशा विविध योजनांची अंमलबजावणी करण्यात येते ज्यामध्ये कारागिरांना विविध ग्रामोद्योग सुरू करण्यासाठी आर्थिक सहाय्य दिले जाते. मधमाशा पालकांना रोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी एकात्मिक मधमाशी पालन, मधमाशी पैदास आणि मध उत्पादन योजना यांची देखिल अंमलबजावणी करण्यात येते.

८.१९.१ राज्यातील खादी व ग्रामोद्योग घटकांना सन २०१८-१९ मध्ये ₹ ४७.४५ कोटी अनुदानाच्या स्वरुपात वितरित करण्यात आले आणि सन २०१९-२० मध्ये जानेवारी पर्यंत ₹ २०.०२ कोटी वितरित करण्यात आले. खादी व ग्रामोद्योग घटकांची प्रगती तक्ता ८.११ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.११ खादी व ग्रामोद्योग घटकांची प्रगती

वर्ष	सहाय्यित घटक (लाख)	उत्पादन मूल्य (₹ कोटी)	रोजगार (लाख)
२०१७-१८	१.७१	९,८८४	२.४
२०१८-१९	१.६७	३,६६०	२.५
२०१९-२०+	१.८०	१,७६०	२.३

आधार : महाराष्ट्र राज्य खादी आणि ग्रामोद्योग मंडळ + ऑक्टोबरपर्यंत

८.१९.२ कारागीर रोजगार हमी योजनेंतर्गत सन २०१७-१८ व सन २०१८-१९ मध्ये प्रत्येकी १.१४ लाख कारागीरांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्यात आल्या.

महाराष्ट्र राज्य नाविन्यता संस्था

८.२० 'महाराष्ट्र राज्य स्टार्ट-अप धोरण, २०१८' ची अंमलबजावणी करण्यासाठी राज्य शासनाने महाराष्ट्र राज्य नाविन्यता संस्थेची प्रमुख संस्था म्हणून नेमणूक केली आहे. राज्यातील स्टार्ट-अप्सची संख्या डिसेंबर, २०१८ मधील २,५८७ वरुन सप्टेंबर, २०१९ मध्ये ४,३२४ झाली आहे. महाराष्ट्र राज्य नाविन्यता संस्थेने हाती घेतलेले काही उपक्रम पुढीलप्रमाणे आहेतः

- विविध सरकारी विभागात नाविन्यता आणण्यास मदत करणारा महाराष्ट्र स्टार्ट-अप सप्ताह ही स्टार्ट-अप्ससाठी राज्यातील प्रमुख स्पर्धा आहे. ही स्पर्धा जून, २०१८ आणि जानेवारी, २०१९ दरम्यान आयोजित केली होती ज्यामध्ये २,५०० हून अधिक स्टार्ट-अप्सनी भाग घेतला आणि यातील ४८ स्टार्ट-अप्सना कार्यादेश देण्यात आले. ३६ स्टार्ट-अप्ससाठी लाभार्थी विभाग ओळखले गेले असून १२ स्टार्ट-अप्सनी त्यांचे प्रकल्प पूर्ण केले आहेत.

- राज्यभरात १६ व्यवसाय इनक्यूबेटर मंजूर झाले असून त्यापैकी १२ इनक्यूबेटरने स्टार्ट-अप्सचे इनक्युबेटिंग करण्यास सुरूवात केली आहे.

- स्थानिक समुदाय व संपूर्ण जिल्ह्याला सामोरे जावे लागणाऱ्या अडचणींचे निराकरण करणाऱ्या व्यवसायांच्या नाविन्यपूर्ण कल्पना प्रस्तावित करण्यासाठी अकोला (पथदर्शी जिल्हा) येथे जिल्हा व्यवसाय योजना स्पर्धा आयोजित करून व्यासपीठ उपलब्ध करुन देण्यात आले.

- राज्यातील महिलांमध्ये उद्योजकता आणि नाविन्यपूर्णतेला प्रोत्साहन देण्याच्या उद्देशाने हिरकणी महाराष्ट्राची हा उपक्रम सुरू करण्यात आला आणि या अंतर्गत २० जिल्ह्यांत ५,००० हून अधिक स्वसहायता गट / उद्योजकांना लाभ झाला आहे.

- प्रयोगशाळा, संगणक आज्ञावली, विक्रीबाबतचे तोडगे, इत्यादी सारख्या अनेक सामान्य इनक्यूबेटर सेवा सवलतीच्या दरात प्रदान करणारे महाराष्ट्र आभासी (व्हर्च्युअल) इनक्यूबेटर केंद्र, एक आभासी इनक्यूबेटर, विकसित करण्यात येत आहे.

खनिजे

८.२१ सुमारे ५८ हजार चौ. किमी क्षेत्र (राज्याच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या १९ टक्के) राज्यात उत्पादनक्षम खनिज साठा असणारे क्षेत्र म्हणून ओळखले जाते. विदर्भातील भंडारा, चंद्रपूर, गडचिरोली, नागपूर, गोंदिया व यवतमाळ जिल्ह्यांमध्ये, पश्चिम महाराष्ट्रातील कोल्हापूर जिल्ह्यामध्ये, तसेच कोकणातील रायगड, रत्नागिरी व सिंधुदुर्ग या जिल्ह्यांमध्ये कोळसा, चुनखडी, कच्चे मँगनिज, बॉक्साईट, कच्चे लोखंड, कायनाईट, फ्लोराईट (ग्रेडेड), क्रोमाईट, इत्यादी प्रमुख खनिजांचे साठे आहेत. राज्यात मार्च, २०१९ अखेर ४९,२५४ रोजगार असलेल्या प्रमुख खनिजांच्या २०२ खाणी कार्यरत होत्या. सन २०१८-१९ मध्ये उत्खनन केलेल्या खनिजांचे एकूण मूल्य **₹** ९,४५४ कोटी होते. सन २०१९-२० मध्ये सप्टेंबर पर्यंत उत्खनन केलेल्या खनिजांचे एकूण मूल्य **₹** २,७९८ कोटी होते. सर्व खनिजांमध्ये कोळशाचे उत्पादन सर्वाधिक होते. सन २०१८-१९ मध्ये सुमारे ४९८.१८ लाख मेट्रीक टन कोळश्याचे उत्खनन झाले असून त्याचे मूल्य **₹** ८,१०१ कोटी (उत्खनन केलेल्या खनिजांच्या एकूण मूल्याच्या ८५.७ टक्के) होते. राज्यातील महत्वाच्या खनिजांचे उत्पादन व मूल्य परिशिष्ट ८.१ मध्ये दिले आहे.

वस्त्रोद्योग

८.२२ **धोरण :** राज्यात कापूस व रेशीम यांचे विपुल प्रमाणात तर लोकरीचे चांगल्या प्रमाणात उत्पादन होते. त्या व्यतिरिक्त, अपारंपारिक धाग्याचे चांगले स्रोत असलेल्या बांबू, केळी, घायपात, अंबाडी आणि काथ्या यांचे देखिल मोठ्या प्रमाणात उत्पादन होते. राज्याने पिकविलेल्या सर्व कापसाची १०० टक्के प्रक्रिया करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे. सदर उद्दिष्ट लक्षात ठेऊन तसेच 'फायबर टू फॅशन' ही संकल्पना प्रत्यक्षात अंमलात आणण्याच्या दृष्टिने, जानेवारी २०१२ मध्ये राज्याने वस्त्रोद्योग धोरण २०११-१७ जाहीर केले. या धोरणामुळे या क्षेत्रात सुमारे **₹** २०,००० कोटी रुपयांची गुंतवणूक होऊन सुमारे तीन लाख रोजगार निर्मिती झाली. नवीन वस्त्रोद्योग धोरण २०१८-२३ वस्त्रोद्योगाच्या पुढील पुनरुज्जीवनावर लक्ष केंद्रीत करीत असून या धोरणाचे उद्दिष्ट राज्यातील उत्पादन व प्रक्रिया यांमधील अंतर कमी करून परिणामी एकात्मिक 'उत्पादन ते पणन' मूल्य श्रृंखला तयार करणे हे आहे.

८.२२.१ **वस्त्र निर्मिती गिरण्या :** सन २०१९-२० मध्ये राज्यात ४८.३९ लाख चाती आणि ४३,८६३ रोटर्स स्थापित क्षमता असलेल्या १८८ सूत गिरण्या आणि ३६ संयुक्त वस्त्र निर्मिती गिरण्या होत्या. सन २०१८-१९ मध्ये यामधून अंदाजे ३०६ दशलक्ष किलो सूती धागा तयार करण्यात आला. सन २०१९-२० मध्ये नोव्हेंबर पर्यंत, अंदाजे १९२ दशलक्ष किलो सूती धागा तयार करण्यात आला.

८.२२.२ **तंत्रज्ञान श्रेणीवर्धन निधी योजना :** वस्त्रोद्योगास जागतिक स्तरावर स्पर्धात्मक बनविण्यासाठी आणि त्याचा भांडवली खर्च कमी व्हावा या करीता नवीन व योग्य तंत्रज्ञान प्राप्त होण्यासाठी केंद्र शासनाने १९९९ मध्ये तंत्रज्ञान श्रेणीवाढ निधी योजना सुरू केली. वस्त्र उद्योगातील गुंतवणूक, उत्पादकता, गुणवत्ता, रोजगार, निर्यात आणि आयात वाढविण्यासाठी तसेच वस्त्रोद्योग यंत्रांचे उत्पादन होण्यासाठी अप्रत्यक्षरित्या गुंतवणूक व्हावी यासाठी या योजनेत बदल करण्यात आला आहे. राज्याच्या वस्त्रोद्योग धोरण २०११-१७ अंतर्गत ३,०२६ वस्त्रोद्योग प्रकल्प दीर्घ मुदतीच्या कर्जावरील व्याज अनुदानासाठी तंत्रज्ञान श्रेणीवाढ निधी योजनेत अंतर्भाव केले आहेत. या प्रकल्पांपैकी १,३४२ प्रकल्पांना सन २०१८-१९ मध्ये व्याज व भांडवल अनुदान आणि स्व-वित्त यासाठी ₹ २३७.३१ कोटी देण्यात आले आहेत.

८.२२.३ **वस्त्रोद्योग संकुले :** अनेक लघु व मध्यम उद्योगांच्या व्यवसाय वृद्धिसाठी वस्त्रोद्योग संकुले ही व्यासपीठे आहेत. राज्यात हिंगणघाट (वर्धा), बसमत (हिंगोली), लातूर (लातूर), शिरपूर, धुळे व देगाव (धुळे), भिवंडी (ठाणे), बारामती (पुणे), इस्लामपूर (सांगली) आणि इचलकरंजी (कोल्हापूर) येथे एकूण १३ वस्त्रोद्योग संकुले आहेत. राज्यात एकूण १३ वस्त्रोद्योग संकुलांमध्ये एकूण २५,५७६ रोजगारासह ६३१ घटक कार्यरत आहेत.

पर्यटन

८.२३ राज्यात पर्यटन हे वेगाने वाढणारे क्षेत्र आहे. सांस्कृतिक वारसा, रंगीबेरंगी मेळावे आणि सण; इको पर्यटनासाठी सुंदर किनारे, जंगल व वन्य जीवन आणि निसर्गरम्य ठिकाणे; साहसी पर्यटनासाठी नद्या आणि उत्तुंग शिखरे; विज्ञान पर्यटनासाठी तंत्रज्ञान उद्याने आणि विज्ञान संग्रहालये; आध्यात्मिक पर्यटनासाठी तीर्थक्षेत्रे; सांस्कृतिक वारसा पर्यटनासाठी किल्ले, सांस्कृतिक वारसा असलेली ठिकाणे, हॉटेल आणि रेल्वे; आरोग्य पर्यटनासाठी योग, आयुर्वेद, नैसर्गिक आरोग्य स्थळ, कमी खर्चात व उपलब्ध असलेले विविध उपचार; थंड हवेची ठिकाणे, इत्यादी हे सर्व पर्यटकांना राज्यात आकर्षित करतात.

८.२३.१ सन २०२५ पर्यंत राज्याला अग्रणी पर्यटनस्थळ बनविणे आणि या उद्योगात दहा लाख अतिरिक्त रोजगार निर्मितीसह ₹ ३०,००० कोटी गुंतवणूक आकर्षित करणे हे महाराष्ट्र पर्यटन धोरण, २०१६ चे ध्येय आहे. सन २०१८-१९ मध्ये ₹ ७,२७३.३२ कोटी अपेक्षित गुंतवणुकीचे एकूण ५८ प्रस्ताव प्राप्त झाले असून त्यापैकी ₹ २,१२३.०९ कोटी अपेक्षित गुंतवणुकीचे १७ प्रस्ताव कार्यान्वित झाले. विविध पर्यटन स्थळांच्या विकासासाठी मुलभूत सुविधा पुरवण्याकरिता सन २०१८-१९ मध्ये राज्य शासनाने ₹ १३९.९९ कोटी अनुदान वितरित केले आहे. सन २०१९-२० मध्ये गेट वे ऑफ इंडिया व एलिफंटा लेणी येथे जून महिन्यात आयोजित केलेला एलिफंटा महोत्सव, विदेशी पर्यटकांसाठी गिरगांव चौपाटी येथे गणेश विसर्जन सोहळा दर्शन, फिलिपाईन्स, जकार्ता, इंडोनेशिया, जर्मनी, स्पेन, पोर्तुगाल, इत्यादी ठिकाणी राज्य पर्यटनाविषयी रोड शो असे काही उपक्रम राबविण्यात आले. राज्याने पर्यटन क्षेत्राच्या प्रसिद्धीसाठी सन २०१८-१९ मध्ये ₹ ५६.०७ कोटी तर सन २०१९-२० मध्ये डिसेंबर पर्यंत ₹ ४९.५७ कोटी निधी वितरित केला आहे.

८.२३.२ 'दृष्टीक्षेपात भारत पर्यटन सांख्यिकी - २०१९' अहवालानुसार सन २०१८ मध्ये राज्यात ११.९१ कोटी देशांतर्गत पर्यटक भेटी व ०.५१ कोटी विदेशी पर्यटक भेटी झाल्या.

वार्षिक उद्योग पाहणी

८.२४ वार्षिक उद्योग पाहणी (वाउपा) ही औद्येगिक सांख्यिकीचा प्रमुख स्रोत आहे. या पाहणीवरुन नोंदणीकृत वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील निविष्टा, स्थिर व खेळते भांडवल, रोजगार, उत्पादन, मुल्यवृद्धी, इत्यादीबाबतचे अंदाज उपलब्ध होतात. वार्षिक उद्योग पाहणीत कारखाना अधिनियम, १९४८ च्या विभाग-२ एम (i) आणि २ एम (ii) खाली नोंदणी झालेल्या सर्व कारखान्यांचा आणि विडी व सिगारेट कामगार (रोजगाराच्या अटी) अधिनियम, १९६६ खाली नोंदणी झालेल्या विडी व सिगारेट घटकांचा समावेश आहे.

८.२४.१ वार्षिक उद्योग पाहणी २०१७-१८ च्या निष्कर्षानुसार देशाच्या स्थुल मूल्यवृद्धित १८.० टक्के हिश्श्यासह राज्याने आपले सर्वोच्च स्थान राखले आहे. एकूण कामगार व कामगार वेतन या बाबतीत राज्य दुसऱ्या क्रमांकावर असून त्यांचा हिस्सा अनुक्रमे ११.६ टक्के व १४.७ टक्के आहे.

८.२४.२ देशातील एकूण उत्पादन मूल्य, खेळते भांडवल व निव्वळ मुल्यवृद्धी मध्ये राज्याचा हिस्सा अनुक्रमे १४.९ टक्के, १८.२ टक्के व १८.६ टक्के होता. उद्योगांचे निवडक निर्देशक तक्ता ८.१२ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ८.१२ उद्योगांचे निवडक निर्देशक

(₹ कोटी)

निर्देशक	२०१५-१६		२०१६-१७		२०१७-१८*	
	महाराष्ट्र	अखिल भारत	महाराष्ट्र	अखिल भारत	महाराष्ट्र	अखिल भारत
उद्योग (संख्या)	२८,२१० (१२.१)	२,३३,११६	२७,०१० (११.५)	२,३४,८६५	२६,३९३ (११.१)	२,३७,६८४
स्थिर भांडवल	३,४६,१७५ (१२.३)	२८,०९,६४७	३,३७,९८२ (१०.६)	३१,९०,३८६	३,५८,४४१ (१०.९)	३२,९३,४१०
खेळते भांडवल	२,३२,३३४ (३१.४)	७,४०,५२९	२,०२,५५७ (३०.५)	६,६३,०८३	१,१७,१५२ (१८.२)	६,४४,११९
एकूण उत्पादन	११,६८,०१७ (१७.०)	६८,६२,३५४	१०,७४,९७० (१४.८)	७२,६५,५१४	१२,०५,९१० (१४.९)	८०,८१,६७१
एकूण निविष्टा	९,१९,५४० (१६.५)	५५,८९,०७४	८,३२,८१९ (१४.१)	५८,९७,४६४	९,४१,०८७ (१४.२)	६६,०६,८१७
स्थूल मुल्यवृद्धी	२,४८,४७६ (१९.५)	१२,७३,२८०	२,४२,१५२ (१७.७)	१३,६८,०५०	२,६४,९०३ (१८.०)	१४,७४,८५४
निव्वळ मुल्यवृद्धी	२,१७,२५९ (२०.३)	१०,७२,४८५	२,०८,८०० (१८.२)	११,४५,९१९	२,२९,९९६ (१८.६)	१२,३८,१२९
रोजगार (लाख)	१९.७० (१३.९)	१४२.१०	१९.२६ (१२.९)	१४९.१०	२०.१० (१२.८)	१५६.१५
नफा	१,१८,२१२ (२३.०)	५,१३,१९३	१,१२,५७६ (२०.९)	५,३९,३५३	१,२३,६५१ (२१.१)	५,८४,६९७

आधार : राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार *अस्थायी कंसातील आकडे अखिल भारताशी टक्केवारी दर्शवितात

८.२४.३ एकूण उत्पादन मुल्याच्या बाबतीत २०१७-१८ मध्ये खाद्य उत्पादने व पेये (१३.४ टक्के), रसायने आणि रासायनिक उत्पादने (१२.९ टक्के), कोळसा व शुद्ध पेट्रोलियमची उत्पादने (११.१ टक्के), मोटार वाहने, ट्रेलर्स (१०.२ टक्के) आणि मुलभूत धातू (९.६ टक्के) हे प्रमुख उद्योग आहेत. सन २०१७-१८ मध्ये सर्व उद्योग गटांमध्ये या उद्योग गटांचे एकूण उत्पादन मुल्यामधील प्रमाण ५७.२ टक्के आहे, तर स्थिर भांडवलातील हे प्रमाण ५८.६ टक्के आहे. वार्षिक उद्योग पाहणीनुसार राज्यातील उद्योगांबाबतची महत्वाची वैशिष्ट्ये परिशिष्ट ८.२ मध्ये दिली आहेत. वार्षिक उद्योग पाहणीवर आधारित महत्वाचे निर्देशक तक्ता ८.१३ मध्ये दिले आहेत.

आलेख ८.१ : देशाच्या स्थूल मूल्यवृद्धीतील हिस्सा २०१७-१८

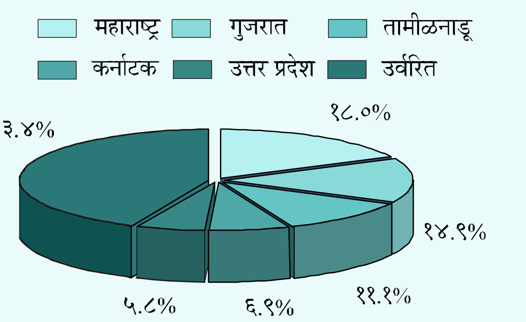

तक्ता ८.१३ वार्षिक उद्योग पाहणीवर आधारित महत्त्वाचे निर्देशक

(₹ लाख)

निर्देशक	२०१५-१६		२०१६-१७		२०१७-१८*	
	महाराष्ट्र	अखिल भारत	महाराष्ट्र	अखिल भारत	महाराष्ट्र	अखिल भारत
अ) प्रति कारखाना						
स्थिर भांडवलातील गुंतवणूक	१,२२७	१,२०५	१,२५१	१,३५८	१,३५८	१,३८६
उत्पादित वस्तू व सेवा यांचे मूल्य	४,१४०	२,९४४	३,९८०	३,०९३	४,५६९	३,४००
निव्वळ मुल्यवृद्धी	७७०	४६०	७७३	४८८	८७१	५२१
रोजगार (संख्या)	४९	४८	५१	५०	५४	५१
ब) प्रति कामगार						
निव्वळ मुल्यवृद्धी	१५.८	९.६	१५.३	९.८	१६.३	१०.१
वार्षिक वेतन	१.८	१.४	१.९	१.५	२.०	१.६

आधार : राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार * अस्थायी

औद्योगिक उत्पादन निर्देशांक

८.२५ औद्योगिक उत्पादन निर्देशांक पायाभूत वर्षाच्या तुलनेत निश्चित केलेल्या कालावधीत औद्योगिक उत्पादन सुचीतील उत्पादनात अल्प कालावधीतील बदलाचे मापन आहे. यामध्ये अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रातील उत्पादन कार्यांचा मागोवा आहे आणि म्हणूनच शासनाला धोरण निश्चितीसाठी तसेच विविध संस्थांना देखिल हा निर्देशक अत्यंत उपयुक्त आहे. राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार अखिल भारतीय स्तरावर मासिक औद्योगिक उत्पादन निर्देशांक परिगणित करुन जाहीर करते. अखिल भारतीय सरासरी सर्वसाधारण औद्योगिक उत्पादन निर्देशांक (पायाभूत वर्ष २०११-१२) एप्रिल ते डिसेंबर, २०१८ या कालावधी मधील १२८.४ वरुन एप्रिल ते डिसेंबर, २०१९ या कालावधी मध्ये १२९.१ पर्यंत वाढला. गटनिहाय व वापर-आधारित वर्गनिहाय अखिल भारतीय औद्योगिक निर्देशांक तक्ता ८.१४ मध्ये दिले आहेत. अखिल भारतीय औद्योगिक निर्देशांकांची मालिका परिशिष्ट ८.३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१४ गटनिहाय व वापर-आधारित वर्गनिहाय अखिल भारतीय औद्योगिक निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष २०११-१२=१००)

बाब	भार	सरासरी औद्योगिक उत्पादनांचे निर्देशांक (एप्रिल ते डिसेंबर)		
		२०१८-१९	२०१९-२०	टक्केवारी बदल
गटनिहाय				
सर्वसाधारण निर्देशांक	१००.००	१२८.४	१२९.१	०.५५
खाणकाम	१४.३७	१०३.४	१०४.०	०.५८
वस्तुनिर्माण	७७.६३	१२९.८	१३०.५	०.५४
वीज	७.९९	१५९.३	१६०.५	०.७५
वापर-आधारित वर्ग				
प्राथमिक वस्तू	३४.०५	१२४.६	१२५.०	०.३२
भांडवली वस्तू	८.२२	१०७.५	९४.३	(-)१२.२८
मध्यवर्ती वस्तू	१७.२२	१२३.८	१३८.९	१२.२०
पायाभूत/ बांधकाम वस्तू	१२.३४	१३९.६	१३५.९	(-)२.६५
टिकाऊ उपभोग्य वस्तू	१२.८४	१३१.०	१२२.४	(-)६.५६
अल्पजीवी उपभोग्य वस्तू	१५.३३	१४१.८	१४५.८	२.८२

आधार : सांख्यिकी व कार्यक्रम अंमलबजावणी मंत्रालय, भारत सरकार

आलेख ८.२ : क्षेत्रनिहाय मासिक औद्योगिक उत्पादन निर्देशांक

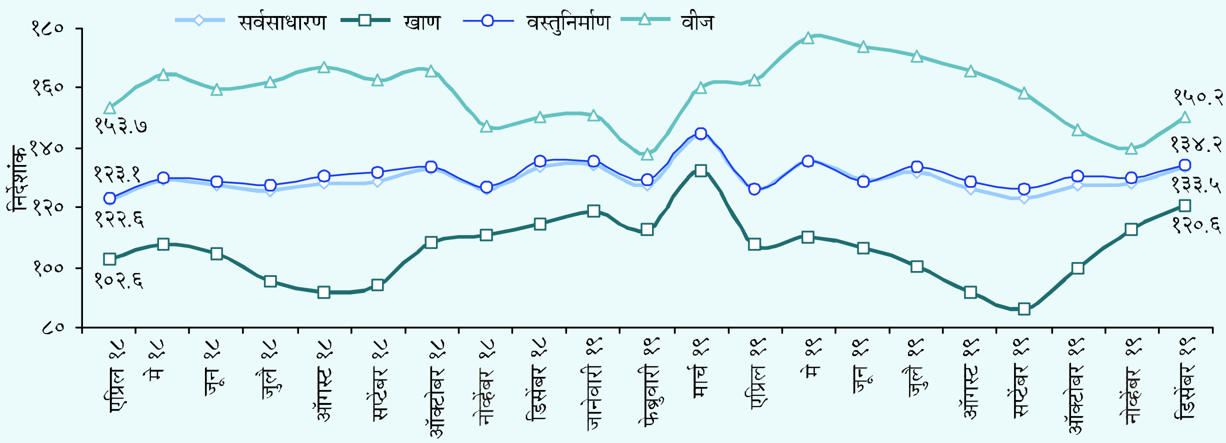

सहकार

८.२६ राज्यात सहकार चळवळीची ओळख सामाजिक - आर्थिक विकासाचे परिणामकारक साधन म्हणून ठरली आहे. सुरुवातीला सहकार चळवळ मुख्यत्वे कृषि वित्त पुरवठा क्षेत्रापुरती मर्यादित होती, त्यानंतर कृषि प्रक्रिया, पणन, गृहनिर्माण, दुग्धव्यवसाय, साठवणूक, वस्त्रोद्योग, वित्त, मत्स्यव्यवसाय व उद्योग अशा विविध क्षेत्रात विस्तारली आहे.

८.२७ राज्यात ३१ मार्च, २०१९ रोजी सुमारे २.०६ लाख सहकारी संस्था कार्यरत होत्या. त्यापैकी ५२ टक्के सहकारी संस्था या गृहनिर्माण संस्था होत्या. सहकारी संस्थाची संक्षिप्तात माहिती तक्ता ८.१५ मध्ये दिली आहे व महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थाची माहिती परिशिष्ट ८.४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१५ सहकारी संस्था संक्षिप्तात

(₹ कोटी)

तपशील	३१ मार्च रोजी			२०१८ च्या तुलनेत २०१९ मधील शेकडा बदल
	२०१७	२०१८	२०१९*	
संस्था (संख्या)	१,९५,३०१	१,९८,२५२	२,०६,४१४	४.१
सभासद (लाख)	५४६	५५०	५३८	(-)२.२
भरणा भाग भांडवल	२०,८९२	२१,८११	२१,०११	(-)३.७
पैकी, राज्य शासनाचे	४,०५६	३,८८७	३,९६९	२.१
खेळते भांडवल	३,८३,२३६	३,८४,५०६	३,८५,३३०	०.२
ठेवी	१,७९,२०९	१,९४,६६७	१,९३,२४८	(-)०.७
वितरीत कर्ज	१,४९,७४४	१,४४,२६८	१,४८,१८३	२.७
नफ्यातील संस्था (संख्या)	-	५४,२१०	५४,७१०	०.९
नफा	-	४,३२६	४,६९०	८.४
तोट्यातील संस्था (संख्या)	३५,६८२	३४,७७७	३६,८७६	६.०
तोटा	९,२५९	९,०२८	९,९६७	१०.४
येणे कर्जे	१,४९,२१३	१,५०,८६९	१,५२,६७६	१.२

आधार : सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

आलेख ८.३ : सहकारी संस्था व खेळते भांडवल

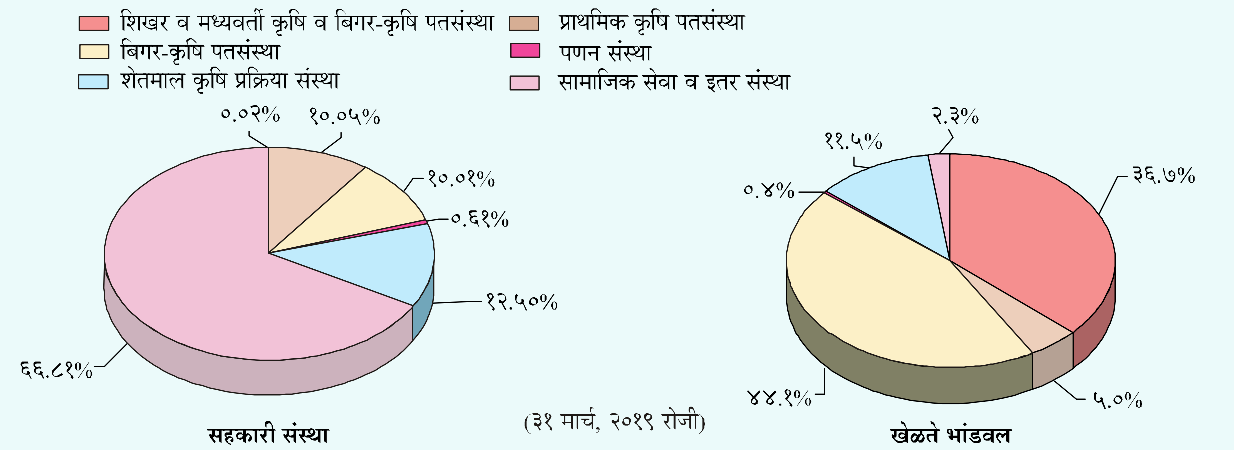

शिखर व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका

८.२८ राज्यात महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक ही शिखर सहकारी बँक असून जिल्हा स्तरावर ३१ जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका कार्यरत आहेत. शिखर व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची माहिती तक्ता ८.१६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१६ शिखर व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची माहिती

(₹ कोटी)

तपशील	३१ मार्च रोजी			२०१८ च्या तुलनेत २०१९ मधील शेकडा बदल
	२०१७	२०१८	२०१९*	
महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक मर्यादित				
सभासद (संख्या)	२,०००	२,०००	२,०००	०.०
खेळते भांडवल	२९,४२१	२५,०२१	२७,९४९	११.७
ठेवी	१६,३७७	१४,१०६	१५,८४०	१२.३
वितरीत कर्ज	१५,५२१	१४,०९४	२१,६७७	५३.८
येणे कर्ज	१६,३३६	१५,९९२	१९,६००	२२.६
थकीत कर्ज	१,२६९	१,६५०	१,४१६	(-)१४.२
जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका (३१)				
सभासद (लाखात)	१.९८	२.००	२.०१	०.५
खेळते भांडवल	१,०१,२०५	१,०४,००६	१,१३,३०६	८.९
ठेवी	७१,४२७	७५,०९१	८३,४५८	११.१
वितरीत कर्ज	४३,३६८	३६,३२५	३७,१७६	२.३
येणे कर्ज	४८,९४६	५०,९७८	५०,४४२	(-)१.१
थकीत कर्ज	१६,१६३	१४,४३२	१३,५७४	(-)५.९

आधार : सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था

८.२९ अल्प मुदतीसाठी कृषि पतपुरवठा मुख्यत: शेतीच्या हंगामातील कामांकरिता प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थाद्वारे केला जातो. राज्यात ३१ मार्च, २०१९ रोजी २०,७४७ प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था होत्या. यामध्ये २१ कृषक सेवा संस्था व ८८९ आदिवासी सहकारी संस्थांचा समावेश असून त्यांची सभासद संख्या अनुक्रमे सुमारे ०.५६ लाख व ६.८८ लाख होती. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थाची माहिती तक्ता ८.१७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१७ प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांची माहिती

(₹ कोटी)

तपशील	३१ मार्च रोजी			२०१८ च्या तुलनेत २०१९ मधील शेकडा बदल
	२०१७	२०१८	२०१९*	
संस्था (संख्या)	२१,०८९	२१,१०२	२०,७४७	(-)१.७
सभासद (लाख)	१५४	१५०	१४७	(-)२.०
खेळते भांडवल	१९,३९३	२०,७६६	१९,४१८	(-)६.५
स्वनिधी	३,७४४	३,८२३	३,५५७	(-)७.०
भाग भांडवल	२,४४५	२,४६२	२,३६९	(-)३.८
पैकी, राज्य शासनाचे	६	६.६	६.४	(-)३.०
कर्जदार सभासद (लाख)	३६.३९	३१.२६	३२.६९	४.६
पैकी, १) अत्यल्प भूधारक (एक हेक्टर पर्यंत)	९.९५	९.८५	९.९०	०.५
२) अल्प भूधारक (एक ते दोन हेक्टर पर्यंत)	९.१८	८.३५	८.७६	४.९
वितरीत कर्ज	१५,२८९	१५,६६२	१४,९२२	(-)४.७
पैकी, अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना दिलेले	६,२२३	६,४३५	६,१०२	(-)५.२
येणे कर्ज	१३,७६४	१३,४०६	१३,८१९	३.१
कर्ज वसुली	१०,९१५	११,०६१	१०,८४१	(-)२.०
थकीत कर्ज	५,७३७	६,२१४	५,६८५	(-)८.५
नफ्यातील संस्था (संख्या)	-	८,९३९	८,७२९	(-)२.३
तोट्यातील संस्था (संख्या)	१२,१०५	११,८७०	११,७५९	(-)०.९

आधार : सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

डॉ. पंजाबराव देशमुख व्याज सवलत योजना

८.३० अल्पकालीन पीक कर्जाची नियमित परतफेड करण्यास शेतकऱ्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी राज्यात योजनेची अंमलबजावणी केली जात आहे. या योजनेअंतर्गत प्रत्येक वर्षाच्या ३० जूनपर्यंत नियमितपणे कर्जाची परतफेड करणाऱ्या शेतकऱ्यांना व्याज सवलत दिले जाते. एका लाखापर्यंत कर्जासाठी तीन टक्के आणि एक लाखापेक्षा जास्त परंतु तीन लाखापेक्षा कमी रकमेच्या कर्जासाठी एक टक्का व्याज सवलत दिली जाते. सन २०१८-१९ मध्ये या योजनेंतर्गत ९.७३ लाख लाभार्थ्यांना ₹१२०.६४ कोटी अनुदान देण्यात आले.

कृषि प्रक्रिया सहकारी संस्था

८.३१ सहकारी संस्थांना कृषि प्रक्रिया केंद्र स्थापन करण्यासाठी राज्य शासन अर्थसहाय्य पुरविते. सहकारी साखर कारखाने, कापूस पिंजणी व गासड्या बांधणी, सूत गिरण्या, हातमाग व यंत्रमाग, दुग्ध, मत्स्य व्यवसाय संस्था, भात गिरणी , तेल गिरणी आणि इतर प्रक्रिया संस्था हे कृषि प्रक्रिया सहकारी संस्थांचे घटक आहेत. राज्यात ३१ मार्च, २०१९ रोजी २५,८०५ कृषि प्रक्रिया संस्था कार्यरत असून त्यांची सभासद संख्या अंदाजे ६२.६६ लाख आहे.

८.३१.१ राज्यात ३१ मार्च, २०१९ रोजी १७५ नोंदणीकृत सहकारी सहकारी साखर कारखाने होते. देशातील एकूण साखर कारखान्यांपैकी सर्वाधिक ३७ टक्के कारखाने राज्यात असून त्या खालोखाल २२ टक्के कारखाने उत्तर प्रदेशात आहेत. सहकारी साखर कारखान्यांची माहिती तक्ता ८.१८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१८ सहकारी साखर कारखान्यांची माहिती

(₹ कोटी)

तपशील	३१ मार्च रोजी			२०१८च्या तुलनेत २०१९ मधील शेकडा बदल
	२०१७	२०१८	२०१९*	
नोंदणीकृत सहकारी कारखाने (संख्या)	१७९	१७८	१७५	(-)१.७
उत्पादन चालू असलेले कारखाने (संख्या)	८७	१०१	१०२	१.०
सभासद ('००)	२६,७७०	२७,६३३	२५,४७०	(-)७.८
राज्य शासनाचे भाग भांडवल	१,२९९	१,२९९	१,३०५	०.५
प्रतिदिन सरासरी गाळप क्षमता # (लाख मे. टन)	३.१४	३.८५	४.०२	४.४
गाळप झालेला ऊस (लाख मे. टन)	२६८.२	५७३.३५	५५७.५५	(-)२.८
साखर उत्पादन (लाख मे. टन)	३०.६५	६५.६९	६४.०६	(-)२.५
सरासरी उतारा (टक्के)	११.४३	११.४६	११.४९	०.३
उसाची सरासरी किंमत (₹ प्रति मे. टन)				
अ) खरेदी (रास्त व किफायतशीर दर)	२,३००	२,५५०	२,४७७	(-)२.९
ब) कारखान्यांनी प्रत्यक्षात अदा केलेली	२,७३१	२,८६९	१,९७६	(-)३१.१
मळी (लाख मे. टन)	१०.७०	२२.९१	२२.३०	(-)२.७
कारखान्यांची संख्या				
अ) आसवनी प्रकल्प असलेल्या	६९	६९	६८	(-)१.४
ब) सह-वीज निर्मिती प्रकल्प असलेल्या	५७	५९	६०	१.७
सह वीज निर्मिती क्षमता (मेगावॅट)	१,१३५.४०	१,२११.९०	१,२३७.९०	२.१
नफ्यातील कारखाने (संख्या)	२६	२९	३०	३.४
नफा	१५७.७४	१८८.५१	३९९.६५	११२.०
तोट्यातील कारखाने (संख्या)	११७	८०	५९	(-)२६.३
तोटा	५,८२९.५२	४,१७५.५१	२,४७४.७२	(-)४०.७

आधार : साखर आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन # प्रतिदिन गाळप क्षमता * अस्थायी

८.३१.२ राज्यात ३१ मार्च, २०१९ अखेर १२,९३२ सहकारी दुग्ध संस्था व ७५ सहकारी दुग्ध संघ होते. सहकारी दुग्ध संस्था व दुग्ध संघ यांची माहिती तक्ता ८.१९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१९ सहकारी दुग्ध संस्था व दुग्ध संघ यांची माहिती

(₹ कोटी)

तपशील	३१ मार्च रोजी					
	सहकारी दुग्ध संस्था			सहकारी दुग्ध संघ		
	२०१८	२०१९	शेकडा बदल	२०१८	२०१९	शेकडा बदल
संस्था (संख्या)	१२,३७६	१२,९३२	४.५	७३	७५	२.७
सभासद (लाख)	१०.०५	११.६८	१६.२	१.०२	१.०७	४.९
भाग भांडवल	११.०९	१२.४५	१२.३	८०.९७	८१.९०	१.१
खेळते भांडवल	२६.४१	२७.५१	४.२	८८.१२	८९.६४	१.७
दूध खरेदी (किंमत)	२९२.१६	३०१.२५	३.१	९८२.२६	९८२.३०	नगण्य
दूध व दुग्धजन्य पदार्थांची विक्री (किंमत)	४३२.७०	४४२.५९	२.३	१,२१७.९०	१,२३५.६३	१.५
नफ्यातील संस्था (संख्या)	७,२५४	७,६११	४.९	५१	५८	१३.७
नफा	१५०.६	१५९.४६	५.९	९४.८१	१०१.९२	७.५
तोट्यातील संस्था (संख्या)	५,१२२	५,३१९	३.८	२२	१७	(-)२२.७
तोटा	६०.०३	६९.८३	१६.३	५०.२४	४९.३७	(-)१.७

आधार : आयुक्त, दुग्ध व्यवसाय विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन

८.३१.३ राज्यात ३१ मार्च, २०१९ रोजी ८० कापूस पिंजणी व गासड्या बांधणाऱ्या सहकारी संस्था होत्या. कापूस पिंजणी व गासड्या बांधणाऱ्या सहकारी संस्थांची माहिती तक्ता ८.२० मध्ये दिली आहे.

८.३१.४ राज्यात ३१ मार्च, २०१९ रोजी २८७ सहकारी सूत गिरण्या होत्या व त्यापैकी ६९ सूत गिरण्या चालू होत्या. चालू असलेल्या सुमारे ९४ टक्के सूत गिरण्या तोट्यात होत्या. सहकारी सूत गिरण्यांची माहिती तक्ता ८.२१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२० कापूस पिंजणी व गासड्या बांधणाऱ्या सहकारी संस्थांची माहिती

(₹ कोटी)

तपशील	३१ मार्च रोजी		शेकडा बदल
	२०१८	२०१९*	
संस्था (संख्या)	८९	८०	(-)१०.१
पैकी, चालू असलेल्या	७१	६९	(-)२.८
सभासद ('००)	१,०९८	१,०६०	(-)३.५
भाग भांडवल	७.७३	७.५०	(-)३.०
पैकी, राज्य शासनाचे	१.९२	१.८७	(-)२.६
खेळते भांडवल	६६.१८	६४.३१	(-)२.८
पिंजणी केलेला कापूस (मे. टन)	३६.४९	३५.४६	(-)२.८
तोट्यातील संस्था (संख्या)	३८	३७	(-)२.६
तोटा	१.५१	१.४६	(-)३.३

* अस्थायी

आधार : सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ८.२१ सहकारी सूत गिरण्यांची माहिती

(₹ कोटी)

तपशील	३१ मार्च रोजी		शेकडा बदल
	२०१८*	२०१९*	
गिरण्यांची संख्या	२८५	२८७	०.७
पैकी, चालू असलेल्या	६७	६९	३.०
सभासद ('००)	४,८९१	४,९९६	२.१
भाग भांडवल	२,१८९.५८	२,१९०.८३	०.१
पैकी, राज्य शासनाचे	१,८६४.५८	१,९१५.४५	२.७
खेळते भांडवल	९,१३५.२८	९,१३७.६६	नगण्य
चात्यांची संख्या (लाख)	१५.११	१५.४०	१.९
उत्पादित सूताचे मूल्य	२,५८२	२,८७५.०८	११.४
नफ्यातील गिरण्या (संख्या)	९	४	(-) ५५.६
नफा	५.३०	८.३६	५७.७
तोट्यातील गिरण्या(संख्या)	५८	६५	१२.१
तोटा	१,८३६.८६	२,१०१.१४	१४.४

* अस्थायी

आधार : आयुक्त, वस्त्रोद्योग यांचे कार्यालय , महाराष्ट्र शासन

८.३१.५ राज्यात ३१ मार्च, २०१९ रोजी ६४४ सहकारी हातमाग व १,६०४ यंत्रमाग संस्था होत्या. सुमारे ६३ टक्के सहकारी हातमाग व ९१ टक्के सहकारी यंत्रमाग संस्था तोट्यात होत्या. सहकारी हातमाग व यंत्रमाग संस्थांची माहिती तक्ता ८.२२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२२ सहकारी हातमाग व यंत्रमाग संस्थांची माहिती

(₹ कोटी)

तपशील	३१ मार्च रोजी					
	हातमाग			यंत्रमाग		
	२०१८*	२०१९*	शेकडा बदल	२०१८*	२०१९*	शेकडा बदल
संस्था (संख्या)	६४४	६४४	०.०	१,५८२	१,६०४	१.४
सभासद ('००)	५७०.८०	५८४.९३	२.५	७७८.०४	८०७.३४	३.८
भाग भांडवल	७.८३	७.८०	(-)०.४	१९२.८३	१९७.९१	२.६
पैकी, राज्य शासनाचे	१.७४	१.७२	(-)१.१	१३८.४६	१४५.२८	४.९
खेळते भांडवल	५.९७	६.२१	४.०	१,०७१.८३	१,०९२.१३	१.९
मागांची संख्या ('०००)	३.६६	३.६८	०.५	१४.६३	१४.४४	(-)१.३
उत्पादन मूल्य	३७.६१	३४.५८	(-)८.१	७३.०३	८८.८४	२१.६
नफ्यातील संस्था (संख्या)	२३९	२४०	०.४	१६४	१४१	(-)१४.०
नफा	१.३८	२.३१	६७.४	१.७४	२.७२	५६.३
तोट्यातील संस्था (संख्या)	४०५	४०४	(-)०.२	१,४१८	१,४५२	२.४
तोटा	६.३५	६.५२	२.७	१७.४२	१७.७०	१.६

आधार : आयुक्त, वस्त्रोद्योग यांचे कार्यालय , महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

मत्स्यव्यवसाय सहकारी संस्था

८.३२ राज्यात ३१ मार्च, २०१९ अखेर ३,१३३ प्राथमिक मत्स्यव्यवसाय सहकारी संस्था कार्यरत होत्या. याशिवाय ४० मत्स्यव्यवसाय सहकारी संघ आणि एक सहकारी महासंघ होते. मत्स्यव्यवसाय सहकारी संस्थांची माहिती तक्ता ८.२३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२३ मत्स्यव्यवसाय सहकारी संस्थांची माहिती

(₹ कोटी)

तपशील	३१ मार्च रोजी		शेकडा बदल
	२०१८	२०१९	
संस्था (संख्या)	३,०३८	३,१३३	३.१
सभासद (लाख)	३.०३	३.२३	६.६
भाग भांडवल	६७.१७	६९.९०	४.१
पैकी, राज्य शासनाचे	५९.५५	५५.६७	(-)६.५
खेळते भांडवल	२४०.३९	२५१.४०	४.६
मासे व मत्स्य उत्पादन विक्री	६७१.३५	७११.३९	६.०
नफ्यातील संस्था (संख्या)	१,९०१	२,०१९	६.२
नफा	१३.४०	१४.८९	११.१
तोट्यातील संस्था (संख्या)	१,०३६	९९२	(-)४.३
तोटा	४९.२२	४७.९०	(-)२.७

आधार : आयुक्त, मत्स्यव्यवसाय यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

सहकारी पणन संस्था

८.३३ सहकारी पणन संस्थांची संरचना त्रिस्तरीय आहे. महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघ मर्या. ही शिखर संस्था असून जिल्हास्तरावर जिल्हा सहकारी पणन संस्था तर ग्रामस्तरावर प्राथमिक सहकारी पणन संस्था कार्यरत आहेत. सहकारी पणन संस्थांची माहिती तक्ता ८.२४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२४ सहकारी पणन संस्थांची माहिती

(₹ कोटी)

तपशील	३१ मार्च रोजी		शेकडा बदल
	२०१८	२०१९*	
संस्था (संख्या)	१,२२१	१,२६४	३.५
सभासद (लाख)	९.६२	१०.८०	१२.३
भाग भांडवल	८९	८९	०
पैकी, राज्य शासनाचे	२२	२५	१३.६
खेळते भांडवल	२,५४३	१,६०८	(-)३६.८
विक्री			
(अ) शेतमाल	४,६८४	४,०२८	(-)१४.०
(ब) खते	७८०	५४४	(-)३०.३
(क) बियाणे	८९	७०	(-)२१.३
(ड) ग्राहकोपयोगी वस्तू	५२१	४०७	(-)२१.९
नफ्यातील संस्था (संख्या)	६५२	६३८	(-)२.१
नफा	२०.३१	१७.७०	(-)१२.९
तोट्यातील संस्था (संख्या)	४०४	४४३	९.७
तोटा	१३३	१४७	१०.५

आधार : सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

बिगर कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्था

८.३४ राज्यात ३१ मार्च, २०१९ रोजी २०,६६३ बिगर कृषि पतसंस्था असून त्यापैकी १३,६१७ नागरी सहकारी पतपुरवठा संस्था, ६,५७१ वेतनधारकांच्या सहकारी पतपुरवठा संस्था व ४७५ नागरी सहकारी बँका होत्या. सुमारे २३ टक्के बिगर कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्था तोट्यात आणि २४ टक्के नागरी सहकारी बँका अवसायनात आहेत. बिगर कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्थांची माहिती तक्ता ८.२५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२५ बिगर कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्थांची माहिती

(₹ कोटी)

तपशील	३१ मार्च रोजी		शेकडा बदल
	२०१८	२०१९*	
संस्था (संख्या)	२०,६६८	२०,६६३	नगण्य
सभासद (लाख)	२६०.९७	२५०.०९	(-) ४.२
ठेवी	१,०२,८९३	९१,४७५	(-) ११.१
स्वनिधी	२३,५१३	२२,२००	(-) ५.६
भाग भांडवल	९,१८६	८,४८३	(-) ७.७
पैकी, राज्य शासनाचे	१.११	१.०७	(-) ३.६
खेळते भांडवल	१,७७,५३३	१,७०,०४९	(-) ४.२
वितरीत कर्जे	७५,३३१	७१,५२४	(-) ५.१
येणे कर्ज	६६,८९०	६५,४५४	(-) २.१
कर्जे वसुली	५५,६३७	६०,४४७	८.६
थकीत कर्जे	८,८७०	८,४६६	(-) ४.६
नफ्यातील संस्था (संख्या)	१५,१५४	१५,१६२	०.१
नफा	२,३८२	२,३६०	(-) ०.९
तोट्यातील संस्था (संख्या)	४,९३१	४,७७९	(-) ३.१
तोटा	१,८२९	१,७५३	(-) ४.२

आधार : सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

इतर सहकारी संस्था

८.३५ राज्यात ३१ मार्च, २०१९ रोजी १,०७,३७२ सहकारी गृहनिर्माण संस्था असून त्यांची सभासद संख्या सुमारे ३०.४३ लाख होती. तसेच १०,८५० मजूर कंत्राटी संस्था असून सभासद संख्या सुमारे ५.५१ लाख होती. एकूण २६४ श्रमिक वन संस्था असून सभासद संख्या सुमारे ७१,००० होती.

महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्तीय महामंडळ मर्यादित

८.३६ महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्तीय महामंडळ मर्यादित ही राज्यातील गृहनिर्माण पतपुरवठा करणारी मध्यवर्ती संस्था आहे. महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्तीय महामंडळ मर्यादित संस्थेची माहिती तक्ता ८.२६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२६ महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्तीय महामंडळ मर्यादित संस्थेची माहिती

(₹ कोटी)

तपशील	३१ मार्च रोजी		शेकडा बदल
	२०१८	२०१९	
सभासद (संख्या)	१०,३३३	१०,२८७	(-)०.४
खेळते भांडवल	८२.६६	८३.५५	१.१
वितरीत कर्ज	६४४	६४४	०.०
येणे कर्ज	५०.०१	४७.८५	(-)४.३
कर्ज वसुली	४.८९	५.०७	३.७
थकीत कर्ज	१९.८१	१८.६१	(-)६.१

आधार : महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्तीय महामंडळ मर्यादित

सहकारी ग्राहक भांडारे

८.३७ महाराष्ट्र राज्य सहकारी ग्राहक महासंघ ही शिखर संस्था असून ती जिल्हास्तरावर कार्यरत असलेल्या घाऊक ग्राहक भांडारांच्या कार्यावर नियंत्रण ठेवते. ही घाऊक ग्राहक भांडारे गाव पातळीवर कार्यरत असणाऱ्या प्राथमिक ग्राहक भांडारांना माल वितरीत करतात. राज्यात ३१ मार्च, २०१९ रोजी शिखर ग्राहक महासंघाव्यतिरिक्त १२५ घाऊक ग्राहक भांडारे व १,६०३ प्राथमिक ग्राहक भांडारे कार्यरत होती. ग्राहक महासंघ, घाऊक व प्राथमिक सहकारी ग्राहक भांडारांची माहिती तक्ता ८.२७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२७ ग्राहक महासंघ, घाऊक व प्राथमिक सहकारी ग्राहक भांडारांची माहिती

(₹ कोटी)

तपशील	३१ मार्च रोजी					
	सहकारी ग्राहक महासंघ		घाऊक सहकारी ग्राहक भांडार		प्राथमिक सहकारी ग्राहक भांडार	
	२०१८	२०१९*	२०१८	२०१९*	२०१८	२०१९*
संख्या	१	१	१२३	१२५	१,६६३	१,६०३
सभासद ('००)	६.४	६.७	३,२१३	३,२०४	११,६२७	११,०८७
भाग भांडवल	०.५१	०.५१	१८.९	१७	७७.४७	६३.११
पैकी, राज्य शासनाचे	-	-	३.३१	२.८८	३.७६	३.०६
तोटा	०.४७	०.७२	२.८७	२.९४	१४.३५	१०.३१
तोट्यातील ग्राहक भांडारे (संख्या)	-	-	५६	५५	७१२	६२३

आधार : सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन व महाराष्ट्र राज्य सहकारी ग्राहक संघ लि. * अस्थायी

परवानाधारक सावकार

८.३८ कृषि व बिगर कृषि पतपुरवठा संस्थांव्यतिरिक्त परवानाधारक सावकारांना, वैयक्तिक कर्जाचे वाटप करण्यास राज्य शासनाने अनुमती दिली आहे. यासाठी सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालयामार्फत परवाने दिले जातात. परवानाधारक सावकारांची माहिती तक्ता ८.२८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२८ परवानाधारक सावकारांची माहिती

(संख्या)

तपशील	३१ मार्च रोजी		शेकडा बदल
	२०१८	२०१९*	
सावकार	१२,२२८	१२,७५४	४.३
कर्जदारांची संख्या	८,६४,४५५	६,४९,५३७	(-)२४.९
वाटप केलेले कर्ज (₹ कोटी)	१,२३७.३२	१,२३७.४०	नगण्य

* अस्थायी

आधार : सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

* * * * *

परिशिष्ट ८.१

राज्यातील खनिजांचे उत्पादन

(उत्पादन: '००० टनात)
(मूल्य: ₹ लाख)

अ. क्र.	खनिज पदार्थ	उत्पादन / मूल्य	१९६१$	१९७१$	१९८०-८१	१९९०-९१	२०००-०१	२०१०-११	२०१८-१९
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	मीठ	उत्पादन	३८४	४७२	५४०	२२९	१४८	१८०	१३८
२	कोळसा	उत्पादन	८५६	२,०८५	५,७७०	१६,८४८	२८,७५४	३६,९३२	४९,८१८
		मूल्य	१८६	७४५	६,६८१	४७,२४४	२,१०,१९२	५,०८,२४९	८,१०,०५१
३	क्रोमाईट	उत्पादन	१	३	२	--	०.६०	--	--
		मूल्य	१	५	५	--	८	--	--
४	कच्चे लोखंड	उत्पादन	३६२	६१३	१,४५६	६४५	२२	१,०१८	१,६७३
		मूल्य	५१	६९	६५७	३८४	३१	७,१५४	२७,३६४
५	चुनखडी	उत्पादन	५५	३६३	७१५	५,१३५	६,०६६	१०,४३१	१४,९६०
		मूल्य	२	३३	१६३	१,९६८	५,२६६	१५,६४७	३८,१४८
६	कच्चे मँगनीज	उत्पादन	१७९	२१८	२३२	२७६	३६३	५८९	७५२
		मूल्य	२०६	१४८	५५३	१,६१५	६,२८०	५४,१०९	६१,३६५
७	केओलिन (नैसर्गिक)	उत्पादन	२	३	५	३	०.२०	--	--
		मूल्य	०.१३	०.१६	१	१	०.२९	--	--
८	बॉक्साईट	उत्पादन	२७	३०२	३६५	५४३	१,०२७	२,४९२	८८६
		मूल्य	२	२१	१३७	४४३	१,७०५	४,५८५	४,९५८
९	डोलोमाईट	उत्पादन	६	५	२७	२८	६५	७९	--
		मूल्य	०.३८	१	८	२७	१४५	७१	--
१०	सिलिका सँड	उत्पादन	५	२७	८९	१९७	१६८	३२७	--
		मूल्य	०.३४	३	३	८७	२२८	९८२	--
११	फ्लोराईट (ग्रेडेड)	उत्पादन	--	--	--	३	३	२८४	१
		मूल्य	--	--	--	--	२४	१२,४५७	१११
१२	लॅटेराईट	उत्पादन	--	--	--	८५	८३	४९	--
		मूल्य	--	--	--	७६	१०७	५८	--
१३	कायनाईट	उत्पादन	--	५	२२	१५	०.२०	३	५
		मूल्य	--	११	५३	८५	१	२४	११४
१४	इतर$$	उत्पादन	--	४	५४४	९१२	३०६	४,०३४	२,८७५
		मूल्य	--	०.३६	२७	१९६	४९	५,२५८	३,२४३

आधार - (१) भूविज्ञान आणि खनिकर्म संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, नागपूर

(२) सहाय्यक मीठ आयुक्त, भारत सरकार, मुंबई (फक्त मीठाकरिता).

$ आकडे कॅलेन्डर वर्षाकरिता आहेत.

$$ सॅन्ड स्टोविंग व सिलीमानाईट हे इतर खनिजांमध्ये अंतर्भूत आहेत.

परिशिष्ट ८.२

राज्यातील उद्योगांच्या महत्त्वाच्या बाबी
(वार्षिक उद्योग पाहणीवर आधारीत)

(₹ कोटी)

कार्य (दोन अंकी) राष्ट्रीय औद्योगिक वर्गीकरण २००८	वर्ष	उद्योगांची संख्या	स्थिर भांडवल	खेळते भांडवल	कामगारांचे वेतन	एकूण उत्पादन	वापरलेला माल	एकूण निविष्टी	निव्वळ मूल्यवृद्धी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
(१) कापूस पिंजणी, सफाई	२०१६-१७	७०५	१,४०६	३,०१०	१०९	१९,२१९	१३,९८२	१७,५६४	१,५११
इत्यादी (०१)	२०१७-१८*	५६८	१,१५३	३,२६१	८२	१८,०७०	१३,६८३	१७,१९८	७७१
(२) मीठ उत्पादन (०८)	२०१६-१७	३७	१	२	१	३	०	१	२
	२०१७-१८*	३०	१	१	२	५	०	३	२
(३) खाद्य उत्पादने व पेये (१०, ११)	२०१६-१७	२,८०८	४०,८०१	१०,१०४	२,४०८	१,२६,९२५	८३,८२६	१,०५,९८०	१७,८३६
	२०१७-१८*	२,७६२	४९,३६०	(-)२४५	२,८८३	१,६१,८०७	१,१०,५२९	१,३७,८०६	२०,६०७
(४) तंबाखू उत्पादने (१२)	२०१६-१७	९२	२,२४४	८६२	१७९	४,३००	१,३८७	१,५९१	२,५७५
	२०१७-१८*	८१	१,२३७	६६५	१८९	३,३५०	१,२३९	१,४३२	१,७९३
(५) वस्त्रे (१३)	२०१६-१७	१,८२१	१५,३९८	२,२०७	१,८७६	४१,०४३	२२,४४५	३२,८२७	६,६८४
	२०१७-१८*	१,७९१	१५,०१५	१,५३९	२,००६	३८,३०३	२०,६४१	३१,०५७	५,७१५
(६) वस्त्र प्रावरणे (१४)	२०१६-१७	१,०३८	१,९५६	१,३३०	४२१	७,२७५	२,५६३	५,६३४	१,४६८
	२०१७-१८*	१,०१७	२,१२९	२,१८६	६५७	१०,६४२	५,०५८	८,१३५	२,२८२
(७) चामडे व त्यासंबंधित	२०१६-१७	१२३	१९२	२५४	६६	१,०३६	५६०	७९२	२२२
उत्पादने (१५)	२०१७-१८*	११८	१६२	२१८	५२	८९०	४६९	६५५	२१८
(८) लाकूड व लाकडाची उत्पादने	२०१६-१७	२२८	३९९	१३१	३७	१,०९९	७०९	८९४	१७३
आणि बूच (फर्निचर वगळून) (१६)	२०१७-१८*	२२२	३८८	३०१	५५	१,६८३	१,१७२	१,३९६	२५८
(९) कागद व कागदाची उत्पादने (१७)	२०१६-१७	८५१	८,६००	१,४०५	४०४	१४,९३४	८,३९२	१२,३८१	१,९८३
	२०१७-१८*	८८३	८,१७९	१,१६२	४२१	१७,५९३	१०,३४८	१३,०४४	३,९२८
(१०) छपाई व मुद्रित माध्यमांचे	२०१६-१७	८६४	४,३९८	(-)३८५	३९०	८,८६३	३,९०२	६,२३१	२,२१३
पुनरुत्पादन (१८)	२०१७-१८*	८३९	३,५११	३५७	४१०	९,६३४	४,१८०	६,७९३	२,३६६
(११) कोळसा, शुद्ध पेट्रोलियम	२०१६-१७	१८६	१७,९०८	(-)१२,६३४	६६५	१,२४,६१६	७२,७६३	७७,४५९	४५,७२७
यांची उत्पादने (१९)	२०१७-१८*	१६२	१६,३०४	३,५८३	६१०	१,३३,७१५	७८,६८१	८५,०६१	४७,४११
(१२) रसायने व रासायनिक उत्पादने,	२०१६-१७	२,६२२	४७,५२७	२३,२६९	३,२१५	१,४१,२०४	७१,६०५	१,०२,२७०	३४,५९९
औषध, वैद्यकीय रसायने व जैविक उत्पादने (२०,२१)	२०१७-१८*	२,५३५	५४,६३०	२९,१७९	३,५३७	१,५६,२३०	८२,८२५	१,१५,८१३	३५,५७२
(१३) रबर आणि प्लास्टिक उत्पादने (२२)	२०१६-१७	१,७४५	१७,७४६	१९,८२९	१,७४७	५०,६५१	३०,१७३	३९,११८	९,९४२
	२०१७-१८*	१,७६२	१७,६१९	१५,०१५	१,४७२	४६,३३५	२७,४४१	३६,०११	८,३६५
(१४) इतर अधातू खनिज उत्पादने (२३)	२०१६-१७	९१५	१०,४३३	१,००,३७९	६८५	२१,१६२	७,५००	१४,६२८	५,४८६
	२०१७-१८*	८९१	९,३४७	१,९७४	५१३	२३,७००	७,४७१	१२,९२१	१०,०४५
(१५) मूलभूत धातू (२४)	२०१६-१७	१,२८५	४७,३९६	(-)१७३	१,८२५	१,०८,६५३	७०,२६७	९५,८९६	९,४६७
	२०१७-१८*	१,३३६	४९,४९३	९२४	१,९३०	१,१५,६६६	७८,४७३	९९,९२६	१२,३४०

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ८.२ (समाप्त)

	कार्य (दोन अंकी) राष्ट्रीय औद्योगिक वर्गीकरण २००८	वर्ष	उद्योगांची संख्या	स्थिर भांडवल	खेळते भांडवल	कामगारांचे वेतन	एकूण उत्पादन	वापरलेला माल	एकूण निविष्टी	निव्वळ मूल्यवृद्धी
	(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
(१६)	धातूच्या वस्तूंची उत्पादने	२०१६-१७	३,४५०	१३,९६१	४,९६९	१,८२२	४३,०७१	२४,७३८	३३,११२	८,५६३
	यंत्रे व यंत्रसामग्री वगळून (२५)	२०१७-१८*	३,२४४	१५,५०३	५,७६७	१,८९३	५४,११२	३२,८५०	४२,८२२	९,५८८
(१७)	संगणक, विद्युत आणि	२०१६-१७	४३१	३,२०९	५,६३९	४८८	१९,९७५	११,६२३	१५,४२८	४,१४३
	ऑप्टीकल उत्पादने (२६)	२०१७-१८*	४३४	४,४७५	४,३३६	५३०	२०,३२१	१२,५७५	१६,२४७	३,५४६
(१८)	विद्युत सामग्री (२७)	२०१६-१७	१,४३२	११,०९५	८,४२८	१,२९४	५५,८०७	३२,९९८	४२,७५६	११,६६१
		२०१७-१८*	१,२५३	१०,३५८	७,५९८	१,३२५	४८,३६९	३०,६८६	३८,१९२	९,०२५
(१९)	यंत्रे व यंत्रसामग्री (इतरत्र वर्गीकृत नसलेले), दुरुस्ती	२०१६-१७	२,१५०	२५,७०८	१३,१४७	२,६६०	७३,३१६	३९,३८५	५४,५७८	१५,८८६
	आणि यंत्र व यंत्रसामग्री उभारणी (२८,३३)	२०१७-१८*	२,२६०	२६,२१०	१६,६८४	३,१४७	१,०२,१९४	५४,७३१	७४,९३०	२४,२४८
(२०)	मोटार वाहने, ट्रेलर्स व	२०१६-१७	१,४०४	३८,३७१	३,५४१	३,१८८	१,१७,१०३	७१,२२९	९६,६५१	१५,९७६
	निम ट्रेलर्स (२९)	२०१७-१८*	१,३९६	४०,२९०	५,१४५	३,९०४	१,२२,८६३	८४,८९३	१,०२,४६२	१४,५०१
(२१)	इतर परिवहन सामग्री (३०)	२०१६-१७	३५१	८,०३०	७२९	८६०	३२,८६१	२०,८५६	२४,३७१	७,५९२
		२०१७-१८*	३३८	७,९६५	१,२७६	९६८	४१,०३२	२७,८२७	३२,४६४	७,५२२
(२२)	फर्निचर उत्पादने व इतर	२०१६-१७	१,२५१	४,५६१	१५,०८९	९५४	३७,१६९	२६,२३४	३१,५१६	५,१३६
	वस्तुनिर्माण (३१,३२)	२०१७-१८*	१,२००	४,५११	१६,७७०	१,०३२	४९,१५१	३१,४९९	४३,००३	५,६५७
(२३)	इतर (टाकाऊ वस्तुंचे संचयन, प्रक्रिया व विल्हेवाट संबंधी	२०१६-१७	१,२२१	१६,६४२	१,४२५	५४०	२४,६८६	४,३४३	२१,१४०	(-)४६
	कार्य, वस्तुंचा पुनर्वापर, प्रकाशन कार्य, इतर उद्योग) (३८,५८, इतर)	२०१७-१८*	१,२७१	२०,६०२	(-)५४४	७४६	३०,३२६	७,४२८	२३,७१८	४,२३५
	एकूण	**२०१६-१७**	**२७,०१०**	**३,३७,९८२**	**२,०२,५५७**	**२५,८३५**	**१०,७४,९७०**	**६,२१,४८०**	**८,३२,८१९**	**२,०८,८००**
		२०१७-१८*	**२६,३९३**	**३,५८,४४१**	**१,१७,१५२**	**२८,३६५**	**१२,०५,९९०**	**७,२४,६९९**	**९,४१,०८७**	**२,२९,९९६**

आधार - वार्षिक उद्योग पाहणी, राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार *अस्थायी

परिशिष्ट ८.३
भारतातील औद्योगिक उत्पादनांचे निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष २०११-१२=१००)

अ.क्र.	बाब	भार	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०++
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
I	**सर्वसाधारण निर्देशांक**	**१००.००**	**१११.०**	**११४.७**	**१२०.०**	**१२५.३**	**१३०.१**	**१२९.१**
II	**खाणकाम**	**१४.३७**	**९३.३**	**९७.३**	**१०२.५**	**१०४.९**	**१०७.९**	**१०४.०**
III	**वस्तुनिर्माण**	**७७.६३**	**११२.७**	**११५.९**	**१२१.०**	**१२६.६**	**१३१.५**	**१३०.५**
	उद्योग गट							
१	खाद्य उत्पादने	५.३०	११०.९	१०४.७	९८.९	१०८.१	१२१.३	१२०.१
२	पेय	१.०४	१०८.२	१०९.७	१०६.३	१०५.४	१०९.२	१०८.५
३	तंबाखू उत्पादने	०.८०	१३१.१	१३६.३	११५.९	९५.१	९४.२	९५.२
४	कापड उत्पादने	३.२९	११६.९	११९.४	११७.४	११७.१	११८.७	११५.२
५	वस्त्रप्रावरणे	१.३२	११४.४	१३१.०	१५१.७	१३७.५	१५४.२	१५५.६
६	चामडे व संबंधित उत्पादने	०.५०	१२३.०	१२३.६	१२२.३	१२३.९	१२५.०	१२३.४
७	लाकुड व लाकडाची उत्पादने आणि बूच (फर्निचर वगळता), काड्यापासून बनविलेल्या व मुलामा दिलेल्या वस्तु	०.१९	९५.३	९७.५	९३.१	९२.४	१०५.१	११६.७
८	कागद आणि कागदाची उत्पादने	०.८७	११५.१	११६.५	११४.०	१०८.९	१०४.१	९३.३
९	छपाई व मुद्रित माध्यमांचे पुनरुत्पादन	०.६८	१००.०	१०३.८	१०६.०	९९.७	९७.६	९०.४
१०	कोळसा आणि शुध्द पेट्रोलियम उत्पादने	११.७७	१०८.६	११३.७	११९.१	१२३.५	१२६.७	१२५.८
११	रसायने व रासायनिक उत्पादने	७.८७	१०९.२	११३.७	११६.५	११६.१	११९.०	१२३.९
१२	औषध,वैद्यकीय रसायने व जैविक उत्पादने	४.९८	११६.९	१३२.१	१७२.३	२१२.१	२१५.५	२१८.१
१३	रबर आणि प्लॅस्टिक उत्पादने	२.४२	११७.७	११८.३	१२०.५	११०.६	१०८.०	१०१.७
१४	इतर अधातू खनिज उत्पादने	४.०९	१०८.२	११०.४	१०९.९	११३.९	१२३.६	११९.८
१५	मूलभूत धातू	१२.८०	१२३.५	१२४.३	१३०.६	१३८.०	१४३.३	१५८.०
१६	धातूंच्या वस्तुंची उत्पादने (यंत्र व सामग्री वगळून)	२.६५	१०५.९	१०३.४	१०५.५	१०७.९	१०६.२	९१.६
१७	संगणक, विद्युत आणि ऑप्टिकल उत्पादने	१.५७	११७.६	१२३.६	१२६.७	१४८.५	१६८.७	१५७.३
१८	विद्युत सामग्री	३.००	१२२.०	१२८.४	१२२.६	१०७.४	११०.१	१०८.४
१९	यंत्रे व यंत्रसामग्री , इतरत्र वर्गीकृत नसलेले	४.७७	१०२.६	१०५.९	११४.१	१२०.५	१२३.४	१०८.७
२०	मोटार वाहने, ट्रेलर्स आणि निमट्रेलर्स	४.८६	१०२.६	१०१.१	१०१.७	११४.५	१२२.७	१०३.२
२१	इतर परिवहन सामग्री	१.७८	११०.०	११२.५	११७.५	१३३.९	१४५.७	१४०.९
२२	फर्निचर	०.१३	११५.६	१६३.९	१७६.२	१९६.६	२१२.६	१९८.४
२३	इतर वस्तुनिर्माण	०.९४	१०५.७	११९.९	१२५.६	१०६.२	९२.८	८२.४
IV	**वीज**	**७.९९**	**१२६.६**	**१३३.८**	**१४१.६**	**१४९.२**	**१५६.९**	**१६०.५**

आधार - राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार

++ एप्रिल २०१९ ते डिसेंबर २०१९ ची सरासरी

परिशिष्ट ८.४

राज्यातील सहकारी संस्थांचा तपशील

बाब	१९७०-७१	१९८०-८१	१९९०-९१	२०००-०१	२०१०-११	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९*
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
१. सहकारी संस्थांची संख्या								
(१) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था	२९	३१	३४	३४	३४	३४	३४	३३
(२) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	२०,४२०$	१८,५७७	१९,५६५	२०,५५१	२१,४५१	२१,०८९	२१,१०२	२०,७४७
(३) बिगर-कृषि पतसंस्था	२,९६४	५,४७४	११,२९१	२२,०१४	२३,४३४	२०,४६५	२०,६६८	२०,६६३
(४) पणन संस्था	४१०	४२३	९३१	१,११५	१,७१९	१,२०७	१,२२१	१,२६४
(५) शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम @	६,८१०	१४,३२७	२८,९५४	३९,०७०	४८,८४८	२५,३४४	२५,६३४	२५,८०५
(६) सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था @	११,९६४	२१,११५	४३,८४५	७५,२३२	१,२८,७६०	१,२७,१६२	१,२९,५९३	१,३७,९०२
एकूण	**४२,५९७**	**६०,७४७**	**१,०४,६२०**	**१,५८,०१६**	**२,२४,३०६**	**१,९५,३०१**	**१,९८,२५२**	**२,०६,४१४**
२. सभासदांची संख्या ('०००)								
(१) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था$$	७०	१,०१४	१,४८५	१,३७१	२४७	२११	२१३	२१३
(२) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	३,७९४	५,४१६	७,९४२	१०,१२५	१५,००१	१५,३९७	१५,०१०	१४,६५५
(३) बिगर-कृषि पतसंस्था	२,४३८	३,७५९	९,३०२	१८,४६७	२१,६१८	२५,९१९	२६,०९७	२५,००९
(४) पणन संस्था	२८२	४७१	७४५	८४०	१,३३७	१,००५	९६२	१,०८०
(५) शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम	९५९	२,१२४	३,९७४	६,३३९	८,०१०	५,७२१	६,२४४	६,२६६
(६) सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था	१,०३८	१,९९९	३,४५५	५,८८०	६,८०९	६,३८८	६,४९२	६,५२९
एकूण	**८,५८१**	**१४,७८३**	**२६,९०३**	**४३,०२२**	**५३,०२२**	**५४,६४१**	**५५,०१८**	**५३,७८२**
३. खेळते भांडवल (₹ कोटी)								
(१) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था	६१३	१,८३१	८,८०६	३९,२६७	८९,७१९	१,३२,८०४	१,३१,२००	१,४१,३३८
(२) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	३४३	५२७	१,८५१	६,९८८	१८,९८७	१९,३९३	२०,७६६	१९,४१८
(३) बिगर-कृषि पतसंस्था	१६८	१,२०९	७,५०८	६६,८८७	१,०४,८१४	१,७७,०६५	१,७७,५३३	१,७०,०४९
(४) पणन संस्था	३९	१८८	३४०	१,५१८	१,३००	१,११९	२,५४३	१,६०८
(५) शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम	२१९	१,०२९	४,५८८	१३,२८८	२८,७१७	४४,०६२	४४,६३२	४४,१००
(६) सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था	१०७	४२६	१,१९१	६,४९२	४,८९७	८,७९३	७,८३१	८,८१७
एकूण	**१,४८९**	**५,२१०**	**२४,२८४**	**१,३४,४४०**	**२,४८,४३४**	**३,८३,२३६**	**३,८४,५०६**	**३,८५,३३०**
४. स्थूल कर्ज (₹ कोटी)								
(१) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था	७५१	१,५२८	९,०८५	२८,७०९	४०,४३६	५९,५३३	५१,०६३	५९,४९७
(२) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	१३३	२५०	८००	३,७३४	८,०६०	१५,२८९	१५,६६२	१४,९२२
(३) बिगर-कृषि पतसंस्था	२०४	१,१२९	५,१७८	३९,२६८	४९,९०७	७२,१९१	७५,३३१	७१,५२४
(४) पणन संस्था	३	३	८	१८	११	१	३	२
(५) शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम	३	१२	१७	१०३	२,०५२	२,५७०	२,०१६	२,०३०
(६) सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था	४	१२	६०	२३५	२१५	१६०	१९४	२०९
एकूण	**१,०९८**	**२,९३४**	**१५,१४८**	**७२,०६७**	**१,००,६८१**	**१,४९,७४४**	**१,४४,२६८**	**१,४८,१८३**

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ८.४ (समाप्त)

बाब	१९७०-७१	१९८०-८१	१९९०-९१	२०००-०१	२०१०-११	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९*
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
५. येणे कर्जे (₹ कोटी)								
(१) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था	४७८	१,१३७	५,८८९	२३,१२०	४२,३८५	६६,४२३	६७,०२०	७०,०८९
(२) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	२८४	३८४	१,३१०	५,३०८	१२,०२४	१३,७६५	१३,४०६	१३,८१९
(३) बिगर-कृषि पतसंस्था	१०५	७३१	४,५९४	३५,९०८	४७,८६३	६५,६८४	६६,८९०	६५,४५४
(४) पणन संस्था	२	४	९	१८२	५,०३२	१६	१६	१७
(५) शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम	६	३०	६९	२३६	३,७२४	२,८०८	३,०७२	२,७९५
(६) सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था	८	२५	१९१	२,८९९	८३४	५१७	४६६	५०३
एकूण	**८८३**	**२,३११**	**१२,०६२**	**६७,६५३**	**१,११,८६२**	**१,४९,२१३**	**१,५०,८६९**	**१,५२,६७७**
६. उलाढाल-तयार मालाच्या विक्रीचे मूल्य (₹ कोटी)								
(१) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था	ला ना	ला ना	ला ना	ला ना	ला ना	ला ना	ला ना	ला ना
(२) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	५१	१४६	२३९	१,०१२	५९३	९०८	८०८	८३७
(३) बिगर-कृषि पतसंस्था	३	१०	--	३८	७६	--	--	--
(४) पणन संस्था	२१४	९७९	२,६०२	३,२०५	१,३६८	३,९८१	६,०८७	५,१२२
(५) शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम	१९४	१,०३१	३,४६७	७,४९६	४६,११२	२१,२५२	२३,४९६	२१,७८०
(६) सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था	६९	१८७	३३०	१,५८८	४,०७६	४,६७३	५,५६२	४,७३७
एकूण	**५३१**	**२,३५३**	**६,६३८**	**१३,३३९**	**५२,२२५**	**३०,८१४**	**३५,९५३**	**३२,४७६**

आधार - सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी लाना - लागू नाही

टीप - १९९०-९१ पर्यंतची आकडेवारी जून अखेरपर्यंतची आहे.

$ यात प्राथमिक कृषि पतसंस्था, प्राथमिक भू-विकास बँका आणि धान्य बँका यांचा १९७०-७१ पर्यंत समावेश आहे.

$$ नाममात्र सभासद वगळून

@ २०००-०१ या वर्षापासून उपसा सिंचन संस्थांचा समावेश उत्पादक ऐवजी सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था या प्रकारात करण्यात आला आहे.

९
पायाभूत सुविधा

९. पायाभूत सुविधा

९.१ सामाजिक व आर्थिक परिवर्तनात चांगल्या पायाभूत सुविधा असणे हा एक महत्वाचा घटक आहे. 'सक्षम पायाभूत सुविधा निर्मिती, सर्वसमावेशक आणि शाश्वत औद्योगिकरणास चालना व नवनवीन कल्पनांची जोपासना' या शाश्वत विकास ध्येयांतर्गत आर्थिक विकास व जनकल्याणास सहाय्य करण्यासाठी दर्जेदार, विश्वसनीय, शाश्वत व सक्षम पायाभूत सुविधांचा विकास करुन त्या सर्वांसाठी किफायतशीर व समन्यायाने उपलब्ध करण्यावर भर देण्यात येत आहे.

ऊर्जा

९.२ 'सर्वांसाठी किफायतशीर, खात्रीची, शाश्वत व आधुनिक ऊर्जेची उपलब्धता' हे शाश्वत विकास ध्येयांपैकी एक ध्येय आहे. वीज, नैसर्गिक वायू, पेट्रोलियम हे ऊर्जेचे विविध प्रकार आहेत.

वीज

९.३ आधुनिक अर्थव्यवस्थेच्या सातत्यपुर्ण विकासात विद्युत ऊर्जेची महत्वाची भूमिका आहे. पारंपरिक आणि नवीकरणीय स्रोतांद्वारे वीज निर्मिती केली जाते व ती अर्थव्यवस्थेच्या सर्व क्षेत्रांमध्ये वापरली जाते.

स्थापित क्षमता

९.३.१ राज्यातील वीज निर्मितीची एकुण स्थापित क्षमता ३१ मार्च, २०१९ रोजी ३६,७२९ मेगावॅट असून त्यात खाजगी क्षेत्राचा ५७.६ टक्के, सार्वजनिक क्षेत्राचा ३७.० टक्के आणि सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी प्रकल्पाचा (रत्नागिरी गॅस पॉवर प्रोजेक्ट मर्या.) ५.४ टक्के हिस्सा होता. खाजगी क्षेत्रातील विजेच्या स्थापित क्षमतेत नवीकरणीय ऊर्जेचा ४१.४ टक्के हिस्सा होता. राज्यातील वीज निर्मितीची स्थापित क्षमता ३१ मार्च, २०१९ रोजी देशात सर्वाधिक होती. स्रोतनिहाय स्थापित क्षमता तक्ता ९.१ मध्ये दिली आहे.

आलेख ९.१ : राज्यातील क्षेत्रनिहाय स्थापित क्षमता

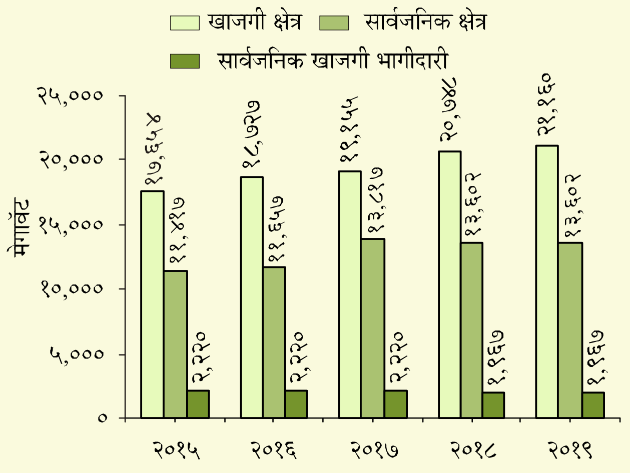

तक्ता ९.१ स्रोतनिहाय स्थापित क्षमता

(मेगावॅट)

स्रोत	३१ मार्च रोजी			३१ डिसेंबर, २०१९ रोजी	२०१९ मध्ये २०१८ च्या तुलनेत शेकडा बदल
	२०१७	२०१८	२०१९		
राज्यात	**३५,१९२**	**३६,३१७**	**३६,७२९**	**३६,०७६**	**१.१**
औष्णिक	२१,४९६	२२,०९६	२२,०९६	२१,१७६	०.०
नवीकरणीय	७,५५८	८,३४१	८,७५३	९,०२०	४.९
जलजन्य	३,०६६	३,०६१	३,०६१	३,०६१	०.०
नैसर्गिक वायुजन्य	३,०७२	२,८१९	२,८१९	२,८१९	०.०
केंद्रीय क्षेत्राकडून वाटप	**७,११४**	**७,४२०**	**७,७५४**	**७,७७९**	**४.५**

आधार : महानिर्मिती, महाऊर्जा, केंद्रीय विद्युत प्राधिकरण, केंद्र शासन , टाटा पॉवर कं. मर्या., रिलायन्स इन्फ्रास्ट्रक्चर / अदानी इलेक्ट्रीसिटी

वीज निर्मिती

आलेख ९.२ : राज्यातील क्षेत्रनिहाय वीज निर्मिती

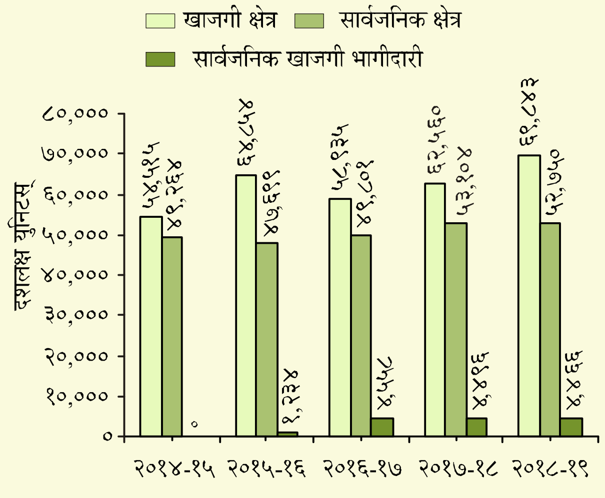

९.३.२ राज्यात २०१८-१९ मध्ये एकूण वीज निर्मिती (नवीकरणीय ऊर्जेसह) १,२७,०५९ दशलक्ष युनिट्स तर २०१७-१८ मध्ये एकूण १,२०,१६० दशलक्ष युनिट्स झाली. याशिवाय केंद्रिय क्षेत्राकडून २०१८-१९ मध्ये ३४,२३८ दशलक्ष युनिट्स व २०१७-१८ मध्ये ३३,००३ दशलक्ष युनिट्स वीज उपलब्ध झाली. राज्यात २०१८-१९ मध्ये झालेल्या वीज निर्मितीत खाजगी क्षेत्र, सार्वजनिक क्षेत्र आणि सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी क्षेत्राचा अनुक्रमे ५५.० टक्के, ४१.५ टक्के आणि ३.५ टक्के हिस्सा होता. स्रोतनिहाय वीज निर्मिती तक्ता ९.२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२ स्त्रोतनिहाय वीज निर्मिती

(दशलक्ष युनिट्स)

स्रोत	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०+	२०१८-१९ मध्ये २०१७-१८ च्या तुलनेत शेकडा बदल
राज्यांतर्गत	**१,१३,२९४**	**१,२०,१६०**	**१,२७,०५९**	**९०,३८०**	**५.७**
औष्णिक	८६,७२३	९३,९५०	९८,७२०	७०,५०१	५.१
नैसर्गिक वायुजन्य	९,४८१	९,०६२	८,४५२	६,१७८	(-)६.७
जलजन्य	५,९७९	५,११४	५,३८७	४,७६३	५.४
नवीकरणीय $	११,१११	१२,०३४	१४,५००	८,९३८#	२०.५
केंद्रीय क्षेत्राकडून प्राप्त	**३२,५८२**	**३३,००३**	**३४,२३८**	**२२,९२३#**	**३.७**

टीप : १ युनिट = १ किलोवॅट तास $ बंदिस्त विजेसह + डिसेंबरपर्यंत # नोव्हेंबरपर्यंत

आधार : महानिर्मिती, महावितरण, केंद्रीय विद्युत प्राधिकरण, केंद्र शासन, टाटा पॉवर कं. मर्या., रिलायन्स इन्फ्रास्ट्रक्चर / अदानी इलेक्ट्रीसिटी.

वीज खरेदी

९.३.३ सन २०१८-१९ मध्ये महावितरणने खरेदी केलेल्या विजेचा सरासरी प्रती युनिट दर ₹ ४.६१ आणि बेस्टने खरेदी केलेल्या विजेचा सरासरी प्रती युनिट दर ₹ ४.८५ होता. महावितरण आणि बेस्ट यांनी खरेदी केलेल्या विजेचा तपशील तक्ता ९.३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ९.३ महावितरण आणि बेस्ट यांनी खरेदी केलेली वीज

वर्ष	महावितरण		बेस्ट	
	खरेदी केलेली वीज (दशलक्ष युनिट्स)	एकूण किंमत (₹ कोटी)	खरेदी केलेली वीज (दशलक्ष युनिट्स)	एकूण किंमत (₹ कोटी)
२०१७-१८	१,२६,९२५	५३,८३०	४,८२५	२,३१९
२०१८-१९	१,३६,२५३	६२,७५४	४,७७१	२,३१५
२०१९-२०+	८५,५७०	४१,११३	३,४०९	१,६९९

आधार : महावितरण, बेस्ट + नोव्हेंबरपर्यंत

विजेचा वापर

९.३.४ राज्यात २०१८-१९ मध्ये विजेचा एकूण वापर १,३१,८६६ दशलक्ष युनिट्स तर २०१७-१८ मध्ये १,२३,९३८ दशलक्ष युनिट्स होता. राज्यातील विजेचा सर्वाधिक वापर औद्योगिक क्षेत्रात (३५.८ टक्के) तर त्या खालोखाल कृषि क्षेत्रात (२५.६ टक्के) आणि घरगुती क्षेत्रात (२२.१ टक्के) होता. क्षेत्रनिहाय विजेचा वापर तक्ता ९.४ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ९.४ क्षेत्रनिहाय विजेचा वापर

(दशलक्ष युनिट्स)

क्षेत्र	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०+	२०१८-१९ मध्ये २०१७-१८ च्या तुलनेत शेकडा बदल
औद्योगिक	३३,८२०	४३,९७४	४७,१६४	३४,४४८	७.३
कृषि	२८,२०२	३०,५६१	३३,७२५	२०,९३०	१०.४
घरगुती	२६,८६८	२८,३४८	२९,१८८	२३,३५३	३.०
वाणिज्यिक	१३,०५०	१३,९२५	१४,१७९	११,०१३	१.८
सार्वजनिक सेवा@	४,३५१	४,८१०	५,०८९	३,८४९	५.८
रेल्वे	१०५	१६३	१७४	१३९	६.८
इतर	१,९५३	२,१५७	२,३४७	१,७८०	८.८
सर्व	**१,०८,३४९**	**१,२३,९३८**	**१,३१,८६६**	**९५,५१२**	**६.४**

@ सार्वजनिक दिवाबत्ती व पाणी पुरवठा समाविष्ट + डिसेंबरपर्यंत

आधार : महावितरण, बेस्ट, टाटा पॉवर कं. मर्या., रिलायन्स इन्फ्रास्ट्रक्चर / अदानी इलेक्ट्रीसिटी

९.३.५ भारतातील आणि महाराष्ट्रातील विजेचा दरडोई अंतिम वापर तक्ता ९.५ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ९.५ विजेचा दरडोई अंतिम वापर

(युनिट्स)

क्षेत्र	२०१६-१७		२०१७-१८		२०१८-१९*	
	भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र
सर्व	**७१५.४**	**९०७.५**	**७५३.१**	**१,०२८.२**	**७८४.२**	**१,०८३.७**
वाणिज्यिक	७०.३	१०९.३	७२.६	११५.५	७४.६	११६.५
औद्योगिक	२२९.४	२८३.३	२४६.३	३६४.८	२६१.१	३८७.६
कृषि	१४९.६	२३६.२	१५४.२	२५३.५	१६०.९	२७७.२
घरगुती	२००.२	२२५.०	२११.७	२३५.२	२१९.०	२३९.९

आधार : केंद्रीय विद्युत प्राधिकरण, केंद्र शासन , महावितरण, बेस्ट, टाटा पॉवर कं. मर्या., रिलायन्स इन्फ्रास्ट्रक्चर / अदानी इलेक्ट्रीसिटी * अस्थायी

९.३.६ स्थापित क्षमता, वीज निर्मिती, क्षेत्रनिहाय विजेचा वापर आणि विजेचा दरडोई अंतिम वापर या संबंधीची मालिका परिशिष्ट ९.१ मध्ये दिली आहे.

विजेची मागणी व पुरवठा

९.३.७ राज्यातील क्षमता वाढ, पारेषण व वितरण जाळ्यातील सुधारणा आणि ऊर्जा संवर्धनाच्या विविध उपाययोजनांमुळे वीज पुरवठ्यात सुधारणा झाली आहे. सरासरी कमाल मागणीच्या वेळी विजेचा पुरवठा व तूट तक्ता ९.६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.६ सरासरी कमाल मागणीच्या वेळी विजेचा पुरवठा व तूट

(मेगावॅट)

वर्ष	सरासरी कमाल मागणी	पुरवठा	तूट
२०१६-१७	१६,९०३	१६,८६६	३७
२०१७-१८	१७,४१२	१७,६०६	(-)१९४
२०१८-१९	१८,४७८	१९,८१४	(-)१,३३६
२०१९-२०+	१७,६११	२०,३८९	(-)२,७७८

आधार : महावितरण + डिसेंबरपर्यंत

पारेषण व वितरणाचे पायाभूत जाळे

९.३.८ वीज निर्मिती केंद्रांतून वीज ग्राहकांपर्यंत पोहोचवणे सुकर करणारे पारेषण व वितरणाचे पायाभूत जाळे हा विद्युत प्रणालीचा कणा आहे. पारेषण व वितरणाच्या पायाभूत जाळ्यामध्ये सुधारणा ही सातत्यपूर्ण प्रक्रिया असून त्यात अति उच्च दाब (इएचव्ही) उपकेंद्रांचे आधुनिकीकरण, सदोष मीटर बदलणे, अत्याधिक भार असलेल्या उच्च व कमी दाबाच्या वाहिन्यांवरील भार अतिरिक्त रोहित्रे पुरवून कमी करणे, नवीन उपकेंद्रे उभारणे व कार्यान्वित करणे यासह वीजचोरी विरुद्ध मोहिम अशा उपाययोजनांचा समावेश आहे.

९.३.९ महापारेषणचे सन २०१८-१९ अखेर ४७,३०४ सर्किट किमीचे जाळे व ६७२ उपकेंद्रे यांसह पारेषण क्षमता सुमारे १,२८,०१५ मेगा व्होल्ट ॲम्पिअर (एमव्हीए) होती. सन २०१९-२० मध्ये डिसेंबर पर्यंत ४८,१७७ सर्किट किमी जाळे व ६७९ उपकेंद्रे यासह पारेषण क्षमता १,२८,८४० एमव्हीए झाली. महापारेषणची २०१७-१८ व २०१८-१९ ची पारेषण हानी अनुक्रमे ३.३० टक्के व ३.११ टक्के होती तर २०१९-२० मध्ये डिसेंबर पर्यंतची पारेषण हानी ३.१८ टक्के होती.

९.३.१० महावितरणच्या वितरण जाळ्यात २०१८-१९ अखेरीस ३,७२७ उपकेंद्रे, १०,५५,९४२ सर्किट किमी वाहिन्या व ६,१५,००३ वितरण रोहित्रे होती. सन २०१९-२० मध्ये डिसेंबर अखेर ३,९३८ उपकेंद्रे, १०,६८,०६४ सर्किट किमी वाहिन्या व ६,५४,६५० वितरण रोहित्रे होती.

९.३.११ सन २०१८-१९ मध्ये राज्यातील वीज वितरण यंत्रणेत महावितरणचा हिस्सा ८६.७ टक्के असून त्या पाठोपाठ अदानी इलेक्ट्रीसिटीचा ६.४ टक्के, बेस्टचा ३.५ टक्के आणि टाटा पॉवरचा ३.४ टक्के होता. वितरण हानी तक्ता ९.७ मध्ये दिली आहे.

आलेख ९.३ : महावितरणची एकूण तांत्रिक व वाणिज्यिक हानी आणि वितरण हानी

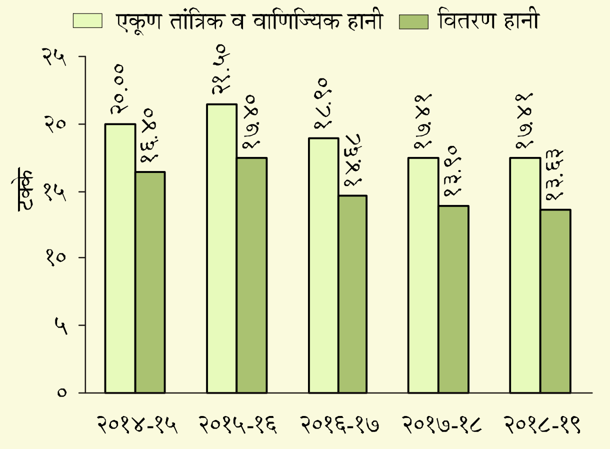

तक्ता ९.७ वितरण हानी

(टक्के)

परवानाधारक	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०+
महावितरण	१४.६८	१३.९०	१३.६३	१२.१७
बेस्ट	५.४२	५.८२	४.१८	४.३४
रिलायन्स इन्फ्रास्ट्रक्चर / अदानी इलेक्ट्रीसिटी	८.८३	८.११	७.९५	८.३६
टाटा पॉवर कं. मर्या.	०.८५	०.९०	०.६३	०.८९

आधार : महावितरण, बेस्ट, टाटा पॉवर कं. मर्या., रिलायन्स इन्फ्रास्ट्रक्चर / अदानी इलेक्ट्रीसिटी + सप्टेंबरपर्यंत

९.३.१२ ***उज्वल डिस्कॉम ॲश्युरन्स योजना (उदय)*** : केंद्र शासनाने २०१५ मध्ये राज्य वितरण यंत्रणांच्या कार्यान्वयन व वित्तीय कार्यक्षमतेत सुधारणा करण्याच्या उद्देशाने ही योजना मंजूर केली. सदर योजनेंतर्गत राज्य शासनाने २०१६-१७ मध्ये **₹** ४,९५९.७५ कोटी महावितरणला हस्तांतरीत केले. सप्टेंबर, २०१९ अखेर राज्यात फिडर मीटरिंग, वीज जोडणी न झालेल्या घरांना वीज पुरवठा, फिडर विलगीकरण, ग्रामीण फिडर परिक्षण आणि एलईडी दिवे वितरण पूर्ण झाले आहे तर वितरण ट्रान्सफॉर्मर मीटरिंगचे काम प्रगतीपथावर आहे.

९.३.१३ **औष्णिक ऊर्जेची क्षमता वाढ :** महानिर्मितीने विविध औष्णिक ऊर्जा निर्मिती केंद्रांत प्रकल्पांची स्थापना व कार्यान्वयन करण्याच्या कृती आराखड्यास मान्यता दिली आहे. भुसावळ येथील ६६० मेगावॅट प्रकल्पासाठी क्षमतावाढीची प्रक्रिया सुरू आहे आणि कोराडी येथील १,३२० मेगावॅट या प्रकल्पासाठी राज्य शासन व महाराष्ट्र विद्युत नियामक आयोगाची तत्वत: मान्यता मिळाली आहे.

नवीकरणीय ऊर्जा

९.४ स्वच्छ आणि पर्यावरण पूरक नवीकरणीय ऊर्जेचे पवन, सौर, जैविक, बायोगॅस, सागरी लाटा, भू-औष्णिक, इत्यादी स्त्रोत आहेत. ऊर्जा संवर्धन अधिनियम, २००१ मधील तरतुदींचे समन्वयन, विनिमय व अंमलबजावणीसाठी अधिकृत यंत्रणा म्हणून महाराष्ट्र ऊर्जा विकास अभिकरण (महाऊर्जा) या संस्थेस अधिसूचित केले आहे. नवीकरणीय ऊर्जेचा प्रचार व प्रसार आणि ऊर्जा संवर्धन कार्यक्रमांची अंमलबजावणी यासाठी महाऊर्जा सक्रीय आहे.

आलेख ९.४ : नवीकरणीय ऊर्जेची स्थापित क्षमता

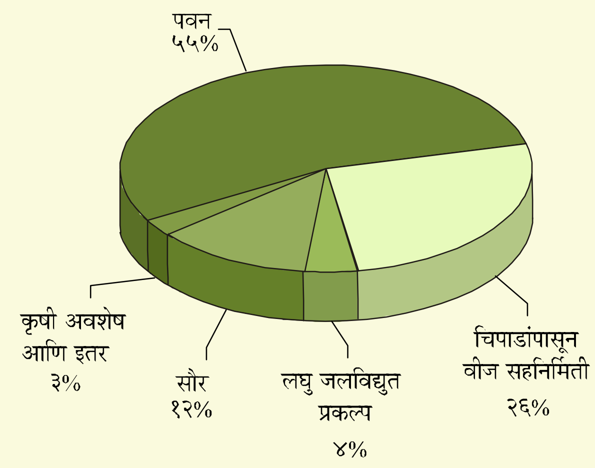

९.४.१ केंद्र शासनाच्या धोरणाप्रमाणे नवीकरणीय ऊर्जा स्त्रोतांमधून १० टक्के पर्यंत वीज खरेदीचे बंधन साध्य करण्याचे धोरण राज्य शासनाने स्विकारले आहे. त्यास अनुसरुन नवीकरणीय ऊर्जा स्त्रोतांद्वारे निर्मित वीज ग्रीड जोडणीमध्ये आणण्यासाठी धोरणे जाहीर केली आहेत. नवीकरणीय ऊर्जेच्या स्थापित क्षमतेनुसार तामिळनाडू आणि कर्नाटक नंतर राज्य देशात तिसऱ्या क्रमांकावर आहे. नवीकरणीय ऊर्जेची संभाव्य व स्थापित क्षमता तक्ता ९.८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.८ नवीकरणीय ऊर्जेची संभाव्य व स्थापित क्षमता

(मेगावॅट)

स्रोत	संभाव्य क्षमता	स्थापित क्षमता			
		३१ मार्च रोजी			३१ डिसेंबर, २०१९ रोजी
		२०१७	२०१८	२०१९	
पवन	९,४००	४,७६९	४,७८२	४,७९२	४,९९८
चिपाडांपासून वीज सहनिर्मिती	२,२००	१,८४९	१,९५४	२,२८४	२,२८४
लघु जल विद्युत प्रकल्प#	७३२	३०४	३३६	३६६	३६६
कृषि अवशेष	७८१	२१५	२१५	२१५	२१५
शहरी घनकचरा	२८७	३	३	३	३
औद्योगिक कचरा	३५०	३५	३५	३५	३८
सौर	७,५००	३८३	१,०१७	१,०५८	१,११६
एकूण	**२१,२५०**	**७,५५८**	**८,३४२**	**८,७५३**	**९,०२०**

आधार : महाऊर्जा

जलसंपदा विभागाने स्थापित केलेले २५ मेगावॅट पेक्षा कमी क्षमतेचे प्रकल्प

९.४.२ **ऊर्जा अक्षय्यता कार्यक्रम व नवीकरणीय ऊर्जेसंबंधीच्या इतर उपाययोजना** : नवीकरणीय ऊर्जेची स्वतंत्रपणे कार्यरत असलेली उपकरणे मोठ्या प्रमाणात अनुदानित तत्वावर वितरीत करण्यात आली आहेत. ऊर्जा अक्षय्यता कार्यक्रम व इतर उपाययोजना अंतर्गत साध्य तक्ता ९.९ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ९.९ ऊर्जा अक्षय्यता कार्यक्रम व इतर उपाययोजना अंतर्गत साध्य

(संख्या)

तपशील	मार्च, २०१८ अखेर	मार्च, २०१९ अखेर
ऊर्जा अक्षय्यता कार्यक्रम		
अ) ऊर्जा लेखा परिक्षण	१,०८९	१,३१४
ब) संक्षिप्त ऊर्जा लेखा परिक्षण	२,४०८	२,८७२
क) अपव्ययित उष्म्याचा पुनर्वापर	११	११
ड) ग्रामपंचायत क्षेत्रात सीएफएल दिवे बदलणे	१,५३,०६६	१,५३,०६६
इ) शासकीय/निमशासकीय कार्यालयांच्या इमारतींमध्ये ऊर्जा संवर्धन पथदर्शी प्रकल्प	९०	१०६
ई) नगरपालिकांमध्ये ऊर्जा संवर्धन संयंत्रे बसविणे	३६	३८
वारा मापन केंद्रे	४०९	४०९
शासकीय इमारतीतील सौर ऊर्जा प्रकल्प	४१	११३
जैविक कांडी कोळसा (ब्रिक्वेटींग) प्रकल्प	१७०	१८९
प्रदर्शने	२८८	३०५
अटल सौर कृषी पंप	--	७९
सौर लघुजल व नळ पाणी पुरवठा योजना	--	१,११८
सौर किरणोत्सार निर्धारण केंद्रे$	७	७
सामायिक अभ्यासिकेत सौर दिवे$	१८,६०३	१८,६०३
ग्रामीण विद्युतीकरण$ अ) गावे	५८६	५८६
ब) पाडे-वस्त्या	७०३	७०३
पवन-सौर संकरित संयंत्रे$ अ) संख्या	२९३	२९३
ब) क्षमता (किलोवॅट)	२,२८३	२,२८३
आश्रमशाळा व वसतीगृहातील पवन-सौर संकरित यंत्रणा$	२०	२०
आश्रमशाळांतील सौर ऊर्जा संयंत्रे (सौर घरगुती दिवे, पथदिवे, जल उष्मीकरण यंत्रणा आणि ऊर्जा संच) $	१०	१०

आधार : महाऊर्जा $ सद्य:स्थितीत योजना बंद आहे

९.४.३ **नवीकरणीय ऊर्जा खरेदी बंधन ('आरपीओ') व नवीकरणीय ऊर्जा प्रमाणपत्रे ('आरईसी') पद्धती** : नवीकरणीय ऊर्जा खरेदी बंधन हे महाराष्ट्र विद्युत नियामक आयोगाने कायद्याद्वारे बंधनकारक केले असून बांधील यंत्रणेद्वारे (वितरण परवानाधारक, ग्रीडला जोडलेले बंदिस्त वीज निर्मिती प्रकल्प व वितरण मुक्त प्रवेश असलेले ग्राहक) वापर केलेल्या एकूण पारंपरिक विजेपैकी किमान मर्यादेपर्यंत नवीकरणीय ऊर्जा खरेदी करणे बंधनकारक आहे.

९.४.४ नवीकरणीय ऊर्जेस चालना देण्यासाठी आणि उपलब्ध असलेले नवीकरणीय ऊर्जा स्रोत व बांधील यंत्रणांना साध्य करावयाचे नवीकरणीय ऊर्जा खरेदी बंधन यांच्यात असलेली तफावत दूर करण्याकरिता 'आरईसी' हे बाजाराधारीत साधन आहे. महाराष्ट्र विद्युत नियामक आयोगाने महाऊर्जा या यंत्रणेस 'आरपीओ', त्याचे अनुपालन व 'आरईसी' पध्दतीची अंमलबजावणी यासाठी राज्य यंत्रणा म्हणून घोषित केले आहे. महाराष्ट्र विद्युत नियामक आयोगाच्या 'आरपीओ-आरईसी नियमन २०१६' या नियमनानुसार बांधील यंत्रणांना त्यांच्या एकूण वीज वापराच्या किमान मर्यादेपर्यंत नवीकरणीय ऊर्जा खरेदी करणे अनिवार्य आहे. नवीकरणीय ऊर्जा स्रोतांमधून किमान खरेदी करावयाची ऊर्जा (एक युनिट विजेच्या समतुल्य) २०१८-१९ करिता सौर ऊर्जेसाठी २.७५ टक्के व इतर नवीकरणीय ऊर्जेसाठी ११.० टक्के उद्दिष्ट आहे. नवीकरणीय ऊर्जा बंधन (आरपीओ) चे साध्य तक्ता ९.१० मध्ये दिले आहे.

तक्ता ९.१० नवीकरणीय ऊर्जा बंधन (आरपीओ) चे साध्य

(टक्के)

वितरण परवानाधारक	सौर		इतर नवीकरणीय ऊर्जा		एकूण	
	२०१७-१८	२०१८-१९*	२०१७-१८	२०१८-१९*	२०१७-१८	२०१८-१९*
महावितरण	०.७९	१.७४	१०.५७	९.५२	११.३६	११.२६
टाटा पॉवर कं मर्या.	१.५५	३.२३	९.५८	११.०१	११.१३	१४.२४
रिलायन्स इन्फ्रास्ट्रक्चर /अदानी इलेक्ट्रीसिटी	०.७३	०.७९	२.१४	२.२९	२.८७	३.०८
बेस्ट	०.६९	४.१४	११.३८	११.१४	१२.०६	१५.२८

आधार : महाऊर्जा * अस्थायी

नियामक उपाययोजना व वीज दर

९.५ महाराष्ट्र विद्युत नियामक आयोगाची स्थापना वीज दर निश्चिती, वीज खरेदी आणि पारेषण व वितरण यंत्रणांच्या प्रापण प्रक्रियांचे नियमन आणि वीज क्षेत्रामधे स्पर्धा, कार्यक्षमता व काटकसरीस प्रोत्साहन देणे यासाठी करण्यात आली आहे. सन २०१९-२० मधील विजेचे सरासरी दर तक्ता ९.११ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ९.११ सन २०१९-२० मधील सरासरी वीज दर

(₹ प्रति युनिट)

ग्राहक गट	महावितरण	बेस्ट	अदानी इलेक्ट्रीसिटी	टाटा पॉवर
लघु दाब - घरगुती/निवासी				
दारिद्र्यरेषेखालील	२.०८	२.५१	@	@
० ते १०० युनिट्स	५.४८	३.२४	५.०६	१.९९
१०१ ते ३०० युनिट्स	९.२६	५.८०	८.९३	५.२४
३०१ ते ५०० युनिट्स	११.७५	८.०७	९.९८	९.४७
५०१ ते १,००० युनिट्स	१३.०७	९.३१	११.६७	१३.१०
१,००० युनिट्स पेक्षा अधिक	१३.८६	९.३१	११.६७	१३.१०
लघु दाब - व्यावसायिक/अनिवासी				
०- २० किलोवॅट	१०.८१	७.७४	९.७१	८.८१
> २० किलोवॅट आणि <= ५० किलोवॅट	१३.७९	८.१८	१०.२८	८.७९
५० किलोवॅट पेक्षा अधिक	१६.७९	८.४१	१०.५२	१०.२३
लघु दाब - उद्योग				
२० किलोवॅट पेक्षा कमी भार	६.८०	६.९६	८.८४	८.४४
२० किलोवॅट पेक्षा अधिक भार	९.५३	७.४८	९.६५	८.३२
लघु दाब - कृषि				
कृषि पंप (मीटर शिवाय)	३.८६	लाना	लाना	लाना
कृषि पंप (मीटर सह)	३.७४	३.९८	५.७७	@
इतर (मीटर सह)	५.७१	५.४८	७.२८	@
लघु दाब - पथदिवे (सार्वजनिक दिवाबत्ती)				
ग्रामपंचायत आणि अ, ब व क वर्ग नगरपालिका	६.२४	लाना	लाना	लाना
महानगरपालिका क्षेत्रे	७.७७	७.६४	९.०१	८.८५
लघु दाब - सार्वजनिक सेवा				
शासकीय शैक्षणिक संस्था व रुग्णालये	७.६२	७.३३	८.०३	७.१८
इतर	८.८५	७.६४	८.४१	८.७८
उच्च दाब - उद्योग	८.४२	७.८६	९.७९	९.५०
उच्च दाब — रेल्वे/मेट्रो/मोनोरेल	८.८९	७.२०	८.७८	७.५९ (रेल्वे) ७.७३ (मेट्रो/ मोनोरेल)
उच्च दाब - सार्वजनिक सेवा				
शासकीय शैक्षणिक संस्था व रुग्णालये	९.६३	७.५३	९.१३	८.९२
इतर	११.६५	७.९९	१०.०२	९.६१
उच्च दाब - कृषि पंप	४.२७	लाना	लाना	लाना

आधार: महाराष्ट्र वीज नियामक आयोग @ ग्राहकांची संख्या निरंक वा अत्यंत कमी असल्याने सरासरी दर दर्शविले नाहीत लाना लागू नाही

ग्रामीण विद्युतीकरण, जाळयांची सुधारणा आणि ऊर्जा अक्षय्यता संबंधित योजना

९.६.१ **ग्रामीण विद्युतीकरण** : महावितरणच्या वार्षिक अहवाल २०१८-१९ नुसार राज्यातील वस्ती असलेल्या एकूण ४१,९२८ गावांपैकी मार्च, २०१९ पर्यंत ४१,६१८ गावांचे पारंपरिक ऊर्जेद्वारे व ३०५ गावांचे अपारंपरिक ऊर्जेद्वारे विद्युतीकरण झाले.

९.६.२ **कृषि पंपांचे विद्युतीकरण** : राज्यात ३१ मार्च, २०१९, अखेर एकूण ४२.२० लाख कृषि पंपांचे विद्युतीकरण झाले. सन २०१८-१९ मध्ये ६०,८१७ आणि सन २०१९-२० मध्ये ऑक्टोबर पर्यंत २७,९१६ कृषि पंपांचे विद्युतीकरण झाले.

९.६.३ **अटल सौर कृषि पंप योजना** : सदर योजनेच्या पहिल्या टप्प्यात (२०१५ ते २०१८) राज्यात १०,००० सौर कृषि पंप स्थापित करण्याच्या उद्दिष्टाच्या तुलनेत सुमारे ५,६६२ सौर कृषि पंप कार्यान्वित करण्यात आले. योजनेच्या दुसऱ्या टप्प्यात (२०१८-१९ पासून) ७,००० सौर कृषि पंप स्थापित करण्याच्या उद्दिष्टाच्या तुलनेत सुमारे ६,००० सौर कृषि पंप नोव्हेंबर, २०१९ पर्यंत कार्यान्वित करण्यात आले.

९.६.४ **मुख्यमंत्री सौर कृषी वाहिनी योजना** : सदर योजनेंतर्गत अहमदनगर जिल्ह्यातील राळेगण सिध्दी व यवतमाळ जिल्ह्यातील कोळंबी येथे प्रत्येकी दोन मेगावॅट क्षमतेचे दोन सौर ऊर्जेचे पथदर्शी प्रकल्प कार्यान्वित करण्यात आले आहेत. अशा प्रकारचे राज्यात एकूण १,३६१ मेगावॅट वीज निर्मितीचे सौर प्रकल्प कार्यान्वित करण्याचे प्रस्तावित आहे त्यापैकी १३७.०७ मेगावॅट क्षमता अद्यापर्यंत आस्थापित करण्यात आली आहे.

९.६.५ **प्रधान मंत्री किसान ऊर्जा सुरक्षा व उत्थान महा-अभियान (पीएम कुसुम) :** केंद्र शासनाच्या नवीन आणि नवीकरणीय ऊर्जा मंत्रालयाने शेतकऱ्यांसाठी सौर पंप आणि ग्रीड कनेक्टेड सौर आणि इतर नवीकरणीय ऊर्जा संयंत्र स्थापित करण्यासाठी सदर योजना देशात सुरु केली आहे. सन २०२२ पर्यंत २५,७५० मेगावॅट ऊर्जा सौर आणि इतर नवीकरणीय स्त्रोतांद्वारे स्थापित करण्याचे उद्दिष्ट असून सदर योजनेअंतर्गत अंमलबजावणी करणाऱ्या संस्थांना सेवा शुल्कासह केंद्र शासनाद्वारे ₹ ३४,४२२ कोटी अर्थसहाय्य देण्यात येणार आहे.

९.६.६ **दीनदयाळ उपाध्याय ग्राम ज्योती योजना** : केंद्र शासनाने २०१५ पासून ग्रामीण भागातील कुटुंबांना वीज जोडणी देण्यासाठी ही योजना सुरु केली असून राज्यासाठी ₹ २,१६४.१५ कोटी रक्कम मंजूर करण्यात आली आहे. या योजनेअंतर्गत १२.४८ लाख ग्रामीण कुटुंबांना (त्यापैकी ३.८६ लाख दारिद्र्य रेषेखालील) वीज जोडणी देण्याचे प्रस्तावित आहे. डिसेंबर, २०१९ पर्यंतची दीनदयाळ उपाध्याय ग्राम ज्योती योजनेअंतर्गत प्रगती तक्ता ९.१२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.१२ दीनदयाळ उपाध्याय ग्राम ज्योती योजनेअंतर्गत प्रगती

(डिसेंबर, २०१९ पर्यंत)

कामांचा तपशील	परिमाण	उद्दिष्ट	उद्दिष्टपूर्ती	प्रगतीपथावर
नवीन केंद्रे	संख्या	२१०	१८५	२५
अस्तित्वातील ट्रान्सफॉर्मर्सचे अद्ययावतीकरण / जोडणी	संख्या	१५१	१०९	३७
नवीन ट्रान्सफॉर्मर्स	संख्या	९,३११	६,६७१	५७७
फिडर विलगीकरण	संख्या	७०९	५६२	९६
	कि.मी.	९,७९६	७,६१०	८०१
उच्च दाब वाहिनी	कि.मी.	६,६५३	४,५४०	४०२
लघु दाब वाहिनी	कि.मी.	५,६९३	३,७२२	२५९
सांसद आदर्श ग्राम योजनेतील गावे	संख्या	७९	७९	०
दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांना वीज जोडणी	संख्या	३,८६,४३९	३,८६,४३९	०

आधार : महावितरण

९.६.७ **घरगुती कार्यक्षम दिव्यांसाठी कार्यक्रम** : या कार्यक्रमांतर्गत १५ नोव्हेंबर, २०१९ पर्यंत राज्यात सुमारे २.१९ कोटी एलईडी दिवे, ५.३१ लाख एलईडी ट्युब्ज व १.८६ लाख छत पंखे (पंचतारांकित मानक) वितरित करण्यात आले.

९.६.८ **प्रधानमंत्री सहज बिजली हर घर (सौभाग्य) योजना** : केंद्र शासनाने दि. २० ऑक्टोबर, २०१७ पासून सौभाग्य योजना दुर्गम भागातील वीज जोडणी नसलेल्या कुटुंबांकरिता सौर संयंत्रांद्वारे पाच वर्षाच्या सर्वंकष देखभालीसह विद्युतीकरण करण्याच्या उद्देशाने लागू केली आहे. आरईसी मर्या. (तत्कालिन ग्रामीण विद्युतीकरण महामंडळ मर्यादित) ने ७५४ गावे व वस्त्यांमधील २६,०११ घरांमध्ये सदर योजना राबविण्याकरिता ₹ ११७.८० कोटी मंजूर केले आहेत, त्यानुसार घरांच्या वीज जोडणीचे काम डिसेंबर, २०१८ अखेर पूर्ण झाले आहे. नव्याने शोधलेल्या १३,७५१ घरांच्या वीज जोडणीचे काम डिसेंबर, २०१९ अखेर पूर्ण झाले आहे.

९.६.९ **ऊर्जा बचत कार्यक्रम :** औद्योगिक, कृषि, घरगुती आणि व्यावसायिक क्षेत्रासाठीची ऊर्जा बचतीची क्षमता सुमारे ३० टक्के आहे. ऊर्जेची बचत करण्यासाठी पद्धतशीर ऊर्जा लेखापरीक्षणे करणे आवश्यक आहे. या कार्यक्रमांतर्गत ऊर्जा लेखापरीक्षणे करण्यासाठी तांत्रिक आणि आर्थिक सहाय्य पुरविण्यात येते. डिसेंबर, २०१९ पर्यंत १,४३७ ऊर्जा लेखापरीक्षणे पूर्ण करण्यात आली व त्यासाठी ₹ २४९.८१ लाख अर्थसहाय्य देण्यात आले.

९.६.१० **लघु व मध्यम उद्योगकरिंता सहज ऊर्जा लेखापरीक्षण योजना** : लघु व मध्यम उद्योगांना महाऊर्जा कडे नोंदीत ऊर्जा लेखापरीक्षण संस्थांद्वारे ऊर्जा लेखापरीक्षण करण्यासाठी वित्तीय सहाय्य उपलब्ध करुन देणे हा योजनेचा मुख्य उद्देश आहे. सुमारे ३,३६२ लघु व मध्यम उद्योगांनी डिसेंबर, २०१९ पर्यंत या योजनेत भाग घेतला. या लघु व मध्यम उद्योगांनी महाऊर्जा कडे नोंदीत ऊर्जा लेखापरीक्षण संस्थांद्वारे ऊर्जा लेखापरीक्षण पूर्ण केले व त्यासाठी ₹ ९१.१२ लाख अर्थसहाय्य प्राप्त केले.

ऊर्जेचे इतर प्रकार

पेट्रोलियम व नैसर्गिक वायू

९.७ पेट्रोलियम उत्पादनांच्या एकूण वापरासंबंधी आकडेवारी वाढीचा कल दर्शविते. भारतात व महाराष्ट्रात प्रमुख पेट्रोलियम उत्पादनांमध्ये मागील वर्षीच्या तुलनेत २०१८-१९ मध्ये अनुक्रमे ५.१ टक्के व १.९ टक्के वाढ झाली. भारतात व महाराष्ट्रात प्रमुख पेट्रोलियम उत्पादनांच्या झालेल्या वापराचा तपशील तक्ता ९.१३ मध्ये दिला आहे.

आलेख ९.५ : पेट्रोलियम उत्पादनांचा दरडोई वापर

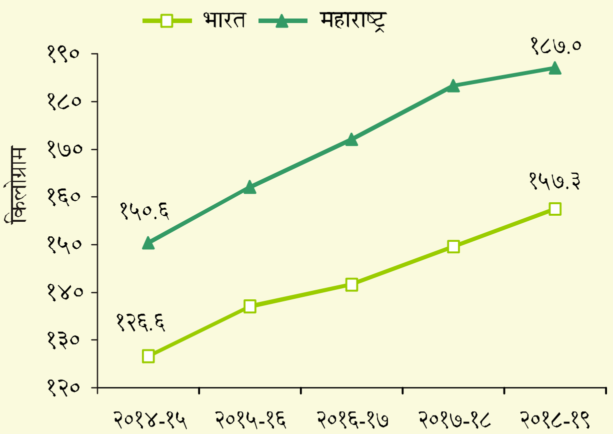

तक्ता ९.१३ प्रमुख पेट्रोलियम उत्पादनांचा वापर

('००० मे.टन)

पेट्रोलियम उत्पादने	२०१७-१८		२०१८-१९*	
	भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र
नॅप्था	१०,८४२	३७१	११,४२०	३६३
द्रवरुप पेट्रोलियम गॅस (एलपीजी)	२२,९७६	२,७९९	२४,५९१	२,९९०
मोटर स्पिरीट/गॅसोलिन (एमएस)	२६,१७५	३,२२६	२८,२८४	३,३५८
उच्च दर्जाचे केरोसिन (एसकेओ)	३,८४५	३०५	३,४५९	२००
एव्हीएशन टर्बाईन इंधन (एटीएफ)	७,३३३	१,६१८	८,०४१	१,६३९
हाय स्पीड डिझेल (एचएसडी)	८०,९९१	८,६७३	८३,४३५	९,२९२
कमी प्रतीचे डिझेल (एलडीओ)	५२४	८९	५९८	७८
फर्नेस ऑईल (एफओ)	५,९१२	८४१	५,५८३	८१५
हॅाट हेवी स्टॅाक (एचएचएस)/ लो सल्फर हेवी स्टॅाक (एलएसएचएस)	११६	१३	३६९	४
लुब्रीकन्ट /वंगण	१,३४५	३२९	१,३१३	२८५
डांबर	५,१३६	५३२	५,८३०	७१२
इतर	१५,८८०	१,८२१	१७,४२८	१,२८१
एकूण	**१,८१,०७५**	**२०,६१७**	**१,९०,३५२**	**२१,०१७**

आधार : 'भारतीय पेट्रोलियम व नैसर्गिक वायू सांख्यिकी २०१७-१८' अहवाल, पेट्रोलियम व नैसर्गिक वायू मंत्रालय, भारत सरकार

* अस्थायी

९.७.१ एलपीजी घरगुती ग्राहक, वितरक, उच्च दर्जाचे केरोसिन (एसकेओ) / कमी प्रतीचे डीझेल (एलडीओ) वितरक आणि किरकोळ विक्री केंद्रे तक्ता ९.१४ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता ९.१४ एलपीजी घरगुती ग्राहक, वितरक, एसकेओ / एलडीओ वितरक आणि किरकोळ विक्री केंद्रे

तपशील	२०१६-१७		२०१७-१८		२०१८-१९	
	भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र
एलपीजी सक्रिय घरगुती ग्राहक (संख्या लाखात)	१,९८८	२२२	२,२४३	२४१	२,६५४	२६९
एलपीजी वितरक (संख्या)	२२,१९२	१,७५६	२०,१४६	१,८२७	२३,७३७	२,१३४
उच्च दर्जाचे केरोसिन (एसकेओ) / कमी प्रतीचे डिझेल (एलडीओ) वितरक (संख्या)	६,५४३	७६७	६,५३६	७६७	६,५२८	७६७
किरकोळ विक्री केंद्रे (संख्या)	५९,५९५	५,६८४	६२,५८५	५,९७०	६४,६२५	६,१७९
सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेसाठी उच्च दर्जाचे केरोसीनचे (एसकेओ) वाटप ('००० मे. टन)	६,९३३	५६४	५,०२२	३८५	४,४३३*	२८७*
सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेसाठी उच्च दर्जाच्या केरोसीनची (एसकेओ) उचल ('००० मे. टन)	६,६७८	५१८	४,६६९	३७८	४,१५२*	२४२*

आधार : पेट्रोलियम व नैसर्गिक वायू मंत्रालय, भारत सरकार * अस्थायी

९.७.२ महानगर गॅस लि., महाराष्ट्र नॅचरल गॅस लि. आणि गॅस ॲथॉरिटी ऑफ इंडिया लि. (गेल) या पाईपद्वारे नैसर्गिक वायू (पीएनजी) जोडणी, कॉम्प्रेस्ड नैसर्गिक वायू (सीएनजी) केंद्रे व सीएनजी वरील वाहने यासंदर्भात राज्यात कार्यरत यंत्रणा आहेत. देशात मार्च, २०१९ अखेर १,७३० सीएनजी केंद्रे व सुमारे ३३.४७ लाख सीएनजी वाहने होती, त्यापैकी ३१३ सीएनजी केंद्रे व ९.२२ लाख सीएनजी वाहने राज्यात होती तसेच देशात ५०.८० लाख पीएनजी जोडण्या होत्या त्यापैकी १४.५७ लाख जोडण्या राज्यात होत्या.

९.७.३ **प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना** : आर्थिक वर्ष २०१६-१७ पासून तीन वर्षांच्या कालावधीकरिता दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबातील पाच कोटी महिलांना एलपीजी जोडण्या देण्यासाठी ही योजना सुरु करण्यात आली. सामाजिक आर्थिक जात सर्वेक्षण - २०११ च्या आकडेवारीनुसार दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबे निश्चित करण्यात आली आहेत. पेट्रोलियम आणि नैसर्गिक वायू मंत्रालयाने सामाजिक आर्थिक जात सर्वेक्षणामध्ये समाविष्ट नसलेल्या किंवा योजनेच्या विस्तारीत श्रेणींमधील दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांना आठ कोटी एलपीजी जोडण्या देण्यासाठी ही योजना सन २०१९-२० पर्यंत विस्तारीत केली. सप्टेंबर २०१९ पर्यंत सदर योजनेचे लक्ष्य साध्य झाले. या योजनेअंतर्गत राज्यात एकूण ४४.३८ लाख एलपीजी जोडण्या उपलब्ध करुन देण्यात आल्या आहेत.

९.७.४ **एलपीजी ग्राहकांसाठी सुधारित थेट लाभ हस्तांतर योजना** : राज्यात एलपीजी ग्राहकांसाठी सुधारीत थेट लाभ हस्तांतर योजना नोव्हेंबर, २०१४ पासून लागू करण्यात आली आहे. यापूर्वीच्या थेट लाभ हस्तांतरण योजनेमध्ये एलपीजी ग्राहकांना अनुदान प्राप्त करण्यासाठी आधार क्रमांक असणे अनिवार्य होते. सुधारित थेट लाभ हस्तांतर योजनेमध्ये एलपीजी ग्राहकांना आधार क्रमांकाशिवाय अनुदान मिळू शकते. दि. १ ऑक्टोबर, २०१९ पर्यंत राज्यात सुमारे २.७१ कोटी वापरकर्ते एलपीजी ग्राहक होते.

वाहतूक व दळणवळण

९.८ चांगली विकसित वाहतूक व दळणवळण यंत्रणा शाश्वत आर्थिक विकास राखण्यात महत्वपूर्ण भूमिका बजावते. चांगल्या पायाभूत सुविधांमुळे सुलभ सेवा प्रदानता, सर्वसमावेशकता आणि मोठी बाजारपेठ उपलब्ध होते. रस्ते, रेल्वे, हवाई व जलमार्ग ही वाहतुकीची साधने असून टपालसेवा, दूरध्वनी, भ्रमणध्वनी व इंटरनेट सेवा ही वैयक्तिक / कार्यालयीन दळणवळणाची साधने आहेत.

भूपृष्ठ वाहतूक

रस्त्यांचे जाळे

९.९ रस्त्यांच्या जाळ्यामध्ये महामार्ग, जिल्हा रस्ते, ग्रामीण रस्ते व शहरांतर्गत रस्ते यांचा समावेश आहे. राज्यात ३.३७ लाख किमी लांबीच्या रस्त्यांच्या विकासाचे लक्ष्य निर्धारीत करुन रस्ते विकास आराखडा २००१-२१ ची अंमलबजावणी होत आहे. मार्च, २०१९ अखेर सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची एकत्रित लांबी (इतर यंत्रणांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची लांबी वगळून) ३.०१ लाख किमी होती. सन २०१९-२० मध्ये ₹ १३,२०० कोटी निधी मंजूर होता व डिसेंबर पर्यंत ₹ ६,८१६.७१ कोटी खर्च झाला. सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची लांबी तक्ता ९.१५ मध्ये दिली आहे. रस्त्यांच्या प्रकारानुसार राज्यातील रस्त्यांची लांबी परिशिष्ट ९.२ आणि जिल्हानिहाय रस्त्यांच्या लांबीचे रुंदीनुसार वर्गीकरण परिशिष्ट ९.३ मध्ये दिले आहे.

आलेख ९.६ : रस्ते विकास आराखड्यानुसार (२००१-२१) साध्य

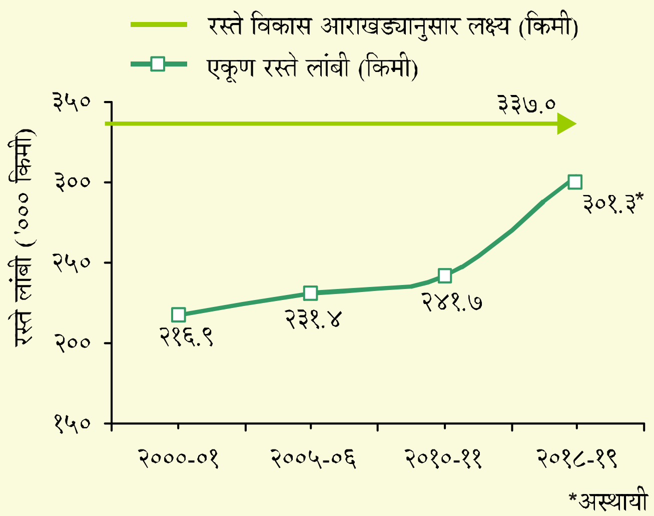

तक्ता ९.१५ सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची लांबी

(३१ मार्च रोजी)

वर्ष	रस्ते (किमी)						
	राष्ट्रीय महामार्ग	प्रमुख राज्य महामार्ग	राज्य महामार्ग	प्रमुख जिल्हा रस्ते	इतर जिल्हा रस्ते	ग्रामीण रस्ते	एकूण
२०१६-१७	७,६८२	३,९७१	३०,७७६	५१,६२७	५६,३३६	१,५३,९४६	३,०४,३३६
२०१७-१८	१०,१९५	३,२७२	२९,१५१	५५,०३०	५३,९२४	१,५२,२७२	३,०३,८४३
२०१८-१९*	१०,४१३	४,००८	३०,३५३	६१,८५०	४८,४२२	१,४६,२२१	३,०१,२६७

टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही *अस्थायी

आधार : सार्वजनिक बांधकाम विभाग, महाराष्ट्र शासन

केंद्रीय रस्ते निधी योजना

९.१० राष्ट्रीय महामार्ग, ग्रामीण रस्ते आणि राज्य रस्ते (आंतरराज्य जोडणारे व आर्थिक दृष्ट्या महत्वाचे) यांचा विकास व देखभाल दुरुस्ती करणे तसेच रेल्वे रुळ ओलांडण्यासाठी उड्डाण पूल व भुयारी मार्ग बांधणे आणि निर्मनुष्य रेल्वे क्रॉसिंगच्या ठिकाणी सुरक्षिततेच्या दृष्टीने आवश्यक ती कामे करणे यासाठी केंद्र शासनाने २००१-०२ पासून केंद्रीय रस्ते निधी ही योजना कार्यान्वित केली असून त्याद्वारे निधीचे वाटप व वितरण करण्यात येते. केंद्रीय रस्ते निधी योजनेअंतर्गत कामांची राज्यातील प्रगती तक्ता ९.१६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.१६ केंद्रीय रस्ते निधी योजनेअंतर्गत कामांची राज्यातील प्रगती

वर्ष	मंजूर कामे (संख्या)	मंजूर लांबी (किमी)	मंजूर रक्कम (₹ कोटी)	कामे (संख्या)		पूर्ण झालेल्या रस्त्यांची लांबी (किमी)	खर्च (₹ कोटी)
				प्रगतिपथावर	पूर्ण		
२००१-०२ ते २०१५-१६	८३१	८,३४१.६०	४,७४१.८३	७९	७४७	८,२१९.२४	४,२५०.६३
२०१६-१७	१७०	१,३३६.४४	३,१०६.४०	१२३	१७	७१४.५१	१,७१०.३२
२०१७-१८	१	३.९०	११.४१	०	०	०	१४१.७२
२०१८-१९	५२	२८४.३६	२,६३८.५७	०	२४	९.५०	६६५.४१
एकूण	**१,०५४**	**९,९६६.३०**	**१०,४९८.२१**	**२०२**	**७८८**	**८,९४३.२५**	**६,७६८.०८**

टीप : २४ कामे रद्द करण्यात आली आहेत व ४० कामे अद्याप सुरु झाली नाहीत.

आधार : सार्वजनिक बांधकाम विभाग, महाराष्ट्र शासन

प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजना

९.११ सन २००० पासून प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजना राबविण्यात येत आहे. ग्रामीण भागात ५०० व अधिक (आदिवासी भागात २५० व अधिक) लोकसंख्या असलेल्या तसेच रस्त्याने न जोडलेल्या वस्त्यांना बारमाही रस्त्यांनी जोडणे हा प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजनेचा उद्देश आहे. लोकवस्त्या जोडणीची १०० टक्के लक्ष्यपूर्ती व रस्त्यांचा दर्जा सुधारण्याची ७५ टक्के लक्ष्यपूर्ती केलेल्या राज्यांसाठी केंद्र शासनाने प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना - दोन सन २०१३ पासून मंजूर केली आहे. या योजनेअंतर्गत केवळ रस्त्यांचा दर्जा सुधारण्याची कामे घेता येतात. या योजनेअंतर्गत सुरुवातीपासून बांधलेल्या आणि / किंवा दर्जा सुधारणा केलेल्या राज्यातील रस्त्यांची एकूण लांबी व जोडलेल्या लोकवस्त्यांची संख्या तक्ता ९.१७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.१७ प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजनेच्या सुरुवातीपासून राज्यात बांधलेल्या आणि / किंवा दर्जा सुधारणा केलेल्या रस्त्यांची एकूण लांबी व जोडलेल्या वस्त्यांची संख्या

वर्ष	संचित भौतिक लक्ष्य		संचित भौतिक साध्य	
	रस्त्याची लांबी (किमी)	जोडलेल्या लोकवस्त्या (संख्या)	रस्त्याची लांबी (किमी)	जोडलेल्या लोकवस्त्या (संख्या)
२०१७-१८	२४,४३९	८,३१५	२३,१९८	८,२१८
२०१८-१९	२७,२०७	८,८०८	२६,०५३	८,५८४
२०१९-२०+	२७,५४८	१०,८४२	२६,३३१	१०,६१६

आधार : ग्रामविकास विभाग, महाराष्ट्र शासन + नोव्हेंबरपर्यंत

मुख्यमंत्री ग्राम सडक योजना

९.१२ रस्त्यांनी न जोडलेल्या वस्त्यांना जोडणे व अस्तित्वातील ग्रामीण रस्त्यांचा दर्जा सुधारणे याकरिता वर्ष २०१५-१६ पासून राज्यात मुख्यमंत्री ग्राम सडक योजना राबविण्यात येत आहे. ऑक्टोबर, २०१९ पर्यंत ३०,४०० किमी लांबीचे रस्ते दर्जा सुधारण्याकरिता मंजुर करण्यात आले आहेत. सन २०१९-२० मध्ये ऑक्टोबरपर्यंत ११,५०० किमी लांबीच्या रस्त्यांचा दर्जा सुधारण्यात आला होता व ₹ ६,२४६ कोटी खर्च झाला.

महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाचे प्रकल्प

९.१३ रस्त्यांचा व संलग्न पायाभूत सुविधांचा, खाजगी सहभागाद्वारे विकास करण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाची (मराविम) स्थापना करण्यात आली असून नोव्हेंबर, २०१९ पर्यंत मराविमने अंदाजित ₹ १२,५२४ कोटी किंमतीचे प्रकल्प पूर्ण केले आहेत. अंशत: व पूर्ण झालेल्या प्रकल्पांवरील एकूण ₹ २८,९७५ कोटी खर्चाच्या तुलनेत एकूण टोल वसूलीची रक्कम नोव्हेंबर, २०१९ पर्यंत ₹ ९,२५२ कोटी होती. महामंडळाच्या प्रकल्पांची सद्यस्थिती तक्ता ९.१८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.१८ महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाच्या प्रकल्पांची सद्यस्थिती

प्रकल्पाचे नाव	प्रकल्प सुरु झाल्याचे वर्ष	प्रकल्पाची अंदाजित किंमत (₹ कोटी)	खर्च+ (₹ कोटी)	काम पूर्ण होण्याचे अपेक्षित वर्ष
हिंदू हृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे महाराष्ट्र समृध्दी महामार्ग	२०१६-१७	५५,३३५.३२	१३,०११.३३	२०२०-२१
पुणे चक्राकार मार्ग	२०१६-१७	४,२००.००	९.४६	उना
ठाणे- घोडबंदर उन्नत मार्ग	२०१६-१७	३,०००.००	१.५६	उना
भिवंडी- कल्याण-शिळफाटा उन्नत मार्ग	२०१६-१७	२,६००.००	४.२६	२०२०-२१ (फेज १)
विदर्भातील रेल्वे वरील पूल	२०१६-१७	८७०.००	४.२९	उना
ठाणे खाडी पूल- टप्पा तीन	२०१६-१७	७७५.५८	२.०६	उना
मुंबई - पुणे द्रुतगती महामार्ग - ६ पदरी रुंदीकरण	२०१६-१७	३१४.००	३२९.६९	२०१९-२०
मुंबई - पुणे द्रुतगती महामार्गास संलग्न सोई-सुविधा	२०१४-१५	२००.००	७.३४	२०१८-१९
मुंबई - पुणे द्रुतगती महामार्गाची क्षमता वाढ	२००९-१०	६,६९५.३७	२१.९८	२०१९-२०
ठाणे टिकुजीनीवाडी ते बोरिवली भुयारी मार्ग	२०१५-१६	३,०००.००	१.७१	उना
सीमा तपासणी नाक्यांचे आधुनिकीकरण	२००८-०९	१,५००.००	५२.६६	उना
वर्सोवा - वांद्रे सागरी सेतू प्रकल्प	२००७-०८	११,३३२.८२	२९.८६	२०२२-२३
नागपूर एकात्मिक रस्ते विकास कार्यक्रम (रेल्वे वरील पूलांसह)	२००१-०२	५१७.३६	५२८.४३	२०१९-२०
विक्रीकर भवन (ठेवी तत्वावरील प्रकल्प)	२०१२-१३	४७.३०	४०.२५	२०१९-२०
राष्ट्रीय राजमार्ग प्राधिकरण (ठेवी तत्वावरील प्रकल्प)	२०१६-१७	९,६३०.००	४,७९७.०३	उना

आधार : महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ   उना उपलब्ध नाही   + नोव्हेंबर, २०१९ पर्यंत

हिंदू हृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे महाराष्ट्र समृद्धी महामार्ग

९.१४ प्रस्तावित मुंबई ते नागपूर महामार्ग हा ७०१ किमी लांब व १२० मी रुंद आठ पदरी द्रुतगती महामार्ग असून हे अंतर आठ तासांत गाठता येईल. हा महामार्ग १० जिल्हे, २६ तालुके व ३९२ गावांमधून जाणार आहे व त्यामूळे २४ जिल्हे जोडले जातील. राज्य मार्ग व राष्ट्रीय महामार्ग एकत्र येणाऱ्या ठिकाणी २४ 'कृषी समृद्धी केंद्राचा' विकास करण्याचे योजिले आहे. हा महामार्ग बुटीबोरी, वर्धा, अमरावती, जालना, चिकलठाणा, शेंद्रा, वाळूंज व सिन्नर या औद्योगिक स्थळांना तर सेवाग्राम, कारंजा(लाड), लोणार, सिंदखेडराजा, वेरुळ व शिर्डी या पर्यटन स्थळ व तीर्थक्षेत्रांना जोडेल. या प्रकल्पाचे काम अभियांत्रिकी, खरेदी, बांधकाम तत्वावर करण्याचे प्रस्तावित आहे. या प्रकल्पासाठी एकूण ९,५९९.९९ हेक्टर जमीन आवश्यक असून त्यापैकी ८,३११.१५ हेक्टर भूसंपादन झाले होते. डिसेंबर, २०१९ पर्यंत भूसंपादनाकरिता ₹ ६,९९१ कोटी खर्च झाला.

मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाचे प्रकल्प

९.१५ मुंबई महानगर प्रदेशात पूर्ण मुंबई शहर जिल्हा व मुंबई उपनगर जिल्हा आणि ठाणे, रायगड व पालघर जिल्ह्याचा काही भाग समाविष्ट आहे. या महानगर प्रदेशात नऊ महानगरपालिका, नऊ नगरपरिषदा, एक नगर पंचायत आणि सुमारे १४,७६९ गावातील एकूण ६,५०० चौ. किमी क्षेत्राचा समावेश आहे. मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाने मुंबई महानगर प्रदेशात विविध पायाभूत सुविधा प्रकल्प हाती घेतले आहेत. मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणा मार्फत सुरु असलेल्या वाहतूक प्रकल्पांची सद्यस्थिती तक्ता ९.१९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.१९ मुंबई महानगर विकास प्राधिकरणामार्फत सुरु असलेल्या वाहतूक प्रकल्पांची सद्यस्थिती

(₹ कोटी)

प्रकल्पाचे नाव	प्रकल्प सुरु झाल्याचे वर्ष	प्रकल्पाची किंमत	खर्च+	काम पूर्ण होण्याचे अपेक्षित वर्ष	सद्यस्थिती
विस्तारित मुंबई नागरी पायाभूत सुविधा प्रकल्प :					
टप्पा - एक, दोन व तीन : रस्ते व उड्डाणपूल	२००७	६,२३५.१२	३,४३७.५७	२०२२	काम प्रगतीपथावर
मिठी नदी कामे टप्पा २ खोलीकरण, रुंदीकरण, सुशोभीकरण, सेवारस्ते, इत्यादि	२००७	५७०.७६	५४३.०९	२०२०	अंतिम टप्प्यात $
विरार ते अलिबाग बहुविध मार्ग: वाहनांसाठी आठ मार्गिका व फक्त बसेस करिता राखीव मार्गिका असलेला खुला मार्ग बांधकाम (१२६ किमी)	२०१०	३९,८४१.९३	४४.८१	२०२३	सल्लागार नियुक्त
बाह्य रस्ते विकास योजना	२०१४	८०५.१२	३५८.८०	२०२०	काम प्रगतीपथावर
वांद्रे-कुर्ला संकुल (जी-ब्लॉक) ते पूर्व द्रुतगती महामार्ग यांच्या दरम्यान उन्नत मार्ग बांधकाम	२०१५	१५५.७०	१४२.४६	२०१९	मार्ग खुला करण्यात आला आहे
कुर्ला ते वाकोला टप्पा एक	२०१६	४४९.००	२३१.३९	२०२०	काम प्रगतीपथावर
भारत डायमंड बोर्स ते वाकोला जंक्शन टप्पा दोन (सांताक्रूज चेंबूर लिंक रोड विस्तारांतर्गत)	२०१७	२२०.८०	२३.३६	२०२०	काम प्रगतीपथावर
मुंबई ट्रान्स हार्बर लिंक : शिवडी ते न्हावा सागरी सेतू बांधकाम (२२ किमी)	२०१७	१७,८४३.००	४,४१८.४५	२०२२	काम प्रगतीपथावर
पूर्व द्रुतगती महामार्गावरील छेडानगर जंक्शन, घाटकोपर (पूर्व) येथे वाहतूक सुधार	२०१८	२२३.८५	७४.३८	२०२१	काम प्रगतीपथावर

$ सेवा रस्ते बांधकाम, सुशोभीकरण, इत्यादिला मा. सर्वोच्च न्यायालयाची स्थगिती + ऑक्टोबर, २०१९ पर्यंत

आधार : मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण

मोटार वाहने

९.१६ राज्यात १ जानेवारी, २०२० रोजी एकूण ३.७१ कोटी मोटार वाहने वापरात होती, ती मागील वर्षाच्या तुलनेत सुमारे ६.६ टक्क्यांनी जास्त आहेत. राज्यातील एकूण नोंदणीकृत वाहनांपैकी ३८.०४ लाख (१०.३ टक्के) वाहने बृहन्मुंबईत होती. राज्यातील रस्त्यांवरील (सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषद यांच्या देखभाली खालील) वाहनांची प्रति किमी सरासरी संख्या १२३ होती. मार्गस्थ मोटार वाहनांची प्रकारनिहाय संख्या तक्ता ९.२० मध्ये आणि त्याची मालिका परिशिष्ट ९.४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२० मार्गस्थ मोटार वाहनांची प्रकारनिहाय संख्या

('०००)

वाहन प्रकार	१ जानेवारी रोजी					
	महाराष्ट्र			बृहन्मुंबई		
	२०१९	२०२०*	शेकडा बदल	२०१९	२०२०*	शेकडा बदल
दुचाकी (मोटार सायकली, स्कूटर्स, मोपेड्स)	२५,५६६.१३	२७,२४८.४१	६.६	२,०८५.८१	२,२५३.७०	८.१
ऑटो रिक्षा	९५१.२२	१,०३४.४९	८.८	२०१.६१	२१८.१७	८.२
हलकी मोटार वाहने (कार, जीप्स, स्टेशन वॅगन्स व टॅक्सी)	५,२००.६१	५,५२२.९७	६.२	१,१६९.२८	१,२२६.०६	४.९
बसेस (स्टेज कॅरेजेस, कॉन्ट्रॅक्ट कॅरेजेस, शालेय बसेस व सार्वजनिक सेवा वाहने)	१४३.४५	१५२.६४	६.४	१५.८१	१७.४३	१०.३
माल मोटारी {आर्टीक्युलेटेड/मल्टी एक्सल वाहने, ट्रक्स व लॉरीज, टॅंकर्स, डिलीव्हरी व्हॅन्स (तीन व चार चाकी), इत्यादि}	१,७१७.४६	१,८३९.७७	७.१	७०.९९	८४.२०	१८.६
ट्रॅक्टर्स	७५४.६०	८०९.१८	७.२	०.१९	०.२०	४.२
ट्रेलर्स	४१०.६१	४२१.३२	२.६	०.१२	०.१३	८.३
रूग्णवाहिका	१५.८५	१६.५३	४.३	१.४०	१.५१	७.९
इतर	६७.५९	७६.५५	१३.३	१.८५	२.५३	३६.८
एकूण	**३४,८२७.५२**	**३७,१२१.८६**	**६.६**	**३,५४७.०६**	**३,८०३.९३**	**७.२**

आधार : परिवहन आयुक्त कार्यालय, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

९.१६.१ 'सारथी' सॉफ्टवेअरद्वारे वाहन चालक परवाना आणि *'वाहन'* सॉफ्टवेअरद्वारे वाहन नोंदणी प्रमाणपत्र स्मार्ट कार्डच्या स्वरुपात ऑन लाईन दिले जातात. डिसेंबर, २०१९ अखेर राज्यात मोटार वाहने चालविण्याच्या वैध परवान्यांची संख्या ३५७.०२ लाख होती व ती मागील वर्षाच्या तुलनेत दोन टक्क्यांनी जास्त आहे. राज्यात २०१८-१९ मध्ये शिकाऊ परवान्यांची संख्या २१.६१ लाख होती.

९.१६.२ राज्यामध्ये दरवर्षी रस्ता सुरक्षा या संकल्पनेवर आधारित विविध पथनाट्ये आणि व्याख्याने आयोजित करण्यात येतात. राज्यात प्रति दहा हजार वाहनांमागे २०१९ मध्ये झालेल्या अपघातांची संख्या सात होती. राज्य व बृहन्मुंबईतील रस्ते अपघात आणि त्यामध्ये मृत व जखमी व्यक्तींविषयक आकडेवारी तक्ता ९.२१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२१ राज्य व बृहन्मुंबईतील रस्ते अपघात आणि त्यामध्ये मृत व जखमी व्यक्तींविषयक आकडेवारी

वर्ष	अपघातांची संख्या		मृत व्यक्तींची संख्या			जखमी व्यक्तींची संख्या		
	राज्य	बृहन्मुंबई	राज्य	बृहन्मुंबई	टक्केवारी@	राज्य	बृहन्मुंबई	टक्केवारी@
२०१७	३५,८५३	३,१६०	१२,२६४	४९०	४.०	३२,१२८	३,२८७	१०.२
२०१८	३५,७१७	३,१६२	१३,२६१	४७५	३.६	३१,३६५	३,२९२	१०.५
२०१९+	२५,१३०	२,१३१	९,४६३	२९३	३.१	२२,०३१	२,२०१	१०.०

आधार : अतिरिक्त पोलिस महासंचालक यांचे कार्यालय (वाहतूक), महाराष्ट्र शासन @ बृहन्मुंबईची राज्याशी + सप्टेंबरपर्यंत

सार्वजनिक प्रवासी रस्ते वाहतूक सुविधा

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ

९.१७ सन २०१८-१९ या कालावधीत महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन (मरामाप) महामंडळाच्या बस सेवेचा प्रतिदिन सरासरी ६५.९६ लाख प्रवाशांनी लाभ घेतला. मरामाप महामंडळातर्फे बस सेवा पुरविण्यात आलेल्या गावांची आणि लोकसंख्येची टक्केवारी तक्ता ९.२२ मध्ये दिली आहे. मरामाप महामंडळाची वाहतूक विषयक सांख्यिकी तक्ता ९.२३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२२ मरामाप महामंडळातर्फे बस सेवा पुरविण्यात आलेल्या गावांची आणि लोकसंख्येची टक्केवारी

बस सेवा	सेवा पुरविण्यात आलेल्या गावांची टक्केवारी		सेवा पुरविण्यात आलेल्या लोकसंख्येची टक्केवारी	
	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१७-१८	२०१८-१९
थेट	७५.८७	७६.४२	९१.७४	९१.९५
३ किमी पर्यंत	१४.९४	१४.६७	५.५५	५.४५
३ ते ५ किमी पर्यंत	५.४४	५.२८	१.६२	१.५६
५ किमी पासून पुढे	३.७५	३.६३	१.०९	१.०४

आधार : महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ

तक्ता ९.२३ मरामाप महामंडळाची वाहतूक विषयक सांख्यिकी

बाब	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०+
ताब्यातील एकूण वाहने	१८,६५२	१८,७९६	१८,३०९
मार्गस्थ बसगाड्यांची प्रतिदिन सरासरी संख्या	१६,४२४	१६,४१४	१६,१६६
एकूण कर्मचारी (३१ मार्च रोजी)	१,०१,१९६	१,०१,८७९	९९,८४७
प्रतिदिन सरासरी सार्थ किमी (लाख)	५५.७२	५५.८३	५४.९३
वाहतूक केलेल्या प्रवाशांची प्रतिदिन सरासरी संख्या (लाख)	६७.२८	६५.९६	६०.५९
वाहन उत्पादकता (किमी)	२९८.७३	२९७.०३	३००.०२
चालक-वाहक उत्पादकता (किमी)	२१४.८०	२१८.०८	२१७.५१
प्रति वाहन कर्मचाऱ्यांचे प्रमाण (मार्गस्थ वाहनांच्या आधारे)	६.१६	६.१७	६.२२
सरासरी आसन क्षमता	४३.३४	४३.३३	४३.१७
भारमान (सवलतींच्या रकमा वगळून) टक्के	५६.३	५४.०	५४.०
भारमान (सवलतींच्या रकमेसह) टक्के	७०.८	६९.१	६८.२

आधार : महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ + सप्टेंबरपर्यंत

९.१७.१ नियमित वाहतुकी शिवाय मरामाप महामंडळ यात्रा व नैमित्तिक करार तत्वावर विशेष वाहतूक सेवा पुरविते. यात्रा व नैमित्तिक करारांची वाहतूक विषयक सांख्यिकी तक्ता ९.२४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२४ मरामाप महामंडळाची यात्रा व नैमित्तिक करारांची वाहतूक विषयक सांख्यिकी

विवरण	यात्रा		नैमित्तिक करार					
			२०१७-१८			२०१८-१९		
	२०१७-१८	२०१८-१९	सवलतीत	विना-सवलतीत	सर्व	सवलतीत	विना-सवलतीत	सर्व
सार्थ किमी (लाख)	२०१.३७	१६२.५०	१५३.०७	४४.६७	१९७.७४	५६.४४	४०.४७	९६.९१
प्राप्त उत्पन्न (₹ कोटी)	७१.९१	६५.७५	३८.१२	२२.४०	६०.५२	१६.७७	२२.२६	३९.०३
प्रति किमी उत्पन्न (₹)	३५.७१	४०.४५	२४.९०	५०.१६	३०.६१	२९.७२	५५.००	४०.२७

आधार : महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ

९.१७.२ विद्यार्थी, वरिष्ठ नागरिक (६५ वर्षांवरील वयाचे), कर्क रुग्ण, स्वातंत्र्यसैनिक, इत्यादि प्रवाशांना हे महामंडळ बस भाड्यात सवलत देते. सवलतीच्या रकमेची प्रतिपूर्ती राज्य शासनाकडून केली जाते. सन २०१८-१९ मध्ये सवलतीची रक्कम ₹ १,६२०.५९ कोटी होती.

९.१७.३ या महामंडळाने सन २०१७-१८ व सन २०१८-१९ मध्ये अनुक्रमे ₹ १२२ कोटी व ₹ १३५ कोटी टोल रक्कम अदा केली.

९.१७.४ अपघातांची संख्या व मरामाप महामंडळाकडून दिलेली भरपाई तक्ता ९.२५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२५ अपघातांची संख्या व मरामाप महामंडळाकडून दिलेली भरपाई

विवरण	२०१७-१८	२०१८-१९
अपघातांची संख्या	२,९३३	३,३१०
मृत व्यक्तींची संख्या	४२०	४४१
जखमी व्यक्तींची संख्या	५,२४२	४,८१४
दर लाख किमी मागे अपघात दर	०.१४	०.१६
अपघातस्थळी अदा केलेली रक्कम (₹ कोटी)	०.३५	०.३३
अंतिम भरपाई (₹ कोटी)	८५.४३	१६४.३७

आधार : महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ

शहरी सार्वजनिक प्रवासी रस्ते वाहतूक

९.१८ सार्वजनिक प्रवासी रस्ते वाहतूक व्यवस्था हे शहरातील प्रवासी वाहतुकीच्या प्रमुख साधनांपैकी एक साधन आहे. राज्यातील २१ शहरात ही सुविधा उपलब्ध आहे. यापैकी सात शहरात महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ (मरामापम), बृहन्मुंबईत बृहन्मुंबई विद्युत पुरवठा आणि परिवहन उपक्रम (बेस्ट), पुणे व पिंपरी-चिंचवड महानगरपालिका क्षेत्रात पुणे महानगर परिवहन महामंडळ (पीएमपीएमएल) आणि उर्वरित १२ शहरात संबंधित महानगरपालिका / नगरपरिषद प्रवासी वाहतूक सेवा पुरवितात. शहरी सार्वजनिक प्रवासी रस्ते वाहतूक सेवा विषयक सांख्यिकी तक्ता ९.२६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२६ शहरी सार्वजनिक प्रवासी रस्ते वाहतूक सेवा विषयक सांख्यिकी

(३१ मार्च रोजी)

वाहतूक सेवा पुरविणारी यंत्रणा	मार्गस्थ वाहनांची प्रतिदिन सरासरी संख्या		प्रतिदिन सरासरी प्रवासी वाहतूक (लाख)		प्रतिदिन सरासरी सार्थ वाहतूक (लाख किमी)		निव्वळ नफा /तोटा (₹ लाख)	
	२०१८	२०१९	२०१८	२०१९	२०१८	२०१९	२०१८	२०१९
मरामाप महामंडळ (शहर वाहतूक)	३८२	२७२	२.०७	१.४७	०.६७	०.५९	(-)२,२६९	(-)२,४२१
बृहन्मुंबई विद्युत पुरवठा व परिवहन (बेस्ट)	३,०५८	२,८६५	२६.२०	२२.१०	५.१९	४.६३	(-)१,०४,९४५	(-)१,०१,९२३
पुणे महानगर परिवहन महामंडळ लिमिटेड	१,९४७	१,९७२	१०.८९	१०.३५	३.०७	२.८४	(-)२०,४६२	(-)२४,७०५
नवी मुंबई मनपा परिवहन	३८६	३९१	२.९०	३.००	०.८६	०.८८	(-)७,६५२	(-)८,६९५
नागपूर मनपा परिवहन	२९६	३०१	१.५७	१.५६	०.६४	०.६३	(-)८४	(-)९४
ठाणे मनपा परिवहन	१९२	२८१	१.२९	२.०८	०.३३	०.५६	(-)४,५५३	(-)७,०२५
वसई-विरार मनपा परिवहन	१३५	१३५	०.९०	०.८६	०.२५	०.२८	-	-
कोल्हापूर मनपा परिवहन	१०५	९६	०.७०	०.७१	०.२३	०.२१	(-)३२२	(-)२५१
सोलापूर मनपा परिवहन	३६	३१	०.२२	०.१२	०.०९	०.०८	(-)१,६७३	(-)१,०७४
कल्याण-डोंबिवली मनपा परिवहन	७२	६२	०.३९	०.३५	०.१३	०.११	(-)१,५७८	(-)२,५२०
मिरा-भाईंदर मनपा परिवहन	३१	३१	०.२४	०.२६	०.०७	०.०८	(-)७५४	(-)८७६
अमरावती मनपा परिवहन	२५	२५	०.२८	०.२६	०.०४	०.०३	(-)९५	(-)१२२
अकोला मनपा परिवहन	५	१६	०.०३	०.०५	०.०१	०.०३	-	-
खोपोली नगरपरिषद परिवहन	११	१०	०.४४	०.०४	०.०२	०.०२	१३	७
लातुर मनपा परिवहन	३	९	०.०१	०.२४	नगण्य	नगण्य	४	४४

आधार : मरामाप महामंडळ , बृहन्मुंबई विद्युत पुरवठा आणि परिवहन उपक्रम, पुणे महानगर परिवहन महामंडळ व संबधित महानगरपालिका / नगरपरिषद

रेल्वे

९.१९ रेल्वे ही प्रमुख प्रवासी वाहतूक व्यवस्था आहे. प्रवासी व मालवाहतूक हे रेल्वे वाहतूकीचे दोन प्रमुख भाग आहेत. राज्यातील लोहमार्गाची कोकण रेल्वेसह ३१ मार्च, २०१९ रोजी एकूण लांबी ६,१९९.५४ किमी होती व ती भारतातील एकूण (६७,७९६.१३ किमी) लांबीच्या ९.१ टक्के आहे. राज्यात सुरु असलेल्या रेल्वे कामांची सद्यस्थिती तक्ता ९.२७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२७ राज्यात सुरु असलेल्या रेल्वे कामांची सद्यस्थिती

(३० जून,२०१९ रोजी)

मार्गाचे नाव	मार्गाची लांबी (किमी)	प्रकल्पाची एकूण किंमत (₹ कोटी)	कामाची भौतिक प्रगती (टक्के)
पुणे-मिरज लोंढा (दुपदरीकरण)	४६७	२,४३६.५७	४
यवतमाळ - पुसद मार्गे वर्धा - नांदेड, (नवीन मार्ग)	२८४	३,१६८.२९	१६
इटारसी - नागपूर तिसरा मार्ग	२८०	२,४४९.९१	१०
अहमदनगर - नारायणडोह - बीड - परळी - वैजनाथ (नवीन मार्ग)	२६१	२,२७१.५०	४७
मनमाड - जळगांव तिसरा मार्ग	१६०	१,०३५.१६	५
वर्धा - बल्लारशहा तिसरा मार्ग	१३२	१,२७२.१९	७
वर्धा - नागपूर चौथा मार्ग	७६	६३७.९५	१०
वर्धा - सेवाग्राम-नागपूर तिसरा मार्ग	७६	५४०.०२	१८
कल्याण - कसारा तिसरा मार्ग	६८	७९२.८९	१८
बारामती - लोणंद (नवीन मार्ग)	६४	७३६.४४	९५
बेलापूर - सीवूड- उरण (नवीन मार्ग)	५४	१,७८१.९८	७८
पेण - रोहा (दुपदरीकरण)	४०	२०३.००	१००
भुसावळ - जळगांव तिसरा मार्ग	२४	१९९.१२	४९
जळगांव - भूसावळ चौथा मार्ग	२४	२६१.३७	३५
तिगाव - चिचोंडा तिसरा मार्ग	१७	१७५.६६	८३

आधार : मध्य रेल्वे

मुंबई उपनगर रेल्वे

९.२० उपनगरीय रेल्वे हे मुंबईमध्ये प्रवासी वाहतूकीचे प्रमुख साधन आहे. मुंबईची उपनगरीय रेल्वे सेवा पश्चिम रेल्वे आणि मध्य रेल्वे या दोन विभागीय रेल्वे द्वारे चालविली जाते. हार्बर व ट्रान्स हार्बर मार्ग हे मध्य रेल्वेचे भाग आहेत. दर दिवशी एकूण २२३ लोकल गाड्यांच्या ताफ्याने ३,०२९ फेऱ्यांद्वारे सरासरी ८१.६ लाख प्रवाशांची वाहतूक केली जाते.

९.२१ मुंबई नागरी वाहतूक प्रकल्पातील रेल्वे मार्गाची कामे मुंबई रेल्वे विकास महामंडळ, मर्यादित करीत आहे. मुंबई नागरी वाहतूक प्रकल्प एक मधील कामे पूर्ण झाली आहेत. मुंबई नागरी वाहतूक प्रकल्पातील टप्पा दोन व तीन अ अंतर्गत सुरु असलेल्या प्रकल्पांची सद्यस्थिती तक्ता ९.२८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२८ मुंबई नागरी वाहतूक प्रकल्पांतील टप्पा दोन व तीन अ सद्यस्थिती

(३१ डिसेंबर, २०१९ रोजी)

प्रकल्पाचे नाव	मार्गिकेची लांबी (मार्ग किमी)	अंदाजित किंमत (₹ कोटी)	खर्च (₹ कोटी)	काम पूर्ण होण्याचे अपेक्षित वर्ष
मुंबई नागरी वाहतूक प्रकल्प - २				
ठाणे-दिवा (अतिरिक्त पाचवा व सहावा मार्ग)	९	५०२.३६	४९७.७७	डिसेंबर, २०२०
मुंबई सेंट्रल-बोरीवली (अतिरिक्त सहावा मार्ग)	३०	९१८.५३	३१३.५८	मार्च, २०२१
सीएसएमटी-कुर्ला (अतिरिक्त पाचवा व सहावा मार्ग)	१५	१,३६७.००	१७३.५७	मार्च, २०२१
मध्य रेल्वे अंतर्गत पनवेल - कर्जत मार्गावरील नवीन उपनगरीय कॉरीडोर	२८	२,७८२.००	२३२.५२	मार्च, २०२३
मध्य रेल्वे अंतर्गत ऐरोली - कळवा (उन्नत) मार्गावरील नवीन उपनगरीय जोड कॉरीडोर	४	४७६.००	७१.२१	मार्च, २०२२
पश्चिम रेल्वे अंतर्गत विरार - डहाणू रोड रेल्वे मार्गाचे चौपदरीकरण	६३	३,५७८.००	६६.८१	मार्च, २०२३
मध्य व पश्चिम रेल्वेवरील मीड सेक्शनवर बेकायदा प्रवेश नियंत्रण	-	५५१.००	९३.९२	मार्च, २०२३
मुंबई नागरी वाहतूक प्रकल्प ३ अ				
कल्याण-बदलापूर (तिसरा व चौथा मार्ग)	१४	१,५१०.००	०.१६	मार्च, २०२४
स्थानकातील सुधारणा	-	९४७.००	०.५७	मार्च, २०२२

आधार : मुंबई रेल्वे विकास कॉर्पोरेशन सीएसएमटी छत्रपती शिवाजी महाराज टर्मिनस

९.२२ उपनगरीय रेल्वे स्थानकांवरील सुरक्षेविषयी घोषणांव्यतिरिक्त दुर्घटना टाळण्यासाठी फुट ओव्हरब्रिजेस, भुयारे (सबवेज), उपनगरीय रेल्वे ट्रॅकवरील नागरीकांच्या गैरवाहतुकीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी भिंतींचे बांधकाम, गैरवाहतुक ठिकाणांवर बंदी, विद्युत खांबांचे स्थलांतरण करणे, इत्यादि उपाययोजना करण्यात आल्या आहेत. मुंबई उपनगरीय रेल्वे मार्गावरील अपघाती मृत्यू व जखमींची (कारणनिहाय) संख्या तक्ता ९.२९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२९ मुंबई उपनगरीय रेल्वे मार्गावरील अपघाती मृत्यू व जखमींची (कारणनिहाय) संख्या

अपघाताचे कारण	२०१७		२०१८		२०१९	
	मृत्यू	जखमी	मृत्यू	जखमी	मृत्यू	जखमी
रुळ ओलांडतांना	१,६५१	३७६	१,६१९	३२३	१,४५५	२७६
रेल्वे व फलाट दरम्यान पडून	१८	६	६	८	४	७
रेल्वेमधून पडून	६५४	१,४३४	७११	१,५८५	६११	१,४०६
रेल्वेच्या खांबांना धक्का लागून	१२	९०	१९	९०	९	५५
अन्य $	६७९	१,४३९	६२६	१,३४३	६१२	१,४५४
एकूण	**३,०१४**	**३,३४५**	**२,९८१**	**३,३४१**	**२,६९१**	**३,१९८**

$ विजेचा धक्का लागून, आत्महत्या, नैसर्गिक मृत्यू, रासायनिक प्रयोगशाळेकडे संदर्भित केलेली प्रकरणे, इत्यादि.

आधार : मुंबई लोहमार्ग पोलिस आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

मेट्रो रेल्वे प्रकल्प

९.२३ महानगर क्षेत्रासाठी सुरक्षित, विश्वसनीय, कार्यक्षम, किफायतशीर, प्रवाशांकरिता सुलभ आणि पर्यावरण दृष्ट्या शाश्वत शीघ्र सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्थेसाठी मुंबई, नवी मुंबई, पुणे आणि नागपूर या शहरात मेट्रो रेल्वे प्रकल्प हाती घेण्यात आले आहेत.

मुंबई मेट्रो रेल्वे प्रकल्प

९.२३.१ शीघ्र संक्रमण प्रणालीवर आधारीत मुंबई मेट्रो रेल्वे प्रकल्प हा सार्वजनिक खाजगी भागीदारी तत्वावर राबविण्यात येत आहे. मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणामार्फत सुरु असलेल्या मेट्रो रेल्वे प्रकल्पांची नोव्हेंबर, २०१९ पर्यंतची माहिती तक्ता ९.३० मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.३० मुंबई महानगर प्रदेशात सुरु असलेल्या मेट्रो रेल्वे प्रकल्पांची सद्यस्थिती

(₹ कोटी)

मेट्रो लाईन / प्रकल्पाचे नांव	प्रकल्प सुरु झाल्याचे वर्ष	प्रकल्पाची किंमत	खर्च +	काम पूर्ण होण्याचे अपेक्षित वर्ष	सद्यस्थिती+
२ ए - दहिसर - डी. एन. नगर (१८.६ किमी)	२०१६	६,४१०	१,४९८.३३	२०१९-२०	७३ टक्के स्थापत्य काम पूर्ण
२ बी -डी. एन. नगर-मंडाळे (२३.६ किमी)	२०१८	१०,९८६	४५८.११	२०२१-२२	काम प्रगतीपथावर
३ कुलाबा - वांद्रे - सीप्झ (३३.५ किमी)	२०१५	२३,१३६	१२,७९५++	२०२१-२२	प्रकल्प अंमलबजावणीच्या स्थितीमध्ये आहे
४ वडाळा - घाटकोपर - ठाणे - कासारवडवली (३२ किमी)	२०१७	१४,५४९	४०८.१६	२०२१-२२	स्थापत्य कामे प्रगतिपथावर
५ ठाणे -भिवंडी -कल्याण	२०१९	८,४१७	०.५८	२०२१-२२	काम प्रगतिपथावर
६ स्वामी समर्थ नगर विक्रोळी (१४.५ किमी)	२०१८	६,६७२	३०३.३८	२०२१-२२	स्थापत्य काम सुरु
७ अंधेरी (पू.) - दहिसर (पू.) (१६.५ किमी)	२०१६	६,२०८	१,४९०.०२	२०१९-२०	७१ टक्के स्थापत्य काम पूर्ण

आधार : मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण, मुंबई मेट्रो रेल्वे महामंडळ ++डिसेंबर, २०१९ पर्यत +नोव्हेंबर, २०१९ पर्यंत

नवी मुंबई मेट्रो रेल्वे प्रकल्प

९.२३.२ महाराष्ट्र शासन सिडको मार्फत ह्या प्रकल्पाची अंमलबजावणी करीत आहे. सदर प्रकल्प विविध टप्प्यांमध्ये विकसित करण्यात येत आहे. पहिल्या टप्प्यात सीबीडी बेलापूर - पेंधार हा ११.१० किमी उन्नत मार्ग, ११ उन्नत स्टेशन व एक डेपो चे काम सिडकोमार्फत करण्यात येत असून अंदाजित किंमत ₹ ३,०६३.६३ कोटी आहे. सदर प्रकल्पांतर्गत डिसेंबर, २०१९ अखेर ₹ १,८५० कोटी खर्च झाला.

नागपूर मेट्रो रेल्वे प्रकल्प

९.२३.३ नागपूर मेट्रो रेल्वे प्रकल्पाची लांबी ३८.२२ किमी असून ३८ स्थानकांचा समावेश आहे. या प्रकल्पाचा संपूर्ण विस्तार उत्तर-दक्षिण मार्ग (१९.६६ किमी व १८ स्थानके) व पुर्व पश्चिम मार्ग (१८.५६ किमी व २० स्थानके) या दोन मार्गामध्ये विभागला आहे. प्रकल्पाची अंदाजित किंमत ₹ ८,६८० कोटी आहे. डिसेंबर, २०१९ अखेर ₹ ६,५७८.०२ कोटी खर्च झाला. या प्रकल्पाची डिसेंबर, २०१९ अखेर भौतिक प्रगती ८६ टक्के होती.

पुणे मेट्रो रेल्वे प्रकल्प

९.२३.४ पुणे मेट्रो रेल्वे प्रकल्पाची लांबी ३३.२८ किमी असून यामध्ये दोन मार्गांचा समावेश आहे. पिंपरी चिंचवड ते स्वारगेट मार्ग १७.५३ किमी लांबीचा असून ११.४५ किमी उन्नत मार्ग असून उर्वरित ६.०८ किमी भूयारी मार्ग आहे. उन्नत मार्गावर नऊ स्थानके असून पाच जमिनीखाली आहेत. वनाज ते रामवाडी हा मार्ग १५.७५ किमी लांबीचा उन्नत मार्ग असून १६ उन्नत स्थानके आहेत. या प्रकल्पाची अंदाजित किंमत ₹ ११,४२० कोटी आहे. सदर प्रकल्प मार्च २०२२ पर्यंत पूर्ण होणे अपेक्षित आहे. या प्रकल्पासाठी ४५.८६ हेक्टर जमिनीची आवश्यकता असून त्यापैकी ३८.२७ हेक्टर जमीन शासकीय आहे. डिसेंबर, २०१९ अखेर भौतिक प्रगती ३७ टक्के आहे.

जलवाहतूक

९.२४ जलवाहतूक ही वाहतूकीच्या इतर पर्यायांच्या तुलनेने किफायतशीर, पर्यावरणस्नेही आणि प्रवासी वेळेत बचत करणारी आहे. राज्य शासन बंदरे क्षेत्रास चालना देण्यासाठी पायाभूत सुविधा विस्तारीत करुन त्याद्वारे औद्योगिक विकास साधण्याकरिता 'महाराष्ट्र मेरीटाईम बंदर विकास धोरण-२०१६' राबवित आहे. या धोरणाअंतर्गत हरितक्षेत्र बंदरे, जेट्टी, शिपयार्ड, सागरी व अंतर्गत जलवाहतूक, बंदरे जोडणी, सागरी आर्थिक परिक्षेत्र इत्यादि क्षेत्रांचा समावेश आहे. या धोरणाच्या माध्यमातून विद्युत शुल्क, बिगर-शेती उपकर, मुद्रांक शुल्क, बंदर कर आणि स्वामित्व हक्क रकमेवर सवलत यासारख्या विविध सवलती बंदर प्रकल्पांना देण्यात येत आहेत.

मोठी बंदरे

९.२४.१ राज्यात मुंबई पोर्ट व जवाहरलाल नेहरू पोर्ट ही दोन मोठी बंदरे आहेत. सन २०१८-१९ मध्ये मुंबई पोर्ट व जवाहरलाल नेहरू पोर्ट यांनी अनुक्रमे ६०५.८८ लाख मे. टन व ७०७.०६ लाख मे. टन मालाची वाहतूक केली. मोठ्या बंदरांची वाहतूक विषयक सांख्यिकी तक्ता ९.३१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.३१ मोठ्या बंदरांची वाहतूक विषयक सांख्यिकी

बाब	मुंबई पोर्ट			जवाहरलाल नेहरू पोर्ट		
	२०१७-१८	२०१८-१९	शेकडा बदल	२०१७-१८	२०१८-१९	शेकडा बदल
एकूण माल वाहतूक क्षमता (लाख मे.टन)	**७८४.००**	**७८४.००**	**०**	**८८३.००**	**१,१८३.००**	**३४.०**
कर्मचारी (संख्या)	८,६२९	७,५९७	(-)१२.०	१,५६७	१,५२१	(-)२.९
माल वाहतूक (लाख मे.टन)	**६२८.२८**	**६०५.८८**	**(-)३.६**	**६६०.०४**	**७०७.०६**	**७.१**
पैकी अ) आयात	४२४.७९	४२२.७३	(-)०.५	३७३.१४	३९३.६१	५.५
ब) निर्यात	२०३.४९	१८३.१५	(-)१०.०	२८६.९०	३१३.४५	९.३
प्रवासी वाहतूक (हजार)	२१.४४	४८.९०	१२८.१	निरंक	निरंक	-
बंदरात आलेल्या बोटी (संख्या)	५,७५६	५,८४९	१.६	२,८२८	२,५८५	(-)८.६
परिचालन उत्पन्न (₹ कोटी)	१,५६०.४६	१,४९८.३२	(-)४.०	१,८९०.८८	१,९८८.९९	५.२
परिचालन खर्च (₹ कोटी)	१,२२५.९२	१,२२१.२६	(-)०.४	७५१.२५	७६३.७१	१.७
परिचालन अधिक्य (₹ कोटी)	३३४.५४	२७७.०६	(-)१७.२	१,१३९.६४	१,२२५.२८	७.५

आधार : मुंबई पोर्ट ट्रस्ट व जवाहरलाल नेहरू पोर्ट ट्रस्ट

लहान बंदरे

९.२४.२ राज्यातील ४८ लहान बंदरांच्या परिसरात अनेक बंदिस्त व बहुउद्देशीय थांबे असून तेथे देखील मालाची वाहतूक केली जाते. लहान बंदरांची वाहतूक विषयक सांख्यिकी तक्ता ९.३२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.३२ लहान बंदरांची वाहतूक विषयक सांख्यिकी

बाब	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०+
माल वाहतूक (लाख मे. टन)	**३७३.६७**	**४५७.८६**	**१९४.९४**
पैकी अ) आयात	३१४.१३	३६२.४४	१६०.३९
ब) निर्यात	५९.५४	९५.४२	३४.५५
प्रवासी वाहतूक (लाख)	**१९१.१९**	**१९२.९१**	**७६.२०**
पैकी अ) यांत्रिकी बोटीतून	१८५.२२	१९०.०३	७५.६३
ब) बिगर-यांत्रिकी बोटीतून	५.९७	२.८८	०.५७

आधार : महाराष्ट्र मेरी टाईम बोर्ड + सप्टेंबरपर्यंत

सागरमाला कार्यक्रम

९.२४.३ बंदरामुळे होणाऱ्या विकासास चालना देणे हा या कार्यक्रमाचा उद्देश आहे. किनारपट्टीवरील बंदरांमध्ये पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी या कार्यक्रमांतर्गत ₹ ५३१.७७ कोटी किंमतीच्या २६ प्रकल्पांना केंद्र शासनाकडून मंजुरी मिळाली आहे.

मरीना

९.२४.४ अनधिकृत व असंघटीत नांगरवाडयांमुळे जलक्षेत्रामध्ये झालेली दाटी कमी होण्यास मरीनामुळे मदत होईल. या प्रकल्पाच्या पहिल्या टप्प्यात ३० बोटी नांगरण्याकरिता पनवेल जवळील बेलापूर खाडी येथे पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यात येणार आहे. गेट वे ऑफ इंडिया नजिकच्या समुद्रात नांगरुन ठेवलेल्या नौका व स्पीड बोटी मरिनामध्ये सुरक्षित ठेवता येतील.

रो-रो सेवा

९.२४.५ मुंबईतील नविन भाऊचा धक्का आणि रायगड जिल्ह्यातील मांडवा बंदर येथे जेट्टी व प्रवासी सुविधांची कामे पूर्ण झाली असून लवकरच रो-रो सेवा सुरु करण्यात येणार आहे. राजपुरी खाडी मध्ये आगरदांडा (तालूका मुरुड) आणि दिघी (तालूका श्रीवर्धन) येथे जेट्टी व प्रवासी टर्मिनल इमारतीचे काम पूर्ण करण्यात आले असून रो-रो सेवा सुरु करण्यात आली आहे. करंजा (जिल्हा रायगड) येथे जेट्टी व प्रवासी सुविधाचे काम पूर्ण झाले असून रेवस (जिल्हा रायगड) येथील काम प्रगती पथावरआहे.

हवाई वाहतूक

९.२५ राज्यात पाच आंतरराष्ट्रीय व १३ देशांतर्गत विमानतळे आहेत. निवडक विमानतळ निहाय प्रवासी व मालवाहतूक विषयक सांख्यिकी तक्ता ९.३३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.३३ निवडक विमानतळनिहाय प्रवासी व मालवाहतूक विषयक सांख्यिकी

(३१ मार्च रोजी)

विमानतळ	प्रवासी वाहतूक (लाख)		माल वाहतूक (मे.टन)	
	२०१८	२०१९	२०१८	२०१९
अ) देशांतर्गत	**४५४.१७**	**४६८.१२**	**३,०८,९७१**	**३,४४,७८८**
मुंबई	३४८.५०	३४३.९३	२,५८,३५६	२,८६,४८८
पुणे	७८.९२	८८.१९	४१,५१५	४७,२७८
नागपूर	२०.८०	२६.९६	६,९८९	८,४५०
औरंगाबाद	३.४०	३.४७	१,७२९	२,००७
जुहू	१.६६	१.४८	३८२	३४०
कोल्हापूर	०.००	०.१८	०	०
नांदेड	०.४९	१.१८	०	०
शिर्डी	०.३७	२.२९	०	०
ओझर नाशिक (एचएएल)	०.०२	०.४४	०	२२५
ब) आंतरराष्ट्रीय	**१३८.३३**	**१४६.३३**	**६,४८,८८१**	**६,७८,०६४**
मुंबई	१३४.५२	१४२.७६	६,४७,९६५	६,७६,९७२
पुणे	२.७१	२.५०	५१	११४
नागपूर	१.०६	१.०६	८६५	९६६
औरंगाबाद	०.०४	०.०१	-	-
ओझर नाशिक (एचएएल)	-	-	-	१२
एकूण (अ + ब)	**५९२.५०**	**६१४.४५**	**९,५७,८५२**	**१०,२२,८५२**

आधार : भारतीय विमानतळ प्राधिकरण एचएएल हिंदुस्थान ऐरोनॉटीक्स लिमिटेड

९.२५.१ छत्रपती शिवाजी आंतरराष्ट्रीय विमानतळावरील वाहतुकीचा ताण कमी करण्यासाठी नवी मुंबई येथे अतिरिक्त विमानतळाचे काम सार्वजनिक खाजगी भागीदारी तत्वावर चार टप्प्यात प्रस्तावित असून प्रकल्पाची अंदाजित मूलभूत किंमत ₹ १६,७०४ कोटी आहे. हे विमानतळ वार्षिक १६ दशलक्ष प्रवासी व दीड दशलक्ष टन माल वाहतूक क्षमता असणारे मोठ्या हरित क्षेत्र विमानतळांपैकी एक आहे.

दळणवळण

९.२६ टपाल, दूरध्वनी, दृकश्राव्य व माहिती दूरसंचार हे दळणवळण व्यवस्थेचे प्रमुख घटक आहेत. डाक सेवेबाबतची सांख्यिकी तक्ता ९.३४ मध्ये दिली आहे.

९.२७ राज्यात सप्टेंबर, २०१९ अखेर इंटरनेट ग्राहकांची संख्या ८.७ कोटी होती, जी सर्व राज्यांच्या तुलनेत सर्वात जास्त आहे.

९.२८ नोव्हेंबर, २०१९ अखेर राज्यात एकूण दूरध्वनी जोडण्यांची संख्या ४४.८९ लाख होती. दर लाख लोकसंख्येमागे दूरध्वनी व भ्रमणध्वनी जोडण्यांची संख्या अनुक्रमे ३,६७६ व १,०७,३४० होती. दूरध्वनी जोडण्या व भ्रमणध्वनींची आकडेवारी तक्ता ९.३५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.३४ डाक सेवेबाबतची सांख्यिकी

(संख्या)

विवरण	क्षेत्र	२०१७-१८	२०१८-१९
डाक कार्यालये	ग्रामीण	११,३८१	११,५०७
	नागरी	१,२३३	१,२३७
	एकूण	१२,६१४	१२,७४४
टपाल पेट्या	ग्रामीण	३५,८४१	३५,८४२
	नागरी	७,९८८	७,९३४
	एकूण	४३,८२९	४३,७७६
डिलिव्हरी पोस्टमेन (डाक सेवकांसह)	ग्रामीण	उना	४,५००
	नागरी	उना	४,९५०
	एकूण	उना	९,४५०

आधार : जीपीओ, मुंबई उना उपलब्ध नाही

तक्ता ९.३५ दूरध्वनी जोडण्या व भ्रमणध्वनी

(लाख)

सेवापुरवठादार	२०१७-१८		२०१८-१९		२०१९-२०+	
	दूरध्वनी	भ्रमणध्वनी	दूरध्वनी	भ्रमणध्वनी	दूरध्वनी	भ्रमणध्वनी
एमटीएनएल	१८.०८	१२.७७	१७.६२	१२.४०	१७.१८	११.९४
बीएसएनएल	१२.५९	७१.१०	१०.८४	७२.०४	९.३६	७१.२८
भारती	४.४४	२२५.६०	४.६५	२४१.८४	४.९३	२५६.०४$
टाटा	८.७२	५१.८४	८.३८	१९.७०	८.१२	
टेलिनॉर	उना	४८.२४	-	-	-	-
वोडाफोन	०.५४	३०४.६५	०.७६#	६१०.९७#	०.९८#	५३९.२५#
आयडीया	उना	३५३.४७				
रिलायन्स/जिओ	२.८४	२२०.३०	-	३५३.३७	२.४०	४३२.५१
रिलायन्स कॉम	-	-	२.२०	०.०६	१.९२	०.०४
एअरसेल-डिशनेट	उना	२१.८२	उना	उना	-	-
एकूण	**४७.२१**	**१,३०९.७९**	**४४.४५**	**१,३१०.३८**	**४४.८९**	**१,३१०.८५**
भारत एकूण	**२२८.११**	**११,८३४.०९**	**२१६.९६**	**११,६१८.१२**	**२१२.९०**	**११,५४५.८८**

$ भारती व टाटा एकत्रित # वोडाफोन व आयडीया एकत्रित उना उपलब्ध नाही + नोव्हेंबरपर्यंत

आधार : भारतीय दूरसंचार नियामक प्राधिकरण

* * * * *

परिशिष्ट ९.१

राज्यातील विजेचा पुरवठा व वापर

बाब	१९६०-६१	१९७०-७१	१९८०-८१	१९९०-९१	२०००-०१	२०१०-११	२०१८-१९
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
अ. स्थापित क्षमता (मेगावॅट)							
अ-१ राज्यातील स्थापित क्षमता-							
(१) औष्णिक	४७७$	१,०६५$	२,७७१	६,४६२	८,०७५	९,६६५	२२,०९६
(२) नवीकरणीय ऊर्जा	--	--	--	--	--	३,४०८	८,७५३
(३) जलजन्य	२८२	८४४	१,३१७	१,५५२	२,८७४	३,०६६	३,०६१
(४) नैसर्गिक वायुजन्य	--	--	--	६७२	१,८२०	२,७१४	२,८१९
एकूण (अ-१)	**७५९**	**१,९०९**	**४,०८८**	**८,६८६**	**१२,७६९**	**१८,८५३**	**३६,७२९**
अ-२ स्थापित क्षमतेत महाराष्ट्राचा हिस्सा							
(१) राष्ट्रीय औष्णि ऊर्जा महामंडळ	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	२,०४८@	४,६८६	७,०६४
(२) अणुशक्ती महामंडळ	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	१३७	६९०	६९०
एकूण (अ-२)	**उ ना**	**उ ना**	**उ ना**	**उ ना**	**२,१८५**	**५,३७६**	**७,७५४**
एकूण (अ-१ + अ-२)	**७५९**	**१,९०९**	**४,०८८**	**८,६८६**	**१४,९५४**	**२४,२२९**	**४४,४८३**
ब. निर्मिती (दशलक्ष युनिट)							
(१) औष्णिक	१,९०३$	३,३९२	११,४१६	२८,०८५	४९,३७७	५२,७९६	९८,७२०
(२) नैसर्गिक वायुजन्य	--	--	--	२,७३०	६,९४३	१८,७२९	८,४५२
(३) जलजन्य	१,३६५	४,५३३	६,४४८	५,६१५	४,८८९	६,३७४	५,३८७
(४) नवीकरणीय ऊर्जा #	--	--	--	--	--	५,११८	१४,५००
एकूण	**३,२६८**	**७,९२५**	**१७,८६४**	**३६,४३०**	**६१,२०९#**	**८३,०१७**	**१,२७,०५९**
क. वापर (दशलक्ष युनिट)							
(१) औद्योगिक	१,८५३	५,३१२	८,१३०	१४,७०६	१८,३६३	३४,४१६	४७,१६४
(२) घरगुती	२६०	७३२	१,७७९	५,०६५	११,१७२	१९,५४६	२९,१८८
(३)कृषि	१५	३५६	१,७२३	६,६०४	९,९४०	१६,२५७	३३,७२५
(४) वाणिज्यिक	१९८	५४७	९४९	२,०६८	४,१०५	११,५२७	१४,१७९
(५) रेल्वे	३३९	४२१	७६६	९७०	१,५८१	२,१८८	१७४
(६) सार्वजनिक पाणी पुरवठा	३५	१४६	३३०	उ ना	१,१९९	१,९८३	२,७६६
(७)सार्वजनिक दिवाबत्ती	२०	७४	१५९	२९१	५५१	८४६	२,३२३
(८) संकीर्ण	--	६२	१९८	२६७	३७८	६३३	२,३४७
एकूण	**२,७२०**	**७,६५०**	**१४,०३४**	**२९,९७१**	**४७,२८९**	**८७,३९६**	**१,३१,८६६**
ड. दरडोई विजेचा अंतिम वापर (युनिट)							
(१) औद्योगिक	४६.८	१०५.४	१२९.५	१९५.४	१९१.२	३०७.२	३८७.६
(२) वाणिज्यिक	५.०	१०.९	१५.१	२७.५	४२.७	१०२.९	११६.५

आधार - (१) केंद्रीय विद्युत प्राधिकरण
(२) महानिर्मिती
(३) महावितरण
(४) बेस्ट
(५) टाटा पॉवर कं. मर्या.
(६) रिलायन्स इन्फ्रास्ट्रक्चर / अदानी इलेक्ट्रिसिटी

उ ना उपलब्ध नाही

टीप -
(१) उपलब्ध आकडेवारी केवळ सार्वजनिक विद्युत व्यवसायी यंत्रणेची आहे.
(२) @ यात राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळ व अणुशक्ती महामंडळाकडील वाटप न झालेला तसेच गोवा राज्याचा शिलकी ३२३ मेगावॅटचा अतिरिक्त हिस्सा समाविष्ट आहे.
(३) # यात बंदिस्त वीज व नवीकरणीय ऊर्जेची (महावितरणला विकलेली) आकडेवारी समाविष्ट आहे.
(४) $ यात तेलजन्य ऊर्जेची आकडेवारी औष्णिक ऊर्जेत समाविष्ट आहे.
(५) टाटा पॉवर व रिलायन्स इन्फ्रास्ट्रक्चर वगळून इतर खाजगी कंपन्यांची स्थापित क्षमता व निर्मिती सीइएच्या वेबसाईट अहवालानुसार दिली आहे.
(६) १ युनिट = एक किलो वॅट तास

परिशिष्ट ९.२

राज्यातील रस्त्यांची प्रकारांनुसार लांबी
(सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदा यांच्या देखभालीखालील)

(किमी)

अ.क्र.	वर्ष	राष्ट्रीय महामार्ग	प्रमुख राज्य महामार्ग	राज्य महामार्ग	प्रमुख जिल्हा	इतर जिल्हा	ग्रामीण	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
१	१९६५-६६	२,३६४	--	१०,५२८	१२,६२८	८,७४४	१७,५२४	५१,७८८
२	१९७०-७१	२,४४५	--	१४,२०३	१७,६८४	११,०१२	२०,०२०	६५,३६४
३	१९८०-८१	२,९४५	--	१८,९४९	२५,२३३	२५,४०४	६८,६००	१,४१,१३१
४	१९९०-९१	२,९५९	--	३०,९७५	३८,९३६	३८,५७३	६१,५२२	१,७२,९६५
५	२०००-०१	३,६८८	--	३३,२१२	४६,७५१	४३,६९६	८९,५९९	२,१६,९४६
६	२००५-०६	४,३६७	--	३३,५७१	४८,९८७	४५,२२६	९९,२७९	२,३१,४३०
७	२००६-०७	४,३६७	--	३३,६७५	४९,१४७	४५,६७४	१,००,८०१	२,३३,६६४
८	२००७-०८	४,३६७	--	३३,८००	४९,३९३	४५,८८६	१,०२,१४९	२,३५,५९५
९	२००८-०९	४,३६७	--	३३,९३३	४९,६२१	४६,१४३	१,०३,६०४	२,३७,६६८
१०	२००९-१०	४,३७६	--	३४,१०२	४९,९०१	४६,८१७	१,०४,८४४	२,४०,०४०
११	२०१०-११	४,३७६	--	३४,१०३	४९,९३६	४६,८९७	१,०६,४००	२,४१,७१२
१२	२०११-१२	४,३७६	--	३४,१५७	५०,२५६	४७,५२९	१,०६,६०१	२,४२,९१९
१३	२०१२-१३	४,३७६	६,६९४	२७,५२८	५०,२५६	४७,५७३	१,०६,७४५	२,४३,१७२
१४	२०१३-१४	५,८५८	६,३३७	३३,९६३	५०,२३२	५२,७६१	१,१४,५५७	२,६३,७०८
१५	२०१४-१५	४,७६६	६,१६३	३३,८६०	५०,५८५	५८,११५	१,४५,८७९	२,९९,३६८
१६	२०१५-१६	४,९०१	५,२४९	३३,६९५	५२,२७५	५६,५६४	१,५३,४३५	३,०५,११९
१७	२०१६-१७	७,६८२	३,९७१	३०,७७६	५१,६२७	५६,३३६	१,५३,९४६	३,०४,३३६
१८	२०१७-१८	१०,१९५	३,२७२	२९,१५१	५५,०३०	५३,९२४	१,५२,२७२	३,०३,८४३
१९	२०१८-१९*	१०,४१३	४,००८	३०,३५३	६१,८५०	४८,४२२	१,४६,२२१	३,०१,२६७

आधार - सार्वजनिक बांधकाम विभाग, महाराष्ट्र शासन

* अस्थायी

टीप - (१) १९८७ पर्यंतच्या रस्ते लांबीची विभागणी १९६१-८१ रस्ते विकास योजनेनुसार आणि १९८७-८८ पासून ही विभागणी १९८१-२००१ रस्ते विकास योजनेनुसार केली आहे .

(२) सन १९६५-६६ ते २०११-१२ करिता राज्य महामार्गात प्रमुख राज्य महामार्गाचा समावेश आहे.

(३) सन २०१२-१३ पासून रस्ते लांबीची विभागणी २००१-२१ रस्ते विकास योजनेनुसार आहे.

परिशिष्ट ९.३

जिल्हानिहाय रस्त्यांच्या लांबीचे रुंदीनुसार वर्गीकरण
(सार्वजनिक बांधकाम विभागाच्या देखभालीखालील)

(किमी)

अ. क्र.	जिल्हा रूंदी (मीटर)	साध्य लांबी २०१७-१८ ७.००	५.५	३.७५	इतर	एकूण	साध्य लांबी २०१८-१९ ७.००	५.५	३.७५	इतर	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१	बृहन्मुंबई	४९	०	०	०	४९	४९	०	०	०	४९
२	ठाणे	१५१	२४८	२,४९५	७	२,९०१	१९५	२४३	८७२	२,०३८	३,३४७
३	पालघर	२६९	४६६	३,७६३	६६	४,५६५	३,६०५	४३९	१,९१७	९३७	६,८९८
४	रायगड	९५२	२६६	१,६५८	२,४१७	५,२९४	१,०८७	७९५	१,३७४	५३	३,३०८
५	रत्नागिरी	४७२	८७८	८,५०१	१२	९,८६३	४६५	८५९	१,६१०	२२७	३,१६१
६	सिंधुदुर्ग	११७	९४६	६,९१९	०	७,९८२	११७	९४६	१,०२६	०	२,०८९
	कोकण विभाग	**२,०१०**	**२,८०५**	**२३,३३७**	**२,५०२**	**३०,६५३**	**५,५१८**	**३,२८२**	**६,७९९**	**३,२५४**	**१८,८५३**
७	अहमदनगर	६९०	१,५००	११,९१७	६,३३१	२०,४३८	५३१	१,४७०	११,१४९	६,९१४	२०,०६४
८	नाशिक	६०८	१,८१३	११,२३९	४,२६३	१७,९२२	३३१	१,८२५	१०,४०४	५,८९६	१८,४५६
९	धुळे	२७७	५३७	४,३५२	९	५,१७६	२७७	५३८	४,१३८	१,१९८	६,१५१
१०	नंदुरबार	१८०	५१३	५,४८३	५१	६,२२७	१८०	५०५	३,९४५	१,९७१	६,६०१
११	जळगाव	३०९	१,०१०	५,२३२	५,९००	१२,४५२	३३०	१,०७२	५,२३०	५,६८३	१२,३१६
	नाशिक विभाग	**२,०६४**	**५,३७३**	**३८,२२३**	**१६,५५४**	**६२,२१४**	**१,६४९**	**५,४०९**	**३४,८६६**	**२१,६६३**	**६३,५८८**
१२	पुणे	८१६	१,२७५	१०,९४३	५,५९२	१८,६२६	८०१	१,२६४	१६,३७९	२०१	१८,६४६
१३	सातारा	३७७	९२३	७,८९२	३,१९२	१२,३८३	३८३	९४३	७,९५३	३,१६१	१२,४३९
१४	सांगली	५९०	१,१०४	४,४८३	५,९४१	१२,११७	६८५	१,०६५	४,४११	६,१८८	१२,३४९
१५	कोल्हापुर	५६५	९९८	३,८४४	३,१९४	८,६०१	५७१	१,०१७	३,८६९	३,१५४	८,६११
१६	सोलापूर	१,१६८	७६१	११,५२१	३,४१३	१६,८६२	१,०४०	८८८	४,८६२	१०,०७८	१६,८६९
	पुणे विभाग	**३,५१५**	**५,०६०**	**३८,६८३**	**२१,३३१**	**६८,५९०**	**३,४८०**	**५,१७७**	**३७,४७५**	**२२,७८२**	**६८,९१४**
१७	औरंगाबाद	६७१	६९५	६,७७७	१,९७१	१०,११४	६७९	६९५	६,७८९	१,९७१	१०,१३४
१८	जालना	३३५	३९३	४,९२५	१,७३२	७,३८५	३९३	४५२	४,८१९	१,७३२	७,३९६
१९	परभणी	१८५	५६१	३,७४०	९२९	५,४१५	१८५	३८२	३,९२३	९११	५,४०१
२०	हिंगोली	१३४	२९५	३,४११	१२	३,८५२	१३४	२९०	३,४२८	१७	३,८६९
२१	नांदेड	२३०	१,२९४	८,३६७	१,४२४	११,३१५	२६९	१,३३१	८,२८९	१,५३१	११,४२०
२२	बीड	६५६	६०८	८,४०१	२,६६२	१२,३२७	६६०	६२९	८,३९५	२,६४३	१२,३२७
२३	उस्मानाबाद	३७६	९७१	४,६७६	१,४६८	७,४९१	३७९	१,०३३	४,८६८	१,२११	७,४९१
२४	लातूर	२८५	१,००२	४,९४२	१,३९१	७,६२०	२८५	१,००२	५,४०३	९८२	७,६७२
	औरंगाबाद विभाग	**२,८७२**	**५,८१९**	**४५,२३९**	**११,५८९**	**६५,५१९**	**२,९८४**	**५,८१४**	**४५,९१४**	**१०,९९८**	**६५,७१०**
२५	बुलढाणा	२६०	८१२	२,६८९	१,४६६	५,२२६	३०२	८१३	२,८५९	१,४७०	५,४४३
२६	अकोला	१८८	५४२	१,४६०	१,०४४	३,२३४	१९१	५४७	१,४२९	१,०७९	३,२४६
२७	वाशिम	२६३	४४८	१,१३८	१,१५९	३,००९	२२५	४४१	१,१३८	१,१६५	२,९७०
२८	अमरावती	५२६	१,०५२	१,७४२	४,७१५	८,०३५	४९१	९२०	१,८६४	४,६८४	७,९५९
२९	यवतमाळ	३८८	९२६	३,५३९	३,४९४	८,३४७	३८८	९२६	३,५३९	३,४९४	८,३४७
	अमरावती विभाग	**१,६२५**	**३,७७९**	**१०,५६८**	**११,८७८**	**२७,८५०**	**१,५९७**	**३,६४७**	**१०,८२९**	**११,८९२**	**२७,९६४**
३०	वर्धा	३६९	७३५	१,९०९	२,५१९	५,५३२	१,४७८	५१४	२,९८२	१,७७८	६,७५२
३१	नागपूर	६०५	८७६	५,७८८	६,८५८	१४,१२७	१,३७२	८३४	७,५६९	४,८३३	१४,६०९
३२	भंडारा	१३४	४१४	२,७५२	२,८७५	६,१७५	५९७	२३७	३,०३१	२,३०९	६,१७५
३३	गोंदिया	१६४	४२०	३,३५४	३,२६२	७,२००	५२१	२५८	३,३२५	३,२९८	७,४०३
३४	चंद्रपुर	३८८	५६४	३,३५७	५,२७०	९,५७९	३,०४३	२८०	५,५९९	३,४५३	१२,३७६
३५	गडचिरोली	३०१	८१९	४,७६१	५२३	६,४०४	१,२१८	४९८	४,२९३	२,९१५	८,९२४
	नागपूर विभाग	**१,९६१**	**३,८२८**	**२१,९२१**	**२१,३०७**	**४९,०१७**	**८,२३०**	**२,६२१**	**२६,७९९**	**१८,५८८**	**५६,२३८**
	महाराष्ट्र राज्य	**१४,०४७**	**२६,६६४**	**१७७,९७१**	**८५,१६१**	**३०३,८४३**	**२३,४५८**	**२५,९५०**	**१६२,६८२**	**८९,१७७**	**३०१,२६६**

आधार - सार्वजनिक बांधकाम विभाग, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ९.४

राज्यातील वापरात असलेली मोटार वाहने

(१ जानेवारी रोजी)

अ.क्र.	वाहनांचा प्रकार	१९७१	१९८१	१९९१	२००१	२०११	२०१८	२०१९	२०२०*
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	मोटार सायकली, स्कूटर व मोपेड	८३,९३०	३,४६,८२६	१६,९६,१५७	४४,०९,९०६	१,२०,६०,९९०	२,३६,२६,०७४	२,५५,६६,१३४	२,७२,४८,४१७
२	मोटार गाड्या, जीप आणि स्टेशन वॅगन्स	१,२२,५०८	२,२४,७५२	४,२३,५०५	९,०१,२७८	२३,८२,७८९	४५,३७,१८४	४८,५७,२०३	५१,५६,६६०
३	टॅक्सी कॅब्ज	१७,८०६	३१,३०२	४३,१६८	८६,४३८	१,८२,६७६	३,२६,९२०	३,४३,४०२	३,६६,३०९
४	स्वयंचलित रिक्शा	३,०४९	२९,४७४	१,२६,०४९	४,०७,६६०	६,४४,०३७	८,०९,३०१	९,५१,२२२	१०,३४,४८८
५	स्टेज कॅरेजेस	१०,२५०	१३,७८९	१८,२०३	२७,२८६	३४,०६१	३७,०७९	३७,५३३	३७,५८६
६	कॉन्ट्रॅक्ट कॅरेजेस	--	१,४९८	३,९८०	१३,९७५	३१,४५९	५९,३९२	६४,१०२	७२,७९४
७	मालमोटारी -								
	(१) डिझेल इंजिन	३४,९८७	८७,०७९	१,८०,८८३	३,४१,३४४	८,७८,२३९	१५,११,०९१	१६,३०,२९५	१७,५०,६८०
	(२) पेट्रोल इंजिन	२१,७९१	१८,००५	१३,७७४	५७,३१७	७७,१८९	११,००८	११,५७०	११,८३१
	(३) इतर (सीएनजी. एलपीजी, इ.)	--	--	--	उ ना	उ ना	७०,४२३	७५,३०१	७६,९४८
	(४) विद्युत	--	--	--	--	--	१०२	२९९	३०९
८	रुग्णवाहिका	४४१	९२५	२,२३३	४,०२५	९,६००	१५,०९६	१५,८४८	१६,५३४
९	शाळेच्या बसेस	४९१	५९४	१,०२५	१,७१४	६,११७	२६,५२७	२९,२६४	२९,५३९
१०	खाजगी प्रवासी वाहने	८१०	२,१७१	४,६२२	५,८१५	९,४२१	११,९८६	१२,५४६	१२,७२५
११	जोड वाहने (ट्रेलर)	७,०७५	२३,१७३	६०,८५८	१,६७,८५६	२,८४,६९६	३,९९,१५१	४,१०,६१०	४,२१,३१८
१२	ट्रॅक्टर्स	७,८२१	२४,०७९	६१,०८८	१,७२,५७८	३,५८,५५६	६,९६,२३६	७,५४,५९८	८,०९,१७७
१३	इतर	८१०	१,३१९	५,०४०	९,८७२	२९,८२९	६०,१४७	६७,५८५	७६,५५१
	एकूण	**३,११,७६९**	**८,०४,९८६**	**२६,४०,५८५**	**६६,०७,०६४**	**१,६९,८९,६५९**	**३,२१,९७,७१७**	**३,४८,२७,५११**	**३,७१,२१,८६६**
	दर लाख लोकसंख्येमागे मोटार वाहनांची संख्या	६१८	१,३०९	३,३५३	७,१८६	१५,११९	२५,९९९	२८,७८८	३०,३९८
	सार्वजनिक बांधकाम व जिल्हा परिषद यांच्या देखभालीखालील असलेल्या दर किमी रस्तेलांबीमागे मोटार वाहनांची संख्या	५	६	१५	३१	७१	९७	११५	१२३
	दर लाख लोकसंख्येमागे रुग्णवाहिकांची संख्या	०.९	१.५	२.८	४.४	८.५	११	१३	१४

आधार - परिवहन आयुक्त कार्यालय, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी उ ना उपलब्ध नाही.

१०
सामाजिक क्षेत्र

१०. सामाजिक क्षेत्र

१०.१ आर्थिक विकासाच्या महत्वाच्या घटकांपैकी सामाजिक क्षेत्र हा एक घटक आहे. या क्षेत्रामध्ये शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्य, महिला व बाल कल्याण, रोजगार व दारिद्रय, गृहनिर्माण, पर्यावरण संवर्धन, पाणी पुरवठा व स्वच्छता, सामाजिक न्याय आणि इतर सामाजिक सेवा यांचा समावेश आहे. फायदे आणि संधींचे समाजाच्या सर्व घटकांमध्ये समान वाटप करणे हा आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेचा मुख्य उद्देश आहे.

शिक्षण

१०.२ शिक्षण हे सामाजिक व आर्थिक परिवर्तनाचे प्रमुख साधन आहे. 'सर्वसमावेशक व समान गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाची हमी आणि सर्वांना आजीवन शिक्षणाच्या संधींचा प्रसार' हे शाश्वत विकास ध्येयांपैकी एक आहे. सर्वांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षण उपलब्ध करून देण्याकरिता शासन उपाययोजना करीत आहे .

प्राथमिक शिक्षण

१०.३ राज्य सरकार आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था यांच्या द्वारे विशेषतः प्राथमिक शिक्षणासाठी विविध शैक्षणिक कार्यक्रम राबविले जातात. सन २०१८-१९ मध्ये राज्य शासनाचा प्राथमिक शिक्षणावरील खर्च ₹ २०,९९७ कोटी होता. प्राथमिक (इयत्ता पहिली ते आठवी) शिक्षणाचे काही महत्वाचे निर्देशक तक्ता १०.१ मध्ये देण्यात आले आहेत तर विभागनिहाय आकडेवारी परिशिष्ट १०.१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१ प्राथमिक (इयत्ता पहिली ते आठवी) शिक्षणाबाबतचे काही महत्वाचे निर्देशक

(३० सप्टेंबर रोजी)

निर्देशक		२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९
शिक्षणविषयक जिल्हा माहिती प्रणाली (U-DISE) अंतर्गत नोंदविलेल्या प्राथमिक शिक्षण देणाऱ्या शाळांची संख्या		१,०४,९७१	१,०६,५४६	१,०६,२३७
ग्रामीण भागातील शाळांची टक्केवारी		७८.१	७७.६	७७.२
दर १० चौ. किमी मागील शाळांची/ तुकड्यांची घनता	(अ) प्राथमिक	३.२	३.२	३.२
	(ब) उच्च प्राथमिक	१.७	१.७	१.८
दर हजार मुलांच्या लोकसंख्येमागे (६ ते ११ वर्षे वय) प्राथमिक शाळा/तुकड्यांची संख्या		९.७	९.९	१०.०
दर हजार मुलांच्या लोकसंख्येमागे (११ ते १४ वर्षे वय) उच्च प्राथमिक शाळा/तुकड्यांची संख्या		८.६	९.०	९.४
विनाअनुदानित खाजगी शाळांची एकूण शाळांशी टक्केवारी		२०.६	२१.१	२१.५
शाळेतील पटसंख्या (लाखात)		१५९.९	१५९.१	१५७.४
पटसंख्येतील मुलींची टक्केवारी		४६.९	४६.८	४६.९
एकूण पटसंख्या प्रमाण	(अ) प्राथमिक	१००.०	१००.१	९९.२
	(ब) उच्च प्राथमिक	५९.५	५९.०	५८.३
सरासरी विद्यार्थी-वर्गखोली प्रमाण (सर्व शाळा)		३१	३१	३०
शिक्षकांची संख्या (लाख)		५.२	५.४	५.२
विद्यार्थी -शिक्षक प्रमाण		३०:१	२९:१	३०:१
सुविधा असलेल्या शाळांची टक्केवारी				
पिण्याचे पाणी		९९.६	९८.८	९८.८
संरक्षक भिंत		८२.८	८३.४	८२.६
मुलींकरिता कार्यरत शौचालय		९९.०	९८.८	९५.९
संगणक		६२.९	६८.२	५८.९
दिव्यांगांसाठी उतरता रस्ता		८५.२	८७.१	८९.५
खेळाचे मैदान		८७.३	८७.६	८५.१
ग्रंथालय		९५.७	९५.०	८१.२
विद्युत जोडणी		९४.०	९४.७	९४.३
गळतीचे प्रमाण	(अ) प्राथमिक	०.७०	०.२१	१.०९
	(ब) उच्च प्राथमिक	१.०६	१.५६	२.१५
मुली मुले असमानता निर्देशांक	(अ) प्राथमिक	०.८९	०.८७	०.८९
	(ब) उच्च प्राथमिक	०.८७	०.८८	०.८८

टीप : उच्च प्राथमिक (इयत्ता ६ वी ते ८ वी)

आधार : १) प्राथमिक शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन २) महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद

बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम,२००९

१०.४ एप्रिल, २०१० पासून राज्यात बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, २००९ अंमलात येत आहे. या अधिनियमांतर्गत बालकांना नजिकच्या शाळेत मोफत व सक्तीचे पूर्ण प्राथमिक शिक्षण मिळण्याचा अधिकार देण्यात आला आहे. या अधिनियमाद्वारे एकाही बालकाला प्राथमिक शिक्षण घेण्यास व पूर्ण करण्यास प्रतिबंध होईल असे कोणत्याही प्रकारचे शुल्क भरण्याची जबाबदारी नसेल याची हमी देण्यात आली आहे. सदर अधिनियमांतर्गत स्वअर्थसहायित खाजगी शाळेतील (अल्पसंख्यंक शाळा वगळून) एकूण क्षमतेच्या २५ टक्के जागा राखीव ठेवण्यात येतात आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल व वंचित घटकांतील विद्यार्थ्यांना प्रवेश व पूर्व प्राथमिक ते आठवी पर्यंतचे शिक्षण मोफत देण्यात येते. या अधिनियमांतर्गत सन २०१९-२० मध्ये एकूण ७८,७४३ विद्यार्थ्यांना शाळेमध्ये प्रवेश देण्यात आला आहे. अधिनियमाच्या अंमलबजावणीच्या सुरूवातीपासून वर्ष २०१९-२० पर्यंत एकूण ३,९१,३३६ विद्यार्थ्यांना शाळेमध्ये प्रवेश देण्यात आला आहे.

१०.४.१ बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, २००९ अंतर्गत ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील प्रत्येक शाळाबाह्य मुलास/मुलीस शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी प्रयत्न करण्यात येत आहेत. सन २०१८-१९ मध्ये ४२,७६८ शाळाबाह्य मुलांना मुख्य प्रवाहात आणण्याचे प्रयत्न करण्यात आले. त्यापैकी ३०,०७४ मुलांना विशेष प्रशिक्षण देण्यात आले. सन २०१९-२० मध्ये ३५,३०४ शाळाबाह्य मुलांना मुख्य प्रवाहात आणण्याचे प्रयत्न करण्यात आले. त्यापैकी २२,३३७ मुलांना विशेष प्रशिक्षण देण्यात आले.

माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शिक्षण

१०.६ राज्यात सन २०१८-१९ मध्ये २७,४४६ माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शैक्षणिक संस्था होत्या व त्यातील पटसंख्या ६६.०७ लाख होती. सन २०१८-१९ मध्ये राज्य शासनाचा माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणावरील खर्च ₹ १७,५८५ कोटी होता. माध्यमिक व उच्च माध्यमिक (इयत्ता नववी ते १२ वी) शिक्षणाचे काही महत्वाचे निर्देशक तक्ता १०.२ मध्ये देण्यात आले आहेत.

तक्ता १०.२ माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणाबाबतचे काही महत्वाचे निर्देशक

(३० सप्टेंबर रोजी)

निर्देशक		२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९
शिक्षणविषयक जिल्हा माहिती प्रणाली (U-DISE)अंतर्गत नोंदविलेल्या माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण देणाऱ्या शाळांची संख्या		२५,५२९	२६,८५७	२७,४४६
ग्रामीण भागातील शाळांचे प्रमाण		६३.०	६२.५	६२.४
दर १० चौ. किमी मागील शाळांची/तुकड्यांची घनता	(अ) माध्यमिक	०.८	०.८	०.८
	(ब) उच्च माध्यमिक	०.३	०.३	०.३
विनाअनुदानित खाजगी शाळांची एकूण शाळांशी टक्केवारी		२८.४	३२.६	३३.३
शाळेतील पटसंख्या (लाखात)		६६.१	६६.५	६६.१
पटसंख्येतील मुलींची टक्केवारी		४५.६	४५.८	४६.०
एकूण पटसंख्येचे प्रमाण	(अ) माध्यमिक	९१.७	९२.७	९१.५
	(ब) उच्च माध्यमिक	६९.८	७१.२	७१.४
सरासरी विद्यार्थी-वर्गखोली प्रमाण (सर्व शाळा)		५१	५५	४७
शिक्षकांची संख्या (लाखात)		२.१०	२.१०	२.४३
विद्यार्थी -शिक्षक प्रमाण		३१:१	३१:१	२७:१
सुविधा असलेल्या शाळांची टक्केवारी				
पिण्याचे पाणी		९९.९	९७.४	९९.७
संरक्षक भिंत		८७.६	९१.४	९३.१
मुलींकरिता कार्यरत शौचालय		९९.५	९८.२	९७.७
दिव्यांगांसाठी उतरता रस्ता		७५.०	७६.९	८२.५
खेळाचे मैदान		९७.०	९५.५	९४.७
ग्रंथालय		९८.३	९६.८	९०.२
विद्युत जोडणी		९७.१	९७.३	९८.४
संगणक		९५.०	९५.१	८०.०
संगणक व इंटरनेट		६४.९	६६.३	७०.८
गळतीचे प्रमाण	(अ) माध्यमिक	७.२	६.६	८.८
	(ब) उच्च माध्यमिक	२.४	२.९	४.८
मुली मुले असमानता निर्देशांक	(अ) माध्यमिक	०.९५	०.९८	१.००
	(ब) उच्च माध्यमिक	०.९७	०.९६	०.९६

आधार : १) प्राथमिक शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन २) महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद

स्वअर्थसहाय्यित शाळा

१०.५ राज्यात जानेवारी, २०१३ मध्ये स्वअर्थसहाय्यित नवीन शाळा स्थापन करणे व विद्यमान शाळेचा दर्जा वाढविणे यासाठी अधिनियम अस्तित्वात आला. स्वअर्थसहाय्यित तत्वावर मान्यता प्राप्त शाळांची मंडळ निहाय व माध्यम निहाय संख्या तक्ता १०.३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.३ मंडळ निहाय व माध्यम निहाय स्वअर्थसहाय्यित तत्वावर मान्यता प्राप्त शाळा

वर्ष	मंडळ				माध्यम		
	राज्य मंडळ	सीबीएसई	आयसीएसई / आयजीसीएसई/आयबी	एकूण	मराठी	इंग्रजी	उर्दू/हिंदी
२०१८	९१२	१७३	२२	१,१०७	१३८	९४२	२७
२०१९	१,०४८	२०३	२६	१,२७७	२००	१,०५६	२१

सीबीएसई सेंट्रल बोर्ड ऑफ सेकंडरी एज्युकेशन
आयसीएसई इंडियन सर्टिफिकेट ऑफ सेकंडरी एज्युकेशन
आयजीसीएसई इंटरनॅशनल जनरल सर्टिफिकेट ऑफ सेकंडरी एज्युकेशन
आयबी इंटरनॅशनल बॅचलरेट
आधार : शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग, महाराष्ट्र शासन

समग्र शिक्षा

१०.७ सर्व शिक्षा अभियान, राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान व शिक्षक शिक्षण या तीन योजना समायोजित करून शिक्षणाच्या शाश्वत विकास ध्येयाच्या अनुषंगाने पूर्व-शालेय पासून उच्च माध्यमिक पर्यंत सर्वसमावेशक व समान दर्जेदार शिक्षणाची हमी देण्याकरिता 'समग्र शिक्षा' ही नवीन एकात्मिक योजना राज्यात सन २०१८-१९ पासून राबविण्यात येत आहे.

समग्र शिक्षा योजनेची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत

- गुणवत्तापूर्ण शिक्षण आणि विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन फलनिष्पत्तीमध्ये वाढ करणे.
- शालेय शिक्षणातील सामाजिक व मुला – मुलींमधील भेद कमी करणे.
- शालेय शिक्षणात सर्व स्तरावर समता व समावेशकता राहील याची खात्री करणे.
- शालेय किमान मानकांची पूर्तता होईल याची खात्री करणे.
- व्यावसायिक शिक्षणास प्रोत्साहन देणे.
- बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, २००९ ची अंमलबजावणी करणे.
- शिक्षकांचे प्रशिक्षण घेण्यासाठी प्रमुख संस्था म्हणून राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद / राज्य शिक्षण संस्था आणि जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था यांचे बळकटीकरण आणि दर्जावाढ करणे.

तक्ता १०.४ समग्र शिक्षा अंतर्गत मंजूर निधी व खर्च

(₹ कोटी)

वर्ष	मंजूर निधी	खर्च
२०१८-१९	१,८५४.५४	१,३५४.०६
२०१९-२०+	२,२२६.५६	५५७.६७

आधार : महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद + डिसेंबरपर्यंत

समग्र शिक्षा अंतर्गत मंजूर निधी व केलेल्या खर्चाचा तपशील तक्ता १०.४ मध्ये देण्यात आला आहे.

दिव्यांग समावेशक शिक्षण

१०.८ विशेष गरज असलेल्या मुलांना सर्वसाधारण व्यवस्थेत सर्वसाधारण मुलांसोबत दर्जेदार शिक्षण मिळून त्यांची भावनिक उन्नती होण्यासाठी तसेच त्यांना सामाजिकदृष्ट्या सामावून घेण्यासाठी राज्यात 'दिव्यांग समावेशक शिक्षण' कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमात विशेष गरज असलेली मुले शोधून त्यांची वैद्यकीय तपासणी करणे, आवश्यकतेनुसार *ब्रेल* लिपीतील पुस्तके, चष्मे, श्रवणयंत्रे व उपकरणे, वाचा प्रशिक्षक, इत्यादी शिक्षण सहाय्यभूत सेवा पुरवून त्यांचे पुनर्वसन करणे यांचा समावेश आहे. दिव्यांग समावेशक शिक्षण कार्यक्रमाची प्रगती तक्ता १०.५ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता १०.५ दिव्यांग समावेशक शिक्षण कार्यक्रमाची प्रगती

शैक्षणिक स्तर	२०१७-१८		२०१८-१९		२०१९-२०	
	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	खर्च+ (₹ कोटी)
प्राथमिक (१ ली ते ८ वी)	२.२७	५९.३१	२.५२	८७.३२	२.५२	३८.६६
माध्यमिक (९ वी ते १२ वी)	- $	- $	०.३८	४.४९	०.३८	१.७२

आधार : महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद $ केंद्र व राज्य शासनाकडून अनुदान अप्राप्त + डिसेंबरपर्यंत

प्रगत शैक्षणिक महाराष्ट्र कार्यक्रम

१०.९ शालेय मुलांच्या शैक्षणिक गुणवत्ता वाढीसाठी सन २०१५-१६ मध्ये राज्य शासनाने 'प्रगत शैक्षणिक महाराष्ट्र कार्यक्रम' सुरू केला. एकही मूल शैक्षणिकदृष्ट्या अपेक्षेपेक्षा कमी असणार नाही यासाठी मुलांमधील मूलभूत क्षमता ओळखून प्रत्येक विद्यार्थ्याने वयोगटानुरूप अपेक्षित शैक्षणिक क्षमता संपादित केली आहे किंवा नाही याची पडताळणी करण्याकरिता या कार्यक्रमांतर्गत विशेष कृती आराखडा तयार करण्यात आला आहे. प्रगत शैक्षणिक महाराष्ट्र कार्यक्रमाचे ध्येय साध्य करण्यासाठी शासनाकडून शिक्षकांना आवश्यकतेनुसार व मागणीनुसार प्रशिक्षण देण्यात येत आहे. राज्यातील शैक्षणिक सुविधांमध्ये सुधार करण्याकरिता शासन कॉर्पोरेट कंपन्यांना त्यांचा कॉर्पोरेट सामाजिक दायित्व निधी (सीएसआर) शालेय व्यवस्थेमध्ये गुंतवणूक करण्यासाठी प्रोत्साहित करीत आहे आणि सन २०१८-१९ मध्ये ४,८१६ शाळांना याचा लाभ झाला आहे. प्रगत शैक्षणिक महाराष्ट्र कार्यक्रमाची प्रगती तक्ता १०.६ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता १०.६ प्रगत शैक्षणिक महाराष्ट्र कार्यक्रमाची प्रगती

(संख्या)

तपशील	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९
प्रगत शाळा	२४,६८७	४७,९७३	५३,४५६
डिजिटल शाळा	२७,६८६	६३,४५८	६४,९७८
उपक्रमाधारीत शिक्षण देणाऱ्या शाळा	१३,४४८	१५,४५२	१८,२१७
आयएसओ प्रमाणित शाळा	२,६४६	३,३२५	६,४५६
रचनावादाचा अवलंब करत असलेल्या शाळा	६३,५९५	६७,७५८	६९,४३७
आवश्यकतेनुसार व मागणीनुसार प्रशिक्षण प्राप्त केलेल्या शिक्षकांची संख्या	३,३७,३४८	५,०७,४४०	५,१८,७१४
भाषा विषयात विद्यार्थ्यांचे सरासरी साध्य (टक्के)	७७.१३	७४.३३	७४.०१
गणित विषयात विद्यार्थ्यांचे सरासरी साध्य (टक्के)	७७.०५	७४.३३	७३.०४

आधार : महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद

शालेय पोषण आहार योजना

१०.१३ प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांची पटनोंदणी व उपस्थिती वाढविणे आणि याबरोबरच त्यांचा पोषण मूल्य स्तर सुधारणे या उद्देशाने केंद्र शासनाने 'शालेय पोषण आहार योजना' सुरू केली. ह्या योजनेअंतर्गत विद्यार्थ्यांना तयार भोजन पुरविण्यात येते. शालेय पोषण आहार योजनेची प्रगती तक्ता १०.७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.७ शालेय पोषण आहार योजनेची प्रगती

इयत्ता	उष्मांक मानक (उष्मांक)	प्रथिने मानक (ग्रॅ.)	२०१७-१८		२०१८-१९		२०१९-२०+	
			लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)
१ ली ते ५ वी	४५०	१२	५७.५१	७४७	५६.९९	९३८	६४.९९	५४६
६ वी ते ८ वी	७००	२०	३६.५९	५८५	३६.३४	६२८	४२.८९	३४०

आधार : प्राथमिक शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

शिक्षणासाठी प्रोत्साहन देणाऱ्या योजना

१०.११ मुलांना शिक्षणात सहभागी होण्यास प्रोत्साहन देण्यासाठी व पालकांचा आर्थिक भार कमी करण्यासाठी राज्य शासन विविध योजनांद्वारे विद्यार्थ्यांना सवलती देत आहे. शिक्षणासाठी प्रोत्साहन देणाऱ्या निवडक योजनांची प्रगती तक्ता १०.८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.८ शिक्षणासाठी प्रोत्साहन देणाऱ्या निवडक योजनांची प्रगती

योजना	२०१७-१८		२०१८-१९		२०१९-२०	
	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	अपेक्षित खर्च (₹ कोटी)
१ ली ते ४ थी इयत्तेतील गरीब मुलांना मोफत गणवेष व लेखन साहित्य पुरविणे	१.३५	१.०८	१.१०	०.८८	४.२५	३.४०
१ ली ते १० वी च्या शासकीय अनुदानित व विनाअनुदानित शाळांमध्ये शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना शिक्षण शुल्कात सवलत	२६.२८	३.९४	२६.३४	३.७२	५२.६८	१०.६७
११ वी व १२ वीत शिकणाऱ्या आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल गटातील विद्यार्थ्यांना (मुले) मोफत शिक्षण	१.७०	१.६०	१.३६	१.२८	१.९५	१.७०
आदिवासी विद्यार्थ्यांना विद्यावेतन	०.०२	०.०७	०.०१	०.०३	०.०२	०.१०

आधार : प्राथमिक शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

मुलींच्या शिक्षणासाठी प्रोत्साहन देणाऱ्या योजना

१०.१२ मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी शासन विविध योजना राबवित आहे. मुलींच्या शिक्षणाच्या निवडक योजनांची प्रगती तक्ता १०.९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.९ मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देणाऱ्या निवडक योजनांची प्रगती

योजना	२०१७-१८		२०१८-१९		२०१९-२०	
	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	अपेक्षित खर्च (₹ कोटी)
उपस्थिती भत्ता योजना	१.४७	३.२४	१.४७	३.२४	१.८४	४.०६
अहिल्याबाई होळकर योजना	१६.२४	६१.८१	१९.६१	९६.८१	२०.५९	१०१.६५
११ वी आणि १२ वी मध्ये शिकणाऱ्या मुलींना मोफत शिक्षण	२.८४	२.१३	२.४४	१.८३	३.४९	२.५१
कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालय	०.०४	२०.५३	०.०४	१८.७०	०.०४	१०.१८+

आधार : १) प्राथमिक शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन २) महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद + डिसेंबरपर्यंत

साक्षरता दर

१०.१३ राष्ट्रीय नमुना पाहणी कार्यालयाव्दारे जुलै, २०१७ ते जून, २०१८ या कालावधीत राज्यात 'कुटुंबाचा सामाजिक उपभोग : शिक्षण' या विषयावर घेण्यात आलेल्या नमुना पाहणीनुसार राज्यात ग्रामीण भागासाठी साक्षरता दर ७९.४ टक्के व नागरी भागासाठी ९१.७ टक्के होता. स्त्री साक्षरता दर ग्रामीण भागासाठी ७१.४ टक्के व नागरी भागासाठी ८७.६ टक्के होता तर पुरूष साक्षरता दर ग्रामीण भागासाठी ८७.० टक्के व नागरी भागासाठी ९५.३ टक्के होता.

सैनिकी शाळा

१०.१४ राज्यात ४२ सैनिकी शाळा असून त्यापैकी चार शाळा केवळ मुलींकरिता, चार सह-शिक्षणासाठी आणि ३४ शाळा केवळ मुलांसाठी आहेत. यापैकी ३८ शाळा अनुदानित असून २०१९-२० मध्ये २१,२०९ विद्यार्थ्यांची पटनोंदणी झाली आहे.

क्रीडा शिक्षण

१०.१५ खेळांना प्रोत्साहन देण्यासाठी व खेळाडूंचे नैपुण्य विकसित करण्यासाठी राज्य शासनाने पुणे येथे 'शिव छत्रपती क्रीडापीठाची' स्थापना केली आहे. राज्यस्तरावर प्राविण्य प्राप्त असलेले किंवा राष्ट्रीय स्तरावर अधिकृत स्पर्धेत सहभागी खेळाडूंना या क्रीडापीठामध्ये सरळ प्रवेश दिला जातो तर राज्यस्तरावर सहभागी खेळाडूंसाठी खेळ निहाय कौशल्य चाचण्या आयोजित करून १४ खेळांसाठी निवडक

खेळाडूंना सुमारे आठ ते १० वर्षे आवश्यक प्रशिक्षण दिले जाते. या क्रीडापीठांतर्गत नऊ क्रीडा प्रबोधिनी कार्यरत आहेत. आतापर्यंत क्रीडा प्रबोधिनीतील ३० खेळाडूंना राज्य शासनाचा 'शिवछत्रपती क्रीडा पुरस्कार' प्राप्त झाला तसेच आंतरराष्ट्रीय क्रीडास्पर्धांमध्ये ८० खेळाडूंनी देशाचे प्रतिनिधीत्व केले. शासन दरमहा प्रति प्रशिक्षणार्थी सरासरी ₹ ९,००० खर्च करते. सन २०१९-२० करिता एकूण ५२६ प्रशिक्षणार्थींची निवड करण्यात आली आहे. क्रीडा प्रबोधिनीच्या विद्यार्थ्यांनी मिळविलेल्या पदकांचा तक्ता १०.१० मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.१० क्रीडा प्रबोधिनीच्या विद्यार्थ्यांनी मिळविलेली पदके

वर्ष	एकूण प्रशिक्षणार्थी	आंतरराष्ट्रीय स्तर पदके				राष्ट्रीय स्तर पदके				राज्य स्तर पदके			
		सुवर्ण	रजत	कांस्य	एकूण	सुवर्ण	रजत	कांस्य	एकूण	सुवर्ण	रजत	कांस्य	एकूण
२०१६-१७	६०७	११	२	९	२२	२८	२२	३१	८१	१००	७६	७५	२५१
२०१७-१८	५६१	२	२	१	५	३३	३३	३१	९७	१४२	१०९	६३	३१४
२०१८-१९	५४५	१	३	३	७	३८	३८	३२	१०८	१४८	१०३	८२	३३३

आधार : क्रीडा व युवक सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

उच्च व तंत्र शिक्षण

१०.१६ अखिल भारतीय उच्च शिक्षण पाहणी अहवाल, २०१८-१९ नुसार राज्यात ६२ विद्यापीठे आहेत. त्यापैकी ३४ राज्य विद्यापीठे (२२ सार्वजनिक, ११ खाजगी व एक मुक्त), २१ अभिमत विद्यापीठे (१२ खाजगी, सात शासकीय व दोन शासकीय अनुदानित), सहा राष्ट्रहितासाठीच्या संस्था आणि एक केंद्रिय विद्यापीठ आहे. अखिल भारतीय उच्च शिक्षणाच्या पाहणीवर आधारित उच्च शिक्षणाची सांख्यिकी तक्ता १०.११ मध्ये दिली आहे. सन २०१८-१९ च्या अभ्यासक्रमाकरिता प्रथम वर्षात घेण्यात आलेल्या प्रवेशानुसार संस्थांची संख्या, त्यांची प्रवेश क्षमता आणि विद्यार्थ्यांची संख्या परिशिष्ट १०.२ ते परिशिष्ट १०.५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.११ भारतीय उच्च शिक्षण पाहणी अहवालावर राज्यातील उच्च शिक्षणाची सांख्यिकी

(३० सप्टेंबर रोजी)

निर्देशक		२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९
विद्यापीठांची संख्या		४९	५४	६२
महाविद्यालयांची संख्या		४,२८६	४,३१४	४,५७१
स्वायत्त संस्थांची संख्या		१,९५९	१,९५०	२,२६२
उच्च शिक्षणातील पटसंख्या (लाख)	एकूण	४०.१६	४१.३१	४२.३०
	स्त्रियांची टक्केवारी	४४.२	४५.०	४५.१
विद्यापीठातील व इतर संस्थांतील पटसंख्या	एकूण	९.४०	९.४३	९.४३
	स्त्रियांची टक्केवारी	४०.२	३९.६	३९.४
एकूण पटसंख्या प्रमाण	सर्व प्रवर्ग	३०.२	३१.१	३२.०
(१८ - २३ वर्ष)	अनुसूचित जाती	३०.१	३०.६	३१.२
	अनुसूचित जमाती	१४.८	१५.१	१५.२
स्त्री पुरुष असमानता निर्देशांक	सर्व प्रवर्ग	०.८८	०.९१	०.९०
(१८ - २३ वर्ष)	अनुसूचित जाती	०.८८	०.९१	०.९५
	अनुसूचित जमाती	०.६५	०.७०	०.७५
शिक्षकांची संख्या (लाख)	एकूण	१.५१	१.५२	१.५८
विद्यार्थी शिक्षक प्रमाण	सर्व संस्था	२७	२७	२७

आधार : अखिल भारतीय उच्च शिक्षण पाहणी अहवाल २०१८-१९, केंद्र शासन

स्वअर्थ सहाय्यित विद्यापीठे

१०.१७ केंद्र शासनाने हाती घेतलेल्या आर्थिक सुधारणांमुळे उच्च शिक्षणासंबंधित धोरणांमध्ये बदल करण्यात आले आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासाकरिता खाजगी क्षेत्राचा समावेश करण्यात आला आहे. त्यानुसार, राज्य शासनाने उच्च दर्जाच्या पायाभूत सुविधा निर्माण करून उच्च शिक्षणामधील प्रवेश, उच्चतम गुणवत्ता, सर्वसमावेशकता आणि संशोधन वाढविण्यासाठी खाजगी सहभाग प्रोत्साहित केला आहे. राज्यात २० स्वअर्थ सहाय्यित विद्यापीठांना शासनाने मान्यता दिली आहे.

राष्ट्रीय उच्चत्तर शिक्षा अभियान

१०.१८ उच्च शिक्षणामध्ये संधी उपलब्धता, समानता आणि उच्चतम गुणवत्ता धारण करणे अश्या हेतूने राष्ट्रीय उच्चत्तर शिक्षा अभियान ही केंद्र पुरस्कृत योजना सन २०१३ मध्ये सुरु करण्यात आली. उच्च शिक्षणात अधिक कार्यक्षमता, पारदर्शकता, जबाबदारी व सकारात्मक निष्पत्ती मिळविणे हा देखिल या योजनेचा उद्देश आहे. सन २०१९-२० पर्यंत विद्यापीठे / महाविद्यालये / संस्थांना एकूण ₹२५९.४७ कोटी अनुदान वितरीत केले आणि ₹१७२.०१ कोटी खर्च झाला. या अभियानाच्या 'गुणवत्ता आणि सर्वोत्कृष्टता वाढविणे' या घटकांतर्गत सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठास ₹१०० कोटी अनुदान मंजूर केले गेले आणि २५ स्वायत्त महाविद्यालयांना प्रत्येकी ₹ पाच कोटी अनुदान देण्यात आले आहे.

समूह विद्यापीठ

१०.१९ राज्य शासनाने राज्यात दोन समूह विद्यापीठे स्थापन केली आहेत. या विद्यापीठांमध्ये निवडप्रधान श्रेयांकन पद्धती उपलब्ध करून देण्यात आली आहे. या विद्यापीठांची माहिती तक्ता १०.१२ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता १०.१२ राज्यातील समूह विद्यापीठांची माहिती

नांव	समाविष्ट महाविद्यालय
डॉ. होमी भाभा समूह विद्यापीठ,मुंबई	शासकीय विज्ञान संस्था, मुंबई
	सिडनेहॅम महाविद्यालय, मुंबई
	एलफिन्स्टन महाविद्यालय, मुंबई
	शासकीय अध्यापक महाविद्यालय, मुंबई
हैद्राबाद (सिंध) राष्ट्रीय महाविद्यालयीन विद्यापीठ, मुंबई	हसाराम रिजूमल वाणिज्य व अर्थ महाविद्यालय, मुंबई
	किशीनचंद चेलाराम महाविद्यालय, मुंबई
	बॉम्बे शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालय, मुंबई

आधार : उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज शिक्षण शुल्क शिष्यवृत्ती योजना

१०.२० राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज शिक्षण शुल्क शिष्यवृत्ती योजना राज्यातील आर्थिकदृष्टया दुर्बल घटकातील पात्र विद्यार्थ्यांना (कुटुंबाची वार्षिक उत्पन्न मर्यादा ₹ आठ लाख) शिष्यवृत्ती देण्यासाठी राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत राज्यातील विविध विद्यापीठे आणि महाविद्यालयांतील सुमारे ६०५ व्यावसायिक व बिगर व्यावसायिक अभ्यासक्रम समाविष्ट करण्यात आले आहेत. या योजनेची प्रगती तक्ता १०.१३ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता १०.१३ राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज शिक्षण शुल्क शिष्यवृत्ती योजनेची प्रगती

माध्यम	वर्ष	लाभार्थ्यांची संख्या	खर्च (₹ कोटी)
उच्च शिक्षण	२०१७-१८	७२,२३८	३३.९२
	२०१८-१९	१,६३,४०६	८०.०८
	२०१९-२०+	३६,७९५+	११.६८+
तंत्र शिक्षण	२०१७-१८	१,५४,७७७	४९५.९३
	२०१८-१९	१,७८,४११	५७९.३२
	२०१९-२०	१,८४,५८०	६०९.१२@
वैद्यकिय शिक्षण व संशोधन	२०१७-१८	९,६६१	५९.८१
	२०१८-१९	८,४५५	४९.०७
	२०१९-२०+	६,३५६	५०.६५
कृषि	२०१७-१८	१६,२६४	३४.१५
	२०१८-१९	उना	उना
	२०१९-२०	उना	उना
पशु संवर्धन, दुग्धव्यवसाय विकास व मत्स्यव्यवसाय	२०१७-१८	२२४	०.३४
	२०१८-१९	३०५	०.३९
	२०१९-२०	४५४	०.७९

@ आवश्यक निधी उना उपलब्ध नाही + नोव्हेंबरपर्यंत

आधार : १) उच्च शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन २) उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग, मंत्रालय, महाराष्ट्र शासन
३) वैद्यकीय शिक्षण आणि संशोधन संचालनालय, महाराष्ट्र शासन ४) महाराष्ट्र कृषी शिक्षण व संशोधन परिषद
५) महाराष्ट्र पशु व मत्स्य व्यवसाय विज्ञान विद्यापीठ

सार्वजनिक आरोग्य

१०.२१ शासनाने जनतेकरिता रोगप्रतिबंध, सुआरोग्यास चालना व दिर्घायु जीवनमान यासाठी केलेल्या संघटीत उपाययोजनांचा सार्वजनिक आरोग्य सेवेत समावेश होतो. विविध आरोग्य विषयक योजना व कार्यक्रमांची आखणी व अंमलबजावणी याद्वारे शासनाने पावले उचलेली आहेत. 'सर्व वयोगटातील लोकांसाठी उत्तम आरोग्याची सुनिश्चिती करणे आणि चांगल्या जीवनमानास चालना देणे' हे शाश्वत विकास ध्येयापैकी एक ध्येय आहे. आरोग्याशी निगडीत शाश्वत विकास ध्येयांतर्गत निश्चित करण्यात आलेल्या काही निर्देशकांबाबतची लक्ष्ये राज्याने यापूर्वीच साध्य केली असून या निर्देशकांत सातत्य राखण्यासाठी व सुधार करण्यासाठी शासन निरंतर प्रयत्न करीत आहे.

आलेख १०.१ : निवडक आरोग्य निर्देशक

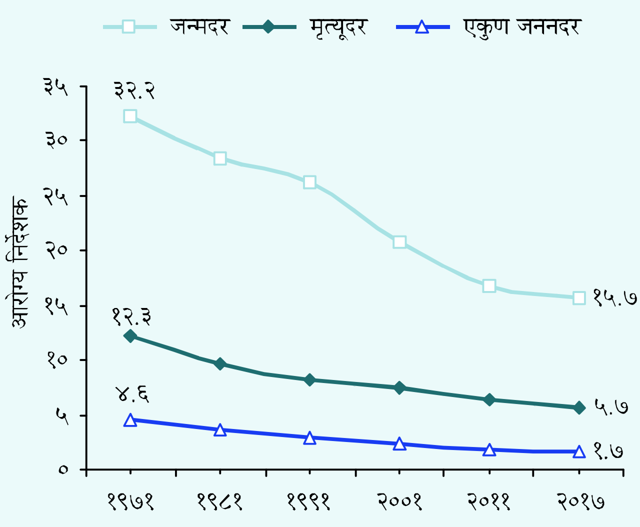

आलेख १०.२ : निवडक आरोग्य निर्देशक

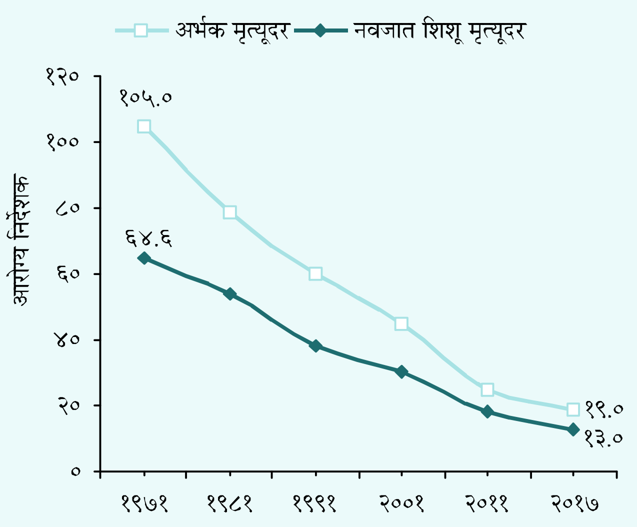

१०.२२ सर्वसमावेशक आरोग्यसेवा पुरविण्यासाठी राज्यात त्रिस्तरीय आरोग्यविषयक पायाभूत सुविधा आहेत. उपकेंद्रे, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व सामूहिक आरोग्य केंद्रे यांचा प्राथमिक स्तरावर समावेश होतो. द्वितीय स्तरावर उपजिल्हा रुग्णालये आणि जिल्हा रुग्णालये यांचा समावेश होतो तर तृतीय स्तरावर वैद्यकीय महाविद्यालयांशी संलग्न असलेली सुसज्ज रुग्णालये व सुपर स्पेशालिटी रुग्णालयांचा समावेश होतो. राज्य शासनाच्या आरोग्य सुविधा तक्ता १०.१४ मध्ये तर त्यांची तपशीलवार मालिका परिशिष्ट १०.६ मध्ये दिली आहे.

१०.२३ उपकेंद्र स्तरावर आरोग्यसुविधा देण्याबरोबरच माता व बाल आरोग्यनिगा, कुटुंब कल्याण, पोषण, लसीकरण, अतिसार आणि संसर्गजन्य आजार नियंत्रण करण्याबाबत समुपदेशन केले जाते. प्राथमिक आरोग्य केंद्रात बाह्यरुग्ण विभाग, सहा खाटांचा आंतररुग्ण विभाग, आपत्कालीन सेवा, शस्त्रक्रिया, प्रयोगशाळा व औषधे या सुविधा उपलब्ध असून उपकेंद्राने संदर्भित केलेल्या रुग्णांवर उपचार आणि कुटुंबनियोजन या सेवा पुरविल्या जातात. सामूहिक आरोग्य केंद्रे, उप जिल्हा रुग्णालये आणि जिल्हा रुग्णालये हे चोवीस तास आपत्कालीन आरोग्य सेवा पुरवितात.

१०.२४ शासन निकषानुसार आदिवासी क्षेत्रासाठी ३,००० लोकसंख्येसाठी व बिगर आदिवासी ग्रामीण क्षेत्रासाठी ५,००० लोकसंख्येसाठी एक उपकेंद्र असावे आणि २०,००० लोकसंख्या असलेल्या आदिवासी क्षेत्रासाठी आणि ३०,००० लोकसंख्या असलेल्या बिगर आदिवासी ग्रामीण क्षेत्रासाठी एक प्राथमिक आरोग्य केंद्र असावे. साधारणत: ८०,००० ते १.२ लाख लोकसंख्येचा अंतर्भाव असलेल्या चार ते पाच प्राथमिक आरोग्य केंद्रांसाठी संदर्भ सेवा केंद्र

१०.१४ राज्य शासनाच्या आरोग्य सुविधा

(३१ डिसेंबर, २०१९ रोजी)

संस्थेचा प्रकार	संख्या
उपकेंद्रे	१०,६६८
प्राथमिक आरोग्य केंद्रे	१,८२८
सामूहिक आरोग्य केंद्रे	३६४
प्राथमिक आरोग्य पथके	१९३
फिरती आरोग्य पथके	४०
उपजिल्हा रुग्णालये	९१
जिल्हा रुग्णालये	२३
वैद्यकीय महाविद्यालयाशी संलग्न रुग्णालये	१८
सामान्य रुग्णालये	८
स्त्री रुग्णालये	१३
मनोरुग्णालये	४
कुष्ठरोग रुग्णालये	४
क्षयरोग रुग्णालये	४
इतर रुग्णालये (अस्थिव्यंग)	१
विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालये	२

आधार : आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

म्हणून एक सामूहिक आरोग्य केंद्र असावे. राज्यातील आदिवासी क्षेत्रात सध्या २,०५७ उपकेंद्रे, ३१५ प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व ६७ सामूहिक आरोग्य केंद्रे कार्यरत आहेत. निवडक राज्यांमध्ये कार्यरत उपकेंद्रे, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व सामूहिक आरोग्य केंद्रे आणि प्रति केंद्र सरासरी ग्रामीण लोकसंख्या तक्ता १०.१५ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता १०.१५ निवडक राज्यांमधील कार्यरत उपकेंद्रे, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व सामूहिक आरोग्य केंद्रे आणि प्रति केंद्र सरासरी ग्रामीण लोकसंख्या (जनगणना, २०११ नुसार)

(३१ मार्च,२०१८ रोजी)

राज्य	उपकेंद्रे		प्राथमिक आरोग्य केंद्रे		सामूहिक आरोग्य केंद्रे	
	संख्या	प्रति उपकेंद्र व्याप्त सरासरी लोकसंख्या	संख्या	प्रति प्राथमिक आरोग्य केंद्र व्याप्त सरासरी लोकसंख्या	संख्या	प्रति सामूहिक आरोग्य केंद्र व्याप्त सरासरी लोकसंख्या
आंध्र प्रदेश	७,४५८	४,६६३	१,१४७	३०,३१९	१९३	१,८०,१८९
गुजरात	९,१५३	३,७९१	१,४७४	२३,५३८	३६३	९५,५७७
कर्नाटक	९,४४३	३,९६८	२,३५९	१५,८८४	२०६	१,८१,८९०
केरळ	५,३८०	३,२४७	८४९	२०,५७८	२२७	७६,९६५
मध्य प्रदेश	११,१९२	४,६९६	१,१७१	४४,८८२	३०९	१,७०,०८९
महाराष्ट्र	**१०,६३८**	**५,७८६**	**१,८२३**	**३३,७६६**	**३६१**	**१,७०,५१५**
राजस्थान	१४,४०५	३,५७५	२,०७८	२४,७८४	५८८	८७,५८६
तेलंगणा	४,७४४	४,५५०	६४३	३३,५७०	९१	२,३७,२०१
उत्तर प्रदेश	२०,५२१	७,५६९	३,६२१	४२,८९३	८२२	१,८८,९५०
पश्चिम बंगाल	१०,३५७	६,००४	९०२	६८,१०९	३४८	१,७८,६८७
भारत	**१,५८,४१७**	**५,२६३**	**२५,७३१**	**३२,३८७**	**५,६२४**	**१,४८,२४८**

आधार : राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान, केंद्र शासन

डॉक्टर लोकसंख्या गुणोत्तर

१०.२५ पदवी प्राप्त केल्यानंतर राज्यातील ॲलोपॅथी वैद्यकीय व्यावसायिकांना (डॉक्टर) महाराष्ट्र वैद्यकीय परिषद, मुंबई यांचेकडे नोंदणी व दर पाच वर्षांनी परवाना नूतनीकरण करावे लागते. डिसेंबर, २०१९ पर्यंत एकूण १,५६,०७१ (त्यापैकी ६९,१२२ पदव्युत्तर) ॲलोपॅथी डॉक्टरांनी नोंदणी केली असून ९९,५२२ डॉक्टरांनी त्यांच्या परवान्याचे नूतनीकरण केले आहे. राज्यातील नोंदणीकृत परवाना नूतनीकरण केलेल्या डॉक्टरांच्या आकडेवारीवर आधारित डॉक्टरांचे लोकसंख्येशी अंदाजित गुणोत्तर १ : १,२३७ आहे.

राष्ट्रीय आरोग्य अभियान

१०.२६ राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान आणि राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान यांचा समावेश असलेल्या राष्ट्रीय आरोग्य अभियानाचा उद्देश आरोग्य यंत्रणांचे तसेच संस्था व मानवी संसाधन क्षमतेचे सक्षमीकरण करून सर्वसमावेशक आरोग्यसेवा उपलब्ध करुन देणे हा आहे. ग्रामीण व नागरी भागातील आरोग्य सुविधांचे बळकटीकरण करणे, संसर्गजन्य व असंसर्गजन्य रोगांचे नियंत्रण करणे आणि प्रजनन, मातृत्व, नवजात शिशु, बालके व पौगंडावस्थेतील मुलामुलींचे आरोग्य हे या अभियानाचे प्रमुख घटक आहेत.

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान

१०.२६.१ ग्रामीण जनतेस विशेषत: गरीब व वंचित कुटुंबांना किफायतशीर व दर्जेदार आरोग्यसेवा सहजपणे उपलब्ध करुन देण्याच्या उद्देशाने राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान एप्रिल, २००५ मध्ये सुरु करण्यात आले. प्रजनन व बाल आरोग्य कार्यक्रम-दुसरा टप्पा, हिवताप, अंधत्व, आयोडिन कमतरता, हत्तीरोग, क्षयरोग, कुष्ठरोग व एकात्मिक रोग नियंत्रण हे सर्व आरोग्य व कुटुंब कल्याण कार्यक्रम राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानामध्ये समाविष्ट आहेत. स्वच्छता व आरोग्यनिगा, पोषण आणि सुरक्षित पिण्याचे पाणी यासारख्या आरोग्याशी निगडीत सेवांच्या प्रभावी एकत्रिकरणावर राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानात भर दिला आहे.

१०.२६.१.१ राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानांतर्गत राज्यातील दुर्गम व अतिदुर्गम भागातील जनतेसाठी ४० फिरत्या वैद्यकीय पथकांद्वारे आरोग्यविषयक सुविधा पुरविण्यात येतात. दैनंदिन आरोग्यसेवा पुरविण्याकरिता ही पथके स्वयंसेवी संस्था / रुग्ण कल्याण समिती यांचेमार्फत चालविली जातात. या फिरत्या वैद्यकीय पथकात प्रत्येकी एक वैद्यकीय अधिकारी, परिचारिका, रेडीओलॉजिस्ट,

प्रयोगशाळा सहायक, फार्मासिस्ट, मदतनीस व चालक यांचा समावेश असतो. टेलिमेडीसीन सुविधा २३ जिल्हा रुग्णालये, ३९ उपजिल्हा रुग्णालये / सामूहीक आरोग्य केंद्रे व सहा वैद्यकीय महाविद्यालयांमध्ये उपलब्ध आहे. या कार्यक्रमांतर्गत ६,३६० नियमित संवर्गावरील व ४,५६१ कंत्राटी विशेषज्ञांसह वैद्यकीय अधिकारी ४३,९४३ गावातील सुमारे १.४५ कोटी लोकसंख्येला आरोग्य सुविधा पुरवित आहेत. या योजने अंतर्गत डिसेंबर, २०१९ पर्यंत ६०,८५२ आशा स्वयंसेविकांची नियुक्ती केली आहे. सिकल सेल रोगाचा प्रभाव असलेल्या २१ जिल्ह्यांमध्ये सिकल सेल रोग नियंत्रण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे.

१०.२६.१.२ राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानांतर्गत सन २०१८-१९ मध्ये केंद्र शासनाने राज्यासाठी ₹ २,५७१.९७ कोटी रक्कमेचा प्रकल्प अंमलबजावणी आराखडा मंजूर केला असून ₹ १,९३१.५९ कोटी खर्च झाला. सन २०१९-२० मध्ये ₹ ३,९२०.४४ कोटी रक्कमेचा प्रकल्प अंमलबजावणी आराखडा मंजूर केला असून डिसेंबर, २०१९ पर्यंत ₹ १,३३८.१८ कोटी खर्च झाले. राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानाची भौतिक प्रगती तक्ता १०.१६ मध्ये दिली आहे

तक्ता १०.१६ राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान अंतर्गत भौतिक प्रगती

(संख्या)

घटक	तपशील	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०+
आयुष	उपचार घेतलेले रुग्ण			
	बाह्यरुग्ण विभाग	४०,२०,०९५	४२,३७,०३७	३८,४६,५५७
	आंतररुग्ण विभाग	७४,४६६	८७,३६७	८१,७९२
फिरते वैद्यकीय पथक	उपचार घेतलेले रुग्ण	१५,२९,२६४	१६,०१,९८४	१२,२७,४०८
	प्रजनन व बाल आरोग्य कार्यक्रम (प्रसुतीपूर्व व प्रसुतीपश्चात आरोग्य निगा)	१,८३,७०१	२,२१,०१६	१,६३,९१२
	प्रयोगशाळा तपासणी	८,१०,४०३	७,९२,६४३	६,४२,६५२
	भेटी दिलेली गावे	२२,००७	२१,५०१	१५,५०६
टेलिमेडीसीन	संदर्भित केलेले व तज्ञ सल्ला मिळालेले रुग्ण	२८,९६५	२७,३५५	२२,७२४
सिकल सेल आजार नियंत्रण कार्यक्रम	एकूण तपासण्या	११,४८,०६२	७,३६,१५१	१०,३९,१५६
	बाधित रुग्ण	१,०८३	७४४	७७९
	वाहक	१२,७४०	७,७४१	३,५३४
उपशमन निगा (पॅलिॲटिव्ह केअर)	उपचार घेतलेले रुग्ण	७,३५१	९,२२६	११,९९९
संदर्भ सेवा सुविधा (वाहतूक)	गर्भवती महिला			
	रुग्णालयीन प्रसुती	५,६६,७४५	५,५८,६३३	४,००,१८८
	निवासस्थान ते रुग्णालय	४,४०,६०५	४,३८,५२२	३,५८,११२
	रुग्णालय ते रुग्णालय	१,७४,५५६	१,७५,२७८	१,३९,८४२
	रुग्णालय ते निवासस्थान	४,७१,९३२	४,९३,२८३	३,९०,७२३
	आजारी नवजात शिशू			
	आजारी नवजात शिशू	१,३४,८३६	८६,०८९	९५,१०९
	निवासस्थान ते रुग्णालय	४८,२१५	४०,११८	४१,५०२
	रुग्णालय ते रुग्णालय	२३,४१४	२०,१६५	२०,३३२
	रुग्णालय ते निवासस्थान	६३,५३८	५१,४७९	५३,६०७
सार्वजनिक खाजगी भागिदारी				
अ) आरोग्य सल्ला संपर्क केंद्र	एकूण कॉल्स	४,६९,२४१	४,२०,६६७	२,५३,७८२
ब) अपस्मार (इपिलेप्सी कार्यक्रम)	आयोजित शिबिरे	९	११	८
	उपचार घेतलेले रुग्ण	३,२८८	३,०५५	१,५३४
	शिबिरे (ई. ई. जी. सुविधा असलेली)	४२९	३७९	२६९
	ऑक्युपेशन थेरपी/ फिजीओथेरपी / स्पिच थेरपी घेतलेले	८००	७८३	६९५
क) वैद्यकीय व दंत शिबिरे	आयोजित शिबिरे	५०	४८	१६
	उपचार केलेले रुग्ण	७८,८६७	६२,९६१	५९,२७७
	केलेल्या शस्त्रक्रिया	५,४८३	४,२०४	१,८८६
ड) माहेरघर	लाभार्थी माता	२,४३५	२,६४९	१,६३३

आधार : आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन ई.ई.जी. इलेक्ट्रो इन्सेफेलो ग्राम + डिसेंबरपर्यंत

प्रजनन व बाल आरोग्य कार्यक्रम - दुसरा टप्पा

१०.२६.२ प्रजनन व बाल आरोग्य कार्यक्रम - दुसरा टप्पा हा बालकांच्या आरोग्याचा दर्जा उंचावून व लोकसंख्या स्थिर ठेवून त्याद्वारे माता मृत्यूप्रमाण, अर्भक मृत्यूदर व एकूण जननदर कमी करण्यासाठी राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमांतर्गत सन २०१८-१९ मध्ये ₹ ४७५.९७ कोटी व सन २०१९-२० मध्ये डिसेंबर पर्यंत ₹ २४१.२५ कोटी खर्च झाला. आरोग्यविषयक निवडक निर्देशक तक्ता १०.१७ मध्ये व त्यांची मालिका परिशिष्ट १०.७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१७ आरोग्य विषयक निवडक निर्देशक

निर्देशक	शाश्वत विकास ध्येय २०३० अंतर्गत लक्ष्य	२०१५	२०१६	२०१७
अर्भक मृत्यूदर #	-	२१	१९	१९
नवजात शिशू मृत्यूदर #	< १२	१५	१३	१३
पाच वर्षा खालील बालकांचा मृत्यूदर #	< २५	२४	२१	२१
एकूण जननदर	-	१.८	१.८	१.७
		(२०१०-१२)	(२०१४-१६)	(२०१५-१७)
माता मृत्यूप्रमाण @	< ७०	८७	६१	५५

आधार: नमुना नोंदणी पद्धती, भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय # दर हजार जिवित जन्मामागे @ दर लाख जिवित जन्मामागे

नवसंजीवनी योजना

१०.२६.२.१ आदिवासी भागातील माता मृत्यूप्रमाण व अर्भक मृत्यूदर कमी व्हावेत या उद्देशाने १६ जिल्ह्यांतील ८,४१९ गावांमध्ये नवसंजीवनी योजना राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत २८१ फिरती वैद्यकीय पथके स्थापन करण्यात आली असून प्रत्येक पथकात एका वैद्यकीय अधिकाऱ्यासह प्रशिक्षित रुग्णसेवक व वाहन यांचा समावेश आहे. ही पथके प्रत्येक गावाला व वस्तीला भेट देऊन कुपोषित व आजारी बालके यांना घरपोच आरोग्य सेवा पुरवतात व आवश्यकता पडल्यास जवळच्या आरोग्य केंद्रात भरती करतात. नवसंजीवनी योजने अंतर्गत मातृत्व अनुदान योजना, दाई बैठका, मान्सून पूर्व उपाययोजना, अन्न पुरविणे व बुडीत मजुरी भरपाई, इत्यादींची अंमलबजावणी केली जाते.

मातृत्व अनुदान योजना

१०.२६.२.१.१ मातृत्व अनुदान योजना ही नवसंजीवनी योजने अंतर्गत राबविण्यात येत असून आदिवासी भागातील गर्भवती महिलांची प्रसूतीपूर्व नोंदणी, नियमित आरोग्य तपासणी व आवश्यक ती औषधे पुरविणे या आरोग्य सेवा पुरविल्या जातात. या योजने अंतर्गत प्रसूतीपूर्व तपासणीकरीता वैद्यकीय केंद्रात जाण्यासाठी ₹ ४०० रोख देण्यात येतात व ₹ ४०० ची औषधे मोफत पुरविण्यात येतात. मातृत्व अनुदान योजनेची प्रगती तक्ता १०.१८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१८ मातृत्व अनुदान योजनेची प्रगती

वर्ष	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी संख्या
२०१७-१८	४.४६	७१,७०५
२०१८-१९	४.९२	६६,८५१
२०१९-२०+	०.८६	१९,७३४

आधार : राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

जननी सुरक्षा योजना

१०.२६.२.२ ग्रामीण व नागरी भागात रुग्णालये/ प्रसूतीगृहात प्रसूती करण्यास चालना देऊन दारिद्र्य रेषेखालील, अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीच्या कुटुंबातील माता मृत्यू व बालमृत्यूचे प्रमाण कमी करण्याकरीता जननी सुरक्षा योजना राबविण्यात येत आहे. सर्व प्रसूती कुशल प्रसूती सेवकांमार्फत करण्याची खात्री करुन त्याद्वारे माता मृत्यूप्रमाण कमी करणे हे या योजनेचे ध्येय आहे. रुणालये / प्रसूतीगृहात प्रसूती झाल्यानंतर सात दिवसांच्या आत ग्रामीण भागात प्रति लाभार्थी ₹ ७०० व नागरी भागात प्रति लाभार्थी ₹ ६०० लाभार्थ्याला दिले जातात. कुशल दाईच्या मदतीने घरी प्रसूत होणाऱ्या ग्रामीण व नागरी भागातील लाभार्थ्यास ₹ ५०० दिले जातात. सिझेरियन शस्त्रक्रियेद्वारे प्रसूती झालेल्या लाभार्थ्यास झालेल्या खर्चाच्या प्रतिपूर्तीपोटी ₹ १,५०० पर्यंत रक्कम दिली जाते. जननी सुरक्षा योजनेची प्रगती तक्ता १०.१९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१९ जननी सुरक्षा योजनेची प्रगती

वर्ष	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी संख्या (लाख)
२०१७-१८	४५.५०	२.४८
२०१८-१९	४५.३५	२.३६
२०१९-२०+	३४.१८	१.६५

आधार : राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियान

१०.२६.३ गरोदर महिलांना ठराविक दिवशी आश्वासित आणि गुणवत्तापूर्ण प्रसूतीपूर्व सेवा मिळावी या उद्देशाने केंद्र शासनाने प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियानाची सुरुवात केली. प्रयोगशाळेतील तपासण्या, सोनोग्राफी तपासणी, प्रसूतीतज्ञाकडून शारीरिक आणि उदर चिकित्सा, अति जोखमीच्या मातांचे वेळेवर निदान, तत्पर संदर्भसेवा हे या अभियानाचे महत्वाचे घटक आहेत. दर महिन्याच्या नऊ तारखेला या सेवा आरोग्यसुविधा केंद्रात लाभार्थ्यांना मोफत दिल्या जातात. जर नऊ तारखेला रविवार किंवा सार्वजनिक सुट्टी असेल तर पुढील कामकाजाच्या दिवशी या सेवा पुरविल्या जातात. या सेवा नियमित प्रसूतीपूर्व सेवांव्यतिरिक्त दिल्या जातात. प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियानाची प्रगती तक्ता १०.२० मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२० प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियानाची प्रगती

वर्ष	खर्च (₹ लाख)	प्रसूतीपूर्व सेवा मिळालेल्या गर्भवती महिलांची संख्या (लाख)	दुसऱ्या व तिसऱ्या तिमाहीत पहिल्यांदा प्रसूतीपूर्व सेवा मिळालेल्या गर्भवती महिलांची संख्या (लाख)	अति जोखमीच्या गरोदरपणाचे निदान झालेल्या महिलांची संख्या (लाख)
२०१७-१८	२७.४९	८.२४	३.८९	०.३१
२०१८-१९	५०.०२	७.०३	३.४८	०.२४
२०१९-२०+	१६.४६	२.३६	१.१८	०.१९

आधार : राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना

१०.२६.४ देशातील बहुतांश गर्भवती महिला गरोदरपणाच्या शेवटच्या दिवसापर्यंत काम करतात. तसेच प्रसूती नंतर शारीरिक क्षमता नसतानाही त्या तात्काळ कामावर रूजू होतात. अशा कुपोषित गर्भवती महिला व स्तन्यदा मातांनी जन्म दिलेल्या नवजात बालकांच्या आरोग्यावर गंभीर परीणाम होतो. माता व बालकांचे आरोग्य सुधारण्याच्या दृष्टीने त्यांना सकस आहार घेण्यास प्रोत्साहित करण्याकरीता १ जानेवारी, २०१७ पासून 'प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना' राज्यात राबविण्यात येत आहे. या योजनेंतर्गत शासकीय रुग्णालयात नोंदणी केलेल्या गर्भवती महिलेस तिच्या पहिल्या जिवीत अपत्याकरीता ₹ ५,००० लाभाची रक्कम बँक खात्यामध्ये थेट जमा केली जाते. पगारी प्रसूतीरजा उपभोगणाऱ्या महिला हा लाभ घेण्यास पात्र नाहीत. प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजनेची प्रगती तक्ता १०.२१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२१ प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजनेची प्रगती

वर्ष	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी संख्या (लाख)
२०१७-१८	३८.८६	२.१९
२०१८-१९	२१९.९८	५.९८
२०१९-२०+	२८२.५४	५.२५

आधार : राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

सार्वत्रिक लसीकरण कार्यक्रम

१०.२६.५ क्षयरोग, घटसर्प, डांग्या खोकला, धनुर्वात, पोलिओ, हिमोफिलस इंफ्ल्युएंझा टाईप बी, काविळ-ब, गोवर, इत्यादी लसीद्वारे प्रतिबंध करता येण्याजोग्या आजारांमुळे गर्भवती स्त्रिया, अर्भके व विविध वयोगटातील बालके यांच्या मृत्यूचे, रोगग्रस्ततेचे व अपंगत्वाचे प्रमाण कमी करण्यासाठी उच्च दर्जाच्या लसीकरण सेवा पुरविण्याच्या उद्देशाने सार्वत्रिक लसीकरण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. सार्वत्रिक लसीकरण कार्यक्रमाची प्रगती तक्ता १०.२२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२२ सार्वत्रिक लसीकरण कार्यक्रमाची प्रगती

(लाभार्थ्यांची संख्या लाखात)

लस	२०१७-१८		२०१८-१९		२०१९-२०+	
	लक्ष्य	साध्य	लक्ष्य	साध्य	लक्ष्य	साध्य
बीसीजी	१९.९१	१९.६२	१९.४६	१९.४२	१९.३२	१५.८२
पोलिओ III	१९.९१	१९.११	१९.४६	१८.९२	१९.३२	१४.५४
काविळ ब - 0	१०.३९	१०.९६	९.६७	१०.७७	१९.३२	८.७
गोवर	१९.९१	१८.८४	ला.ना.	ला.ना.	ला.ना.	ला.ना.
गोवर व रुबेला	ला.ना.	ला.ना.	१९.४६	१८.४४	१९.३२	१५.०४
घटसर्प, डांग्या खोकला, धनुर्वात (डीपीटी) - बुस्टर	१९.४९	१७.७९	१९.०८	१७.१९	१८.९५	१३.९७
पोलिओ (बुस्टर)	१९.४९	१८.१०	१९.०८	१७.३०	१८.९५	१४.०९
डीटी (५ वर्षे)	१९.४९	१२.६५	१९.०८	१३.७८	१८.९५	११.२९
धनुर्वात (१० वर्षे)	२५.६६	१७.८३	२५.९८	१६.४४	२६.०७	१३.५६
धनुर्वात (१६ वर्षे)	२३.२१	१८.१५	२३.५०	१६.५९	२३.५९	१३.०७
धनुर्वात (गरोदर माता)	२१.८९	१९.४३	२१.४०	१९.३८	२१.२५	१४.७६
पेंटावॅलेन्ट ३	१९.९१	१९.२४	१९.४६	१८.९५	१९.३२	१४.५७
खर्च (₹ कोटी)	४४.११		५५.७७		३३.२१	

आधार : राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन   ला.ना. लागू नाही   + डिसेंबरपर्यंत

विशेष इंद्रधनुष्य मोहिम २.०

१०.२६.६ दोन वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या बालकांचे व गर्भवती महिलांचे लसीद्वारे प्रतिबंध करता येण्याजोग्या आठ आजारांकरीता संपूर्ण लसीकरण करणे हा विशेष इंद्रधनुष्य मोहिमेचा उद्देश आहे. विशेष इंद्रधनुष्य मोहिम देशात डिसेंबर, २०१९ ते मार्च, २०२० या कालावधीत घेण्यात येत आहे. या मोहिमेअंतर्गत क्षयरोग, मेंदूज्वर, गोवर- रुबेला, काविळ-ब, धर्नुवात, डांग्याखोकला, पोलिओ आणि घटसर्प या आजारांवर लसीकरण करण्यात येणार आहे. राज्यातील २५ जिल्हे व २० महानगरपालिकांमध्ये ही मोहिम राबविण्यात येत आहे. या मोहिमेअंतर्गत जानेवारी, २०२० पर्यंत दोन वर्षांपेक्षा कमी वयोगटातील १,२९,१७४ बालकांचे व १९,५३९ गर्भवती महिलांचे लसीकरण करण्यात आले.

पल्स पोलिओ कार्यक्रम

१०.२६.७ पाच वर्षाखालील मुलांना पूर्वी कितीही वेळा पोलिओ डोस दिला असला तरी राष्ट्रीय लसीकरणाच्या दिवशी पोलिओ मात्रा देण्यात येते. राज्याने पोलिओ विषाणूचा प्रसार नियंत्रणात ठेवण्यासाठी चांगली प्रगती केली असून मार्च, २०१९ पर्यंत पोलिओचा एकही रुग्ण आढळलेला नाही. पल्स पोलिओ कार्यक्रमाची प्रगती तक्ता १०.२३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२३ पल्स पोलिओ कार्यक्रमाची प्रगती

वर्ष	लसीकरण केलेल्या मुलांची संख्या (लाख)	खर्च (₹ कोटी)
२०१७-१८	१२०.८२	२४.७५
२०१८-१९	१७०.९४	१३.९३
२०१९-२०+	५२.०९	६.१२

आधार : राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन   + डिसेंबरपर्यंत

राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम

१०.२६.८ जन्माच्या वेळी उद्भवणारे दोष, मुलांचे आजार, न्युनता व अपंगत्व तसेच विलंबाने होणारी वाढ या चार दोषांचे लवकर निदान होऊन त्यावर उपचार करणे हा राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमाचा उद्देश आहे. अंगणवाडीच्या माध्यमातून सहा वर्षापर्यंतच्या शाळापूर्व बालकांची वर्षातून दोनदा नियमितपणे आरोग्य तपासणी करणे हा या कार्यक्रमाचा अविभाज्य घटक आहे. त्याचबरोबर ६ ते १८ वर्षे वयोगटातील शासकीय तसेच शासन अनुदानित शाळेत शिकणाऱ्या मुलांची देखील नियमित आरोग्य तपासणी केली जाते. या तपासणीत आजाराचे निदान झालेल्या बालकांना संदर्भसेवा व शस्त्रक्रियेसह वैद्यकीय उपचार मोफत मिळतात. राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमाची प्रगती तक्ता १०.२४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२४ राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमाची प्रगती

(संख्या)

वर्ष	शाळा/ अंगणवाडी	विद्यार्थी (लाख)			केलेल्या शस्त्रक्रिया	
		तपासलेले	उपचार केलेले	संदर्भित केलेले	इतर शस्त्रक्रिया	हृदय व त्यासंबंधी शस्त्रक्रिया
२०१७-१८	८४,४७७	११४.२४	८.४४	०.९७	१५,२५५	१,८३६
	१,०३,३४४#	६२.२०	४.६३	०.३७		
	१,०१,७९०##	६६.४१	५.२५	०.५१		
२०१८-१९	८४,४३७	१२१.२४	१०.४७	१.७६	१७,६३८	२,६१४
	१,०१,६४७#	६३.५५	५.०७	०.४५		
	१,०३,७७७##	६४.७१	५.०५	०.७३		
२०१९-२०+	८१,५५६	८७.९९	७.९३	०.४०	१३,३७०	१,६०९
	१,०३,२१६#	६९.८८	४.९९	१.०१		
	१,०३,८८०##	२७.६२	२.५३	०.८५		

आधार: राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन   # अंगणवाडी सत्र १   ## अंगणवाडी सत्र २   + डिसेंबरपर्यंत

राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रम

१०.२६.९ किटकजन्य रोगांमुळे होणारे मृत्यू कमी करण्यासाठी व या रोगांचा प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी राज्यात राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. रोगनिहाय नोंदणी झालेले रुग्ण व मृत्यू संख्या तक्ता १०.२५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२५ किटकजन्य रोगनिहाय नोंदणी झालेले रुग्ण व मृत्यू संख्या

(संख्या)

किटकजन्य रोग	२०१७-१८		२०१८-१९		२०१९-२०+	
	रुग्ण	झालेले मृत्यू	रुग्ण	झालेले मृत्यू	रुग्ण	झालेले मृत्यू
हिवताप	१६,५०९	१९	१०,२३१	१४	७,९५८	४
स्वाईन फ्लू	६,१४४	७७८	२,५९४	४६२	२,२८७	२४६
हत्तीरोग	१,४४६	०	१,४७४	०	९०१	०
डेंग्यू	७,८८६	६५	११,२४९	७०	१४,४३६	२९
मेंदूज्वर	२९	०	६	१	३५	१०
चिकुनगुनिया	१,४१८	०	१,०६१	०	१,५३०	०
एईएस/चंडीपुरा	१	१	५४	१	११४	११
खर्च (₹ कोटी)	२०.६६		७.५१		०.३३	

आधार : आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन   एईएस : ॲक्यूट एन्सेफॅलिटीस सिंड्रोम   + डिसेंबरपर्यंत

आयुर्वेद, योग, आयुष, निसर्गोपचार, युनानी, सिध्द आणि होमिओपॅथी (आयुष)

१०.२६.१० आयुर्वेद, योग, आयुष, निसर्गोपचार, युनानी, सिध्द आणि होमिओपॅथी पद्धती निश्चित वैद्यकीय तत्वज्ञानावर आधारित असून रोगप्रतिबंध व आरोग्य संवर्धनाच्या स्थापित संकल्पनांसह निरोगी जीवनाचे प्रतिनिधीक मार्ग दर्शवतात. योग उपचार पद्धतीस आता जागतिक स्तरावर आरोग्याचे प्रतिक मानले जात असून अनेक देशांनी त्यांच्या आरोग्यसेवेत याचा अंतर्भाव केला आहे. असंसर्गजन्य रोगांच्या औषधोपचारावरील वाढती आव्हाने, ढासळलेली जीवनशैली, जुनाट आजार, इत्यादींवर आयुष उपचार पद्धतीच्या संकल्पना व सेवा कशा उपयुक्त ठरतील याबाबत वैद्यकीय क्षेत्रात मोठया प्रमाणात उत्सुकता दिसून येत आहे. सध्याच्या वैद्यकीय सुविधांमध्ये वाढ करण्याच्या दृष्टीने शासनाकडून आयुष उपचार पद्धतीचा समावेश मुख्य आरोग्यसेवा प्रदान प्रणालीत करण्यात येत आहे. राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानांतर्गत आयुष उपचार पद्धतीच्या सुविधा प्राथमिक आरोग्य केंद्रात तसेच सामूहिक आरोग्य केंद्रात पुरविल्या जात असून निष्णात आयुष वैद्य नियुक्त करण्यात येत आहेत. राज्यात ७४ आयुर्वेदिक रुग्णालये, ४६९ आयुर्वेदिक दवाखाने, सात युनानी रुग्णालये, २५ युनानी दवाखाने आणि ५५ होमिओपॅथी रुग्णालये आहेत. डिसेंबर, २०१९ पर्यंत ८५,२१९ आयुर्वेदिक डॉक्टरांनी (त्यापैकी

४,४३४ पदव्युत्तर) आणि ७,५७७ युनानी डॉक्टरांनी (त्यापैकी ११७ पदव्युत्तर) महाराष्ट्र कौन्सिल ऑफ इंडियन मेडिसिन यांचेकडे तसेच ७२,७३० होमिओपॅथी डॉक्टरांनी (त्यापैकी २,४२२ पदव्युत्तर) महाराष्ट्र कौन्सिल ऑफ होमिओपॅथीकडे नोंदणी केली.

राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान

१०.२६.११ नागरी भागातील जनतेच्या आरोग्य विषयक गरजा पूर्ण करण्यासाठी सन २०१३ पासून राज्यात राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान राबविण्यात येत आहे. हे अभियान प्रामुख्याने ५०,००० पेक्षा जास्त लोकसंख्या असणारी शहरे/नगरे यातील झोपडपट्ट्या व इतर सिमांतीक घटकांसाठी राबविले जात आहे. राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियानांतर्गत २५३ पैकी ९५ शहरे समाविष्ट करण्यात आली आहेत. झोपडपट्टीतील अस्वच्छ वातावरण आणि अति लोकसंख्येच्या घनतेमुळे झोपडपट्टीत राहणारे लोक दमा, क्षयरोग, इत्यादीसारख्या फुफ्फुसाच्या रोगास बळी पडतात. तसेच झोपडपट्ट्यांमध्ये किटकजन्य आजाराचे प्रमाणही जास्त असते. राज्यात सुमारे २.०१ कोटी झोपडपट्टीत राहणारी लोकसंख्या राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियानांतर्गत समाविष्ट आहे.

१०.२६.१२ राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियानांतर्गत डिसेंबर, २०१९ पर्यंत एकूण ५५२ नागरी प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व १० फिरती वैद्यकीय पथके कार्यरत असून ८,७३० आशांची नेमणूक करण्यात आली. दहा महानगरपालिकेतील १०,००० पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या व नागरी प्राथमिक आरोग्य केंद्रे नसलेल्या झोपडपट्टीत राहणाऱ्या लोकांना आरोग्य सुविधा पुरविण्यासाठी ६० 'आपला दवाखाना' चिकित्सालये मंजूर केली आहेत. ही चिकित्सालये नागरी प्राथमिक आरोग्य केंद्रांची उपकेंद्रे म्हणून काम करतील. सन २०१८-१९ साठी केंद्र शासनाकडून ₹ १६५.४८ कोटी रक्कमेच्या प्रकल्प अंमलबजावणी आराखड्यास मंजुरी देण्यात आली असून ₹ १३३.१३ कोटी खर्च झाले. सन २०१९-२० साठी ९५ शहरे/ नगरांकरीता ₹ २२०.२३ कोटी रक्कमेच्या प्रकल्प अंमलबजावणी आराखडयास मंजुरी देण्यात आली असून डिसेंबर, २०१९ पर्यंत ₹ ८२.६८ कोटी खर्च झाले.

महाराष्ट्र आपत्कालीन वैद्यकीय सेवा

१०.२६.१३ महाराष्ट्र आपत्कालीन वैद्यकीय सेवेमार्फत रुग्णांना नजीकच्या रुग्णालयामध्ये पुढील उपचारार्थ दाखल करण्यासाठी प्राथमिक आरोग्यसेवेसह जीवरक्षक प्रणालीयुक्त रुग्णवाहिका उपलब्ध करण्यात येतात. ही आपत्कालीन सेवा १०८ या मोफत दूरध्वनी क्रमांकावर निरंतर उपलब्ध आहे. एकूण ९३७ रुग्णवाहिका कार्यरत असून त्यापैकी २३३ रुग्णवाहिका अद्ययावत जीवरक्षक प्रणालीसह आणि ७०४ रुग्णवाहिका मूलभूत जीवरक्षक प्रणालीसह आहेत. आपत्कालीन सेवा पुरविलेल्या रुग्णांची संख्या तक्ता १०.२६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२६ आपत्कालिन सेवा पुरविलेल्या रुग्णांची संख्या

(संख्या)

आपत्कालिन प्रकार	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०+
प्रसुती	६,६४०	६,५०१	३,१७०
गर्भवती	२,३९,७६४	२,३१,३७४	१,३९,०७९
वैद्यकीय	४,८६,१२९	८,८६,६७४	४,६६,०६७
अपघाती (वाहनांमुळे)	७५,०२९	७३,४३१	३९,७०८
प्राणघातक हल्ला	११,३००	११,९११	६,९६५
भाजलेले	३,९५३	३,६०६	१,५४६
हृदयविकार	२,२१४	१,७७७	८३७
पडून अपघात	२९,८६३	२७,३१४	१७,०६५
विषप्राशन/ विषबाधा झालेले	३२,३३१	३२,३३१	२१,०४०
मोठी दुर्घटना	४,७६८	४,५८६	१,६२०
आघात	१,४७२	१,२३३	३५८
इतर	१,६४,४८६	६४,९२३	४९,७४५
एकूण	**१०,५७,९४९**	**१३,४५,६६१**	**७,४७,२००**

आधार : आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र + डिसेंबरपर्यंत

सुधारित राष्ट्रीय क्षयरोग नियंत्रण कार्यक्रम

१०.२६.१४ क्षयरोग हा संसर्गजन्य रोग असल्याने 'क्षयरोग मुक्त भारत' बनविणे हा या कार्यक्रमाचा उद्देश आहे. लागण झालेल्या क्षयरोग रुग्णांची डायरेक्टली ऑब्झवर्ड ट्रिटमेंट शॉर्ट कोर्स (डॉट्स) द्वारे तपासणी केली जाते व ते पूर्ण बरे होईपर्यंत प्रभावीपणे उपचार देण्यात येतात. यामध्ये संपूर्ण उपचार कालावधीसाठी औषधांचा खात्रीशीर पुरवठा व औषधोपचाराला रुग्णांचा प्रतिसाद यावर नियमितपणे देखरेख केली जाते. सन २०१८ मध्ये दर लाख लोकसंख्येमागे संशयित क्षयरोग रुग्णांची संख्या ७७८ होती व रोग मुक्ततेचे प्रमाण

८४ टक्के होते, तर सन २०१९ मध्ये दर लाख लोकसंख्येमागे संशयित क्षयरोग रुग्णांची संख्या ८९३ होती व रोग मुक्ततेचे प्रमाण ८८ टक्के होते. सन २०१८-१९ मध्ये या कार्यक्रमावर एकूण ₹ ९७.२५ कोटी व सन २०१९-२० मध्ये डिसेंबरपर्यंत एकूण ₹ ६८.२२ कोटी खर्च झाले.

राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रम

१०.२६.१५ मोतीबिंदूच्या शस्त्रक्रिया करणे आणि शाळेत जाणाऱ्या मुलांची तपासणी करून दृष्टीदोष आढळणाऱ्या विद्यार्थ्यांना चष्मा पुरविणे या उद्देशाने राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. अंधत्व प्रमाण सन २०२० पर्यंत १.४ टक्क्यावरून ०.३ टक्क्यापर्यंत कमी करणे हे या कार्यक्रमाचे ध्येय आहे. सन २०१८-१९ मध्ये निर्धारित ७.५० लाख मोतीबिंदू शस्त्रक्रियांच्या लक्ष्यापैकी पैकी ७.२८ लाख शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या व ₹ ८.८१ कोटी खर्च झाले तर सन २०१९-२० मध्ये डिसेंबर पर्यंत तेवढयाच लक्ष्यापैकी ५.१८ लाख शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या व ₹ ३.२५ कोटी खर्च झाले.

राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रम

१०.२६.१६ कुष्ठरोगाचे निर्मुलन करणे (सर्व जिल्हयांमध्ये दर १०,००० लोकसंख्येमागे एक पेक्षाही कमी कुष्ठरोगी आढळणे), कुष्ठरोग बाधित रुग्णाचे अपंगत्व प्रतिबंध व वैद्यकीय पुनर्वसन तसेच कुष्ठरोगाबाबतची कलंक भावना कमी करणे या उद्देशाने केंद्र शासनाने राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रम सुरु केला. सन २०१८-१९ मध्ये नव्याने कुष्ठरोगाची लागण झालेल्या व कुष्ठरोगग्रस्त रुग्णांची संख्या अनुक्रमे १५,२९९ व ९,३९० होती. सन २०१९-२० मध्ये डिसेंबर पर्यंत नव्याने कुष्ठरोगाची लागण झालेल्या व कुष्ठरोगग्रस्त रुग्णांची संख्या अनुक्रमे १३,८१५ व १३,१५८ होती. वर्ष २०१८-१९ मध्ये कुष्ठरोगाचे प्रमाण प्रती १० हजार लोकसंख्येमागे ०.७५ होते व २०१९-२० करिता हे प्रमाण १.०४ होते. या कार्यक्रमावर सन २०१८-१९ मध्ये ₹ ७.७५ कोटी व सन २०१९-२० मध्ये डिसेंबर पर्यंत ₹ २.६६ कोटी खर्च झाले.

कुटुंब कल्याण कार्यक्रम

१०.२६.१७ लोकसंख्या स्थिर करणे हे कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. नसबंदी आणि दोन अपत्यांच्या जन्मात अंतर राखणे हे या कार्यक्रमाचे महत्वाचे पैलू आहेत. मुखावाटे घ्यावयाच्या गोळ्या, तांबी (आययुडी), प्रसुतीपश्चात तांबी, पारंपरिक संतति प्रतिबंधक साधने याबरोबरच काही नवीन गर्भनिरोधनाच्या पद्धतींचा म्हणजेच इंजेक्टेबल एमपीए, आठवडी सेंटक्रोमॅन गोळ्या, इत्यादी पद्धतींच्या प्रचार व प्रसारावर जास्त भर दिला जातो. कुटुंब कल्याण नसबंदी कार्यक्रमाची प्रगती तक्ता १०.२७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२७ कुटुंब कल्याण नसबंदी कार्यक्रमाची प्रगती

('०००)

वर्ष	नसबंदी				तांबी		खर्च (₹ कोटी)
	लक्ष्य	साध्य			लक्ष्य	साध्य	
		पुरुष	स्त्री	एकूण			
२०१७-१८	५६५	११.६	४०९.९	४२१.५ (७४.६)	४९०	४२०.० (८५.७)	२५.५७
२०१८-१९	५६५	८.९	३९०.९	३९९.६ (७०.७)	४९०	४१८.४ (८५.४)	२३.४५
२०१९-२०+	५६५	६.४	२६०.८	२६७.३ (४७.३)	४९०	२९५.६ (६०.३)	१९.९३

आधार : राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन   टीप : कंसातील आकडे साध्याची लक्ष्याशी टक्केवारी दर्शवितात   + डिसेंबरपर्यंत

एकात्मिक महात्मा ज्योतिबा फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्मान भारत प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना

१०.२७ पूर्वीची राजीव गांधी जीवनदायी आरोग्य योजना, महात्मा फुले जन आरोग्य योजना या नावाने रोख रक्कम विरहीत उपचारांकरिता राष्ट्रीय विमा कंपनीच्या सहयोगाने राज्यात राबविण्यात येत आहे. आयुष्यमान भारत प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना ही २३ सप्टेंबर, २०१८ पासून महात्मा फुले जन आरोग्य योजनेशी एकत्रित केली आहे. सदर एकात्मिक महात्मा ज्योतिबा फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्यमान भारत-प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना राज्यात विमा तत्वावर तर केवळ प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना हमी तत्वावर राबविली जात आहे. दोन्ही योजनांतर्गत एकूण २.२३ कोटी कुटुंबांना आरोग्य विमा संरक्षण देण्यात आले आहे. महात्मा ज्योतिबा फुले जन आरोग्य योजनेअंतर्गत लाभार्थी कुटुंबास सूचीबद्ध रुग्णालयात दाखल झाल्यावर होणाऱ्या खर्चाची पुर्तता करण्यासाठी प्रतिवर्ष/प्रतिकुटुंब ₹ १.५० लाख पर्यंत व मुत्रपिंड प्रत्यारोपणासाठी ₹ २.५० लाख पर्यंत आरोग्य विमा संरक्षण देण्यात येते तर प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेअंतर्गत ₹ पाच लाख इतके विमा संरक्षण अनुज्ञेय आहे. प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेअंतर्गत ₹ १.५ लाखापर्यंतचे विमा संरक्षण विमा कंपनीकडून तर ₹ १.५ लाखावरील व पाच लाखांपर्यंत हमी तत्वावर 'राज्य आरोग्य हमी सोसायटी' कडून देण्यात येत

आहेत. महात्मा ज्योतिबा फुले जन आरोग्य योजनेतील लाभार्थ्यांना ३० निवडक विशेष सेवांतर्गत ९७१ प्रकारचे गंभीर व अधिक खर्चिक शस्त्रक्रिया/ उपचार व १२१ शस्त्रक्रिया पश्चात सेवांचा समावेश आहे. दोन्ही योजनेत किंवा प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेत समाविष्ट असलेल्या लाभार्थ्यांना १,३०० (९७१ + ३२९) वैद्यकीय उपचार व शस्त्रक्रियांचा लाभ मिळत आहे. पिवळी शिधापत्रिका धारक (दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबे, अन्नपूर्णा व अंत्योदय योजनेचे लाभार्थी), दारिद्र्य रेषेवरील केशरी शिधापत्रिका धारक आणि शेतकरी आत्महत्याग्रस्त १४ जिल्ह्यातील (औरंगाबाद, जालना, परभणी, हिंगोली, बीड, नांदेड, उस्मानाबाद, लातूर, अमरावती, अकोला, वाशिम, बुलढाणा, यवतमाळ व वर्धा) शुभ्र शिधापत्रिका धारक शेतकरी कुटुंबे, बांधकाम कामगार मंडळाने ओळखपत्र दिलेले नोंदणीकृत बांधकाम कामगार, महात्मा ज्योतिबा फुले जन आरोग्य योजनेअंतर्गत रोख रक्कम विरहीत वैद्यकीय सुविधा मिळण्यास पात्र आहेत. सामाजिक, आर्थिक व जातनिहाय जनगणनेत नोंद झालेल्या ८३.७२ लाख कुटुंबातील सदस्य प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेअंतर्गत संगणकीकृत ई-कार्डस चा वापर करुन सर्व सुचीबद्ध रुग्णालयांत लाभ मिळण्यास पात्र असणार आहेत. राज्यात ऑक्टोबर, २०१९ पर्यंत एकूण ५२.५ लाख ई-कार्डस वितरीत करण्यात आले आहेत. सदर योजना संपूर्णत: कागदपत्र विरहीत असून वर नमूद वैध ओळखपत्र व फोटो ओळखपत्राच्या आधारे कुठल्याही राज्यातील रुग्ण इतर राज्यातील सुचीबद्ध रुग्णालयात जाऊन उपचारांचा लाभ घेऊ शकतात. एकत्रित महात्मा ज्योतिबा फुले जन आरोग्य योजना व प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेअंतर्गत सन २०१८-१९ मध्ये एकूण ६.२४ लाख शस्त्रक्रिया व उपचार करण्यात आले असून ₹ १,०९७.८५ कोटी खर्च झाला. सन २०१९-२० मध्ये डिसेंबर पर्यंत एकूण ४.४४ लाख शस्त्रक्रिया व उपचार करण्यात आले असून ₹ ९०६.९६ कोटी खर्च झाला. एकात्मिक महात्मा ज्योतिबा फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्यमान भारत-प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेअंतर्गत प्रमुख शस्त्रक्रिया व उपचारांची प्रगती तक्ता १०.२८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२८ एकात्मिक महात्मा ज्योतिबा फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्यमान भारत-प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेअंतर्गत प्रमुख शस्त्रक्रिया व उपचारांची प्रगती

अति विशेष उपचार	२०१७-१८		२०१८-१९		२०१९-२०⁺	
	शस्त्रक्रिया/ उपचारांची संख्या	अदा दावे रक्कम (₹ कोटी)	शस्त्रक्रिया/ उपचारांची संख्या	अदा दावे रक्कम (₹ कोटी)	शस्त्रक्रिया/ उपचारांची संख्या	अदा दावे रक्कम (₹ कोटी)
कर्करोगावरील वैद्यकीय उपचार	१,२४,३६४	६५.२०	१,४४,२२५	७२.०२	१,१६,५९८	५९.७०
मूत्रपिंड उपचार	७२,५००	६२.४०	८४,८१५	७१.६६	६८,७७२	६१.९८
हृदयविकार	५६,७१५	२१७.२५	६६,११५	२४५.११	५८,६५८	२२२.९६
प्रजनन संस्थेविषयी उपचार	४०,०२२	७४.२६	४५,५७९	८३.१५	३६,१८९	६७.७५
अपघात	३०,६३८	४२.३२	३५,००७	४७.१४	२९,५४५	४२.६४
कान, नाक व घसा यावरील वैद्यकीय उपचार	२४,४१७	१३.०९	२५,६४५	१३.२३	१३,८८०	८.५८
हृदय व रक्तवाहिन्यांवरील शस्त्रक्रिया	२३,०४१	१९४.३१	२२,८९८	१८१.०९	१५,८९८	१३१.४३
कर्करोगावरील रेडिओथेरेपी	२१,५०५	९४.६०	२१,३११	१०६.९४	१७,७९७	८७.६५
बालरोगावरील उपचार	१८,५६५	३६.०७	२०,०१६	४०.२९	१६,६०३	३१.७५
कर्करोगावरील शस्त्रक्रिया	१५,९९७	४३.१८	१६,७०७	४३.९५	१३,३००	३७.५५
एकूण	**४,२७,७६४**	**८४२.६८**	**४,८२,३१८**	**९०४.५८**	**३,८७,२४०**	**७५१.९९**

आधार : राज्य आरोग्य हमी सोसायटी, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण कार्यक्रम

१०.२८ राज्यात राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण कार्यक्रम प्रभावीपणे राबविण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य एड्स नियंत्रण संस्थेची स्थापना करण्यात आली आहे. जनजागृती मोहीम राबवून मार्गदर्शन करणे आणि विशिष्ट गटातील लोकांचे प्रबोधन व देखरेख यावर या कार्यक्रमाचा भर आहे. यामध्ये लैंगिक संसर्गजन्य रोग चिकित्सालयातील रुग्णांची व प्रसुतीपूर्व तपासणीसाठी आलेल्या गर्भवती महिलांच्या रक्ताच्या नमुन्याची तपासणी करुन देखरेख केली जाते. एचआयव्ही / एड्सग्रस्त रुग्णांची माहिती तक्ता १०.२९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२९ एचआयव्ही / एड्स रुग्णांची संख्या

('०००)

बाब	२०१७	२०१८	२०१९⁺
जोखीम गटातील तपासणी केलेल्या व्यक्ती	५,३५४	५,८०६	७,००४
तीन चाचणी पद्धतीवरुन एचआयव्ही बाधित	२९	२६	२३
एचआयव्ही बाधितांचे प्रमाण (टक्के) @	०.५	०.५	०.३
एड्स रुग्ण	१८.४१	१६.१३	११.५०
एड्सने मृत्यू	४.२०	३.७२	३.५२

@ तपासणी केलेल्या जोखीम गटातील व्यक्तींशी + डिसेंबरपर्यंत

आधार : महाराष्ट्र राज्य एड्स नियंत्रण संस्था

राज्य रक्त संक्रमण परिषद

१०.२९ सुरक्षित रक्ताचा व रक्तातील घटकांचा पुरेसा पुरवठा वाजवी दरात करणे हे राज्य रक्त संक्रमण परिषदेचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. सन २००० पासून सिकल सेल ग्रस्त बालके तसेच थॅलेसेमिया व हेमोफिलियाने पीडित रूग्णांना मोफत रक्तपुरवठा केला जातो. रक्त संकलनाची माहिती तक्ता १०.३० मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.३० रक्त संकलनाची माहिती

वर्ष	रक्तपेढ्या संख्या	एकूण संकलन (लाख युनिट)	पैकी, स्वेच्छेने केलेले (लाख युनिट)	कार्ड वितरीत केलेल्या रुग्णांची संख्या		
				सिकल सेल	थॅलेसेमिया	हेमोफिलिया
२०१७	३३१	१६.०२	१५.६३	१,१६९	६३०	१७७
२०१८	३३४	१६.५६	१६.३७	६११	६३१	१११
२०१९	३४१	१७.२३	१७.०७	१,१६९	६८२	३२१

आधार : राज्य रक्त संक्रमण परिषद, महाराष्ट्र शासन

साथरोग नियंत्रण कार्यक्रम

१०.३० कॉलरा, गॅस्ट्रो, अतिसार, संसर्गजन्य काविळ, विषमज्वर, इत्यादी जलजन्य आजार यांचा उद्रेक झाल्यास व तुरळकपणे उद्भवल्यास साथरोग नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत संनियंत्रण केले जाते. या आजारांमुळे होणारी लागण व मृत्यू कमी करण्याकरीता प्रतिबंधात्मक उपाययोजना केल्या जातात. सन २०१८-१९ मध्ये या कार्यक्रमावर ₹ ८.१२ कोटी व व सन २०१९-२० मध्ये डिसेंबर पर्यंत ₹ ६.१० कोटी खर्च झाले. सदर जलजन्य आजारांमुळे झालेली लागण व मृत्यूंची संख्या तक्ता १०.३१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.३१ जलजन्य आजारांमुळे झालेली लागण व मृत्यूंची संख्या

(संख्या)

आजार	२०१७		२०१८		२०१९+	
	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू
कॉलरा	८३	०	३५६	२	२४५	३
गॅस्ट्रो	७५,३६०	१	६१,००३	५	५५,०९७	०
अतिसार	७,१७,७९०	२	६,५५,३४७	३	७,३८,४८०	०
संसर्गजन्य काविळ	१९,८९५	०	४,४६३	१	४,२८०	०
विषमज्वर	४०,२९५	०	७२,४५३	०	७२,८७६	०
लेप्टोस्पायरोसिस	१३९	७	३०९	१३	६८४	१५
एकूण	**८,५३,५६२**	**१०**	**७,९३,९३१**	**२४**	**८,७१,६६२**	**१८**

आधार : आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

मानवी अवयव प्रत्यारोपण

१०.३१ मानवी उपचारांकरिता मानवी अवयव काढणे, जतन करणे, प्रत्यारोपण करणे तसेच मानवी अवयवांचे व्यापारीकरण रोखणे याबाबत नियमन करण्याकरिता केंद्र शासनाने मानवी अवयव प्रत्यारोपण अधिनियम, १९९४ लागू केला आहे. राज्यात १८९ नोंदणीकृत केंद्रे असून त्यापैकी एक अवयव प्रत्यारोपणासाठी १३७ व एकापेक्षा जास्त अवयवांच्या प्रत्यारोपणासाठी ५२ केंद्रे आहेत. नेत्रदान, नेत्रपेढी व बुब्बुळ प्रत्यारोपणासाठी एकुण २५६ केंद्रे आहेत. तसेच ६६ रुग्णालयांना प्रत्यारोपणाशिवाय अवयव काढण्याचे केंद्र (नॉन ट्रान्सप्लांट ऑर्गन रिट्रायव्हल सेंटर) म्हणून नोंदणीकृत करण्यात आले आहे. झालेल्या प्रत्यारोपणांची संख्या तक्ता १०.३२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.३२ झालेल्या प्रत्यारोपणांची संख्या

(संख्या)

प्रत्यारोपण	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०+
जीवित			
अ) मूत्रपिंड	४६३	६४६	५९३
ब) यकृत	६७	११९	१२३
मृतवत			
अ) मूत्रपिंड	१८७	२०६	२४२
ब) यकृत	१०२	१३८	१४२
क) हृदय	४०	३७	३९
ड) फुफ्फुस	२	६	८
ई) बुब्बुळ	२,६२९	३,८१३	२,२९५

आधार : आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

महिला व बाल विकास

१०.३२ शाश्वत विकास ध्येयापैकी 'स्त्री पुरुष समानता आणि सर्व महिला व मुलींचे सक्षमीकरण' हे एक ध्येय आहे. महिला धोरण तयार करणारे महाराष्ट्र हे देशातील प्रथम राज्य असून राज्याचे पहिले महिला धोरण सन १९९४ मध्ये, दुसरे सन २००१ मध्ये तर तिसरे सन २०१४ मध्ये जाहीर करण्यात आले. महिला सक्षमीकरण व बालविकासासाठी शासनाकडून विविध योजना व कार्यक्रम राबविले जातात.

१०.३३ राज्यात राबविण्यात येत असलेल्या निवडक महिला विकास योजनांची प्रगती तक्ता १०.३३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.३३ निवडक महिला विकास योजनांची प्रगती

(₹ कोटी)

योजना	२०१८-१९			२०१९-२०+		
	प्रस्तावित निधी	खर्च	लाभार्थ्यांची संख्या	प्रस्तावित निधी	खर्च	लाभार्थ्यांची संख्या
शासकीय महिला वसतिगृहे/ महिला आधार गृहे/ संरक्षण गृहे/ राज्य गृहे	१३.४३	१२.११	७,८३९	१६.२८	८.७९	६,१७८
महिला समुपदेशन केंद्रे	१०.००	४.३४	२५,०६७	१०.००	१.६७	२२,३९८
शुभ मंगल सामूहिक विवाह योजना	१.७४	०.८०	६६६	२.०३	०.१७	३२३
मनोधैर्य योजना	८०.००	७.८५	१,१५३	३०.००	३.४४	४६२
कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण	२३.१२	२०.५१	१४,३०२	२७.४३	१७.११	६,७६२

आधार : १. महिला व बालविकास आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन
२. उप आयुक्त (नियोजन), विभागीय आयुक्त कार्यालय

+ ऑक्टोबरपर्यंत

१०.३४ राज्यात महिलांसाठी विविध केंद्र पुरस्कृत योजना राबविण्यात येत आहेत

१०.३४.१ **नोकरी करणाऱ्या महिलांसाठी वसतिगृहे :** नोकरी करणाऱ्या महिलांसाठी सुरक्षित आणि सोयीस्कर निवासस्थानाची उपलब्धता करणे आणि त्यांच्या मुलांसाठी दिवसा संगोपन केंद्र उपलब्ध करुन देणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. या योजनेंतर्गत, महानगर ₹ ५०,००० व इतर ठिकाणांसाठी ₹ ३५,००० पेक्षा कमी मासिक उत्पन्न असलेल्या नोकरी करणाऱ्या अविवाहित, विधवा, घटस्फोटित, विभक्त, विवाहित परंतु ज्यांचे पती किंवा जवळचे कुटुंबीय त्याच भागात राहत नसणऱ्या आणि नोकरीसाठी प्रशिक्षण सुरु असलेल्या महिलांसाठी वसतिगृह इमारत बांधण्यासाठी किंवा भाड्याने घेतलेल्या जागेत वसतिगृह चालविण्यासाठी आर्थिक सहाय्य दिले जाते. वसतिगृहातील महिलांना त्यांच्या निवासासाठी भाडे आकारले जाते. राज्यात अशी ८७ वसतिगृहे कार्यरत आहेत. या योजनेंतर्गत, सन २०१८-१९ मध्ये ५,४०७ महिलांनी आणि सन २०१९-२० मध्ये ऑक्टोबरपर्यंत ५,१६० महिलांनी या सुविधेचा लाभ घेतला.

१०.३४.२ **प्रशिक्षणासाठी सहाय्य व रोजगार कार्यक्रम :** वय वर्षे १६ व त्यावरील वयोगटातील गरीब महिलांना रोजगार आणि उद्योजकता यांच्याशी संबंधित व्यावसायिक कौशल्य व क्षमता प्रदान करणे हे या कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट आहे. या कार्यक्रमामध्ये उपेक्षित, मालमत्ताविहीन ग्रामीण व नागरी गरीब स्त्रियांचा समावेश होतो. या कार्यक्रमामध्ये महिलांना कृषि, फलोत्पादन, मत्स्यव्यवसाय, दुग्धव्यवसाय, पशुसंवर्धन, रेशीम उत्पादन, अन्नप्रक्रिया, हातमाग, शिवणकाम, शिलाई, नक्षीकाम, जरीकाम, हस्तकला, संगणक आणि माहिती तंत्रज्ञानाधारित सेवा, इंग्रजी संभाषण, रत्ने व दागिने, प्रवास व पर्यटन, आदरातिथ्य, इत्यादी क्षेत्रांतील व्यावसायिक कौशल्यांचे प्रशिक्षण देण्यात येते.

१०.३४.३ **स्वाधार :** या योजनेंतर्गत निराधार, बेघर, विधवा, कुटुंबाने सोडून दिलेल्या, तुरुंगातून सुटका झालेल्या परंतु कुटुंबांचा आधार नसलेल्या महिला कैदी, कुंटणखान्यांतून सुटका केलेल्या महिला, इत्यादी कठीण परिस्थितीतील महिलांचे संरक्षण, निवारा, संगोपन, शिक्षण आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण पुरवून पुनर्वसन करण्यात येते. राज्यात डिसेंबर, २०१९ अखेर ३८ स्वाधारगृहे कार्यरत होती. सन २०१८-१९ मध्ये या योजनेंतर्गत १,५४५ महिलांना आणि सन २०१९-२० मध्ये जुलैपर्यंत ९९९ महिलांना लाभ देण्यात आला.

१०.३४.४ **उज्वला :** लैंगिक शोषणासाठी केली जाणारी महिलांची अवैध तस्करी रोखणे, पीडित महिलांना सुटकेसाठी मदत करणे, त्यांना समाजामध्ये पुन्हा सामावून घेणे आणि संरक्षण, सुरक्षित निवारा, वैद्यकीय मदत, कायदे विषयक मदत, शिक्षण व व्यावसायिक प्रशिक्षण पुरवून त्यांचे पुनर्वसन करणे ही या योजनेची उद्दिष्टे आहेत. राज्यात डिसेंबर, २०१९ अखेर ११ संस्था कार्यरत होत्या. या योजनेंतर्गत, सन २०१८-१९ मध्ये ७६१ महिलांना आणि सन २०१९-२० मध्ये जुलैपर्यंत ४३३ महिलांना लाभ देण्यात आला.

निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग

१०.३५ केंद्र शासनाने महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये एक-तृतीयांश आरक्षण देण्याचा निर्णय घेतला असला तरी राज्य शासनाने हे आरक्षण ५० टक्क्यांपर्यंत वाढविले आहे. राज्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिलांसाठीच्या राखीव जागांची माहिती तक्ता १०.३४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.३४ राज्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी राखीव जागा

स्थानिक स्वराज्य संस्था (संख्या)	एकूण जागा (संख्या)	महिलांसाठी राखीव जागा (संख्या)
महानगरपालिका (२७)	२,७३६	१,३७४
नगरपरिषद (२४१)	५,४४२	२,७९८
नगरपंचायत (१२८)	२,१७६	१,१५२
जिल्हा परिषद (३४)	२,०००	१,००९
पंचायत समिती (३५१)	४,०००	२,०००
ग्रामपंचायत (२७,८३२)	२,५७,१४०	१,२८,५७०
एकूण	**२,७३,४९४**	**१,३६,९०३**

आधार : १. राज्य निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र शासन २. ग्रामविकास विभाग, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

महिला आर्थिक विकास महामंडळ

१०.३६ महिला सक्षमीकरणासाठीच्या स्व-सहाय्यता गट, वित्तीय संस्था आणि शासनाचे विविध कार्यक्रम राबविण्यासाठी महिला आर्थिक विकास महामंडळ (माविम) राज्याची नोडल संस्था आहे. माविमला विविध योजनांसाठी शासनाकडून सन २०१९-२० मध्ये सप्टेंबरपर्यंत ₹ ८.१५ कोटी निधी प्राप्त झाला असून ₹ ७.०० कोटी खर्च झाला.

आलेख १०.३ : बचत व महिलांच्या स्व-सहाय्यता गटांना वितरीत केलेले अंतर्गत कर्ज (२०१९-२०)

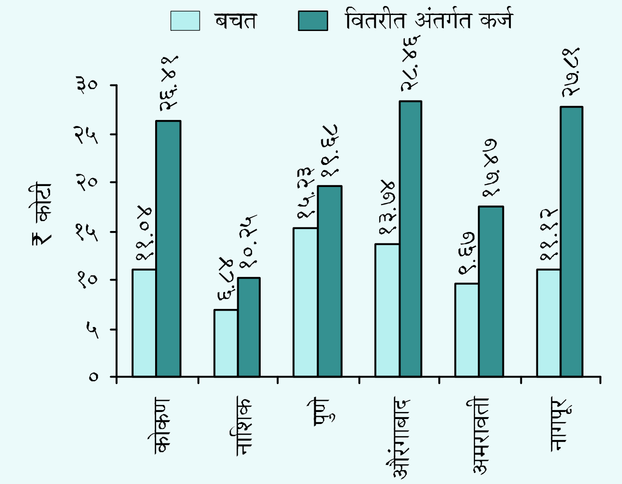

१०.३६.१ महिला उत्थान आणि कल्याणासाठी स्व-सहाय्यता गट ही एक अपूर्व आणि नाविन्यपूर्ण संघटनात्मक रचना आहे. सर्व महिलांना प्रशिक्षण आणि विकासासाठी कोणत्याही स्व-सहाय्यता गटात सामील होण्याची संधी दिली जाते. त्यामुळे महिलांना भावी उद्योजक वा कुशल कामगार होण्यासाठी मदत मिळते. पुरेशी संसाधने उपलब्ध नसलेल्या महिलांना उद्योजक होण्यासाठी शासनाने स्व-सहाय्यता गटांना प्रोत्साहन दिले आहे. स्व-सहाय्यता गट महिलांना विविध प्रकारच्या प्रशिक्षण सुविधा, वित्तीय संस्थाद्वारे आर्थिक सहाय्य आणि उत्पादीत मालाला बाजारपेठ उपलब्ध करुन देण्याचे काम करतात. स्व-सहाय्यता गट महिलांना त्यांचेसाठी योग्य असलेले विशिष्ट प्रकारचे कार्य करण्यासाठी प्रशिक्षण सुविधांची व्यवस्था करतात. बँका / वित्तीय संस्था उत्पादन व व्यापार आणि विपणन सुविधांसाठी आर्थिक मदतीची व्यवस्था करतात. शासन स्व-सहाय्यता गटाने उत्पादित केलेला माल खरेदी करते, महिलांमधील नेतृत्व गुण व प्रशासकीय क्षमता वृध्दींगत करण्यासाठी प्रशिक्षण आयोजीत करते. स्व-सहाय्यता गट हे महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी चांगले माध्यम आहे. सन २०१९-२० मध्ये सप्टेंबरपर्यंत स्व-सहाय्यता गटांची बचत ₹ ६७.६४ कोटी होती तसेच स्व-सहाय्यता गटांना विविध वित्तीय संस्थांकडून ₹ ३४६.२४ कोटी कर्ज प्राप्त झाले होतेआणि त्यांनी ₹ १३०.०७ कोटी अंतर्गत कर्ज वितरीत केले. महिला स्व-सहाय्यता गटांची माहिती तक्ता १०.३५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.३५ महिला स्व-सहाय्यता गटांची माहिती

(संख्या)

विभाग	क्षेत्र	गावे/शहरे	२०१७-१८		२०१८-१९		२०१९-२०+	
			स्व-सहाय्यतागट	सदस्य	स्व-सहाय्यतागट	सदस्य	स्व-सहाय्यतागट	सदस्य
कोकण	ग्रामीण	९६८	१०,३४४	१,२१,०९८	१०,७५१	१,३१,३९२	१०,७५५	१,३१,५४७
	नागरी	३६	३,५२८	३९,३७९	५,१५१	५६,४६८	५,८२२	६३,३९८
	एकूण	१,००४	१३,८७२	१,६०,४७७	१५,९०२	१,८७,८६०	१६,५७७	१,९४,९४५
नाशिक	ग्रामीण	१,६००	९,९८१	१,१५,५९७	९,२४१	१,०९,४६५	९,३४६	१,०९,७३०
	नागरी	४३	३,२१०	३२,८५२	५,५७०	५७,४०४	६,५३९	६७,३०३
	एकूण	१,६४३	१३,१९१	१,४८,४४९	१४,८११	१,६६,८६९	१५,८८५	१,७७,०३३
पुणे	ग्रामीण	१,०३९	१०,०६५	१,६१,६५८	१४,३२५	१,८५,८२३	१४,९२९	१,९२,७२९
	नागरी	४८	२,८४०	३५,४९४	५,४५४	६६,०५१	६,२९०	७६,७९६
	एकूण	१,०८७	१२,९०५	१,९७,१५२	१९,७७९	२,५१,८७४	२१,२१९	२,६९,५२५
औरंगाबाद	ग्रामीण	२,५१०	१४,६०३	१,७०,८४६	१४,६२६	१,७५,९२६	१४,७९४	१,७७,८३४
	नागरी	५७	३,६३१	४३,५४३	६,८४१	७६,१४२	८,०४१	८८,५३७
	एकूण	२,५६७	१८,२३४	२,१४,३८९	२१,४६७	२,५२,०६८	२२,८३५	२,६६,३७१
अमरावती	ग्रामीण	१,९४२	१६,८९८	१,८०,४५४	१६,९१५	१,८७,०२०	१६,९९६	१,८७,८६२
	नागरी	४२	२,४७६	२५,६७८	४,२०२	४१,९७१	४,७४४	४७,३७१
	एकूण	१,९८४	१९,३७४	२,०६,१३२	२१,११७	२,२८,९९१	२१,७४०	२,३५,२३३
नागपूर	ग्रामीण	२,४३६	१५,९५६	१,९५,०९६	१५,८८९	१,९९,७५१	१६,००४	२,००,७८६
	नागरी	३३	२,४९२	२६,३७३	३,८२२	४०,२८४	४,२४३	४४,६९४
	एकूण	२,४६९	१८,४४८	२,२१,४६९	१९,७११	२,४०,०३५	२०,२४७	२,४५,४८०
प्रादेशिक स्वयंसेवी संस्था	ग्रामीण	-	१३,६२१	१,६९,७८१	१३,६२१	१,६९,७८१	१३,६२१	१,६९,७८१
	ग्रामीण	**१०,४९५**	**९१,४६८**	**११,१४,५३०**	**९५,३६८**	**११,५९,१५८**	**९६,४४५**	**११,७०,२६९**
	नागरी	**२५९**	**१८,१७७**	**२,०३,३१९**	**३१,०४०**	**३,३८,३२०**	**३५,६७९**	**३,८८,०९९**
	एकूण	**१०,७५४**	**१,०९,६४५**	**१३,१७,८४९**	**१,२६,४०८**	**१४,९७,४७८**	**१,३२,१२४**	**१५,५८,३६८**

आधार : माविम, महाराष्ट्र शासन + सप्टेंबरपर्यंत

१०.३६.२ **लोकसंचलित साधन केंद्र :** लोकसंचलित साधन केंद्र ही सोसायटी अधिनियम, १८६० अंतर्गत नोंदणीकृत असलेला गट आहे. यात २५ किमीच्या परिघात येणाऱ्या सुमारे २० गावांतील १५० ते २०० स्व-सहाय्यता गटांचा समूह बनतो. लोकसंचलित साधन केंद्रांतर्गत स्व-सहाय्यता गटांना उदरनिर्वाहासाठी कौशल्य विकास प्रशिक्षण, बँक जोडणी, उत्पादित वस्तूंना बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे आणि महिला सक्षमीकरण यासारख्या सेवा पुरविल्या जातात. राज्यात नोव्हेंबर, २०१९ अखेर ३६१ लोकसंचलित साधन केंद्रे कार्यरत होते.

१०.३६.३ **नवतेजस्विनी महाराष्ट्र ग्रामीण महिला उद्यम विकास प्रकल्प :** तेजस्विनी महाराष्ट्र ग्रामीण महिला उद्यम विकास प्रकल्पांतर्गत २००७ ते २०१८ या कालावधीत ७८,३१८ सक्षम स्व-सहाय्यता गटांची स्थापना केली असून ३०० लोकसंचलित साधन केंद्रे विकसित केली आहेत. या कार्यक्रमामुळे सात लाख महिलांना उदरनिर्वाहाची संधी उपलब्ध झालेली असून त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यास मदत मिळाली आहे. तेजस्विनी कार्यक्रम यशस्वीपणे पार पडल्यानंतर नवतेजस्विनी महाराष्ट्र ग्रामीण महिला उपक्रम विकास प्रकल्पास राज्य शासनाने मान्यता दिली. नवतेजस्विनी या कार्यक्रमांत समूहाधारीत उपक्रम विकास, सामाजिक उपक्रमांना प्रोत्साहन व सहाय्यकारी सेवा आणि वर्धीत बाजार प्रवेश सुलभतेद्वारे महिलांच्या उत्पन्नाच्या साधनात विविधता आणून त्यांच्या सक्षमीकरणावर भर देण्यात येत आहे. या कार्यक्रमांतर्गत सन २०१९ ते २०२४ या कालावधीत १० लाख महिलांना उदरनिर्वाहाची संधी उपलब्ध करुन देण्याचे लक्ष्य आहे. या कार्यक्रमासाठी ₹ ५२८.५५ कोटी मंजूर असून यात आंतरराष्ट्रीय कृषी विकास निधीचा ₹ ३३५.४० कोटी आणि राज्य शासनाचा ₹ १९३.१५ कोटी आर्थिक सहभाग आहे.

महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग

१०.३७ महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग ही एक वैधानिक संस्था असून तो नियमितपणे पीडित महिलांनी दाखल केलेल्या तक्रारींवर सुनावण्या / सार्वजनिक सुनावण्या घेतो आणि मोफत कायदे विषयक सेवा व समुपदेशन पुरवितो. पीडित महिलांना त्यांच्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी व नि:संकोचपणे संवाद साधण्यासाठी व्यासपीठ उपलब्ध करुन देणे या प्राथमिक उद्दिष्टासाठी विभागवार व जिल्हावार सार्वजनिक सुनावण्यांचे आयोजन करुन 'महिला आयोग आपल्या दारी' नावाचा एक अभिनव उपक्रम व्यापकपणे राज्यभर

राबविण्यात आला. आयोग राज्यात सर्वत्र स्व-संरक्षण कार्यक्रम, स्त्री-पुरूष समानतेविषयी जागरुकता, कायदेविषयक साक्षरता, सायबर गुन्हे, कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम, २००५ व कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध, मनाई आणि निवारण) अधिनियम, २०१३ यांची अंमलबजावणी, ॲसिड हल्ल्याने पीडित महिलांचे पुनर्वसन, पाळणा घरासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे तयार करणे, इत्यादी महिलां सबंधीच्या विविध मुद्यांवर कार्यशाळा, प्रशिक्षण कार्यक्रम आणि चर्चासत्रे आयोजित करते. या उपक्रमांवर सन २०१८-१९ मध्ये ₹ ५.९६ कोटी खर्च झाला तर सन २०१९-२० मध्ये नोव्हेंबरपर्यंत ₹ ५.६७ कोटी खर्च झाला.

महिलांवरील अत्याचार

१०.३८ महिलांवर शारीरिक किंवा मानसिकरित्या केल्या जाणाऱ्या प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष क्रूर कृत्यांना 'महिलांवरील अत्याचार' असे संबोधले जाते. अत्याचार झालेल्या महिलांबाबत नोदवलेले गुन्हे तक्ता १०.३६ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता १०.३६ अत्याचार झालेल्या महिलांबाबत नोंदवलेले गुन्हे

(संख्या)

गुन्ह्याचा प्रकार	२०१७	२०१८	२०१९*
बलात्कार	४,३२०	४,९७४	५,४१२
अपहरण व पळवून नेणे	६,२४८	६,८२५	८,३८२
हुंडाबळी	२३३	२००	१८७
पती व नातेवाईकांकडून झालेली क्रूर कृत्ये	६,५८४	६,८६२	७,५६४
विनयभंग	१२,१३८	१४,०७०	१३,६१७
लैंगिक अत्याचार	९१९	१,१२७	१,०३३
अनैतिक व्यापार	२८४	२००	२००
इतर	१,२७१	१,२३९	१,१७२
एकूण	**३१,९९७**	**३५,४९७**	**३७,५६७**

आधार : गुन्हे अन्वेषण विभाग, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

बाल विकास

१०.३९ बालकांचे हक्क व अधिकार, बालकांची निगा व संरक्षण तसेच विकासाकरीता राज्याचे बाल धोरण सन २०१४ मध्ये जाहीर करण्यात आले. सामाजिक स्थितीमुळे बालकांवरील असमानता, भेदभाव व अन्याय दूर करण्यासाठी योग्य, सुधारणात्मक व ठोस उपाययोजना करणे, तसेच प्रत्येक बालकास कुटुंबात किंवा कुटुंबासारख्या वातावरणात प्रेम व निगा, संरक्षण, सहकार्य व बालसंगोपनाचा अधिकार देणे ही बालधोरणाची महत्वाची उद्दिष्टे आहेत. बाल विकासाच्या विविध योजना राज्यात राबविण्यात येत आहेत.

१०.३९.१ **एकात्मिक बाल संरक्षण योजना :** आधारगृहे , विशेष दत्तक स्रोत संस्था, बाल कल्याण समिती, बाल न्याय मंडळ, जिल्हा बाल संरक्षण संस्था, राज्य बाल संरक्षण संस्था, शासकीय / स्वयंसेवी संस्थांची बालगृहे, निरीक्षण गृहे, अनुरक्षण गृहे, इत्यादी कार्यक्रम एकात्मिक बाल संरक्षण या एकाच योजनेंतर्गत समाविष्ट करण्यात आले आहेत. या योजनेंतर्गत लाभार्थ्यांवर झालेला घटकनिहाय खर्च तक्ता १०.३७ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.३७ एकात्मिक बाल विकास संरक्षण योजनेंतर्गत लाभार्थ्यांवर झालेला घटकनिहाय खर्च

(₹ लाख)

घटक	संस्थांची संख्या	२०१८-१९		२०१९-२०+	
		खर्च	लाभार्थी संख्या	खर्च	लाभार्थी संख्या
आधार गृह	०३	१३.२४	११८	१८.९४	१२१
दत्तक संस्था	१७	८८.१३	२३६	७६.३२	१९०
शासकीय बालगृहे	२५	१,३०५.५४	७१०	४८३.९१	८७३
शासकीय निरीक्षण गृहे	१२	५६२.३८	१६३	२०८.४१	१९८
शासकीय अनुरक्षण गृहे	०६	२७५.०१	१४७	६६०.८२	१८३
स्वयंसेवी संस्थांची निरीक्षण गृहे	४०	१,०९४.६५	१,३२३	७२२.७६	१,३९८
स्वयंसेवी बाल गृहे	४७०	३,८३०.३९	२०,२६१	३,४३३.३३	१७,७४०
एकूण	**५७३**	**७,१६९.३४**	**२२,९५८**	**५,६०४.५७**	**२०,७०३**

आधार : महिला व बाल विकास आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन + नोव्हेंबरपर्यंत

१०.३९.२ **निरीक्षण गृहे** : विधी संघर्षग्रस्त आणि न्यायिक चौकशीसाठी पोलिसांनी ताब्यात घेतलेली मुले बाल न्याय मंडळांच्या आदेशानुसार निरीक्षण गृहात दाखल केली जातात. निरीक्षण गृहात दाखल झालेल्या मुलांना निवासी, वैद्यकीय, शैक्षणिक, समुपदेशन, व्यवसाय मार्गदर्शन, इत्यादी सुविधा पुरविण्यात येतात. डिसेंबर, २०१९ अखेर राज्यात ११ जिल्ह्यांत १२ शासकीय निरीक्षण गृहे असून त्यांची प्रवेश क्षमता ६०० आहे. याशिवाय स्वयंसेवी संस्थांची ४१ निरीक्षण गृहे (१६ मुलींसाठी व २५ मुलांसाठी) असून त्यांची प्रवेश क्षमता ३,०५७ आहे. शासनाकडून प्रति लाभार्थी दरमहा ₹ २,००० सहायक अनुदान दिले जाते.

१०.३९.३ **बालगृहे :** संगोपन आणि संरक्षणाची गरज असलेल्या १८ वयापर्यंतच्या अनाथ, सोडलेल्या, हरवलेल्या, विशेष काळजीची गरज असलेल्या एच.आय.व्ही. / एड्सबाधित, संकटग्रस्त आणि अत्याचारित मुलांना बालगृहांत प्रवेश दिला जातो. त्यांना अन्न, वस्त्र, निवारा, वैद्यकीय मदत, समुपदेशन, शिक्षण, प्रशिक्षण आणि मनोरंजन यांसारख्या सुविधा पुरवून त्यांचे पुनर्वसन केले जाते. राज्यात

२५ शासकीय बालगृहे असून त्यांची प्रवेश क्षमता २,६६५ आहे. याशिवाय स्वयंसेवी संस्थांची ४४,७४० प्रवेश क्षमता असलेली ४७० अनुदानित बालगृहे आणि ३,८४० प्रवेश क्षमता असलेली ६३ विनाअनुदानित बालगृहे आहेत. शासनाकडून प्रति लाभार्थी दरमहा ₹ २,००० याप्रमाणे या बालगृहांना सहायक अनुदान देण्यात येते. या योजनेंतर्गत सन २०१८-१९ मध्ये २०,९६१ लाभार्थ्यांवर ₹ ५१.३६ कोटी आणि सन २०१९-२० मध्ये नोव्हेंबरपर्यंत १८,६१३ लाभार्थ्यांवर ₹ ३९.१७ कोटी खर्च झाला.

१०.३९.४ **अनुरक्षण गृहे :** वयाची १८ वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर बालगृहातील मुलांना बालगृह सोडावे लागते. तथापि, प्रशिक्षण किंवा शिक्षण अपूर्ण राहिल्यामुळे त्यांच्यापैकी काही मुलांचे पूर्णपणे पुनर्वसन झालेले नसल्यामुळे त्यांना अन्न, वस्त्र व निवाऱ्याची आवश्यकता असते. अशा मुलांचे अनुरक्षणगृहांत पुनर्वसन केले जाते. शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत किंवा रोजगार मिळेपर्यंत प्रवेशितांना अनुरक्षण गृहांत निवारा, अन्न, वस्त्र, शिक्षण, वैद्यकिय उपचार, समुपदेशन, व्यवसाय मार्गदर्शन, इत्यादी सुविधा पुरविण्यात येतात. राज्यात सहा शासकीय व तीन स्वयंसेवी संस्थांची अनुरक्षण गृहे असून त्यांची प्रवेश क्षमता अनुक्रमे ६०० व ११० आहे. राज्य शासनाकडून प्रति लाभार्थी दरमहा ₹ २,००० सहायक अनुदान या अनुरक्षण गृहांना देण्यात येते.

१०.३९.५ **बाल संगोपन योजना :** अनाथ, निराधार, गरजू व बेघर मुलांना कौटुंबिक जीवन प्रदान करण्यासाठी ही योजना राज्यात राबविण्यात येत आहे. या योजनेंतर्गत राज्यात नोव्हेंबर अखेर १३७ स्वयंसेवी संस्था कार्यरत आहेत. सन २०१८-१९ मध्ये १५,०७४ मुलांचे संगोपन करण्यात आले व सन २०१९-२० मध्ये नोव्हेंबरपर्यंत १३,००४ मुलांचे संगोपन केले जात आहे.

१०.३९.६ **चाचा नेहरू बाल महोत्सव योजना :** राज्यातील सर्व मुले आणि पुनर्वसनासाठी शासकीय / स्वयंसेवी संस्थांमध्ये दाखल केलेल्या अनाथ, निराधार, गरजू व बेघर मुलांच्या सुप्त गुणांना प्राधान्याने वाव देऊन त्यांच्यात बंधुत्व व संघभावना निर्माण व्हावी यासाठी चाचा नेहरू बाल महोत्सव राज्यातल्या प्रत्येक जिल्ह्यांत व प्रादेशिक विभागांत दरवर्षी नोव्हेंबर महिन्याच्या दुसऱ्या आठवड्यात आयोजित करण्यात येतो. क्रीडा, खेळ, वक्तृत्व, इत्यादी विविध प्रकारच्या स्पर्धा आयोजित केल्या जातात आणि विजेत्यांना बक्षीसे दिली जातात. जिल्हास्तरीय कार्यक्रमासाठी ₹ पाच लाख तर विभागीय स्तरावरील कार्यक्रमाकरिता ₹ ५.८२ लाख अनुदान मंजूर करण्यात येते. या योजनेंतर्गत सन २०१८-१९ मध्ये ₹ १३०.१२ लाख आणि सन २०१९-२० मध्ये डिसेंबरपर्यंत ₹ ९७.६१ लाख खर्च झाला.

एकात्मिक बाल विकास सेवा

१०.४० ग्रामीण, आदिवासी व झोपडपट्टी भागातील शालेयपूर्व बालकांची योग्य वाढ व विकास साधण्यासाठी एकात्मिक पद्धतीने सेवा पुरविणे हे एकात्मिक बाल विकास सेवा योजनेचे उद्दिष्ट आहे. हा कार्यक्रम ९७,४७५ अंगणवाड्या, १३,०११ मिनी अंगणवाड्या आणि ५५३ बाल विकास प्रकल्पांमार्फत राबविला जातो.

पोषण कार्यक्रम

१०.४०.१ 'पूरक पोषण कार्यक्रम' हा एकात्मिक बाल विकास सेवा योजने अंतर्गत बालके, गर्भवती महिला आणि स्तन्यदा माता यांच्या किमान पौष्टिक गरजा भागविण्यासाठी व त्यांना आरोग्य सेवा पुरविण्यासाठी राबविला जातो. समाजातील वंचित घटकातील सहा वर्षांपेक्षा कमी वयाची बालके, गर्भवती महिला आणि स्तन्यदा माता यांना पौष्टिक आहार देणे व त्यांचे आरोग्य सुधारणे हे पूरक पोषण कार्यक्रमाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. दुर्गम व संवेदनशील भागातील कुपोषण नियंत्रीत करुन अर्भक मृत्यू कमी करणे हे सुध्दा या योजनेचे एक उद्दिष्ट आहे. सन २०१८-१९ मध्ये ६१.६५ लाख लाभार्थ्यांवर ₹ १,६१३.९७ कोटी खर्च झाला आणि सन २०१९-२० मध्ये नोव्हेंबरपर्यंत ६५.९३ लाख लाभार्थ्यांवर ₹ ८२७.९४ कोटी खर्च झाला. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या मानकांनुसार ० ते ५ वर्षे वयोगटातील बालकांची पोषण श्रेणी निहाय टक्केवारी तक्ता १०.३८ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता १०.३८ वयोवर्षे ० ते ५ गटातील बालकांची पोषण श्रेणी निहाय टक्केवारी

(टक्के)

वर्ष	क्षेत्र	वजन केलेली बालके (संख्या)	सर्वसाधारण वजनाची बालके	मध्यम कमी वजनाची बालके	तीव्र कमी वजनाची बालके
२०१७-१८	ग्रामीण	३९,९७,३९९	९२.५	६.४	१.१
	आदिवासी	८,६४,५३४	८१.५	१५.२	३.३
	नागरी	१०,२२,९८७	८४.७	१४.४	०.९
	एकूण	५८,८४,९२०	८९.६	९.१	१.४
२०१८-१९	ग्रामीण	३८,६४,१८०	९२.८	६.२	१.०
	आदिवासी	८,४७,९६२	८१.५	१५.२	३.३
	नागरी	१०,६०,८१५	८५.५	१३.७	०.८
	एकूण	५७,७२,९५७	८९.८	८.९	१.३
२०१९-२०+	ग्रामीण	३८,६३,००७	९२.६	६.४	१.१
	आदिवासी	८,५१,२३२	८०.८	१५.७	३.६
	नागरी	१,०१,३७०१	८५.४	१३.८	०.८
	एकूण	**५७,२७,९४०**	८९.५	**९.१**	**१.४**

आधार : एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

१०.४१ राज्यात बाल विकास विषयक विविध राज्य व केंद्र पुरस्कृत योजना राबविण्यात येत आहेत.

१०.४१.१ **किशोरवयीन मुलींसाठी योजना :** वय वर्षे ११ ते १४ या गटातील शाळा सोडलेल्या किशोरवयीन मुलींना पुन्हा शाळेत जाण्यासाठी प्रोत्साहित करण्याच्या उद्देशाने फेब्रुवारी, २०१९ पासून राज्यातील ५५३ बालविकास प्रकल्पात किशोरवयीन मुलींसाठी योजना राबविण्यात येत आहे. किशोरवयीन मुलींना आत्मनिर्भर व जागरूक नागरीक बनण्यासाठी त्यांना सहाय्य करणे, त्यांना शिकविणे व सक्षम करणे हे या योजनेचा मुख्य उद्देश आहे. सर्व किशोरवयीन मुलींना अंगणवाडीमध्ये सुक्ष्म पोषक घटक, घरपोच आहार, लोह व फॉलिक ॲसीड पूरकता, जंतूनाशक गोळ्या, नियमित आरोग्य तपासणी आणि संदर्भ सेवा दिल्या जातात. या योजनेअंतर्गत सन २०१९-२० मध्ये डिसेंबरपर्यंत ३७,१३३ लाभार्थ्यांवर ₹ ८.५६ कोटी खर्च झाला.

१०.४१.२ **बेटी बचाओ बेटी पढाओ योजना :** मुलींच्या जीविताची, सुरक्षिततेची व शिक्षणाची हमी किंवा खात्री देणे आणि लिंग भेदावर आधारीत लिंग निवड प्रथेचे निर्मूलन करणे ही या योजनेची उद्दिष्टे आहेत. सदर योजना पालघर वगळता राज्यातील सर्व जिल्ह्यात राबविण्यात येत आहे. या योजनेंतर्गत, जन- जागरण मोहिमेद्वारे मुलींच्या जन्माचे प्रमाण वाढविणे, गर्भवती महिलांची नोंदणी, मुलींचा जन्म साजरा करणे, आरोग्य शिबिरे आयोजित करणे, मुलींच्या शिक्षणाविषयी मार्गदर्शन करणे, गुड्डा- गुड्डी फलक लावणे, मुले व मुली यांच्या जन्माची संख्या असलेले फलक सार्वजनिक ठिकाणी लावणे व जिल्हास्तरीय विविध स्पर्धा राबविणे असे अनेक उपक्रम राबविण्यात येतात.

१०.४१.३ **माझी कन्या भाग्यश्री योजना :** मुलींच्या जन्मदरात वाढ करणे, गर्भजल परिक्षण रोखणे, मुलींच्या शिक्षणासाठी प्रोत्साहन व हमी देणे आणि मुलींच्या आरोग्याचा दर्जा सुधारणे ही या योजनेची उद्दिष्टे असून सदर योजना समाजाच्या सर्व घटकांतील मुलगी असलेल्या व कौटुंबिक वार्षिक उत्पन्न ₹ ७.५० लाखापर्यंत असलेल्या कुटुंबाना लागू करण्यात आली. या योजनेंतर्गत एका मुलीच्या जन्मानंतर मातेने / पित्याने कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया केल्यानंतर मुलीच्या नावे ₹ ५०,००० रक्कम बँकेत मुदत ठेव म्हणून गुंतविण्यात येते. दोन मुलींच्या जन्मांनंतर मातेने / पित्याने कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया केल्यास प्रत्येक मुलीच्या नावे ₹ २५,००० रक्कम बँकेत मुदत ठेव म्हणून गुंतविण्यात येते. मुलीच्या वयाच्या सहाव्या व बाराव्या वर्षी केवळ सदर रकमेवरील व्याज काढता येते आणि मुलीच्या वयाची १८ वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर पूर्ण रक्कम (मुद्दल व व्याज) काढता येते. या योजनेअंतर्गत, सन २०१८-१९ मध्ये २,२८५ लाभार्थ्यांवर ₹ १०.५७ कोटी आणि सन २०१९-२० मध्ये नोव्हेंबरपर्यंत १,८२८ लाभार्थ्यांवर ₹ ८६.५५ कोटी खर्च झाला.

१०.४१.४ **ग्राम बाल विकास केंद्र :** एकात्मिक बाल विकास योजनेंतर्गत अतितीव्र कुपोषित बालकांना कुपोषणातून बाहेर काढण्यासाठी व कुपोषणास आळा घालण्यासाठी गाव / अंगणवाडी स्तरावर ग्राम बाल विकास केंद्रे सुरू करण्यात आली आहेत. अतितीव्र कुपोषीत बालकांना महिनाभर अंगणवाडीत ठेवले जाते. अतितीव्र कुपोषित बालकांतील कुपोषण निर्मूलनासाठी तयार केलेले उर्जायुक्त पौष्टीक आहारासह वैद्यकीय सल्ला दिला जातो. अंगणवाडीत नियमित आहारा सोबत मुलांना दिवसातून तीन वेळा अतिरिक्त आहार दिला जातो तसेच सर्व वैद्यकीय सुविधा पुरविल्या जातात. या योजनेंतर्गत, सन २०१८-१९ मध्ये १४,८०२ अतितीव्र कुपोषीत बालकांवर ₹ ११.७१ कोटी आणि सन २०१९-२० मध्ये नोव्हेंबरपर्यंत १०,४७७ अतितीव्र कुपोषीत बालकांवर ₹ ०.०७ कोटी खर्च झाला.

१०.४१.५ **पूर्व बाल्यावस्थेतील संगोपन व शिक्षण :** महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषदेने मुलाच्या शैक्षणिक विकासाच्या अवस्थांवर आधारित तीन ते पाच वर्षे वयोगटासाठी 'बालशिक्षणक्रम' अभ्यासक्रम विकसित केला असून या अभ्यासक्रमास 'आकार' असे म्हणतात. अंगणवाडीत येणाऱ्या मुलांना 'आकार' बाल शिक्षणक्रमाच्या माध्यमातून शिक्षण दिले जाते.

बालकांवरील अत्याचार

१०.४२ बालकांवरील अत्याचाराचे जे गुन्हे घडतात किंवा ज्या गुन्ह्यात बालके पीडित असतात असे गुन्हे 'बालकांवरील अत्याचाराचे गुन्हे' म्हणून संबोधले जातात. अत्याचार झालेल्या बालकांबाबत नोंदवलेले गुन्हे तक्ता १०.३९ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता १०.३९ अत्याचार झालेल्या बालकांबाबत नोंदवलेले गुन्हे

(संख्या)

गुन्ह्याचा प्रकार	२०१७	२०१८	२०१९+
खून	१४७	१६९	१३०
या पैकी,			
गर्भातील जीव	२४	२२	०९
इतर	१२३	११	१०
बालकांवरील बलात्कार	२,३०५	२,६८८	२,४९३
अपहरण व पळवून नेणे	८,८५०	९,१७४	८,८७१
परित्याग	१२३	११०	१०३
इतर	४,१०९	३,३७०	२,९७०
एकूण	**१५,६८१**	**१५,५४४**	**१४,५८६**

आधार : गुन्हे अन्वेषण विभाग, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

रोजगार व दारिद्र्य

१०.४३ रोजगार निर्मितीतून दारिद्र्य निर्मूलन हे नियोजित विकासातील एक महत्वाचे उद्दिष्ट आहे. रोजगारावर अवलंबून असलेल्या आर्थिक विकासाच्या वेगामुळे भविष्य कालात दारिद्र्य निर्मूलन सुलभतेने होईल. रोजगार निर्मिती हा विशिष्ट उद्देश ठेवून शासनाने अनेक नियोजन आराखडे व कार्यक्रम यांची आखणी व अंमलबजावणी केली आहे.

रोजगार

१०.४४ रोजगाराबाबतची स्थिती दर्शविणाऱ्या आकडेवारीचे मुख्य स्रोत जनगणना, आर्थिक गणना, नियतकालीक श्रमबल पाहणी आणि राष्ट्रीय नमुना पाहणी आहेत. कारखान्यांमधील (कारखाने अधिनियम, १९४८ खालील नोंदणीकृत) रोजगार विषयक माहिती वैधानिक विवरणपत्रांन्वये उपलब्ध होते. याव्यतिरिक्त सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रातील आस्थापनांमधील रोजगार विषयक माहिती रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रम अंतर्गत गोळा केली जाते.

रोजगाराची स्थिती (जनगणनेनुसार)

१०.४५ जनगणना २०११ नुसार, राज्यात ४.९४ कोटी कामगार होते, त्यामध्ये स्त्रियांचे प्रमाण ३४ टक्के होते. जनगणना २०११ नुसार, कृषी व संलग्न कार्ये क्षेत्रांमध्ये कार्यरत कामगारांची टक्केवारी ४६.१ होती तर जनगणना २००१ नुसार ती ४५.१ टक्के होती. जनगणना २०११ नुसार स्त्री मुख्य कामगारांची टक्केवारी ३१.५ आहे तर स्त्री सिमांतिक कामगारांची टक्केवारी ५३.६ आहे. जनगणना २०११ नुसार, उद्योग प्रकारानुसार राज्यातील कामगारांची टक्केवारी तक्ता १०.४० मध्ये व व्यवसाय प्रकारानुसार राज्यातील कामगारांची टक्केवारी तक्ता १०.४१ मध्ये दिली आहे. जनगणना २०११ नुसार कामगारांचे आर्थिक कार्यानुसार वर्गीकरण परिशिष्ट १०.८ मध्ये दिले आहे.

तक्ता १०.४० उद्योग प्रकारानुसार राज्यातील कामगारांची टक्केवारी

उद्योग प्रकार	कामगारांची टक्केवारी				
	१९७१	१९८१	१९९१	२००१	२०११
मुख्य कामगार	**१००.०**	**९१.०**	**९१.४**	**८४.३**	**८८.५**
अ) **कृषी व संलग्न कार्ये**					
शेतकरी	३५.५	३१.९	३०.०	२४.८	२३.२
शेतमजूर व मासेमारी	३०.९	२६.०	२५.९	२०.३	२२.९
ब) **बिगर कृषी कार्ये**					
खाणकाम व दगडकाम	०.३	०.३	०.३	०.४	०.२
वस्तूनिर्माण (घरगुती व घरगुती उद्योगांव्यतिरिक्त इतर उद्योग)	१३.१	१२.७	१२.१	११.०	१०.५
बांधकाम	१.५	२.०	२.४	३.४	४.१
व्यापार	६.७	६.५	७.८	७.१	६.४
वाहतूक, साठवण आणि दळणवळण	३.०	३.०	३.४	४.३	५.८
इतर	९.०	८.६	९.५	१३.०	१५.५
सीमांतिक कामगार	@	९.०	८.६	१५.७	११.५
एकूण कामगार (कोटी)	**१.८४**	**२.६७**	**३.३९**	**४.१२**	**४.९४**

आधार : भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

@ सीमांतिक कामगार असे वर्गीकरण उपलब्ध नाही

तक्ता १०.४१ व्यवसाय प्रकारानुसार राज्यातील कामगारांची टक्केवारी

(टक्के)

व्यवसाय प्रकार	एकूण कामगार		
	पुरुष	स्त्री	एकूण
लोक प्रतिनिधी, वरिष्ठ अधिकारी आणि व्यवस्थापक	९.०	४.२	८.०
व्यावसायिक	६.०	७.३	६.३
तंत्रज्ञ आणि सहयोगी व्यावसायिक	६.६	१३.४	८.१
लिपिक	६.४	६.८	६.५
सेवा कामगार आणि दुकाने व बाजारपेठेतील विक्रेते	१३.४	८.३	१२.३
कुशल शेतकी आणि मत्स्य कामगार	१.५	१.६	१.५
कला क्षेत्र आणि संबंधित व्यवसायामधील कामगार	१७.५	१०.७	१६.०
कारखाने, यंत्रचालक आणि यंत्रांची जुळवणी करणारे	१२.१	२.७	१०.०
प्राथमिक व्यवसाय करणारे	१७.८	१८.८	१८.१
व्यावसायिक प्रकारानुसार वर्गीकृत नसलेले कामगार	९.६	२६.१	१३.२

आधार : भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

रोजगाराची स्थिती (आर्थिक गणनेनुसार)

१०.४६ सहावी आर्थिक गणना सन २०१३-१४ मध्ये घेण्यात आली. सदर गणनेत पीक उत्पादन व लागवड, लोक प्रशासन, संरक्षण, अनिवार्य सामाजिक सुरक्षा सेवा, घरगुती कामगाराचे मालक म्हणून कुटुंबाचे कार्य, विदेशी संघटना व संस्थाचे कार्य तसेच अनधिकृत कार्ये वगळता सर्व आस्थापनांचा समावेश करण्यात आला होता. राज्यातील कृषी आस्थापनांची एकूण संख्या पाचव्या आर्थिक गणनेनुसार (२००५) ६.०४ लाख होती ती वाढून सहाव्या आर्थिक गणनेनुसार १५.९२ लाख झाली. राज्यातील पाचव्या आणि सहाव्या आर्थिक गणनेनुसार आस्थापनांची संख्या व त्यामधील रोजगार तक्ता १०.४२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.४२ पाचव्या व सहाव्या आर्थिक गणनेनुसार राज्यातील आस्थापनांची संख्या व त्यामधील रोजगार

(लाख)

तपशील	पाचवी आर्थिक गणना@	सहावी आर्थिक गणना	वार्षिक चक्रवाढ वृध्दी दर (टक्के)
एकूण आस्थापना	४१.५३	६१.३७	५.०
शेतकी आस्थापना	६.०४	१५.९२	१२.९
बिगर शेतकी आस्थापना	३५.४९	४५.४६	३.१
एकूण आस्थापनेतील कार्यरत कामगारांची संख्या	१०५.२७	१४५.१२	४.०
शेतकी आस्थापनेतील कार्यरत कामगारांची संख्या	१०.५१	२६.३९	१२.२
बिगर शेतकी आस्थापनेतील कार्यरत कामगारांची संख्या	९४.७६	११८.७३	२.९

@ पाचव्या व सहाव्या आर्थिक गणनेच्या अर्थपूर्ण तुलनेसाठी पाचव्या आर्थिक गणनेतील लोक प्रशासन, संरक्षण व अनिवार्य सामाजिक सुरक्षा सेवा ही कार्ये विचारात घेण्यात आलेली नाहीत.

आधार : अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

रोजगाराची स्थिती (नियतकालिक श्रमबल सर्वेक्षणा नुसार)

१०.४७ नियोजन आणि धोरणात्मक निर्णयासाठी श्रमबलाची माहिती नेहमीच महत्वपूर्ण असते. केंद्र शासनाच्या राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालयाने एप्रिल, २०१७ मध्ये नियतकालिक श्रमबल सर्वेक्षण सुरू केले. नियतकालिक श्रमबल सर्वेक्षणाचे प्रमुख उद्दिष्ट नागरी भागात तीन महिन्यांच्या अल्प कालावधीसाठी वर्तमान साप्ताहिक स्थितीत श्रमबल आणि रोजगाराची गतिशीलता मोजणे. अशाप्रकारे, प्रत्येक तिमाहीत नियतकालिक श्रमबल सर्वेक्षणाने वर्तमान साप्ताहिक स्थितीत कामगार लोकसंख्या प्रमाण, श्रमबल सहभाग दर, बेरोजगारी दर सारखे महत्वाचे श्रमबल निर्देशक यांचा स्तर आणि बदलातील अंदाज तयार करता येतील.

१०.४७.१ राज्यातील नागरी भागासाठी वर्तमान साप्ताहिक स्थितीनुसार सन २०१८-१९ साठी वयोगटानुसार त्रैमासिक बेरोजगारीचा दर तक्ता १०.४३ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता १०.४३ वर्तमान साप्ताहिक स्थितीनुसार वर्ष २०१८-१९ करिता राज्यातील नागरी भागासाठी त्रैमासिक बेरोजगारी दर

(टक्केवारी)

कालावधी	पुरूष		स्त्री		एकूण	
	१५-२९ वर्ष	१५ वर्ष व वरील	१५-२९ वर्ष	१५ वर्ष व वरील	१५-२९ वर्ष	१५ वर्ष व वरील
एप्रिल-जून, २०१८	१६.९	७.२	३१.८	१५.०	२०.५	८.९
जुलै-सप्टेंबर, २०१८	१७.८	८.२	३४.१	१६.०	२१.५	९.९
ऑक्टोबर-डिसेंबर, २०१८	१८.३	७.९	३१.९	१५.४	२१.८	९.६
जानेवारी-मार्च, २०१९	१४.६	६.९	२५.४	१३.०	१७.४	८.३

आधार : राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार

१०.४७.२ निवडक राज्यातील बेरोजगारी दर वर्ष २०१७-१८ आणि २०१८-१९ साठी वर्तमान साप्ताहिक स्थितीनुसार नागरी भागाकरिता तक्ता १०.४४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.४४ वर्तमान साप्ताहिक स्थितीनुसार निवडक राज्यातील नागरी भागाकरिता बेरोजगारी दर

(टक्के)

राज्य	२०१७-१८	२०१८-१९			
		एप्रिल-जून, २०१८	जुलै-सप्टेंबर, २०१८	ऑक्टोबर-डिसेंबर, २०१८	जानेवारी-मार्च, २०१९
आंध्र प्रदेश	८.७	७.४	७.७	८.१	८.५
बिहार	९.६	११.४	१२.४	१३.४	१०.४
गुजरात	४.६	४.५	४.८	४.५	४.१
कर्नाटक	७.३	६.१	६.३	५.९	४.३
मध्य प्रदेश	१०.६	१३.२	१०.८	११.४	१२.४
महाराष्ट्र	**९.१**	**८.९**	**९.९**	**९.६**	**८.३**
पंजाब	८.७	८.४	९.३	७.०	७.६
राजस्थान	९.३	११.०	१०.२	१०.९	१०.२
तामीळनाडू	९.४	९.२	८.७	८.४	९.०
उत्तर प्रदेश	१२.१	१५.१	१२.८	१५.८	१२.५
पश्चिम बंगाल	८.८	७.४	८.८	८.०	७.४
अखिल भारत	**९.६**	**९.८**	**९.७**	**९.९**	**९.३**

आधार: राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार

१०.४७.३ वर्ष २०१८-१९ साठी वर्तमान साप्ताहिक स्थितीनुसार नागरी भागाकरिता वयोगटनिहाय राज्यातील कामगार लोकसंख्या प्रमाण तक्ता १०.४५ मध्ये देण्यात आले आहे

तक्ता १०.४५ वर्ष २०१८-१९ साठी वर्तमान साप्ताहिक स्थितीनुसार राज्यातील नागरी भागाकरिता कामगार लोकसंख्या प्रमाण

(टक्के)

कालावधी	पुरूष			स्त्री			एकूण		
	१५-२९ वर्ष	१५ वर्ष व वरील	सर्व	१५-२९ वर्ष	१५ वर्ष व वरील	सर्व	१५-२९ वर्ष	१५ वर्ष व वरील	सर्व
एप्रिल-जून, २०१८	४७.९	६८.३	५२.२	१२.४	१७.२	१३.४	३०.०	४२.८	३३.०
जुलै-सप्टेंबर, २०१८	४८.५	६७.५	५२.६	१२.०	१७.३	१३.७	३०.५	४२.५	३३.४
ऑक्टोबर-डिसेंबर, २०१८	४७.३	६८.०	५२.९	१३.६	१८.७	१४.८	३०.५	४३.२	३३.९
जानेवारी-मार्च, २०१९	५०.३	६८.९	५३.४	१५.५	१९.६	१५.४	३३.२	४४.३	३४.६

आधार: राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार

१०.४७.४ वर्तमान साप्ताहिक स्थितीनुसार १५ वर्ष व त्यावरील वयोगटातील नागरी भागातील काम करणाऱ्या व्यक्तिंचे व्यापक उद्योग निहाय वर्गीकरणाची टक्केवारी तक्ता १०.४६ मध्ये देण्यात आले आहे.

तक्ता १०.४६ वर्तमान साप्ताहिक स्थितीनुसार व्यापक उद्योगनिहाय १५ वर्ष व त्यावरील वयोगटातील नागरी भागातील काम करणाऱ्या व्यक्तिंचे वर्गीकरण

(टक्केवारी)

उद्योग	२०१७-१८		२०१८-१९							
			महाराष्ट्र				अखिल भारत			
	महाराष्ट्र	अखिल भारत	एप्रिल-जून, २०१८	जुलै-सप्टें, २०१८	ऑक्टो-डिसें, २०१८	जाने-मार्च, २०१९	एप्रिल-जून, २०१८	जुलै-सप्टें, २०१८	ऑक्टो-डिसें, २०१८	जाने-मार्च, २०१९
कृषी	३.९	५.७	३.९	४.४	३.७	३.२	५.४	५.८	५.५	५.३
दुय्यम क्षेत्र	३०.४	३४.२	३१.१	३०.०	३०.२	३०.४	३४.३	३३.८	३४.३	३३.७
तृतीय क्षेत्र	६५.७	६०.१	६५.०	६५.६	६६.१	६६.४	६०.३	६०.४	६०.२	६१.०

आधार: नियतकालिक श्रमबल सर्वेक्षण , भारत सरकार

कारखान्यातील रोजगार

१०.४८ कारखाना अधिनियम, १९४८ मध्ये सुधारणा होऊन १ फेब्रुवारी, २०१६ पासून कारखाना अधिनियम (महाराष्ट्र सुधारणा, २०१५) अंमलात आला आहे. सन २०१९ मध्ये कारखाना अधिनियम अंतर्गत नोंदणीकृत एकूण ३५,५८० कार्यरत कारखान्यातील सरासरी दैनिक रोजगार सुमारे २८.८७ लाख होता. एकूण कार्यरत कारखान्यांपैकी ५० किंवा त्यापेक्षा जास्त कामगार असणाऱ्या कारखान्यांचे प्रमाण २६.१ टक्के होते. उद्योगनिहाय राज्यातील सरासरी दैनिक रोजगाराची टक्केवारी तक्ता १०.४७ मध्ये दिली आहे. राज्यातील विविध उद्योगातील सरासरी दैनिक रोजगार माहिती परिशिष्ट १०.९ मध्ये दिली आहे. कार्यरत कारखाने व त्यातील रोजगार माहिती परिशिष्ट १०.१० मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.४७ सरासरी दैनिक रोजगाराची टक्केवारी

उद्योग प्रकार	वर्ष		
	२०१७	२०१८	२०१९
ग्राहक वस्तू	२४.७	२५.०	२४.५
पुनर्निमाण वस्तू	२०.५	२०.३	१८.८
भांडवली वस्तू	११.९	११.२	११.२
इतर	४२.९	४३.४	४५.५
एकूण	**१००.०**	**१००.०**	**१००.०**

आधार : औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रम

१०.४९ रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमाचा मुख्य उद्देश सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रातील रोजगाराच्या संरचनेबाबतची माहिती उपलब्ध करणे तसेच रोजगाराच्या स्तरातील बदलांचे निरीक्षण करणे आहे. या कार्यक्रमानुसार सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रातील आस्थापनांची संख्या व त्यामधील रोजगार यांची त्रैमासिक आकडेवारी गोळा करण्यात येते. यामध्ये बृहन्मुंबईसाठी २५ किंवा त्यापेक्षा जास्त कामगार असलेल्या आस्थापनांचा समावेश असून राज्याच्या इतर भागात १० किंवा त्यापेक्षा जास्त कामगार असलेल्या आस्थापनांचा समावेश आहे. या कार्यक्रमांतर्गत वर्ष २०१९ मध्ये जून पर्यंत राज्यातील एकूण रोजगार ७२.०३ लाख होता, त्यापैकी स्त्रियांचे प्रमाण २७.५ टक्के होते. एकूण रोजगारापैकी ३०.९ टक्के रोजगार सार्वजनिक क्षेत्रातील होता. रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रम अंतर्गत सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रातील रोजगाराची आकडेवारी तक्ता १०.४८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.४८ रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रम अंतर्गत सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रातील रोजगार

('०००)

वर्ष	सार्वजनिक क्षेत्र			खाजगी क्षेत्र			एकूण		
	पुरुष	स्त्री	एकूण	पुरुष	स्त्री	एकूण	पुरुष	स्त्री	एकूण
२०१७	१,५२३	५६४	२,०८७	३,३५३	१,३१०	४,६६४	४,८७६	१,८७५	६,७५१
२०१८	१,६६७	६१६	२,२८३	३,६४४	१,४२३	५,०६७	५,३११	२,०३९	७,३५०
२०१९+	१,६६३	५९२	२,२२५	३,५८६	१,३९२	४,९७८	५,२१९	१,९८४	७,२०३

आधार : कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता संचालनालय, महाराष्ट्र शासन + जूनपर्यंत

राज्य शासनाच्या सेवेमधील रोजगार

१०.५० दिनांक १ जुलै, २०१९ रोजी राज्य शासनाच्या सेवेमध्ये (गट अ ते ड) एकूण ७.१९ लाख मंजूर पदे होती व त्यापैकी एकूण रिक्त पदे २६.८ टक्के होती. राज्य सेवेमधील कर्मचाऱ्यांची गटनिहाय पदे तक्ता १०.४९ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता १०.४९ राज्य सेवेमधील कर्मचाऱ्यांची गटनिहाय पदे

(१ जुलै, २०१९ रोजी) (लाख)

गट	पदे*		
	मंजूर	भरलेली	रिक्त
अ	०.४०	०.२६	०.१४
ब	०.७१	०.४४	०.२५
क	४.७८	३.६२	१.०७
ड	१.३०	०.८०	०.४७
अ ते ड	**७.१९**	**५.१२**	**१.९३**
इ#	**२.७१**	**२.२२**	**०.३८**
एकूण	**९.९१**	**७.३४**	**२.३१**

\# रोजंदारीवरील, मानधनावर काम करणारे, अंशकालीन व वेतन श्रेणी लागू नसलेले कर्मचारी

* अस्थायी

टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्याने काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

आधार : अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता मार्गदर्शन केंद्रे

१०.५१ कामाच्या शोधात असणाऱ्या व्यक्तींना रोजगार व स्वयंरोजगारासाठी समुपदेशन, मार्गदर्शन व मदत करण्यासाठी राज्यात कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता मार्गदर्शन केंद्रे स्थापन करण्यात आली आहेत. राज्यात अशी एकूण ५१ केंद्रे कार्यरत असून, त्यापैकी ३६ जिल्हा स्तरावर, सहा विद्यापीठात, आठ आदिवासींकरिता व एक विशेष केंद्र दिव्यांग व्यक्तींसाठी आहेत.

१०.५१.१ या केंद्रांच्या चालू नोंदवहीत डिसेंबर, २०१९ अखेर नोंद असलेल्या व्यक्तींची संख्या ४९.९० लाख होती. सन २०१९ मध्ये डिसेंबरपर्यंत या केंद्रांत नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या ७.८६ लाख होती आणि ४.६७ लाख अधिसूचित रिक्त पदांपैकी २.०० लाख पदांवर नेमणुका करण्यात आल्या. अधिसूचित रिक्त पदे, भरण्यात आलेली पदे आणि चालू नोंदवहीत असलेल्या व्यक्तींचा शैक्षणिक पात्रतेनुसार तपशील अनुक्रमे परिशिष्ट १०.११ व परिशिष्ट १०.१२ मध्ये दिला आहे.

कौशल्य विकास व रोजगार निर्मिती कार्यक्रम

१०.५२ केंद्र तसेच राज्य शासनामार्फत विविध कौशल्य विकास व रोजगार निर्मिती कार्यक्रम राबविण्यात येतात. यापैकी काही कार्यक्रमांबाबतची माहिती पुढीलप्रमाणे आहे.

रोजगार प्रोत्साहनाकरिता कार्यक्रम

१०.५२.१ राज्य शासनामार्फत खालील रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रम राबविण्यात येतात.

- **रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रम :** या सुशिक्षित बेरोजगार व्यक्तींना प्रत्यक्ष कामाचे प्रशिक्षण अथवा इतर प्रात्यक्षिक प्रशिक्षण देणे. वर्ष २०१८-१९ मध्ये एकूण २७,०४९ उमेदवारांना या कार्यक्रमांतर्गत प्रशिक्षण देण्यात आले तर २०१९-२० मध्ये सप्टेंबर पर्यंत १०,६२८ उमेदवारांना प्रशिक्षण देण्यात आले व त्यापैकी १,९६० महिला होत्या.
- **शिकाऊ उमेदवारी प्रशिक्षण कार्यक्रम :** शिकाऊ उमेदवारांना प्रशिक्षण देऊन उद्योगांना प्रशिक्षित मनुष्यबळ पुरविणे.
- **उद्योजकता विकास प्रशिक्षण कार्यक्रम :** सुशिक्षित बेरोजगार युवकांना स्वयंरोजगारासाठी प्रेरीत व प्रशिक्षित करणे.

रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रमांतर्गत लाभार्थ्यांची संख्या व झालेला खर्च तक्ता १०.५० मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.५० रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रमांतर्गत लाभार्थ्यांची संख्या व खर्च

कार्यक्रम	लाभार्थी (संख्या)			खर्च (₹ लाख)		
	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०+	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०+
रोजगार प्रोत्साहन@	२८,०३८	२७,०४९	२०,५०१	१९२.४७	२५८.७५	७५.३३
शिकाऊ उमेदवारी प्रशिक्षण$	३०,२५९	२८,३७९	२९,४६३	१,०२९.३९	१,०९४.०९	१,१६७.५८
उद्योजकता विकास प्रशिक्षण#	३८,१२३	३४,९६३	५९	१४३५.१७	१,२६२.१८	१.८६

आधार: @ कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता संचालनालय, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत
$ व्यवसाय शिक्षण व प्रशिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन
# उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

१०.५२.२ कुशल कामगारांना रोजगाराच्या संधी व त्याद्वारे उद्योगांना कुशल मनुष्यबळ उपलब्ध व्हावे या उद्देशाने राज्य शासनामार्फत सन २००९-१० पासून सर्व जिल्ह्यांमध्ये रोजगार मेळावे आयोजित करण्यात येतात. आयोजित केलेले रोजगार मेळावे व त्याद्वारे पुरविण्यात आलेला रोजगार तक्ता १०.५१ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता १०.५१ आयोजित रोजगार मेळावे व पुरविण्यात आलेला रोजगार

(संख्या)

तपशील	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०+
रोजगार मेळावे	२६४	१७१	९८
सहभागी उद्योजक	३,१७७	२,१९०	१,०७०
रोजगार मेळाव्यात उपस्थित युवक	१,६३,५०३	१,६७,६४१	५३,४२१
पुरविण्यात आलेला रोजगार	६१,५२०	४७,४२१	१३,७८०

आधार: कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता संचालनालय, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

१०.५२.३ **प्रमोद महाजन कौशल्य व उद्योजकता विकास अभियान** 'कुशल महाराष्ट्र, रोजगारक्षम महाराष्ट्र' या ध्येयपूर्तीसाठी महाराष्ट्र राज्य कौशल्य विकास सोसायटीद्वारे सप्टेंबर, २०१५ पासून राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमांतर्गत राज्यातील १५ ते ४५ वर्ष वयोगटातील व्यक्तींना रोजगार व उद्योजकते बाबत संधी निर्माण होणाच्या दृष्टीने कौशल्य विकास प्रशिक्षण देण्यात येते. प्रमोद महाजन कौशल्य व उद्योजकता विकास अभियानाची प्रगती तक्ता १०.५२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.५२ प्रमोद महाजन कौशल्य व उद्योजकता विकास अभियानाची प्रगती

वर्ष	उमेदवारांची संख्या					खर्च (₹ **कोटी**)
	प्रशिक्षण घेत असलेले	प्रशिक्षण पूर्ण केलेले	मूल्यांकन झालेले	एकूण उमेदवार	रोजगार/स्वयंरोजगार प्राप्त झालेले उमेदवार	
२०१६-१७	८,४२३	५,७९८	६३,३१४	७७,५३५	३२,६१३	१७.०९
२०१७-१८	३,०७०	१,९५८	३६,६३५	४१,६६३	२२,४३२	९२.१५
२०१८-१९	९७०	३,७१२	३०,६२५	३५,३०७	५,६५९	८०.७४

आधार : महाराष्ट्र राज्य कौशल्य विकास सोसायटी, महाराष्ट्र शासन

१०.५२.४ **उद्योग संलग्न कौशल्य विकास कार्यक्रम** - उद्योगांच्या आवश्यकतेनुसार युवकांना अद्ययावत कौशल्य विषयक प्रशिक्षण देण्यासाठी, राज्य कौशल्य विकास सोसायटी व १७१ प्रमुख उद्योग समूह यांच्यामध्ये सामंजस्य करार झाले आहेत. याद्वारे पुढील तीन वर्षात ९.८७ लाख युवकांना कौशल्य प्रशिक्षण देऊन त्यांना रोजगार मिळवून देण्यात येईल. वर्ष २०१९-२० मध्ये ऑक्टोबरपर्यंत एकूण २.२८ लाख युवकांना कौशल्य प्रशिक्षण देण्यात आले व त्यापैकी १.१८ लाख युवकांना रोजगार वा स्वयंरोजगार पुरविण्यात आला.

१०.५२.५ **'प्रधानमंत्री कौशल्य विकास योजना (२.०)'** ही शंभर टक्के केंद्र पुरस्कृत योजना महाराष्ट्र राज्य कौशल्य विकास सोसायटीद्वारे राज्यात राबविण्यात येत आहे. राज्यातील युवकांना अधिक चांगले उपजिवीकेचे साधन उपलब्ध होण्यासाठी उद्योग संबंधित प्रशिक्षण देणे हे या योजनेचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. राज्यात या योजनेंतर्गत प्रशिक्षण देण्याकरिता एकूण ५५ प्रशिक्षण संस्थांची निवड करण्यात आली असून सन २०१९-२० मध्ये ऑक्टोबरपर्यंत १६,३९४ उमेदवारांना प्रशिक्षण देण्यात येत असून ६३१ उमेदवारांना रोजगार / स्वयंरोजगार प्रदान करण्यात झाले.

१०.५२.६ सन २०१८-१९ पासून राज्यात प्रधानमंत्री कौशल्य विकास योजनेंर्गत कृषी क्षेत्राशी संबंधीत विशेष प्रकल्प राबविण्यात येत आहे. प्रगत तंत्रज्ञानावर आधारीत शेती व लागवड पध्दतीद्वारे सीमांतिक शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ होउन त्यांचे कौशल्य व तंत्र विकसित करणे हा या प्रकल्पाचा मुख्य उद्देश आहे. या कार्यक्रमांर्गत तीन दिवसांचे वर्ग प्रशिक्षण व आठ आठवडयांचे (८० तास) प्रात्यक्षिक स्वरुपाचे प्रशिक्षण देण्यात येते. डिसेंबर, २०१८ ते ऑक्टोबर, २०१९ पर्यंत पासून २,२२,६१३ उमेदवारांना प्रशिक्षण देण्यात आले.

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम

१०.५३ राज्यात मुंबई शहर व मुंबई उपनगर वगळता सर्व जिल्ह्यांमध्ये राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम, महात्मा गांधी राष्ट्रीय गा्रमीण रोजगार हमी अधिनियम म्हणून राबविण्यात येत आहे. या कायाद्याअंतर्गत महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना व राज्य निधी योजना अशा दोन योजना राबविण्यात येत आहेत.

१०.५३.१ महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना - महाराष्ट्र - या योजने अंतर्गत ज्या कुटुंबातील प्रौढ व्यक्ती अकुशल काम करण्यास इच्छुक आहे, अशा कुटुंबास केंद्र शासनामार्फत एका वर्षात १०० दिवसांच्या रोजगाराची हमी देण्यात येते. प्रती कुटुंब १०० दिवस रोजगारावरील खर्चाकरीता केंद्र शासनामार्फत निधी पुरविण्यात येतो. प्रती कुटुंब १०० दिवसापेक्षा जास्त रोजगारावरील खर्च राज्य शासनामार्फत करण्यात येतो. राज्यात राबविण्यात येत असलेल्या महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेची प्रगती तक्ता १०.५३ मध्ये दिली आहे. कामाच्या वर्गीकरणानुसार कामांची संख्या व त्यावर झालेला खर्च परिशिष्ट १०.१३ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता १०.५३ महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेची राज्यातील प्रगती

कामाचे वर्गीकरण	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०+
रोजगार पुरविलेल्या कुटुंबांची संख्या (लाख)	१६.९८	१७.९३	१३.८३
मनुष्य दिवस निर्मिती (कोटी)	८.२५	८.४६	५.१८
प्रति कुटुंब सरासरी रोजगार (दिवस)	४९	४७	३७
रोजगारातील हिश्शाची टक्केवारी			
अनुसूचित जाती	९.७	१०.५	११.३
अनुसूचित जमाती	२०.१	२०.०	१९.३
महिला	४५.५	४४.९	४३.५
पूर्ण झालेल्या कामांची संख्या	२,३९,८०३	३,१५,०४७	२,९०,९५८
एकूण खर्च (₹ कोटी)	२,२९४.७९	२,३८८.६६	१,४५४.१५
एक दिवसाच्या रोजगार निर्मितीची किंमत (₹)	२७८	२८२	२८१

आधार: नियोजन विभाग (रोजगार हमी योजना), महाराष्ट्र शासन + फेब्रुवारीपर्यंत

१०.५३.२ राज्य निधी योजना - महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम, १९७७ कलम (७)(दहा) अंतर्गत नागपूर विभागात ११,००० सिंचन विहीर योजना व मागेल त्याला शेततळे योजना राज्य निधीतून राबविण्यात येतात. राज्य निधी योजनांची प्रगती तक्ता १०.५४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.५४ राज्य निधी योजनांची प्रगती

तपशील	२०१९-२०^
मागेल त्याला शेततळे	
पूर्ण झालेली कामे	१,३७,९०३
प्रगतीपथावरील कामे	२,४९६
वितरीत अनुदान (₹ कोटी)	६०९.०४
नागपूर विभागामध्ये ११,००० सिंचन विहिर योजना	
उद्दीष्ट	११,६१४
जारी केलेले कार्यादेश	११,५९३
बांधकाम पूर्ण झालेल्या विहिरी	१०,३२३
बांधकाम प्रगतीपथावर असलेल्या विहिरी	१५६
वितरीत अनुदान (₹ कोटी)	२६७.००

^ स्थिती योजनेच्या सुरुवातीपासुन

आधार : नियोजन विभाग (रोजगार हमी योजना), महाराष्ट्र शासन

राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान

१०.५४ राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानांतर्गत महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान (*उमेद*) सन २०११ पासून राज्य शासनामार्फत राबविण्यात येत आहे. तळागाळातील गरीबांसाठी मजबूत अशा संस्थांची बांधणी करून त्याद्वारे लाभदायक संवयंरोजगार व कुशल वेतनी रोजगाराची संधी मिळविणे गरीब कुटुंबांना शक्य व्हावे व त्याद्वारे दारिद्र्य कमी करणे, परिणामी कायमस्वरूपी तत्वावर त्यांच्या उपजीविकेत उल्लेखनीय सुधारणा करणे हे या अभियानाचे उद्दिष्ट आहे. सन २०१९-२० नोव्हेंबरपर्यंत एकूण ४८,७५४ स्वसहाय्यता गटांना एकूण ₹ ७२६.६० कोटींचा पतपुरवठा करण्यात आला. राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानाची प्रगती तक्ता १०.५५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.५५ महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानाची (*उमेद*) प्रगती

तपशील	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०+
स्थापन झालेले स्वसहाय्यता गट (संख्या)	७०,८७८	१,१६,५४२	८९,१११
स्वसहाय्यता गटांतील सदस्य (संख्या)	७,७९,६५८	१२,४६,९९२	९,३५,६६५
प्राप्त निधी (₹ कोटी)	२२५.४७	४०३.४३	३२०.४५
खर्च (₹ कोटी)	२१५.७२	४८९.९७	२०४.४९
कर्ज देण्यात आलेले स्वसहाय्यता गट (संख्या)	७७,४००	१,००,६१६	४८,७५४
पत पुरवठा (₹ कोटी)	१,११३.६४	१,५२३.१८	७२६.६०

आधार : ग्राम विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन. + नोव्हेंबरपर्यंत

दीनदयाळ अंत्योदय योजना - राष्ट्रीय नागरी उपजीविका अभियान

१०.५५ राज्यात दीनदयाळ अंत्योदय योजना - राष्ट्रीय नागरी उपजीविका अभियानाची अंमलबजावणी ऑगस्ट, २०१४ पासून राज्यातील ५३ नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांत होत आहे. या मोहिमेचे उद्दिष्ट नागरी भागातील गरीब कुटुंबांना स्वयंरोजगाराच्या व कुशल रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देऊन त्यांचे दारिद्र्य व असुरक्षितता कमी करणे हे आहे. सदर अभियान मे, २०१७ पासून राज्यातील २५९ नागरी स्थानिक संस्थांच्या कार्यक्षेत्रात राबविण्यात येत आहे. या अभियाना अंतर्गत 'कौशल्य प्रशिक्षणाद्वारे रोजगाराची

उपलब्धता' या घटकाची अंमलबजावणी महाराष्ट्र राज्य कौशल्य विकास सोसायटीद्वारे करण्यात येते. या अभियानाची प्रगती तक्ता १०.५६ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता १०.५६ राज्यातील दीनदयाळ अंत्योदय योजना - राष्ट्रीय नागरी उपजीविका अभियानाची प्रगती

तपशील	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०+
वितरीत निधी			
केंद्र शासन (₹ कोटी)	०.००	०.००	०.००
राज्य शासन (₹ कोटी)	०.०८	०.२३	०.३५
स्थापन झालेले स्वसहाय्यता गट			
लक्ष्य (संख्या)	११,६००	१०,०००	१२,५७०
साध्य (संख्या)	१२,३९९	१७,९५६	७,३०२
बचत गटांना फिरता निधी			
लक्ष्य (संख्या)	१०,६००	६,५००	१२,५७०
साध्य (संख्या)	८,६०९	१५,४९८	५,६०४
खर्च (₹ कोटी)	८.६१	१५.५०	५.६०
कौशल्य प्रशिक्षणाद्वारे रोजगाराची उपलब्धता			
प्रशिक्षण घेतलेले लाभार्थी - लक्ष्य	६२,०३०	६२,५००	९७,०२५
साध्य	३५,२२५	९५,९९१	४५,०४८
रोजगार/स्वयंरोजगार प्राप्त झालेले लाभार्थी - लक्ष्य	२७,९९३	३५,०००	६७,९१८
साध्य	९,४४६	२७,१८९	१४,४०९
खर्च (₹ कोटी)	३२.५०	१४३.४१	६५.७८
स्वयंरोजगार कार्यक्रम			
व्यक्तीगत उद्योग			
लक्ष्य (लाभार्थी)	८,६९९	६,९००	८,८३४
साध्य (लाभार्थी)	४,४२५	६,६६७	९४१
खर्च (₹ कोटी)	१.०१	०.८९	०.०९
गट उद्योग			
लक्ष्य (लाभार्थी)	१,०६७	५००	--
साध्य (लाभार्थी)	४७०	४८५	७१
खर्च (₹ कोटी)	०.२१	०.१२	०.०४
बँक जोड कार्यक्रम			
लक्ष्य (लाभार्थी)	३,०७८	२,७००	६,२२०
साध्य (लाभार्थी)	२,९९१	८,२२०	३,८३७
खर्च (₹ कोटी)	०.४१	०.४४	०.२०

आधार : नगर परिषद प्रशासन संचालनालय, महाराष्ट्र शासन. + ऑक्टोबरपर्यंत

पंतप्रधान रोजगार निर्मिती कार्यक्रम

१०.५६ पंतप्रधान रोजगार निर्मिती हा केंद्र पुरस्कृत कार्यक्रम राज्यामध्ये २००८-०९ पासून राबविण्यात येत आहे. शहरी भागात होणारे स्थलांतर कमी करण्यासाठी पारंपरिक कारागीर वा बेरोजगार युवकांसाठी स्वयंरोजगार उद्योगांची उभारणी करुन नवीन रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे व कारागिरांच्या मजुरी मिळविण्याच्या क्षमतेत वाढ करुन रोजगाराच्या संधीत वाढ करणे ही या योजनेची प्रमुख उद्दिष्टे आहेत. हा कार्यक्रम राज्यात खादी आणि ग्रामोद्यक आयोग, खादी आणि ग्रामोद्यक मंडळ व जिल्हा उद्योग केंद्र यांचे मार्फत राबविला जातो. सन २०१८-१९ मध्ये ५,४१८ प्रकल्पांना ₹ १४८.०९ कोटी निधी (मार्जिन मनी) वितरीत करण्यात आला असून त्याद्वारे ४३,३४४ रोजगार निर्माण झाला, तर सन २०१९-२० मध्ये (जानेवारी पर्यंत) २,९०४ प्रकल्पांना ₹ ७४.१५ कोटी निधी (मार्जिन मनी) वितरित करण्यात आला व त्याद्वारे २३,२३२ रोजगार निर्माण झाला.

बीज भांडवल योजना

१०.५७ उद्योग, सेवा व व्यापार यासारखे स्वयंरोजगार सुरु करण्याच्या दृष्टीने तारण भागविण्यासाठी वित्तीय संस्थांकडून कमी व्याज दराचे कर्ज पुरवून बेरोजगार व्यक्तींना प्रोत्साहित करण्यासाठी राज्य शासनाद्वारे सदर योजना राबविण्यात येत आहे. स्थानिक बेरोजगार व्यक्ती किंवा १८ ते ४५ वर्षे वयोगटातील सातवी उत्तीर्ण व्यक्तींचा गट या योजनेचा लाभ घेण्यास पात्र आहेत. सन २०१८-१९ मध्ये

१,५४५ प्रकल्पांना ₹ १४.७७ कोटी निधी (बीज भांडवल) वितरीत करण्यात आला असून सन २०१९-२० मध्ये जानेवारी पर्यंत ७८७ स्वयंरोजगार प्रकल्पांना ₹ ५.२१ कोटी निधी (बीज भांडवल) वितरित करण्यात आला.

औद्योगिक संबंध

१०.५८ मागील वर्षातील २५ कामबंद झालेली प्रकरणे (संप व टाळेबंदी) व त्यामुळे बाधित झालेल्या १२,१५९ कामगारांच्या तुलनेत २०१९ मध्ये काम बंद झालेली प्रकरणे (संप व टाळेबंदी) ३१ होती व त्याचा परिणाम ९,५७२ कामगारांवर झाला. सन २०१९ या वर्षातील संप व टाळेबंदीमुळे वाया गेलेल्या मनुष्य दिवसांची संख्या २१.८४ लाख होती, तर सन २०१८ मध्ये ती १८.५५ लाख होती. राज्यातील औद्योगिक विवादाबाबतचा तपशील परिशिष्ट १०.१४ मध्ये दिला आहे.

महाराष्ट्र इमारत व इतर बांधकाम कामगार कल्याणकारी मंडळ

१०.५९ बांधकाम व इतर बांधकाम कामगार यांचे प्रमाण असंघटित गटात जास्त आहे. कामगारांच्या रोजगार व सेवाशर्तीचे नियमन करण्याच्या उद्देशानें तसेच सुरक्षा, आरोग्य व कल्याणासाठीच्या उपाययोजना करण्याच्या दृष्टीने, केंद्र शासनाने 'इमारत व इतर बांधकाम कामगार (रोजगार व सेवाशर्ती नियमन) कायदा १९९६' ची तरतूद केली आहे.

१०.५९.१ या कायद्यान्वये राज्य शासनाने 'महाराष्ट्र बांधकाम व इतर बांधकाम कामगार (रोजगार व सेवाशर्ती नियमन) अधिनियम २००७' पारित केला आहे. या अधिनियमाच्या अंमलबजावणीसाठी महाराष्ट्र इमारत व इतर बांधकाम कामगार कल्याणकारी मंडळाची स्थापना करण्यात आली. विविध योजनांद्वारे इमारत व इतर बांधकाम कामगारांना सुरक्षा तसेच आरोग्य व इतर कल्याणकारी योजनांचा लाभ मिळवून देणे हा मंडळाचा मुख्य उद्देश आहे. सन २०१४-१५ ते २०१९-२० (ऑगस्ट, २०१९ पर्यंत) दरम्यान विविध योजना अंतर्गत २२,१३,१५८ कामगारांनी विविध योजनांचे लाभ घेतले आणि ₹ १००४.४२ कोटी लाभार्थींना या कालावधीत वितरीत करण्यात आले.

दारिद्र्य

१०.६० राष्ट्रीय नमुना पाहणी कार्यालय, केंद्र शासन यांच्याकडून दर पाच वर्षांनी व्यापक स्तरावर घेतल्या जाणाऱ्या 'कुटुंबाच्या उपभोग्य बाबीवरील खर्च' या विषयावरील पाहणीच्या आधारे तत्कालीन योजना आयोगाकडून दारिद्र्य रेषा व दारिद्र्याचे प्रमाण यांचे अंदाज तयार करण्यात येत होते. राष्ट्रीय नमुना पाहणी ६८ व्या फेरीच्या 'कुटुंबाचा उपभोग्य बाबींवरील खर्च' या पाहणीतील माहितीच्या आधारे तेंडुलकर समितीच्या शिफारशींनुसार सन २०११-१२ साठी दारिद्र्याचे अंदाज तयार केले आहेत.

१०.६०.१ सन २०११-१२ साठी देश पातळीवरील दारिद्र्य रेषा ग्रामीण भागासाठी दरडोई दरमहा ₹ ८१६ आणि नागरी भागासाठी दरडोई दरमहा ₹ १,००० अशी निश्चित करण्यात आली. तर राज्यातील ग्रामीण भागासाठी दरडोई दरमहा ₹ ९६७ आणि नागरी भागासाठी दरडोई दरमहा ₹ १,१२६ निश्चित करण्यात आली. राज्यातील ग्रामीण भागामधील दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचे प्रमाण २४.२ टक्के तर नागरी भागामधील दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचे प्रमाण ९.१ टक्के होते. निवडक राज्यांतील सन २०११-१२ साठी राज्यनिहाय दारिद्र्यरेषा आणि शिरगणती गुणोत्तर तक्ता १०.५७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.५७ निवडक राज्यातील सन २०११-१२ साठी दारिद्र्यरेषा आणि शिरगणती गुणोत्तर#

राज्य	दारिद्र्य रेषा (₹ दरडोई दरमहा)		शिरगणती गुणोत्तर		
	ग्रामीण	नागरी	ग्रामीण	नागरी	सर्व
आंध्र प्रदेश	८६०	१,००९	११.०	५.८	९.२
बिहार	७७८	९२३	३४.१	३१.२	३३.७
गुजरात	९३२	१,१५२	२१.५	१०.१	१६.७
कर्नाटक	९०२	१,०८९	२४.५	१५.३	२०.९
केरळ	१,०१८	९८७	९.१	५.०	७.१
मध्य प्रदेश	७७१	८९७	३५.७	२१.०	३१.७
महाराष्ट्र	**९६७**	**१,१२६**	**२४.२**	**९.१**	**१७.४**
पंजाब	१,०५४	१,१५५	७.७	९.२	८.३
राजस्थान	९०५	१,००२	१६.१	१०.७	१४.७
तामीळनाडू	८८०	९३७	१५.८	६.५	११.३
उत्तर प्रदेश	७६८	९४१	३०.४	२६.१	२९.४
पश्चिम बंगाल	७८३	९८१	२२.५	१४.७	२०.०
अखिल-भारत	**८१६**	**१,०००**	**२५.७**	**१३.७**	**२१.९**

आधार : तत्कालीन नियोजन आयोग, भारत सरकार

तेंडुलकर समितीच्या शिफारशींनुसार

गृहनिर्माण

१०.६१ 'शहरे आणि मानवी वसाहती समावेशक, सुरक्षित, स्थितीसापेक्ष आणि शाश्वत बनविणे' या शाश्वत विकास ध्येयाअंतर्गत लक्ष्यांपैकी 'सन २०३० पर्यंत सर्वांना पुरेशी, सुरक्षित व किफायतशीर दरात घरे आणि मूलभूत सेवा मिळणे आणि झोपडपट्ट्यांमधील जीवनमान उंचावणे' हे एक लक्ष्य आहे. वाढती लोकसंख्या आणि नागरीकरण यामुळे नागरी भागात किफायतशीर दरात घरे उपलब्ध करुन देणे हे एक आव्हान आहे. नागरी व ग्रामीण भागातील गृहनिर्माणबाबतचे आव्हान पेलण्यासाठी शासन समाजातील विविध घटकांसाठी *प्रधानमंत्री आवास योजना,* झोपडपट्टी पुनर्वसन योजना, सुधारित राजीव गांधी *ग्रामीण निवारा योजना, रमाई आवास योजना* यासारख्या विविध गृहनिर्माण योजना राबवित आहे.

नागरी गृहनिर्माण

१०.६२.१ राज्य शासनाने नागरी भागातील गृहनिर्माण योजनांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्रविकास प्राधिकरण (म्हाडा), शहर व औद्योगिक विकास महामंडळ मर्यादित (सिडको) आणि झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण (झोपुप्रा) यांची स्थापना केली आहे.

१०.६२.२ *'प्रधानमंत्री आवास योजना-* सर्वांसाठी घरे' ही केंद्र शासनाची महत्त्वाकांक्षी योजना (फ्लॅगशीप) असून या अंतर्गत सन २०२२ पर्यंत सर्वांना घरे उपलब्ध करुन देणे प्रस्तावित आहे. सदर योजनेत नागरी भागातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक, अल्प उत्पन्न घटक व मध्यम उत्पन्न घटक यांचा समावेश आहे. सदर योजनेअंतर्गत, राज्य शासनाने १९.४० लाख घरे बांधण्याचे लक्ष्य निश्चित केले आहे. राज्य शासनाने प्रधानमंत्री आवास योजनेअंतर्गत गृहप्रकल्पांना गती देण्याकरिता महाराष्ट्र गृहनिर्माण विकास महामंडळाची स्थापना केली आहे. प्रधानमंत्री आवास योजनेअंतर्गत गृहप्रकल्पांना निवासी क्षेत्रासाठी २.५ चटई क्षेत्रफळ आणि हरित किंवा ना- विकास क्षेत्रासाठी एक चटई क्षेत्रफळ देण्यात येते. या योजनेअंतर्गत जानेवारी, २०२० पर्यंत राज्यातील ३९१ शहरांमध्ये १३.४९ लाख घरकुलांना मान्यता दिली आहे.

महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्र विकास प्राधिकरण

१०.६२.३ सन १९७७ मध्ये मुंबई तसेच राज्याच्या काही भागात किफायतशीर दरात घरे उपलब्ध करुन देण्याकरिता राज्य शासनाने म्हाडाची स्थापना केली. स्थापनेपासून नोव्हेंबर, २०१९ पर्यंत म्हाडाने एकूण ४,७९,४३९ घरकुलांचे बांधकाम व पुर्नविकास केला आहे. म्हाडाकडून बांधण्यात आलेली घरकुले तक्ता १०.५८ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता १०.५८ म्हाडाकडून बांधण्यात आलेली घरकुले

(संख्या)

वर्ष	आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक	अल्प उत्पन्न घटक	मध्यम उत्पन्न घटक	उच्च उत्पन्न घटक	सदनिका	एकुण	संक्रमण शिबिरे	खर्च (₹ कोटी)
२०१७-१८	१,०५१	४,०१७	२९२	२६७	९	५,६३६	१,८९४	१,२५९.१४
२०१८-१९	१,९३१	२,४०२	५५३	२१२	१८	५,११६	३,२९५	१,२५०.५७
२०१९-२०+	७४२	८१३	०	०	५१९	२,०७४	२८४	६५१.४३

आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक मासिक उत्पन्न < ₹ २५,०००/- अल्प उत्पन्न घटक मासिक उत्पन्न ₹ २५,००१/- ते ₹ ५०,०००/-

मध्यम उत्पन्न घटक मासिक उत्पन्न ₹ ५०,००१/- ते ₹ ७५,०००/- उच्च उत्पन्न घटक मासिक उत्पन्न > ₹ ७५,००१/-

आधार : म्हाडा + नोव्हेंबरपर्यंत

१०.६२.४ सन २०१९-२० मध्ये नोव्हेंबर पर्यंत म्हाडाच्या विविध मंडळांमार्फत बांधलेली घरकुले तक्ता १०.५९ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता १०.५९ म्हाडाच्या विविध मंडळांमार्फत सन २०१९-२०+ मध्ये बांधलेली घरकुले

(संख्या)

म्हाडा मंडळ	आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल घटक	अल्प उत्पन्न घटक	मध्यम उत्पन्न घटक	उच्च उत्पन्न घटक	सदनिका	एकूण	संक्रमण शिबिरे	खर्च (₹ कोटी)
मुंबई	११४	६६०	०	०	४८७	१,२६१	२८४	२७३.७१
कोकण	०	०	०	०	०	०	०	१२४.०४
नाशिक	०	०	०	०	३२	३२	०	१७.५६
पुणे	०	१५३	०	०	०	१५३	०	१४९.४७
औरंगाबाद	३६४	०	०	०	०	३६४	०	२३.२९
अमरावती	०	०	०	०	०	०	०	३१.५४
नागपूर	२६४	०	०	०	०	२६४	०	३१.८२
एकूण	**७४२**	**८१३**	**०**	**०**	**५१९**	**२,०७४**	**२८४**	**६५१.४३**

आधार : म्हाडा + नोव्हेंबरपर्यंत

शहर व औद्योगिक विकास महामंडळ मर्यादित (सिडको)

१०.६२.५ सिडको हे सुनियोजित पद्धतीने गृहनिर्माण विकास कार्यक्रम राबवित आहे. स्थापनेपासून (१९७०) मार्च, २०१९ पर्यंत सिडकोने १,८३,११० सदनिका बांधल्या आहेत. सिडकोने बांधलेल्या सदनिकांची संख्या तक्ता १०.६० मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.६० सिडकोने बांधलेल्या सदनिका (स्थापनेपासून)

(मार्च, २०१९ पर्यंत) (संख्या)

शहर	आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल घटक / अल्प उत्पन्न घटक	मध्यम उत्पन्न घटक	उच्च उत्पन्न घटक	एकूण	खर्च (₹ कोटी)
नवी मुंबई	६४,६४१	३५,२४५	२८,७३६	१,२८,६२२	२,४७६
औरंगाबाद	१९,५०१	२,१२७	४३२	२२,०६०	५६
नाशिक	२१,३४३	२,६१९	५८२	२४,५४४	४२
नांदेड	७,७५८	१२६	०	७,८८४	९
एकूण	**१,१३,२४३**	**४०,११७**	**२९,७५०**	**१,८३,११०**	**२,५८३**

आधार : सिडको

१०.६२.६ *प्रधानमंत्री आवास योजना* - सर्वांसाठी घरे अंतर्गत सिडकोने फक्त आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक आणि अल्प उत्पन्न घटक यांचेकरिता सुमारे १५,४६२ घरे (पैकी ५,४५४ आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकाकरिता) बांधण्याची गृहनिर्माण योजना हाती घेतली आहे. या योजनेअंतर्गत नवी मुंबईच्या तळोजा, खारघर, कळंबोली, घणसोली आणि द्रोणगिरी अशा वेगवेगळ्या ठिकाणी बांधकाम सुरु करण्यात आले आहे. या योजनेच्या वाढीव टप्प्याअंतर्गत एकूण ७,९०५ (पैकी २,८९७ आर्थिकदृष्या दुर्बल घटकाकरिता) घरांचे काम तळोजा, नवी मुंबई येथे मार्च,२०१७ पासून हाती घेण्यात आले आहे.

झोपडपट्टी पुनर्वसन योजना

१०.६२.७ झोपडपट्टी पुनर्वसन योजनेअंतर्गत झोपडपट्टीत राहणाऱ्या कुटुंबांना निवारा पुरविण्यात येत आहे. योजनेच्या सुरुवातीपासून (१९९५) ऑक्टोबर, २०१९ पर्यंत झोपडपट्टीत राहणा-या २,०५,८९२ कुटुंबाचे पुनर्वसन करण्यात आले आहे. या योजनेची प्रगती तक्ता १०.६१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.६१ झोपडपट्टी पुनर्वसन योजनेअंतर्गत प्रगती

(संख्या)

वर्ष	प्रकल्प		सदनिका		पुनर्वसित कुटुंबे
	मंजूर	पूर्ण	लक्ष्य	पूर्ण	
२०१७-१८	३१	११६	१०,०५६	१३,३३६	१३,३३६
२०१८-१९	३२	१०८	७,७९७	११,४३८	११,४३८
२०१९-२०+	१३	३९	२,५९६	५,१७८	५,१७८

आधार : झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण + ऑक्टोबरपर्यंत

अनुसूचित जाती व नवबौध्दांसाठी राज्य घरकुल योजना

१०.६२.८ *रमाई आवास योजना* ही राज्य योजना अनुसूचित जाती व नवबौध्द समाजातील लोकांकरिता राबविण्यात येते. या योजनेअंतर्गत सामाजिक आर्थिक जात सर्वेक्षण २०११ च्या प्राधान्य क्रम यादीत समाविष्ट नसणाऱ्या व वार्षिक उत्पन्न ₹ तीन लाखापेक्षा कमी असणाऱ्या व्यक्तिंचा/कुटुंबांचा समावेश केला जातो. यामध्ये एकूण लाभार्थ्यांपैकी ७.५ टक्के हिस्सा हा नगर परिषद भागात राहणाऱ्या व १० टक्के हिस्सा हा महानगरपालिका भागात राहणाऱ्या लाभार्थ्यांचा असतो. या योजनेअंतर्गत लाभार्थ्याला ३२३ चौ.फूट क्षेत्रफळाचे घरकुल बांधण्यासाठी रु. २.५० लाख अनुदान देण्यात येते. *रमाई आवास योजनेची* (शहरी) प्रगती तक्ता क्रमांक १०.६२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.६२ रमाई आवास योजनेची (शहरी) प्रगती

वर्ष	घरकुले (संख्या)				खर्च (₹ कोटी)
	लक्ष्य	मंजुर	पूर्ण	अपूर्ण	
२०१८-१९	१०,८३८	४,०३५	११८	३,९१७	१६०.००
२०१९-२०+	१८,१८५	१,२९५	०	१,२९५	६०.००

आधार : सामाजिक न्याय व विशेष प्राधिकरण, महाराष्ट्र शासन + नोव्हेंबरपर्यंत

महारेरा

१०.६३ राज्य शासनाने स्थावर संपदा क्षेत्राचे विकास व नियमन करण्यासाठी महाराष्ट्र स्थावर संपदा नियामक प्राधिकरण (महारेरा) ची स्थापना केली असून त्यात पारदर्शकता, नागरिक केंद्रित, जबाबदारी आणि वित्तीय शिस्त या बाबींचा समावेश आहे. जानेवारी, २०२० पर्यंत महारेराकडे एकूण २४,४५० प्रकल्पांची नोंदणी करण्यात आली आहे. जानेवारी, २०२० पर्यंत १०,१७१ तक्रारी प्राप्त झाल्या असून त्यापैकी ७,२६५ तक्रारींचा निपटारा करण्यात आला.

ग्रामीण गृहनिर्माण

१०.६४.१ राज्य शासन ग्रामीण गृहनिर्माणसाठी *प्रधानमंत्री आवास योजना,* सुधारित राजीव गांधी *ग्रामीण निवारा योजना, शबरी आवास योजना* यासारख्या विविध योजना राबवित आहे.

प्रधानमंत्री आवास योजना

१०.६४.२ या योजनेअंतर्गत ग्रामीण भागातील बेघर व भूमिहीन लाभार्थ्यांना ₹ १.२० लाख तर नक्षलग्रस्त व डोंगरी भागातील लाभार्थ्यांना ₹ १.३० लाख अनुदान देण्यात येते. प्रधानमंत्री आवास योजनेची प्रगती तक्ता १०.६३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.६३ प्रधानमंत्री आवास योजनेची प्रगती

वर्ष	घरकुले (संख्या)		खर्च (₹ कोटी)
	लक्ष्य	साध्य	
२०१७-१८	१,५०,९३४	१,१९,५३२	१,५१५.९१
२०१८-१९	६८,४६४	४७,७४८	६२८.१४
२०१९-२०+	२,८९,७००	२६,३७६	९०४.२७

आधार : ग्राम विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन + जानेवारीपर्यंत

राजीव गांधी ग्रामीण निवारा सुधारित योजना-२

१०.६४.३ सदर योजना दारिद्रय रेषेवरील परंतु अल्प उत्पन्न गटातील लाभार्थ्यांना घर बांधण्याकरिता राबविण्यात येते. सदर योजनेअंतर्गत प्रति घरकुल ₹ एक लाख किंमत निर्धारित करण्यात आली असून त्याकरिता जिल्ह्यातील अग्रणी बँकेकडून ₹ ०.९० लाख कर्ज पुरविले जाते व उर्वरित ₹ ०.१० लाख लाभार्थ्याने जमा करावयाचे आहेत. कर्जावरील व्याज अनुदानाच्या स्वरुपात राज्य शासनाकडून दिले जाते. या योजनेअंतर्गत नोव्हेंबर, २०१९ पर्यंत ₹ ७२.५६ कोटी व्याजाची रक्कम म्हाडामार्फत अग्रणी बँकांना वितरित करण्यात आली.

अनुसूचित जमातींसाठी राज्य घरकुल योजना

१०.६४.४ *शबरी आवास योजना* ही राज्य योजना ग्रामीण भागातील अनुसूचित जमातीतील बेघर किंवा कच्चे घर असलेल्या लोकांकरिता राबविण्यात येते. या योजनेअंतर्गत पारधी व आदिम जमातीच्या लाभार्थ्यांना नोव्हेंबर, २०१७ पासून प्राधान्याने लाभ देण्यात येतो. या योजनेअंतर्गत सामाजिक आर्थिक जात सर्वेक्षण २०११ च्या प्राधान्य क्रम यादीत समाविष्ट नसणाऱ्या व वार्षिक उत्पन्न ₹ १.२० लाखापेक्षा कमी असणाऱ्या साधारण क्षेत्रातील लाभार्थ्याला स्वत:चे घर बांधण्यासाठी ₹ १.३२ लाख तर नक्षलग्रस्त व डोंगरी भागातील लाभार्थ्याला २६९ चौ.फूट क्षेत्रफळाचे घरकुल बांधण्यासाठी ₹ १.४२ लाख अनुदान देण्यात येते. सन २०१९-२० मध्ये या योजनेअंतर्गत ३८,१५३ घरकुले बांधण्याचे लक्ष्य ठेवण्यात आले आहे. माहे जानेवारी, २०२० पर्यंत ७,६०० घरकुलांना मंजुरी देण्यात आली असून त्यापैकी १११ घरकुले बांधण्यात आली आहेत.

अनुसूचित जाती व नवबौध्दांसाठी राज्य घरकुल योजना

१०.६४.५ *रमाई आवास योजना* ही राज्य योजना ग्रामीण भागातील अनुसूचित जाती व नवबौध्द घटकांतील व्यक्ती/कुटुंबांना स्वत:च्या मोकळया जागेवर किंवा कच्च्या घराच्या जागेवर पक्के घर बांधून देण्यासाठी राबविण्यात येत आहे. सदर योजनेअंतर्गत सामाजिक आर्थिक जात सर्वेक्षण २०११ च्या प्राधान्य क्रम यादीत समाविष्ट नसणाऱ्या व वार्षिक उत्पन्न ₹ १.२० लाखापेक्षा कमी असणाऱ्या कुटुंबांचा समावेश आहे. या योजनेअंतर्गत ग्रामीण भागातील लाभार्थ्याला ₹ १.३२ लाख तर नक्षलग्रस्त व डोंगरी भागातील लाभार्थ्याला २६९ चौ.फूट क्षेत्रफळाचे घरकुल बांधण्यासाठी ₹ १.४२ लाख अनुदान देण्यात येते. या योजनेची प्रगती तक्ता क्रमांक १०.६४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.६४ रमाई आवास योजनेची (ग्रामीण) प्रगती

वर्ष	घरकुले (संख्या)				खर्च (₹ कोटी)
	लक्ष्य	मंजुर	पूर्ण	अपूर्ण	
२०१८-१९	९८,३३६	८८,७२८	२३,१४३	६५,५८५	४००.००
२०१९-२०+	९१,२४७	४९०	०	४९०	३००.००

आधार : सामाजिक न्याय व विशेष प्राधिकरण, महाराष्ट्र शासन + नोव्हेंबरपर्यंत

जागा खरेदीसाठी अर्थसहाय्य

१०.६४.६ प्रधानमंत्री आवास योजना व अन्य ग्रामीण घरकुल योजनेअंतर्गत पात्र परंतु जागे अभावी घरकुलाच्या लाभापासून वंचित असलेल्या लाभार्थ्यांसाठी '*पंडित दीनदयाळ उपाध्याय घरकुल जागा खरेदी अर्थसहाय्य योजना*' सुरू करण्यात आली. या योजनेअंतर्गत ५०० चौ.फूट जागा खरेदीसाठी ₹ ०.५० लाख मर्यादेपर्यंत अर्थसहाय्य देण्यात येते. योजनेच्या सुरवातीपासून (२०१७) जानेवारी, २०२० पर्यंत ३,५०० लाभार्थ्यांना अर्थसहाय्य देण्यात आले.

पाणी पुरवठा व स्वच्छता

पाणी पुरवठा

१०.६५ ‘सर्वांसाठी पाणी व स्वच्छता याची उपलब्धता व शाश्वत व्यवस्थापन याची सुनिश्चिती करणे’ हे शाश्वत विकास ध्येयांपैकी एक ध्येय आहे. स्वच्छ पेयजल, वैयक्तिक स्वच्छता व सार्वजनिक स्वच्छता यांची आरोग्य राखण्यात महत्वाची भूमिका आहे. राज्यात सुरक्षित व किफायतशीर दरात पेयजल व सुयोग्य स्वच्छता उपलब्ध करण्यासाठी विविध योजना राबविण्यात येत आहेत.

राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम

१०.६६ राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम हा केंद्रशासनाचा महत्वाचा कार्यक्रम राज्यामध्ये सन २००९ पासून राबविण्यात येत आहे. ग्रामीण भागात पिण्यायोग्य व पुरेसे पाणी पुरविणे हा या कार्यक्रमाचा उद्देश आहे. योजनेच्या सुरूवातीपासून ऑक्टोबर, २०१९ पर्यंत एकुण ४९,५२६ निर्धारीत गावे/वाडयांपैकी ३९,४९३ (८० टक्के) गावे/वाड्या हाताळण्यात आल्या आहेत. राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल कार्यक्रमाची प्रगती तक्ता १०.६५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.६५ राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल कार्यक्रमाची प्रगती

वर्ष	हाताळलेली गावे / वाड्यांची संख्या		खर्च (₹ कोटी)
	लक्ष्य	साध्य	
२०१६-१७	१,८९१	१,२७०	८५४.००
२०१७-१८	९७८	६३८	४७४.४७
२०१८-१९	७४८	६३५	६५४.२६
२०१९-२०	१,२०६	१२०+	२३३.०६+

आधार : पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग, महाराष्ट्र शासन + ऑक्टोबरपर्यंत

१०.६६.१ ग्रामीण भागातील किमान ५० टक्के जनतेला प्रतिदिन दरडोई ४० लिटर या प्रमाणात नळ पाणी पुरवठ्याची सोय आणि ३५ टक्के कुटुंबांना वैयक्तिक नळ जोडणी सन २०१७ पर्यंत राज्यांनी साध्य करावी असा धोरणात्मक दृष्टीकोन राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल कार्यक्रमांतर्गत ठरविला होता. राज्यात जानेवारी, २०२० अखेर ८३ टक्के ग्रामीण जनतेला पाणी पुरवठा योजनांव्दारे आणि ३८ टक्के ग्रामीण कुटुंबांना नळ जोडण्या देण्यात आल्या.

दुहेरी पंप नळ पाणी पुरवठा योजना

१०.६७ राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल कार्यक्रमाचा घटक असलेली सौर ऊर्जेवर आधारित दुहेरी पंप नळ पाणी पुरवठा योजना राज्यात सन २००९ पासून राबविण्यात येत आहे. ज्या लहान गावे/वस्त्यांवर विद्युत पुरवठा उपलब्ध नाही किंवा विद्युतीकरण आर्थीकदृष्टया किफायतशीर/सोयीस्कर नाही, किंवा ज्या ठिकाणी विद्युत पुरवठा पुरेसा नाही अशा सर्व साधारणपणे हातपंपावर अवलंबून असलेल्या गावे/वस्त्यांकरीता सौर ऊर्जेवर आधारित दुहेरी पंप नळ पाणी पुरवठा योजना भूजल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणेमार्फत राबविण्यात येत आहे. या योजनेतंर्गत राज्यात मार्च, २०१९ पर्यंत एकूण ४,६०९ सौर ऊर्जेवर आधारित दुहेरी पंप आणि २,९१५ विद्युत ऊर्जेवर आधारित दुहेरी पंप नळ पाणी पुरवठा योजना राबविण्यात आल्या आहेत व त्यासाठी एकूण ₹ २३२.८१ कोटी निधी खर्च झाला आहे. जानेवारी, २०२० अखेर सौर उर्जेवर आधारीत एकूण ३०५ नळ पाणी पुरवठा योजना पूर्ण झाल्या असून, एकूण ₹ ७.७३ कोटी निधी खर्च झाला.

मुख्यमंत्री ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम

१०.६८ पाणी पुरवठ्यात सुधारणा करुन पुरेसे व शुद्ध पिण्याचे पाणी उपलब्ध करुन देण्याकरिता ग्रामीण भागामध्ये ‘मुख्यमंत्री ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम’ राज्यात सन २०१६-१७ पासुन २०१९-२० पर्यंत राबविण्यात येत आहे. १) नवीन पाणी पुरवठा योजनांची अंमलबजावणी, २) बंद असलेल्या प्रादेशिक पाणी पुरवठा योजनांचे पुनरुज्जीवन आणि ३) प्रादेशिक ग्रामीण पाणी पुरवठा योजनांची देखभाल व दुरुस्ती, असा हा कार्यक्रम तीन प्रकारात वर्गीकृत केला आहे. मुख्यमंत्री ग्रामीण पेयजल कार्यक्रमांतर्गत वितरीत निधी तक्ता १०.६६ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.६६ मुख्यमंत्री ग्रामीण पेयजल कार्यक्रमांतर्गत वितरीत निधी

(₹ कोटी)

वर्ष	नवीन पाणी पुरवठा योजना	बंद असलेल्या प्रादेशिक पाणी पुरवठा योजनांचे पुनरूज्जीवन	प्रादेशिक ग्रामीण पाणी पुरवठा योजनांची देखभाल व दुरूस्ती
२०१६-१७	२५६.३६	२३.६४	८०.००
२०१७-१८	२२७.१३	०.८७	१२.००
२०१८-१९	१२३.८९	११.३१	८.००
२०१९-२०+	१४२.१९	५.६२	०.००

आधार : पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता विभाग, महाराष्ट्र शासन + जानेवारीपर्यंत

पाण्याची शाश्वतता

१०.६९ राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल कार्यक्रमाचा घटक पिण्याच्या पाण्याची शाश्वतता हा पारंपरिक व अपारंपरिक उपाययोजनांद्वारे पाण्याचे संवर्धन करण्याच्या उद्देशाने राज्यात राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमांतर्गत पिण्याच्या पाण्याच्या स्त्रोतांचे बळकटीकरण करण्यासाठी छतावरील पावसाच्या पाण्याची साठवणूक, पावसाचे पाणी साठविण्यासाठी डोंगराळ भागात टाक्या बांधणे, कूपांचे व चरांचे पुनर्भरण, सिमेंट नाला बांध, विहीर खोलीकरण, इत्यादी उपाययोजना केल्या आहेत. पिण्याच्या पाण्याची शाश्वतता कार्यक्रमांतर्गत पूर्ण झालेल्या उपाययोजना तक्ता १०.६७ मध्ये दिल्या आहेत.

तक्ता १०.६७ पिण्याच्या पाण्याची शाश्वतता कार्यक्रमांतर्गत पूर्ण झालेल्या उपाययोजना

वर्ष	गावे /वाडया (संख्या)	पूर्ण झालेल्या उपाययोजना (संख्या)	खर्च (₹ कोटी)
२०१६-१७	८०२	४,३९६	८.९१
२०१७-१८	४४८	१,४८०	६.६५
२०१८-१९	५२४	१,९०२	२.७१
२०१९-२०+	११०	४००	०.९१

आधार : पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग, महाराष्ट्र शासन + जानेवारीपर्यंत

पाणी टंचाई निवारण कार्यक्रम

१०.७० पाणी टंचाईग्रस्त गावे व वाड्यांमध्ये दरवर्षी ऑक्टोबर ते जून या कालावधीत पाणी टंचाई निवारण कार्यक्रम राबविला जातो. या कार्यक्रमांतर्गत राज्याने सन २०१८-१९ मध्ये ₹ ५३०.५४ कोटी व सन २०१९-२० मध्ये जानेवारी पर्यंत ₹ ७४२.६६ कोटी निधी वितरीत केला आहे. पाणी टंचाई निवारण कार्यक्रमांतर्गत विभागनिहाय वितरीत निधी तक्ता १०.६८ मध्ये दिला आहे.

१०.७०.१ टंचाईग्रस्त गावे व वाड्यांमधील टंचाईची परिस्थिती हाताळण्याकरीता राज्याने तात्पुरत्या नळ पाणी पुरवठा योजना, कूपनलिका व इतर पाण्याचे स्त्रोत पुर्नजीवित करणे, टँकरने पाणी पुरवठा करणे, इत्यादी सारख्या विविध उपाययोजना हाती घेतल्या आहेत. पाणी टंचाई निवारण कार्यक्रमांतर्गत समाविष्ट असलेली गावे व वाड्या तक्ता १०.६९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.६८ पाणी टंचाई निवारण कार्यक्रमांतर्गत विभागनिहाय वितरीत निधी

(₹ कोटी)

विभाग	वितरीत निधी	
	२०१८-१९	२०१९-२०+
कोकण	१६.६७	१६.०५
नाशिक	६१.४६	१३५.००
पुणे	७८.७३	९३.२६
औरंगाबाद	२४१.४३	३१५.४८
अमरावती	८५.०२	९४.९४
नागपूर	४७.२३	६६.६७
एकूण	**५३०.५४**	**७४२.६६@**

@ महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरणास वितरित केलेला निधी अंतर्भूत + सप्टेंबरपर्यंत

आधार : पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग, महाराष्ट्र शासन

तक्ता १०.६९ पाणी टंचाई निवारण कार्यक्रमांतर्गत समाविष्ट असलेली गावे व वाड्या

(संख्या)

कामाचे स्वरूप	गावे		वाड्या	
	२०१७-१८@	२०१८-१९$	२०१७-१८@	२०१८-१९$
नवीन विंधण विहिरी	३,४८९	३,६२२	१,००४	१,३५८
तात्पुरत्या नळ पाणी पुरवठा - विशेष दुरुस्ती	१,६३२	२,२२२	१७७	३७४
विंधण विहिरींची विशेष दुरुस्ती	१,१६४	१,२०५	४९२	७०९
तात्पुरती पूरक नळ जोडणी	३६९	४६५	४२	५१
टँकर/बैलगाडीने पाण्याचा पुरवठा	१,८५७	५,६०७	१,५७४	११,८७५
खाजगी विहिरींचे अधिग्रहण	४,८८६	६,८३१	५२६	१,४१२
विहिरी खोलीकरण/गाळ काढणे	५०५	८३३	३०	११६

आधार : पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग, महाराष्ट्र शासन @ ऑक्टोबर, २०१७ ते जून ,२०१८ $ ऑक्टोबर, २०१८ ते सप्टेंबर, २०१९

१०.७०.२ दुष्काळग्रस्त भागातील नागरिकांना व जनावरांना पाण्याची सुविधा देण्यासाठी, कायमस्वरूपी खंडीत केलेल्या वीज जोडण्यांच्या थकीत वीज देयकातील पाच टक्के मुळ रक्कमेचा भरणा करून, जोडण्या पूर्ववत करून पाणीपुरवठा योजना चालू करण्याचे शासनाने ठरविले आहे. नोव्हेंबर,२०१८ ते जून, २०१९ मधील टंचाई काळात पाच टक्के मूळ रक्कम व चालू विद्युत देयके अदा करण्यासाठी, ₹ १४२.०२ कोटी रक्कम वितरीत केली आहे.

जलस्वराज्य-२ कार्यक्रम

१०.७१ जलस्वराज्य-२ हा कार्यक्रम राबविणारे महाराष्ट्र हे देशातील पहिले राज्य आहे. ग्रामीण पाणी पुरवठा व स्वच्छतेच्या सेवांचे नियोजन, अंमलबजावणी व सनियंत्रण सुधारणे तसेच शहरालगतच्या गावांमध्ये अशुध्द पाणी पुरवठा होणाऱ्या भागांमध्ये व पाणी टंचाईग्रस्त भागांमध्ये गुणवत्तापूर्ण आणि शाश्वत पाणी पुरवठा करणे ही या कार्यक्रमाची उद्दिष्टे आहेत. हा कार्यक्रम सहा वर्षाच्या कालावधीसाठी (२०१४ ते २०२०) असून या कार्यक्रमाचा एकूण खर्च ₹ १,२८४ कोटी आहे. त्यापैकी जागतिक बँकेचा हिस्सा ७० टक्के व राज्य शासनाचा हिस्सा ३० टक्के आहे. जलस्वराज्य-२ हा कार्यक्रम प्रादेशिक विभागातील प्रत्येकी दोन जिल्ह्यामध्ये राबविण्यात येत आहे. जलस्वराज्य-२ कार्यक्रमाची आर्थिक प्रगती तक्ता १०.७० दिली आहे.

तक्ता १०.७० जलस्वराज्य - २ कार्यक्रमाची आर्थिक प्रगती

(₹ कोटी)

वर्ष	जागतिक बँकेडून वितरीत कर्ज	राज्य शासनाकडून वितरीत रक्कम	खर्च
२०१४-१५	-	५०.००	५०.००
२०१५-१६	४१.९१	२१.५०	२१.५०
२०१६-१७	३५.२४	९८.८०	९८.८०
२०१७-१८	१२७.४३	१६०.००	१६०.००
२०१८-१९	-	१४४.००	१४४.००
२०१९-२०	१७२.९३	१०८.००	१०८.००
एकूण	**३७७.५१**	**५८२.३०**	**५८२.३०**

आधार : पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग, महाराष्ट्र शासन + जानेवारीपर्यंत

१०.७१.१ जलस्वराज्य-२ कार्यक्रमांतर्गत शहरालगतच्या गावांमध्ये ६३ नळ पाणी पुरवठा योजना राबविण्यात येत असून त्यापैकी २० योजना कार्यान्वित करण्यात आल्या तर उर्वरित योजनांची कामे प्रगतिपथावर आहेत. पाणी टंचाईग्रस्त भागात आणि पाणी गुणवत्ता बाधित क्षेत्रात खात्रीदायकपणे पुरेसा व सुरक्षित पाणी पुरवठा व्हावा यासाठी ७२ सामूहिक साठवण टाक्या आणि पाणी शुध्दीकरण सयंत्रांच्या ५० योजना पूर्ण करण्यात आल्या आहेत.

अटल पुनरुज्जीवन व नागरी परीवर्तन अभियान (अमृत)

१०.७२ 'अमृत' मध्ये राज्यातील ४४ शहरांचा समावेश असून त्यात नागरी भागातील ७६ टक्के जनतेचा समावेश आहे. सदर शहरांना पाणी पुरवठा व मलनि:सारण विषयक पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी प्राधान्याने निधी उपलब्ध करून देणे हा अभियानाचा हेतू आहे. या अभियानांतर्गत सन २०१५-१६ ते २०१७-१८ करिता केंद्र शासनाने ₹ ७,७५७ कोटी मंजूर केले आहेत.

१०.७२.१ अमृत अभियानांतर्गत सन २०१५-१६ ते २०१९-२०२० या कालावधीसाठी राज्यातील ₹ ४,३१२ कोटी रक्कमेचे ३४ शहरांचे ३७ पाणीपुरवठा प्रकल्प मंजूर आहेत. यापैकी पाच शहरांचे एकूण २५१ कोटी रक्कमेचे सहा प्रकल्प कार्यान्वित झाले असून त्याठिकाणी प्रत्यक्षात पाणीपुरवठा सुरू झाला आहे. उर्वरित ₹ ४,०६१ रक्कमेच्या प्रकल्पांची कामे प्रगती पथावर आहेत.

१०.७२.२ या अभियानांतर्गत सन २०१५-१६ ते २०१९-२०२० या कालावधीसाठी एकूण ₹ ३,२६६ कोटी रक्कमेचे ३१ मलनिस्सारण प्रकल्प मंजूर केले आहेत. त्यापैकी नोव्हेंबर २०१९ अखेर नाशिक शहराचा ₹ २९ कोटी रकमेचा प्रकल्प कार्यान्वित झाला.

१०.७२.३ या अभियानांतर्गत सन २०१५-१६ ते २०१९-२०२० या कालावधीसाठी राज्य शासनाने एकूण ₹ १७९ कोटी रक्कमेचे १२८ 'हरितक्षेत्र' (अमृतवन) प्रकल्प मंजूर केले आहेत. त्यापैकी नोव्हेंबर २०१९ अखेर ८९ प्रकल्प कार्यान्वित झाले.

महाराष्ट्र सुवर्णजयंती नगरोत्थान महाअभियान

१०. ७३ राज्यातील महानगरपालिका (ड वर्ग), नगरपरिषदा आणि नगरपंचायती या नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये पायाभूत सुविधांची निर्मिती करण्याच्या अनुषंगाने महाराष्ट्र सुवर्णजयंती नगरोत्थान महाअभियान सन २०१० पासून राबविण्यात येत आहे. या अभियानांतर्गत ₹ ११,०३७.९६ कोटी रक्कमेचे १९१ प्रकल्प मंजूर असुन यामध्ये ९८ पाणी पुरवठा योजना, ३५ मलनि:सारण योजना व ५८ इतर (रस्ते, पर्जन्य जलवाहिनी, उड्डाणपूल, घनकचरा व्यवस्थापन, इत्यादी) प्रकल्पांचा समावेश आहे.

१०.७३.१ या अभियानातंर्गत नोव्हेंबर २०१९ अखेर एकुण ₹ ४,७७३.२० कोटी रकमेच्या ९८ मंजूर पाणीपुरवठा प्रकल्पांपैकी एकूण ₹ ९४५.४५ कोटी किंमतीचे १८ प्रकल्प कार्यान्वित झाले. तसेच ₹ २,३२०.४५ कोटी रकमेच्या ३५ मंजूर मलनिस्सारण प्रकल्पांपैकी ₹ ८१९.२९ कोटी किंमतीचे आठ मलनिस्सारण प्रकल्प पूर्ण झाले. रस्ते व इतर कामांच्या ₹ ३,९४४.३१ कोटी रकमेच्या ५८ मंजूर प्रकल्पांपैकी एकूण ₹ १,८२१.२५ कोटी किंमतीचे ३० प्रकल्प पूर्ण झाले.

स्वच्छता

१०.७४ सुरक्षित स्वच्छता म्हणजे मानवी मलमूत्राची सुरक्षितरित्या विल्हेवाट, शौचालयाचा योग्य वापर आणि खुले शौचालय टाळण्याबरोबरच घन आणि द्रव कचऱ्याचे व्यवस्थापन होय. स्वच्छता सुविधांमध्ये वाढ केल्यामुळे पर्यावरणाला मदत होते आणि समाजाच्या सामाजिक व आर्थिक विकासामध्ये योगदान दिले जाते. स्वच्छता सुविधांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी राज्यात विविध योजना राबविल्या जात आहेत.

स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण)

१०.७५ स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) राज्यात २ ऑक्टोबर, २०१४ पासून राबविण्यात येत आहे. या अभियानाचा कालावधी २ ऑक्टोबर, २०१९ (महात्मा गांधी याची १५० वी जंयती) पर्यंत होता. ग्रामीण भागात स्वच्छता राखणे, उघडयावर मलविसर्जन करण्यास प्रतिबंध करणे, कुटुंबांसाठी वैयक्तिक शौचालये बांधणे व त्याचा निरंतर वापर करणे ही या अभियानाची उद्दिष्टे होती. या अभियानाद्वारे प्रत्येक घरासाठी शौचालय सुविधा उपलब्ध करून देणे आणि देशास खुले हागणदारी मुक्त करणे, कचरा मुक्त करणे आणि कार्यक्षम घनकचरा व्यवस्थापन पध्दतीचा अवलंब करणे, यावर लक्ष केंद्रित करण्यात आले होते. या अभियानातंर्गत मुख्यत्वे घनकचरा व सांडपाण्याचे व्यवस्थापन करण्यासाठी ग्रामपंचायतींना लोकसंख्येच्या निकषानुसार प्रत्यक्ष अनुदान देण्यात येत आहे.

१०.७५.१ स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) च्या सुरुवातीपासून ते ११ नोव्हेंबर, २०१९ पर्यंत एकूण ६४.०२ लाख कुटुंबांना वैयक्तिक शौचालये आणि १.७४ लाख कुटुंबांना सामूहिक / सार्वजनिक शौचालय सुविधा उपलब्ध करुन देण्यात आली. राज्यामधील सर्व ३४ जिल्हे, ३५१ पंचायत समिती आणि २७,६६८ ग्रामपंचायतीमध्ये १०० टक्के स्वच्छता लक्ष्य साध्य केले व १८ एप्रिल, २०१८ रोजी राज्यास खुली हागणदारी मुक्त म्हणून घोषित करण्यात आले. या अभियानांतर्गत ऑगस्ट, २०१९ पर्यत एकूण ₹ ५,७२४.७० कोटी खर्च झाला.

स्वच्छ सर्वेक्षण (ग्रामीण) २०१९

१०.७६ केंद्र शासनाच्या पाणीपुरवठा व स्वच्छता मंत्रालयाने 'स्वच्छ सर्वेक्षण (ग्रामीण) २०१९' अंतर्गत देशातील सर्व जिल्हयांची स्वच्छतेच्या गुणात्मक व संख्यात्मक मापदंडाच्या आधारे गुणानुक्रमांक निश्चित केले आहेत. या गुणानुक्रमांक निश्चीतीसाठी सार्वजनिक जागा जसे, अंगणवाडी, शाळा, प्राथमिक आरोग्य केंद्र, बाजार/हाट, पंचायत या सार्वजनिक जागांची पाहणी तसेच जनतेची स्वच्छतेबाबतची मते व त्यांनी या कार्यक्रमात सुधारणा करण्यासाठी सुचविलेल्या उपाययोजना या आधारे मापदंड निर्धारित करण्यात आले.

स्वच्छ भारत अभियान (नागरी)

१०.७७ जनगणना २०११ नुसार एकूण ८,९९,७४१ नागरी कुटुंबांना त्यांच्या आवारात शौचालय सुविधा उपलब्ध नव्हती. या अभियानाअंतर्गत ३१ मार्च, २०१९ पर्यत ६.८२ लाख वैयक्तिक शौचालये बांधण्यात आली व त्यासाठी ₹ ९३९.५५ कोटी खर्च झाला. केंद्र शासनाने १ ऑक्टोबर, २०१७ रोजी राज्यातील ३८४ शहरे खुली हागणदारी मुक्त घोषित केली असून त्यापैकी १४२ शहरे खुली हागणदारी मुक्त + (ओडीएफ+) झाली आहेत.

स्वच्छ महाराष्ट्र अभियान (नागरी)

१०.७८ स्वच्छ भारत अभियानाच्या धर्तीवर राज्यातील सर्व शहरे खुली हागणदारी मुक्त करणे, आरोग्यदायी स्वच्छतेच्या सवयीतील बदल सुनिश्चित करून घन कचऱ्याचे व मलनिस्सारणाचे शास्त्रोक्त पद्धतीने व्यवस्थापन या उद्देशाने राज्य शासनाने स्वच्छ महाराष्ट्र अभियानाची १५ मे, २०१५ ला सुरूवात केली. या अभियानांतर्गत सात लाख पर्यंत वैयक्तिक घरगुती शौचालय बांधण्यात आली. राज्यातील ३८४ शहरांपैकी, ९२ शहरांना ओडीएफ दर्जा, २३० शहरांना ओडीएफ+ दर्जा व ६२ शहरांना ओडीएफ++ दर्जा घोषित झाला. शहरांमध्ये निर्माण होणाऱ्या मैलावर प्रक्रिया करण्याकरिता राज्यस्तरावर धोरण राबविणारे महाराष्ट्र हे एक अग्रणी राज्य आहे. राज्यशासनाने एकूण ३११ नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये एफएसटीपी उभारण्यास मान्यता दिली आहे. त्यापैकी ५२ शहरात प्रत्यक्ष कामास सुरूवात झाली असून उर्वरित एफएसटीपीचे बांधकाम सुरु आहे.

घनकचरा व्यवस्थापन

१०.७९ शहरांमध्ये निर्माण होणाऱ्या १०० टक्के कचऱ्याचे, निर्मितीच्या जागीच ओला व सुका कचरा असे विलगीकरण (at source segregation) करण्यासाठी राज्यात दि. १ मे २०१७ पासून 'कचरा लाख मोलाचा' ही कचरा विलगीकरणाची मोहीम व्यापक स्वरूपात राबविण्यात येत आहे. राज्यात दररोज सरासरी २३,७०० मे.टन कचरा निर्माण होतो, त्यापैकी ८८ टक्के कचरा दारोदारी जावून संकलित केला जातो. संकलित केल्या जाणाऱ्या कचऱ्यापैकी ६० टक्के कचरा हा ओल्या व सुक्या स्वरूपात विलगीकृत केला जातो. संकलित केल्या जाणाऱ्या कचऱ्यापैकी ५५ टक्के कचऱ्यावर प्रक्रिया केली जाते. राज्यातील सर्वच ३८४ शहरांमध्ये कचऱ्याचे विलगीकरण (Segregation) करण्याची प्रक्रिया सूरू करण्यात आली आहे.

१०.७९.१ विलगीकरण केलेल्या ओल्या कचऱ्यावर शास्त्रोक्त पध्दतीने प्रक्रिया करून कंपोस्ट खताची निर्मिती केली जात आहे. शहरांमध्ये ओल्या कचऱ्यावरील प्रकियेद्वारे निर्माण होणाऱ्या कंपोस्ट खताच्या विक्री व विपणनासाठी राज्याने 'हरित महासिटी कंपोस्ट' ब्रँडची नोंदणी केली आहे. राज्यातील एकूण ७३ शहरांना एफसीओ मानकांप्रमाणे कंपोस्ट खताच्या विक्रीसाठी 'हरित महासिटी कंपोस्ट' ब्रँड वापरण्यास परवानगी दिली आहे. निर्मितीच्या जागी विलगीकृत केलेल्या विघटनशील (ओल्या) कचऱ्यापासून तयार केलेल्या कंपोस्ट खत निर्मितीस व वापरास चालना देण्यासाठी ₹ १,५००/- प्रति मेट्रिक टन एवढे प्रोत्साहन अनुदान नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना देण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे.

स्वच्छ सर्वेक्षण (नागरी) २०१९

१०.८० राष्ट्रीय पातळीवर आयोजित करण्यात आलेल्या स्वच्छ सर्वेक्षण (नागरी) २०१९ यामध्ये देशातील एकूण ४,२३७ नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी भाग घेतला.राज्यातील सर्व ३८४ शहरे सदर सर्वेक्षणांत सहभागी होती. देशात सर्वाधिक (१९३ पैकी ४६) पुरस्कार राज्यास प्राप्त झाले. पहिल्या १०० अमृत शहरांमध्ये राज्यातील २९ शहरांचा समावेश. पहिल्या १०० नॉन अमृत शहरांमध्ये राज्यातील ८३ शहरांचा समावेश.

महाराष्ट्र सुजल आणि निर्मल अभियान

१०.८१ नागरी पाणी पुरवठा व मलनि:सारण, शौचालय बांधकामे व घनकचरा व्यवस्थापनासंदर्भात पर्याप्त, गुणवत्तापूर्ण सेवा, किफायतशीर सेवा शुल्कामध्ये उपलब्ध करुन देणे व विविध तांत्रिक, आर्थिक व व्यवस्थापकीय सुधारणा करणे हा या अभियानाचा उद्देश आहे. अभियानाच्या सुरूवातीपासून (२००८-०९) ते जानेवारी, २०२० पर्यंत पाणी पुरवठा व मलनि:सारणाच्या ₹ १,२१४.२१ कोटी किंमतीच्या २५८ कामांना प्रशासकीय मंजुरी देण्यात आली असून ₹ ८९२.४३ कोटी निधी वितरीत केला आहे. सन २०१८-१९ मध्ये ₹ ७.०० कोटी निधी आणि २०१९-२० मध्ये जानेवारी पर्यंत ₹ ११.९९ कोटी खर्च झाला.

पर्यावरण संवर्धन

१०.८२ पर्यावरणाचा ऱ्हास, प्रदूषण आणि हवामानातील बदल या मानवासाठी जागतिक समस्या बनल्या आहेत. या समस्या विचारात घेऊन संयुक्त राष्ट्रांनी शाश्वत विकास ध्येये निश्चित करताना पर्यावरण हा एक महत्त्वाचा आयाम म्हणून विचारात घेतला आहे. नैसर्गिक संसाधनांचा अमर्याद वापर केल्याने पर्यावरणाची भरून न येणारी हानी झाली आहे. महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ हे राज्यामध्ये पर्यावरण संवर्धनासाठी पर्यावरण विषयक कायद्यांची अंमलबजावणी करीत आहे.

हवा प्रदूषण

१०.८३ उद्योग व वाहतूक क्षेत्राकडून होणाऱ्या वायू व विषाणुंच्या उत्सर्जनामुळे, जीवाश्म इंधनाच्या ज्वलनामुळे हवा प्रदूषण होत आहे व त्यामुळे मागील काही वर्षांपासून वातावरणातील नैसर्गिक घटकांच्या रचनेत हळूहळू बदल होत आहे. हवा प्रदूषण प्रतिबंधित, नियंत्रित व कमी करण्यासाठी हवा (प्रतिबंध व प्रदूषण नियंत्रण) अधिनियम, १९८१ लागू करण्यात आला आहे. महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळातर्फे राबविण्यात येत असलेल्या राष्ट्रीय हवा गुणवत्ता मूल्यांकन कार्यक्रमाद्वारे राज्यातील २७ शहरांमधील ७७ केंद्रांवर सतत हवा गुणवत्ता मूल्यांकन पद्धतीद्वारे सद्यस्थितीतील आणि अपेक्षित हवा प्रदूषण मूल्यांकन केले जाते. सन २०१९ मधील प्रमुख नियंत्रण केंद्रात नोंदविलेली परिसर हवा गुणवत्ता तक्ता १०.७१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.७१ सन २०१९ मधील प्रमुख नियंत्रण केंद्रात नोंदविलेली परिसर हवा गुणवत्ता

नियंत्रण केंद्र	हवा प्रदूषकांची गुणवत्ता					
	सल्फर डायऑक्साईड (SO_2)		नायट्रोजन ऑक्साईड्स (NO_x)		श्वसन प्रवण दूषित कण (RSPM)	
	मर्यादा ८० $\mu g/m^3$		मर्यादा ८० $\mu g/m^3$		मर्यादा १०० $\mu g/m^3$	
	किमान	कमाल	किमान	कमाल	किमान	कमाल
मुंबई - सायन	४	३०	१२	२०४	२१	३८१
पुणे - स्वारगेट	२२	५०	२५	१३८	६१	२१०
नाशिक - मनपा इमारत	४	१७	९	३८	३	१३८
औरंगाबाद - कडा कार्यालय	७	२४	२२	६५	४९	९७
अमरावती - शासकिय अभियांत्रिकी महाविद्यालय	४	१६	९	१८	२२	१०२
नागपूर - सिविल लाईन्स	७	२०	२२	५४	४६	१४८

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

$\mu g/m^3$ मायक्रोग्राम प्रति घन मीटर

१०.८४ डिझेल, पेट्रोल व नैसर्गिक वायू यासारख्या जीवाश्म इंधनाच्या ज्वलनाने कार्बन डायऑक्साईड वायू मोठ्या प्रमाणात उत्सर्जित होतो. अल्प प्रमाणात गंधक असलेले डिझेल, शिसेरहीत पेट्रोल, सीएनजी/एलपीजी यांचा पर्यायी इंधन म्हणून वापर, प्रदूषण नियंत्रण प्रमाणपत्र अनिवार्य करणे, १५ वर्षे झालेल्या वाहनांवर बंदी घालणे आणि आठ वर्षे झालेली वाहने सीएनजी/एलपीजी मध्ये रूपांतरित करणे अशा काही महत्वाच्या उपाय योजना हवा प्रदूषण नियंत्रित ठेवण्यासाठी करण्यात येत आहेत. दि.३१ डिसेंबर, २०१९ रोजी एकूण नोंदणीकृत ३७१.२२ लाख वाहनांपैकी २.७१ टक्के सीएनजी/एलपीजी आणि ०.०७ टक्के विजेवर चालणारी होती. राज्यातील सीएनजी/एलपीजी व विजेवर चालणाऱ्या नोंदणीकृत वाहनांची संख्या तक्ता १०.७२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.७२ राज्यातील सीएनजी/एलपीजी व विजेवर चालणाऱ्या नोंदणीकृत वाहनांची संख्या

(संख्या)

वर्ष	एकूण	त्यापैकी	
		सीएनजी / एलपीजीवर चालणारी	विजेवर चालणारी
२०१७-१८	२६,९८,६८८	१,३९,००५	१,४१८
२०१८-१९	२५,३८,८३३	१,३५,९८८	४,९५८
२०१९-२०+	१७,२९,६९९	८४,०१५	५,०२५

आधार : परिवहन आयुक्त कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

+ डिसेंबरपर्यंत

जल प्रदूषण

१०.८५ जागतिक आरोग्य संघटनेने केलेल्या व्याख्येनुसार सजीवांवर नकारात्मक प्रभाव पाडणाऱ्या पाण्यातील भौतिक, रासायनिक आणि जैविक गुणधर्मांमधील होणाऱ्या बदलास जल प्रदूषण म्हणतात. औद्योगिक कारखान्यांमधून निघणाऱ्या रसायनांचे थेट जलस्रोतांमध्ये होणाऱ्या विसर्गामुळे प्रामुख्याने जल प्रदूषण होते. स्वच्छतेच्या अयोग्य पद्धती, किड व किटकनाशकांचा वापर, नदी अथवा तलावाजवळ स्नान करणे व कपडे, वाहने व गुरे धुणे यामुळे सुद्धा जल प्रदूषणात वाढ होते. जल (प्रतिबंध व प्रदूषण नियंत्रण) अधिनियम, १९७४ हा जल प्रदूषण प्रतिबंधित व नियंत्रणासाठी तसेच जल गुणवत्ता टिकवण्यासाठी किंवा पूर्ववत करण्यासाठी लागू करण्यात आला आहे. राष्ट्रीय जल गुणवत्ता संनियंत्रण कार्यक्रम महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाकडून राबविण्यात येत असून या प्रकल्पांतर्गत नियमितपणे भूपृष्ठावरील (यामध्ये नद्यांवर १५५, समुद्र/खाड्यांवर ३४, नाल्यांवर १०, धरणावर एक) तसेच भूपृष्ठाखाली (यामध्ये २४ कूप नलिका, २४ विहिरी, एक हातपंप, एक नलिका विहीर) अशा एकूण २५० जल गुणवत्ता संनियंत्रण केंद्रात पाण्याचे नमुने तपासले जातात. भूपृष्ठावरील पाण्याच्या नमुन्याचे दरमहा नऊ मुख्य मापदंड व १९ सामान्य मापदंडांसाठी आणि भूजल नमुन्याचे सहामाही गुणवत्ता संनियंत्रण धातू व किटकनाशकांचे अवशेष शोधण्यासाठी केले जाते. राज्यातील गोदावरी, कृष्णा, पंचगंगा आणि भीमा या नद्यांच्या ३९ केंद्रांवरील सन २०१८-१९ मधील जल गुणवत्ता तक्ता १०.७३ मध्ये दिली आहे. राज्यातील भूपृष्ठावरील निवडक नद्यांवरील संनियंत्रण केंद्रांतील सन २०१९ मधील जल गुणवत्ता तक्ता १०.७४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.७३ राज्यातील गोदावरी, कृष्णा, पंचगंगा आणि भीमा या नद्यांच्या ३९ केंद्रांवरील सन २०१८-१९ मधील जल गुणवत्ता

मापदंड							
pH मूल्य		जैव-रासायनिक प्राणवायूची मागणी		विरघळलेला प्राणवायू		फिकल कॉलिफॉर्म	
६.० ते ९.०#		३ मि ग्रॅ / लि#		४ मि ग्रॅ / लि#		उपलब्ध नाही	
विस्तार	स्थाने	विस्तार	स्थाने	विस्तार	स्थाने	विस्तार	स्थाने
५.५ - ६.४	०	२.५ पेक्षा कमी	८	३ पेक्षा कमा	१	० - १००	३०
६.५ - ७.४	६	२.५ - ५.४	२२	३ — ४.९	६	१०० - २००	७
७.५ - ८.४	३३	५.५ - ८.४	५	५ — ६.९	२९	२०० - ३००	१
८.५ - ९.५	०	८.५ - ११.४	२	७ — ८.९	३	३०० व त्यापेक्षा अधिक	१
		११.५ व त्यापेक्षा अधिक	२	९ व त्यापेक्षा अधिक	०		

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ   मिग्रॅ/लि मिलिग्रॅम / लिटर   # केंद्रिय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाचे जल गुणवत्तेचे निकष, वर्ग क

तक्ता १०.७४ सन २०१९ मधील भूपृष्ठावरील निवडक नद्यांवरील संनियंत्रण केंद्रातील जल गुणवत्ता

केंद्राचे नाव	pH मूल्य	विरघळलेला प्राणवायू (मि ग्रॅ / लि)	बी.ओ.डी. (मि ग्रॅ / लि)	सी.ओ.डी. (मि ग्रॅ / लि)	नायट्रेट (मि ग्रॅ / लि)	फिकल कोलीफार्म (मि ग्रॅ / लि)
कृष्णा नदी, राजापूर वेर येथे	७.८०	६.६६	२.१२	१३.६७	१.११	१०.३१
गोदावरी नदी, जायकवाडी धरण पैठण येथे	८.००	६.६९	३.३४	११.००	०.६२	२.००
मुळा-मुठा नदी, मुंढवा पूल येथे	७.५८	२.५३	१२.४३	३८.००	२.७४	५१२.५०
कान्हन नदी (वैनगंगा खोरे), मेसर्स विदर्भ पेपर मिल्सच्या उतारावर	८.२६	६.८०	५.५७	२१.६७	२.५०	३१.७५
पुर्णा नदी, धुपेश्वर येथे मलकापूर वॉटर वर्क्स च्या वरील बाजूस	८.१२	७.१०	३.७३	१५.२०	३.९०	३५.९०
दारणा नदी, अस्वली येथे (दारणा धरण)	७.७४	६.३०	३.२३	१७.३३	१.०६	०.७७
सावित्री नदी, मुठावली गाव येथे	८.९१	७.७६	२.८०	३९.६०	०.८१	६.२८
मिठी नदी, नजीकच्या पुलाजवळ	६.९२	२.७४	२४.९२	६९.००	१.५८	२,५४५.००

बी.ओ.डी. जैव-रासायनिक प्राणवायूची मागणी   सी.ओ.डी. रासायनिक प्राणवायूची मागणी

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

सांडपाणी प्रक्रिया

१०.८६ सन २०१८-१९ मध्ये २७ महानगरपालिका क्षेत्रांमध्ये प्रति दिन अंदाजित ६,७१० दशलक्ष लिटर्स सांडपाण्याची निर्मिती झाली असून त्यापैकी अंदाजे ४,०६७ (६०.६ टक्के) दशलक्ष लिटर्स सांडपाण्यावर प्रक्रिया करण्यात आली. सन २०१८-१९ मधील राज्यातील नागरी स्थानिक संस्थांच्या क्षेत्रातील सांडपाणी निर्मिती व प्रक्रिया याबाबतची माहिती तक्ता १०.७५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.७५ सन २०१८-१९ मधील राज्यातील नागरी स्थानिक संस्थांच्या क्षेत्रातील सांडपाणी निर्मिती व प्रक्रिया

स्थानिक संस्था	माहिती देणाऱ्या संस्था	सांडपाणी		
		निर्मिती (दशलक्ष लिटर प्रतिदिन)	प्रक्रिया (दशलक्ष लिटर प्रतिदिन)	प्रक्रियेची निर्मितीशी टक्केवारी
महानगर पालिका	२७	६,७१०	४,०६७	६०.६
नगर पालिका				
अ वर्ग	१७	२८०	५६	२०.०
ब वर्ग	७२	४०१	४१	१०.२
क वर्ग	१४२	३३४	२२	६.६
कटक मंडळे	७	३९	७	१८.०
नगर पंचायत	१२८	१५४	३	२.०
एकूण	**३९३**	**७,९१८**	**४,१९६**	**५३.०**

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

घन कचरा प्रक्रिया

१०.८७ घन कचऱ्यामध्ये घरगुती कचरा, बांधकाम व पाडलेल्या बांधकामाचा मलबा, रस्त्यांवरील मुख्यत्वे निवासी व वाणिज्यिक संकुलातील साफसफाईतील कचरा यांचा समावेश होतो. राज्यात निर्माण होणाऱ्या घन कचऱ्यावर महानगरपालिका अथवा नगरपालिका यांच्या द्वारे पुरविण्यात येणाऱ्या ५६ व कटक मंडळांतर्गत येणाऱ्या ७ सामाईक सुविधा प्रक्रिया केंद्रांवर प्रक्रिया करण्यात येते. एकूण निर्मित घन कचऱ्यापैकी ५२.९ टक्के घन कचऱ्यावर दर दिवशी प्रक्रिया केली जाते. राज्यात निर्माण होणाऱ्या घन कचरा निर्मिती व प्रक्रियेची महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ विभागनिहाय सन २०१८ मधील माहिती तक्ता १०.७६ मध्ये दिली आहे

तक्ता १०.७६ सन २०१८ मधील राज्यातील घनकचरा निर्मिती व प्रक्रियेची माहिती

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ विभाग	घन कचरा		
	निर्मिती (प्रति दिन मे.टन)	प्रक्रिया (प्रति दिन मे.टन)	प्रक्रियेची निर्मितीशी टक्केवारी
मुंबई	७,७००.००	४,४०७.००	५७.२
नवी मुंबई	७११.००	७०४.००	९९.०
रायगड	५८०.७४	५४६.३०	९४.१
ठाणे	१,९७०.८५	५१२.६०	२६.०
कल्याण	१,६९२.०७	२६६.००	१५.७
पुणे	३,७२४.८२	२,७१६.८५	७२.९
नाशिक	२,०१७.०४	१,२२३.११	६०.६
औरंगाबाद	१,७२९.०६	९१८.५०	५३.१
नागपूर	१,५९७.४७	४०७.७४	२५.५
अमरावती	९१५.७७	२४०.७५	२६.३
कोल्हापूर	७५३.६३	४५८.६१	६०.९
चंद्रपूर	४५२.१०	२२१.८७	४९.१
एकूण	**२३,८४४.५५**	**१२,६२३.३३**	**५२.९**

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

ध्वनी प्रदूषण

१०.८८ ध्वनी प्रदूषण (नियमन व नियंत्रण) नियम-२००० नुसार क्षेत्रनिहाय ध्वनी स्तर मर्यादा प्रमाणके तक्ता १०.७७ मध्ये दिले आहेत.

१०.८९ महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळामार्फत ध्वनी प्रदूषणाचा परिणाम तपासण्याकरिता प्रमुख शहरांमध्ये प्रतिवर्षी सलग दोन दिवस-रात्र परिसर ध्वनी-स्तर संनियंत्रण कार्यक्रम आयोजित केला जातो. दोन्ही दिवशी त्याच ठिकाणी दिवसा तसेच रात्री ठराविक वेळेस ध्वनी-स्तर मोजला जातो. निवडक शहरांतील २०१८ व २०१९ मधील दिवाळी दरम्यान दिवसा व रात्रीचे ध्वनीस्तराचे प्रमाण तक्ता १०.७८ मध्ये दिले आहे.

तक्ता १०.७७ क्षेत्रनिहाय ध्वनी स्तर मर्यादा प्रमाणके

(डेसिबल)

क्षेत्र संकेतांक	क्षेत्राचा प्रकार	मर्यादा प्रमाणके	
		दिवसा	रात्री
अ	औद्योगिक	७५	७०
ब	वाणिज्यिक	६५	५५
क	निवासी	५५	४५
ड	शांतता प्रभाग	५०	४०

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

तक्ता १०.७८ निवडक शहरांतील २०१८ व २०१९ मधिल दिवाळी दरम्यान दिवस-रात्रीचे ध्वनीस्तराचे प्रमाण

(डेसिबल)

ठिकाण	२७ ऑक्टोबर, २०१९		७ नोव्हेंबर, २०१८		२९ ऑक्टोबर, २०१९		९ नोव्हेंबर, २०१८	
	दिवसा	रात्री	दिवसा	रात्री	दिवसा	रात्री	दिवसा	रात्री
मुंबई (शिवाजी पार्क-दादर)	७१.६	६२.१	६९.९	६९.३	६८.५	६२.४	७७.९	६५.४
मुंबई (चेंबूर)	६८.७	५९.१	७३.८	६८.८	७१.२	५८.३	७०.९	६०.७
ठाणे (गोखले रोड)	६२.३	५९.०	७६.५	६८.९	६६.०	५७.९	७३.८	५७.५
ठाणे (वागळे इस्टेट)	७०.३	५९.१	७१.४	६०.०	६६.२	५७.९	६८.६	६४.५
पुणे (स्वारगेट)	८५.३	७७.६	७९.६	६३.८	७९.९	६५.८	७५.८	६६.१
पुणे (लक्ष्मी रोड)	८२.८	७४.६	८०.८	७३.०	७८.८	६३.८	८०.५	६७.४
नाशिक (मुख्य बस स्थानक)	७०.६	७१.५	८१.०	८१.०	७०.६	६५.७	७२.३	६८.८
नाशिक (बीटको पॉईंट)	७०.६	६६.६	७८.९	७१.४	६७.८	६५.६	६८.१	६७.१
औरंगाबाद (सिटी चौक)	६६.४	६१.०	६२.२	६६.५	६४.५	५७.१	६०.२	६४.५
नांदेड - वघाळा (गणेश नगर)	६२.२	५१.५	६६.१	६७.६	६१.४	४८.६	६४.१	६५.६
नागपूर (सदर)	७४.२	६८.६	७५.६	६९.३	६९.५	५७.६	७२.०	५९.७
चंद्रपूर (जटपूरा गेट)	७६.२	६६.५	८०.०	६५.१	७३.१	६५.२	७४.७	६६.७
अमरावती (राजकमल चौक)	७७.७	७०.२	७६.०	६८.०	७६.२	६६.६	७४.९	६६.३
अकोला (जिल्हाधिकारी कार्यालय)	७३.४	५६.८	७२.५	६०.०	७२.१	५७.७	६८.५	५५.९

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

उद्योगांमुळे होणारे प्रदूषण

१०.९० महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या कार्यकक्षेत २०१८-१९ मध्ये एकूण ९२,०८१ उद्योग व २०१९-२० मध्ये डिसेंबर पर्यंत एकूण ९५,१५९ उद्योग होते. सामाईक सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्र योजने अंतर्गत लघु उद्योगांमध्ये निर्माण होणाऱ्या घातक घनकचऱ्यावर प्रक्रिया करणे आणि विल्हेवाटीसाठी प्रदूषण नियंत्रण उपकरणे बसविण्याकरिता आर्थिक सहाय्य केले जाते. एकूण २५ औद्योगिक वसाहतीमध्ये ७,८६० उद्योगांसाठी सामाईक सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्रे कार्यान्वित केली आहेत. सन २०१८-१९ मध्ये प्रति दिन सरासरी १७३.८२ दशलक्ष लिटर्स सांडपाण्यावर प्रक्रिया करण्यात आली. सन २०१८-१९ मधील प्रदूषण निर्देशांकावर आधारित उद्योगांचे वर्गीकरण तक्ता १०.७९ मध्ये दिले आहे.

तक्ता १०.७९ प्रदूषण निर्देशांकावर आधारित सन २०१८-१९ मधील उद्योगांचे वर्गीकरण

(संख्या)

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ विभाग	उद्योग										
	लाल			नारंगी			हिरवा			पांढरा	एकूण
	मोठे	मध्यम	लहान	मोठे	मध्यम	लहान	मोठे	मध्यम	लहान		
मुंबई	१४८	२०	६०५	५८५	१५५	७५१	३१	१००	२,४४७	२३	४,८६५
ठाणे	१९०	२८	७४२	२३०	३४	८६७	२९	१७	१,६६९	७५	३,८८१
कल्याण	९५	६३	१,७४६	९०	५१	१,१६८	३१	३४	१,७६८	२२५	५,२७१
नवी मुंबई	१७८	४३	१,०९०	१४८	८६	१,०३४	५३	७४	१,८६८	२७४	४,८४८
रायगड	१८४	३३	३७५	९३	२९	५१६	२१	२५	५८७	४६	१,९०९
पुणे	८५७	१३२	२,२२५	१,२२४	२८४	४,३५५	३३५	२६९	७,५४१	९५५	१८,१७७
कोल्हापूर	२२१	५४	१,११४	७८	८६	४,३६२	२६	२०	७,३१४	३,४२५	१६,७००
नाशिक	२९३	६१	१,३०२	१३६	८२	२,६६७	१२८	५४	५,८४७	१,८९६	१२,४६६
औरंगाबाद	२३३	२५	३९६	७३	८४	२,२३८	३१	४१	५,४६४	८३	८,६६८
अमरावती	४०	६	१८८	१२	१२	२,८३४	१	९	३,८५३	३१८	७,२७३
नागपूर	२१५	१३	८४५	१२३	५२	२,७२७	१०	१४	२,५६१	१३९	६,६९९
चंद्रपूर	९३	१०	७३	९	१३	४३१	४	६	६०२	८३	१,३२४
एकूण	**२,७४७**	**४८८**	**१०,७०१**	**२,८०१**	**९६८**	**२३,९५०**	**७००**	**६६३**	**४१,५२१**	**७,५४२**	**९२,०८१**

लाल प्रदूषण निर्देशांक ६० किंवा अधिक
नारंगी प्रदूषण निर्देशांक ४१ ते ५९ च्या दरम्यान
हिरवा प्रदूषण निर्देशांक २१ ते ४० च्या दरम्यान
पांढरा प्रदूषण निर्देशांक २० किंवा कमी

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

घातक कचरा

१०.९१ मानवी जीवन किंवा पर्यावरणास हानीकारक असणारा कचरा म्हणजे घातक कचरा होय. सन २०१८-१९ मध्ये ६,४५९ उद्योगांमध्ये प्रक्रियेदरम्यान घातक कचरा तयार झाला. घातक कचरा वाहून नेणाऱ्या वाहनांचा मागोवा घेण्यासाठी वाहनांवर ग्लोबल पोझिशनिंग सिस्टीम (जीपीएस) स्थापित करणे राज्यात अनिवार्य करण्यात आले आहे. महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने १८२ वाहतूकदारांना घातक कचरा वाहतुकीसाठी प्राधिकृत केले आहे. राज्यातील ठाणे येथील तळोजा व महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाचे ठाणे खाडी किनारपट्टीवरील औद्योगिक क्षेत्र, पुणे येथील रांजणगाव आणि नागपूर येथील बुटीबोरी या चार प्रमुख ठिकाणी घातक कचऱ्याचे व्यवस्थापन करण्यासाठी सामाईक सुविधा असणाऱ्या केंद्रांची उभारणी करण्यात आली आहे. सामाईक सुविधा केंद्रामध्ये प्रक्रिया केलेल्या घातक कचऱ्याबाबतची माहिती तक्ता १०.८० मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.८० सामाईक सुविधा केंद्रांमध्ये प्रक्रिया केलेल्या घातक कचऱ्याबाबतची माहिती

(लाख मे टन)

वर्ष	प्रक्रियेचा प्रकार			एकूण
	जमिनीत खोलवर पुरणे	प्रक्रिया केल्यानंतर जमिनीत पुरणे	भस्मीकरण	
२०१६-१७	१.२२	१.७३	०.५५	३.५१
२०१७-१८	१.१६	१.७८	०.५४	३.४८
२०१८-१९	२.१९	२.०३	०.५९	४.८१

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

ई-कचरा

१०.९२ ई-कचरा म्हणजे मोडीत काढलेले विद्युत तसेच ईलेक्ट्रानिक उपकरणे. सन २०१८-१९ मध्ये महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने ई-कचऱ्याचे विघटन/ पुर्नप्रक्रिया करता यावी यासाठी ई-कचरा (व्यवस्थापन) नियम, २०१६ नुसार पर्यावरणास अनुकुल तंत्रज्ञान असलेल्या ७३ उद्योगांना मान्यता दिली असून त्यांची एकूण क्षमता प्रतिवर्ष ६३,८७९ मे. टन आहे.

जैव-वैद्यकीय कचरा

१०.९३ जैव-वैद्यकीय कचरा व्यवस्थापन नियम-२०१६ नुसार महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने आरोग्य सेवा आस्थापनांना जैव-वैद्यकीय कचऱ्याचे विल्हेवाट लावण्याचे प्राधिकार प्रदान करण्यास सुरुवात केली आहे. डिसेंबर, २०१८ पर्यंत राज्यात एकूण ६०,४१० आरोग्य सेवा आस्थापना महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या कार्यक्षेत्रात आहेत. या आस्थापनांमध्ये निर्माण होणाऱ्या जैव-वैद्यकीय कचऱ्यावर राज्यात एकूण ३१ सामाईक जैव-वैद्यकीय कचरा प्रक्रिया व विल्हेवाट केंद्रांद्वारे प्रक्रिया केली जाते त्यापैकी २९ केंद्रे भस्मीकरण व उर्वरीत केंद्रे जमिनीत खोलवर पुरणे या पद्धतीची कार्यरत आहेत. सन २०१८-१९ मध्ये सरासरी प्रति दिन ६२.१३ मे. टन जैव-वैद्यकीय कचऱ्यावर प्रक्रिया करुन विल्हेवाट लावण्यात आली.

प्लास्टिक कचरा

१०.९४ प्लास्टिक उत्पादने ही दैनिक जीवनाचा अविभाज्य भाग बनली आहेत. प्लास्टिक कचऱ्याचा अयोग्य संग्रह, विभक्तीकरण व विल्हेवाट लावण्याच्या पद्धतीमुळे अनेक पर्यावरणविषयक समस्या निर्माण होतात असे निदर्शनास येते. जैव-विघटनीय नसणाऱ्या प्लास्टीक कचऱ्यामध्ये झालेल्या वाढीमुळे पर्यावरणाची व आरोग्याची हानी होत आहे. राज्य शासनाने एप्रिल, २०१८ पासून काही प्रकारच्या प्लास्टिक व थर्माकोलच्या उत्पादन व वापरास बंदी घातली आहे. वर्ष २०१८-१९ मध्ये राज्य शासनाने बंदी घातलेले प्लास्टिक/ थर्माकोल वापरल्याबद्दल ₹ ५.३५ कोटी दंड वसूल केला तसेच १,०७१.८७ मे. टन बंदी घातलेले प्लास्टिक जप्त केले आणि ३४१ प्लास्टिक उत्पादन कारखान्यांवर बंदी घातली. वर्ष २०१९-२० मध्ये ऑक्टोबर पर्यंत राज्य शासनाने बंदी घातलेले प्लास्टिक/ थर्माकोल वापरल्याबद्दल ₹ १.११ कोटी दंड वसूल केला तसेच १०४.५८ मे. टन बंदी घातलेले प्लास्टिक जप्त केले आणि ३३ प्लास्टिक उत्पादन कारखान्यांवर बंदी घातली. केंद्र शासनाच्या प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन नियमांतर्गत राज्यात प्लास्टिक पुर्नप्रक्रिया करणारे उद्योग कारखान्यांची संख्या ३१ असून त्यांची एकूण क्षमता १,६३,४५५ मे. टन प्रति वर्ष आहे.

पर्यावरणविषयक मान्यता

१०.९५ पर्यावरण (संरक्षण) अधिनियम, १९८६ अंतर्गत केंद्र शासनाने तटीय नियमन क्षेत्र शिफारशी व पर्यावरणविषयक परवानगी प्रदान करण्यासाठी महाराष्ट्र तटीय क्षेत्र व्यवस्थापन प्राधिकरण (१९९८), राज्य स्तर पर्यावरण प्रभाव मूल्यांकन प्राधिकरण (२००८) व राज्य स्तर तज्ञ मूल्यमापन समित्या गठीत केल्या आहेत.

१०.९६ जानेवारी, २०१६ पासून पर्यावरणविषयक परवानग्या ऑनलाईन सेवेद्वारे प्रदान करण्यात येतात. डिसेंबर, २०१९ पर्यंत २,२४८ प्रकरणांना शासनाने ऑनलाईन प्रक्रियेद्वारे पर्यावरणविषयक परवानग्या दिल्या आहेत. महाराष्ट्र सागरी तटीय व्यवस्थापन प्राधिकरणाने २०४ प्रकल्पांना जानेवारी ते डिसेंबर, २०१९ दरम्यान तटीय नियमन क्षेत्राच्या शिफारसी लागू केल्या आहेत.

तलाव संवर्धन योजना

१०.९७ तलावांची अवनती रोखणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. तलावांची अवनती रोखण्यासाठी राज्य शासनाने 'अवनत तलावांसाठी राष्ट्रीय सरोवर संवर्धन योजना' अंतर्गत सन २००७ पासून ७३ तलावांचा समावेश केला आहे. सदर तलावांच्या संवर्धनासाठी सन २०१८-१९ मध्ये ₹ २५ कोटी निधी मंजूर करण्यात आला व त्यापैकी ₹ १४.५० कोटी खर्च झाला. सन २०१९-२० करिता ₹ १५ कोटी निधी मंजूर करण्यात आला असून डिसेंबर अखेरपर्यंत ₹ नऊ कोटी खर्च झाला.

कांदळवन संवर्धन

१०.९८ राज्याला सुमारे ७२० किमी चा विस्तीर्ण सागरी किनारा लाभला आहे. भारतीय राज्य वन अहवाल - २०१९ च्या अहवालानुसार राज्यात ३२० चौ. किमी वर कांदळवनाचे आच्छादन आहे. पालघर, ठाणे, रायगड, रत्नागिरी आणि सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील १२० पेक्षा जास्त गावांचा समावेश असलेल्या महाराष्ट्रातील संपूर्ण किनारपट्टीवरील स्थानिक समुदायांच्या सहभागासह राज्यात कांदळवन संवर्धन व उपजीविकेची साधने निर्मिती करण्यासाठी योजना राबविण्यात येत आहे.

१०.९९ सन २०१९-२० मध्ये शासनाने या योजनेंतर्गत ₹ १५.२२ कोटी निधीची तरतूद खेकडा पालन शेती, कालव व शिंपले मशागत, शोभेच्या माशांची पैदास, इत्यादी उपजीविकेची कार्ये विकसित करण्यासाठी केली आहे. या कार्यातून गावकरी/ लाभार्थींना २०१८-१९ दरम्यान ₹ १३.८६ कोटी नफा झाला. सदर उपक्रम समूहाने किंवा वैयक्तिक लाभार्थी म्हणून करता येतात. समूहाद्वारे केल्या जाणाऱ्या उपक्रमांना राज्य शासनामार्फत ९० टक्के तर वैयक्तिक लाभार्थी (एक एकर पेक्षा जास्त कांदळवन असणारे जमीन मालक) ७५ टक्के आर्थिक सहाय्य मिळण्यास पात्र आहेत.

सामाजिक न्याय

१०.१०० समता, स्वातंत्र्य व बंधुत्वावर समाजाचा पाया रचणारे सामाजिक न्याय हे तत्व आहे. सामाजिक न्याय म्हणजे समाजातील सर्व घटक विशेषत: अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, विमुक्त जाती, भटक्या जमाती, इतर मागास वर्ग, अल्पसंख्याक, दिव्यांग, ज्येष्ठ नागरिक, अत्याचार पिडीत इत्यादी यांना समान न्याय्य वागणूक आणि सामाजिक लाभात समान हिस्सा मिळवून देणे होय. भारतीय राज्यघटनेत समाविष्ट असलेल्या राज्य धोरणाच्या निदेशक तत्त्वांनुसार दुर्बल घटकांना समाजातील इतर घटकांच्या समान पातळीवर आणण्यासाठी व त्यांना उपजीविकेचे साधन उपलब्ध व्हावे यासाठी महाराष्ट्र शासनाने विविध शैक्षणिक, आर्थिक व सामाजिक विकास कार्यक्रम हाती घेतले आहेत.

१०.१०१ राज्य शासन सामाजिक न्यायासाठी 'अनुसूचित जाती घटक कार्यक्रम' व 'आदिवासी घटक कार्यक्रम' यांची अंमलबजावणी करीत आहे. या कार्यक्रमांतर्गत त्या त्या जाती/जमातीच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात निधी उपलब्ध करून दिला जातो.

अनुसूचित जाती घटक कार्यक्रम

१०.१०२ अनुसूचित जाती घटक कार्यक्रमांतर्गत विकास क्षेत्रनिहाय प्रस्तावित निधी व खर्च तक्ता १०.८१ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.८१ अनुसूचित जाती घटक कार्यक्रमांतर्गत विकास क्षेत्रनिहाय प्रस्तावित निधी व खर्च

(₹ कोटी)

क्षेत्र	२०१७-१८		२०१८-१९		२०१९-२०	
	प्रस्तावित निधी	खर्च	प्रस्तावित निधी	खर्च	प्रस्तावित निधी	खर्च+
अ) राज्यस्तरीय योजना	**४,५३१.००**	**३,४९४.२२**	**७,२४९.२२**	**४,११६.४३**	**६,४३२.००**	**२,०५५.६५**
कृषि व संलग्न कार्ये	१४८. ०६	४०५.२२	१,३१३.८२	१३८.६५	२२२.१६	५६.३२
ग्राम विकास	१३९. ९२	२६.९५	१२०.३४	२०७.५८	११२.७०	२९.५०
उर्जा	०	०	०	२००.००	०	०
उद्योग व खनिजे	८२.११	५८.२०	६०.००	५०.५३	६०.००	१२.६९
वाहतूक व दळणवळण	०	०	०	०	२५०.००	१५०.००
सामान्य आर्थिक सेवा	६.२०	२.६९	४.२०	१.५७	०	०
सामाजिक व सामूहिक सेवा	४,१५४.७१	३,००१.१६	५,७५०.८६	३,५१८.१०	५,५५५.६४	१,७७५.४२
सामान्य सेवा	०	०	०	०	११.५०	०
इतर कार्यक्रम	०	०	०	०	२२०.००	३१.७२
ब) जिल्हास्तरीय योजना	**२,७००.००**	**२,६४६.४०**	**२,७००.००**	**२,३५२.३२**	**२,७७६.००**	**८२८.२१**
कृषि व संलग्न कार्ये	२७९.१४	२६४.१०	३३१.८१	३३९.६०	३५१.९२	१५३.८९
ग्राम विकास	२६३.८२	२४१.३२	२४२.९४	४७.४८	०	०
ऊर्जा	१२२.०६	११७.५१	१३५.९३	११४.४८	१३४.४७	३२.६९
उद्योग व खनिजे	१२.५१	६.३६	११.१४	९.५४	१०.९०	२.०३
वाहतूक व दळणवळण	५९.४७	७०.१९	७०.०३	४७.८१	६८.५६	९.९६
सामाजिक व सामूहिक सेवा	१,८८२.००	१,८८९.१९	१,८२७.१५	१,७३६.२५	२,१२६.८७	६१९.४५
नाविन्यपूर्ण योजना	८१.००	५७.७३	८१.००	५७.१६	८३.२८	१०.१९
एकूण (अ + ब)	**७,२३१.००**	**६,१४०.६२**	**९,९४९.२२**	**६,४६८.७५**	**९,२०८.००**	**२,८८३.८६**

टीप: आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळतीलच असे नाही + डिसेंबरपर्यंत

आधार : सामाजिक न्याय विशेष व सहाय्य विभाग, महाराष्ट्र शासन

अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांना परदेशात शिक्षण घेण्यासाठी राजर्षी शाहू महाराज शिष्यवृत्ती योजना

१०.१०३ अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांना परदेशात उच्च शिक्षण घेण्यासाठी राज्य शासनाने ही शिष्यवृत्ती योजना सुरू केली आहे. सदर योजनेंतर्गत सन २०१८-१९ मध्ये १४४ लाभार्थ्यांना ₹ ३२ कोटी तर सन २०१९-२० मध्ये डिसेंबर अखेर १६० लाभार्थ्यांना ₹ २०.९९ कोटी वितरित करण्यात आले आहेत.

भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर स्वाधार योजना

१०.१०४ इयत्ता ११ वी पासून विविध अभ्यासक्रमांना प्रवेश घेतलेल्या परंतु शासकीय वसतीगृहात प्रवेश न मिळालेल्या किंवा प्रवेश न घेतलेल्या अशा अनुसूचित जाती व नवबौद्ध विद्यार्थ्यांसाठी ही योजना लागू करण्यात आली आहे. या योजनेअंतर्गत, विद्यार्थ्यांना भोजन, निवास, शैक्षणिक साहित्य, निर्वाह भत्ता व इतर आवश्यक सुविधांसाठी आर्थिक सहाय्य दिले जाते. वार्षिक खर्चाची रक्कम विद्यार्थ्यांच्या आधार संलग्न बँक खात्यामध्ये थेट जमा केली जाते. या योजनेची प्रगती तक्ता १०.८२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.८२ भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर स्वाधार योजनेची प्रगती

(₹ कोटी)

बाब	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०+
पात्र विद्यार्थी (संख्या)	७,९२८	२१,६५१	१२,७९८*
खर्च	०.२९	८३.९८	२६.१४

आधार : समाजकल्याण आयुक्तालय, पुणे *अस्थायी + डिसेंबरपर्यंत

ग्रामीण भागातील अनुसूचित जाती व नवबौध्दांच्या वस्तीचा विकास करणे

१०.१०५ या योजनेअंतर्गत अनुसूचित जाती व नवबौद्धांच्या वस्त्यांचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा, अंतर्गत रस्ते, मलनिस्सारण सुविधा, वीज, जोडरस्ते, समाजमंदिर, इत्यादी पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जातात. सन २०१८-१९ मध्ये ₹ ७५४.३९ कोटी खर्च झाला व सन २०१९-२० मध्ये डिसेंबर अखेर ₹ ३४२.९३ कोटी खर्च झाला.

लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे नागरी वस्ती सुधार योजना

१०.१०६ या योजनेअंतर्गत महानगरपालिका व नगरपालिका क्षेत्रातील अनुसूचित जाती व नवबौद्धांच्या वस्त्यांमध्ये डांबरी/सिमेंटचे रस्ते, नाली बांधकाम, विहीर दुरूस्ती, बालवाडी, पिण्याच्या पाण्याची सुविधा, सार्वजनिक शौचालय, वाचनालय, व्यायामशाळा, विजेचे दिवे, इत्यादी कामे केली जातात. सन २०१८-१९ मध्ये ₹ ६७७.०८ कोटी खर्च झाला व सन २०१९-२० मध्ये डिसेंबर अखेर ₹ २०३.११ कोटी खर्च झाला.

आदिवासी घटक कार्यक्रम

१०.१०७ आदिवासी घटक कार्यक्रमासाठी सन २०१९-२० मध्ये ₹ ८,५३१.०० कोटी प्रस्तावित निधी उपलब्ध करुन देण्यात आला आहे. त्यापैकी अनुसूचित क्षेत्रांवरील जिल्हास्तरीय योजनांकरिता ₹ २,२०१.११ कोटी तर राज्यस्तरीय योजनांकरिता ₹ ६,३२९.८९ कोटी (यापैकी पेसा ग्रामपंचायतींसाठी ₹ २६७.८८ कोटी) आहेत. सन २०१९-२० मध्ये आदिवासी घटक कार्यक्रमांतर्गत एकूण ३४६ योजना (१२९ राज्यस्तरीय, १७२ जिल्हास्तरीय व ४५ केंद्र पुरस्कृत योजना) राबविण्यात येत आहेत. आदिवासी घटक कार्यक्रमांतर्गत क्षेत्रनिहाय प्रस्तावित निधी व झालेला खर्च तक्ता १०.८३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.८३ आदिवासी घटक कार्यक्रमांतर्गत क्षेत्रनिहाय प्रस्तावित निधी व झालेला खर्च

(₹ कोटी)

क्षेत्र	२०१७-१८		२०१८-१९		२०१९-२०	
	प्रस्तावित निधी	खर्च	प्रस्तावित निधी	खर्च	प्रस्तावित निधी	खर्च+
अ) राज्यस्तरीय योजना	**४,३८७.८९**	**३,३९८.५२**	**५,०७४.०६**	**४,१३५.०९**	**६,३२९.८९**	**३,०७८.०८**
कृषि व संलग्न कार्ये	६०३.९६	२२९.९०	७०६.७७	९०.३७	११८.६४	३४.५६
ग्राम विकास	४८.८३	२०.३७	२३९.३०	२३०.५५	३२४.८९	२१.३६
पाटबंधारे व पूर नियंत्रण	५०.००	३८.५८	५०.००	५०.००	५०.००	०
उर्जा	१८.२२	१४.५८	४३३.१७	२५९.७९	३१०.००	१२०.००
उद्योग व खनिजे	१०.००	८.००	८.००	७.००	१०.००	०
वाहतूक व दळणवळण	३०१.००	३५७.८०	५५३.२०	५४१.८६	३२६.०२	१०८.९२
सामाजिक व सामूहिक सेवा	३,३५५.८८	२,७२९.२९	३,०८३.६१	२,९५५.५२	५,१९०.३४	२,७९३.२४
ब) जिल्हास्तरीय योजना	**३,०५६.९०**	**२,९१५.२२**	**३,२०८.००**	**३,१५६.८२**	**२,२०१.११**	**६८६.९०**
कृषि व संलग्न कार्ये	२५८.१०	२२३.७५	२७१.८४	२७१.००	२८४.३२	८८.२८
ग्राम विकास	५५२.१४	४८७.४३	४८१.१८	४६३.५३	३५०.९६	१२५.७६
पाटबंधारे व पूर नियंत्रण	०.४०	०	०.०९	०	०	०
ऊर्जा	११०.१४	१२९.१५	०	०	१२४.९६	३८.७९
उद्योग व खनिजे	१.६२	१.२४	१२९.०२	११५.५५	४.७०	०.१९
वाहतूक व दळणवळण	२०६.४४	२५१.६७	२०३.३५	१९९.१०	२५४.३९	४२.५६
सामाजिक व सामूहिक सेवा	१,९२८.०७	१,८२१.९८	२,१२२.५६	२,१०७.६४	१,१८१.७९	३९१.३२
एकूण (अ + ब)	**७,४४४.७९**	**६,३१३.७३**	**८,२८२.१०**	**७,२९१.९०**	**८,५३१.००**	**३,७६४.९८**

टीप : आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळतीलच असे नाही + डिसेंबरपर्यंत

आधार : आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन

शासकीय आश्रमशाळा

१०.१०८ राज्यातील डोंगरी आणि दुर्गम भागात आदिवासी मुलांसाठी ५०० शासकीय निवासी आश्रमशाळा आहेत. सन २०१७-१८ पासून शैक्षणिक साहित्य व साधनसामग्री खरेदीकरिता आवश्यक रक्कम विद्यार्थांच्या बँक खात्यात थेट जमा केली जात आहे. सन २०१८-१९ मध्ये ₹ १,०३५.७७ कोटी खर्च झाला. सन २०१९-२० करिता ₹ १,४६५.४० कोटी अर्थसंकल्पीय तरतूद करण्यात आली व त्यापैकी डिसेंबर अखेर ₹ ९९४ कोटी खर्च झाला.

अनुदानित आश्रमशाळा

१०.१०९ अनुदानित आश्रमशाळांमध्ये आदिवासी विद्यार्थ्यांना निवास, भोजन, गणवेश, शैक्षणिक साहित्य व इतर सवलती मोफत उपलब्ध करून देण्यात येतात. राज्यात ५५६ अनुदानित आश्रमशाळा कार्यरत आहेत. सन २०१८-१९ मध्ये ₹ ९६७.०९ कोटी खर्च झाला. सन २०१९-२० करिता ₹ १,१६५ कोटी अर्थसंकल्पीय तरतूद करण्यात आली व त्यापैकी डिसेंबर अखेर ₹ ८३१.८७ कोटी खर्च झाला.

आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी शासकीय वसतिगृहे

१०.११० आदिवासी विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षण घेण्यास प्रोत्साहित करण्यासाठी महसुली विभाग, जिल्हा व तालुका स्तरावर शासकीय वसतिगृहांची सुविधा पुरविण्यात येते. या वसतिगृहांमध्ये विद्यार्थ्यांना निवास, भोजन, गणवेश, शैक्षणिक साहित्य व इतर सवलती मोफत पुरविण्यात येतात. राज्यात आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी ४९५ शासकीय वसतिगृहे असून त्यांमध्ये एकूण ५२,१६० विद्यार्थी (३२,०५७ मुले व २०,१०३ मुली) राहू शकतात. सन २०१७-१८ पासून अंथरूण/पांघरूण, पुस्तके, शैक्षणिक साहित्य, इत्यादी विकत घेण्याकरिता विद्यार्थ्यांच्या बँक खात्यात निधी थेट जमा करण्यात येत आहे. सन २०१८-१९ मध्ये ₹ ३३८ कोटी खर्च झाला. सन २०१९-२० करिता ₹ ५००.३० कोटी अर्थसंकल्पीय तरतूद करण्यात आली व त्यापैकी डिसेंबर अखेर ₹ २४७.७३ कोटी खर्च झाला.

इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांमध्ये शिक्षण

१०.१११ अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना नामांकित इंग्रजी माध्यमांच्या निवासी शाळांमध्ये शिक्षण घेण्यास प्रोत्साहित करण्यासाठी ही योजना सुरू करण्यात आली आहे. या शाळांमध्ये विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक व निवासी सुविधा पुरविण्यात येतात. सन २०१९-२० मध्ये सुमारे ३,००० विद्यार्थ्यांना अश्या शाळांमध्ये प्रवेश देण्यात आला असून, आजतागायत सुमारे ५४,००० विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत. सन २०१८-१९ मध्ये ₹ २९७.३४ कोटी खर्च झाला. सन २०१९-२० करिता ₹ ३४५ कोटी अर्थसंकल्पीय तरतूद करण्यात आली व त्यापैकी डिसेंबर अखेर ₹ १८५.८९ कोटी खर्च झाला.

पंडीत दीनदयाळ उपाध्याय स्वयं योजना

१०.११२ या योजनेतर्गत आदिवासी शासकीय वसतिगृहात प्रवेश न मिळालेल्या विद्यार्थ्यांना इयत्ता बारावी नंतरच्या उच्च शिक्षणाकरिता भोजन, निवास व शैक्षणिक साहित्य उपलब्ध करून घेण्यासाठी आर्थिक सहाय्य पुरविण्यात येते. सन २०१८-१९ मध्ये ₹ ३३ कोटी खर्च झाला. सन २०१९-२० करिता ₹ ६० कोटी अर्थसंकल्पीय तरतूद करण्यात आली व त्यापैकी डिसेंबर अखेर ₹ २० कोटी खर्च झाला आहे.

पेसा ग्रामपंचायतींना थेट निधी

१०.११३ पेसा कायदा अंमलबजावणी अंतर्गत अनुसूचित क्षेत्रातील ग्रामपंचायतींना विकासाची कामे करण्यासाठी आदिवासी घटक कार्यक्रमांतर्गत अर्थसंकल्पित केलेल्या एकूण प्रस्तावित निधीच्या पाच टक्के निधी वितरित करण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे. याकरिता ग्रामपंचायतींना थेट निधी उपलब्ध करुन देणारे महाराष्ट्र हे देशातील पहिले राज्य आहे. या निधीतून मूलभूत पायाभूत सुविधा, वनहक्क व पेसा कायद्याची अंमलबजावणी, आरोग्य, स्वच्छता, शिक्षण, वन्य जीव संवर्धन, जलसंधारण, वनीकरण, वन्य जीव पर्यटन व वन उत्पादने या प्रकारची कामे ग्रामसभांना घेता येतात. सन २०१८-१९ मध्ये ₹ २६७.८८ कोटी खर्च झाला. सन २०१९-२० करिता ₹ २६७.८८ कोटी अर्थसंकल्पीय तरतूद करण्यात आली व त्यापैकी डिसेंबर अखेर ₹ १६०.७३ कोटी खर्च झाला.

डॉ.ए.पी.जे.अब्दुल कलाम अमृत आहार योजना

१०.११४ ही योजना अनुसुचित क्षेत्रातील १६ जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येते. या योजनेअंतर्गत, अनुसुचित जमातीच्या गरोदर स्त्रिया व स्तनदा माता यांना ' एक वेळचा पूर्ण आहार' तसेच, सात महिने ते सहा वर्षे वयोगटातील बालकांना आठवड्यातून चार वेळा अंडी किंवा केळी पुरविण्यात येतात. सन २०१८-१९ मध्ये ₹ १४४.१८ कोटी खर्च झाला. सन २०१९-२० करिता ₹ १५९.६५ कोटी अर्थसंकल्पीय तरतूद करण्यात आली व त्यापैकी डिसेंबर अखेर ₹ १०२.८३ कोटी खर्च झाला.

ठक्कर बाप्पा आदिवासी वस्ती सुधारणा एकात्मिक कार्यक्रम

१०.११५ या योजनेंतर्गत अनुसूचित क्षेत्रामध्ये लहान व कायमस्वरुपी सामूहिक विकास सुविधा निर्माण करण्यात येतात. सन २०१८-१९ मध्ये ₹ २१६.१४ कोटी खर्च झाला. सन २०१९-२० करिता ₹ १६७.६३ कोटी अर्थसंकल्पीय तरतूद करण्यात आली व त्यापैकी डिसेंबर अखेर ₹ ३०.५५ कोटी खर्च झाला.

अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना परदेशात शिक्षण घेण्यासाठी शिष्यवृत्ती योजना

१०.११६ अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना परदेशात उच्च शिक्षण घेण्यासाठी राज्य शासनाने ही शिष्यवृत्ती योजना सुरू केली आहे. सदर योजनेंतर्गत सन २०१८-१९ मध्ये पाच लाभार्थ्यांना ₹ १.४८ कोटी तर सन २०१९-२० मध्ये डिसेंबर अखेर पाच लाभार्थ्यांना ₹ १.०४ कोटी वितरित करण्यात आले आहेत.

नागरी आदिवासी वस्ती सुधार योजना

१०.११७ या योजनेअंतर्गत नगरपरिषद क्षेत्रातील अनुसूचित जमाती घटकांच्या वस्त्यांमध्ये अंतर्गत रस्ते, विजेची सोय, गटारे, पिण्याच्या पाण्याची सुविधा, आरोग्यविषयक सुविधा, शिक्षणविषयक सुविधा, इत्यादी सामूहिक लाभाची कामे केली जातात. सन २०१८-१९ मध्ये ₹ ४.२० कोटी खर्च झाला.

इतर मागास वर्ग (इमाव), सामाजिक व शैक्षणिक मागास प्रवर्ग (सावशैमाप्र), विमुक्त जाती, भटक्या जमाती (विजाभज) आणि विशेष मागास प्रवर्ग (विमाप्र) यांचे कल्याण

१०.११८ इतर मागास वर्ग, सामाजिक व शैक्षणिक मागास प्रवर्ग, विमुक्त जाती, भटक्या जमाती आणि विशेष मागास प्रवर्ग या समाजातील लोकांच्या कल्याणासाठी शासनाने स्वतंत्र विभाग स्थापन केला आहे. या समाजातील दुर्बल घटकांच्या उन्नतीसाठी विविध विकास कार्यक्रम राबविण्यात येत आहेत. सन २०१८-१९ मध्ये ₹ २,९५३.१३ कोटी खर्च झाला. सन २०१९-२० करिता ₹ ३,५५१.७९ कोटी अर्थसंकल्पीय तरतूद करण्यात आली व त्यापैकी जानेवारी अखेर ₹ २,१५४.६१ कोटी खर्च झाला आहे.

तांडा/वस्ती सुधार योजना

१०.११९ या योजनेअंतर्गत विजाभज व विमाप्र घटकांच्या वस्त्यांचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी विद्युतीकरण, पिण्याच्या पाण्याची सुविधा, अंतर्गत रस्ते, गटारे, शौचालये, समाजमंदिर/वाचनालय, इत्यादी पायाभूत सुविधांची कामे केली जातात. सन २०१८-१९ मध्ये ₹ ४७.९९ कोटी खर्च झाला व सन २०१९-२० मध्ये जानेवारी अखेर ₹ २३.६६ कोटी खर्च झाला आहे.

विजाभज, इमाव आणि विमाप्र विद्यार्थ्यांना परदेशात शिक्षण घेण्यासाठी शिष्यवृत्ती योजना

१०.१२० विमुक्त जाती, भटक्या जमाती, (विजाभज) इतर मागास वर्ग (इमाव) आणि विशेष मागास प्रवर्ग (विमाप्र) विद्यार्थ्यांना परदेशात उच्च शिक्षण घेण्यासाठी राज्य शासनाने ही शिष्यवृत्ती योजना सुरू केली आहे. सदर योजनेंतर्गत सन २०१९-२० मध्ये जानेवारी अखेर पाच लाभार्थ्यांना ₹ १.०३ कोटी वितरित करण्यात आले आहेत.

अल्पसंख्याक विकास

१०.१२१ अल्पसंख्याकांच्या विकासासाठी विविध योजना राज्यात राबविण्यात येत आहेत. सन २०१८-१९ मध्ये ₹ १५८.४७ कोटी खर्च झाला. सन २०१९-२० मध्ये ₹ ४६२.६२ कोटी अर्थसंकल्पीय तरतूद करण्यात आली असून त्यापैकी फेब्रुवारी अखेर ₹ १८५.२५ कोटी खर्च झाला आहे.

मौलाना आझाद अल्पसंख्याक आर्थिक विकास महामंडळ मर्यादित

१०.१२२ अल्पसंख्याकांच्या कल्याणासाठी मौलाना आझाद अल्पसंख्याक आर्थिक विकास महामंडळाची राज्यात स्थापना करण्यात आली आहे. सदर महामंडळाचे अधिकृत भाग भांडवल ₹ ५०० कोटी असून भरणा केलेले भाग भांडवल ₹ ४५०.६९ कोटी आहे (राज्य शासनाचा सहभाग १०० टक्के). हे महामंडळ राष्ट्रीय अल्पसंख्याक विकास व वित्त महामंडळाची राज्यासाठी अधिकृत यंत्रणा म्हणून कार्य करते. या महामंडळामार्फत राबविण्यात येत असलेल्या प्रमुख योजनांची प्रगती तक्ता १०.८४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.८४ मौलाना आझाद अल्पसंख्याक आर्थिक विकास महामंडळामार्फत राबविण्यात येत असलेल्या प्रमुख योजनांची प्रगती

(₹ लाख)

योजना	२०१७-१८		२०१८-१९		२०१९-२०	
	लाभार्थ्यांची संख्या	वितरित रक्कम	लाभार्थ्यांची संख्या	वितरित रक्कम	लाभार्थ्यांची संख्या	वितरित रक्कम+
थेट कर्ज	०	०	०	०	०	०
शैक्षणिक कर्ज	२,४६६	१,८४२.५४	२,७३५	२,१४१.३१	२,१६७	१,६७०.२९
इतर कर्ज (स्वयं सहाय्यता गट)	०	०	०	०	०	०
मुदत कर्ज	१	०.९५	०	०	३६	३३.५६

आधार : मौलाना आझाद अल्पसंख्याक आर्थिक विकास महामंडळ + नोव्हेंबरपर्यंत

अल्पसंख्याकांसाठी वस्ती / क्षेत्र विकास योजना

१०.१२३ राज्यात अल्पसंख्याकांसाठी वस्ती/क्षेत्र विकास योजना राबविण्यात येत आहेत. अल्पसंख्याकांसाठी वस्ती/क्षेत्र विकासाच्या प्रमुख योजनांचा प्रस्तावित निधी व झालेला खर्च तक्ता १०.८५ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.८५ अल्पसंख्याकांसाठी वस्ती/ क्षेत्र विकासाच्या प्रमुख योजनांचा प्रस्तावित निधी व झालेला खर्च

(₹ कोटी)

योजना	२०१७-१८		२०१८-१९		२०१९-२०	
	प्रस्तावित निधी	खर्च	प्रस्तावित निधी	खर्च	प्रस्तावित निधी	खर्च+
अल्पसंख्याक बहुल नागरी क्षेत्रविकास	२५.००	१८.७१	२६.४०	१७.१८	४१.८९	२५.१३
अल्पसंख्याक बहुल ग्रामीण क्षेत्रविकास	३५.५०	२७.५२	३८.००	२२.४९	५१.००	२२.१६

आधार : अल्पसंख्याक विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

दिव्यांग व्यक्तींचे कल्याण

१०.१२४ दिव्यांग व्यक्तींच्या क्षमता ओळखणे, कौशल्य विकास करणे, समान संधी देणे, अधिकारांचे रक्षण करून सक्षमीकरण करणे, तसेच समाजाच्या मुख्य प्रवाहात सामावून घेणे यासाठी राज्य शासनाकडून विविध योजना राबविल्या जात आहेत. सन २०१८-१९ मध्ये ₹ ५३२.१६ कोटी खर्च झाला. सन २०१९-२० करिता ₹ ९०५.२३ कोटी प्रस्तावित निधी उपलब्ध करण्यात आला व त्यापैकी डिसेंबर अखेर ₹ ४३३.८३ कोटी खर्च झाला आहे.

महाराष्ट्र राज्य अपंग वित्त व विकास महामंडळ मर्यादित

१०.१२५ दिव्यांग व्यक्तींच्या कल्याणासाठी महाराष्ट्र राज्य अपंग वित्त व विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली आहे. सदर महामंडळ राष्ट्रीय अपंग वित्त व विकास महामंडळाची राज्यासाठी अधिकृत यंत्रणा म्हणून कार्य करते. या महामंडळाचे अधिकृत भाग भांडवल ₹ ५० कोटी असून, भरणा केलेले भाग भांडवल ₹ ४७.५१ कोटी आहे (राज्य शासनाचा सहभाग १०० टक्के). या महामंडळामार्फत राबविण्यात येत असलेल्या प्रमुख योजनांची प्रगती तक्ता १०.८६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.८६ महाराष्ट्र राज्य अपंग वित्त व विकास महामंडळामार्फत राबविण्यात येत असलेल्या प्रमुख योजनांची प्रगती

(₹ लाख)

योजना	२०१७-१८		२०१८-१९		२०१९-२०	
	लाभार्थी संख्या	वितरित रक्कम	लाभार्थी संख्या	वितरित रक्कम	लाभार्थी संख्या	वितरित रक्कम+
थेट कर्ज	६	१.२०	०	०	७१	१४.२०
मुदत कर्ज	१९१	३१२.४३	२३४	३३४.९७	४	५.४१

आधार : महाराष्ट्र राज्य अपंग वित्त व विकास महामंडळ मर्यादित + डिसेंबरपर्यंत

सामाजिक सुरक्षेच्या महत्त्वपूर्ण योजना

१०.१२६ राज्य सामाजिक सुरक्षेच्या विविध योजना राबविते. महत्त्वाच्या सामाजिक सुरक्षा योजनांचे लाभार्थी व झालेला खर्च तक्ता १०.८७ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.८७ महत्वाच्या सामाजिक सुरक्षा योजनांचे लाभार्थी व झालेला खर्च

योजना	२०१७-१८		२०१८-१९		२०१९-२०	
	लाभार्थी संख्या (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी संख्या (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी संख्या (लाख)	खर्च+ (₹ कोटी)
संजय गांधी निराधार अनुदान	८.९७	७१४.०५	८.९७	८६५.६५	१०.८२	८२५.६९
श्रावणबाळ सेवा राज्य निवृत्तीवेतन	१९.६२	१,२११.३०	१९.६२	१,३९६.४७	२१.७४	१,४०९.९७
इंदिरा गांधी राष्ट्रीय वृध्दापकाळ निवृत्तीवेतन	१०.८४	२८१.७४	१०.८४	३०२.२८	११.६१	२१९.५१
इंदिरा गांधी राष्ट्रीय विधवा निवृत्तीवेतन	०.५७	१४.६७	०.५७	१६.७१	०.६७	१६.३१
इंदिरा गांधी राष्ट्रीय अपंग निवृत्तीवेतन	०.०७	१.७९	०.०७	२.०२	०.०८	२.०८
राष्ट्रीय कुटुंब लाभ	०.०८	३०.६१	०.०८	२८.३६	०.८८	१७.६६

आधार : सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

विकास महामंडळे

१०.१२७ अनुसूचित जाती, विमुक्त जाती, भटक्या जमाती आणि इतर मागास वर्ग यांच्या आर्थिक विकासास चालना देण्यासाठी राज्य शासनाने विविध विकास महामंडळे स्थापन केली असून त्याद्वारे वीस टक्के अनुदान, बीज भांडवल, पन्नास टक्के अनुदान, थेट कर्ज, मुदत कर्ज, सूक्ष्म वित्तपुरवठा, महिला समृद्धी, शैक्षणिक कर्ज, इत्यादी विविध योजना राबविल्या जातात. राष्ट्रीय अनुसूचित जाती वित्त व विकास महामंडळ, राष्ट्रीय सफाई कर्मचारी वित्त व विकास महामंडळ, राष्ट्रीय मागासवर्गीय वित्त व विकास महामंडळ, इत्यादी महामंडळांच्या विविध योजना राबविण्यासाठी त्या त्या महामंडळांना राज्याची अधिकृत यंत्रणा म्हणून प्राधिकृत केले आहे. विकास महामंडळांमार्फत वितरित केलेली रक्कम व लाभार्थ्यांची संख्या तक्ता १०.८८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.८८ विकास महामंडळांमार्फत वितरित रक्कम व लाभार्थी

(₹ लाख)

विकास महामंडळ	२०१७-१८		२०१८-१९		२०१९-२०	
	लाभार्थी संख्या	वितरित रक्कम	लाभार्थी संख्या	वितरित रक्कम	लाभार्थी संख्या	वितरित रक्कम+
संत रोहिदास चर्मोद्योग व चर्मकार विकास महामंडळ मर्या.	४३३	४०.५०	३१७	३५.३०	१७२	१९.२२
साहित्यरत्न लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे विकास महामंडळ मर्या.	२,११८	६१४.७८	२,०६६	४६०.४६	९११	१८२.४६
महात्मा फुले मागासवर्गीय विकास महामंडळ मर्या.	११,६६५	२,६४५.७६	५,१८५	२,०८६.०८	१०,४८७	२,३४४.७८
वसंतराव नाईक विमुक्त जाती व भटक्या जमाती विकास महामंडळ मर्या.	४१	१३७.८४	-	-	-	-
महाराष्ट्र राज्य इतर मागासवर्गीय वित्त व विकास महामंडळ मर्या.	८६३	२६९.४८	१५९	५६.०९	६४	२२.१३

आधार : संबंधित महामंडळे + डिसेंबरपर्यंत

अण्णासाहेब पाटील आर्थिक मागास विकास महामंडळ मर्यादित

१०.१२८ राज्यातील आर्थिकदृष्ट्या मागास प्रवर्गातील सुशिक्षित बेरोजगार तरूणांना रोजगार व स्वयंरोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी अण्णासाहेब पाटील आर्थिक मागास विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली. या महामंडळामार्फत राबविण्यात येत असलेल्या योजनांची प्रगती तक्ता १०.८९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.८९ अण्णासाहेब पाटील आर्थिक मागास विकास महामंडळामार्फत राबविण्यात येत असलेल्या योजनांची प्रगती

(₹ लाख)

योजना	२०१८-१९		२०१९-२०	
	लाभार्थी संख्या/गट संख्या	वितरित रक्कम	लाभार्थी संख्या/गट संख्या	वितरित रक्कम+
वैयक्तिक कर्ज व्याज परतावा	१,३२५	२६०.८२	७,३४७	२,७२९.०७
गट कर्ज व्याज परतावा	-	-	४	३.३३
गट प्रकल्प कर्ज	५	५०.००	१४	१४०.००

आधार : अण्णासाहेब पाटील आर्थिक मागास विकास महामंडळ मर्यादित + जानेवारीपर्यंत

मानव विकास व शाश्वत विकास ध्येये

१०.१२९ सर्वसामान्य माणसांना आपल्या पसंतीचे जीवनमान जगण्यासाठी आवश्यक असलेल्या विकल्पांची व्याप्ती वाढविण्याची प्रक्रिया म्हणजेच मानव विकास असून त्यात दीर्घ व आरोग्यपूर्ण जीवन जगणे, ज्ञान प्राप्त करणे आणि चांगल्या प्रतीचे राहणीमान उपभोगणे यासारख्या अत्यावश्यक बाबींचा अंतर्भाव आहे. वाढीचा लाभ समाजातील सर्व घटकांना समानतेने विशेषत: दुर्बल व पीडित घटकांना मिळणे गरजेचे आहे. संयुक्त राष्ट्र विकास परिषदेने प्रकाशित केलेल्या 'मानव विकास अहवाल २०१९' नुसार नॉर्वे (मानव विकास निर्देशांक (माविनि) ०.९५४) प्रथम स्थानावर, तर भारत (माविनि ०.६४७) १२८ व्या स्थानावर असून तो मानव विकास अहवाल २०१८ च्या तुलनेत १३० व्या (माविनि ०.६४०) स्थानावर होता. दक्षिण आशियाई प्रादेशिक सहकार्य संघटना (सार्क) देशांमध्ये श्रीलंका (माविनि ०.७८०) व मालदिव (माविनि ०.७१९) हे देश मानव विकास निर्देशांकात भारताच्या पुढे आहेत.

१०.१३० भारत मानव विकास अहवाल-२०११ नुसार केरळ (माविनि ०.७९०) प्रथम स्थानावर असून महाराष्ट्र (माविनि ०.५७२) सहाव्या स्थानावरआहे.

१०.१३१ राज्याने प्रकाशित केलेल्या महाराष्ट्र मानव विकास अहवाल-२०१२ नुसार राज्याचा माविनि ०.७५२ आहे. मुंबई (मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्हे एकत्रित) (माविनि ०.८४१) पहिल्या क्रमांकावर त्यापाठोपाठ पुणे (माविनि ०.८१४) असून, नंदुरबार (माविनि ०.६०४) शेवटच्या क्रमांकावर आहे. जिल्हानिहाय माविनि-२०११ परिशिष्ट १०.१५ मध्ये दिले आहे.

महाराष्ट्र मानव विकास कार्यक्रम

१०.१३२ महाराष्ट्र मानव विकास कार्यक्रम राज्यातील अतिमागास १२५ तालुक्यांमधील ग्रामीण भाग व त्या तालुक्यातील 'क' वर्ग नगरपालिकांमध्ये राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमांतर्गत शिक्षण, आरोग्य व उत्पन्न यांचा स्तर उंचविणाऱ्या योजना राबविण्यात येतात. तालुक्यांच्या सामाजिक, आर्थिक व भौगोलिक परिस्थिती आणि स्थानिक गरजांनुसार जिल्हा/तालुका विवक्षित योजना तयार करण्यात येतात. तालुक्यासाठी मिळणाऱ्या एकूण निधीच्या २० टक्के निधी या करिता राखून ठेवण्यात येतो. मानव विकास कार्यक्रमांतर्गत सन २०१९-२० साठी ₹ ३५४.०० कोटीची अर्थसंकल्पीय तरतूद करण्यात आली असून ऑक्टोबर अखेर ₹ ९९.९४ कोटी खर्च झाला. महाराष्ट्र मानव विकास कार्यक्रमातंर्गत राबविण्यात येणाऱ्या योजनांची भौतिक प्रगती तक्ता १०.९० मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.९० महाराष्ट्र मानव विकास कार्यक्रमांतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या योजनांची भौतिक व आर्थिक प्रगती

(संख्या)

योजना	लाभार्थ्यांचा प्रकार	भौतिक प्रगती		
		२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०+
शिक्षण				
अ) माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांतील अभ्यासिका (२,८८९ अभ्यासिका)	विद्यार्थी	९७,२५९	९२,१८६	६७,१७७
ब) ग्रामीण भागातीलविद्यार्थीनींना मोफत बस सेवा (८७१ बस)	विद्यार्थीनी	९७,७७४	१,००,५९५	९८,८४९
क) बालभवन विज्ञान केंद्रे (१२४ केंद्रे)	भेट दिलेले विद्यार्थी	१,९१,९५०	२,३५,७९६	८५,४४९
ड) कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालय योजनेची व्याप्ती इयत्ता १० वी पर्यंत विस्तारणे (३९ शाळा)	विद्यार्थीनी	१,९३७	२,०२९	२,०३३
ई) इयत्ता आठवी ते बारावी मध्ये शिक्षण घेत असलेल्या व शाळेपासून पाच किमी अंतरापर्यंत राहाणाऱ्या गरजू मुलींना सायकलींचे वाटप	विद्यार्थीनी	२९,०४४	३१,२५२	३,८८३
फ) अंगणवाड्यांचे बांधकाम		६३०$	६३०$	६४५$
आरोग्य				
अ) गर्भवती महिला, स्तन्यदा माता तसेच ० ते ६ महिने वयोगटातील बालकां करिता आरोग्य शिबिरे	गर्भवती महिला, स्तन्यदा माता व बालके	९,१४,६०६	९,७४,८९९	४,८४,३३५
ब) अजा, अज,दारिद्रय रेषेखालील गर्भवती महिलांना बुडीत मजुरी देणे	गर्भवती महिला	१,४६,६६६	१,२५,८८५	३२,७२०
क) आरोग्य उपकेंद्रांचे बांधकाम		२७$	२७$	३२$
उत्पन्न निर्मिती				
अ) माती परिक्षण फिरती प्रयोगशाळा	मातीचे तपासलेले नमुने	४७,७०४	४९,५००	८,७५९
ब) गौण वनोत्पादने गोळा करणे/मत्स्य व्यवसायासाठी ग्रामसभेला बीज भांडवल देणे	ग्रामसभेचे प्रस्ताव	१२५	३	०

$ योजनेच्या अंमलबजावणी पासून बांधकाम पूर्ण

\+ ऑक्टोबरपर्यंत

आधार : आयुक्तालय, महाराष्ट्र मानव विकास कार्यक्रम

शाश्वत विकास ध्येये

१०.१३३ सप्टेंबर, २०१५ मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघाने 'आपल्या जगाचे परिवर्तन' हा विकासाचा अजेंडा स्वीकारला आहे. या अजेंडा नुसार सन २०३० पर्यंत १७ शाश्वत विकास ध्येयांतर्गत १६९ उद्दिष्ट्ये साध्य करावयाची आहेत व भारतासह १९३ देशांनी शाश्वत विकास ध्येयाचा स्वीकार केला आहे. शाश्वत विकास ध्येय सामाजिक, आर्थिक, पर्यावरण आणि शांतता या चार आयामांमध्ये विभागण्यात आलेली आहेत. सदर १७ ध्येयांतर्गत लक्ष्यपूर्ती करण्यासाठी राष्ट्रीय आणि राज्यांची धोरणात्मक, संस्थात्मक आणि स्थानिक स्तरावर सहयोग आणि ठोस कृती आवश्यक आहे.

आराखडा

१०.१३४ महाराष्ट्र शासनाने शाश्वत विकास ध्येयांच्या पूर्तीसाठी जिल्हा नियोजन समितीच्या संविधानिक नियमांमध्ये सुधारणा करणे, राज्य स्तरिय व जिल्हा स्तरिय योजनांची संबंधित १७ शाश्वत विकास ध्येयांच्या १६९ निर्देशकांशी सांगड घालणे, सर्व संबंधितांना प्रशिक्षण देणे, शाश्वत विकासाद्वारे गावे सक्षम बनविण्यासाठी ग्राम सामाजिक परिवर्तन अभियानाची १००० गावांमध्ये अंमलबजवणी करणे, मानव विकास कार्यक्रमांतर्गत २३ जिल्ह्यांमधील १२५ तालुक्यांमधे ग्रामीण महिलांसाठी उपजीविका कार्यक्रम राबविणे, इत्यादी सारख्या अनेक उपाययोजना हाती घेतल्या आहेत राज्यातील १३ जिल्ह्यांमधील अतिमागास २७ तालुक्यांमधे सुक्ष्म विकास योजना तयार करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्र संघाच्या सहकार्याने "ॲक्शन रूम टू रिड्युस पॉव्हर्टी" स्थापन केला आहे.

शाश्वत विकास ध्येये निर्देशांक

१०.१३५ नीति अयोगाने ३० डिसेंबर, २०१९ रोजी शाश्वत विकास ध्येय निर्देशांक अहवाल २०१९-२०, प्रकाशित केला. एकूण १७ ध्येयांपैकी १६ ध्येयांचे (ध्येय १७ वगळून) गुणात्मक मूल्यांकन करून शाश्वत विकास ध्येय निर्देशांक तयार केला आहे. केंद्र शासनाने अंमलबजावणी केलेल्या योजनांची फल-निष्पती परिगणित करण्यासाठी, राष्ट्रीय निर्देशक आरखड्याच्या आधारे १०० राष्ट्रीय निर्देशक निश्चित केले आहेत. राज्यांचा तसेच केंद्र शासित प्रदेशांचा प्रगतीचा मागोवा घेण्यासाठी हा निर्देशांक वापरण्यात येतो. राज्यांना त्यांच्या कामगिरी नुसार चार श्रेणींमध्ये वर्गीकृत केले गेले असून 'साध्य करणारा' (१००), 'साध्यतेत आघाडीवर असणारा' (६५- ९९), 'प्रगती करणारा' (५०-६४) आणि 'इच्छुक' (०-४९) असे वर्गीकरण करण्यात आले आहे.

१०.१३६ शाश्वत विकास ध्येय निर्देशांक अहवाल २०१९ नुसार भारताच्या ६० गुणांच्या तुलनेत महाराष्ट्र ६४ गुणांसह (प्रगती करणारा) गुजरात आणि उत्तराखंड या राज्यांसह सातव्या क्रमांकावर आहे. केरळ ७० गुणांसह प्रथम क्रमांकावर तर हिमाचल प्रदेश ६९ गुणांसह दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. राज्याची सर्वोत्तम कामगिरी 'स्वच्छ पाणी व स्वच्छता' (९३ गुण) या शाश्वत विकास ध्येयाच्या सहाव्या ध्येयामध्ये असून किमान कामगिरी 'उपासमारीचे समूळ उच्चाटन' (३४ गुण) या शाश्वत विकास ध्येयाच्या दुसऱ्या ध्येयामध्ये आहे. राज्याची १६ ध्येयांची कामगिरी चार श्रेणींमध्ये तक्ता १०.९१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.९१ राज्याचे शाश्वत विकास ध्येयांमधील कामगिरी नुसार वर्गीकरण

कामगिरी	कामगिरी			
	साध्य करणारा (१००)	साध्यतेत आघाडीवर असणारा (६५- ९९)	प्रगती करणारा (५०-६४)	इच्छुक (०-४९)
शाश्वत विकास ध्येये	निरंक	ध्येय ३ निरोगीपणा आणि क्षेमकुशल	ध्येय ९ उद्योग नाविन्य आणि पायाभूत सुविधा	ध्येय १ गरिबी निर्मूलन
		ध्येय ४ गुणवत्ता पूर्ण शिक्षण	ध्येय १३ हवामान कृती	ध्येय २ उपासमारीचे समूळ उच्चाटन
		ध्येय ६ स्वच्छ पाणी व स्वच्छता		ध्येय ५ स्त्री-पुरुष समानता
		ध्येय ७ किफयतशिर आणि स्वच्छ उर्जा		ध्येय ११ शाश्वत शहरे आणि समुदाय
		ध्येय ८ चांगल्या दर्जाचे (डिसेंट) काम आणि आर्थिक वाढ		ध्येय १४ पाण्याखालचे जीवन
		ध्येय १० विषमता कमी करणे		
		ध्येय १२ शाश्वत वापर आणि उत्पादन		
		ध्येय १५ जमिनी वरचे जीवन		
		ध्येय १६ शांती, न्याय आणि सशक्त संस्था		

आधार : शाश्वत विकास ध्येय निर्देशांक अहवाल २०१९-२०

* * * * *

परिशिष्ट १०.१

विभागनिहाय व शैक्षणिक स्तरनिहाय संस्था, पटसंख्या व शिक्षकांची संख्या

बाब	वर्ष	विभाग						एकूण
		कोकण	पुणे	नाशिक	औरंगाबाद	अमरावती	नागपूर	
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
प्राथमिक (१ ली ते ८ वी)								
शाळांची संख्या	२०१६-१७	२०,४५९	२१,९६८	१७,७७५	२०,८१०	११,३१३	१२,६४५	१,०४,९७०
	२०१७-१८	२०,७२१	२२,१६३	१७,९९८	२१,२६७	११,५९२	१२,८०५	१,०६,५४६
	२०१८-१९	२०,५४१	२२,१००	१७,९८५	२१,२५८	११,५६५	१२,७८८	१,०६,२३७
	२०१९-२०	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना
एकूण पटसंख्या (हजारात)	२०१६-१७	३,८४०.८	३,१९७.४	२,८४८.१	३,०५७.०	१,५४८.१	१,४९४.४	१५,९८५.७
	२०१७-१८	३,८६३.६	३,२११.५	२,८२१.१	३,०१६.७	१,५२४.३	१,४७४.९	१५,९१२.१
	२०१८-१९	३,७९५.५	३,२१३.८	२,८०४.७	२,९८६.४	१,४९६.१	१,४५१.६	१५,७४८.१
	२०१९-२०	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना
मुलींची पटसंख्या (हजारात)	२०१६-१७	१,८१७.१	१,४८१.०	१,३१६.५	१,४२४.२	७३२.२	७१९.०	७,४९०.०
	२०१७-१८	१,८२९.४	१,४८६.९	१,३०४.१	१,४०१.४	७२०.४	७०९.२	७,४५१.४
	२०१८-१९	१,७९८.७	१,४९१.५	१,२९९.४	१,३८९.३	७०७.४	६९७.८	७,३८४.१
	२०१९-२०	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना
शिक्षकांची संख्या (हजारात)	२०१६-१७	११६.०	१०९.७	८४.४	१०४.८	५५.६	६०.०	५३०.५
	२०१७-१८	११९.२	११२.२	८६.५	१०७.३	५६.३	६०.६	५४२.०
	२०१८-१९	१११.८	१०७.१	८३.४	१०५.९	५४.२	५८.२	५२०.६
	२०१९-२०	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना
विद्यार्थी शिक्षक प्रमाण	२०१६-१७	३३.०	२९.०	३३.६	२९.०	२७.७	२४.८	३०.४
	२०१७-१८	३२.४	२८.६	३२.६	२८.१	२७.१	२४.३	२९.४
	२०१८-१९	३३.९	३०.०	३३.६	२८.२	२७.६	२४.९	३०.३
	२०१९-२०	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना
माध्यमिक व उच्च माध्यमिक (९ वी ते १२ वी)								
शाळांची संख्या	२०१६-१७	५,१८८	५,३३६	४,०७०	५,०४४	२,९४१	३,१५८	२५,७३७
	२०१७-१८	५,५२१	५,५७२	४,२२९	५,२६३	३,०४१	३,२३१	२६,८५७
	२०१८-१९	५,२०९	५,२५५	३,९४८	४,७५६	२,७५६	२,९४८	२४,८७२
	२०१९-२०	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना
एकूण पटसंख्या (हजारात)	२०१६-१७	१,५६६.९	१,३५८.४	१,०६९.१	१,१९२.४	६८८.०	७३९.८	६,६१४.७
	२०१७-१८	१,५७०.८	१,३७५.१	१,०९१.५	१,२१४.७	६७६.४	७१९.७	६,६४८.३
	२०१८-१९	१,५६३.९	१,३६३.७	१,०८९.६	१,२२४.८	६६६.९	६९८.९	६,६०८.०
	२०१९-२०	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना
मुलींची पटसंख्या (हजारात)	२०१६-१७	७३६.८	६०८.६	४७१.७	५१८.३	३१८.९	३५८.६	३,०१३.०
	२०१७-१८	७४१.०	६१९.३	४८४.०	५३५.२	३१४.९	३४८.१	३,०४२.६
	२०१८-१९	७३८.२	६२१.३	४८६.४	५४५.४	३११.५	३३९.८	३,०४२.६
	२०१९-२०	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना
शिक्षकांची संख्या (हजारात)	२०१६-१७	४७.४	४६.६	३३.१	३८.१	२१.२	२६.३	२१२.७
	२०१७-१८	४८.७	४७.६	३४.०	३८.७	२०.८	२६.२	२१५.८
	२०१८-१९	५८.१	५२.७	४०.०	४१.८	२२.९	२८.३	२४३.७
	२०१९-२०	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना
विद्यार्थी शिक्षक प्रमाण	२०१६-१७	३३.०	२९.१	३२.२	३१.३	३२.५	२८.१	२८.१
	२०१७-१८	३२.३	२८.९	३२.१	३१.४	३२.५	२७.५	३०.८
	२०१८-१९	१२.७२	११.७८	१२.१७	१३.०४	१३.६२	१२.०२	१२.४८
	२०१९-२०	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना

आधार : महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद, मुंबई   उ.ना. — उपलब्ध नाही

परिशिष्ट १०.२

सन २०१९-२० मधील आरोग्य विज्ञान संस्थांची संख्या, प्रवेश क्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या

विद्याशाखा	शासकीय			शासन अनुदानित			विना अनुदानित			एकूण		
	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
ॲलोपॅथी												
पदवी	२४	४,१८०	४,१८०	१	१००	१००	१७	२,१२०	२,१२०	४२	६,४००	६,४००
पदव्युत्तर	२१	२,१०१	१,८६३	१	६७	५५	१६	४८०	३९८	२२	२,६४८	२,३३७
आयुर्वेदीक												
पदवी	५	५६३	५६१	१६	१,१४९	१,१४५	४८	३,१९०	३,१८०	६९	४,९०२	४,८८१
पदव्युत्तर	४	१९४	१७८	१३	१६०	१५६	१७	७७७	५९७	३०	१,१३१	९३१
होमिओपॅथी												
पदवी	--	--	--	--	--	--	४८	३,९००	३,०८२	४८	३,९००	३,०८२
पदव्युत्तर	--	--	--	--	--	--	१५	३५७	३०७	१५	३५७	३०७
युनानी												
पदवी	--	--	--	३	१८०	१८०	३	१८०	१७१	६	३६०	३५१
पदव्युत्तर	--	--	--	०	०	०	१	१७	७	१	१७	७
दंतचिकित्सा												
पदवी	४	२९४	२५७	--	--	--	२५	२,३५०	२,२८७	२९	२,६४४	२,५४४
पदव्युत्तर	६	१२३	१२१	--	--	--	२०	३९७	३६७	२३	५२०	४८८
फिजीओथेरपी												
पदवी	४	९०	९०	--	--	--	३९	१,८६०	१,६७०	४३	१,९६०	१,७६०
पदव्युत्तर	५	५०	५०	--	--	--	१७	२०९	२०१	२२	२५७	२५१
ऑक्युपेशनल थेरपी												
पदवी	४	९०	८८	--	--	--	--	--	--	४	९०	८८
पदव्युत्तर	५	३२	३०	--	--	--	--	--	--	५	३२	३०
ऑडीओलॉजी व स्पीच लॅंग्वेज पॅथोलॉजी												
पदवी	२	५३	४८	--	--	--	--	--	--	२	५३	४८
पदव्युत्तर	२	३२	३१	--	--	--	--	--	--	२	३२	३१
प्रोस्थेटीक्स व ऑरथोटीक्स												
पदवी	१	३०	३०	--	--	--	--	--	--	१	३०	३०
पदव्युत्तर	१	४	३	--	--	--	--	--	--	१	४	३
नर्सिंग												
पदवी	८	३७०	३३३	--	--	--	१३५	५,४७०	४,३४६	१४३	५,८४०	४,६७९
पदव्युत्तर	३	४७	४७	--	--	--	२३	३५३	२३८	२६	४००	२८५
बी.पी.एम.टी.												
पदवी	१४	२९०	२६०	--	--	--	१	८०	१९	१५	३७०	२७९

आधार : महाराष्ट्र आरोग्य विज्ञान विद्यापीठ, नाशिक

परिशिष्ट १०.३

सन २०१९-२० मधील तंत्रशिक्षण संस्थांची संख्या, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या

विद्याशाखा	शासकीय			शासन अनुदानित			विना अनुदानित			एकूण		
	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
अभियांत्रिकी												
पदविका	४२	१७,७५९	१४,४०२	१६	३,८९०	२,९७३	३२०	८६,३९२	३७,६४८	३७८	१,०८,०४१	५५,०२३
पदवी	९	३,२८०	२,९६१	१२	३,२८५	२,९७२	३१९	१,२०,९७२	५९,९९०	३४०	१,२७,५३७	६५,९२३
पदव्युत्तर	६	९२४	६२१	१२	१,३२१	७३९	१८८	११,५६४	३,५०३	२०६	१३,८०९	४,८६३
वास्तुशास्त्र												
पदवी	--	--	--	३	१८७	१८७	८४	५,३५०	२,८०२	८७	५,५३७	२,९८९
पदव्युत्तर	--	--	--	--	--	--	२०	५१०	३३९	२०	५१०	३३९
व्यवस्थापन शास्त्र												
एमएमएस / एमबीए	१	१२०	१२०	१५	१,२६०	१,०१५	३०१	३२,५३५	२८,५२१	३१७	३३,९१५	२९,६५६
पीजीडीएम	१	६०	६०	--	--	--	--	--	--	१	६०	६०
हॉटेल व्यवस्थापन व खाद्यपेय व्यवस्था तंत्रज्ञान												
पदविका	२	१२०	१२०	--	--	--	१	६०	५२	३	१८०	१७२
पदवी	--	--	--	१	३६	२०	१०	७५०	३८६	११	७८६	४०६
पदव्युत्तर	--	--	--	--	--	--	१	२४	७	१	२४	७
औषध निर्माणशास्त्र												
पदविका	४	२१०	२१०	१९	१,१५०	१,१४१	३७१	२२,९०१	२२,७२७	३९४	२४,२६१	२४,०७८
पदवी	४	२०८	२०८	८	३९०	३८१	२८०	२१,९०२	१७,९६४	२९२	२२,५००	१८,५५३
पदव्युत्तर	३	६७	६७	६	२६१	२३८	९८	२,८८१	२,४५२	१०७	३,२०९	२,७५७
फार्मा. डी.	२	६०	६०	--	--	--	८	२४०	२०१	१०	३००	२६१
मास्टर इन कॉम्प्युटर ॲप्लिकेशन	२	९०	८५	११	५८९	३१५	७८	५,७०९	३,१५८	९१	६,३८८	३,५५८
औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था	४१७	९३,२२०	८३,२१०	--	--	--	५५७	५४,९८८	३५,०८७	९७४	१,४८,२०८	१,१८,२९७

आधार : १) तंत्र शिक्षण संचालनालय, मुंबई

२) व्यवसाय शिक्षण व प्रशिक्षण संचालनालय, मुंबई

परिशिष्ट १०.४

सन २०१९-२० मधील कला, विज्ञान, वाणिज्य, इतर बिगर- कृषि अभ्यासक्रम, विधी, शिक्षणशास्त्र व ललित कला अभ्यासक्रमांकरीता एकूण संस्था, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या

विद्याशाखा	शासकीय			शासन अनुदानित			विना अनुदानित			एकूण		
	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
कला												
पदवी		१,४००	७७३		२,५८,९६३	२,०४,००२		७५,२०३	४६,५८५		३,३५,५६६	२,५१,३६०
पदव्युत्तर		९००	४६७		७५,८८५	३०,६७०		४,४५७	१,६१६		८१,२४२	३२,७५३
विज्ञान												
पदवी		१,१०५	८३४		१,८४,६४४	१,४५,७३५		७१,३९४	४१,४१५		२,५७,१४३	१,८७,९८४
पदव्युत्तर		१,०७२	९५८		३१,०८०	२५,०६०		४,३७१	३,३२६		३६,५२३	२९,३४४
वाणिज्य	१५			१,०८९			१,३३५			२,४३९		
पदवी		७२०	६५७		२,५४,०९८	२,१०,१५६		१,२२,६३५	८०,४७१		३,७७,४५३	२,९१,२८४
पदव्युत्तर		४९०	३७१		३४,७३६	२६,०२३		६,६३८	४,२८७		४१,८६४	३०,६८१
नॉन-एआयसीटीई अभ्यासक्रम												
पदवी		०	०		१६,६८२	१२,७४४		२०,८१३	१४,५३५		३७,४९५	२७,२७९
पदव्युत्तर		--	--		३०३	९१		१,२३०	२४८		१,५३३	३३९
विधी												
पदवी	१	३००	२९१	४१	६,०००	३,७६५	९१	४,२४५	१,७२०	१३३	१०,५४५	५,७७६
पदव्युत्तर	--	--	--		१,८३८	१,२१५		५७६	४१७		२,४१४	१,६३२
शिक्षणशास्त्र												
डी.एड	१४	७९७	५३६	९७	४,५४५	३,१८०	७२०	४६,६२०	१४,२६५	८३१	५१,९६२	१७,९८१
बी.एड	१२	५४३	४२४	३९	२,५०६	१,९२२	४९२	२२,८०१	१८,१३८	५४३	२५,८५०	२०,४८४
एम.एड		१५२	१५		२५०	९३		१,६०६	६१२		२,००८	७२०
दृश्यकला												
पदविका	३	१४५	१२०	३१	१,९३०	१,६०७	१७८	११,६००	४,१७०	२१२	१३,६७५	५,८९७
पदवी	४	३००	३२९	--	--	--	--	--	--	४	३००	३२९
पदव्युत्तर	३	९५	४९	--	--	--	--	--	--	३	९५	४९

आधार : १) उच्च शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

२) कला संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

३) महाराष्ट्र विद्या प्राधिकरण, पुणे

टीप: कला, विज्ञान, वाणिज्य, नॉन-ए.आय.सी.टी.ई., विधी आणि शिक्षणशास्त्र या अभ्यासक्रमाची आकडेवारी नोव्हेंबर २०१९ पर्यंतची अस्थायी आहे.

परिशिष्ट १०.५

सन २०१९-२० मध्ये कृषि, पशु व मत्स्य विज्ञान अभ्यासक्रमांकरीता संस्था, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या

विद्याशाखा	शासकीय			शासन अनुदानित			विना अनुदानित			एकूण		
	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
कृषि												
पदवी	१८	१,८२८	१,९५८	२	२४४	२४३	७४	७,८९०	७,८५८	९४	९,९६२	१०,०५९
पदव्युत्तर	११	८८५	९०६	--	--	--	--	--	--	११	८८५	९०६
आचार्य पदवी	५	१७४	१७३	--	--	--	--	--	--	५	१७४	१७३
फलोत्पादन												
पदवी	५	२००	२०७	--	--	--	१०	५६०	५५५	१५	७६०	७६२
पदव्युत्तर	१०	१३४	१२७	--	--	--	--	--	--	१०	१३४	१२७
वन संवर्धन												
पदवी	२	६४	६८	--	--	--	--	--	--	२	६४	६८
पदव्युत्तर	२	२१	२०	--	--	--	--	--	--	२	२१	२०
मत्स्य विज्ञान												
पदवी	१	४०	४१	--	--	--	--	--	--	१	४०	४१
पदव्युत्तर	१	२८	२५	--	--	--	--	--	--	१	२८	२५
आचार्य पदवी	१	११	२	--	--	--	--	--	--	१	११	२
अन्न तंत्रज्ञान												
पदवी	२	१०४	१११	--	--	--	२५	१,५२०	१,१३९	२७	१,६२४	१,२५०
पदव्युत्तर	१	१५	१४	--	--	--	--	--	--	१	१५	१४
आचार्य पदवी	१	५	५	--	--	--	--	--	--	१	५	५
जैव तंत्रज्ञान												
पदवी	२	८०	७७	--	--	--	१६	१,०००	८८७	१८	१,०८०	९६४
पदव्युत्तर	१	८	८	--	--	--	३	२४	२१	४	३२	२९
आचार्य पदवी	१	३	३	--	--	--	--	--	--	१	३	३
कृषि अभियांत्रिकी												
पदवी	४	२४७	२६३	--	--	--	१५	८८०	६८५	१९	१,१२७	९४८
पदव्युत्तर	४	८६	७९	--	--	--	--	--	--	४	८६	७९
आचार्य पदवी	४	३६	२२	--	--	--	--	--	--	४	३६	२२
गृह/सामाजिक विज्ञान												
पदवी	१	४०	३४	--	--	--	--	--	--	१	४०	३४
पदव्युत्तर	१	१२	१०	--	--	--	--	--	--	१	१२	१०
आचार्य पदवी	१	२	१	--	--	--	--	--	--	१	२	१
कृषि व्यवसाय व्यवस्थापन												
पदवी	--	--	--	--	--	--	१२	६००	५१५	१२	६००	५१५
पदव्युत्तर	१	३५	२३	--	--	--	३	६०	६०	४	९५	८३
पशुसंवर्धन शास्त्र												
पदवी	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
काढणी पश्चात तंत्रज्ञान												
पदव्युत्तर	१	३०	८	--	--	--	--	--	--	१	३०	८
पशुविज्ञान शास्त्र												
पदवी	५	४०५	३९९	--	--	--	--	--	--	५	४०५	३९९
पदव्युत्तर	६	२६०	१९८	--	--	--	--	--	--	६	२६०	१९८
आचार्य पदवी	६	१०१	१७	--	--	--	--	--	--	६	१०१	१७
दुग्ध तंत्रज्ञान												
पदवी	२	७६	६४	--	--	--	--	--	--	२	७६	६४
पदव्युत्तर	१	८	--	--	--	--	--	--	--	१	८	--

आधार - १) महाराष्ट्र कृषी व संशोधन परिषद, पुणे २) महाराष्ट्र पशु व मत्स्यविज्ञान विद्यापीठ, नागपूर

परिशिष्ट १०.६

राज्यातील उपलब्ध वैद्यकीय सुविधा
(सार्वजनिक, स्थानिक संस्था आणि विश्वस्थ संस्था रुग्णालये)

अ. क्र.	वर्ष	रुग्णालये (संख्या)	दवाखाने (संख्या)	उपकेंद्रे (संख्या)	प्राथमिक आरोग्य केंद्रे (संख्या)	प्राथमिक आरोग्य पथके (संख्या)	क्षयरोग रुग्णालये आणि रुग्ण चिकित्सालये (संख्या)	संस्थांतील@@ खाटा (संख्या)	दर लाख @ लोकसंख्येमागे खाटा
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	१९७१	२९९	१,३७२	उ ना	३८८	१	७२	४३,८२३	८८
२	१९८१	५३०	१,७७६	उ ना	४५४	४००	९०	७१,३८५	११४
३	१९९१	७६८	१,८९६	उ ना	१,६७२	८१	१,९७७	१,०९,२६७	१४४
४	२००१	९८१	१,६२९	उ ना	१,७६८	१६९	२,५२०	१,०१,६७०	१०५
५	२०११	१,३६८	३,०१२	१०,५८०	१,८१६	१९१	२,५२०	१,१८,११६	१०३
६	२०१२	१,३९३	३,०८७	१०,५८०	१,८१६	१९३	२,५२०	१,१९,३५५	१०६
७	२०१३	१,३९५	३,०८७	१०,५८०	१,८११	१९३	३,०६२ ##	१,२०,५७६	१०७
८	२०१४	१,४०२	३,०८७	१०,५८०	१,८११	१९३	३,०६२ ##	१,२१,०६६	१०८
९	२०१५	१,४०२	३,०८७	१०,५८०	१,८११	१९३	३,०६६ ##	१,२१,१०८	१०८
१०	२०१६	१,४०२	३,०८७	१०,५८०	१,८११	१९३	३,०९१ ##	१,२१,१०८	१०८
११	२०१७	१,४०२	३,०८७	१०,६६८	१,८१४	१९३	५,३३७	१,२३,७४२	१०१
१२	२०१८	१,४०२	३,०८७	१०,६६८	१,८२८	१९३	५,३३७	१,२७,९४३	१०३

आधार - (१) राज्य कुटुंब कल्याण कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

(२) आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

(३) राज्य आरोग्य माहिती व जीवनविषयक आकडेवारी कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

@@ फक्त सार्वजनिक, स्थानिक संस्था आणि विश्वस्थ संस्था रुग्णालयातील खाटांचा समावेश आहे. खाजगी रुग्णालयातील खाटांचा समावेश केलेला नाही.

@ संबंधित वर्षाच्या मध्याकरिता अंदाजित लोकसंख्येवर आधारित आहे.

क्षयरोग रुग्णालये, केंद्रे, उपचार पथके, इ. सार्वजनिक आरोग्य संस्थांचा यात समावेश आहे.

परिशिष्ट १०.७

राज्याचे नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारित जन्मदर, मृत्युदर, अर्भकमृत्युदर व एकूण जननदर

वर्ष	जन्मदर			मृत्युदर			अर्भकमृत्युदर			एकूण जननदर		
	ग्रामीण	नागरी	एकूण	ग्रामीण	नागरी	एकूण	ग्रामीण	नागरी	एकूण	ग्रामीण	नागरी	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
१९७१	३३.७	२९.०	३२.२	१३.५	९.७	१२.३	१११	८८	१०५	४.९	३.९	४.६
	(३८.९)	(३०.१)	(३६.९)	(१६.४)	(९.७)	(१४.९)	(१३८)	(८२)	(१२९)	(५.४)	(४.१)	(५.२)
१९८१	३०.४	२४.५	२८.५	१०.६	७.४	९.६	९०	४९	७९	४.०	३.०	३.७
	(३५.६)	(२७.०)	(३३.९)	(१३.७)	(७.८)	(१२.५)	(११९)	(६२)	(११०)	(४.८)	(३.३)	(४.५)
१९९१*	२८.०	२२.९	२६.२	९.३	६.२	८.२	६९	३८	६०	३.४	२.५	३.०
	(३०.९)	(२४.३)	(२९.५)	(१०.६)	(७.१)	(९.८)	(८७)	(५३)	(८०)	(३.९)	(२.७)	(३.६)
२००१	२१.१	२०.२	२०.७	८.५	५.९	७.५	५५	२८	४५	२.६	२.२	२.४
	(२७.१)	(२०.३)	(२५.४)	(९.१)	(६.३)	(८.४)	(७२)	(४२)	(६६)	(३.४)	(२.३)	(३.१)
२००७	१८.७	१७.३	१८.१	७.३	५.७	६.६	४१	२४	३४	२.२	१.८	२.०
	(२४.७)	(१८.६)	(२३.१)	(८.०)	(६.०)	(७.४)	(६१)	(३७)	(५५)	(३.०)	(२.०)	(२.७)
२००८	१८.४	१७.२	१७.९	७.४	५.६	६.६	४०	२३	३३	२.१	१.७	२.०
	(२४.४)	(१८.५)	(२२.८)	(८.०)	(५.९)	(७.४)	(५८)	(३६)	(५३)	(२.९)	(२.०)	(२.६)
२००९	१८.१	१६.९	१७.६	७.६	५.५	६.७	३७	२२	३१	२.१	१.७	१.९
	(२४.१)	(१८.३)	(२२.५)	(७.८)	(५.८)	(७.३)	(५५)	(३४)	(५०)	(२.९)	(२.०)	(२.६)
२०१०	१७.६	१६.४	१७.१	७.५	५.३	६.५	३४	२०	२८	२.०	१.७	१.९
	(२३.७)	(१८.०)	(२२.१)	(७.७)	(५.८)	(७.२)	(५१)	(३१)	(४७)	(२.८)	(१.९)	(२.५)
२०११	१७.३	१५.८	१६.७	७.३	५.१	६.३	३०	१७	२५	१.९	१.६	१.८
	(२३.३)	(१७.६)	(२१.८)	(७.६)	(५.७)	(७.१)	(४८)	(२९)	(४४)	(२.७)	(१.९)	(२.४)
२०१२	१७.४	१५.५	१६.६	७.३	५.०	६.३	३०	१७	२५	२.०	१.६	१.८
	(२३.१)	(१७.४)	(२१.६)	(७.६)	(५.६)	(७.०)	(४६)	(२८)	(४२)	(२.६)	(१.८)	(२.४)
२०१३	१७.२	१५.४	१६.५	७.१	५.०	६.२	२९	१६	२४	१.९	१.६	१.८
	(२२.९)	(१७.३)	(२१.४)	(७.५)	(५.६)	(७.०)	(४४)	(२७)	(४०)	(२.५)	(१.८)	(२.३)
२०१४	१६.८	१६.०	१६.५	६.८	४.८	६.०	२७	१४	२२	१.९	१.७	१.८
	(२२.७)	(१७.४)	(२१.०)	(७.३)	(५.५)	(६.७)	(४३)	(२६)	(३९)	(२.५)	(१.८)	(२.३)
२०१५	१६.६	१५.९	१६.३	६.६	४.७	५.८	२६	१४	२१	२.०	१.६	१.८
	(२२.४)	(१७.३)	(२०.८)	(७.१)	(५.४)	(६.५)	(४१)	(२५)	(३७)	(२.५)	(१.८)	(२.३)
२०१६	१६.३	१५.५	१५.९	६.९	४.६	५.९	२४	१३	१९	१.९	१.६	१.८
	(२२.१)	(१७.०)	(२०.४)	(६.९)	(५.४)	(६.४)	(३८)	(२३)	(३४)	(२.५)	(१.८)	(२.३)
२०१७	१६.०	१५.४	१५.७	६.६	४.६	५.७	२३	१४	१९	१.८	१.५	१.७
	(२१.८)	(१६.८)	(२०.२)	(६.९)	(५.३)	(६.३)	(३७)	(२३)	(३३)	(२.४)	(१.७)	(२.२)

आधार - नमुना नोंदणी पाहणी पत्रिका, महानिबंधक, भारत सरकार, नवी दिल्ली

टीप - (१) कंसातील आकडे भारताकरिता आहेत

(२) * जम्मू व काश्मिर वगळून

(३) जन्मदर व मृत्युदर दर हजार लोकसंख्येमागे

(४) अर्भकमृत्युदर दर हजार जीवित जन्मामागे आहेत

परिशिष्ट १०.८

काम करणाऱ्या लोकांची जनगणना २०११ नुसार आर्थिक वर्गवारी

(हजार)

काम करणाऱ्यांची वर्गवारी	मुख्यत: / सीमांतिक / एकूण	महाराष्ट्र			भारत #		
		पुरुष	स्त्रिया	एकूण	पुरुष	स्त्रिया	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
(अ) काम करणारे							
१. शेतकरी	मुख्यत:	७,१८१	४,२९७	११,४७८	७३,०१८	२२,८२३	९५,८४१
	सीमांतिक	४११	६८०	१,०९१	९,६८९	१३,१६३	२२,८५१
	एकूण	७,५९२	४,९७७	१२,५६९	८२,७०७	३५,९८६	१,१८,६९२
२. शेतमजूर	मुख्यत:	५,८४७	५,२२२	११,०६९	५५,२५५	३०,९१२	८६,१६७
	सीमांतिक	९२८	१,४८९	२,४१७	२७,४८५	३०,६७८	५८,१६३
	एकूण	६,७७५	६,७११	१३,४८६	८२,७४०	६१,५९०	१,४४,३३०
३. घरगुती उद्योगातील	मुख्यत:	६०७	३८५	९९१	७,५४०	४,७९१	१२,३३१
	सीमांतिक	८४	१५०	२३४	२,२३६	३,७६९	६,००५
	एकूण	६९१	५३५	१,२२५	९,७७६	८,५६०	१८,३३६
४. इतर	मुख्यत:	१६,३५५	३,८७०	२०,२२५	१,३७,३३६	३०,७७१	१,६८,१०७
	सीमांतिक	१,२०४	७१८	१,९२२	१९,३०७	१२,९७१	३२,२७८
	एकूण	१७,५५९	४,५८८	२२,१४७	१,५६,६४३	४३,७४२	२,००,३८५
एकूण (अ)	मुख्यत:	२९,९८९	१३,७७४	४३,७६३	२,७३,१४९	८९,२९७	३,६२,४४६
	सीमांतिक	२,६२८	३,०३७	५,६६५	५८,७१७	६०,५८०	१,१९,२९७
	एकूण	३२,६१७	१६,८११	४९,४२८	३,३१,८६६	१,४९,८७७	४,८१,७४३
(ब) काम न करणारे	एकूण	२५,६२६	३७,३२०	६२,९४६	२,९१,२५६	४,३७,५७०	७,२८,८२६
एकूण (अ + ब)		**५८,२४३**	**५४,१३१**	**१,१२,३७४**	**६,२३,१२२**	**५,८७,४४७**	**१२,१०,५६९**

आधार - महानिबंधक व गणना आयुक्त, केंद्र शासन

मणिपूर राज्याच्या सेनापती जिल्ह्यातील माओ-मारम, पाओमाटा आणि पुरुल हे उपविभाग वगळून

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही

परिशिष्ट १०.९

राज्यातील विविध उद्योगांतील सरासरी दैनिक रोजगार

(शंभर)

अ.क्र.	उद्योग गट	सरासरी दैनिक रोजगार								
		१९७१	१९८१	१९९१	२००१	२०११	२०१६	२०१७	२०१८	२०१९
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
(अ)	**ग्राहक वस्तू उद्योग**	**५,०२०**	**५,१६८**	**४,५३५**	**४,५३३**	**५,१६४**	**५,९३६**	**६,३१४**	**६,७०७**	**७,०६५**
१.	खाद्य उत्पादने, पेये व तंबाखूची उत्पादने	९२१	९६५	१,३३०	१,६६२	१,९९१	२,६१९	२,८०४	३,०६४	३,४४२
२.	वस्त्रोद्योग (परिधान करण्याची वस्त्रे धरुन)	३,५१६	३,५५४	२,५२७	२,१६७	२,१८२	२,४१३	२,५५४	२,६६२	२,७०५
३.	लाकूड व लाकडाची उत्पादने	७५	७५	१५२	१५४	२१७	२७५	२८४	३०८	३०१
४.	कागद, कागदाची उत्पादने, मुद्रण व प्रकाशन, इत्यादि	४९४	५४९	४९१	५२५	७३६	५६०	५८८	५८३	५२६
५.	कातडी कमावणे व चामड्याची उत्पादने	१४	२५	३५	२५	३८	६९	८६	९१	९०
(ब)	**मध्यम तयार माल उद्योग**	**२,४३५**	**३,१९३**	**३,४२१**	**३,४६२**	**६,६४८**	**४,७७३**	**५,२४२**	**५,४६१**	**५,४३१**
६.	रसायने व रासायनिक उत्पादने	७६०	१,०५९	१,२१५	१,२९९	१,८०२	१,७६०	१,८८३	१,९३२	१,९६३
७.	पेट्रोलियम, रबर, प्लास्टिक यांची उत्पादने	३४९	४२१	४८२	५३५	१,०८७	१,०७५	१,१७०	१,२५०	१,२९३
८.	अधातू खनिज उत्पादने	४०२	४०३	४२३	३१७	४६५	४९५	५२६	५६०	४८६
९.	मूलभूत धातू, धातूची उत्पादने	९२४	१,३१०	१,३०१	१,३११	३,२९४	१,४४३	१,६६३	१,७१९	१,६८९
(क)	**भांडवली वस्तू उद्योग**	**२,११०**	**२,८९८**	**२,७१२**	**३,१४०**	**५,०३३**	**३,२६२**	**३,०३५**	**३,०१८**	**३,२५१**
१०.	यंत्रे व यंत्रसामग्री (परिवहन यंत्रसामग्री वगळून)	१,३२२	१,७८६	१,६१४	१,७२०	२,४०७	१,४०१	१,३५४	१,३६७	१,५७३
११.	परिवहन यंत्रसामग्री	६०८	९०३	८६७	१,०२५	१,७८५	३९८	३८९	३५७	३८५
१२.	इतर वस्तुनिर्माण उद्योग	१८०	२०९	२३१	३९५	८४१	१,४६३	१,२९२	१,२९४	१,२९३
(ड)	**इतर**	४१२	६६३	१,०१६	८७०	१,३०१	१०,०६३	१०,९५७	११,६६४	१३,१२७
	एकूण	**९,९७७**	**११,९२२**	**११,६८४**	**१२,००५**	**१८,१४६**	**२४,०३४**	**२५,५४८**	**२६,८५१**	**२८,८७४**

आधार - औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

टीप - (१) आकडे संक्षिप्तात दिल्याने काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत

(२) १९७४ पासून विडी कारखान्यांची नोंद वेगळ्या अधिनियमात समाविष्ट करण्यात आली

परिशिष्ट १०.१०

राज्यातील कार्यरत कारखाने व त्यातील रोजगार

रोजगार ('०००)

वर्ष	बाब **	कलम २ एम (i)			कलम २ एम (ii) व कलम ८५			सर्व कारखाने		
		५० पेक्षा कमी कामगार असलेले	५० किंवा अधिक कामगार असलेले	एकूण कारखाने	५० पेक्षा कमी कामगार असलेले	५० किंवा अधिक कामगार असलेले	एकूण कारखाने	५० पेक्षा कमी कामगार असलेले	५० किंवा अधिक कामगार असलेले	एकूण सर्व कारखाने
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
१९७१	कारखाने	६,३४१	२,७०१	९,०४२	८५६	३४३	१,१९९	७,१९७	३,०४४	१०,२४१
	रोजगार	१२३	८२४	९४७	१५	३६	५१	१३८	८६०	९९८
१९८१	कारखाने	१०,२३८	३,१३२	१३,३७०	३,१५४	७०	३,२२४	१३,३९२	३,२०२	१६,५९४
	रोजगार	१८३	९८३	१,१६६	२०	६	२६	२०३	९८९	१,१९२
१९९१	कारखाने	१३,१३९	३,१९९	१६,३३८	७,७४३	३८	७,७८१	२०,८८२	३,२३७	२४,११९
	रोजगार	२१५	९१०	१,१२४	४०	४	४४	२५४	९१४	१,१६९
२००१	कारखाने	१५,९७७	३,९२९	१९,९०६	८,३९३	२५	८,४१८	२४,३७०	३,९५४	२८,३२४
	रोजगार	२६६	८९१	१,१५७	४२	२	४४	३०८	८९३	१,२०१
२००९	कारखाने	१८,६६८	६,११२	२४,७८०	९,२६३	१७	९,२८०	२७,९३१	६,१२९	३४,०६०
	रोजगार	३४५	१,१०३	१,४४८	५०	२	५२	३९५	१,१०५	१,५००
२०१०	कारखाने	१९,१७३	६,५१७	२५,६९०	९,१८३	१५	९,१९८	२८,३५६	६,५३२	३४,८८८
	रोजगार	३६३	१,२३१	१,५९४	५२	१	५३	४१५	१,२३३	१,६४७
२०११	कारखाने	१९,४१०	७,३७३	२६,७८३	९,०६७	२६	९,०९३	२८,४७७	७,३९९	३५,८७६
	रोजगार	३६७	१,३९४	१,७६१	५१	३	५४	४१८	१,३९७	१,८१५
२०१५	कारखाने	१७,९१७	७,९०८	२५,८२५	१०,३७७	८७	१०,४६४	२८,२९४	७,९९५	३६,२८९
	रोजगार	४०४	१,५८४	१,९८९	६०	१०	७०	४६४	१,५९५	२,०५९
२०१६	कारखाने	२०,८२३	९,३१७	३०,१४०	५,१५९	४८	५,२०७	२५,९८२	९,३६५	३५,३४७
	रोजगार	४४९	१,९१०	२,३५९	४०	४	४४	४८९	१,९१४	२,४०३
२०१७	कारखाने	१६,८९३	९,१०८	२६,००१	८,६९८	७०	८,७६८	२५,५९१	९,१७८	३४,७६९
	रोजगार	४६६	२,०१४	२,४८०	६८	८	७६	५३३	२,०२२	२,५५५
२०१८	कारखाने	१८,६५५	९,४३१	२८,०८६	७,८२४	४५	७,८६९	२६,४७९	९,४७६	३५,९५५
	रोजगार	४६६	२,१५३	२,६१८	६२	५	६७	५२८	२,१५७	२,६८५
२०१९	कारखाने	१८,४५१	९,२५२	२७,७०३	७,८२६	५१	७,८७७	२६,२७७	९,३०३	३५,५८०
	रोजगार	५३७	२,२७५	२,८१३	७०	५	७५	६०७	२,२८०	२,८८७

आधार - औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

टीप - (१) अंदाजित रोजगारात प्रपत्र न पाठविणाऱ्या कारखान्यांतील दैनिक सरासरी रोजगारांचा समावेश आहे

(२) आकडेवारी १९४८ च्या कारखाना अधिनियमांखाली येणाऱ्या कारखान्यासंबंधी आहे

(३) रोजगाराचे आकडे संक्षिप्तात लिहिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत

** कारखाने - कार्यरत कारखान्यांची संख्या   रोजगार - रोजगाराची दैनिक सरासरी

१९७४ पासून विडी कारखान्यांची नोंद यातून काढून वेगळ्या अधिनियमाखाली समाविष्ट करण्यात आली आहे

परिशिष्ट १०.११

राज्यातील कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता मार्गदर्शन केंद्रांमध्ये नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या, अधिसूचित केलेली रिक्त पदे व भरलेली पदे

(हजार)

वर्ष	संदर्भ वर्षात नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या	अधिसूचित केलेल्या रिक्त पदांची संख्या	संदर्भ वर्षात भरलेल्या पदांची संख्या	वर्ष अखेरीस चालू नोंदवहीत असलेल्या व्यक्तींची संख्या
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
१९९१	५९१.८	६४.८	३०.३	३,१५९.८
१९९२	५९६.६	५५.९	२९.१	३,३२०.५
१९९३	५९९.७	५५.४	२४.१	३,३४९.६
१९९४	६३५.८	५२.१	२४.७	३,४३९.२
१९९५	७२०.१	४९.७	१८.७	३,६३४.३
१९९६	६८८.७	५३.७	२२.६	३,७८७.२
१९९७	६९२.८	४७.४	२२.९	३,९३३.१
१९९८	७२९.३	३७.९	१६.८	४,१०९.६
१९९९	८६१.१	५०.९	१६.२	४,१८३.८
२०००	७५०.८	४३.९	१८.१	४,३४८.८
२००१	६२३.२	३२.३	१२.५	४,४१९.७
२००२	६२२.७	३०.९	९.५	४,२०३.३
२००३	८१९.१	५९.६	१६.४	४,०४४.१
२००४	८८०.३	४३.४	१५.१	४,१०५.७
२००५	६४५.२	४४.२	१३.९	४,०००.३
२००६	६०८.१	६८.३	१४.८	३,६०८.५
२००७	६१६.७	९७.५	९.२	३,२१३.८
२००८	७२१.५	९९.२	११.८	३,००७.२
२००९	६९८.३	१७६.६	१७.२	२,८७५.९
२०१०	८९२.९	३७८.८	३५३.९	२,६८२.४
२०११	७४७.५	३४६.२	१९१.०	२,५९६.२
२०१२	६१२.३	२५९.२	१३४.२	२,४०४.०
२०१३	६३०.३	११८.९	११४.६	३,०३४.८
२०१४	५३६.४	८४१.१	८४.७	३,५७१.५
२०१५	४६१.९	५७१.४	७०.४	३,४०१.५
२०१६	४६०.०	५७६.८	१४४.०	३,३५६.७
२०१७	५३९.३	४१३.१	२२२.६	३,८१९.६
२०१८	७२६.९	७८५.३	१९७.९	४,४०३.४
२०१९	७८६.६	४६७.६	२००.०	४,९९०.०

आधार - कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट १०.१२

कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता मार्गदर्शन केंद्रांच्या चालू नोंदवहीत ३१ डिसेंबर, २०१९ अखेर असलेल्या व्यक्तींची संख्या

अ. क्र.	शैक्षणिक पात्रता	एकूण व्यक्ती	पैकी, स्त्रिया	स्त्रियांची टक्केवारी	एकूण बेरजेशी व्यक्तींची टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
१.	माध्यमिक शालांत परीक्षेपेक्षा कमी (निरक्षर धरुन)	११,६७,९९७	१,६१,७४०	१३.८५	२३.४१
२.	माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण	१२,१९,८६८	२,८७,८०८	२३.५९	२४.४५
३.	उच्च माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण	१२,२८,१०३	३,१८,१९३	२५.९१	२४.६१
४.	औ.प्र.सं. प्रशिक्षित व शिकाऊ उमेदवार	२,४२,५२५	२५,१४१	१०.३७	४.८६
५.	पदविकाधारक				
	५.१ अभियांत्रिकी / तंत्रज्ञान	८७,६५१	२०,४५९	२३.३४	१.७६
	५.२ वैद्यकीय, डी.एम.एल.टी. व औषधनिर्माण	१९,३५३	७,०५५	३६.४५	०.३९
	५.३ इतर	१,४०,१४९	१,१६,९५२	८३.४५	२.८१
	एकूण (५.१ ते ५.३)	**२,४७,१५३**	**१,४४,४६६**	**५८.४५**	**४.९५**
६.	पदवीधर				
	६.१ अभियांत्रिकी / तंत्रज्ञान	९९,८७७	२२,८५३	२२.८८	२.००
	६.२ वैद्यकीय	२,८६०	१,८५२	६४.७६	०.०६
	६.३ इतर	६,५४,६६१	२,२३,७०८	३४.१७	१३.१२
	एकूण (६.१ ते ६.३)	**७,५७,३९८**	**२,४८,४१३**	**३२.८०**	**१५.१८**
७.	पदव्युत्तर पदवीधर				
	७.१ अभियांत्रिकी / तंत्रज्ञान	४,३१६	१,५३८	३५.६३	०.०९
	७.२ वैद्यकीय	२४०	१५४	६४.१७	०.००
	७.३ इतर	१,२२,४१७	३९,१५९	३१.९९	२.४५
	एकूण (७.१ ते ७.३)	**१,२६,९७३**	**४०,८५१**	**३२.१७**	**२.५४**
	एकूण बेरीज	**४९,९०,०१७**	**१२,२६,६१२**	**२४.५८**	**१००.००**

आधार - कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

टीप - वरील तपशिलात एकापेक्षा जास्त शैक्षणिक पात्रता नोंदविलेल्या उमेदवारांची त्यांच्या प्रत्येक नोंदीनुसार स्वतंत्र गणना करण्यात आली आहे

परिशिष्ट १०.१३

राज्यातील महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेखाली घेण्यात आलेल्या विविध कामांच्या प्रकारानुसार संख्या व त्यावरील खर्च

(₹ लाख)

अ. क्र.	कामाचा प्रकार	२०१५-१६		२०१६-१७		२०१७-१८		२०१८-१९		२०१९-२०$	
		कामांची संख्या	खर्च	कामांची संख्या	खर्च	कामांची संख्या	खर्च	कामांची संख्या	खर्च	कामांची संख्या	खर्च
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१	ग्रामीण जोड रस्ते	६,१२७	३९,४२०.२९	८,१७९	३६,६६०.५४	६,६४४	२०,९३५.७२	४,७६६	७,६७८.३५	६,०२०	४६२.८९
२	पूरनियंत्रण व पूर संरक्षण	३१४	४,२९३.९०	५९५	५,५०५.७३	७२५	५,२२६.६८	७१८	३,१८४.७८	७१३	१,३१२.८६
३	जलसंधारण व जलसंवर्धन	२०,०२७	३५,३१५.३४	२२,७७२	३१,४२७.७६	१५,२८७	२१,११५.५५	१९,१४७	२०,८२५.१७	११,९४०	६,१८७.७८
४	दुष्काळ प्रतिबंधक काम	१७,३७०	२२,१३६.०१	२८,०२१	१९,१०८.८२	१८,७७२	२१,८९३.१४	१५,००४	१५,४७७.७२	१८,४०८	४,४१०.६८
५	सूक्ष्म जलसिंचन	४७३	१,२४२.३९	३९३	८२६.३७	२७५	९६५.५९	२७६	७५७.१९	३७४	४२९.६३
६	अनुसूचित जाती / जमाती व भूधारकांना सिंचन सुविधा	३५,४६९	४४,५३५.७१	५१,२१४	५९,७९२.८८	१,३५,६०३	७५,०६२.४२	२,१५,४४७	७२,१०७.२१	२,१७,१९९	२९,१९६.६९
७	पारंपारिक जलस्त्रोतांचे नुतनीकरण	२,४३८	६,६३९.१२	३,४०९	६,३७८.२९	२,०९७	६,०३१.८२	२,५४७	५,७६४.३९	१,५५९	२,०१५.३६
८	भूविकास	४,४०४	६,२७४.५९	८,१५०	६,९२४.४१	३,८८७	४,५९१.१२	३,६६१	३,६३६.७७	२,९१८	९८०.०१
९	राजीव गांधी सेवा केंद्र	१३५	३१३.०८	१८८	४५७.७३	७७	८०.३४	७३	५३.८१	४९	७.२४
१०	इतर कामे	२५,४५९	२,३८१.६६	४५,६७१	५,४५८.८०	५८,२४४	८,०३१.८६	५६,८६१	५,७६६.८७	३१,७७८	१,७१०.९७
	एकूण	**१,१२,२१६**	**१,६२,५५२.०९**	**१,६८,५९२**	**१,७२,५४१.३३**	**२,४१,६११**	**१,६३,९३४.२४**	**३,१८,५००**	**१,३५,२५२.२६**	**२,९०,९५८**	**४६,७१४.११**

आधार - नियोजन विभाग, (रोहयो) महाराष्ट्र शासन

$ फेब्रुवारी, २०२० पर्यंत

परिशिष्ट १०.१४

राज्यातील औद्योगिक विवाद**

(भाग घेतलेले कामगार शंभरात व वाया गेलेले श्रमदिन लाखात)

बाब	१९८१	१९९१	२००१	२०११	२०१५	२०१६	२०१७	२०१८	२०१९
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१. कापड गिरण्या --									
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	६६	१०	१२	७	४	१८	१३	४	६
(ब) भाग घेतलेले कामगार	५६४	६१	८६	२६	८९	७०	१६	१६	५७
(क) वाया गेलेले मनुष्यदिन	४७.३६	२.३७	४.५३	१.७३	२.३२	१.८०	०.४१	०.८५	११.४०
२. अभियांत्रिकी कारखाने --									
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	११९	५९	२८	८	५१	६०	४८	११	१४
(ब) भाग घेतलेले कामगार	४१२	११०	६५	७१	४३८	१४७	१३८	५८	१९
(क) वाया गेलेले मनुष्यदिन	१६.२१	१४.४६	२५.७९	१२.९०	१०.७५	३.८१	३.६५	३.५९	३.३०
३. संकीर्ण --									
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	४५१	१४८	१९	१८	१६०	६६	५७	१०	११
(ब) भाग घेतलेले कामगार	१,०३१	४२३	८५	३८	६६९	५०८	५०७	४८	१९
(क) वाया गेलेले मनुष्यदिन	३१.४९	२९.६६	१५.९०	७.८०	१७.०३	१५.६७	१२.९८	१३.८०	७.१४
४. एकूण --									
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	६३६	२१७	५९	३३	२१५	१४४	११८	२५	३१
(ब) भाग घेतलेले कामगार	२,००७	५९४	२३७	१३५	१,१९६	७२५	६६०	१२२	९६
(क) वाया गेलेले मनुष्यदिन	९५.०५	४६.४९	५२.३१	२२.४३	३०.१०	२१.२९	१७.०४	१८.६०	२१.८४

आधार - कामगार आयुक्त, महाराष्ट्र शासन

टीप - (१) बाब क्रमांक ४ (ब) व ४ (क) समोरील आकडे संक्षिप्तात दिल्याने प्रत्यक्ष बेरजेशी जुळतीलच असे नाही

(२) ** राज्य औद्योगिक संबंध यंत्रणेखालील

(३) माहिती जानेवारी ते डिसेंबर पर्यंत

परिशिष्ट १०.१५

जिल्हानिहाय मानव विकास निर्देशांक २०११

जिल्हा	एकूण साक्षरता दर (२०११)	एकूण पटसंख्या प्रामाण (२०११-१२)	अर्भक मृत्यु दर (२००७-०८)	दरडोई जिल्हा स्थूल उत्पन्न स्थिर किंमतीनुसार (१९९९-२०००) (₹)	मानव विकास निर्देशांक (माविनि) २०११	माविनि स्थिती
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
नंदूरबार	६३.०	६७.७	७५	१९,१५६	०.६०४	अल्प
गडचिरोली	७०.६	८०.७	६३	१४,९१३	०.६०८	
वाशिम	८१.७	८८.०	४६	१४,८८५	०.६४६	
हिंगोली	७६.०	७८.७	५०	१८,२८६	०.६४८	
उस्मानाबाद	७६.३	८१.९	५०	१७,८४७	०.६४९	
नांदेड	७६.९	८०.३	३०	१८,१५५	०.६५७	
जालना	७३.६	८३.७	४८	२०,५६५	०.६६३	
लातूर	७९.०	९१.१	५३	१७,६७४	०.६६३	
धुळे	७४.६	८३.७	४४	२१,४४२	०.६७१	
बीड	७३.५	९०.४	३३	२१,०१३	०.६७८	मध्यम
परभणी	७५.२	८६.३	५१	२३,१४६	०.६८३	
बुलढाणा	८२.१	८७.६	३४	१९,४८७	०.६८४	
यवतमाळ	८०.७	८४.९	४७	२४,११८	०.७००	
गोंदिया	८५.४	८७.२	६७	२३,०९१	०.७०१	
अमरावती	८८.२	८६.०	५९	२१,८०४	०.७०१	
भंडारा	८५.१	८९.३	६०	२५,७३५	०.७१८	
चंद्रपूर	८१.४	८८.९	७४	२८,७३०	०.७१८	
अहमदनगर	८०.२	८७.९	४१	२७,३९२	०.७२०	उच्च
अकोला	८७.६	८५.६	२८	२४,०५५	०.७२२	
वर्धा	८७.२	८७.९	६२	२६,१३०	०.७२३	
जळगाव	७९.७	८८.२	४८	२८,९३९	०.७२३	
औरंगाबाद	८०.४	८२.२	४४	३०,६९०	०.७२७	
सोलापूर	७७.७	८९.५	२३	२८,८२८	०.७२८	
रत्नागिरी	८२.४	८९.०	२५	२७,६८५	०.७३२	
सातारा	८४.२	८५.७	२७	२९,९१६	०.७४२	
सांगली	८२.६	८७.९	३३	३३,७१३	०.७४२	अति उच्च
नाशिक	८१.०	८२.२	४६	३५,५४५	०.७४६	
सिंधुदुर्ग	८६.५	८७.५	३५	३१,५६३	०.७५३	
रायगड	८३.९	८८.९	३५	३४,३७७	०.७५९	
कोल्हापूर	८२.९	८८.४	१३	३६,१७८	०.७७०	
नागपूर	८९.५	९२.६	४०	३७,९९५	०.७८६	
ठाणे $	८६.२	७८.५	३४	५०,४०८	०.८००	
पुणे	८७.२	८८.२	२८	५०,१५८	०.८१४	
मुंबई @	९०.३	८५.५	१८	५८,८१८	०.८४१	
महाराष्ट्र राज्य	**८२.९**	**८५.४**	**४४**	**३५,०३३**	**०.७५२**	

आधार - महाराष्ट्र मानव विकास अहवाल २०१२

टीप - @ मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्हे एकत्रित $ पालघरसह

व्याख्या सूची

लोकसंख्या

बालकांमधील मुलामुलींचे प्रमाण (० ते ६ वर्षे) : लोकसंख्येतील ‘० ते ६ वर्षे वयोगटातील मुलींची त्याच वयोगटातील दर १००० मुलांच्या प्रमाणात असलेली संख्या’ अशी बालकांमधील मुलामुलींच्या प्रमाणाची व्याख्या करण्यात आली आहे.

$$\text{बालकांमधील मुलामुलींचे प्रमाण (० ते ६ वर्षे)} = \frac{\text{० ते ६ वर्षे वयोगटातील मुलींची संख्या}}{\text{० ते ६ वर्षे वयोगटातील मुलांची संख्या}} \times १०००$$

संस्थात्मक कुटुंब : ‘संस्थात्मक कुटुंब’ म्हणजे संस्थेत वास्तव्य करणारे आणि सामायिक स्वयंपाकगृहात भोजन घेणा-या परस्पर असंबंधित व्यक्तींचा समूह होय. या प्रकारच्या कुटुंब संस्थेत बोर्डींग गृह, खानावळी, वसतिगृहे, हॉटेल्स, बचाव गृहे, निरीक्षण गृहे, भिक्षेकरी गृह, कारागृह ,आश्रम, वृद्धाश्रम, बालगृहे, अनाथालये, इत्यादींचा समावेश होतो.

कुटुंब प्रमुख : जनगणनेमध्ये कुटुंब प्रमुख म्हणजे कुटुंबाकडून कुटुंबाचा प्रमुख म्हणून ओळखली जात असलेली, सामान्यत: कुटुंबाच्या कारभाराचे व्यवस्थापन करण्याच्या दृष्टीने मुख्य जबाबदारी आणि कुटुंबाच्या वतीने निर्णय घेणारी व्यक्ती होय. ‘कुटुंबप्रमुख’ हा सर्वात वयस्कर पुरुष सदस्य किंवा कमविणारा सदस्य असणे आवश्यक नाही, तर स्त्री किंवा तरुण-तरुणींपैकी कोणताही सदस्य असू शकतो.

मुख्य कामगार : संदर्भ कालावधीत सहा महिन्यांपेक्षा जास्त दिवस (१८० दिवस) काम केलेल्या व्यक्तींना मुख्य कामगार असे संबोधतात.

सीमांतिक कामगार : संदर्भ कालावधीत सहा महिन्यांपेक्षा कमी दिवस (१८० दिवस) काम केलेल्या व्यक्तींना सीमांतिक कामगार असे संबोधतात.

कामाच्या शोधात किंवा कामासाठी उपलब्ध व्यक्ती (बेरोजगार): कामाची कमतरता असल्याने काम केलेले नाही तथापि, रोजगार विनिमय केंद्र, मध्यस्थ, मित्र अथवा नातेवाईक यांच्यामार्फत किंवा संभाव्य नियोक्त्यांकडे अर्ज करुन सद्य:स्थितीतील उपलब्ध काम व त्याचा मेहनताना विचारात घेऊन कामाची मागणी करीत आहे किंवा काम करण्याची इच्छा किंवा कामासाठी उपलब्धता दर्शविली आहे, अशा व्यक्तींना कामाच्या शोधात किंवा कामासाठी उपलब्ध व्यक्ती म्हणून संबोधले जाते.

श्रमशक्ती : काम करणाऱ्या (रोजगारीत असलेल्या) व कामाच्या शोधात किंवा कामासाठी उपलब्ध असणाऱ्या (बेरोजगार) व्यक्ती मिळून श्रमशक्ती तयार होते.

कार्यशक्ती (रोजगार असलेले) : कोणत्याही आर्थिक कार्यात गुंतलेल्या (रोजगारीत असलेल्या) व्यक्ती मिळून कार्यशक्ती तयार होते.

कार्य सहभाग दर : एकूण काम करणाऱ्यांची (मुख्य + सीमांतिक) (जनगणना २०११ नुसार) एकूण लोकसंख्येशी असलेली टक्केवारी म्हणजे कार्य सहभाग दर होय.

$$\text{कार्य सहभाग दर} = \frac{\text{एकूण काम करणारे (मुख्य + सीमांतिक)}}{\text{एकूण लोकसंख्या}} \times १००$$

श्रमशक्ती सहभाग दर$^{\$}$: श्रमशक्ती सहभाग दर म्हणजे श्रमशक्ती असणाऱ्यांची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी होय.

$$\text{श्रमशक्ती सहभाग दर} = \frac{\text{(काम करणाऱ्या व्यक्ती + बेरोजगार व्यक्ती)}}{\text{एकूण लोकसंख्या}} \times १००$$

कामगार लोकसंख्या प्रमाण$: काम करणाऱ्या व्यक्तींची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी म्हणजे कामगार लोकसंख्या प्रमाण होय.

$$\text{कामगार लोकसंख्या प्रमाण} = \frac{\text{काम करणाऱ्या व्यक्तींची संख्या}}{\text{एकूण लोकसंख्या}} \times १००$$

बेरोजगार दर$: श्रमशक्तीतील एकूण व्यक्तीपैकी बेरोजगार व्यक्तींची टक्केवारी म्हणजे बेरोजगार दर होय.

$$\text{बेरोजगार दर} = \frac{\text{बेरोजगार व्यक्तींची संख्या}}{(\text{काम करणाऱ्या व्यक्तींची संख्या + बेरोजगार व्यक्तींची संख्या})} \times १००$$

($ - श्रम शक्ती पाहणी (जुलै, २०१७ ते जून, २०१८) च्या वार्षिक अहवालामध्ये वापरलेल्या संज्ञेनुसार)

नित्य मुख्य कार्य स्थिती : पाहणीच्या दिवसापूर्वी मागील ३६५ दिवसात एखादी व्यक्ती तुलनेने ज्या कार्यस्थितीवर जास्त वेळ कार्यरत असते त्यास नित्य मुख्य कार्य स्थिती असे संबोधले जाते.

वर्तमान साप्ताहीक स्थिती :
एखादी व्यक्ती पाहणीच्या दिवसापूर्वी मागील सात दिवसांमध्ये किमान एका दिवसातील कमीत कमी एक तास कार्यरत असल्यास त्यास व्यक्तिच्या रोजगाराची वर्तमान साप्ताहीक स्थिती म्हणून संबोधले जाते.

लोकवित्त

प्राथमिक तूट : प्राथमिक तूट म्हणजे राजकोषीय तूटीमधून व्याज प्रदाने वगळल्यावर येणारी रक्कम होय.
दरडोई विकास खर्च व दरडोई महसुली खर्च हे विकास खर्च व महसुली खर्चास संबंधित वर्षाच्या मध्यावधी लोकसंख्येने भागून परिगणित करण्यात येतात.

जन्म व मृत्यू विषयक सांख्यिकी

जन्म दर : दर हजार व्यक्तींमागे त्या वर्षातील जीवित जन्मांची संख्या

मृत्यू दर : दर हजार व्यक्तींमागे त्या वर्षातील मृत्यूंची संख्या

अर्भक मृत्यू दर : दर हजार जीवित जन्मांमागे अर्भकांच्या (एक वर्ष किंवा त्यापेक्षा लहान) मृत्यूंची संख्या

नवजात शिशू मृत्यू दर : चालू वर्षातील जीवित जन्मांमागे २९ दिवसांपेक्षा कमी वय असलेल्या नवजात शिशुंच्या मृत्यूंची संख्या

पाच वर्षाखालील बालकांचा मृत्यूदर : दर हजार जीवित जन्मांमागे ५ वर्षांखालील मुलांच्या मृत्यूंची संख्या

माता मृत्यू : कोणत्याही स्त्रीचा मृत्यू गरोदरपणात किंवा गरोदरपणाची समाप्ती झाल्यानंतर ४२ दिवसांच्या आत, गरोदरपणाच्या कालावधीचा व गर्भधारणेची जागा याचा विचार न करता गरोदरपणाशी संबंधित कारणाने किंवा ज्याची गरोदरपणामुळे किंवा त्याच्या व्यवस्थापनामुळे तीव्रता वाढेल अशा कारणाने अपघाती किंवा प्रासंगिक कारणे वगळून झालेला मृत्यू म्हणजे माता मृत्यू होय.

माता मृत्यू प्रमाण : संबंधित वर्षामध्ये गरोदरपणाची गुंतागुंत किंवा प्रसुती दरम्यान गुंतागुंत निर्माण झाल्यामुळे प्रति लाख जीवित जन्मांमागे त्या वर्षातील स्त्रियांच्या मृत्यूंची संख्या म्हणजे माता मृत्यू प्रमाण होय.

$$\textbf{माता मृत्यू प्रमाण} = \frac{\text{एका ठराविक कालावधीमध्ये झालेले एकूण माता मृत्यू}}{\text{त्याच कालावधीतील जीवित जन्म}} \times १,००,०००$$

एकूण जनन दर : स्त्रीच्या संपुर्ण प्रजनन कालावधीमध्ये स्त्रीला होणारी सरासरी मुले

शिक्षण

$$\textbf{एकूण पटसंख्येचे प्रमाण} = \frac{\text{विशिष्ट शैक्षणिक स्तरामधील विद्यार्थ्यांची पटसंख्या}}{\text{विशिष्ट शैक्षणिक स्तराकरिता अधिकृत वयोगटातील लोकसंख्या}} \times १००$$

$$\textbf{स्त्री-पुरूष असमानता निर्देशांक} = \frac{\text{मुलींच्या एकूण पटसंख्येचे प्रमाण}}{\text{मुलांच्या एकूण पटसंख्येचे प्रमाण}}$$

विशेष गरजा असलेली मुले : दृष्टीदोष, श्रवणदोष, हालचाल दोष, आकलनदोष, सेरेब्रल पाल्सी किंवा मतिमंदत्व यांसारख्या रोगाने पीडित असलेली सर्व मुले म्हणजे विशेष गरजा असलेली मुले होत.

गळतीचे प्रमाण : संदर्भित शैक्षणिक वर्षात एखाद्या शाळेच्या पटावर नोंद झालेल्या विद्यार्थ्यांची संख्या व त्यापुढील शैक्षणिक वर्षामध्ये त्या शाळेच्या पटावर अद्याप नोंदणी न झालेल्या विद्यार्थ्यांची संख्या यांचे प्रमाण म्हणजे गळतीचे प्रमाण होय.

आर्थिक

देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न : कोणत्याही भौगोलिक सीमांकित क्षेत्रातील विशिष्ट कालावधीमध्ये (साधारणपणे एक वर्ष) निर्माण झालेल्या सर्व वस्तू व सेवांचे (द्विरुक्ती टाळून) मूल्याच्या स्वरुपात केलेले मोजमाप. सर्वसाधारणपणे भौगोलिक क्षेत्र म्हणजे देश. जर भौगोलिक क्षेत्र राज्य असेल तर त्यास स्थूल राज्य उत्पन्न आणि जर भौगोलिक क्षेत्र जिल्हा असेल तर त्यास स्थूल जिल्हा उत्पन्न असे संबोधले जाते.

देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न (बाजार किंमतींनुसार) : प्रत्येक उद्योगापासून तयार करण्यात आलेल्या मूळ किंमतींनुसार स्थूल मूल्यवृद्धि + आयात शुल्कांसह उत्पादनावरील कर वजा उत्पादनावरील अनुदान

निव्वळ उत्पन्नाची जसे **देशांतर्गत निव्वळ उत्पन्न, निव्वळ राज्य उत्पन्न व निव्वळ जिल्हा उत्पन्न** परिगणना करतांना संबंधित स्थूल उत्पन्नातून स्थिर भांडवलाचा घसारा वजा करण्यात येतो.

स्थूल मूल्यवृद्धि (मूळ किंमतींनुसार) (उत्पन्न पध्दत) : कर्मचाऱ्यांची भरपाई + व्यवस्थापन अधिक्य / मिश्र उत्पन्न + स्थिर भांडवलाचा घसारा + उत्पादन कर वजा उत्पादन अर्थसहाय्य

स्थूल मूल्यवृध्दी (मूळ किंमतीनुसार) (उत्पादन पध्दती) : उत्पादनाचे स्थूल मूल्य वजा निविष्ठा

स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न : देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नात विदेश व्यवहारातील देवाण-घेवणातील फरकाचा समावेश करुन स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न परिगणित करण्यात येते.

निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न : स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नामधून स्थिर भांडवलाचा घसारा वजा करुन निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न परिगणित करण्यात येते. यास राष्ट्रीय उत्पन्न असेही संबोधले जाते.

दरडोई उत्पन्न : राष्ट्रीय दरडोई उत्पन्न, राज्य दरडोई उत्पन्न आणि जिल्हा दरडोई उत्पन्न हे संबंधित भौगोलिक क्षेत्राच्या निव्वळ उत्पन्नाला मध्यावधी लोकसंख्येने भागून परिगणित करण्यात येते.

आगाऊ अंदाज म्हणजे उपलब्ध अनुरुप/प्रतिनिधिक निर्देशक वापरुन केलेले अंदाज.

ग्राहक वस्तू : स्वत:च्या व कुटुंबाच्या वापरासाठी ग्राहकांनी खरेदी केलेल्या वस्तू.

मध्यम तयार माल : दुसऱ्या वस्तू तयार करण्याकरिता वस्तू म्हणून वापरल्या जाणाऱ्या निविष्ठी.

भांडवली वस्तू : वस्तू तयार करण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या मशीनरी सारख्या वस्तू.

स्थूल उत्पादन : लेखा वर्षात उत्पादित झालेली उत्पादने व उप उत्पादने यांचे प्रत्यक्ष करविरहित मूल्य (म्हणजे विक्रीवरील कर व शूल्क वगळून आणि असल्यास अनुदान समाविष्ट करुन) आणि अर्ध निर्मित वस्तूंचे मूळ मूल्य, स्वत:साठी केलेल्या बांधकामाचे मूल्य, पूरविण्यात आलेल्या औद्योगिक व बिगर-औद्योगिक सेवांपोटी प्राप्त जमा, प्रकल्प यंत्रसामग्री व इतर स्थायी मालमत्ता यांचे भाडे, मूळ स्थितीत खरेदी केलेल्या वस्तुंच्या विक्रीद्वारे मिळणारी निव्वळ शिल्लक आणि निर्माण करुन विक्री केलेल्या विजेचे मूल्य यांचा स्थूल उत्पादनामध्ये समावेश होतो.

निव्वळ मूल्यवृद्धी : स्थूल उत्पादनातून एकूण निविष्टी मूल्य व घसारा वजा केल्यावर निव्वळ मूल्यवृद्धी प्राप्त होते.

सर्वसाधारण

दरडोई विजेचा अंतिम वापर : विजेच्या अंतिम वापरास मध्यावधी लोकसंख्येने भागून परिगणित करण्यात येते

विजेचा अंतिम वापर म्हणजे ग्राहकांनी प्रत्यक्षात वापरलेली वीज (किंवा ग्राहकांना विकलेली वीज) होय.

उर्जा - एकके :

१ मे.वॅ. = १ मेगावॅट = १,००० किलोवॅट = १०,००,००० वॅट

१ युनिट = १ किलो-वॅट-तास

१ दशलक्ष युनिट्स = १०,००,००० युनिट्स = १०,००,००० कि.वॅ.तास

१ एमव्हीए = १ दशलक्ष व्होल्ट ॲम्पिअर

$$\textbf{वाहन उत्पादकता} = \frac{\text{प्रतीदिन सरासरी सार्थ किमी (लाखांत)}}{\text{एकूण सरासरी वाहने}} \times १००००० $$

$$\textbf{चालक - वाहक उत्पादकता} = \frac{\text{एकूण सार्थ किमी (लाखांत)}}{\text{एकूण कामगिरीवरील चालक दिवस}} \times १००००० $$

$$\textbf{भारमान टक्के} = \frac{\text{प्रत्यक्ष प्रवासी उत्पन्न}}{\text{अपेक्षित प्रवासी उत्पन्न}} \times १०० $$

राज्य व जिल्हा मानव विकास निर्देशांक मापनासाठी पद्धती (राज्य मानव विकास अहवाल-२०१२) :

आरोग्य, शिक्षण व उत्पन्न या आयामांचे निर्देशांक खालील सुत्राने परिगणित करण्यात आले आहेत.

$$I_x = \text{'X' आयामांचा निर्देशांक} = \frac{\text{प्रत्यक्ष मूल्य (value) - लघुत्तम मूल्य}}{\text{महत्तम मूल्य - लघुत्तम मूल्य}}$$

शिक्षणाच्या निर्देशांकाची परिगणना साक्षरतेला दोन-तृतीयांश व पटनोंदणी दराला एक-तृतीयांश भारांक (weight) देऊन करण्यात आली आहे.

घटक निर्देशांक काढल्यानंतर जिल्ह्यांच्या मानव विकास निर्देशांकासाठी घटक निर्देशांकाची साधी सरासरी घेण्यात आली आहे.

घटक निर्देशांक अनुमानित करण्यासाठी खाली दिल्याप्रमाणे महत्तम व लघुत्तम मूल्ये ठरविण्यात आली.

घटक	महत्तम	लघुत्तम
अर्भक जीवितत्व दर	१,०००	०
साक्षरता दर	१००	०
स्थूल पटसंख्या प्रमाण	१००	०
दरडोई निव्वळ अंतर्गत उत्पन्न (चालू किंमतीनुसार) (₹)	१,५०,०००	१०,०००

टीप : अर्भक जीवितत्व दर = १,००० – अर्भक मृत्यू दर, उत्पन्नाचे अंदाज काढण्यासाठी लॉग ट्रान्स्फॉर्मेशन वापरले आहे.

पिकांची सघनता : एकूण पिकांखालील क्षेत्राचे निव्वळ पेरणी क्षेत्राशी प्रमाण

दूरध्वनीची घनता : संदर्भ क्षेत्रामधील दर शंभर लोकसंख्येमागे दूरध्वनी जोडण्यांची संख्या

स्त्रियांचे लग्नाच्या वेळचे सरासरी वय : दिलेल्या संदर्भ वर्षामध्ये लग्न केलेल्या स्त्रियांचे अंदाजित सरासरी वय

पाणी पुरवठा व स्वच्छता

खुली हगणदारी मुक्त गाव : ज्या परिसर/गावात दृश्य स्वरूपात विष्ठा आढळत नाही आणि प्रत्येक कुटुंब, सार्वजनिक आणि सामुदायिक संस्था विष्ठेची विल्हेवाट लावण्यासाठी सुरक्षित तंत्रज्ञानाचा पर्याय वापरत आहेत अशा गावास अनुसुचित/ घोषित खुली हगणदारी मुक्त गाव म्हणून संबोधण्यात येते.

खुली हगणदारी मुक्त शहर : दिवसाच्या कोणत्याही वेळी एकही व्यक्ती उघडयावर शौच करीत असलेली आढळली नाही अशा शहर/ प्रभागास खुली हगणदारी मुक्त शहर असे अनुसुचित/ घोषित केले जाऊ शकते.

खुली हगणदारी मुक्त + शहर : दिवसाच्या कोणत्याही वेळी एकही व्यक्ती उघडयावर शौच/ लघवी करीत असलेली आढळली नाही व जेथे सामुदायिक व सार्वजनिक शौचालय कार्यात्मक व सुस्थितीत आहेत अशा शहर/ प्रभागास खुली हगणदारी मुक्त + शहर असे अनुसुचित/ घोषित केले जाऊ शकते.

खुली हगणदारी मुक्त ++ शहर : दिवसाच्या कोणत्याही वेळी एकही व्यक्ती उघडयावर शौच/ लघवी करीत असलेली आढळली नाही व जेथे सामुदायिक व सार्वजनिक शौचालय कार्यात्मक व सुस्थितीत आहेत आणि ज्यामध्ये मलमुत्र, सांडपाणी हे नाले-गटारे यामध्ये न सोडता त्यांचेवर प्रक्रिया करून त्यांचे व्यवस्थापन करण्यात येते अशा शहर/ प्रभागास खुली हगणदारी मुक्त + + शहर असे अनुसुचित/ घोषित केले जाऊ शकते.

* * * * *

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

क. भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	भौगोलिक क्षेत्र (लाख चौ. किमी)	लोकसंख्या (लाख)	लोकसंख्येची घनता (प्रति चौ. किमी)	नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	राज्याच्या लोकसंख्येची देशाच्या लोकसंख्येशी टक्केवारी	लोकसंख्येतील दशवर्षीय वाढ (टक्के)	स्त्री -पुरुष प्रमाण	बालकांमधील मुलामुलींचे प्रमाण (०-६ वर्षे वयोगट)	एकूण कुटुंबे (लाख)
संदर्भ वर्ष /दिनांक	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२००१-११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
आंध्र प्रदेश	२.७५	८४५.८१	३०८	३३.३६	७.००	१०.९८	९९३	९३९	२१०.२३
तेलंगणा ^	-	-	-	-	-	-	-	-	-
अरुणाचल प्रदेश	०.८४	१३.८४	१७	२२.९४	०.११	२६.०३	९३८	९७२	२.७१
आसाम	०.७८	३१२.०६	३९८	१४.१०	२.५८	१७.०७	९५८	९६२	६४.०६
बिहार	०.९४	१,०४०.९९	१,१०६	११.२९	८.६०	२५.४२	९१८	९३५	१८९.१४
झारखंड	०.८०	३२९.८८	४१४	२४.०५	२.७२	२२.४२	९४९	९४८	६२.५५
दिल्ली	०.०१	१६७.८८	११,३२०	९७.५०	१.३९	२१.२१	८६८	८७१	३४.३६
गोवा	०.०४	१४.५९	३९४	६२.१७	०.१२	८.२३	९७३	९४२	३.४४
गुजरात	१.९६	६०४.४०	३०८	४२.६०	४.९९	१९.२८	९१९	८९०	१२२.४८
हरियाणा	०.४४	२५३.५१	५७३	३४.८८	२.०९	१९.९०	८७९	८३४	४८.५८
हिमाचल प्रदेश	०.५६	६८.६५	१२३	१०.०३	०.५७	१२.९४	९७२	९०९	१४.८३
जम्मू व काश्मीर	२.२२	१२५.४१	१२४	२७.३८	१.०४	२३.६४	८८९	८६२	२१.२०
कर्नाटक	१.९२	६१०.९५	३१९	३८.६७	५.०५	१५.६०	९७३	९४८	१३३.५७
केरळ	०.३९	३३४.०६	८६०	४७.७०	२.७६	४.९१	१,०८४	९६४	७८.५४
मध्य प्रदेश	३.०८	७२६.२७	२३६	२७.६३	६.००	२०.३५	९३१	९१८	१५०.९३
छत्तीसगड	१.३५	२५५.४५	१८९	२३.२४	२.११	२२.६१	९९१	९६९	५६.५१
महाराष्ट्र	**३.०८**	**१,१२३.७४**	**३६५**	**४५.२२**	**९.२८**	**१६.००**	**९२९**	**८९४**	**२४४.२२**
मणिपूर	०.२२	२८.५६	१२८	२९.२१	०.२४	२४.५०	९८५	९३०	५.५८
मेघालय	०.२२	२९.६७	१३२	२०.०७	०.२५	२७.९५	९८९	९७०	५.४८
मिझोराम	०.२१	१०.९७	५२	५२.११	०.०९	२३.४८	९७६	९७०	२.२३
नागालँड	०.१७	१९.७९	११९	२८.८६	०.१६	-०.५८	९३१	९४३	३.९६
ओडिशा	१.५६	४१९.७४	२७०	१६.६९	३.४७	१४.०५	९७९	९४१	९६.३८
पंजाब	०.५०	२७७.४३	५५१	३७.४८	२.२९	१३.८९	८९५	८४६	५५.१३
राजस्थान	३.४२	६८५.४८	२००	२४.८७	५.६६	२१.३१	९२८	८८८	१२७.११
सिक्कीम	०.०७	६.११	८६	२५.१५	०.०५	१२.८९	८९०	९५७	१.२९
तामीळनाडू	१.३०	७२१.४७	५५५	४८.४०	५.९६	१५.६१	९९६	९४३	१८५.२५
त्रिपूरा	०.१०	३६.७४	३५०	२६.१७	०.३०	१४.८४	९६०	९५७	८.५६
उत्तर प्रदेश	२.४१	१,९९८.१२	८२९	२२.२७	१६.५०	२०.२३	९१२	९०२	३३४.४८
उत्तराखंड	०.५३	१००.८६	१८९	३०.२३	०.८३	१८.८१	९६३	८९०	२०.५७
पश्चिम बंगाल	०.८९	९१२.७६	१,०२८	३१.८७	७.५४	१३.८४	९५०	९५६	२०३.८०
भारत$	**३२.८७**	**१२,१०८.५५**	**३८२**	**३१.१४**	**१००.००**	**१७.७०**	**९४३**	**९१८**	**२,४९५.०२**

$ केंद्रशासित प्रदेश समाविष्ट   ^ विवक्षितपणे नमूद केले नसल्यास आंध्र प्रदेशमध्ये समाविष्ट

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

स्त्री कुटुंब प्रमुख असलेली कुटुंबे (लाख)	शेतकऱ्यांची संख्या (लाख)	पिण्यायोग्य / स्वच्छ पाण्याची सुविधा उपलब्ध असलेल्या कुटुंबांची टक्केवारी	अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	दिव्यांग लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	झोपडपट्टीतील लोकसंख्येची (सर्व शहरे) नागरी लोकसंख्येशी टक्केवारी	मुख्यत: काम करणाऱ्यांची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	कृषि विषयक काम करणाऱ्यांची एकूण काम करणाऱ्यांशी टक्केवारी	काम करणाऱ्या स्त्रियांचा सहभाग दर
(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)
(११)	(१२)	(१३)	(१४)	(१५)	(१६)	(१७)	(१८)	(१९)
३१.२७	६४.९२	९०.५	२३.४१	२.६८	३६.१०	३९.०६	५९.५१	३६.१६
-	-	-	-	-	-	-	-	-
०.३५	३.०३	७८.६	६८.७९	१.९३	४.९०	३४.६०	५७.६७	३५.४४
८.५३	४०.६२	६९.९	१९.६०	१.५४	४.४८	२७.८४	४९.३५	२२.४६
१९.७५	७१.९६	९४.०	१७.२०	२.२४	१०.५३	२०.५२	७३.५५	१९.०७
६.८२	३८.१५	६०.१	३८.२९	२.३३	४.७०	२०.६७	६२.९९	२९.१०
३.९५	०.३३	९५.०	१६.७५	१.४०	१०.९१	३१.६१	१.३०	१०.५८
०.८०	०.३१	८५.७	११.९८	२.२६	२.८९	३२.६४	१०.०७	२१.९२
१२.३५	५४.४८	९०.३	२१.५०	१.८१	६.५३	३३.७०	४९.६१	२३.३८
५.६६	२४.८१	९३.८	२०.१७	२.१६	१८.८०	२७.६७	४४.९६	१७.७९
३.०५	२०.६२	९३.७	३०.९०	२.२६	८.९०	३०.०५	६२.८५	४४.८२
२.०४	१२.४५	७६.८	१९.२८	२.८८	१९.२८	२१.०८	४१.४८	१९.११
२२.६९	६५.८१	८७.५	२४.१०	२.१७	१३.९३	३८.३०	४९.२८	३१.८७
१९.८३	६.७०	३३.५	१०.५५	२.२८	१.२७	२७.९३	१७.१५	१८.२३
१५.०४	९८.४४	७८.०	३६.७१	२.१४	२८.३५	३१.२६	६९.७९	३२.६४
७.३५	४०.०५	८६.३	४३.४४	२.४५	३१.९८	३२.२६	७४.६८	३९.७०
३१.३६	**१२५.६९**	**८३.४**	**२१.१७**	**२.६४**	**२३.३२**	**३८.९४**	**५२.७१**	**३१.०६**
०.८३	५.७४	४५.४	४४.२९	१.८९	लागु नाही	३३.२६	५२.८१	३९.८८
१.२७	४.९५	४४.७	८६.७३	१.४९	९.६४	३१.०६	५८.४५	३२.६७
०.३७	२.३०	६०.४	९४.५४	१.३८	१३.७४	३७.८३	५५.७६	३६.१६
०.५३	५.३८	५३.८	८६.४८	१.५०	१४.४२	३७.४६	६१.६६	४४.७४
१२.०२	४१.०४	७५.३	३९.९८	२.९६	२२.२८	२५.५१	६१.८२	२७.१६
७.९६	१९.३५	९७.६	३१.९४	२.३६	१४.०४	३०.४६	३५.५९	१३.९१
११.७७	१३६.१९	७८.१	३१.३१	२.२८	१२.१३	३०.७२	६२.१०	३५.१२
०.१७	१.१७	८५.३	३८.४३	२.९८	२०.४३	३७.७३	४६.५३	३९.५७
२९.६५	४२.४८	९२.५	२१.११	१.६४	१६.६१	३८.७३	४२.१३	३१.८०
१.२१	२.९६	६७.५	४९.५९	१.७५	१४.५४	२९.३२	४४.२०	२३.५७
४०.०७	१९०.५८	९५.१	२१.२७	२.०८	१४.०२	२२.३४	५९.२५	१६.७५
३.९३	१५.८०	९२.२	२१.६६	१.८४	१६.००	२८.४६	५१.२३	२६.६८
२६.१५	५१.१७	९२.२	२९.३२	२.२१	२२.०६	२८.१४	४४.०४	१८.०८
३२७.८३	**१,१८८.०९**	**८५.५**	**२५.२७**	**२.२१**	**१७.३७**	**२९.९४**	**५४.६१**	**२५.५१**

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	मानव विकासाबाबतचे मूलभूत निर्देशक									मानव विकास निर्देशांक
	साक्षरतेची टक्केवारी ††			जन्माच्या वेळेची आयुर्मर्यादा (वर्षे)		जन्म दर	मृत्यू दर	अर्भक मृत्यू दर @	चालू किंमतीनुसार दरडोई उत्पन्न * (₹)	
	पुरुष	स्त्रिया	एकूण	पुरुष	स्त्रिया					
संदर्भ वर्ष/ दिनांक	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०१३-१७)	(२०१३-१७)	(२०१७)	(२०१७)	(२०१७)	(२०१८-१९)	(२०११)
(१)	(२०)	(२१)	(२२)	(२३)	(२४)	(२५)	(२६)	(२७)	(२८)	(२९)
आंध्र प्रदेश	७४.८८	५९.१५	६७.०२	६८.३	७१.२	१६.२	७.२	३२	१,६४,०२५	०.४७३
तेलंगणा ^	-	-	-	-	-	१७.२	६.६	२९	२,०५,६९६	-
अरुणाचल प्रदेश	७२.५५	५७.७०	६५.३८	उ ना	उ ना	१८.३	६.१	४२	उ ना	उ ना
आसाम	७७.८५	६६.२७	७२.१९	६५.४	६७.३	२१.२	६.५	४४	८१,८४१	०.४४४
बिहार	७१.२०	५१.५०	६१.८०	६९.२	६८.६	२६.४	५.८	३५	४३,८२२	०.३६७
झारखंड	७६.८४	५५.४२	६६.४१	६८.८	६८.४	२२.७	५.५	२९	७६,०१९	०.३७६
दिल्ली	९०.९४	८०.७६	८६.२१	७३.३	७६.३	१५.२	३.७	१६	३,६५,५२९	०.७५०
गोवा	९२.६५	८४.६६	८८.७०	उ ना	उ ना	१२.५	६.२	९	४,६७,९९८	०.६१७
गुजरात	८५.७५	६९.६८	७८.०३	६७.६	७२.०	१९.९	६.२	३०	उ ना	०.५२७
हरियाणा	८४.०६	६५.९४	७५.५५	६७.६	७२.३	२०.५	५.८	३०	२,२६,६४४	०.५५२
हिमाचल प्रदेश	८९.५३	७५.९३	८२.८०	६९.८	७५.६	१५.८	६.६	२२	१,७९,१८८	०.६५२
जम्मू व काश्मीर	७६.७५	५६.४३	६७.१६	७२.१	७६.७	१५.४	४.८	२३	उ ना	०.५२९
कर्नाटक	८२.४७	६८.०८	७५.३६	६७.७	७०.८	१७.४	६.५	२५	२,१०,८८७	०.५१९
केरळ	९६.११	९२.०७	९४.००	७२.५	७७.८	१४.२	६.८	१०	२,०४,१०५	०.७९०
मध्य प्रदेश	७८.७३	५९.२४	६९.३२	६४.२	६७.९	२४.८	६.८	४७	९०,९९८	०.३७५
छत्तीसगड	८०.२७	६०.२४	७०.२८	६३.८	६६.६	२२.७	७.५	३८	९६,८८७	०.३५८
महाराष्ट्र	**८८.३८**	**७५.८७**	**८२.३४**	**७१.२**	**७३.९**	**१५.७**	**५.७**	**१९**	**१,९१,७३६**	**०.५७२**
मणिपूर	८२.२७	७२.३७	७९.२१	उ ना	उ ना	१४.६	५.३	१२	उ ना	उ ना
मेघालय	७५.९५	७२.८९	७४.४३	उ ना	उ ना	२२.८	६.१	३९	८९,०२४	उ ना
मिझोराम	९३.३५	८९.२७	९१.३३	उ ना	उ ना	१५.०	४.०	१५	१,६८,६२६	उ ना
नागालँड	८२.७५	७६.११	७९.५५	उ ना	उ ना	१३.५	३.६	७	१,१३,९७७	उ ना
ओडिशा	८१.५९	६४.०१	७२.८७	६७.१	६९.९	१८.३	७.४	४१	९३,३५२	०.३६२
पंजाब	८०.४४	७०.७३	७५.८४	७१.०	७४.०	१४.९	७.०	२१	१,५४,५९८	०.६०५
राजस्थान	७९.१९	५२.१२	६६.११	६६.३	७०.९	२४.१	६.०	३८	१,०९,१०५	०.४३४
सिक्कीम	८६.५५	७५.६१	८१.४२	उ ना	उ ना	१६.४	४.५	१२	३,५७,६४३	उ ना
तामीळनाडू	८६.७७	७३.४४	८०.०९	६९.९	७३.७	१४.९	६.७	१६	१,९३,७५०	०.५७०
त्रिपूरा	९१.५३	८२.७३	८७.२२	उ ना	उ ना	१३.०	५.२	२९	१,१३,४६७	उ ना
उत्तर प्रदेश	७७.२८	५७.१८	६७.६८	६४.३	६५.६	२५.९	६.७	४१	६१,३५१	०.३८०
उत्तराखंड	८७.४०	७०.०१	७८.८२	६८.०	७४.२	१७.३	६.७	३२	१,९८,७३८	०.४९०
पश्चिम बंगाल	८१.६९	७०.५४	७६.२६	७०.४	७२.२	१५.२	५.८	२४	१,०९,४९१	०.४९२
भारत$	**८०.८८**	**६४.६३**	**७२.९८**	**६७.८**	**७०.४**	**२०.२**	**६.३**	**३३**	**१,२६,५२१**	**०.४६७**

$ केंद्रशासित प्रदेश समाविष्ट ^ विवक्षितपणे नमूद केले नसल्यास आंध्र प्रदेशमध्ये समाविष्ट * अस्थायी उ ना उपलब्ध नाही

†† साक्षरतेची टक्केवारी सात वर्षे व त्यापेक्षा अधिक वयाच्या लोकसंख्येची आहे

@ छोट्या राज्यांचे व केंद्रशासित प्रदेशांचे अर्भक मृत्यू दर हे २०१५-१७ या तीन वर्षांच्या कालावधीवर आधारित

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

वित्तविषयक निर्देशक							
राज्याची दरडोई महसूली जमा (₹)	एकूण महसूली जमेत राज्याच्या स्वत:च्या कर महसूलाचा हिस्सा (टक्के)	केंद्रीय करांतील दरडोई हिस्सा (₹)	केंद्राकडून प्राप्त दरडोई अनुदान (₹)	एकूण खर्चातील विकास खर्चाचा हिस्सा (टक्के)	महसूली तूट (+) / आधिक्य (-) ची राज्यांतर्गत स्थूल उत्पन्नाशी टक्केवारी	वित्तीय तूट (+)/आधिक्य (-)ची राज्यांतर्गत स्थूल उत्पन्नाशी टक्केवारी	राज्य शासनाच्या थकित दायित्वांची राज्यांतर्गत स्थूल उत्पन्नाशी टक्केवारी
(२०१८-१९)	(२०१८-१९)	(२०१८-१९)	(२०१८-१९)	(२०१८-१९)	(२०१८-१९)	(२०१८-१९)	(३१-३-२०१९)
(३०)	(३१)	(३२)	(३३)	(३४)	(३५)	(३६)	(३७)
२२,०११	५१.२	६,१६९	३,७३४	६६.८	१.२	३.६	३२.८
३२,१०८	५५.६	४,८४२	७,६९५	७४.८	नगण्य	३.३	१६.७
१,३२,०१२	६.१	६९,७६०	४८,७१६	७४.६	उ ना	उ ना	उ ना
२६,३२२	२०.६	७,३८७	९,६५८	७०.५	-२.४	३.०	१७.८
१३,३०६	२०.९	६,२४२	३,९०९	७२.७	-१.७	४.५	३०.२
१८,७१४	३१.३	६,६१६	३,७२५	७१.४	-२.३	२.४	२७.२
२२,८०४	८५.७	उ ना	२,९३८	७०.७	-०.६	०.१	०.७
७७,३४८	४५.१	१८,८७८	४,९१०	६९.३	-०.२	५.३	२६.५
२०,८०४	५९.३	३,४७७	३,१९६	६६.०	उ ना	उ ना	उ ना
२६,९५४	६६.६	२,८१६	२,९८५	६५.९	१.२	२.९	२६.०
४२,८४३	२२.०	७,४५८	२२,७८७	६१.६	१.४	५.१	३५.२
४९,१७९	१४.१	९,५६५	२८,४३८	६८.०	उ ना	उ ना	उ ना
२५,२९७	५८.२	५,३७१	४,०९९	७१.३	नगण्य	२.६	१८.१
२८,५३३	५४.३	५,३६०	३,९८६	४८.३	१.७	३.०	३०.५
१८,४८९	३४.९	७,०३२	३,८२२	६९.९	नगण्य	३.५	२४.७
२५,९१७	३०.८	८,२६६	६,७९६	८०.४	२.०	६.०	२१.९
२३,५४६	**६५.९**	**३,४५६**	**३,१६१**	**६२.५**	**०.६**	**२.१**	**१६.८**
३९,५०३	८.५	१४,७२४	२०,८५०	६४.२	उ ना	उ ना	उ ना
३९,०६३	१५.८	१४,९५८	१६,२६४	७०.९	-१.४	३.३	३१.४
७३,१३६	५.६	२८,५८२	३७,७४८	६९.०	-२.४	७.६	३४.७
५५,९८४	५.९	१७,७३०	३३,३०७	५४.९	-२.०	५.०	३७.८
२३,३७०	२९.५	७,९२६	५,९७१	७३.३	-२.२	२.९	२३.०
२३,६५६	४७.०	३,९२४	५,२८२	४९.१	२.३	३.४	४०.७
१९,२८४	४१.८	५,४४६	३,१८३	६५.८	२.७	३.४	३३.०
१,०२,६७९	९.९	४२,३४३	४०,३५६	६७.०	-३.३	३.४	२५.४
२३,९०८	६१.०	४,०५६	३,३२३	५७.६	१.२	२.७	२१.७
३६,८५१	१५.६	१२,४७३	१७,७४७	६२.१	-३.६	२.४	२९.०
१६,९८५	३६.३	६,१५७	३,३६८	६१.०	-३.१	२.८	३६.५
३१,३४४	४२.५	७,२२५	७,४२४	५४.७	नगण्य	२.२	२३.६
१५,७९१	४०.४	५,८१३	३,१७३	६१.६	०.६	२.८	३४.०
२१,५६९	**४४.३**	**लागू नाही**	**लागू नाही**	**६५.२**	**०.१**	**२.९**	**२४.९**

उ ना उपलब्ध नाही

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	अनुसूचित वाणिज्यिक बँका					प्रधानमंत्री मुद्रा योजना[$$]		वार्षिक कर्ज योजना [#] (₹ कोटी)	वार्षिक पर्जन्य (मिमी)	वहितीचे सरासरी क्षेत्र (हेक्टर)
	दर लाख लोकसंख्ये मागे बँक कार्यालयांची संख्या[@]	दरडोई ठेवी [@] (₹)	दरडोई कर्ज[@] (₹)	कर्ज-ठेवी प्रमाण (टक्के)	प्राधान्य क्षेत्राच्या पतपुरवठ्याचा एकूण पतपुरवठ्यामधील हिस्सा (टक्के)	खात्यांची संख्या (हजारात)	वितरीत रक्कम (₹ कोटी)			
संदर्भ वर्ष / दिनांक	(दि.३१ मार्च ,२०१९ रोजी)					(२०१९-२०)	(२०१९-२०)	(२०१९-२०)	(२०१८)	(२०१५-१६)
(१)	(३८)	(३९)	(४०)	(४१)	(४२)	(४३)	(४४)	(४५)	(४६)	(४७)
आंध्र प्रदेश	१३.३	५७,६१३	७०,१९५	१२१.८	५४.७	५३५	४,८६४	१,१५,०००	६६३.८	०.९४
तेलंगणा ^	१३.७	१,२३,२७५	१,२९,३७६	१०४.९	२६.३	६१२	३,६४४	६८,५९७	८४६.०	१.००
अरुणाचल प्रदेश	१०.३	१,११,१०८	२५,४७९	२२.९	३०.५	१	३८	४४४	२०३२.५	३.३५
आसाम	६.८	४२,९२५	१८,९७५	४४.२	५५.८	७१०	३,०००	१५,७५८	१,८०७.१	१.०९
बिहार	५.७	२९,५५८	१०,०६४	३४.०	६१.१	३,४६१	१२,७१७	६०,०००	८६०.६	०.३९
झारखंड	७.९	५८,४२०	१६,०९४	२७.५	५३.५	९६७	४,१०६	६,११८	९६०.०	१.१०
दिल्ली	१७.९	६,००,६२०	६,४९,५६२	१०८.१	११.०	४७२	२,९०१	११,६१२	६८७.३	१.३९
गोवा	४३.४	४,६१,७२७	१,२१,८१२	२६.४	३७.०	२१	२६६	७७२	२,६७१.३	१.१०
गुजरात	११.७	९९,३१४	७८,२२०	७८.८	४१.८	९७४	६,१३३	७८,४३४	४८५.३	१.८८
हरियाणा	१७.०	१,४२,९७०	८६,२६७	६०.३	४६.१	७२५	४,२५४	८०,२७१	४७८.४	२.२२
हिमाचल प्रदेश	२२.०	१,३०,८५३	४०,३०७	३०.८	५९.५	६७	१,१७०	११,०७२	१,१८२.१	०.९५
जम्मू व काश्मीर	१३.२	८७,५२६	३९,८००	४५.५	४७.२	१०७	२,३७०	१३,१३१	१,०४०.६	०.५९
कर्नाटक	१५.४	१,४२,०६३	९८,६१८	६९.४	३३.७	३,२६२	१५,९२५	१,१४,९३८	१,०७६.७	१.३६
केरळ	१८.३	१,४१,१३६	९२,६०६	६५.६	५२.७	१,२९०	७,१६०	७१,५३७	३,५१८.९	०.१८
मध्य प्रदेश	८.०	४४,८१५	३०,३१५	६७.६	५७.४	१,९०२	९,००२	१,२३,८५७	८९७.२	१.५७
छत्तीसगड	८.९	४९,६२८	३१,२७१	६३.०	४६.७	५९४	२,७०२	१७,१२९	१२११.९	१.२४
महाराष्ट्र	**१०.२**	**२,०८,७५०**	**२,२२,२४७**	**१०६.५**	**३२.२**	**२,७३९**	**१४,१०२**	**८७,३२२**	**१,०००.८**	**१.३४**
मणिपूर	६.४	३२,८६६	१६,७८६	५१.१	४१.३	३४	१५७	६६७	१,५८०.२	१.१४
मेघालय	१०.६	७४,३५२	२०,०९३	२७.०	२१.५	१८	१२३	९५३	२५४०.०	१.२९
मिझोराम	१५.२	७५,६१५	२७,५५४	३६.४	४८.२	३	४९	५२०	२५५२.६	१.२५
नागालँड	७.६	५१,९३४	१८,६११	३५.८	२३.८	२	६५	३७१	१,५८१.३	४.८७
ओडिशा	११.१	७०,८९८	२७,२७०	३८.५	४९.३	२,११२	७,९३२	४१,३२०	१६३०.०	०.९५
पंजाब	२१.५	१,२७,०९९	७६,५६१	६०.२	४८.८	८६७	४,९९०	१,२७,८७५	६२९.०	३.६२
राजस्थान	९.४	४९,००५	३९,७५१	८१.१	६१.३	१,६१६	८,८३६	१,००,३९६	४००.९	२.७३
सिक्कीम	२१.४	१,४४,९१०	४१,०९१	२८.४	२५.१	८	६५	३०६	३,१०५.२	१.२७
तामीळनाडू	१४.४	१,०५,५२४	१,१५,७८५	१०९.७	४३.२	३,६३१	१७,१३१	१,३७,४२७	८०१.०	०.७५
त्रिपूरा	११.४	६२,१५४	२५,९६१	४१.८	६८.९	१७९	६६७	३,४५५	२,१९१.४	०.४९
उत्तर प्रदेश	७.६	४६,२६०	१९,५४५	४२.२	५८.१	३,२२७	१५,००५	१,७०,२०१	८०५.४	०.७३
उत्तराखंड	१८.५	१,२२,९९३	४६,२९२	३७.६	५१.८	१७९	१,६३८	१०,३८५	१,३९२.२	०.८५
पश्चिम बंगाल	८.२	८०,२२३	३९,१९४	४८.९	४०.२	२,८९५	११,८७३	५५,०००	१,४४४.१	०.७६
भारत[$]	**१०.६**	**९४,२२१**	**७३,६६२**	**७८.२**	**३७.१**	**३३,३३३**	**१,६३,९३८**	**१५,२७,९२०**	**१,०२०.८**	**१.०८**

$ केंद्रशासित प्रदेश समाविष्ट ^ विवक्षितपणे नमूद केले नसल्यास आंध्र प्रदेशमध्ये समाविष्ट @ १ मार्च, २०१९ रोजीची प्रक्षेपित लोकसंख्या

कृषी व संलग्न कार्ये याकरिता लक्ष्य $$ डिसेंबर, २०१९ पर्यंत

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

प्रति हेक्टर उत्पादकता (किलोग्रॅम)						दरडोई अन्नधान्यांचे उत्पादन (कि.ग्रॅ)	दर हेक्टर पिकांखालील क्षेत्रामागे खतांचा वापर (कि.ग्रॅ)	एकूण सिंचित क्षेत्राची पिकाखालील एकूण क्षेत्राशी टक्केवारी	प्रति शेतकरी निव्वळ पेरणी क्षेत्र (हेक्टर)	निव्वळ पेरणी क्षेत्राची एकूण भौगोलिक क्षेत्राशी टक्केवारी
एकूण तृणधान्ये	एकूण कडधान्ये	एकूण अन्नधान्ये	एकूण तेलबिया	कापूस (रुई)	ऊस (टन)					
त्रैवार्षिक सरासरी (२०१५-१६ ते २०१७-१८)						(२०१७-१८)	(२०१५-१६)	(२०१५-१६)	(२०१५-१६)	(२०१५-१६)
(४८)	(४९)	(५०)	(५१)	(५२)	(५३)	(५४)	(५५)	(५६)	(५७)	(५८)
३,७३०	७९१	२,७०५	९५४	५३१	७७	२३४.७	२२५.५	४७.१	१.६	३८.१
३,०८५	७२६	२,६११	१,४२६	४११	७१	२५५.७	२६९.०	४१.४	-	३७.२
१,६१९	१,०१५	१,५८३	१,०४०	-	२१	२४२.५	१.९	१८.६	०.७	२.७
२,०५४	७४७	१,९८२	६५९	नगण्य	३७	१६३.७	५९.८	९.६	०.७	३५.७
२,५४३	९१२	२,४२३	१,१४१	-	५५	१४५.६	२२४.१	६९.३	०.७	५५.३
२,०५७	९८१	१,७८६	७०९	-	७०	१६३.८	९३.४	१३.०	०.४	१७.४
३,६२६	२४६३	३,६२४	१,२५६	-	-	५.५	९५.३	६३.७	०.७	१४.८
२,७४४	८७६	२,५८८	२,२४५	-	४५	७०.६	३०.८	२४.५	४.१	३५.१
२,३१२	९३८	२,००१	१,८२६	६२०	६९	११५.०	१३१.६	५२.४	१.९	५२.५
३,७२६	८४६	३,६७२	१,८०९	४३३	७९	५७६.३	२०७.०	९१.४	१.४	७९.७
२,१५२	१,८४७	२,१४१	५३३	नगण्य	१७	२०५.८	६०.३	२२.१	०.३	९.९
१,८०९	५७७	१,७८५	६२८	-	२	११७.७	१०५.५	४४.७	०.६	३.४
१,९७२	५४५	१,४१०	६९६	४८०	७९	१८१.२	१४८.२	३१.२	१.५	५२.२
२,६९६	१,०४८	२,६७५	९९८	नगण्य	१०६	१५.०	८७.०	१८.४	३.०	५२.१
२,६०१	९७७	१,९५०	१,०२२	५२७	५३	४१४.९	८२.९	४२.३	१.५	४९.१
१,६१९	७२१	१,४६७	५११	नगण्य	३०	२११.५	११३.०	३१.१	१.२	३४.४
१,२८५	**६९९**	**१,०७७**	**९१९**	**३३९**	**८३**	**१०९.९**	**११६.१**	उ ना	**१.४**	**५५.९**
१,९६१	९६७	१,८५८	८५९	-	५८	२३१.०	३३.९	१६.७	१.०	१९.६
२,३७७	१,४४२	२,३२२	१,०६६	नगण्य	३	११३.९	०.०	४२.१	०.५	१०.९
१,६३६	१,४१९	१,६१९	१,१२२	नगण्य	३१	६३.२	१२.३	१६.३	०.६	६.९
१,६८८	१,१५३	१,६२६	१,०४९	नगण्य	४४	२६०.८	५.०	२२.७	०.७	२३.२
१,७८२	५३६	१,५७३	६४६	४५५	६४	१६४.७	१०८.२	२९.९	१.०	२७.०
४,४६४	९०९	४,४४४	१,३९५	५८०	७९	१०७३.६	२४६.९	९८.६	२.१	८२.२
१,८०८	५८६	१,३८४	१,३३७	५०६	७६	२६३.२	६१.२	४२.२	१.३	५२.७
१,६६१	९५७	१,५९६	९१७	-	-	१४३.५	०.०	११.५	०.७	१०.९
३,०९०	६१६	२,४९९	२,२९६	४२८	९६	१४२.५	१८८.४	५८.८	१.१	३७.२
२,८७४	७७८	२,७२३	७८८	नगण्य	५२	२१७.५	४५.९	२४.२	०.९	२४.४
२,६२५	८२१	२,४२३	८६६	नगण्य	७०	२३२.७	१६१.४	७९.७	०.९	६८.४
२,२१८	८५४	२,१२०	९८१	-	६७	१७३.७	१८५.८	५०.०	०.४	१३.१
२,९१२	९६८	२,७९९	१,१७१	नगण्य	८९	१७५.७	१६३.५	६४.०	१.०	५९.१
२,५२५	**७६४**	**२,१३५**	**१,१४९**	**४५७**	**७३**	**२१७.१**	**१३५.८**	**४९.०**	**१.२**	**४२.४**

उ ना   उपलब्ध नाही.

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	पिकांची सघनता	वनाच्छादित क्षेत्राची + एकूण भौगोलिक क्षेत्राशी टक्केवारी	झाडांनी आच्छादलेल्या क्षेत्राची ++ एकूण भौगोलिक क्षेत्राशी टक्केवारी	वार्षिक उद्योग पाहणी *				रोजगारी व्यक्तींची टक्केवारी #		बेरोजगारीचा दर @	
				कारखान्यांची संख्या	कामगार ('०००)	प्रति कामगार स्थूल उत्पादन (₹'०००)	प्रति कामगार निव्वळ मूल्यवृद्धी (₹'०००)	ग्रामीण	नागरी	ग्रामीण	नागरी
संदर्भ वर्ष / दिनांक	(२०१५-१६)	(२०१९)	(२०१९)	(२०१७-१८)				(२०१७-१८)			
(१)	(५९)	(६०)	(६१)	(६२)	(६३)	(६४)	(६५)	(६६)	(६७)	(६८)	(६९)
आंध्र प्रदेश	१२१.३	१७.९	२.४	१६,२९६	४८७	६,३९२	७३८	४८.४	३८.३	३.६	६.६
तेलंगणा ^	११७.२	१८.४	२.२	१५,२६३	६६९	३,३२१	५८८	४२.०	३५.२	६.५	९.४
अरुणाचल प्रदेश	१३२.९	७९.६	१.०	११७	३	३,७४४	४५७	३१.४	२६.९	५.३	९.९
आसाम	१४४.९	३६.१	१.८	४,५३८	१८०	३,७३०	७५६	३२.७	३४.६	८.३	६.३
बिहार	१४५.५	७.८	२.१	३,४६१	१०४	५,७६९	६१५	२३.६	२४.२	७.०	९.०
झारखंड	१३०.७	२९.६	३.३	२,८६६	१५३	९,२४४	१,५२६	२९.२	२६.७	७.१	१०.५
दिल्ली	२६७.१	१३.२	८.७	३,४३२	६९	६,७८३	८१०	२७.७	३३.०	३.५	९.८
गोवा	१२०.९	६०.४	७.३	७१५	५१	९,८१९	२,७४८	३७.८	३२.६	१३.९	१३.८
गुजरात	१११.८	७.६	३.५	२६,५८६	१,४०३	९,६८२	१,२९२	३७.०	३५.१	५.२	४.३
हरियाणा	१८४.८	३.६	३.५	८,८९१	६७४	७,५१७	९४४	२९.७	३२.०	९.३	७.३
हिमाचल प्रदेश	१६९.२	२७.७	१.५	२,६७१	१४७	७,७०१	२,०२२	४७.४	३७.९	५.२	८.७
जम्मू व काश्मीर	१५३.७	१०.६	३.६	१,०१९	५८	५,६६९	१,१०५	३९.९	३४.०	४.२	१०.०
कर्नाटक	१२०.०	२०.१	३.३	१३,५१८	८२९	६,३८३	१,०५२	३९.८	३५.४	३.९	६.५
केरळ	१२९.९	५४.४	७.६	७,६४९	२४२	६,७८६	८०१	३२.७	३२.०	१०.०	१३.२
मध्य प्रदेश	१५६.५	२५.१	२.७	४,५३३	२८१	९,१५२	१,४२०	४१.७	३४.५	३.६	७.७
छत्तीसगड	१२१.३	४१.१	३.१	३,३५२	१४७	८,५२७	९८४	४७.५	३७.९	२.५	७.५
महाराष्ट्र	**१३६.५**	**१६.५**	**३.५**	**२६,३९३**	**१,४१५**	**८,५२६**	**१,६२६**	**४२.७**	**३४.६**	**३.३**	**७.४**
मणिपूर	१००.०	७५.५	०.८	१९१	७	५७४	११४	३२.३	३१.५	११.६	११.४
मेघालय	१२३.३	७६.३	३.२	१३३	११	५,२८८	१,१३८	४३.२	३३.७	०.६	६.७
मिझोराम	१३०.२	८५.४	२.१	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	३९.१	३२.५	६.५	१४.४
नागालँड	१३१.२	७५.३	२.२	१८६	५	१,०३९	२५३	२६.४	२४.७	२१.६	२१.१
ओडिशा	११४.४	३३.२	३.०	३,०६६	२२९	१०,०४१	१,१७८	३४.१	३२.१	६.९	८.३
पंजाब	१९०.३	३.७	३.२	१२,७२६	५६९	३,७२६	४७१	३२.८	३५.५	७.८	७.७
राजस्थान	१३८.८	४.९	२.४	९,२१२	४३२	६,८७८	९८२	३५.२	३०.७	४.५	७.२
सिक्कीम	१७७.०	४७.१	०.५	८२	१५	१२,१८४	७,०६२	४७.७	४५.१	२.७	५.८
तामीळनाडू	१२५.७	२०.३	३.७	३७,७८७	२,०९५	४,१२३	६५५	४२.५	३८.३	७.९	७.२
त्रिपूरा	१९०.१	७३.७	२.२	६०७	२३	६६७	१३०	३३.९	३३.५	६.३	८.७
उत्तर प्रदेश	१५९.१	६.२	३.१	१५,८३०	८३९	६,१४२	८७७	२८.७	२८.८	५.५	९.७
उत्तराखंड	१५५.०	४५.४	१.६	२,९९८	३४०	६,९५३	१,२९२	३१.०	२९.८	६.९	९.५
पश्चिम बंगाल	१८८.५	१९.०	२.३	९,५३४	५१७	६,१७३	७१६	३७.४	३७.०	३.८	६.५
भारत$	**१४१.३**	**२१.७**	**२.९**	**२,३७,६८४**	**१२,२२४**	**६,६११**	**१,०१३**	**३५.०**	**३३.९**	**५.३**	**७.८**

$ केंद्रशासित प्रदेश समाविष्ट   ^ विवक्षितपणे नमूद केले नसल्यास आंध्र प्रदेशमध्ये समाविष्ट   उ ना उपलब्ध नाही   * अस्थायी

+ मालकी व न्यायिक दर्जा लक्षात न घेता १० टक्क्यांपेक्षा जास्त झाडांच्या छताच्या घनतेसहीत एक हेक्टरपेक्षा जास्त जमीन (फळबाग, बांबू व पाम समाविष्ट).

++ किमान नकाशाच्या क्षेत्रापेक्षा (एक हे.) कमी व वन क्षेत्राव्यतिरिक्त अभिलिखीत वनक्षेत्राबाहेरील झाडांचे पट्टे.

श्रम शक्ती पाहणी जुलै, २०१७ ते जून, २०१८ वार्षिक अहवालावर आधारित

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

श्रमशक्ती सहभाग दर #		आर्थिक गणना				दर लाख लोकसंख्येमागे विजेची स्थापित क्षमता* (मेगावॅट)	दरडोई विद्युत निर्मिती * (किलो वॅट तास)	पारेषण व वितरण हानी (टक्के)
		दर लाख लोकसंख्येमागे आस्थापनांची संख्या	दर लाख लोकसंख्येमागे आस्थापनांमधील रोजगारांची संख्या	वार्षिक चक्रवाढ वृद्धीदर (टक्के)				
ग्रामीण	नागरी			आस्थापना	रोजगार			
(२०१७-१८)		सहावी आर्थिक गणना		(पाचवी आर्थिक गणना-सहावी आर्थिक गणना)		(३१-०३-२०१९)	(२०१८-१९)	(२०१७-१८)
(७०)	(७१)	(७२)	(७३)	(७४)	(७५)	(७६)	(७७)	(७८)
५०.२	४१.०	७,४८४	१६,७०३	६.११	३.५२	४२.१३	१,२२८.०७	१६.०७
४४.९	३८.९	-	-	-	-	३४.१५	१,०७४.०१	१८.२६
३३.२	२९.८	२,६३२	७,८७३	३.६७	३.५४	९.०८	१.१८	४८.३२
३५.७	३६.९	६,५०५	१२,६६९	९.५९	८.३१	१.४१	४२.७८	२४.६०
२५.४	२६.६	१,६४०	३,११६	४.३९	५.२६	०.२७	४.११	३०.२९
३१.५	२९.८	१,९३६	४,४०६	३.५६	४.१०	६.४७	३६२.४१	१६.२७
२८.७	३६.६	५,२१४	१७,९८८	१.८७	-१.४७	१३.४७	४५८.४४	१७.३८
४३.९	३७.९	६,६२२	१९,७९२	३.६३	३.९६	३.३७	०.००	१७.२१
३९.०	३६.७	६,५७३	१५,८९७	६.५७	६.५३	४२.३९	१,३४२.७०	१७.९०
३२.८	३४.५	४,५९५	१२,७६७	४.४४	५.५२	२२.८५	१,००६.१७	२८.२४
५०.०	४१.५	६,००५	१४,२३५	६.०५	६.९८	४६.०५	१,५७३.२३	२१.७८
४१.६	३७.८	४,००२	८,७३५	५.९०	६.७१	११.८५	४१९.७९	४५.४७
४१.४	३७.९	४,७१५	११,६९६	१.७६	२.२९	३७.४६	८६१.४६	१३.२५
३६.४	३६.८	१०,०४३	२०,७११	२.३७	२.९८	७.२७	२२९.८१	१५.७६
४३.३	३७.४	२,९६४	६,२६२	३.०४	२.७३	२१.५५	८५४.५३	२६.७५
४८.७	४१.०	३,०२९	७,२८६	२.७४	३.५१	५९.५४	२,४१४.९२	२३.९७
४४.१	**३७.४**	**५,४६२**	**१२,९१४**	**५.००**	**४.०९**	**३०.०५@**	**९३८.५४$**	**१७.८५**
३६.५	३५.६	८,९४२	१५,९३६	१०.४२	८.६१	१.४५	०.६१	३६.४१
४३.५	३६.१	३,५५८	९,७५५	३.३२	४.७१	११.००	३०५.५०	३५.०८
४१.९	३८.०	५,२३९	११,१४०	२.६८	४.८८	३.१०	३३.७९	२४.२३
३३.७	३१.३	३,०८०	८,१७९	७.५२	३.९१	१.४७	४०.८९	१९.६७
३६.६	३५.१	४,९७७	१०,२८७	१.८४	२.७९	१५.५३	५०९.२०	३८.११
३५.६	३८.४	५,४५४	१३,१४५	४.५३	४.६७	३६.१८	१,५६५.९७	१७.५२
३६.८	३३.०	४,२२३	९,१३६	५.२५	५.७४	२४.२४	८७०.१२	२८.६६
४९.०	४७.८	६,०९६	१४,९५०	९.०६	७.१४	१२२.१६	४,५७३.८५	३५.५४
४६.१	४१.३	६,९७१	१६,२१०	१.८३	२.५७	३०.५२	८०४.७२	१५.९४
३६.२	३६.७	६,४४५	१०,९९७	३.१०	२.४८	४.६५	१५८.७१	२९.८९
३०.३	३२.०	३,३४५	७,०६६	६.६५	७.६२	७.२९	३१३.८२	२३.१९
३३.३	३२.९	३,९०८	१०,४१६	२.६८	५.७३	२८.०५	९८९.११	२५.००
३८.९	३९.६	६,४७०	१३,०४१	४.४२	२.७३	९.२८	४०३.३३	२२.२०
३७.०	**३६.८**	**४,८३२**	**१०,८४६**	**४.४६**	**४.१२**	**२६.७१**	**१,०२२.९८**	**२१.०४**

* अस्थायी # श्रम शक्ती पाहणी (जुलै, २०१७ ते जून, २०१८)वार्षिक अहवालावर आधारित

@ महाराष्ट्र राज्य विद्युत निर्मिती कंपनी लि.(महानिर्मिती), टाटा पॉवर, रिलायन्स इन्फ्रास्ट्रक्चर/अदानी वीज, महावितरण, महाऊर्जा, केंद्रीय विद्युत प्रधिकरण / डब्ल्युआरपीसी

$ महाराष्ट्र राज्य विद्युत निर्मिती कंपनी लि. (महानिर्मिती), टाटा पॉवर, रिलायन्स इन्फ्रास्ट्रक्चर/ अदानी वीज, महावितरण, केंद्रीय विद्युत प्रधिकरण/ ड्ब्ल्यु आरपीसी

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	वार्षिक दरडोई विजेचा अंतिम वापर* (किलो वॅट तास)				दर लाख लोकसंख्येमागे मोटर वाहनांची संख्या	प्रति शंभर चौ. किमी. क्षेत्रामागे एकूण रस्त्यांची लांबी (किमी)	प्रति शंभर चौ.कि.मी. क्षेत्रामागे लोहमार्गाची लांबी* (किमी)
	एकूण	घरगुती	औद्योगिक	कृषि			
संदर्भ वर्ष /दिनांक	(२०१८-१९)				(३१-३-२०१७)	(३१-३-२०१७)	(३१-३-२०१९)
(१)	(७९)	(८०)	(८१)	(८२)	(८३)	(८४)	(८५)
आंध्र प्रदेश	१,०७२.५४	२७१.८३	३५४.०२	२४५.७४	१८,६७८	१०८	२.३५
तेलंगणा ^	१,५४२.७६	३०१.९२	३६६.५०	६३६.४२	२६,९०५	११३	१.६३
अरुणाचल प्रदेश	३०७.३०	१२२.८५	८९.६१	०.०२	१२,२७०	४४	०.०१
आसाम	२०८.७८	१०४.१९	४९.१९	१.४०	९,०७२	४३१	३.२१
बिहार	१८३.९८	१०३.१९	२८.०६	६.९३	५,४२१	२२३	३.९५
झारखंड	६५५.५८	१६७.३८	४०३.१९	५.९५	९,३७४	८८	३.२३
दिल्ली	१,२७४.४३	६७४.०३	१५०.३२	१.४६	५४,२९१	उ ना	१२.३६
गोवा	१,८०७.७०	५४९.९०	९५८.७०	१२.५९	८१,६७४	४५०	४.७४
गुजरात	१,४६७.४२	२३८.५६	८५६.१९	२३२.१५	३३,५४३	९२	२.७१
हरियाणा	१,४२९.३९	३३७.९०	४९८.६९	३४१.०९	३३,८३६	१८४	३.८५
हिमाचल प्रदेश	१,१८४.३९	२८०.४२	६७८.६५	८.७६	१८,८७०	११३	०.५६
जम्मू व काश्मीर	६७९.५५	२७८.४३	१३७.६२	२५.४३	११,४०९	२९	०.१३
कर्नाटक	९६५.३४	२०३.१७	२१९.५७	३४९.०९	२७,६९२	१८८	१.९८
केरळ	५९७.१३	३०२.०८	१२९.६४	१०.०७	३२,५८८	६१९	२.६९
मध्य प्रदेश	६४४.४०	१५५.७९	१२७.७२	२४२.८०	१६,६०८	१११	१.५९
छत्तीसगड	८३२.९३	१९५.५७	३३८.८९	१८८.९५	१८,८५९	७२	०.९०
महाराष्ट्र	**१,०३७.५२**	**२३१.०१**	**३२३.०४**	**२४९.७८**	**२५,३०९**	**२०३**	**२.०१**
मणिपूर	२६२.१३	१७३.४७	११.२३	०.८०	११,२३२	१२४	०.०६
मेघालय	३८७.८६	१५५.३८	१५२.०९	०.०४	१८,५३७	१०२	०.०४
मिझोराम	३५५.४२	२०५.८८	१३.१६	०.००	१६,०७९	५२	०.०१
नागालँड	२४३.५१	१५५.६६	१७.२१	०.००	१९,५५२	२१९	०.०७
ओडिशा	४४७.१८	१६५.६३	१७०.३१	१२.९०	१५,१६९	१९५	१.६८
पंजाब	१,६२६.९०	४७१.९४	५३८.६६	४२५.३२	३३,६१७	२७७	४.५०
राजस्थान	७९७.२४	१६५.७६	२१३.०७	३०८.८२	१९,९१४	७८	१.७३
सिक्कीम	५७३.५१	१६१.८४	३०५.०६	०.००	८,३४६	१६०	०.००
तामीळनाडू	१,३२०.६०	३८४.३८	५१४.०२	१८६.२०	३४,८८६	२०१	३.१०
त्रिपूरा	२४३.२२	१३३.३१	१२.६६	१०.०९	९,८३६	४०९	२.१५
उत्तर प्रदेश	४०२.७८	१७४.२६	८३.५७	७६.५५	१२,०५८	१७८	३.६६
उत्तराखंड	१,०५३.३३	२५७.६०	५७८.८२	४१.०७	१९,७३२	१३०	०.६४
पश्चिम बंगाल	५०२.४५	१६१.९४	१९५.१०	१५.८६	७,८०२	३६३	४.७७
भारत$	**७८४.१५**	**२१९.०२**	**२६१.०६**	**१६०.९४**	**१९,५०८**	**१५१**	**२.०७**

$ केंद्रशासित प्रदेश समाविष्ट ^ विवक्षितपणे नमूद केले नसल्यास आंध्र प्रदेशमध्ये समाविष्ट उ ना उपलब्ध नाही * अस्थायी

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

दूरध्वनीची घनता		एकूण खनिज उत्पादनाच्या किंमतीमधील राज्याचा हिस्सा (टक्के)	दर हजार लोकसंख्येमागे प्राथमिक व माध्यमिक शाळांमधील पटांवरील विद्यार्थ्यांची संख्या	स्थूल पटसंख्येचे प्रमाण* प्राथमिक व उच्च प्राथमिक स्तर (इयत्ता १ ली ते ८ वी)			स्त्री-पुरूष असमानता निर्देशांक*		
तारी	बिनतारी			मुले	मुली	एकूण	प्राथमिक व उच्च प्राथमिक स्तर (इयत्ता १ ली ते ८ वी)	माध्यमिक स्तर (इयत्ता ९ वी व १० वी)	उच्च माध्यमिक स्तर (११ वी ते १२ वी)
(३०-०९-२०१९)		(२०१८-१९)	(२०१७-१८)	(२०१७-१८)			(२०१७-१८)		
(८६)	(८७)	(८८)	(८९)	(९०)	(९१)	(९२)	(९३)	(९४)	(९५)
१.५२	९६.५	१.७६	१३५	८६.७१	८३.१०	८४.९७	०.९६	१.०२	१.१५
-	-	०.८४	१५८	९४.३७	९४.४०	९४.३८	१.००	१.०४	१.१७
१.७५	१०१.७९	०.००	२१९	१०९.४६	११२.६५	१११.०२	१.०३	१.००	१.०२
०.३४	७१.३१	०.०७	१८७	९८.२७	१०४.६९	१०१.४०	१.०७	१.१५	१.०८
०.०९	५८.२८	०.०२	२०६	९२.४९	१०३.०८	९७.४७	१.११	१.२०	१.००
०.२३	६३.६३	३.४३	१९३	१००.४२	१०३.३६	१०१.८४	१.०३	१.११	१.०४
१३.८१	१६८.५१	०.००	१८९	१०८.४५	१२०.४३	११३.७४	१.११	१.१३	१.१५
४.३९	१३७.४५	नगण्य	१६१	९६.४१	१००.९७	९८.५४	१.०५	१.०१	१.२०
१.८४	१०४.२१	०.९५	१६०	९२.६८	९६.९२	९४.६०	१.०५	०.८७	०.९२
१.०७	१२०.०२	०.००	१७५	९४.७२	१०१.०५	९७.४७	१.०७	१.०३	०.९९
१.४५	१४७.७१	०.३५	१६३	९८.६२	१००.५३	९९.५२	१.०२	१.०१	१.०३
०.११	८८.२७	०.०४	१५४	७२.६८	७५.६५	७४.०७	१.०४	०.९८	०.९६
३.३५	१०७.६२	११.९३	१५६	१००.४५	१००.६३	१००.५४	१.००	१.०३	१.१३
५.०१	१२३.२९	०.०५	१४३	९४.१७	९४.९८	९४.५६	१.०१	१.०१	१.१४
०.९२	६६.८५	३.५२	१८२	८८.०४	९०.२२	८९.०६	१.०२	०.९८	०.९६
०.६७	७७.२१	१५.१२	१८६	९७.४२	९८.३४	९७.८७	१.०१	१.०७	१.०५
३.५३	**१०३.५२**	**१.८०**	**१६३**	**९६.८५**	**९८.५८**	**९७.६५**	**१.०२**	**०.९८**	**०.९६**
०.७७	८८.५९	०.००	१८४	१२७.४१	१२७.५७	१२७.४८	१.००	१.००	०.९१
०.५९	८०.४०	०.३८	२८३	१४२.८९	१५०.०३	१४६.३९	१.०५	१.१८	१.१६
१.११	१२०.६८	०.००	२०४	१२३.३०	१२१.३९	१२२.३७	०.९८	१.०६	१.११
०.२८	७०.१७	०.००	१७१	८७.९६	९१.६०	८९.७०	१.०४	१.०७	१.०६
०.५२	७५.३४	४१.१८	१६६	९६.६३	९५.२१	९५.९४	०.९९	०.९९	०.९८
१.९८	१२६.६८	०.००	१५८	९२.३९	१००.०७	९५.७४	१.०८	१.०५	१.०५
०.७०	८५.९८	१७.५२	१९४	९७.१२	९७.६५	९७.३६	१.०१	०.९२	०.८२
०.८५	११०.०६	०.००	१८१	१०८.६४	१०६.९४	१०७.८१	०.९८	१.१३	१.२०
२.९६	११५.९२	०.९३	१४१	९१.९६	९३.०५	९२.४८	१.०१	१.०५	१.२३
०.५०	७९.५६	०.००	१७१	११०.७५	११३.३२	११२.००	१.०२	१.०७	०.९८
०.२९	६९.४३	०.०९	१८४	७६.२७	८५.६७	८०.५८	१.१२	०.९६	०.९२
०.८२	१२०.६४	०.०२	१८७	९१.९६	९२.२०	९२.०७	१.००	१.००	१.०५
०.९०	८५.१२	०.००	१५५	९८.०२	१०३.५९	१००.७२	१.०६	१.२७	१.२२
१.६३	**८८.९०**	**१००.०**	**१७२**	**९०.७८**	**९५.५८**	**९३.०३**	**१.०५**	**१.०३**	**१.०२**

* अस्थायी

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण*@@				गळतीचे प्रमाण*@@					
	प्राथमिक स्तर (इयत्ता १ ली ते ५ वी)	उच्च प्राथमिक स्तर (इयत्ता ६ वी ते ८ वी)	माध्यमिक स्तर (इयत्ता ९ वी ते १० वी)	उच्च माध्यमिक स्तर (इयत्ता ११ वी ते १२ वी)	प्राथमिक स्तर (इयत्ता १ ली ते ५ वी)		उच्च प्राथमिक स्तर (इयत्ता ६ वी ते ८ वी)		माध्यमिक स्तर (इयत्ता ९ वी ते १० वी)	
					मुले	मुली	मुले	मुली	मुले	मुली
संदर्भ वर्ष /दिनांक	(२०१७-१८)									
(१)	(९६)	(९७)	(९८)	(९९)	(१००)	(१०१)	(१०२)	(१०३)	(१०४)	(१०५)
आंध्र प्रदेश	२३.३२	२८.८५	१८.६३	३४.९९	-	-	-	०.५५	२४.२१	२१.४३
तेलंगणा ^	२७.६१	३७.३६	११.३५	४६.३१	३.९५	३.०७	३.०९	२.१२	१९.०१	१५.१६
अरुणाचल प्रदेश	१३.५२	१२.३७	१७.२१	२६.४०	१०.००	६.१४	६.८९	७.५७	२०.६९	१७.२०
आसाम	२२.२२	१३.९५	१२.८२	१८.३३	११.२२	८.९२	६.१५	४.६२	३२.०८	३५.१७
बिहार	७८.५२	१९.१३	५७.६७	४७.५८	५.२४	४.८७	१३.३०	१३.२७	३०.३४	३३.७२
झारखंड	३१.७४	२६.२७	५८.०८	८१.९६	-	-	०.१८	-	८.२४	१०.७३
दिल्ली	३७.०३	२६.९२	२९.६१	२०.५०	-	-	१.५५	१.५६	१८.८५	१६.०३
गोवा	२६.९०	२४.४६	१२.६६	१९.०९	-	-	-	-	१०.२१	३.९६
गुजरात	२८.८२	२६.९५	३२.९४	२७.०९	१.३१	२.०७	५.५६	९.८३	२१.७७	१८.९७
हरियाणा	२४.३०	२६.९७	१५.०६	१२.९५	-	-	-	१.१७	१३.७५	१३.०७
हिमाचल प्रदेश	१५.५१	१२.२७	१५.३२	११.५८	०.१७	-	०.४१	०.७३	७.४९	५.३१
जम्मू व काश्मीर	२१.८५	६.८१	१३.८०	२८.१९	३.६४	२.१७	१.९०	०.४८	४.०७	२.५३
कर्नाटक	३२.५३	२४.०२	१६.३६	३७.३५	१.९७	१.३६	२.५१	२.७०	२६.४१	२१.९२
केरळ	२५.९३	२१.२५	१५.५४	२०.१८	-	०.३१	-	०.०३	१४.४८	९.४७
मध्य प्रदेश	३०.३८	१७.६६	३४.७४	३८.६९	४.३६	३.५५	५.६७	७.२४	२४.१५	२४.२४
छत्तीसगड	२१.४९	२०.४७	३०.६९	२६.८९	२.२३	१.४६	५.०६	४.९१	२१.९४	१८.२१
महाराष्ट्र	**२८.४२**	**२९.९४**	**२५.००**	**४३.५५**	**०.१८**	**०.२१**	**१.३०**	**२.२२**	**१२.९०**	**१२.१७**
मणिपूर	१२.८८	११.९४	१०.३८	१५.७१	३.०१	३.८५	-	१.१६	४.१२	७.८२
मेघालय	२१.९३	१३.३७	१०.९९	२०.२९	२.७३	०.७१	६.४३	५.४४	१७.३४	१७.६०
मिझोराम	१६.१७	७.०४	८.७५	१२.७६	८.५६	७.४१	८.२२	५.६३	२२.६१	१६.८७
नागालँड	१४.७३	७.९६	११.५१	१८.०१	४.९७	४.२७	३.८२	३.९४	१३.५३	१२.९२
ओडिशा	१९.६१	२५.३०	१९.५२	३९.१४	६.०१	५.६२	५.८८	४.८३	२८.७२	२७.८३
पंजाब	२३.५३	२१.१९	१२.९१	१९.५३	३.०३	२.७९	४.०८	३.९८	१३.६५	१०.७६
राजस्थान	२७.५५	१९.८१	२१.४२	२४.२८	३.३३	३.५०	२.२५	३.३५	१०.३३	१०.७८
सिक्कीम	८.५४	६.७५	१४.५३	१३.७५	-	-	१.९०	-	१८.३४	१४.०९
तामीळनाडू	२१.९२	२१.३४	१९.३०	२२.८८	५.८५	६.०३	८.८३	९.४४	१९.४०	१२.९७
त्रिपूरा	१४.०४	१६.२०	२१.०१	९.७८	१.१०	०.७०	३.३५	१.८७	२७.०६	२७.२६
उत्तर प्रदेश	३७.०५	२७.२२	४७.७३	८०.९४	७.२३	७.१२	५.०४	९.७७	१८.६६	१९.४७
उत्तराखंड	१७.८१	२२.४४	१४.९१	२०.९२	३.३८	३.४१	२.१४	२.७७	११.९०	१०.७४
पश्चिम बंगाल	२१.६०	२९.४५	३८.०५	५३.७१	१.३०	-	०.४६	-	१४.१२	१५.०९
भारत$	**२९.३०**	**२२.५४**	**२४.६७**	**३३.२१**	**३.६८**	**३.३२**	**४.४९**	**५.५७**	**१८.६२**	**१८.३९**

$ केंद्रशासित प्रदेश समाविष्ट ^ विवक्षितपणे नमूद केले नसल्यास आंध्र प्रदेशमध्ये समाविष्ट @@ शाळेच्या स्तरावर आधारित * अस्थायी

("-") गळतीचे प्रमाण ऋण असल्यास कळविले जात नाही.

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

शिक्षकांची प्रति शाळा सरासरी संख्या*	स्त्री शिक्षकांची टक्केवारी*	संपूर्ण लसीकरण झालेल्या बालकांची टक्केवारी	स्त्रियांचे लग्नाच्या वेळेचे सरासरी वय	एकूण जनन दर	माता मृत्यु प्रमाण	महिलांवरील अत्याचार (संख्या)	बालकांवरील अत्याचार (संख्या)	दर लाख लोकसंख्येमागे रास्त भाव धान्य / शिधावाटप दुकानांची संख्या	दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्येची टक्केवारी
(२०१७-१८)	(२०१७-१८)	(२०१५-१६)	(२०१७)	(२०१७)	(२०१५-१७)	(२०१८)	(२०१८)	(१४-०१-२०२०)	(२०११-१२)
(१०६)	(१०७)	(१०८)	(१०९)	(११०)	(१११)	(११२)	(११३)	(११४)	(११५)
४.७	४८.८८	६५.३	२२.०	१.६	७४	१६,४३८	२,६७२	५५	९.२०
६.१	५३.०९	६८.१	२२.०	१.७	७६	१६,०२७	३,७४७	४६	-
५.७	४५.५१	३८.२	उ ना	उ ना.	उ ना	३६८	१६६	१२९	३४.६७
५.२	३७.९५	४७.१	२२.३	२.३	२२९	२७,७२८	५,४४७	१११	३१.९८
६.४	४०.६०	६१.७	२१.८	३.२	१६५	१६,९२०	७,३४०	३९	३३.७४
४.२	३८.१३	६१.९	२१.९	२.५	७६	७,०८३	१,४७९	६८	३६.९६
२४.३	७२.९३	६६.४	२३.७	१.५	उ ना	१३,६४०	८,२४६	११	९.९१
८.१	८१.१०	८८.४	उ ना	उ ना.	उ ना	३६२	१८२	३०	५.०९
७.५	५७.१२	५०.४	२२.५	२.२	८७	८,३२९	४,९२९	२५	१६.६३
९.९	५९.००	६२.२	२२.५	२.२	९८	१४,३२६	४,८६९	३३	११.१६
५.५	४९.४४	६९.५	२३.४	१.६	उ ना	१,६३३	७७२	६७	८.०६
५.६	४६.६४	७५.१	२५.१	१.६	उ ना	३,४३७	४७३	४७	१०.३५
४.९	६०.३३	६२.६	२२.३	१.७	९७	१३,५१४	६,१३१	३०	२०.९१
१५.३	७९.०१	८२.१	२३.२	१.७	४२	१०,४६१	४,२५३	४१	७.०५
३.८	४४.८७	५३.६	२१.४	२.७	१८८	२८,९४२	१८,९९२	३०	३१.६५
४.२	४३.८४	७६.४	२१.८	२.४	१४१	८,५८७	६,९२४	४३	३९.९३
६.८	**४०.७९**	**५६.३**	**२२.५**	**१.७**	**५५**	**३५,४९७**	**१८,८९२**	**४३#**	**१७.३५**
९.४	५३.५७	६५.८	उ ना	उ ना	उ ना	२७१	१२८	८६	३६.८९
३.४	५६.२२	६१.५	उ ना	उ ना.	उ ना	५७१	३८५	१४६	११.८७
५.७	४६.८९	५०.५	उ ना	उ ना.	उ ना	२४९	१९८	१०५	२०.४०
११.४	५२.२१	३५.७	उ ना	उ ना	उ ना	७५	७०	७८	१८.८८
४.८	४६.२४	७८.६	२१.९	१.९	१६८	२०,२७४	५,२१७	२९	३२.५९
९.४	७४.९८	८९.१	२३.५	१.६	१२२	५,३०२	२,३०८	५८	८.२६
६.५	३६.४४	५४.८	२१.५	२.६	१८६	२७,८६६	५,१५०	३३	१४.७१
११.६	५७.५७	८३.०	उ ना	उ ना	उ ना	१७२	२२१	२०४	८.१९
९.८	७४.५३	६९.७	२३.०	१.६	६३	५,८२२	४,१५५	४६	११.२८
९.९	३०.३०	५४.५	उ ना	उ ना	उ ना	९०७	२७१	४५	१४.०५
४.४	४१.७९	५१.१	२२.२	३.०	२१६	५९,४४५	१९,९३६	३६	२९.४३
५.०	५२.७५	५७.७	२२.३	१.९	८९	२,८१७	१,३०६	८८	११.२६
६.३	४३.२६	८४.४	२१.२	१.६	९४	३०,३९४	६,२८६	२१	१९.९८
५.८	**४९.२१**	**६२.०**	**२२.१**	**२.२**	**१२२**	**३,७८,२७७**	**१,४१,७६४**	**४०**	**२१.९२**

उ ना उपलब्ध नाही # दि.३१ डिसेंबर, २०१९ रोजीची * अस्थायी

http://mahades.maharashtra.gov.in